

JÓKAI ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

KISREGÉNYEK

2.

JÓKAI MÓR

EGY EMBER,
AKI MINDENT TUD

(1874)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1976

Sajtó alá rendezte
SÁNDOR ISTVÁN

Magy. ír. I. 3.
101,374.

ISBN 963 05 0208 9 sorozat
ISBN 963 05 0770 6 kötet

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Printed in Hungary

I.

Először is nagyon gazdag volt.

Ez már magában harminchárom indok arra, hogy az ember mindent tudjon.

Azután gróf volt; — szép ember volt; — és sok esze volt.

Most már megholt. — És már most igazán mindent tud.

Csakhogy nem nyert vele semmit; mert annak, amit holta után tud, nem veheti semmi hasznát.

De nem is vesztett vele semmit; mert amit életében tudott, annak sem vette semmi hasznát.

Régi rossz szokásunk nekünk, lateinereknek (s nem csak a magyar lateinereknek, de a kerek föld minden tintafogyasztó népének), hogy ha valami prototypont keresünk a megtestesült tudatlanság eszményképeül, azt rendesen abban az osztályban fedezzük fel, amelynél — az „ember” kezdődik. Ettől a szokástól *toto coelo* el kell térnünk, midőn gróf *Rengeteghy Ottó* élettörténetét megírjuk, mert ez tudott mindent, ami csak megtanulható, és tanult mindent élete utolsó órájáig: beszélt hét élő európai nyelven, olvasott a három klasszikuson, a latinon, a görögön és szanszkriton, s meg tudta magát értetni a japáni és kínai idióma szerint, tudott értekezni a pápua, szíu és ovasero fajokkal, remekül hadarta a *ladino* zsidózsargont, sőt egyszer egy híres zsebmetszőtől megtanulta a *kochem* nyelvet is, amin a tolvajok értekeznek egymás közt, s olyan jól tudta, hogy mi az a *Kochmor*, *Trararumgenger*, *Chassimathandler*, *Bismuther*, *Schottensfaller*, *Linkwechsler*? mint akár melyik *Baldowerer* (orgazda). — Ami a szépliteratúrát illeti,

azt a remekíróktul kezdve egész a kuriózumokig ismerte; — a filozófiából bacclaureatus volt, — építész, zenész, festész volt; — búvárkodott népisme és régészetben; — gyakorolta a homoeopathiát és hydropathiát, a Schrott-kúrát, a perkinizmust és baunscheitizmust; — kedvelte a csillagászatot, volt saját csillagdája; — azután botanikus volt, természettudós, járatos az egzotikus flóra és fauna világában; — majd törvénytudós volt és államférfi; — később nagy financier és nemzetgazdász, különösen bányász és állat-acclimatáló; — szokás szerint geográf gyakorlat után, mint híres utazó; — tekintély volt a spiritizmusban és quasi médium; — tanulmányozta minden népek vallásait, a samanizmust, bramanizmust, buddhizmust, mohamedanizmust, a shi és sunna válfajaival, fetiszizmust, talmudizmust és krisztianizmust; in thesi követte a janzenizmust, in praxi a mormonizmust: és amellet, mint nemes úr, *született* törvényhozó volt és *született* katona.

Ami a törvényhozást illeti, ezt fiatalabb éveiben nemigen gyakorolható; mert akkor gondoskodva volt róla, hogy a Reichsgesetzblatt készen hozza a törvényeket; s a polgártársaknak és méltóság főrendeknek a törvényt nem hozni, csak elhordozni volt kötelességük; hanem a katonai tanulmányok annál tágasabb kiviteli térre találtak.

Gróf Rengeteghy Ottó az ötvenes években (t. i. nem a saját, hanem a század ötvenes éveiben) a császári hadseregnél szolgált, s előjárói közé számíttatott. Nemcsak az egész osztrák Dienstreuelement-t hordta a kisujjában; de teljesen au fait volt az európai minden nagyhatalmak hadseregeinek szervezetében; tudta kinek melyik fegyvernemben van az előnye? mi értéke van a porosz landwehrnek a háborúban? mire használható az orosz opolcsenie? mi különbség van svájci nemzeti hadsereg és az angol riflemenek között? használhatók-e még a török bashibozukok nyílt csatában? A fegyverek tökéletesüléséről minden idevágó szakkönyvet áttanulmányozott; heteket töltött a sohlai fegyvergyárban, s meglakta a bécsi ágyúöntödét.

Ha pedig a genie-corps tiszteivel jött össze, azokat éppen kétségbeejté ismeretei halmazával a haderődítés terén, s ha egyszer egy-egy vén fortificationalis főtitket beszoríthatott a maga régimódi kreposzt sáncai közé, azt úgy körülkerítette modern redanokkal, előretolható vas helepolisokkal, úgy lebombázta gyújtó carcassokkal, úgy aláaknázza pokotalálmányú torpédókkal, hogy az kénytelen volt neki tisztességes föltételek alatt kapitulálni. A general stabra nézve pedig valóságos félelem volt a jelenléte; — mert ha hozzá kezdett, nemcsak az eddig követett hadviselési rendszerről tudott kimerítő előadást tartani, hanem a még ezután követendőkrül is: várharc, lökrendszer (Stoss-System), hegyiharc, ágyúcsata, éjjeli harc (camisade), oszlopos-roham, szorosán átnyomulás (debouche); azután hadsereg-főállítás, harcvonal-változtatás, központ-át-törés, mind oly ismeretes foglalkozás volt előtte, hogy még a tábormokok sem mertek vele vitatkozni, nehogy kiszüljön, hogy többet tud, mint ők.

És aztán vívni is jól tudott, s első lovas volt a hadseregnél. A kardvívásnál volt egy veszedelmes alsó belső vágása, amit századik sem tudott elhárítani; párbajban mindig megvagdalta az ellenfeleit.

És végül — nagy szerencsével udvarolt a táborszernagy báró ** szép leányának.

Mindenki meg volt felőle győződve, hogy Ottónak csak egy kis háborúra van szüksége, hogy fényes pályakört csináljon. Most huszárcapitány. Az első fényes lovassági fegyverténye után őrnagyi rangra emelkedik. Akkor jön egy erőszakolt kémszemléstet: a visszatérőt várja az alezredesi cím. Azután egy ügyesen kombinált s vakmerően kivitt megrohánás. Ez érdemeket ad neki a dandárparancsnokságra. Végre egy döntő ütközet, ahol az oroszánrész az ő dandárjának s épp oly bátor, mint körültekintő vezényletének jutand. Mindig feljebb! Ki tudja, hol végzi még? — A Terézia-rendbe okvetlen belekeveredik.

A sors betölté ezt a kívánságot is. Napirendre került az olasz-francia-osztrák háború. Gróf Rengeteghy Ottó előtt nyitva volt a „turf”, hol a dicsőség terem, a „róka” kijött a coverből.

Csak az a nagy baj volt rá nézve, hogy ezt a *covert* az olasz úgy össze-vissza szeldelte öntözőcsatornákkal, sövényekkel, hogy a lovasságnak nagyon kevés hasznát lehetett venni a nyílt csatákban. Ottónak az egész hadjárat végeig alig jutott egyéb feladat, mint kémszemlélni, ellenséget fellármázni, cseltámadásokat tenni, élelmet, szénát, szalmát szállíttatni, poggyászt fedezni. Alig jutott valamikor annyira, hogy egy-egy puskagolyót halljon a levegőben füttyülni, azt is futó ellenség küldte.

Egyszer aztán a bivouac tűzénél azt mondá tisztársainak :

„Látjátok, az egész maleficháború alatt egyetlen egy tudományomnak vettem hasznát, s azt az inasomtul tanultam; egy ostoba fiatal fickótul, akit János vitéznek csúfok, s aki olvasni sem tud. S ez a tudomány abbul áll, hogy az ember a hadjáratban a nyeregkápáján levő két pisztolyok közül az egyikbe ne töltött pisztolyt tegyen, hanem töltött *szalámit*. A bal felül levő pisztoly fölösleges, arra sohasem kerülhet a sor. És igaza volt János vitéznek. Az egyik tokban most is ott hever a revolverem kilövetlen, míg a másik tokban már a harmadik cső szalámi járja, s az engem nagyon sok halálveszélyből (érts éhenhalást) kisegített.”

A tisztársak biztatták, hogy ezt a találmányát jelentse be a hadügyminiszternél általánosan behozandó reform gyanánt.

Végre hozzájutott Rengeteghy Ottó gróf, hogy a nagy katonai rigorózumnál is hivatalos legyen. A Solferinórul elkeresztelt ütközetnél svadronjával egy ágyúüteg fedezésére lett kirendelve, mely ágyúütegnck egy szemközti sövényzet mögül dolgozó ellenséges ágyútelep szolgált visszhangul.

Gonosz visszhang, melynek magja is van!

Gróf Rengeteghy Ottó először hallott életében ágyútekeket búgni a feje fölött. Csúnya zene! Mikor megvillan az ágyú,

akkor egy másodpercig húz valami a levegőben, mintha sárkánytehén bögne a borja után, s mikor elcsap az ember füle mellett, azt mondja „hu!” s csak akkor ér oda az ágyú dörgése: **bumm!**

Ottó kezdte azt a sajátságos változást tapasztalni magán, amiről Plon-Plon hercóg lett históriai nevezetességgé Sebastopolnál.

S mikor meglátta az első halottat iszonyúan szétzúzott testtel lebukni a földre, akkor egyszerre úgy tetszék neki, mintha elsötétült volna előtte a világ. — Ez az *ágyúldáz*.

— „Mi ez?” — mondá magában. — „Csak nem félek tán? olyan nincs!”

Aztán elhitette magával, hogy csak a gyomrának van baja. Nagyot húzott a pálinkás kulcsából. És aztán valahányszor egyet szólt az ágyú, mindannyiszor azt érezé, mintha a gyomra is szívvé változott volna, s az is verne; ugyanannyit ivott rá.

Attól a sok curaçaótul aztán még különösebben érezte **magát**.

— „Nagyon édes ez a curaçao!” — mondá, kiköpvé undorral az utolsó kortyot.

— „Talán az enyim jobb lesz” — mondá neki János vitéz, odanyújtva a kulcsát.

Ottó nagyot húzott belőle. Hát az meg mint a pokolbeli tűz ment le a torkán.

— „Mi van ebben a pálinkában?” — kérdező prüszkölve az ostoba huszártul.

A balga fickó mosolyogva sodorintá meg a bajszát.

— „Hát hogy erősebb legyen, egy garas ára *választóvizet* töltöttem bele a patikában.”

— „Huh, hogy az ördög vigye el kendet! — választóvizet itatott meg velem!” — szitkozódék Ottó kapitány, s most már azt képzelé, hogy az keresztülrágja a beleit! Egy darab *krétát* kellene rá megenni hirtelen. A kréta neutralizálja a választóvizet. Csak egy infanterista ezred jönne közelebb; azoknál

mindig van kréta, azzal meszelik be a kabátjukon a foltot. Van ugyan idehátul egy zászlóalj; de azok horvátok, fekete szíjuk van; nem tartanak krétát. S most Ottónak minden gondolatja a gyomrából jött; annak kréta kellett; az meg nem volt.

Végre jön a dandároktól a parancs, hogy a huszárszvadrony menjen rohamra az ellenséges ágyúüteget helyéből kivetni.

Legalább végre a kínos helyzetnek: egy helyben ülni és hagyni magára ágyúztatni; — a trombita rohamra harsog: indulj! előre! Ottó is sarkantyúba kapja a paripáját, s nem gondol többé se választóvízre, se krétára; hanem vágat ventre à terre; por előtte, por utána.

Hát amint rohan az ellenséges üteg felé, azon veszi észre, hogy az sincsen egyedül; a rejtő sövényfal mögül előbukkan egyszerre egy nagy csapat lovas chasseur, s szemközt robot a csörtető huszárokra.

Ottó három embert látott maga felé rohanni: három marcona, barnapofájú alakot, ördögi hegyes kecskeszakállal, kuglihupf nagyságú vállrózsákkal a vállaikon; mind a három egyenesen őneki tartott.

De három egyszerre! Három egy ellen! Mit csinál az ember ilyenkor? Erről nem szól sem a Dienstreglement, se a Code du duel, ezt pertraktálja sem Julius Caesar de Bello Gallico, sem Napoleon III. de Caesare Julio, erről hallgat a „Handbuch eines wahren Soldaten”, ezt mellőzi Fagyjev „Die Taktik im Kleinen und Großen”. Ezt a hadtudomány a *sajtóhibák* közé sorolja.

Pedig hát megtörténik az. Ottó azt látta, hogy nemcsak az a három, de az egész chasseur-zászlóalj mind őellene rohan.

Ily kritikus pillanatban csak a gyors elhatározás segít. Szuvarov, Nagy Frigyes, XII. Károly kell ide! Mikor már harminc lépésre van az ellenfél tömege, a kardot a szíjra ereszteti, a revolvvert kikapni a pisztolytokbul, a hat csövet egymás után kilőni: az hat emberhalál; aztán a kilőtt pisztolyt oda-

vágni a hetedik fejéhez, s azzal újra marokra kapni a kardot!
Úgy tett.

Gyorsan markába kapta a pisztolytokbul kirántott gyilkos csövet; rászegelte azt a legelső kecskeszakállas fickóra, mire az átkozott kecskeszakállas elkezdett pokoli módon nevetni, a két bajusza a két füléig szaladt a röhögéstől: Ottó rémülve tapasztalá, hogy fegyvere nem akar elsülni; nem ám, mert a szalámi volt a kezében, azzal célzott az ellenségre. Azt azután, hogy csak nem sült el, odavágta az ellenség fejéhez; arra azután se nem látta, se nem hallotta, hogy mi történik? — verekedtek, káromkodtak körülötte, a lovát három ló közé odaszorították, egy negyedik ló hátulról kapaszkodott fel rá; a csákóját a fejébe verték; a lova zabláját másfelé vonták; elől-hátul a gallérjába kapaszkodtak, mentekötőjénél fogva rángatták, a félkengyelét leszakították, a prémjét összevagdalták, a jobb fülébe magyarul káromkodtak, a bal fülébe franciául; egy darabig a chasseurök cepelték, amerre nem volt szándéka menni; azután megint a huszárok vették körül s cibálták erővel másfelé; míg végre visszatévedt az elébbi állomására, s amint körültekintett, úgy érezte magát, mint akit a víz fenekéről húztak ki.

Még akkor sem tudta, hogy mi történt vele?

Hogy az általa vezetett roham kudarcot vallott, azt láthatá abból, hogy az osztrák ágyúüteget visszavonták elfoglalt állásából.

— „De mi az ördög lelt tégedet” — mondá neki a tüzérkapitány mérgesen — „hogy még csak nem is védelmezted magadat, aki olyan jól tudsz vívni? Ha az a tudatlan János vitéz ott nincs, s huszárosan ki nem vág, már el voltál fogva a franciáktól.”

Ottó aztán megköszönte a jó szolgálatot János vitéznek, aki ugyan nem tudott semmit azokbul, amik a haditudományt képezik, — de verekedni: azt tudott. — Ottó megajándékozta az órájával.

— „Csak már a szalámit el ne dobta volna!” — dörmögé a goromba hadfi. — „Koplalhatunk két nap!”

Mint tudjuk, e jóslata János vitéznek nagyon is teljesült: ahol a győzelem elvész, ott a prófunt is el szokott veszni. A hadsereg kenyere és húsa a győztes ellenfél martalékául jutott, s a pimasz franciák az osztrák prófuntokkal még *kugliztak* a mezőn, azt mondva, hogy az csak arra jó. S az emlékezetes ütközet után sokáig fennmaradt a bécsi bonmot: hogy az olaszországi hadjárat azért veszett el, mert a hadsereg marhái mind a táborkarnál voltak összpontosítva. — (Honni soit qui mal y pense.)

Amint késő estére valahol pihenőt lehetett tartani, azt mondta Ottó János vitéznek:

— „János. Nekem szörnyen marja valami a hátamat, nézzen bele, mi azt?”

— „Kettő közül az egyik” — mondá János vitéz; hanem aztán megigazítá magát, mikor a bekecs és atilla gallérja alá tekintett.

— „Tyhú! vitéz kapitány uram! hiszen meg van sebesítve: az a bolond francia ide bökött a karddal a hátába. Csupa vér minden.”

— „Hagyjon kend neki békét!” — förmedt rá Ottó kapitány, s megtiltá neki, hogy a kapott sebről beszéljen valakinek.

Pedig hiszen hát az nem szégyen, hátulról kapni sebet *lovassági csatában*, ha az embert körülfogják; de csak mégis restelli az ember.

Hanem a hideg éjszaka meghozta a seblázt, s Ottónak, akarva nem akarva, le kellett szállni a lóru, hogy a tábori kórházba vitesse magát.

Ott betették egy osztályba, ami a „hasonfekvők” számára rendeztetett.

Ez nem gúnyolódni való dolog: ez nagyon komoly intézmény. Vannak igen veszedelmes megsebesülések, amikkel nem lehet hanyatt feküdni. Az ember négy eset közül három-

nál belehal, s ha kigyógyul, kinevetik vele. Humoristico-
letalis kóresetek.

Abban a szobában, ahová Ottót vitték, feküdtek még öten: mind előkelő tisztok. Mind nagyon veszélyesen megsebesülve az érem túlsó oldalán (auf der Reversseite des Medaillons). S az ilyen sebek kegyetlenül kínozók. Ámde a kínok közepett is legfőbb gondja az volt a sebesültnék, hogy társai előtt igazolja azt a körülményt, miként kaphatott olyan sebet, amellyel nem lehet hanyatt feküdni? Az első azt állítá, hogy abban a percben kapta a golyót, amikor visszafordult a katonáihoz, hogy lelkesítse őket a rohamra. A másikat Szuvarov hírhedett pozitúrájában találta ez a nemezis; a harmadikat egy háta mögött eldurrant srapel golyója csúfolta meg ekként; a negyedik esküdött rá, hogy a franciák *bumerággal* lönek: ez hottentotta találmány; a löveg fele útján visszafordul: szemközt céloz s hátul talál. Az ötödik végre parancsolá elhinni, hogy ő a sebet *par répercussion* kapta, éppen úgy, ahogy Moreau tábornagy vesztette el a lábait Drezdánál, egy visszapattanó golyó által.

Ottó rémülten hallá a legutóbbi páciens szavait. Arra a tábornokra ismert a hangokbul, akinek van egy Aureliája, akinek ő szokott udvarolni.

Az imádott hölgy azt fogadta lovagjának, hogy ha megsebesül a csatában, odasiet hozzá őt ápolni.

Már pedig most bizonyos, hogy idejön, mikor a papája is meg van sebesülve. Ez szép találkozás lesz; ahelyett, hogy „borulj a keblemre!” — „borulj a hátamra!”

Négy nap alatt a hat közül csak ketten maradtak a kórodában. A többit elvitte a megnevezhetlen seb. Gondoskodva lett róluk, hogy ne legyenek tréfa tárgyai, ha meggyógyulnak.

Csak a tábornok indult javulásnak: ami annál rosszabb volt Ottóra nézve, mert azontúl aztán a tábornok éjjel-nappal tartotta egyetlen hallgatóját a lefolyt hadjárat tudományos elemzésével, bebizonyítva előtte, hogy minden győzelem

csupa merő hibák elkövetése által lett előidézve. A legnagyobb hibát Napóleon követte el Magentánál, amikor minden taktika ellenére a tartalék hadait tolta előre. De még ennél is nagyobb hibát követett el Solferinónál, amikor a balszárnyát meggyön-
gítve, egész erejét az osztrák központ áttörésére fordította. Hanem a legnagyobb hibát követte el Benedek, amiért a jobbszárnyon győzelmesen előre szaladt; neki nem kellett volna győzni: akkor Napóleon előnyomuló centrumát két tűz közé foghatta volna. Hibázott az osztrák fővezér is, amiért napiparancsban meg nem tiltotta a katonáknak, hogy a pipát a tölténytartóban viseljék, ez demoralizálta a hadsereget; hibázott a hadügyminiszterium, amiért az infanteria köpönyegére kétoldalt egy-egy gombot nem varratott, hogy masírozás alatt a két szárnyát fel lehessen akasztani, ez gátolta a gyors haladást; hibázott a szél, amiért szemközt fútt, s hibázott maga a nap, amiért két órával hamarabb kelt fel, mint az osztrák hadműveletek megkezdettek, s elősegíté a franciákat, hogy a támadást ők kezdjék meg. Mindenki hibázott, csak mi ketten nem!

Dehogy szólt volna bele Ottó. Nem tudott már a hadászattól semmit.

Csak azon imádkozott magában: vajha Aureliát ide ne hozná a gyermeki szeretet.

Már pedig a katonának nem jó imádkozni: az tudva van.

Mikor a sebek már éppen hegedőben voltak, s amikor a betegnek annyira meg kell tartani a hasmánt nyugvást, hogy nagyobb bizonyosság kedvéért odakötözik az ágyához, akkor érkezett meg Milánóbul a tábornok családja, közte Aurelia kisasszony. A két sebesült hős természetesen csak háttal fordulva beszélhetett velük, ami a helyzet regényességéből sokat levont.

Aurelia kisasszony nem bírta elfojtani a nevetését.

Hat hét alatt Ottó tökéletesen kigyógyult a sebéből is, a tábornokbul is, a kisasszonyából is: nem tartott meg belőle egyebet a fotografiájánál. Amint a béke meg lett kötve, kvietált,

hazament Luka-Nényébe, vagy hová? S otthon olvasá az újságbul, hogy Aurelia papája is kegyelmesen nyugdíjaztatott. A haditudományok rá nézve a lomtárba kerültek. Azt is eltagadta, hogy valaha katona volt.

II.

Itthon aztán Ottó gróf felvette azt a divatot, amit akkor viseltek: pitykés, zsinóros, szironyos, sújtásos, vitézkötéses, tollas, süveges, sarkantyús divatot; télire fölment Pestre: akkor éppen az volt a hangulat az előkelő körökben, hogy a magyar írókat, költőket, tudósokat csodálják. A finom estélyeken poéták deklamálták novelláikat, verseiket, humoristák süstörögtették szellemi röppentyűiket, szaktudósok kommentáltak egzakt tanulmányaik téziseit, a grófnők és kisasszonyok rajongtak e szellemi bajnokokért, s együtt játszottak velük tableaux vivants-okat, concert spiritueleket és vígjátékokat. Egyszerre divat lett írónak lenni: a költői cím ajánló levél volt a legmagasabb társaságokba. Az akadémia s a Kisfaludy-társaság nagygyűlésein a hallgatóságot egy harmadrészben az arisztokrácia szépe-java képezte: s boldogok voltak az előkelő uraságok, kik magán a tribünön foglalhattak helyet, díszmagyar-ruhákban, mint kebelbeli tudósok és írók.

Ottó gróf megirigylette a kitüntetett osztály állapotját.

Eljárt a szellemi estélyekre, rendes látogatója volt az akadémiai gyűléseknek, — végig szenvedte a felolvasásokat, — megkeserítette a kaszinóban a tiszteletbeli akadémiai tagok feketekávéját tudományos vitatkozásokkal. — S rájött arra a meggyőződésre, hogy többet ért ő a literatúrához, mint ezek a poéták, tudósok, írók és mecénások valamennyien.

S mi kell hozzá, hogy túltegyen rajtuk? Csekélység. Írni jobbat, mint ők.

Hiszen írónak lenni szép és könnyű.

Versírónak azért jobb, mert kevesebbet kell írni. A vers rövidebb munka.

— „A vers is olyan, mint a huszár” — mondá Ottó. — „Hogyan támad a huszár? Először születik egy ember, azután születik egy ló: mikor az ember rátalál a lóra, lesz belőle huszár. Így támad a vers is. Először születik a gondolat, azután a rím: mikor a gondolat rátalál a rímmre, lesz belőle vers.”

És megpróbálkozott vele.

Akkor azután úgy tapasztalá, hogy néha a ló le is dobja az embert, s nincs huszár.

Azért jobb a regényíró dolga mégis: az csak infanterista. (Nem kell neki a pegazust pucolni.)

Ottó grófban minden megvolt, ami egy írónál becses tulajdon. Sokat olvasott: könyv nélkül tudott idézni eredeti szöveggel Horácból, Byronból, Hugo Victorból, Matestasióból, Goethéből; ismerte a Frithiofsságát s Jevgen Anyegint eredetiben, a Sakontalát angol fordításban, végigjárta Homér Iliását az ősi incunabula nyomán, mely szerint a sorok még bustrophaedon modorban vannak írva, mint az ökörszántás: a kezdet jobbrul balra, a folytatás balrul jobbra; a középkori irodalom kuriózumaival egész naphosszat el tudott mulattatni egész társaságot; tudott felvilágítást adni a *calotte* irodalomról, a mindenféle nemzet ódon tréfaalakjairól, a *baladinókról*, a spanyol *perograllokról*, az angol *Jack Puddingok-rul*, az olasz *Maccákrul*, *Bambocciokrul* és *Scaramuzziákrul*, a német *Staberlékrül*; tudott helyesen idézni az *Epistolae obscurorum virorumul*; gazdag tapasztalattal, világismerettel rendelkezett; volt élénk fantáziája s tudott felhevülni; — hanem mikor a tollat a kezébe vette, s elkezdett valamit leírni: mire készen lett vele, egy másik embert kellett segítségül hívnia, aki megmagyarázza neki, hogy mit írt? mert ő maga sem érti.

Pedig hiszen tudott sokat! A garnizon-életben gyakran bámulatra ragadta a társaságot ügyes rébuszaival; sikerült palindromokkal, mik előlrül- hátulrul olvasva egyformán hang-

zanak; carmen maccaronicumokkal, mikhez más adja a rímet, más a szöveget; anagrammákkal és chronostichonokkal, miket még illuminációk alkalmával transparent-feliratnak is használtak, s ezek már csak elég mesterséges feladatok. A garizonban nem csinálta azt utána senki.

És mégis mindezeknél mesterségesebb feladat egy közön-séges emberi gondolatot egyszerű szavakkal úgy írni le, hogy abból, aki azt elolvassa, ugyanazt értse meg, amit az írója gondolt.

Rájött, hogy a prózáírás még a versírásnál is nehezebb. A versírónak könnyű. Leírja az első sort, annak az utolsó szavához keres egy kadenciát: ha azt megtalálta, a rímhez keres egy másik gondolatot; — de hogyan hajt ki a prózáírónál az egyik gondolat cikkszárából a másik gondolat levele?

Ez a titok! „Érteni az íráshoz” és „írni tudni” két egymástól oly messze eső fogalom, mint „szerelmesnek lenni” és „szeretni”

Hiába! A természet mostoha volt iránta e tekintetben.

De a sors helyrehozta a természet mulasztását.

Jótekonny műkedvelői előadások alkalmával tanult Ottó bámulni egy rendkívüli hölgyet. Magyar báróné volt és lengyel grófnő. A férje, Balduin báró volt a leghíresebb tarokk-játós a kaszinóban. (Megjegyzendő, hogy Ottó gróf is kitűnő tarokkjátékos volt: csak hogy azokon a napokon, amelyeken játszott, rendszeren vesztett; amely napokon pedig nyert volna, azokon nem játszott.)

A grófnőt *Fantissa* név alatt ismerték a beavatott körökben, aminek az volt az alapja, hogy a grófnő regényeket szokott írni — francia nyelven, s ez volt az írói álneve.

Azok a regények bámulatos unalmasak voltak. Nem történt azokban semmi. Hanem éppen az volt bennük az elismerésre méltó, hogy szerzőjük kötet számra el tudott írni fennakadástalan, anélkül, hogy egy gondolat háborította volna írás közben.

Ottó grófnak eszébe jutott a mese a vak emberről, akinek

jó lábai vannak, s a sántáról, aki jól lát, s ketten végre kitesznek „egy” emberszámot, s egy este így szólt Fantissához:

— „Grófnő, írjuk mi ketten egy regényt együtt. Én adom önnek a mesét, az alakokat, a bonyolulatot, az eszméket: ön pedig kidolgozza azokat, s mikor kész lesz, én lefordítom franciából magyarra, s kiadjuk mindkettőnk szerzői nevével a címtáblán. Nem jó lesz?”

Fantissának tetszett az ajánlat; talán az ajánló még jobban; s azontúl a hosszú téli esteken át mindig együtt ült a két költői lélek a boudoirban és írta a közös regényt. Ottó kidolgozta a vázlatot, Fantissa fogalmazta a szöveget; — Balduin báró pedig tarokkozott a kaszinóban éjjel után két óráig.

Egy este Balduin báró a szokottnál hamarább érkezett haza a tarokkozásból, s még ott találta Ottó grófot a boudoirban, Fantissa grófnőnél. Éppen a végkatasztrófán dolgoztak.

Balduin bárónak nagyon megtetszett a kész munka. Azt mondta Ottó grófnak:

— „Tudod mit, barátom? ha már a feleséggel együtt írsz regényt: hát *vedd is el.*”

Másnap Ottó gróf elszökött Algírba: oroszánt vadászni. Balduin báró pedig elvált a feleségétől.

Fantissa grófnő nemcsak regényeiről volt híres, hanem fényes ékszereiről is. Voltak neki a hírlapok által országosan megénekelt brilliánt, smaragd, opál, zafír és igazgyöngy garnitúrái. A brilliánt ékszerét eladta, s utánaszökött Ottó grófnak Algírba. Akkor Ottó gróf továbbszökött Bengáliába: tigrist, elefántot vadászni. Ekkor Fantissa eladta a smaragd ékszereit s utána-hajózott Bengálba. Akkor Ottó gróf átmenekült Sziámba: szarvorrút vadászni. Mire Fantissa eladta az opál ékszereit és utánavágtatott Sziámba. De már akkor Ottó gróf megint odábbállt Ausztráliába: kengurut vadászni. Fantissának volt még zafír ékszere; annak az árával utánahajtatott Ausztráliába. Ottó gróf menekült Mexikóba: buffalót vadászni, Fantissa a gyöngyök árán oda is utána; innen Ottó gróf fel Kamcsatkába:

cethalat vadászni, Fantissa utána; végre Szibérián keresztül Ottó gróf jegesmedvét vadászva, Oroszországba; Fantissa mindenütt nyomában. Mikor aztán Ottó gróf alul mind az öt világrész kifogyott, Fantissa chatouillából pedig mind az öt-féle ékszer: akkor Ottó gróf hazamenekült Budapestre; — Fantissa ide nem követte; hanem elmaradt Szentpétervárott, s lett belőle orosz hercegasszony.

Ottó grófnak nem maradt belőle más, csak a szép üldöző fotográfiája.

Ottó gróf ebből az esetből megtanulta, hogy a regényíráshoz nagyon jól tudhat az ember „in theoria”; de „in praxi” az első dolog az, hogy a regényét saját maga írja, de maga ne *játsszék* benne!

III.

Ottó gróf háza egész természetrajzi múzeum lett hazaérkezével, amennyi kitömött állatot hozott magával, miket saját kezével ejtett el; ehhez járult még egy nagybecsű etnográfiai gyűjtemény is, melyet az általa meglátogatott vad és szelíd népek között összeválogatott.

Rengeteghy ugyan nem sietett ritkaságai gyűjteményének megérkezését hirdetni a Pesther Lloydban, egy pár tetovírozott indusfej lenyomatával együtt, naponkint látható egy fertály bankóért (akkor ez volt a legkisebb ezüstpénz); nem is mutogatta kitömött állatait másnak, mint éppen csak jó barátainak; azért mégis egy reggel azt látja, hogy valamelyik újságban egész tárcacikk van írva az ő ritkaságyűjteményéről: a cikk alá jegyezve „Bojtorján”. Bizonyosan álnév.

Már hogy szivároghatott ez odáig? Hogy kerülhetett ez újságírók fülébe? A kaszinóbul?

Bizonyos, hogy a kaszinó igen vegyes elemekből áll; de azoknak időszerintű megjelenése a legcélszerűbben van feloszt-

va. Egy órákor jönnek a táblabírák, a lateinernép, a prókátorok, tabuláris assessorok, az írók; megebédelnek három óráig; akkor dolgukra mennek, háromtul ötig üres a kaszinó; — csak az olvasóteremben bujdokol egy elkeseredett zseni, aki angol újságot olvas; s a tekéző-teremben gyakorolja magát karambol-partiban a marqueurrel egy fiatal dandy, akinek elfogyott a pénze. Öt órákor jön a „társaság”, a „high life”, a sportsmanok; azok ott diníroznak hétig; akkor mennek színházba, cirkuszba, estélyre; jönnek helyükbe megint a tudósok, a táblabírák, a prókátorok, a septemvirek: azok ott tarokkoznak, whisteznek kilenc óráig; akkor hazamegy mind: tíz óráig üres a kaszinó; csak a kandalló-teremben aluszik a nyaktörő pamlagon egy bien content rebellis, s az előszobában várja amaz ismeretes inas azzal az ismeretes kalucsnival és escrnyővel azt az ismeretes öreg urat, aki utolsó szokta elhagyni a whistasztalt, s miután társai lassankint hazaszállingóztak s egy ideig másodmagával és két mamlasszal (Strohmann) játszott tovább, végre az utolsótul is elhagyatva még ott marad egy rubbert kijátszani — egyedül. — Tíz órákor jön aztán ismét a societas, a haute volée, a páholy-közönség, s ott mulat éjfél után határozatlan dátumig. — Eszerint sohasem keverednek össze. — Hogy transspirálhatott ez mégis? — Hiszen a két év előtti frère et cochon játszás az írókkal már rég meghaladott álláspont. Az írók sem mentek többet a jó társaság felé: ott nem lehetett civakodni; az úrnők sem hívták őket többet: víz és olaj elvált. Dolmány, pityke, darutoll, írótoll együtt ment ki a divatból. — Úgy kell lenni, hogy valaki a társaságból encanaillfrozta magát s beszélte el Ottó gróf ritkaságait valami skriblifexnek. Sunt, qui se nequiter humiliant.

Ennek pedig az lett a következése, hogy már most az egész társaság megtudta e ritkaságok létezését, s a hölgyek kíváncsisága is fel lett ébresztve.

Ottó gróf ugyan garçon volt, akinél rangjabeli hölgyeknek látogatást tenni nem egészen conveniens dolog. Aki abban a

hírben áll, hogy a hölgyeket a földtekén körülhurcolja maga után! Ez azonban csak előítélet, aminek a jegét megtörte gróf Zsombolyiné; általánosan tisztelt, szép és szellemdús úrhölgy, aki tudvágyának kielégítésére első volt Ottó gróftól elegáns oroszlanbarlangjában meglátogatni.

Zsombolyi grófnő özvegy volt, szép, okos és gazdag.

Ottó gróf, a részletekig kimerítő magyarázatokba bocsátkozott múzeuma tárgyainak ismertetése alkalmával a grófnő kedvéért.

— Ez valóban fölöttébb érdekes — monda a grófnő, ki hamarabb belefáradt a hallgatásba, mint Ottó gróf a magyarázásba. — Ottó gróf kitűnő festész is volt; megmutogatta a grófnőnek szép vázlatait, kartonjait, akvarelljeit, miket utaztában saját kezűleg készített . . .

— Önnek az úti kalandjait valóban meg kellene örökítenie -- egy szép albumban. Írja le!

— Írja le!

Ha az a kitömött oroszlan ott az állványon egyszerre megelevenült volna, nem szökött volna oly gyorsan Ottó gróf talpából a vér a feje tetejéig, mint erre a szóra, hogy „írja le!”

No! És? Ha az az oroszlan megelevenülne, Ottó gróf nyúlna a puskája után, s meglőné azt újra. Hát ha az a minden oroszlannál rettenetesebb fenevad, az „írjunk le valamit”, ismét felelevenedik: azt is meglövi újra.

— Ha a grófnő elfogadja az albumom dedikációját, hát meg lesz az írva.

A grófnő hamisan mosolyogva monda:

— Hanem aztán ezúttal *invita Minerva!*

De iszen jövőre kimarad mindenféle Minerva a játékból!

Ottó gróf meg szokta az ígéretét tartani.

Azazhogysztingváljunk jól.

Nem mondta azt Ottó gróf, hogy „majd megírom én”, hanem csak azt, hogy „meg lesz írva”.

Volt neki tömérdek úti jegyzete, igen érdekes dolgok.

Hanem hát: hús, zöldség, zsiradék, liszt, só, fűszer, tojás még nem ebéd. Mit csinál az ember, ha otthon akar étkezni? Legelőször is szakácsot fogad.

Úgy van. Szakács dolga a főzés.

Ilyen irodalmi szakács volt Bojtorján.

Bojtorjánhoz pedig csak egy akkora kis embert kellett küldeni Ottó grófnak, mint a kisujja, már az ott volt nála. S ha egyszer ott volt, az övé volt egészen: neki volt testálva, majorátussá téve, elidegeníthetetlen, elveszthetetlen tulajdonául bárói árverésen rajtahagyva. Ettől csak az ásó-kapa választja el valaha.

Ez tudta még csak Ottó grófnak a vállalat fontosságát felfoghatóvá tenni. Ha egy ilyen pompás könyv közönség elé kerül, gyönyörű metszetekkel és remek színnyomatokkal, pompás kötésben: ez minden szalonban polgárjogot (pardon! mágnásjogot) nyer; a gróf meg fogja azt küldeni különös díszkötésben az európai fejedelmek feleségeinek, a brazíliai császárnénak, az indiai kormányzónak, az orosz cárnénak, a japáni taikunnak. S arra Viktória királyné, Augustza királyné, Eugénia császárné rögtön mind magyar nyelvemestert rendel magának, hogy a szöveget olvashassa; e lendület hírére a magyar úrhölgyek is rögtön elkezdének tanulni magyarul. Az európai szenzáció oly nagy lesz, hogy Schmerling megszeppen, s visszahúzza a februári pátenst; — mennyi érdemrend fog özönlenni a pompás könyvért annak szerzőjére! azt győzze viselni! Végre még a magyar tudományos akadémia is megválasztja tiszteletbeli tagnak. Meglássa!

Ottó gróf el volt ragadtatva e prospektus által.

Rögtön átadta összes úti jegyzeteit Bojtorjának, hogy tekintse azokat keresztül.

Ez úti jegyzetek mindenféle nyelven voltak írva: aszerint, amely országban egyik-másik használatban volt: az algíriak franciául, a kelet-indiaiak angolul, a mexikóiak spanyolul, az oroszok németül.

Bojtorján belenézegetett a jegyzetekbe: — nézegetett belé-

jök félszemmel is, mintha perspectivába nézne, egészen kinyitott szemmel is, összevont szemöldökkel is, s végre azt mondá felőlük, hogy nem lehet ezeken elmenni.

Nem ám. Mert ő nem tudott egyikén se e pogány nyelveknek; még németül sem: ő volt az az újdondász, aki kifuttatta az amerikai hajót „Stapel” nevű kikötőből; s aki Jung-csecsenekből „ifjú dorbézolókat” csinált, s aki az olasz operatársaságnál megénekelte a „Stagionét”. Nem tudott ő, csak magyarul. Hanem az igaz, hogy magyarul úgy tudott írni, mint a csergedező patak.

— Nem úgy csináljuk mi azt, gróf úr; hanem: — a gróf úrnak igen jó előadása van, mikor úgy élőszóval beszél. — Hiszen ha úgy írna, ahogy beszél! A gróf elmondja nekem egyszerűen a történeteket egyszer-egyszer, tea mellett, ebédnél, szivarozás közben; majd én aztán megmutatom, hogy mit tudok abból csinálni? Természetesen a legnagyobb titoktartás pecsétje alatt.

Ottó grófnak ez így még jobban tetszett. Legalább a jegyzetei nem kerülnek profánus kezekbe. Megköszönte a szívességet Bojtorjának, s gyöngéd célzást ejtett el generózus honoráriumokra.

Ez a szó fölöttébb érzékenyen talált Bojtorján becsvágyának mimózálevei közé.

— Hová gondol a gróf? Hogy fogadnék én el ily munkálattért a gróftól honoráriumot? Ez nekem nem munka: ez élvezet. A komisz kiadóktul, a vérszopóktul elveszem a honoráriumot; azok rablók! de a grófnak, örülök, hogy szolgálatára lehetek minden díjazás nélkül.

És azontúl egy álló esztendeig minden nap szolgálatára állt Ottó grófnak Bojtorján reggel, délben, este: vele reggelizett, vele ebédelt, vele teázott; az ő borait itta, az ő szivarait szíтта; ha utazott, kísérte az ő költségén; színházba az ő páholyába járt; hintáját fiakkernek használta; ha vadászni ment, együtt ment vele, s ami nyulat, őzet, fácánt a gróf rakásra lőtt, abban

szépen megosztozott vele. Ebéd után együtt pikétezett a gróffal, s játszott gavallérosan: *kimondta* a leskártolt lapokat, négyszer osztott a gróffal egymásután, hatvanast csinált *hátsó kézből*, kétszer számította a „last”-et; rendesen ő nyert; ha pedig vesztett, akkor történetesen nem volt nála pénz; s minthogy kártyaadósságokat becsületbeli kötelesség még aznap megfizetni: annál fogva másnap már nem fizette meg.

A gróf túrte tőle mindezt mártír nyugalommal, mert a kezében volt a nyaka. Bojtorján írta az albumát.

S amit írt, az olvasható volt. Bojtorján maga gondoskodott nyomdászrul is, s magára vállalta, hogy megalkuszik bele; mert a nyomdászok nagy zsványok, megcsalják a gróft!

Szerzett a grófnak fametszőt is. Az is zseniális ember volt: a derék Riedl; csakhogy mindennap úgy kellett kiváltani a korcsmából, s mikor a gróf magához hívatta, egyúttal kénytelen volt neki kabátot is küldeni, mert a művész garde-robeját rendesen holmi bizalmatlan szaracénusok tarták igényper alatt. Színnyomót is szerzett Bojtorján Ottó grófnak; az meg elszökött az előlegezett pénzzel, s az elzalogosított kőlapokat úgy kellett a zсібárostól dupla áron visszavásárolni. Még könyvkötőt is hozott neki, s csak egy hajszálon múlt, hogy egy bőrgyárt nem állíttatott fel vele, ami a címtáblákhoz szükséges marokent előteremtse.

Hanem a mű pompásan haladt előre, az már igaz.

Amint egy-egy ív kikerült a nyomdából, futott Bojtorján az „Aushängebogen”-nal Ottó grófhöz; Ottó gróf pedig vitte az íveket egyenkint Zsombolyi grófnőhöz.

Bojtorján mind jobban haladt előre. Volt egy bátyja; azt becsinálta a grófhöz kaszárnak; volt egy öccse, azt becsinálta hozzá fiskálisnak; volt a grófnak egy pár eladó lova; azt megvette tőle; sohase látta a gróf az árát.

Ottó gróf pedig egyre hordta a nyomdai íveket egyenkint a szellemdús grófnőhöz: a szép Melanie-hoz.

Ez pedig a legrosszabb metódus. Egy könyvet meg egy

asszonyt sohasem kell ívenkint tanulmányozni; mert az ember elveszti az olvasmányban az élvezetet, s csak a sajtóhibákat találja meg.

A szép Melanie minden ívnél talált egy eszmezavaró sajtóhibát a műben; s Ottó gróf minden látogatásnál talált egy diszisztáló sajtóhibát a szép grófnéban. Ívenkint lapozva a kedélyét, rájött, hogy indokolatlan szeszélyei vannak; — hogy migraine-je, vaporeuji idején félelmes a környezetére nézve; — hogy szeret kacérkodni; — hogy vetélytársnéit csípősen meg tudja szólni; — hogy szépítőszereket használ; — hogy türelmetlen; — és hogy annak az irányában, aki belé szerelmes, véghetetlenül melankolico-kolerikus véralkatot áruel.

Végre elkészült az utazási album.

Valóban pompás volt, nagyszerű volt. Szöveg, papír, metszetek, színnyomatok, bekötés: kifogáson felül.

Mikor a fejedelmi burkolatú díszpéldányt odavitte Ottó gróf Melanie grófnőhöz: ez volt az a pillanat, mely a kölcsönös nyilatkozatokra legindikáltabb.

— Grófnő — monda Ottó gróf, átnyújtva a díszpéldányt Melanie grófnőnek —, én önnek adott szavamat beváltottam. Ön a dedikációt elfogadta.

Melanie grófnő fanyalgó egykedvűséggel pörgeté végig az aranyszélű lapokat ujjai között, s azt mondá:

— Valami idegen érzik rajta!

Valóban érzett valami idegen: — nem a könyvön; hanem a grófnőn

Ottó gróf bánta már most nagyon, hogy Melanienak dedikálta az úti albumát.

Ennek a szerelmének is vége volt; nem maradt meg belőle más, mint Melanie fotografiája.

Jaj, dehogynem maradt! Hát Bojtorján?

Mikor már vége volt a hivatalnak, amit Bojtorján olyan jó volt, hogy ingyen viselt, búcsú fejében még megtisztelte a grófot azzal a bizalmával, hogy egy ezerforintos váltójára

ráíratta a nevét, mint kibocsátóét. Házat vett Bojtorján, ahhoz kellett az a kis pénz.

Hanem azt meg kell adni Bojtorjának, hogy azon túl minden három hónapban megjelent a grófnál, bejelenteni hogy a váltó lejárt, fizetni kell törlesztésül tíz percentet meg a kamatot, de neki most nincs; a gróf lesz majd olyan szíves; majd ő aztán visszaadja egyszerre.

De még ezzel nincs befejezve a történet. Következik a mű hatása. Az csakugyan hét országra szóló volt.

Először is Bojtorján megküldte hetvenkét hírlapnak a tiszteletpéldányokat; hetvenkét hírlap küldött vissza érte árjegyzéket a közlött reklámok fejében, s hetvenkét hírlapra kellett a grófnak előfizetni mindjárt egy egész esztendőre.

Huszonhárom külföldi klub választotta meg a grótot tiszteletbeli tagjának; hatvantól usque 200 frtig terjedő tagsági díj mellett; nemkülönbén negyvennégy belföldi olvasótársulat, dalárda és betegápoló-egylet tiszteletbeli elnökének, legalább százforintos alapítvány váltságdíja alatt. Ottó grófnak illet megvennie Petermann földisme munkáját, melyben művét kedvezően ismertették, ötszáz forintért a kaszinó számára, s diadalai koronáját képezte az, hogy megválasztotta a magyar tudós akadémia tiszteletbeli tagjának: ő pedig aztán aláírt az akadémia palotájára ötezer forintot.

Úgy, hogy ha azt az összeget, amit erre a művére *kiadott*, ő *kapta* volna mint írói tiszteletdíjat, abból nagyon szépen megélhetett volna.

IV.

Rengyeteghy Ottó gróf fogadalmat tett, hogy csak most az egyszer szabadulhasson ki az irodalmi szent Hermandadból, soha többet bele nem keveredik.

Az ám! Csakhogy könnyű oda bemenni; de nehéz onnan kijönni!

Nem addig van az, hogy az ember megírt egy könyvet, azt kiadta, szétosztotta, megdicsérték — s azzal vége! Dehogy van vége; következik a kritika!

Az bizony még a mi jámbor firkáinkat is megfináncolja, mikor a városba behozzuk, pedig szerényen, esernyő alatt, puttonba eldugva osonunk be velük; — hát még az olyan könyvet, mely hatlovas hintón utazik, s azzal a pretenzióval lép a világba, hogy őbenne minden megvan, ami a kritika által „mautbaresnek” van deklaráva: geográfia, etnográfia, archeológia, technológia, meteorológia, filológia, mitológia, statisztika, botanika, heraldika, literatúra, architektúra, stratégia, anatómia et cetera graeca! S aki még hozzá pompásan illusztrálva, aranyos bőrbe bekötve, maga lép be a kerek világ minden hatalmas, nevezetes és tudós embereihez, mintegy provokálva valamennyit.

Annak az embernek, aki „mindent tud”, az a nagy veszedelme van, hogy sok ember van a világon, aki csak „egyed” tud, de azt az egyed jobban tudja, mint ő; ő mindent tud, de félig; ez pedig csak egyed tud, de egészen. — S azt nem jó felingeregni!

Mert a szaktudós kegyetlen és irgalmatlan fenevad!

Jaj annak, aki vakmerő volt vért szagoltatni annyi orosz-lánossal! Hogy „kék vére” van: tant pis pour lui, annál jobban szomjaznak azt az orosz-lánok.

A magasztaló reklámok két hét alatt elhangzottak; hanem aztán két esztendeig folyvást tartott a kegyetlen bíráló Rengeggy kódexe fölött. Ha Londonban elhallgattak róla, Berlinben kezdték rá; s ha itt vége volt, Párizsban fődözték föl létezését, s mikor már úgy látszott, hogy belefáradt a világ, akkor New Yorkból támadt elő valaki, aki bebizonyította, hogy még csak most kezdődik az igazi betlehemi gyermekgyilkolás.

Nem hagytak azok rajta egy hajszálat sem megbíbatlan. Bebizonyíták neki, hogy *Majmatszun* városban lehetetlen

volt neki olyan szép asszonyokkal regényes kalandokba keverednie; mert ez a kínai—orosz határszélen álló város mindkét ország által olyan tilalom alá van vetve, hogy *abban asszonynak megjelenni nem szabad*: aminek az az oka, hogy itt jönnek össze a kínai és orosz cserekereskedők egymással üzérkedni; s hogy össze ne vesszenek minden vásárban: az asszonyi nem végképp ki van tiltva e nevezetes városbul. — *Itt hát ő nem volt!*

Felvilágosíták felőle, hogy a „*jak-fark*” nem légyecsapó, hanem királyi pálca Tibetben.

Ráolvasták, hogy a *falashák*, kik a dahomeyi szultánnak a fegyvereket készítik, s maguk fel vannak mentve a hadakozás alul, nem nazarénusok, hanem mozaisták, s hogy az *ajasch* Dahomeyben nem miniszter, hanem hóhér, az is asszony.

Megrótták érte, hogy komolynak látszani akaró munka minék szed fel magába olyan meséket, hogy *Kufa* volt *Ádám* születéshelye, s az özönvíz kiindulási pontja; — hogy *Nod* szolgált *Káinnak* menedékül; — hogy a *Caspiae Portae* vasajtóval van elzárva; — hogy a *Genezáreth* partján az almákban hamu van (hát aztán, hogy tenyészik tovább az ilyen hamut termő gyümölcsfa?); — hogy a *Big Bon Lik* tóban özönvíz előtti embercsontokat találtak volna. Hogy Kelet-Indiában *éhségforrások* vannak, amiknek megjelenése országos ínséget jósol. Hogy a pézsmamacska gyomrában terem a *lapis nephriticus*, hogy a *castrói mozgó szikla* napfelköltekor muzsikál; hogy Kínában olyan selyembogarakat látott, amikből madár lesz, s olyan madarakat, amik virágkehelyből kelnek ki; hogy a Jangce-Kiangba dobott hét pálca közül négy délnek, három északnak úszik; hogy a sámán *lámák* a nehéz asztalt kezük rátevésével repülésre tudják bírni. Ez mind mese!

Tudatták vele, hogy nem „*Számiel*” a vadászok őrszelleme (ezt csak a „*Bűvös vadász*”-bul tanulta), hanem ha már tudni akarja az igazit: hát „*Páriel*”.

Ízetlen túlzásnak nyilváníták azt az állítását, hogy a *bisznátok*, kik semmi állatot megölni nem engednek, mikor kedvenc

bolháik, kullancaik s egyéb vérszipoly állataiknak egy jó napot akarnak csinálni, koldusokat bérelnek ki számukra jó pénzért, s azoknak a vérével ablaktálatják őket. Ez, ha igaz is: de nem kellene ilyen elegáns könyvbe leírni.

Kiszámították neki, hogy *Sukovszkij*, az orosz néphimnusz írója már akkor régen meghalt, amikor ő meglátogatta azt Szentpétervárott.

Ráolvasták, hogy a *Pacific vasút* akkor éppen felében volt készen, amikor ő már végigutazott rajta.

Idézték neki a *tamul szótárt*, mely szerint egyetlen szó sem azt jelenti, amit ő állítólag a tatár kánnal beszélt.

Rásütötték, hogy az *ozelot*, a megszelídíthető párduc, mellyel az indus nábobok szarvasra vadásznak, nem is Ázsiában otthonos, hanem Afrikában: a beduinok vadásznak vele antilopékra. Meg hogy a *kivi*, melynek bőréből a pápua kacikák palástja készül, nemcsak hogy nem tollas repülő kutya, hanem inkább szőrös, nem-repülő tűzok.

Felvilágosították felőle, hogy a *queenspipe* Angliában nem annyira Viktória királynő tajtékipipája, mint inkább egy hivatalos kemence, melyben az elkobzott csempészdohányt elégetik. — Meg hogy a *squatters*, meg a *shakerquaker* Amerikában nem mindegy: az egyik szabad telepítvényes, a másik vallásfelekezet. Hogy a „*puteal*”, mely szíriai útjában több helyen előjön, nem elhagyott kút, hanem „villámütötte hely”, melyet fallal vettek körül, s az „*abaton*” nem fogadalmi templom, hanem csak takaró egy olyan emlék fölé, melyet lerontani sajnálnak, de látni sem akarnak. (Mintha például a magyarok egyszer a Hentzi szobra fölé Budán egy nagy kupolát építenének.) Hogy a „*kaad*” nem kábítószer, mint a *hasis*, hanem inkább elevenítő, mely beszédessé tesz. Hogy amit ő „*konföderáció*”-nak értett a délamerikai asszonyoknál, s politikai kapitálist vert ki belőle: talán inkább az ott „*confiderazio*”-nak nevezett krinolin?

Erősen kétségbe vonták azokat az állításait, mintha Mozam-

bique-ban még mindig lehetne pesansok (üveg-korallok), olivettek (üvegyöngyök) és kaurik (pénzkagylók) mellett cserekereskedést űzni s ezekért pulykát, malacot, szerencsen gyereket vásárolni. Régen volt az! Marco Polo idejében.

Kétségbe vonták, hogy az *ingidlokkal* együtt vadászott volna a nagy Amuri pusztán medvékre, mert akkor nem mondaná azokat mahomedánoknak; holott azoknak saját vallásuk van: a *Dalle* isten, aki a démonokkal harcol szünetlen.

Bebizonyították neki physice és chronologice, hogy Kamcsatkától Asztrakánig nem tehetta meg azt az utat annyi idő alatt.

Valami maliciózus glossator utánajárt, hogy az albumában előforduló egzotikus növények nevei mind az alfabét A-tól M-ig terjedő betűivel kezdődnek, mintha a konverzationslexikonbul szedte volna ki azokat, s az N betűnél már elhagyta volna a türelme a további botanizálásban.

Még kegyetlenebb mustra alá kerültek lerajzolt ritkaságai. Azokat a kínai bálványokat Hamburgban készítik dilettáns gyűjtők számára; korinthetai ércszobrainak hazája Párizs; az aranybíbor, mely Asztarté szobrának palástját oly becsessé teszi, nem más mint anilinpíros; myrrhina vázáit Olaszországban gyártják, s úgy ássák el a földbe régiség gyanánt, hiszékeny utazókra számítva; hírhedett mantuai szivárványozott üvegkorsójának mintáját megkaphatja otthon Kossuch gyárában, de olcsóbb áron; az özönvíz előtti borostyánkő faragványai: a *labyzák*, jók lesznek *Barnum* múzeumába; amit ő a templomosok *Baphomet-bálványának* mutat be, az nem más, mint egy sziámi házioltár.

S hogy az eresz alatt se maradjon szárazon, még *itthon* is megcibálták.

Ugyanis Bojtorját rávitte a bűne, hogy a grófot kínai útjában megismertesse a magyarok őseivel, kik mintegy tizenötmillió számban ottan laknak (Gützlaff is bizonyítja). Ottó gróf ugyan szabadkozott, hogy erről ő nem tud semmit;

de Bojtorján addig kapacitálta, hogy csak hagyja azt beletenni: jó lesz a' nagyon; az fogja népszerűvé tenni a könyvét; s aztán ki megy oda innen azért, hogy őt meghazudtolja? s aztán utoljára is „dzungar” vagy „ungar” nem nagy különbség; míg végre is hagyta elmenni a többi között.

Igen bizony, de ezzel az egész *finnista* ligát magára lázította, ez pedig az uralkodó párt a magyar akadémiánál. Úgy a fejéhez verték *Kalevalát*, hogy sohase kívánczozott többet Kínába ősmagyarokat keresni.

Végre egy nagyszebeni szász levelező megadta neki az Augsburger Allgemeineben a kegyelemdőfést azzal a revelációval, hogy Rengeteghy Ottó nem is utazott a leírt helyeken; tulajdonképpen Rengeteghy Ottó nem is gróf, nem is ember, hanem csak álnév! tolvajneve egy Bojtorján nevű újságírónak, aki kilenc útleírásból kompilálta ezt a tizediket, a renitens ó-konzervatívok adták azt ki ily fényes kiállítással, demonstrációképpen a magyar elem mellett.

Aztán — ismerni kell a jó publikumot. Micsoda „tallyho!” van Izraelben, mikor egy író t jól elpüfföl a kritika. Ez nagyobb öröm, mint mikor Rózsa Sándor hurokra került, mint mikor Patkót meglőtték, mint mikor Dumonceau-t kurrentálták, mint mikor kisült, hogy *Kallab* hatszázezer levelet elégetett a postán, mint mikor Napóleont Sedannál elfogták; — mindezeknél jobban bírja a magas közönség ellenszenvét az a gonosztevő, aki könyvtölteletet csinál, kivált ha az egy tév-útra vetemült nostras (egy gróf, aki *Sobri Jóska* nevet keres magának!) s mikor egy ilyen notórius gonosztevőt elcsípnek, a plágiumon rajtakapnak, „részint önvallomásánál fogva, részint az adatok összeállítása nyomán” elítélnék; mikor azt egyik nemzet a másiknak (a büntettesek kiadásának kartellja szerint) kiszolgáltatja: hajh milyen akasztófaélvezet ez a magas publikumnak!

De akit akasztani visznek, annak még van barátja; hanem akit a kritika nyúz, annak nincs. Még titokban sincs. Arra

nézve minden ember Péter apostol. Hogy nevetnek a malheurjén! Hogy adják szájrul szájra a skandalumát! S akárhová megy mindenütt azzal fogadják, hogy:

— Olvastad-e már a „Pall Mall Gazette”-t? — Benne vagy!
— Olvastad-e már a „Ruszki Mir”-t? — Benne vagy!
— Olvastad-e már a „Berlingske Tidendé”-t? — Benne vagy!
— Olvastad-e már a „Bombay Times”-ot? — Benne vagy!
— Olvastad-e már a „Revista d’Espagna”-t? — Benne vagy!
— Olvastad-e már a pekingi „Sei-Yeu-Ki”-t? — Benne vagy!

— Olvastad-e már a „New-York Herald”-ot? — Benne vagy!

— Olvastad-e már a „Revue des deux mondes”-ot? — Benne vagy!

— Olvastad-e már a „Foreign Rewiew”-t?, olvastad-e már a „Once a week”-et?, olvastad-e már a „Magazin for town and country”-t?, olvastad-e már a „Vidovdán”-t?, olvastad-e már a „Neue Freiét”?, olvastad-e már az „Allgemeinét”? olvastad-e már a „Trompeta Karpacilor”-t?, olvastad-e már a „Rumili Teszkeré”-t?, olvastad-e már az „Europaikosz herenisztesz”-t?, olvastad-e már a „Punchot”?, az „Ulkot”?, a „Floht”?, a „Styxet”?, a „Zmájt”?, a „Figarot”?, a „Tatár Pétert”?, a „Füles bagolyt”?, a „Fekete levest”?, a „Kladderdatschot”?, a „Charivarit”? . . . Benne—benne — benne vagy!

Ottó gróf pedig még új ember volt e téren: nem tudta, hogy „annak” örülni kell! Az jó az írónak, ha *benne* van minden hírlapban. Ha szidják is, ha rugdalóznak is, csak egyszer benne legyen; — *a rossz hír is jó, csak nagy legyen!*

Ehelyett ő azt felelte a szíves interpellálóknak, hogy „olvasta az ördög!”

Hát hiszen az igaz. — Az ördög nem csak olvassa a kritikát; ő diktálja azt a kritikusnak. —

Hanem hát a kritikusnak nem elég az, hogy megfőzze a mérget, azt be is kell venni.

A világ minden részéből megküldték szépen térti vevény mellett azokat a lapokat, amikben Ottó gróf le volt rántva: egy példányban neki, másokban a kaszinónak, s az illető cikket gondosan körülramázták kék és veres plajbásszal, hogy jól szembetűnjön mindenkinek. S akkor mégiscsak oda kellett állni Ottó grófnak az ördög mellé, hogy együtt olvasson vele.

Ez aztán orlandói dühbe hozta.

A kritikusoknak persze nem volt igazuk. (Az irigy kutyáknak!) Eleinte arra a rossz gondolatra jött, hogy cáfolatokat írjon rájuk, ellenkritikákat, s azokat a heretikus szerkesztőkkel fölvetesse. Ezért még jobban a hátára másztak.

Végre elkeseredett, beszédette a könyvárusoktól a kinnlevő példányokat mind, s ládába szegeztetve, kiküldé Kutyaabagosra, letétette a granáriumba, ahol azok azóta bizonyosan mind elkeltek; föltéve, hogy Kutyaabagoson is oly kedvelői az egerek a bibliográfiai tanulmányoknak, mint másutt.

V.

Ebből a début-ból egy kellemetlen kedélyállapot maradt fenn Ottó grófnál. Kezdte kerülni a magas köröket. Tudja jól, hogy őt ott minden ember azzal csúfolja, hogy a „tudós”! Ez cudar egy cím!

Évek kellenek, míg az ember ezt a szagot lekancsérohatja magáról. Évek és különféle illatszerek. Kiváltképpen istállószag.

Ottó gróf azonban még nem akarta magát megadni annak a meggyőződésnek, hogy egyedüli magas szféra azon bizonyos kör, melyet a paripák a versenytéren kanyarítanak.

A high life kerülése közben támadtak olyan szenvedélyei, hogy ellátogatott a népszerűbb kocsmákba vacsorálgatni: a Nagy-Pipába, a Komlóba, a Beleznay-kertbe, s ott gyönyörködött a népekesekben.

Egyszer a Nagy-Komlóban egy új népekesnő mutatta be művészetét. Juliska kisasszonynak hítták. Csinos dombormű

volt; rosszul énekelt, de erős hangja volt hozzá: ami egészséges tüdőről tanúskodik, ami földolog.

Ottó gróf három este egymásután mindig meghallgatta Juliska kisasszonyt a Zöld Marcit meg a Piros Pannát.

A harmadik este közelrukkolt hozzá, s azt kérdezte tőle:

Juliska kisasszony! ismeri maga a hangjegyeket?

— Hogyne ismerném? A zsolttárban van elég.

Tanult maga énekelni?

— Hogyne tanultam volna? A bátyám kántor Lapújtőn.

— Julcsa kisasszony! szokta maga olvasni a Weekly Dispatch-t?

— Mi az a csúnya állat?

— Újság.

— Nem olvasok én, lelkem, soha semmiféle újságot; mert én arra nem érek rá. Miattam ott lehet a kávéház asztalán boglyaszámra.

Ilyen klenódiomot keresett már régen Rengeteghy Ottó.

— Julcsa kisasszony — szólt erre megfogva a népdalnoknő kézcsuklóját —, én magát kitanítatom, s csinálok magából híres énekesnőt.

Juliska kisasszony persze hogy azt mondta erre, hogy „nem bánom”.

Már most, ha Ottó gróf közönséges ember lett volna, vagyis ahogy a kecskeméti városbolondja szokta mondani: „ember-úr” (volt nála „ember-kutya” is) — tehát ha Ottó közönséges ember-gróf lett volna, azt mondta volna erre a hajlandóságra: „tudja mit, kisasszony; van énnekem ötvenezer forint évi jövedelmem, *egyebet nem tudok*; önnek pedig van igen szép hangja. Kár azt a publikumra vesztegetni. Énekelje csak az én nótámat, s majd én leszek az ön publikuma.”

Vagy ha már olyan mindenttudó ember volt Ottó gróf, de ha csak egy drachma humor lett volna benne, akkor elmondta volna Juliska kisasszonynak: „én értek mindenhez, ami zene, ének, ami hangból támad. Én tudok játszani zon-

gorán, hegedűn, fiszharmonikán, carillonon, theorbán, hegedűzongorán, panharmonikonon, harmoniakkordon, melódionon, aeolodikonon, viola de gambán, eufónon, bőrdudán, bandoskán, tilinkón, szalmahegedűn; — én kitanultam a contrebasse-t, az acustica canonica és esztétika követelményeit a hangszerelésnél; a kompozíció és egzékúció feladatait, s a hang színeinek polikromatikus felfogásait. Ismerem a zene történetét Jubaltól, a muzsika feltalálójától elkezdve Wagner Richardig. Tudom, mi szubtilis különbség van a zsidó „alamoth” hang, a lateráni castrato hang s a női mezzoszoprán között, amik a laikusnak egyformák. Tudom mik az ambrozi és a plagáli templomhangok? Meg tudom mondani, mi a kontrapont, a kettős kontrapont, a menzúra és a fúga? mik az oktávák, quinták, consonanzok? mi az akkord és harmónia? mi a szimfónia és a diafónia? tudok értekezni a kantatéről, szonátákról, madrigálokról, pszalmódiákról és oratóriumokrul. Megmondom, hogy mi a „Style da Cappella?” elmondok csak az „S” betűből tizenkétféle üteny- és effektusnemet az ének-módban: slargando, smanioso, smorzando, sordo, sospirato, sostenuto, sotto voce, staccato, spiritoso, stretto, strepitoso, striccando! Könyv nélkül tudom mindazt, amit szt. Dávid király és Néro császár idejétől fogva Tartini, Mozart, Gluck, Beethoven, Rossini, Bellini, Spontini, Cherubini, Schubert, Boieldieu, Meyerbeer, Mendelssohn, Flotov, Halévy, Auber, Berlioz, Liszt, Chopin, Wagner, Erkel, Paganini és Offenbach szerzetek De én ezt teneked mind nem tanítom meg. Hanem van Arditinak egy híres keringője, nekem csak ezt tanuld meg. Az a címe, hogy „csók-keringő”.

Ottó gróf nem ezt mondta, hanem nagyon is komolyan vette a dolgot.

Tudta, hogy a világ milyen rossz. Ha ő most egy népénekessnőt elkezd pártfogása alá venni *szóló*, akkor mindjárt azt fogják mondani, hogy így van, meg úgy van. Kitalálta a

módját, hogyan lehet az embernek a maga kedvét is, meg a rossz világ kedvét is egyúttal betölteni?

Mit tesz az ember, ha el akar rejtőzni? Sokaságot gyűjt maga körül. Amit az ember tánc közben egy szép nővel elkövet bálban, egész világ láttára, ha ugyanazt egyedül és muzikaszó nélkül követné el vele, azt mondaná rá mindenki, aki az ablakon benézne, hogy ez rettenetes botrány!

Ottó gróf, hogy Juliska kisasszonyt énekesnővé kitaníttassa, mindjárt egy egész *énekiskolát* alapított. Felhozatott magának Milanóból egy ahhoz értő énekmestert. Signore *Spirifanti* aztán megértette egészen a feladatát.

Két hét alatt olyan konzervatóriumot szedett össze neki, hogy gyönyörűség volt *ránézni*.

Volt Malibrán, Alboni, Catalani „in spe” elég. Ottónak csak válogatnia kellett. S hogy a rossz világ szája tökéletesen be legyen dugva, Ronconik és Carrionok is akadtak hozzá. A férfihang is kultiváltatott.

Egész operatársaság volt együtt. Azoknak Ottó gróf mind külön szállást tartott, havidíjt fizetett, s nehogy a világ valami rosszat gondoljon: minden nőnemű pártfogoltjának sorba udvarolt, s mindegyiket egyformán kitüntette. Maga is feljárt az énekiskolába, mikor Signore Spirifanti az „ut-re-mi-fa-sol” titkaiba az adeptusokat bevezette, s tanúja volt előhaladásuknak a helyes lélegzetvétel és ütenytartás nagy feladataiban, s nem tűrte, hogy valaki „hamis” legyen, figyelemmel kísérte azt a nevezetes műtétet, hogy amely énekesnek „nincsen füle”, a maestro nagy kitartással hogy csinál annak fület? s milyen virtuozitással idomítja át a magas baritont tenorrá? Sőt az ügy iránti buzgalma annyira vitte, hogy intézete tagjait ő maga tanította „színpadra lépni” eleganciával és festőileg korrekt „pose”-okat foglalni; és tartott nekik felolvasásokat a mitológiából, s szörnyű komoly képet csinált, ha a kisasszonyok elnevezték magukat Jupiter viselt dolgainál.

Signore Spirifanti egyre több fényes talentumot fedezett

fel a városban és a vidéken, s hordta őket Ottó gróf énekiskolájába. Marchandes des modes-ok és cukrászok kezdtek panaszt tenni a polgármesternél, hogy nem bírnak többé a mamzeleikkel, s professzorok panaszkodtak a dékánál, szuperintendensnél, hogy jogászok, teológusok nem akarnak többé leckére járni: mind a hangját próbáltatja Signore Spirifantival.

Ha ez a vállalat sikerül, úgy az „*Osztrákmagyarmonarchia-lajthainnenirésze* (egy szónak hagyja ezt szedő úr!) megbuktatja az *Italia unitát*, s mai nap mi árasztjuk el Európát „olasz” operatársaságokkal.

A rossz világ eleinte nevette ezt a vállalatot, később kezdte átlátni annak komoly oldalát. Nagy dolgot mozgat Ottó gróf! A pesti Nemzeti Színház operatársasága hanyatlófélben van, a Német Színházat már csak a hazafiség tartja, most Ottó gróf fog egy új operaházat építtetni, abba egy saját nevelésű társaságot telepít meg, s megbuktatja mind a kettőt, s egyúttal eddig ismeretlen diadalra emeli a hazai művészetet. Kezdek róla komolyan tanakodni a helytartótanácsnál, hogy e veszély elhárítása tekintetéből volna jó kompromisszumra lépni Ottó gróffal, s megkínálni őt a nemzeti színház igazgatóságával.

Ottó gróf maga is csak akkor vette észre, hogy milyen nagyszerű eszmét létesített, mikor már benne volt, s a jószágigazgatója tudatá vele, hogy ha ez így megy, a bánáti uradalmat el kell adni. — Hát csak adják el!

Juliska kisasszony bámulatosan haladt a művészetben. A hangjegyekhez ugyan még mindig nem értett; de egy hallásra megtanult mindent. Ütenyre nem szeretett ügyelni, hanem ha valamit elkezdett hamisan énekelni, azt azután az utolsó tak-tusig következetesen keresztülvitte. Alakja azonban igen szép volt; telt idomai, nagy szemei, szép ajka, fehér fogsora és erőteljes csengő hangja: ezekért apróbb követelményeket el lehet hallgatni.

Ottó gróf azt hitte, hogy most már felfedezte ideálját, s

olyan ésszerűen berendezte magának az életet, ahogy csak kívánni lehet.

Egy nagy művésznővel kötött viszony mindenkor megszentelt viszony. Azt titkolni sem kell: lehet nyílt összeköttetés. A művészet nimbusza a nyolcadik szakramentum. Azt a pap sem veheti le. Ezt nem mondja a világ tiltott szerelemnek, hanem kötelees hódolatnak.

Ha Juliska kisasszony csupán szép hölgy volna és semmi más, és ott lalnék, ahol most, egy háromemeletes ház belle étage-ában: a vele egy házban lakó úrhölgyek rég ellene lázították volna a rendőrbiztost, hogy szigorúan kikérdezze: selyem és ezüstnemű hol terem és hogyan kerül ide? De mivel minden reggel kihangzik az utcára a nyitott ablakon át az énekgyakorlat, s éjjelenként az „ah la gioia!”, ugyanazok az úrhölgyek nemcsak hogy nem nyugtalanítják, sőt deputációban mennek hozzá ünnepélyesen, mikor jótékony intézeteik számára hangversenyeket rendeznek, s felkérlik egész tisztelettel, hogy vegyen azokban részt. S Juliska oly leereszkedő, hogy el is énekel mindannyiszor egy-egy szép áriát koncertekben, kezében tartva a kottát, mintha abból énekelne.

Tehát már koncertképes és így szalonképes, s Ottó grófnak legkisebb aggodalom nélkül lehet vele karonfogva menni az utcán.

S hogy a rossz világ egészen düpirozva legyen, Ottó gróf egyik este Juliskát vezeti haza karöltve a színházból, másik este az altistánét, harmadik este a mezzoszopranistánét. (A basszistát meg a tenoristát nem kell karonfogva vezetni.) Így a világ nem mondhat semmi rosszat.

Hanem egy kis baj volt a dologban. Egészen prózai baj.

Juliska kisasszonynak az a Kúhnságos (új szó, de régi) szokása volt, hogy a számára megszavazott büdzsén mindig szeretett túlkölneni. Mikor népszínmű-énekesnő korában volt ötven forint havi fizetése, ő abból elköltött százat. Így volt az

ezeresekkel is; mentül több ezerrel rendelkezett, annál több „két” ezeret vásárolt el.

Miniszternél ezt úgy nevezik, hogy „supererogatum”; énekesnőnél pedig úgy híják, hogy „fizetetlen árjegyzék”.

No de könnyű annak, akinck olyan hű delegációja van, mint Ottó gróf, akinél mindig kész az indemnity.

Ottó gróf bizony elég sokat áldozott Juliska kisasszonyért. És Juliska kisasszony mégis haragudott Ottó grófra. Hogy miért nem áldozik *többet*? — Miért áldozik egyébre is? *másokra is*? — Hiszen sub camera charitatis úgy is tudjuk, hogy a „főcél” a *közösügy* Ottó és Juliska között; az a paradirozás azzal a konzervatóriummal nem más, mint parlamenti komédia. Az egész világ tudja, hogy ez csak maszkírozása — a réaluniónak. Minck pocsekolja hát a pénzét arra a többi környékálóra? A férfiakra még hagyján, de minck az a többi énekesnő? — Valóságos honvédsereg! — Haszontalan pénzkidobás. — Bocsássa őket — szabadságra.

E téma fölött sok osztálytanácskozmányt kellett Ottó grófnak kiállani Juliskától zárt ülésben, melynek szövege nem szivárgott ki a hírlapokba.

Azzal nyugtatta meg mindannyiszor türelmetlenkedő zsarnokát, hogy hiszen az egész világbolondító intézmény csak addig fog tartani, amíg Juliska kisasszony egyszer a nemzeti színpadon föllép, s ott tökéletes diadalt arat. A legelső győzelem után hazaeresztetik a konzervatórium — minden pátens nélkül, Juliska szerződve lesz, s ha egyszer a kezében a diploma, a többitől könnyű lesz búcsút venni.

Ezzel a reménységgel bíztatá aztán Juliska kisasszony is a maga hitelezőit, hogy csak várjanak, amíg föl fog lépni, akkor lesz aranyvilág.

Betanult végre egy egész szerepet Signore Spirifantitól, s Ottó gróf keresztülvitte magas összeköttetéseivel fogva, hogy a Nemzeti Színháznál védencét fölléptessék.

Erre a napra Ottó gróf egy középszerű juvelier-boltot

kivásárolt, hogy gyűrűkkel, tubákospikszisekkel, melltűkkel ellássa az egész orchestrumot, rendezőt, sűgöt, ügyelőt és együtszereplőket; Juliska kisasszony boudoirját pedig azalatt, míg a próbán volt, tündérkertté varázsolhatta át. Amire Juliska azt mondta, hogy jobb lett volna, ha azt a sok pénzt inkább neki adta volna.

Arra az estére Ottó gróf minden el nem kelt jegyet összevásárolt a pénztárnál, s kiosztatá tapasztalt jó tenyerű vállalkozók között. Előadás kezdetéig ott leste Juliska kisasszonyt az öltözőszoba előtt, míg bebocsáták. Juliska panaszkodott, hogy neki „kutya nagy” trémája van.

Erre Ottó gróf azt a tanácsot adta, hogy jó lesz előadás előtt meginni egy pohár madeirát. Juliska kisasszony aztán megivott hármát.

Ekkor aztán keverve volt nála a reszketés a bátorsággal. Nem hogy valamelyik leküzdte volna a másikat, hanem mind a kettő működött egyszerre; hol az egyik volt felyül, hol a másik.

Mikor kilépett a színpadra, s meglátta egyszere azt a sok lámpát, meg azt a sok emberfőt; mikor rázendült az ormótlan nagy tapsolás, s anticipált koszorúk özönlöttek feléje a karzatról, akkor úgy érzé magát, mintha a torkát valami összeszorítaná, s azt mondaná neki, hogy „most mindjárt megfojtalak, ha egyet nyikkansz!” Alig lehetett hallani, hogy mit énekel! Hanem aztán, amint felyülkerült a bátorsága, akkor meg nekiereszté a hangját, szokás szerint hamisan; tűzbe jött, kített magáért, nem ügyelt a karnagyi pálcára, elkezdett *vezetni*, előrerohant; hegedű, oboe, furulya alig győzött utánaszaladni, s a duettben úgy *leénekelte* a kollégáját, hogy az csak némán tátogott mellette.

Végül azután döntő csapásul adott egy olyan monumentális gikszert, hogy valamennyi proscénium-lámpás összehunyorodott tőle.

A hivatalos tapsonc-had pedig verte össze az első lábait

és tapsolt mindennek; még a gikszernek is. Kilátás volt rá, hogy az előadás briliáns skandalummal fog végződni.

De nem várta azt be Ottó gróf. Az első felvonás után fülére húzta a kabátja gallérját, s kiosont a színpad alatt a süllyesztők alvilágán keresztül, hogy senki se lássa, s úgy elutazott még abban az órában Budapestről, hogy még csak meg sem mondta senkinek se, hova megy?

Egy esztendeig elő nem jött Silindiából; az pedig nem valamelyik *Indiának* a hátulsó része, hanem egy oláh falu valahol az Utópai állam szélén: — ott is jószága volt, ott húzta meg magát.

Hogy mi lett a énekiskolájából? A Malibranonk, Albonik, Ronconik csakugyan híres portentumok lettek-e? vagy visszamentek a varrógéphez, a cukrászasztalhoz, a katedrához? vagy elmentek a vándor Thália apostolainak? Hogy Signore Spirifanti indított-e pert szerződéstörés miatt Ottó gróf ellen? s hogyan complanálta azt a jurium directora? — azt se mi nem tudtuk meg, se Ottó gróf soha.

Hasonló rögtöni elfeledtetéssel múlt ki rá nézve Juliska kisasszony is.

Mert a művészi pályának hátrányai is vannak. Fentebb előadtuk az előnyeit. Egy diadalmas művésznőnek minden szabad: nem kérdi a paptól, se arra nem vár, amíg az országgyűlés tárgyalni fogja a keserves polgári házasságról nem-akarvanyögő törvényjavaslatot; de egy bukott művésznő el van kárhozva, annak még a pap sem adhat bűnbocsánatot. Egy bukott „nőt” ismét kegyébe fogadhat a régi szerető, férj, jó barát; de egy bukott „színésznőt”, aki a színpadon fiaskót csinált, lehetetlen tovább szeretni. A színpadi bukás egy befejezett válóper.

Juliska kisasszony megholt e letális gikszerrel Ottóra nézve. Nem maradt neki belőle más, mint a — (könyv nélkül is tudjuk már) — a fotográfiája.

Vannak azonban halottak, akik szeretnek egy jobb világban

feltámadni. Ottó gróf még azután sok eszteni-őki kapogatott leveleket a világ minden metropolisaiból, amik nem tartalmaztak egyebet, mint egy-egy nyomtatott színlapot. A darab címe mindig ugyanaz volt, amiben Juliska Pesten öngyilkossá lett, csak a fellépő primadonna, kinek az első vendégszereplése volt, ott, ahol, — változott névszerint mindenütt.

Párizsban magyar hölgy volt: „*Torontáli Pannonia! vicekirályné!*”

Londonban orosz delnő lett: „*Tsitserkoff Anatolia, hercegnő!*”

Szentpétervárott amerikai kreol hölgy: „*Miss Philadelphia Halloway!*”

Berlinben olasz madonna: „*Signora Delila di Santo Pilato!*”

Bécsben lengyel úrnő: „*gróf Savanyinszky Afanazia!*”

Madridban török princessz: „*Alibeh el Nazreddin Sultanina!*”

Egynél több ilyen színlapot azonban ugyanabból a városból sohasem kapott Ottó gróf. Primadonnája valószínűleg mindenütt csak egyszer lépett föl, s aztán odábtűnt, hátrahagyva mindenütt egy epochális gikszert, egy csomó kifizetetlen kontót, s egy félig bolonddá tett imádót, — vagy kettőt.

VI.

Aki ismeri Silindiát (valaki talán csak ismeri), s az ottani társadalmi viszonyokba be van avatva, az előtt megoldhatlan rejtvény fog maradni, hogy mivel tölthette ott el az idejét egy álló esztendeig Ottó gróf, akinek azelőtt a kerek föld sem volt elég tág?

Van ott szép nagy rengeteg, amelyben medvére is lehet vadászni; de Ottó gróf becsületszavát adta szent Hubertusnak, hogy soha többé olyan állatot meg nem lő, melynek a bőre az utókor számára fennmarad, s még múzeumba is kerülhet.

Van azután ott igen kedves ábrándteljes magány, amelyben az ember naphosszant írhat verset, prózát: senki meg nem há-

borítja benne; de arra megint szent esküvel lekötött fogadás készíti a grófot, hogy soha többet tollat a kezébe ne vegyen — más célból, mint a nevét aláírni. Nem is kapna egész Silindián tintát másutt, mint a pópánál; — az se tinta, hanem bodzalekvár.

Olyan embernek is megbecsülhetetlen hely ez, aki szeret a holdvilágnál kiülni a fa alá, s elgítározni magában és énekelni hozzá; de Ottó grófnak annyira a gyomrában fekszik a muzsika, hogy a parasztlegényektől is mind összevásárolta a tilinkó- és dudafélét, hogy semmiféle zenével ne háborgassa senki. S még a végrendeletében is meghagyta, hogy a temetésénél se muzsikáljanak, s kiváltképpen ne énekeljenek.

Szép oláh leányok is vannak Silindián, akik eltűrik, ha az ember a szemük közé néz; de ezzel is úgy van Ottó gróf, mint akit valamitől egyszer kilelt a hideg: a nevétől is fázik. Egyszer séta közben a kasznárja figyelmeztette egy ilyen domború, jól megtermett, karcsú derekú, piros orcájú, parázs-szemű oláh fátára, aki utánozhatatlan kacérsággal mosta a patakban a patyolat ingét, feltűzködve mint Diána, s csalfán mosolygott hozzá.

— Úgy-e? hán! — monda a kasznár, szája szegletével ahintva fölfelé.

Erre az lett volna Ottó gróftul a felelet, hogy „szép!”.

Ehelyett ő végignézte a leányt, s azt felelte, hogy: „Sok.”

A jámbor Pakulár Gligor (az volt a kasznár neve) eleinte nagyon megörült, mikor Ottó grófot a silindiai vadászkastélyban megjelenni látta. Azt hitte, azok a drága jó napok újra kezdődnek, amiket a hajdani családfő (az uralom *senioratus* volt) vidám tivornyáiról emlékeztetéssé tett. Hancem azután, hogy új gazdája heteket töltött a kastélyban, anélkül, hogy vadásztársaságot hítt volna össze, s csak ült naphosszant a pók-háló lepte veranda alatt, és bámult ki a zöld fákra: elkezdett aggódni az egészségi állapotja fölött.

Igazán érzékenyítő látvány, amikor egy ilyen városi nagy

úr ott ragad a falun, hogy igyekeznek a jó emberek kitalálni, hogy mivel lehetne neki kedvét tölteni? vajon mi baja lehet?

A legelső gondolat természetesen az, hogy boldogtalan szerelmes. Ennek van antidotuma. Hanem ezt a nemét az ellenméregnek mindjárt eleve visszautasítá Ottó gróf, mint fentebb láttuk.

Ekkor aztán más mulattatásról kellett gondoskodni. Mert az valóban nagy nyereség volna Silindiára, sőt az egész Rézalljára nézve, ha úgy meg lehetne vele szerettetni ezt a vidéket, hogy itt tartaná állandó lakását..

Pakulár Gligor maga nem tudott egyébről mulatságosan beszélni, mint a kaszkéval-sajt készítmódjáról; hanem voltak nagybecsű ismeretségei.

Legelőször is a postamester. Az kiszolgált katonatiszt volt, igaz, hogy csak a szekeresosztálynál. Ez nagyon jó társaság lesz a grófra nézve, aki szinte katona volt. Tud is beszélni. Az első látogatásnál mindjárt olyan szépen leírta Ottó grófnak a solferinói ütközetet, hogy abból azt egészen megérthette. Hogy kergették a vörös nadrágosokat! Egy hajszálon múlt, hogy Napóleont magát is el nem csípték. Ő maga a szekeresosztályával egy fél üteg vontcsövű ágyút foglalt el, csak a szép tajtékpipáját sajnálja, amit egy tizenkét fontos haubitz kiütött a szájából; de ő meg cserébe egy francia generálist vágott le, s annak elvette a tubákos pikszisét; végre, mikor nekiszorították az Arnonak, s nem volt híd, valamennyi szekerével átúsztatott a vizen.

Ottó gróf hallgatta sokáig Hiób türelmével e hárijánoskodásokat, egyszer aztán fogta a hálókabátja két szárnyát, azoknak a csücskeket felemelte a fülei magasságáig, s ott elkezdé az állítólagos kolléga felé igen is tisztelet nélküli módon leffegetni, s midőn a babérkoszorús hadastyán e csodálatos jelbeszédre eltátott szájjal meredt el, nehogy valamiképp félremagyarázza a szimboliztikát, élőszóval is hozátette Ottó gróf a magyarázatot:

„Maga nagy számár!”

No az aztán kegyelmesen nyugdíjaztatott. Nem jött többet látogatóba.

Persze — a gróf nem igen szereti, ha katonai dolgokrul beszélnek előtte. Ez neki nem kellemetes. A vadászkalandok jobban fogják mulattatni.

Itten van a járásbeli esküdt, aki többet ért a vadorzáshoz, mint a törvénytisztogatáshoz. Ez lesz jó a grófnak. Egy kancsó bor mellett majd elbeszélhetnek egymásnak a vadászkalandjaikról. Skipetariu esküdt medvéi megbirkóznak Ottó gróf tigrisivel. Hogy fog ennek örülni a gróf!

Ezt aztán a nyakánál fogva dobta ki Ottó gróf az első látogatás után.

Pakulár Gligor csak nem riadt vissza: szerzett a grófnak egy hozzá illő tudós embert, a járási útibiztost, aki végzett mérnök; ezzel lehet tudományos dolgokrul értekezni. Az aztán elmesélte a grófnak hosszasan és nem mulatságosan a „meziási” cseppkőbarlangnak és a „Gyecár” jégbarlangnak mindenféle ritkaságait; ajánlkozott vezetőnek, ha majd a gróf azokat meg fogja látogatni: itt vannak mind a közelben; sajnálta nagyon, hogy ezeknek a leírását nem vette fel a gróf abba a remek albumába, melyből ő nagyon szeretne egy példányt — nem ajándékba — hogy merne ilyesmit kívánni? — de csak elolvasás végett kapni. Biztosítja a grófot felőle, hogy ha a „Meziást” meg a „Gyecárt” meglátja, azokat az albumának *második kiadásába* mindenesetre fölveszi. Inkább, ha a gróf restelli maga leírni, ő elkészíti a leírást, nem kíván érte honoráriumot.

Ezt a becsületes embert nem hánytá ki a házából Ottó gróf; mert igazán jóhiszemű, becsületes ember volt, hanem azontúl, amikor meglátta, hogy jön be a kapun, bezárta az ajtót előtte, s kikiáltott az ablakon, hogy „nem vagyok idehaza”.

Egyszer meg aztán a jó Pakulár Gligor a dászkal segítségével parasztleányekből és lányokból dalárdát alakított, s éjjel gyönyörű szerenádokat adott a gróf ablaka alatt.

Ottó gróf majd nyavalyássá lett ijedtében, azt hitte Signore Spirifanti jött utána a konzervatóriummal. De már ezeket a mulattatóit csakugyan a karikással búcsúztatta el magától.

Másnap aztán könyörögve instálta meg Gligor urat.

— Ugyan kérem, ne uszítson már énrám több becsületes embert, hogy engem mulattassanak; mert elszőköm.

Pakulár Gligor igen őszinte, konfidens ember volt. A többi grófok úgy szoktatták, hogy komázzon belük. Azt mondta Ottó grófnak:

— De hát kivel mulatja akkor magát a nagyméltóságos úr?

Ottó gróf mérgében azt felelte neki rá, hogy:

— A lelkekkel!

Pakulár Gligor pedig egészen szó szerint vette a választ.

— S nem fél a lelkektől a méltóságos úr? — No mert én félek. — Akkor ugyan odaillenék a méltóságos úr a nyiagrai kisasszony mellé: az is mindig a lelkekkel bomlik.

Ottó gróf kíváncsivá volt téve, s azt kérdezte:

— Ki az?

— Dejsz én meg nem mondom. Ha lelkekkel komázik a méltóságos úr, kérdezze meg azoktól; megmondanak azok mindent. Azok tudnak mindent, s kikopogtatják az asztallábbal.

— Hát valami spiritiszta hölgy?

— Tudom is én, hogy micsoda? Azt tudom, hogy a tölgyfasztal elszalad, ha a kezét ráteszi, s az almáriomok köszöngetnek neki, ha rájuk néz; a számolyszéket oda küldi, ahova akarja. — Egyszer vitt oda a bűnöm hozzá, azt is megbántam. Azt akartam tőle megtudni, hogy a boldogult feleségem mit izen nekem a másvilágrul? Szegény, nem tudott se írni, se más nyelven beszélni, mint oláhul, s holta után olyan német levelet írt hozzám a háromlábú kis asztallal, hogy abban minden titkos latorságom a szememre volt hányva, amiről senki sem tudott semmit.

Ottó gróf nevetett.

— Merre van az a Nyiagra?

— De isz én meg nem mondom, hogy még majd a grófot is megbabonázza! Nincsen is már Nyiagrán, most jut eszembe; elköltöztek onnan, nem tudom, hová lettek.

Pakulár Gligor, ha kiszámítva tette volna, sem vihette volna okosabban a kerítő szerepét, mint mikor le akarta beszélni a grófot. Ez már most csak azért is fel akarta keresni a veszedelmes varázsló hölgyet.

Ottó gróf félig-meddig maga is hitt a spiritizmusban. Amerikában többször jelen volt a híres *Home* és *Davenportok* előadásain, s látta a sötétben megjelenő lángokat, hallotta a repülő hegedűk muzsikálását, s az ő zsebében is összekötötték a szellemek a zsebkendőt. Látta Home-ot a markába szedett parazsakkal játszani, az ablakon ki- s berepülni, s a fejét az égő kandallóba bedugva tartani percekig, anélkül, hogy egy hajszála elégett volna. Látta az Orinokon a *vitalizált csónakot* víz ellenében úszni, csupán spiritiszta médiumok rátett kézláncolata által hajtván, érezte a markában a szellemektől hozott gyümölcsöket, látta Tamerlán arcképét egy léleklátó festő által lerajzoltatni, (s akik ismerték Tamerlánt, azt mondták, hogy megszólalásig volt találva), beszélt I. Napóleonnal az olasz saláta legjobb készítmódjáról, s utazott azon a gőzhajón, melynek gépezetét mister *Mestral* számára maga Urunk Jézus Krisztus diktálta le (most is ott úszik a genfi tón); látta az emlékkövet, mely a Szaturnuszról esett le a földre, teleírva más csillagbeli hieroglifokkal, s megértette a médiumok által annak magyarázatát, s olvasta Mr. Harris verseit, miket az a psychográf segélyével szerzett (14500 strófát); a versek ugyan rosszak voltak, de szerzőjük rendes ésszel olyanokat sem tudott írni.

Aztán Ottó gróf nem az egyedüli okos ember, aki hisz a szellemek közvetlen érintkezésében az élő világgal. Amerikában nyolc millióra megy a hívők száma, s van húsz hírlapjuk, azok között a „*Banner of Light*” napilap harmincezer előfizetőt számlál (nem lelket, hanem embereket, akik igazi dollárokkal

fizetnek), vannak a médiumok közt híres emberek, mint: *Cooper Fenimore*; Európában *Hugo Victor, Flammarion, Hofmann Fallersleben* és *Bulwer Lytton lord*; van saját hitágazatuk, melyet a rochesteri nagy ökumeni koncíliumban nyilvánítottak tizenkilenc alapkánonba foglalva. Maga III. Napóleon is, Eugenie császárné és Montebello herceg jelenlétében, látta a szellemidéző Home hívására nagybátyja, a nagy Napóleon kezét asztalán megjelenni s nevét leírni; a nagy császár engedte kezét megcsókolni Bonaparte Lajosnak és Montijo Eugenie-nak; de Montebello elől már elkapta a kezét. (Bizonyosan előre tudta már az utóbbinak Metternich hercegnével leendő hírhedett afférjét.)

Ottó gróf nem kérdezte többet Pakulár Gligortul, hogy merre van Nyiagra, hanem fogadott egy kalauzt, s másnap hajnalban átvezetteté magát lóháton a kegyeken keresztül Nyiagrára. Feltalálni azt, akit keres, név nem tudás mellett sem nagy tudomány kellett. Ezekben a falukban egy kastély van csak, ha van; s ha kisasszony valaki, hát abban lakik. Egyébiránt nem bánta Ottó, ha cigányleány is a szellemidéző, neki az is mindegy. A „Spirit”-ok világában nincs se osztály, se nemkülönbség.

Annyit a kalauz is meg tudott Ottó grófnak mondani, hogy a Nyiagrán lakó egyetlen uraság neve Határyné. Özvegy asszonyság. A férjét agyonütötték 48-ban a „szabadság” alatt. Egyenesen odavezette a házához. Az egy tisztességes, régi divatú, ősi kastély volt, a homlokrészén kiülő rondellákkal, elől virágos-, hátul gyümölcsöskerttel, lépcsőzetes feljárással, melynek mellvédjén sorba rakott ecetes üvegek érlelték a napon beágyazott tartalmukat; a két kapubálvány teteje takarva a fülfű kövér rózsáival.

A folyosó tetején állt egy egészséges, piros, kövér termetű asszonyság, aki a magát bemutató Ottó gróft azzal fogadta, hogy:

— Megmondta ezt a Xéninek a cikográf előre, hogy a szom-

széd gróf ma eljön hozzánk látogatóba. Oly bizonyosnak tartottam, hogy levelensültet is készítettem a kedveért. Szereti-e?

Hogyne szeretné az ember háromórai lovaglás után a levelensültet? Az Isten áldja meg az a cikográpot! De hát ki az?

Mert hogy Határyné asszonyságnak jó kalotaszegi kiejtéséhez szokott nyelve ezt a három görög betűt: Ψ , X és Φ — sehogy sem szeretne kimondani: így támadt a „pszichográf”-bul „cikográp”. Hanem a levelensült fölséges volt azért. Ezt a méltóságos asszony maga készítette. Jó mézesmáli bor is volt hozzá. A gróf szívesen látott vendég volt. Illett is, hogy a szomszédokat meglátogassa. Ezt megvárták tőle.

Polyxena kisasszony még alszik. Ő csak délfelé szokott fölkelni. A médianimizáltak nappal alusznak s éjjel élnek.

A méltóságos asszony nem csinált belőle semmi titkot, hogy leánya „médium”. Utolsó szülötte kilenc gyermek közül, kik mind a maguk szárnyán vannak már. Ez az utolsó akkor született, mikor az a nagy veszedelem volt a mócokkal 48-ban; amikor a boldogult férjét is meggyilkolták. Valószínűleg e rémesemények hatása az anyára okozta a gyermeknél azt a lunatikusságot, melyről most az egész környékben hírhedetté lett; de még a külföldi újságokban is írtak róla. Mutatta a grófnak a Banner of the lightot és a Start, amiket ugyan a méltóságos asszony a világ minden kopogó szelleme segélyével sem tudna elolvasni.

Polyxena kisasszony azonban ezúttal nem aludt olyan sokáig. A *Spirit rapping* megérzi annak a közellétét, akivel álma rokonszenvez, s átváltozik *Spirit knocking*-gé, elkezd kopogni az ágyban, s felkölti az alvót.

Polyxena kisasszony megjelent az elfogadó-teremben, s valóban érdekes jelenség volt. Karcsú, gyöngéd termet, lilium-fehér arc, legkisebb háborító színe nélkül a pírnak, cseresnyepiros ajkakkal és nagy, léleklátó szemekkel, miket hosszú szempillák takartak; magas, sima homlokát kőszénfekete

hajfonatok köríték festői dúltságban. Nyakát kissé félrehajtva viselte, s csak a fél szájszegletével mosolygott.

Miután a születése éve el volt áruulva, könnyű volt kiszámítani, hogy a kisasszony most a tizenhatodik évében jár.

A találkozás első órájában nagyon kevés szavát hallotta Ottó gróf Polyxena kisasszonynak. A médiumok nem-eksztaziált állapotban hallgatagok, lehangoltak és gyanakodók. A méltóságos asszony előre megmondta, hogy ha csak egy olyan ember van a szobában, aki nem „hívó”, semmi kísérlet se sikerül. Azt megérik a szellemek, s nem jelennek meg.

Úgy, de Ottó gróf „hívó” volt, s ebéd fölött ezt annyira nyilvánossá tette a két Davenport csodamutatványai elbeszélésével, hogy minden gyanút clozlatott. Előadása delejes raportot idézett elő Polyxena kisasszonynál, s ebéd után már „védszellemeiknek” neveit is megvallották egymásnak. Polyxena kisasszony szelleme volt „*Lucretia*”, Ottó grófé pedig „*Polycrates*”.

E négyes ismerkedés után már az első találkozásnál annyira mentek, hogy együtt psychographoztak.

A méltóságos asszony megjegyzé, hogy ezt Xéni nem minden embernek engedi meg, hogy vele együtt cikográpozzon.

Az ármányos cikográf egy háromlábú kicsi asztal, melynek egyik lábába plajbász van dugva, s ha a médium ráteszi a kezét, s kérdez tőle valamit, ez a plajbással leírja az alátett papírra a feleletet.

S ha két ember teszi a két kezét az asztalra, úgy hogy kinek-kinek a saját hüvelykujjai egymást, két kisujja hegye pedig társáét érinti, akkor kész a villanyláncolat, s ez csodatüneteket idéz elő.

Az első napon Ottó és Polyxena beérték azzal, hogy véghe-tetlen sok meghalt nagy ember hogyléte felől tudakozták ki Lucretia és Polycrates szellemeit. A rokonszenv oly tökéletes volt közöttük, hogy az asztalláb már nem írta, de sztenográfia-za a válaszokat (Gabelsberger modorban).

Mikor Ottó gróf visszatért Silindiába, egészen el volt bővölve e találkozás által.

Ime tehát talált valahára egy olyan hölgyet, akivel a legédebb összeköttetésbe léphet, akivel szellemdúsan, magas élvezetek között társaloghat; anélkül, hogy szerelemre, vagy házasságra gondolna valaki.

Másnap megint átlovagolt Nyiágrára. És aztán mindennap átlovagolt.

A magnetikus rapport egyre intenzívebb folyamot képezett közöttük.

Már elbeszélték egymásnak, hogy miket álmodtak; rendesen egymásról.

Annyira mentek, hogy megérezték a távolból egymás közeledtét a „second sight” által.

Polyxena kisasszonynak elmondá a pszichográf, Ottó gróf hol jár és mit mivel egész nap? s Ottó gróf úgy találta, hogy az mind tökéletesen úgy van; csupán az órában téved néha a psychograph, nem tizenkét óra volt, mikor ebédelt, s nem hat óra mikor lovagolt, hanem tizenkét óra volt, mikor lovagolt, s hat óra, mikor ebédelt; egyébként bámulatosan talál a „double vue” nyilvánítása.

Polyxena kisasszonynak rendkívül delejes túlmagasztaltságát a tökély fokáig emelte Ottó gróf igazhívősege és sokoldalú tapasztalata.

Kezdték elválhatatlanok lenni.

Ottó gróf egész új világot nyitott meg Polyxena előtt, melyet a sejtelmek, jóslatok, távollátások, ébren-álmodások, együttérzések, lélekjelenések teremtő ereje népesített meg, s egyre rafináltabbá tudta tenni a mágikus élvezetet.

Ottó gróf megtanította Polyxena kisasszonyt a *szellemrajzolásra* · rég elhalt híres emberek arcképeit úgy előállította a psychograph-fal, mintha ültek volna előtte.

Azután egész albumokat teleíratott Confucius, Zoroaszter, Cicero, Mózsés, Abulfeda, Hariri, Anacreon, Sappho s más

híres lelkek által, megtartva a görög, kínai, gót, zsidó, arab betűjegyeket a szövegben.

Egyszer hozatott magának egy fényképészeti készletet, s *angyalokat és Ádám apánk előtti földlakókat* fotográfiázott le vele, akik Polyxena hívására megjelentek, s a háttérből vállain keresztül kandikáltak.

Naphosszant elérkeztek együtt a világteremtés titkairól, a Föld saját szelleméről, s a lég fölötti élő világról; Ottó gróf már éjszakára is ott maradt gyakran a nyiagrai háznál, s olyankor esténként észlelték a csillagok befolyását az emberi organizmusra, a sziderikus erő hatványát saját idegeiken, s adtak egymásnak légyottokat távoleső csillagokban, ahova lelkeik a fény segítségével utaztak el. S aztán reggel közölték egymással tapasztalataikat, hogy minőnek találták a Vénuszt, Jupitert, Szaturnuszt? Még messzebb útra nem mertek vállalkozni. Csak a naprendszerben maradtak egyelőre. Azok is igen szép tájékok lehetnek mind.

Ottó grófnál túlnyomó volt a materializmus: ő az egész titkos világ befolyását a jódozmon, a magnale magnum és a vibrációk elméletéből akarta kimagyarázni, míg Polyxena kisasszonynál túlnyomó volt a vallásos eksztázis, s nála a szimpátiák és túlvilági jelenések szolgálták irányeszmékkül.

Egyszer Polyxena kisasszony egy ilyen delejgyönyörös estén balkeze kisujjának hegyét Ottó gróf jobbkeze kisujjának hegyéhez értette (mint tudjuk, ez a médianimizált halandóknál a gyönyörnek és csábításnak legnagyobb foka), s így szólt hozzá:

— Tudja-e ön, hány napja annak, hogy a mi szellemeink egymással érintkeznek?

Ottó gróf tudta. Számot tartott rá.

— Háromszázötven nap.

— Nem annyi — szólt Polyxena kisasszony. — Mert nem az tesz egy napot, amikor a Föld megfordul maga körül, az csak „egy föld”; hanem amíg a Nap megfordul önmaga körül, s az

tesz huszonöt földfordulást, és így mi csak tizennégy nap óta érintkezünk egymással.

Ez ellen nem lehetett észrevételet tenni.

— S mily végtelen világokat bejártunk azóta együtt.

A halavány hölgy nagyot sóhajtott, s vágyteljesen tekintte fel az égre. Arcán az a kifejezés ragyogott, mintha egy egész életet tele gyönyörrel élvezett volna keresztül; kísérve sejtő reménytől egy másik még édesebb élet után, melynek örömeiről még eddig ábrándjai sincsenek. Igazán ártatlan, szűz kedély volt, kinél az élvezet csak a rokonszenvek találkozásaiiban élt még; s kinél minden ösztön aludt még, s ellenszenvvel fogadta (mint szokták az alvók) azt a szót, mely őket fel akarja költetni.

Aztán hirtelen odafordult Ottóhoz, azzal az ideges fel-lángolással arcán, melyet a szemek szokatlan delejes villanása kísér, amikor a lélek a maga képét kölcsönzi a testi arcnak, s új alakot idomít vonásaiból.

— Merjek-e öntül egy nagy elhatározást kérni?

Ottó gróf villanyos melegséget érzett e forró szavaknál idegeiben.

— Bármit . . . — volt — válasza.

— Igen nagyot. Rendkívülit. Lehetetlenséggel határost!

— Mondja ki.

— Nem. Nem lehet azt. Nem mondhatom én el — szólt a hölgy, és lesüté szemeit, és szempillái alatt két könnycsepp alá rejtőzött a küzdő szemérem, védve magát az ajkak árulása ellen.

Ottó úgy érezte, hogy élete fordulópontján van. Sohasem érezte magát így elbűvülve nő által.

— Engedje kitalálnom, mi az? — szólt az egész kezét kezébe szorítva, mely galvánilyag vonaglott ujjainak érces nyomása alatt.

A leányka ábrándosan rebegé:

— Milyen szép volt az, mikor együtt jártunk a közel *csillagok* virányain!

Ennek az eszmének csak egy természetes folytatása lehet („járjunk hát e szép földi virányokon is oly boldogan együtt!”). Ottó gróf érzi, hogy most meg van fogva.

— Kívánja ön . . . ? — kérde a lánytól.

— Igen! Egy nagy elhatározást! — szól most a lányka, egyszerre mindkét kezével görcsösen megragadva Ottó kezét.

— Jöjjön el ön együtt velem — a Szíriusba!

Ottó gróf, mint akit csiklandanak, úgy kacagott fel e szóra. Öröme telt a megszabadulásban; de egyúttal túlföldivé lett hatványozva ez öröm azon felfedezés által, hogy van a világon leány, aki akkor, midőn ideálját egész a meghódolásig vitte, amidőn imádója megtérülten, vezekülten lábaihoz fekszik, s azt mondja neki, hogy mindent megtesz érte: — akkor azt kívánja tőle, hogy menjen el vele a Szíriusba!

S ha Ottó gróf a sok tudomány közül egyet tudott volna, amit nem tudott: akkor az lett volna erre a válasza, hogy az útrahívó gyöngéd teremést egyszerre mindkét karjával keblére ölelje, arcait, ajkát, homlokát, nyakát, ahol éri, csókjaival elárasssa, s aztán azt mondja neki:

— Nem a Szíriuszba, szerelmes szellemem, hanem megyünk együtt Silindiába; te az enyim, én a tied; leszesz nekem feleségem, s aztán nem kell nekünk több közbenjáró szellem a másvilágról, az Isten nyugtassa meg őket.

Hanem hát ebből a tudományból nem kapott Ottó gróf, s ehelyett azt válaszolta Polyxena kisasszonynak, hogy:

— Elmegyek önnel a Szíriuszba.

És Ottó gróf éppen nem tréfált. Ő egész komolyan martalékkul engedte magát annak a dicsvágnak, hogy kettőjükből világhírű spiritiszta médiumok váljanak.

S miért ne válhatnak magyar létükre?

Lám egy magyar gróf, Szápáry, elsőrendű próféta és kodi-fikátor a spiritiszták között. S egy magyar Vay baronesse nemcsak híres mádiium, de kiváló író nő a spiritizmus tanában, s azonkívül ismeretes politikai jósnő. Tőle származott az a

közkézen forgó jóslat, amit az ötvenes évek elején mint a „hiszekegyet” tudott *könyv nélkül* minden igaz magyar hazafi és honleány. Azért írjuk le, mert meglehet, hogy már elfelejtették.

- „1850: — gyász az öltözetben;
- 1851: — minden ügyünk rosszul megy;
- 1852: — a megváltó még el nem jó;
- 1853: — még súlyosabb lesz a járom;
- 1854: — tűrj és szenvedj szegény nép;
- 1855: — reményünk is széttörött;
- 1856: — ami halad, nem marad;
- 1857: — nagy izgalom szerteszt;
- 1858: — megürül sok magas polc;
- 1859: — sápad és elfut sok kegyenc;
- 1860: — amit vártunk, itt van!”

De soká számítottunk arra az „itt van” esztendőre! És hát csakugyan hozott valamit. Nem ugyan azt, amit vártunk.

Én akkor egy lapomban közöltem is ezt a jóslatot; s arra ugyanazon tisztelt szerzőnő szíves volt nekem megküldeni a jóslat *folytatását*, melyet azonban a hirtelen szigorúra fordult sajtóviszonyok miatt nem lehetett nyomtatásban reprodukálni akkor; ím itt következik most:

- „1861: — előttünk áll a nagy hegy;
- 1862: — a múltnál rosszabb jövőendő;
- 1863: — segítséget ki se várjon;
- 1864: — most nem tudod, hogy mit tégy?
- 1865: — kezd szakadozni a köd;
- 1866: — kezdődik a haddelhadd;
- 1867: — lesz benne egy örömhét;
- 1868: — ne siess, mert meglakolsz;
- 1869: — jó kedvedért majd megfizetsz;
- 1870: — sorsod tenkezedben;
- 1871: — felétek fordul a kegy;

1872: — úrrá lesz sok hetvenkedő;

1873: — okulunk a saját káron;

1874: — no de most már hová mégy?”

E nagy celebritásokat elérni volt Ottó gróf magas vágya. S miért ne túlszárnyalni őket? A természeti adomány: az idegéter megvan hozzá; azt csak fejleszteni kell. A mágnesező a gyakorlás által nő. Feladatai a lehetetlennek lehetővé tétele, s azután a lehetővé tett lehetetlennek a lehetőség törvényei szerinti kimagyarázása. Ez volt a főkülönbség Ottó és Polyxena között. Ottó gróf szerint mindent az anyag és a világerő alkot; Polyxena meggyőződésében pedig mindent a szellem és az akarat. És ez éppen így volt jó! Hiszen éppen az ellentétek vonzzák egymást: a férfi és a nő; a férfi a pozitív pólus, a nő a negatív; az anyag a férfi, a szellem a nő; az erő a férfi, az akarat a nő. E kettő találkozásából származik a teremtés mirákulum!

Ottó gróf hevült képzetében már látta kettőjük körül a bámuló világot, mely nem meri hinni azt, amit lát; de azért meghódol.

A spiritiszták fejedelmei az igazi „felkent fők”.

Ottó képzelmében már előre látta a diadalt, midőn Polyxena lebegni fog a föld felett, mint Angela della Pace; midőn ujjai hegyével a sötétben leveleket fog elolvasni; midőn a megnevezett elhunyt szellemét a vékony kárpiton át megjelenésre készíti, mint Davenport, s beszél vele, mint a prevosti látnoknő; midőn ficamokat fog meggyógyítani ráénekléssel, mint madame Dal Cin, s keresztüllát az embereken, mint Veronica Giulani; midőn beszélni fog minden vad nyelven, mint Crescentia Wolf, s játszani fog áriákat minden hangszeren anélkül, hogy hozzájuk nyúlna, mint miss Fox-Kane. — És azután együtt fog utazni a csillagokba övele, s leírja azokat saját tapasztalataiból; szebben, mint Flammarion.

Megfogadta neki „szellemére”, hogy el fognak utazni együtt a Szíriuszba.

Ez persze csak eksztatikus álomban történhetik meg. S ez esetben múlhatlan, hogy egy és ugyanazon pillanatban lépje meg az álom mind a két utazót.

Mert tudni kell, hogy a szellemek közlekedési eszköze a fény. S ez az „alkalmatosság” nem vár. Aki egy perccel később ül fel, az már csak a következő vonaton indulhat, mely az elsőtől éppen 42 500 mérföldnyire maradt hátrább.

E nehéz feladatnál egy megnyugtató felfedezést tett Polyxena Ottónak.

Szemérmesen, szemeit lesütve mondá el a titkot; mert kényes természetű vallomás volt az.

— Mikor ön házunknál marad éjszakára, olyankor mi rendszeren egyszerre alszunk el mind a ketten. Ezt én bizonyosan tudom. Ön a negyedik szobában fekszik, velem paralel, három fal van közöttünk. Én rendszeren keletnek fordulva szoktam feküdni; de ha ön ugyanakkor nyugotnak fordulva teszi le a fejét: én el nem tudok aludni mindaddig, míg ön meg nem változtatja fekvését. Egy éjjel egész hajnalig nem bírtam elaludni; az órák háromnegyedet háromra ütöttek már, akkor eszembe jutott, hogy önnek a feje alját bizonyosan az enyémmel ellenkező irányban vetették. Erre hirtelen én is áttettem a vánkosaimat a túloldalra, fejtül lábhoz, s egy perc múlva már szunnyadtam. S másnap ön is panaszkodott, hogy háromnegyed háromig nem tudott aludni. Az ok közös volt.

Ottó gróf lelkét a világéterig emelte e gyönyörteljes felfedezés. Hogy saját idegéterének oly varázsló befolyása van egy magasztos lényre, mely azt három falon keresztül sem engedi elszunnyadni. Távol volt tőle az a profán gondolat: hogy hátha még a falak nem volnának közben!

Hanem másnap, midőn hazaérkezett Ottó gróf Silindiába, s Pakulár Gligor eléje jött beszámolni a gypjával, meg az esett birkákkal, — a krétáról eszébe jutott, hogy minden szellemnek és spiritizmusnak van egy légió univerzális ellensége: a „számok”

Mikor az ember „hinni” akar, szörnyen útjában van a tudománya.

Ottó gróf kalkulálni kezdett a krétával (delejiszonyatos tapintású ásvány), hogy mégis mennyire lehetséges az a vállalat, amire ő fogadkozott?

A szellemek, mint már konstatálva van, a fényt választák közlekedési eszközül, mely másodpercenként negyvenkétezer-öttszáz mérföldet haladva, elég gyors szállítási közeg a naprendszer csillagai közötti utazásra. De hogy állunk a Szíriusszal? Az a legutóbbi hozzávetések szerint háromezer-négyszázötvenhétmillió-kétszázezer mérföldnyire esik a Földhöz, s amíg a szellemek gyorsabb omnibuszt nem tudnak kitalálni az utazásra, mint a fényt, ezzel az alkalmatossággal éppen negyvennyolc óráig tart a Földről a Szíriuszba eljutni, még szellemalakban is. S útközben nincs „restaurant”!

Más volna, ha Polyxena kisasszony *akarateréjét* eléje lehetne fogni a fénynek, mint lokomotivot; de Ottó gróf, mint materialista, ehhez az expedienshez nem folyamodhatik.

Ezzel a skrupulussal lovagolt vissza Ottó gróf még aznap Nyiagrára, kérdést teendő Polyxena kisasszonynál ebben a nagyon megszorító pszichofiziológiai feladatban.

Hanem hát arravalók a szellemek, hogy az ilyen kétségek között gyors segéllyel szolgáljanak. A szellemeket nem lehet zavarba hozni.

Mire való a psychograph?

„Lucretia” válasza precíze így szólt:

— Igaz, hogy a Földről kiinduló sugár akkora távolságra, mint a Föld és a Szíriusz között van, negyvennyolc óra alatt futna keresztül. Úgy de amilyen gyorsan halad a földi sugár a Szíriusz felé, éppen olyan gyorsan közelít a Szíriusz sugara is a Föld felé. Amikor mi közelítünk a fény erejével, a Szíriusz is közeledik ugyanazzal mifeléink. Eszerint a távol feleútján találkozunk össze. És így huszonnégy óra alatt odajutunk.

No ez már nem olyan sok. Ennyi áldozatra csakugyan rászánhatja magát gavallér ember a médiuma kedvéért.

Csak a napot kell még kiválasztani. Egy szép derült, de holdvilágtalan estét kell kilesni. Aznap a nyiagrai kastélyban fog hálni Ottó gróf. Meg lesz parancsolva minden cselédnek, hogy másnap éjfélig senki se költse föl Polyxena kisasszonyt, se Ottó grófot; — (mert hiszen a Szíriuszban körültekinteni is csak kell egypár óra.) Már a mama is meg volt nyerve az expedíció számára, (nem együttutazónak, ahhoz nem volt elég kedve); de ő is elég furcsának találta a gondolatot; csak azt kérte a vállalkozóktul, hogy ha a „Szirnyos”-ba elmennek, hozzanak onnan valami receptet, hogyan kell a zsisziket a borsóból kiveszteni?

Ha ez a csillag-expedíció végbemehet, Ottó gróf örök időkre nevezetes emberré teszi vele magát itt e Földön.

Hanem hát fátuma volt, hogy semmi vállalatát sem bírta egészen befejezni.

A meghatározott napon, mikor a geodémon legkedvezőbb viszonyokat látszott előkészíteni; az asztrálszellemek által tisztára volt seperve a lég: Ottó gróf, midőn a kastély kapuján belovagolt, annak udvarán egy idegen bricskát pillanta meg.

Ezt a bricskát nem a lelkek hozták ide. Nem ám, hanem négy mokány ló; amik már ki is voltak pályvázva a fűre. Ez nekik az abrak.

Határyné asszonyosság pedig már a tornácban eléjéjött a grófnak, s azt mondá neki, hogy:

— Lelkem, nagyságos szomszéd úr; ma nem utazunk a Szirnyosba. Vendég állt a házhoz: Toprongyossy Benedek úr öméltósága; igen fáin derék ember; de biz amiatt most a Xéninek a konyha után kell látni, mert Toprongyossy Benedek úr nem éri be azzal, amit a háromlábú cikográp pingál az asztalra, szívesebben látja az asztalon a háromlábú bográcsot, tele paprikás pörkölttel; s ennek az úrnak semmi járása a csillagokba, legfeljebb csillagot szokott rúgni egyszer-mászor,

mikor víg társaságban jól berúgott, különben igen fáin, derék úr.

Hogy ezt nem tudták a kopogó szellemek előre megmondani!

Ottó gróf magában a Neptunusba kívánta az egész Toprongyossyt; ami igen pogány kívánság volt, miután a Neptunus még olyan lágy, hogy ha arra Toprongyossy Benedek ráhág, hát laposra nyomja a szegény planétát.

Mert Toprongyossy Benedek legény a talpán: természetén megfeszül a zsinóros dolmány, s reng a föld, s peng a sarkantyú, ahová ő lép, s ott marad a patkója nyoma a parketten. Kerek szakála és göndör bajusza van, s nem kell azt festeni, fekete az magátul is, mint a korom; a haját pedig nincs az a süveg, amely le bírja szorítani; sűrű az, és kemény, mint a sodrony; s két piros orcáját örök mosolygásra kényszeríti a túlságos egészség.

Mikor bemutatták őket egymásnak, úgy a tenyerébe csapott a grófnak üdvözlét fejében, hogy abban minden magnetizmus egyszerre paralizálva lett.

Toprongyossy Benedek talpig jó cimbora volt. Nem csinált ő titkot abból, hogy ő bizony nem tud semmit. Hiszen ha mindnyájan professzorok akarnánk lenni, ki maradna diáknak? Ő csak publikum, aki hallgat és nevet. S igen jóízűen nevet. Ottó gróf egész ottléte alatt folytonosan az ő rovására élcel; őt szurkálja szarkazmusokkal, őt lövöldözi csípős aperçukkel, őt csiklandozza pikáns iróniával, mond neki abszurdus bolondokat, miket az fideliter elhisz, s tódítja, ha az mondott valami nagy számárságot, hogy még nagyobb legyen belőle. Toprongyossy mind nem haragszik azért. Ő maga nevet legjobban a maga rovására. Neki magának csak egyetlenegy élce van, s azt el is mondja mindenkinek a legelső találkozásnál, amidőn a nevét bevallja: hogy ő az a Toprongyossy Benedek, akinek az ármányos újságíró egyszer úgy nyomatta a nevét a címszalagra, hogy „Bekened”, s aztán úgy igazította ki, hogy „Beneked”.

— S miután ő ezt az élcet harminc esztendő óta mindenkinek elmondta: valószínű, hogy már eddig sokan tudják.

Ottó grófnak feltűnt az, hogy mikor egyszer-mászor Polyxena kisasszony megjelent a teremben, konyhakötény volt eléje kötve, s az arca piros volt a konyhatűztől. Hogy lehet neki annyi delejességgel kiállni a takaréktűzhely mellett, mely csupa vasbul van!

Sőt még az is megtörtént, hogy mikor az ebédhez felhozták a puliszkát, s azt Toprongyossy Benedek nagy hahotával üdvözölte, kiáltván: „hahó! ez az én testi eledelem!” (Leibspeise), akkor Polyxena kisasszony szerény dicsekedéssel susogá: „ezt pedig én készítettem”.

Ottó gróf elszörnyedt: *puliszkát készíteni delejje!* A szent vitál-magnetizmust haricskadarára és kászu-túróra pazarolni! — De nem úgy lesz az! Valami nagyszerű asztaltáncoltatási jelenet készül itten. — Csak tehenkedj neki annak a puliszkának, te rüpök! — majd mi ketten rátesszük a kezeinket az asztra; azzal egyszerre beáll a vitalizáló delejtáncolat, az ebédlőasztalból lesz „table moving”, egyszerre felemeli a lábát, felüti az álladat, s azzal úgy eltáncol előled puliszkástul együtt, hogy szaladhatsz utána!

Azonban ez nem történt meg. Polyxena kisasszony nem állította helyre az életdelejes láncolatot; az asztal recsegett ugyan, mikor Benedek úr rákönyökölt, de nem próbálta meg a ficánkolást, jobbnak látta veszteg maradni. Ottó gróf elnézte csendesen. — A betyár megette a *magnetizált puliszkát* az utolsó befaló falásig, s nem vált tőle *prikuliccsá*.

Persze hogy ebéd után szó sem volt semmi szellemmutatványról. Elég „egy” ilyen ember, mint Toprongyossy Benedek, a világ minden szellemét az égi úrbe szétkergetni. Davenportnak egyszer Bostonban azért nem sikerült a szellemi mutatványa, mert hallgatóinak egyike szivarra gyújtott, s a hírhedett Home egyszer Berlinben kénytelen volt előadás nélkül bocsátani haza a közönséget, mert a szellemeket bántotta az, hogy

egy néző úgy ült a széken, mint a lovon. Nem is kellett Toprongyossy Benedeknek más szellem, mint ami a savanyúvízben lakik. Néha az is megszólal nála: (mikor kirúgja a dugót a palackból!)

A feketekávé után konfidens lett Benedek úr, s nagyon sokat be találván venni a mindenféle jó borokbul, nagyon elkomorodott. Szokásuk az a délelőtt vígkedvű temperamentumoknak, hogy délután elkomorodnak, s akkor aztán elkezdenek „okosan” beszélni. Lelkiismeretfurdalás ez, mely azt hányja fel nekik, hogy most sokat ittak, s ha tüstént komolyan és bölcsen nem viselik magukat, még azt fogja hinni a társaság, hogy fejükbe ment a bor, s aztán mentül okosabban beszélnek, annál jobban elárulják, hogy sokat ittak.

Benedek most már egészen ismerte gróf Rengeteghyt; hiszen egyszer együtt voltak vadászaton a Hargitán! Most emlékszik már rá.

(Csakhogy az az *elébbeni* szenior volt, Rengeteghy Leó gróf, Ottó gróf megboldogult nagybátyja, akire Benedek emlékezett, s akinek egyéni sajátságait aztán mind Ottó grófra ruházta át csupa régi barátságból.)

— Ugyan mit csinálnak a gróf úr fiacskái? Nagyok-e már?

Ottó gróf aztán elszámlált neki tizenkilenc élő gyermeket, hogy kiből mi lett és hová lett? A tizenkilencediknél megsokalta Benedek s belevágott.

— De nini, a gróf akkor egy lábán sántított, amelyiket megtépett a medve.

Ottó gróf felvilágosítá róla, hogy egészen új kaucsuk lábikrát tétetett magának, s most akár táncoljon. Aztán meg hogy „parókája volt akkor a grófnak!”

— Most is az ez; csakhogy szálankint van odaragasztva a fejbőrhöz: angol találmány.

— Hát az a *nagy sinkorán* kutyája hová lett, amelyik mindig vele járt?

— Azt elvitték a perzsa trónörökös számára paripának.

Benedek úr csak azon akadt fenn, hogy hogyan patkolják azt meg?

— Hát a cserebogarat szereti-e még a gróf? Akkor marokkal ette.

Ottó gróf mondá neki, hogy most már a skorpió-evésre adta magát.

S így beszélgettek egymással a legkomolyabban, míg a méltóságos asszony fel-felvisített, mikor nem bírta a nevetést visszatartani tovább, s azt mondta, hogy olyanokat tud ez a gróf felelni, mint egy cikográp.

Ottó gróf végre megunta ezt a mulatságot, s szedte a sátorfáit. Búcsút vett a méltóságos asszonytól, parolázott Benedekkel, s azt mondta Polyxena kisasszonynak, mikor kikísérte, hogy addig már nem fogja látogatását ismételni, amíg ez az úr itt időzik. S hogy azt megtudja, mikor ment el? mindennap át-küldi a cigánypostát izenetért Nyiagrára.

De iszen küldhette azt! Ahová egyszer Toprongyossy Benedek letelepedik, nem madár az, hogy odábbrepüljön. — Hét nap mindig üres kézzel jött vissza a Csicsa. A nyolcadik nap aztán hozott egy levelet. A formáján látszott már, hogy azt a méltóságos asszony írta; de még inkább a címzet sorain. Ezeket a betűket ő írta, mégpedig nem a cikograppal, hanem ököltre fogott kalamussal.

Belül pedig ez volt:

„Nagyságos gróf úr, kegyes uram!

Örvendetesen jelentem, hogy méltóságos Toprongyossy Benedek úr a mai szent napon eljegyezte leányomat, Polyxená ; máhaz egy hétre leszen az eskető. A gyermek nem akart; de a doktor azt komendálta, hogy jó lesz neki férjhez menni, mert különben vámpír lesz belőle, ha meghal; hát inkább hozzáadtuk. Jó ember úr. Nagyon instálam nagyságos gróf urat, ha kegyeskednék a Polyxenának násznagya lenni ez alkalommal. Családamat nagyon megtisztelve találnám. — Maradak stb.”

Ottó gróf a Szíriuszról esett le!

Férjhez menni! Egy elsőrendű médiumnak! Hozzámenni egy eleven pohárszékhez! Feleségévé lenni egy lomha bútor-darabnak, aminek férj a neve! Azt a kezét, melynek érintése alatt az asztal táncolt és csudadolgokat írt, odaadni Toprongyossy Benedeknek, ki táncol ugyan, de nem ír soha! S még ő legyen a kiadó násznagya ennek a lánynak, aki már szellemileg egészen az övé volt, lélekben vele kopulálva, a csillagokban vele együtt élve, álmában együtt établírozva, aki valóságos delej-hitvestársa volt már, ki vele annyiszor álmodott együtt, ölelkezve három falon keresztül! s most azt ő feleségül adja egy kenyérőrölő gépnek, egy bordesztyilláló kazánnak!

Hiszen módjában lett volna neki azt megváltoztatni; csak azt kellett volna a méltóságos asszony levele alá írnia, hogy: „én pedig nem adom, mert az enyim”. S így visszaküldeni a levelet. Hanem Ottó gróf ezt az egy tudományt nem tanulta meg jól.

Kiábrándulásnak nevezte azt a felfedezést, hogy a szellemek is — szomjaznak . . .

Csalódott ebben a leányban: azt hitte eddig felőle, hogy az csak *szellemtárs* akar lenni; csak az egekben akar nászutazást tenni; csak együtt álmodni, — s íme, annak fejkötő kell!

A legelső gondolatja az volt, hogy szalad Silindiáról, meg sem mondja, hová? Hanem aztán meggondolta a dolgot. És nagyott nevetett. Vagy őrajta nevessenek, vagy ő nevéssen máson: a történet nevetni való.

Visszaírt a méltóságos asszonymak, hogy ott lesz a lakodalmon.

Ott is volt. Kapott násznagyi selyemkendőt. Végignézte a szertartást, végigülte a lakomát. A menyasszony most is halavány volt; de nem mutatott semmi szomorúságot. A vőlegény csakugyan elmondta az eskető esperesnek is azt az élcét, hogy aztán az ő nevét a matrikulába se Bekenednek, se Benekednek ne írja, mint amaz ármányos újságíró. Vacsora

után pedig kihordták az asztalokat (a cikográf rég a padlásra került már), s táncoltak világos kivirradtig.

A szellemek semmi galibát nem csináltak, nem fújták el a gyertyákat, nem vágták el a bőgőhúrokat; Ottó gróf azzal a tudattal poroszkált haza Silindiára, hogy ennek is vége van — ebből sem marad számára egyéb, mint az ideál fotografiája . . .

. . . Polyxena aztán elment Toprongyossy Benedekkel haza Dicső-Szentmártonba, s hogy miként vitte el őt aztán a Szíriuszba? az az ő dolga.

VII.

Nekünk regényünk hősét kell követnünk, ki, nagy kárára a regény meséjében megkívántató egységnek, szüntelen más térre invitál bennünket; mindent elkezd, de semmit el nem végez. Egyik-másik regényem szenvedett már ily fogyatkozásban, s elismerem, hogy azoknál ez az én hibám volt; de a jelen esetenél az egész olvasóközönség a tanúm, hogy nem én vagyok a hibás, hanem a regényhősöm, aki mindenhez ért. Sok helyre elmegyünk mi még vele! Hát csak kövessük.

Mikor hazaérkezett a lakodalomból Ottó gróf, megállt a falitükör előtt, s így beszélt magához:

— Bizony csak nagy golyhó voltál te ez ideig, kedves barátom, Ottó! Ne vedd tőlem gorombaságnak; hiszen négyszemközt mondom. Hát arra volt neked az eszed adva, hogy kifordítva viseld? Először elmentél katonának; engedted magadnak parancsolatni, kucorogtál kaszárnyában, ettél prófuntot, verekedted barátokkal és ellenséggel, a bőrödöt összeszabdaltattad, lövöldöztetted magadra, s megfeküdted a kórházat . . . Aztán miért? . . . Játszottál komédiát horvát szűkölködő testvéreink javára, viseltél oly szűk csizmát a nemzeti dicsőségért, hogy fél órába került a lehúzása; elbolondítottad a más felcséjét, s aztán világgá futottál előle, mikor a tied lett, be-

kószáltad a kerek föld pusztáit, rengetegeit, s lótted halomra a vadakat . . . S aztán miért? . . . Könyvet írtál viselt dolgaidról, híressé lettél róla; jól megfejték, jól megverték érte . . . Aztán miért? . . . Majd meg zenebolond lettél. Ez meg olyan bolond történet, hogy ezt el se lehet beszélni, ezt csak el lehet fütyülni. . . . Hát kellett ez neked? Utoljára még a csillagok közé kíváncokztál, s míg szellemmé akartad magadat tenni, bizony hagytad magad tenni lóvá . . . No ne haragudjál rám . . . hiszen nem bántalak . . . Van neked eszed is, tudományod is . . . De ideje már, hogy ez a kettő egy úton járjon . . . Ábrándulj ki . . . Kezdd el már az eszedet és vagytonodat valami okos célra használni . . . Mi volna az? . . . Mi volna egyéb, mint a mezőgazdaszat . . . Van egy igen szép uradalmad Bálvándon: tízezer hold búzatermő föld, kaszáló egy tagban . . . Ez most a régimódi gazdálkodás mellett néha jövedelmez negyvenezer forintot, néha négyezret, néha semmit. Például az idén . . . Még az igásmarhák számára való takarmányt is Styriából kellett hozatni vasúton, szénalepénynek sajtolva . . . A vén táblabíró-jószágigazgató ugyan azzal menti magát, hogy nagy volt az aszály, nem esett az eső . . . Itt van ni: az ázsiai indolencia! Dehogy ázsiai! Hisz Ázsiában rég tudnak ezen segíteni; de még Afrikában is. Hát Egyiptomban esik valaha az eső? Mégis Kanahán az. Már a fáraók idejében öntözték az országot a Nílussal. A kínaiak egész mezőgazdasága öntözőcsatornáikra van alapítva. A mexikóiaknak már az inkák idejében voltak öntöző vízvezetékeik; a japániak bambuszcsöveken vezetik át egy hegyről a másikra a vizet, s rizst termesztenek a hegyoldalon. Magyarország címerében pedig ott van a négy folyóvíz, de azért mégis minden ember csak a „keresztül” meg a „koronátul” várja a segítséget. Az angol farmer gőzmozdonnyal hordja körül a szántóföldjén a trágyalevet, s hosszú kaucsukcsövek segítségével mindennap megöntözi a búzáját. Kap hús magot utána. Ha a bálvándi uradalmat ésszerűen rendeznék be, annyit kellene jövedelmeznie, mint a Reuß Lobenstein

uralkodó fejedelemségnek... Ez azután dicső tér lesz egy gazdálkodó teremő ész számára; Mintagazdaságot alapítani! Ottó gróf emlékezett rá, hogy ő ehhez különösen ért. Láta Napoleon mintagazdaságát Saint-Cloud-ban, bámulta Albert herceg gulyáit Windsorbán, elleste a cukornád-ültetés titkait Kínában, s a gyapottermelésről sokat tapasztalt közvetlen szemlélet útján Virginiában; kitanulta a bor petinirozása módját burgundi mód szerint Frankhonban, s az indigótenyésztésbe egészen be lett avatva a singapore-i nábob kertésze által; hozott haza Egyiptombul múmia-búzát, mely százhatvan magot terem, mint a cirok, és cirokmagot, melynek a szárából cukrot préselnek, mint a nádból, és nádmagot, amelynek magja gesztenyeifű, és gesztenyét, amelynek gyökerén burgonya terem, és burgonyát, amelynek gyümölcse paradicsom alma. Látott szántani gőzekével Angliában, és tevével a kétágú ösztökével ekevas nélkül a Dobrudzsában. Láta Tibetben, hogy a jakot először megnyírják, azután megfejik, azután befogják. Elnézte Facsidzsio szigetén, hogy gombolyítják le a selymet, s aztán milyen pompáseledelt készítenek a fennmaradt pupákból, s kalapot emelt a kínai paraszt előtt, ki a birtokát képező tóból négyféle hasznot tud húzni: először potykát, keszeget fog benne, meg lópiócát; azokat beszózza, elteszi télire; azután kacsa-ólat épít rá, kacsát költ ki és nevel a vizen; harmadszor bambusz-tutajt rak a vízre, a tő fenekéről felhordja rá a sarat, abba káposztát ültet, és negyedszer szivacsot tenyészt a víz fenekén. Ez aztán megél! Itt meg akinek ezer hold földje van, hanyatt vágja magát, s azt mondja, hogy hol hát az a *manna*?

Hiszen sok igazsága volt a dologban Ottó grófnak, s ha úgy az *inasesztendőn* kezdte volna, még igen jó gazda lehetett volna belőle; hanem ő is mindjárt mester akart lenni abban a véghetetlen nagy tudományban, amit még az sem tud egészen, aki holtig azt tanulta; és azért mégis minden ember azt hiszi, hogy ért hozzá. A csizmadiának, ha száz forintja van, már földet

vesz és gazdálkodik; hogy lehetne hát ugyanezt rossz néven venni egy gróftul, akinek van is miből, és nagy tudománya is van hozzá.

De még a nemes szenvedélyen kívül van egy reális ok is, mely Ottó gróftól ez elhatározásában megerősíti. E kiábrándult és kijózanodott kedélyhangulatban eszébe jut, hogy az ő bálvándi birtoka mellett van nagybátyjának, gróf Erdőváry Tivadarnak a birtoka. Ennek van egy leánya, Piroska. Derék, jó falusi gazdasszony. Egyszer látta csak, mikor ott volt nálok. Az öreg akkor azt mondta neki: látod, ez egészen neked való leány volna. Akkor nem mondott rá sem nemet, sem igent. Ez még most is megvan. Nem valami csodaszépség. De ha az ember feleséget keres, minék azt a csodaszépek közül válogatni? Az valódi sértés egy férjre nézve, mikor azt olvassa az újságból nyomtatva, hogy az ő felesége „szép”. Mit szabad azt észrevenni az ugrifülesnek? Becsülöm érte a törököket, azok nem engedik a feleségük után kiabáltatni, hogy ki milyen szép. S mihelyt az asszony azt hagyja magának egy idegen férfitől megmondani, hogy „szép”, már egy kicsit hűtlen. Még ha a tükörről hagyja is azt mondani magának, az is hűtlenség. A tükör is férfi, hímnemű: „der Spiegel”, „le miroir”, s ezt az asszonyok tudják jól. Azért legtöbbet ér az, aki nem nagyon szép. A házaseletnek vannak bizonyos céljai. S azok egészen beillenek a mezőgazdasági foglalkozásba. Az ember egészséges mellette.

Ottó gróf ily erős elhatározásokkal utazott el Bálvándra; ott legelőbb is felhívatta a gazdasági tisztjeit, s tudokra adta, hogy ezentúl ő maga személyesen fogja vezetni a gazdaságát. Nagy baj volt azonban, hogy már akkor késő ősz lévén az idő, a régi tiszttartó az ősziéket mind elvettette, s amint a nagy aszály után megjött a nagy esőzés, az mind szépen ki is kelt már. Ottó gróf eleinte azt akarta, hogy kiszántatja mind a háromezer hold búza- és repcevetést, s múmia-búzát és festőmályvát vettet a helyébe; meg is teszi, ha az igás barmait,

kiteleltetés végett (a takarmány szűk lévén az idén), amint a szántást végezték, rögtön Erdélybe nem hajtották volna. Így hát csak meg kellett még hagynia erre az esztendőre, amit már együgyű elődei a földbe tettek.

A második feladata volt nagybátyját, Erdőváryt meglátogatni. Ott igen szívesen fogadták. Piroska még mindig szabad volt. Ottó gróf az első látogatásnál mindjárt megismerteté Erdőváryt idetelepedése kettős feladatával. Az egyik a gazdálkodás, a másik a megnősülés. Tett is kérdést aziránt, hogy Piroska grófnő szíve nincsen-e még lefoglalva?

Az elsőre nézve Erdőváry szolgált neki régimódi jó tanácsokkal.

Biz itt meg lehet még élni puszta gazdálkodásbul is; hanem legelső dolog az embernek számon tartani a jövedelmét, mert tíz év közül van három jó, három középszerű és négy rossz: ezeknek az eredménye együttvéve képezi a bevételek alapját; a kiadásoknak ellenben minden évben egyformáknak kell lenni. Ez, ami a birtokos saját feladata; a többit elvégzik a tisztjei, a cselédjei, azokat fizesse jól, és részesítse a haszonban. Tudjon mindent, ami történik; de ne parancsolgasson sokat, mert azzal csak fennakasztja a munkát; vegyen számba mindent, de ne vetesse észre, hogy leskelődik, mert akkor dacból is megkárosítják; lakják mentül többet otthon; a pénzt tartsa takarékpénztárban, s váltó alá a nevét ne írja soha; s ha éppen nagyon megragadja a gazdasági szenvedély, s új módokat akar behozni, akkor tanulmányozza az időjárás, a talaj természetét, jegyezgesse fel sok éven át személyes tapasztalatait az idevonatkozó tárgyakról, aminők a száraz, hótalan tél, a késői fagyok, a nyári aszály, a jégesőjárás, a rozsda, az üszög, a ragya, a drótféreg, a földi bolha, a hesszeni légy, az atkás talaj, a víz árja, a savanyú föld, a szikes föld, a futóhomok, a szőlőbetegség és burgonyabetegség és a zöldrothadás, a penészféreg, az áska, a vándor hörcsög és mezei egér, — a metyeg, szőr-féreg, vértályog, lépfene és keleti marhavész; az árvíz, a fene-

ketlen utak; a drága napszám, az olcsó vásárló; kolera, vérhas, váltóláz nagy munka idején, hébehóba egy kis asztag-felgyújtás és az adó-egzekúció s más efféle elemi viszontagságok; aminek ezek különösen megártanak, olyan se flórát, se faunát ne akklimatáljon. Azután iparkodjék tanulni attul a nagyon híres professzortul, akit „más kárának” neveznek, de a saját kárából veendő leckéket, amennyire lehet, csavarogja el.

Ami pedig a második kérdést illeti: Piroska szíve még szabad; lásson utána Ottó öcsém, hogy megnyerje.

Ottó gróf az utóbbi tanácsra azt mondá magában, hogy jobban értem én azt, öreg, mint te! Az elsöre nézve pedig: „ezt meg már éppen jobban értem, mint te!”

Nem az a gazdának az első teendője, amit te mondasz; hanem az, hogy ha van egy milliót érő jószág, akkor vegyen föl rá háromszázezer forintot, s ha egyszer aztán ez a zsebében van, akkor könnyen fordíthat egyet az egész világon.

Ez nem is volt nagy mesterség: Ottó gróf birtokára lehetett kapni háromszázezer forintot a földhitelintézetől, ami a záloglevelek árkelete szerint felyülért kétszázötvenezernél.

Kezdeni azonban egyhirtelen nem is lehetett mit. Első feladata lett volna persze az öntözőcsatorna-rendszer. De azt egy ember a saját birtokán nem létesítheti. De létesítheti egy egész társulat. Ottó gróf már az alapszabályait is kidolgozta egy országos öntözőcsatorna-létesítő társulatnak, s remélte az ehhez szükséges tőkepenzéket könnyűszerrel, hazafiúi aláírás útján beszerezhetni. (Még akkor nem volt magyar parlament, mely a külföldi tőkéket kamatbiztosítással megtelepülni segítse.) Hanem egy kis baj jött közbe. Az, hogy az év őszen annyi eső esett, mintha az elmúlt évben esőért mindenünnen beküldött petíciók özönét most egyszerre látnák el kedvező hátiratokkal a fellegek között, s ennek következtében oly feneketlen sár támadt Ottó gróf és szomszédjai között, hogy mikor nagy nehezen el tudott valamelyikhez ötlovas szekéren vánszorogni, s annak a tervét előadta: a felszólított összetett

kézzelel könyörgött neki, hogy ne öntöztesse még csatornával is a földjét, hisz így is minden rét víz alatt áll.

S ez így tartott egész télen. A vén jószágigazgató azt mondta, hogy ez a jó esztendő nekünk. — No annál több ideje maradt Ottó grófnak Piroskát meglátogatni. Erdőváryékhoz nem kellett öt ló, oda egy paripán is át lehetett lovagolni; mindennap szívesen látták. S minthogy Piroska grófnő nagyon kevés beszédű volt, Ottó gróf, hogy őt maga mellett fixírozhassa, azt gondolta ki, hogy megtanította őt pikétet játszani. Nincs annál kedvesebb mulatság, mint mikor két egymáshoz gyöngéd viszonyban álló ember pikétet játszik, és aztán mind a kettő azon törekszik, hogyan tudná a másikkal *megnyeretni* a partit? Hogy lesnek egymás kártyájába, csak azért, hogy magukat ronghassák. Hogy hallgatják el az elsőbbségeiket, hogy skartolják le a kész négyeseiket, hogy hajigálják el a biztos ütőiket! s aztán amelyik vesztett, hogy tettei a kétségbeesést, azért, hogy a másiknak örömet szerezzen! Ha pedig „kénytelen volt” nyerni, milyen diadalt ül vele, azért, mert tudja, hogy a vesztes fél milyen nagyon örül annak. Igazi hamis játékosok! Azonban Ottó gróf gyakorlottabb játékos lévén, mégis az volt a végeredmény, hogy rendszeren ő hagyott ott néhány forintot Piroska grófnénál mindennap.

Eközben készítette nagyszerű gazdasági terveit. Ebben az évben ugyan nem volt szükség trágyalével öntöztetni a búzáját, se guanót hozatni Iquique szigetéről: a múlt évi kényszerugarolás után olyan termést adott az Úristen, hogy soha olyat az angol farmer nem látott. A magtárak a harmadik emeletig teltek búzával. — Hanem megint volt egy nagy baj. — Az, hogy a tiszta búzának az ára leszállt két osztrák forintra.

Mit csinál az ilyen bőtermés-ínség idején a jó gazda?

Erdőváry gróf szerint azt csinálja ilyenkor a jó gazda, hogy ott hagyja a magtárban a búzáját, vár vele, míg felmegy az ára, s addig előveszi a takarékpénztárba tett tartalékösszegeit, s költ azokból.

Ottó gróf szerint nem így nyilatkozik a gazdasági zseni; hanem úgy, hogy ha rossz ára van a gabonának itthon, a jó gazda építtet a tagján egy gőzmalmot: megőrletti a búzáját lisztnék, kiküldi Brazíliába; ott van állandó biztos piaca; eladja ott. Mert csak az a jó gazda, aki egyúttal gyáros is és kereskedő. Ottó gróf hozatott egy anglust, s építtetett vele gőzmalmot.

Harmincezer forint bánta csak.

Hanem mikor készen volt, akkor vették észre, hogy nincsen hozzávaló víz. Megmondta azt előre Erdőváry az öccseurának, hogy csordakutat ugyan mindenütt lehet itt ásatni, hét lábnyira már megkapni a vizet, de az sekély víz, ha egész nap merik, kifogy, nyáron éppen kiszárad, s annyira kovany-tartalmú, hogy ha azt gőzgép-ítatásra használják, minden héten három nap pauzálni kell az üstnek, amíg a követ kiverik belőle.

No de aki mindent tud, ezen a bajon is tud segíteni.

Ottó gróf hozatott magának egy másik anglust, s fúratott vele a gőzmalom számára egy artézi kutat.

Az belefúrt neki a földbe másik harmincezer forintot, még tán most is fúr: azóta a szilúri rétegekben járhat valahol, s nagy csoda, ha az „*ichor*”-t fel nem találta; hanem vizet az sem talált.

Ottó gróf rájött arra a meggyőződésre, hogy Magyarország földje nem való búzatermelésre. Egy szerencsés látnoki pillanatban az a sugallat szállta meg, hogy jövőre főfigyelmét a gyapottermelésre fogja fordítani. Soha jobbkor! Az *Észak és Dél* közt folytatott háború miatt az amerikai gyapot csak blokádtörés útján lett kapható Európában, ha most ez alkalmat megragadjuk, s elkiáltjuk egyhangúlag a jelszót: „cotton is king!” (gyapot a király!) — akkor nem vakarja most a fejét a finansminiszter, hogy honnan fizesse az adósságainkat? Mi kölcsönöznénk Belgiumnak 4%-re. Hanem hát senki sem akarta követni Ottó grófot. Erdőváry gróf egész nyíltan megmondta neki, hogy „hagyd te az akklimatálást, experimentálást, kedves öcsém, a császároknak, érchercegeknek, akik-

nek van elég pénzök hozzá, s ha nincs, préselnek: vagy a bankóprésbül, vagy az alattvalókbul. Nem nekünk való ez!” Ottó grófot ez nem riasztotta vissza. Hozatott magának egy harmadik anglust, azzal berendezteté a nagyszerű gyapotültetvényt, mely díszlett is gyönyörűen: csupa öröm volt elnézni szeptember vége felé azokat a szélesen elterülő táblákat, amiken a mályvarózsa-alakú, sárgás, testszínű virágok mint egy bronztenger hullámozottak. Már a magtokok is érő félben voltak; sőt egyes halmosabb helyeken böngészni lehetett a kispattanó tokokbul a hófehér gyapotpelyhet. Rendkívüli gyapotszüret ígérkezett. Az anglus (Nr. III.) már meg is hozatta Brightonbul a gyapottisztításra szükséges gépeket, miket a szüretelés helyszínére kell vontatni, s ott rögtön legyاراتolni a magrul a gyapotot, mert ha az beletörik, olajos lesz és hasznavehetetlen. Ez is harmincezer forint. De a várható gyapottermés százezret ér!

Október elsejére virradóra aztán jött egy kicsike kis dér. Olyan kis haszontalan dér, hogy a hazai ideszokott kukorica, szőlő oda se néz neki. Hanem a gyapotnak az éppen elég volt. Másnap aztán megint vidám, derült idő lett, s tartott a meleg egész novemberig: csak arra az egy éjszakára tetszett neki a 0 fokon alul $\frac{1}{2}$ fokkal alábbszállni; s az egész aranyszínű ültetvény-tengerből lett azontúl egy nagy fekete tenger; levél, virág, magtokok olyanok, mint a tinta. Jó volt minél előbb leszántani, hogy ne lássa az ember.

Volt Ottó grófnak egy gyönyörűen berendezett szőlője: egy egész hegyoldal, amit még a régi vincellér és pincemester telekített, ez ritka jó veres aszúbort szokott teremni, mely vetekedett a ménesivel. Keveset termett, az igaz, hanem akóját kétszáz forintjával vették, s bizonyos vevője volt mindig. Ottó grófnak nem tetszett ez a művelési mód. Elhatározta, hogy a szőlőjét hooibrenkezni fogja. Ki nem látott hooibrenkezett szőlőt? Aki nem látott, örüljön rajta. A metódus abból áll, hogy a szőlő igen sok bort teremjen. Hogy milyent? Az aztán

a krumplicukor dolga, meg a spirituszé. Mikor ezzel az anglussal (morvaországi hollandus volt ugyan, de mondjuk, hogy Nr. IV.) megismertette a szőlője állapotját Rengeteghy Ottó, ez a hírhedt szaktudós rögtön távolról is felfedezte, hogy hiszen nem aszúbornak kell azon a talajon és tőkén teremni: már abból az ő módszere szerint valóságos „lacrima Christinek” kell előállítani. Adott aztán utasítást hozzá, hogyan kell vele elbánni: minden második tőkét ki kell vágni, a tavalyi vesszőket sodronyra kifeszíteni, s ezért a titokért holdankint öt forintot fizetni a felfedezőnek. Lett is abban az esztendőben szőlő sok; s az a jó volt benne, hogy csőzt se kellett mellette tartani, mert elfutott attól nemcsak a tolvaj, de még a rigók is átköltöztek tőle a Tiszán túl. Másutt már rég leszüreteltek; de a hooibrenkes szőlőben híre sem volt, hogy a szőlő barnulni akarjon. Pedig aranyidők jártak október végén, mint csak a kánikulában. A Nro. IV. anglus azt a tanácsot adta, hogy le kell levelezni a szőlőt, ha nem akar érni a fürtje. Megtették neki. Akkor aztán ahol megsütötte a forró nap a szőlőt, ott megsült és megfőtt. Ottó gróf novemberben zaklatni kezdte Hooibrenket, hogy mi lesz a szőlőjével? nem érik ez meg soha. A tudós kertészauktoritás aztán összeszidta, hogy az ő módszere nem a magyarországi rideg klímához való. Ha itt hooibrenkezni akar valaki, rakasson le alagcsöveket a szőléjébe, és fűtse a talajt. Ottó gróf még ezt is megtette. Drainage-oltatta a szőléjét, s fűtetett alája pogányul november végeig, még csak a hó le nem esett: akkor szüreteltek. Lett is aztán elég „lacrima Christi”; már t. i. hogy aki abból ivott, kicsordult a könnye, Krisztus utolsó szenvedései jutván eszébe tőle.

— Nem való ez az ország semmiféle termelésre — mondá Ottó gróf —; valamint hogy vannak Dél-Amerikában egész országok, amikben semmi ága a földművelésnek nem honosulhat meg: a mi fő feladatunk a baromtenyésztés.

Hiszen az is igen szép tudomány, s Ottó gróf birtokán régen gyakorlatba volt véve. Voltak törzsgulyái, ménesei, híres

merinó nyája; csakhogy azoknál ő mind szebbeket és jobbakat tudott másutt. Ambíciójává tette, hogy neki mindenből legyen, ami csak a világon híres, nevezetes barom, az aargauai tehéntől az angol versenyparipáig, s azoknak a számára palotákat építtetett istálló helyett, s juhász, lovasz csupa birka-osztálytanácsos és ló-titkár volt nála. Büszke is volt az eredményre!

A gazdasági kiállításokon arany-, ezüst-, bronzérmeket nyert, a futtatásokon ezüstbillikomokat, s a győztes barmainak arcképeit acélba metszették.

Egyszer azt mondta Ottó gróf Erdőváry gróf nagybátyjának több szomszéd társaságában:

— Hja, én jövőre más birkagazdaságot fogok folytatni, mint a szomszédaim. Az én birkáim tejéből a legtökéletesebb chester-sajt készül. Jövőre én minden birkának a két tölgyét kifejetem, s csak a másik kettőt engedem a báránynak kiszopadni.

— Tudod mit? — mondá neki Erdőváry — légy szíves elébb a báránkával kiszopadni a birka egyik két tölgyét, — *azután* fejse ki a másik kettőt chesternek.

Az erre támadt nevetésből észrevévő Ottó gróf, hogy valami furcsát mondott. Hanem hát tudós embernek nem szabad bevallani, hogy tévedt, tudós embernek becsületbeli kötelessége, ha a holdat napnak nézte, *bebizonyítani*, hogy igaza van.

— Hja én nem ezeket a komisz európai birkákat értettem; egzotikus birkákról beszélek: olyanokat fogok meghonosítani.

Erdőváry gróf azonban szintén megbikacsolta magát, s azt állította, hogy sehol az egész világon nincs az a kérődző, hasított körmű és *gyapjú viselő* állat, melynek két tölgyénél több volna.

Ottó gróf fogadást ajánlott. Fogadtak ezer szivarba. Eldönti a fogadást Oken. Az öreg gróf könyvtárából kihozták Okent, s abbul Erdőváry ráolvasta Rengeteghyre a birkafajnak megismertető jeleit. Hanem aztán meg Rengeteghy vette át az Okent, s viszont rásütötte ellenfelére a könyvbül a „jak”

leírását, mely az igaz, hogy nem birkafej, de *gyapjút visel* és négy tölgye van. Aki mindent tud, annak igazának kell lenni.

— És így én kapom meg az ezer szivart.

— Megkapod, ha *meghonosítod a jakot!* — erre fogadtunk.

Ekkor aztán Ottó gróf, hogy az ezer szivart megnyerje, s igaza maradjon, egy calcuttai ismerős bankárház által megrendelt magának Tibetből egy egész gulya jakot; bikástul, borjústul. Mire Magyarországra megérkeztek, még megvolt egy tizedrésze. Azokat aztán nagy diadallal szállították gyaloghintóban Bálvándra, a velük utazott Dalai Lámával, (vagy nem tudom én, minek híják ott a csordapásztort?) azzal együtt.

Hanem egy igen nagy baj volt a jakkal. Az, hogy annak nem elég a tibeti tehénpásztor, annak tibeti ivóvíz is kell; mert ahhoz a mi kútainkhoz otthonos, vízborjúval viselős, tízszarvú bogaraktól hemzsegő, szíkiú, hínárszagú, béka-füldötte, állott, pállott vizekhez a jak hozzá sem szagol, annak az a kristálytisza, jéghideg, szénenyterhes ital kell, ami a Dhavalagiri szikláiból fakad, s amitől a tudós utazók állítása szerint a vadállat megszeli, s az ember megmámorosodik.

Mit kell tenni? Desztilláltatni a kútvizet, s aztán egy angollal (Nro. V.) jégkészítő gépet állíttatni fel; s ekként mindennap lepárolt és jégbe hűtött vézzel traktálni meg a jakokat, hogy szájrétű pacal-aszályt ne kapjanak.

Hanem az ezer szivart megnyerte Ottó gróf, s kapott a kiállított jakjaiért elismerő oklevelet a londoni exhibitionbül.

S nem ez volt a legnagyobb kitüntetés, mely őt mint mezci gazdát érte. Egy Lipót-rend alakjában jött az meg, amit különösen azért érdemelt ki, hogy a múlt nyári nagy országos járvány alkalmával oly hathatósan segélyére sietett a szegény földnépnek.

Mert hát mit is csináljon a falusi ember, ha tanult ember? Kénytelen a természettudományokkal foglalkozni. A gazdának örökösen bibelődnie kell a görccsövel, a retortával, a barometrummal, hidrométerrel, az ozonométerrel: szükséges

hogy obszervatóriuma is legyen, amelyből a csillagok járását, a napfoltokat és az üstökösöket vizsgálhatja; ilyenformán az ember belejön lassankint az orvosi tudományokba; gyakran kénytelen is íziben maga doktor és patikáros lenni: sertésen, birkán próbálgatja, kanászon, juhászon folytatja; egyszer azon, veszi észre, hogy valóságos csodadoktorrá lett s jó szerencse, ha csak homoeopathiával gyógyít.

Ottó gróf a nagy epidémia alkalmával ott, a maga pusztáján tömérdek embert kigyógyított, és bámulatos szerencsével.

S mi volt a gyógyszere? Igen egyszerű panacea. A „*ginseng gyökér*”. Ezt ő Kínában ismerte meg. Ott állandó ez a járvány, s mindenütt ginsenggel gyógyítják.

Mikor a járvány kiütött Cschországba, ő rögtön gondoskodott, hogy kapjon Kínából tíz mázsa ginseng-gyökert: abból aztán kész decoctummal várta a járványt, mire idejön.

S minthogy a paraszt olyan agyafúrt, hogy nem siet rögtön gyógyíttatni magát, amint a baj kezdődik, hanem megvárja, míg belehal, s akkor lamentál már: tehát Ottó gróf azt tette, hogy bizalmat gerjessen a ginseng iránt, hogy kihirdetetté a parasztok között, valaki csak legkisebb baját érzi, rögtön siessen fel a kastélyba, ott megkapja a medicinát, s kap mellé egy forintot; ha messziről jött, megtérítik a fuvarját; s ha meggyógyult, megint jöjjön vissza jelenteni magát, megint kap egy forintot.

De annyi páciense lett erre a promulgációra Ottó grófnak, hogy négy vármegye valamennyi gyakorló orvosának sem volt több; s mind visszajött az meggyógyultan, egy sem halt meg: olyan csodatevő szer az a ginseng. De *rettentően* is grasszált azon a vidéken az epidémia!

Egy este Erdőváry gróf maga is azt mondta Ottó öccsének, hogy valami változást érzi, aligha a járványt nem kapta meg; nem nyerhetne abból a csalhatatlan panaceából?

Dchogy nem! Ottó grófnak tele volt vele a zsebe. Urak számára poralakban tartotta azt készen, csak a parasztnak

adta flaskában, úgy jobban ízlik neki. Rögtön elővett egy tucatot, s szolgált az orvosi utasítással Erdőváry grófnak.

Erdőváry végig hagyta magának magyarázni, hogy mi legyen a poharakkal, akkor azt mondá:

— Hát a *forint* hol marad?

— Micsoda forint?

— Hát nem adsz mellé *forintot*? akkor nem is leszek én *neked* beteg.

Ottó grófnak ez szeget ütött a fejébe. Talán nem is annyira a ginsengért jön ez a sok „lázár” az ő patikájába, mint inkább a forintokért. Megpróbálta másnap a forintosztást „beszüntetni”, s csak ginsenget osztott. Úgy elmúlt harmadnapra az epidémia az egész vidékről, mintha vízbe ölték volna.

Ezért kapta aztán a Lipót-rendet.

Ezalatt pedig folyvást járták a pikét-partik Piroška kisaszszonnyal, eleinte vizavi, később egymás mellett ülve, hogy jobban beleláthassanak egymás kártyájába.

Ottó gróf egészen otthon *érezte magát* Erdőváryéknál, s csak szavába került már, hogy otthon is *találja magát*: egy kérő szavába Piroskához, amire bizonyosan, „igen” lett volna a felelet.

De Ottó gróf várt. Arra várt, hogy Erdőváry tegye fel elébb a kérdést.

Mert az igen nagy különbség, hogy ki teszi fel a kérdést?

Piroška grófné egy kerek milliót kap hozományul. Csak-hogy: —

ha Erdőváry teszi fel a kérdést, akkor az az egymillió „kényre-kegyre” adja meg magát a hódítónak; —

ha pedig Rengeteghy Ottó teszi föl a kérdést, akkor ahhoz az egymillióhoz annyi capitulationalis feltétel lesz kötve, az annyi elővigyázati rendszabályokkal lesz halhatatlanná téve, hogy a megnyerő csak üvegen át nézhet majd rá.

Ez a nagy különbség van a dologban.

Ottó gróf pedig eljöttek látta az időt a példálózásra.

Egyszer a bevégzett pikétpartik után, mikor tíz egész forintig adózott udvariasságának, tréfásan fordítá ki az üres tárcáját.

— Tessék! Ez volt az utolsó pénzem. Holnap, ha meg nem hívnak ebédre, nem tudom, mit főzettek otthon?

— No hát jöjjön ide — hívá őt nyájas szóval Piroska grófnő.

— Hja, az nem lehet. Holnap ki kell mennem az erdőre, ha valami gazdag utazót hozna elém a sors, akit kifoszszak. Most már látom, hogy nem élhet meg mai világban becsületes ember, hacsak nem rabol.

Erdőváry nem nevetett e kényszeredett elmésségén; nagyon komoly volt. Egyenesen az elevenjére tapintott az öccsének.

— Ugyan, kedves öcsém, te jó számító vagy, számítsd ki magadnak, hogy ha te hétpercentes pénzt veszsz föl a jószágodra törlesztés mellett kölcsön, s ennek a törlesztésére megint húszpercentes pénzt szedsz fel váltóra; azután a birtokodat szenvedélyes gazdasági kísérleteid mellett három perccel jövedelmeztesd: hány esztendő kell arra, hogy az egész uradalmadat elgazdálkodd a lábad alól?

Bizony nehéz aequatio volt ez.

Ottó gróf összefonta a karjait, s azt mondá:

— Hm. De hát mit csináljak?

Erre Ottó gróf azt a választ várta Erdőváry gróftól, hogy „Piroska leányom, hagyj bennünket magunkra”.

S aztán következik a felajánlott millió, amivel az eddig „elgazdálkodottakat” helyre lehet majd ütni.

De bizony Erdőváry gróf egészen mást felelt rá.

— Mit csinálj kedves öcsém? csinálj azt, hogy add ki haszonbérbe a bálvándi birtokodat valami jóhitelű embernek; aztán eredd fel Bécsbe, maradj ott, és soha gazdaságról ne is álmodjál. Annyi ésszel és tudománnyal, mint neked van az ember *csak miniszter* lehet; semmi egyébbe a világon nem való.

Ez ormóttan nagy gorombaság, ha jól felvesszük a dolgot.

Ottó gróf nem beszélt erről a tárgyrul többet. Csak azt várta, hogy a szivarját kiszíja, aztán búcsút vett.

Piroska grófnő kikísérte Ottó grófot az előszobáig, ott megállította egy bizalmas szóra.

— Ön pillanatnyi pénzzavarban van — súgá a grófnő szerelmes hévvel. — Ne vegye tőlem rossz néven. Amit sok év óta elvesztett ön nálam kártyán, ezer forintra megy: én megtakarítottam azt mind, minden bankjegyet egymásra rakva, ami öntül jött. Vegye el azt most tőlem . . .

. Ha Ottó gróf azt a nagy tudományt tanulta volna, amiből nem tudott semmit, mikor ezt a szót hallotta, mikor megtudta, hogy van egy lény, aki napról napra minden egyes bankjegyet, amit tőle kapott, mint megannyi drága emléket, egymás fölé rakott, s azt, — a saját pénzét, — aki többel nem rendelkezik, mert nem is sejti, mi vagyona van, most felajánlja annak a férfinak, aki minden gondolatját bírja, — akkor azt kellett volna erre mondania:

— „Nem viszem én el a te ezer forintodat, sem a te milliódat, hanem elviszlek tégedet magadat, te drágább kincs az egész teremtett világnál; s aztán őrizz meg engemet is úgy, ahogy megőrizted azokat a papiros rongyokat, amiket tőlem kaptál!”

Hanem hát Ottó gróf azt a tudományt nem tanulta. E helyett azt mondta a grófnőnek:

— „Quelle plaisanterie, chère comtesse!” (Szegény comtesse, ő még nem tudta azt, hogy ezer forint nem pénz, s hogy kártyán nyert pénzt visszakínálni: legszélső megbántás.)

S azzal vette Ottó gróf a kalapját, a lovagkorbácsával a nyargonccsizma szájára vágott, s eltávozott.

Megneheztelt. A grófra is, a leányára is. Leginkább a leányának a hozományára.

A birkákat, a jakokat és különösen a gazdasági mindenféle masinákat pedig radikaliter megutálta.

Azt, hogy Piroska grófnőtől el tudott válni anélkül, hogy egy „kisztihand”-ot mondjon neki, még nem csodáljuk; hanem, hogy a jakokat ott tudta hagyni legkisebb szanszkrit

nyelven tartott búcsúvétel nélkül, ez a lélektani talány csakugyan megoldást követel.

A szerencsétlen! *Komplimentnek* vette Erdőváry grófnak azt a *gorombaságát*, hogy „neked annyi eszed van, hogy ezzel csak miniszter lehetsz és semmi más”

S komolyan utánalátott az adott tanácsnak.

Mert hiszen ami a diplomáciai tért illeti, azon meg már éppen otthon volt Rengeteghy Ottó. Legifjabb korában már Szentpétervárott kezdte mint attasé, s egyszer segített Mensikoffnak felölteni történelmi nevezetességű paletotját. Pertu volt Cuza fejedelemmel. A Tuileriákban együtt játszott a „Schwarzer Peter”-t Metternich herceggel, s szincerizált „Old Pam”-mal fél óráig egy „fox-hunting” hevélye után. A keleti kérdést Szadik bejjel tanulmányozta (a Mabilie-ben). A Monroe-doktrínáról nem kevésbé tiszta fogalmai voltak, mint a Tehuantepec-szerződésről, s Cavourt csak ő értette tökéletesen. Határozott nézetei voltak a németországi hegemonia kérdésében. Persignyvel, ha akarta, frère et cochon volt. Bámulta Eugeniát, s lenézte Napóleont. Volt kihallgatáson a pápánál, s beszélt óra hosszat Antonellivel latinul. Proudhonnal polemizált, s Mill Stuartot egy ízben helyreigazította. Jelen volt az angol parlament, a francia corps législatif, az amerikai congress, a német Reichstag s a szerb skupstina nevezetes ülésein, s hallotta a magyar parlamentben e szavakat: „honoratu adunataru!” Macellariu-tól. Olvasta Machiavellit, s bírta Welker Staatslexicona legújabb kiadását. Fel tudta fogni a legújabb tanzimát horderejét Törökország újjáalakulására, s kombinációt csinált az „ifjú oroszok”, „ifjú csehek” és „ifjú szászok” törekedéseiből. Határozottan a Manchester-iskola hívének vallá magát. Tagja volt az „Orange-páholyok” egyikének. Amerikában a „Locofocos”-okkal egy követ fűjt. A karbonárikat színről-színre ismerte, s a pápai internationale gyűléseit, valamint a moszkvai nihilisták pokol-páholyát álruhában életveszéllyel kémszemlézte. Be volt avatva a chiffre indé-

chiffable-be, amelyben az uralkodók nagyköveteikkel leveleznek, s au fait volt az udvari ceremoniellben. Kisujjában volt az egész heraldika, s mindenféle címzetet helyesen tudott föltenni. S ami végre a belpolitikát illeti: nagy tisztelője volt Schmerling lovag bámulatosan nagyszabású állameszméinck.

Hogy ennyi ismeret és hivatás mellett miként nem jutott észébe Ottó grófnak hamarább, hogy az ő igazi életpályája a diplomáciai magaslaton van? — annak magyarázata a helyzetben, körülményekben és az időkben rejlik.

Mikor az abszolutizmus parancsolt, akkor a magyarok nem kellettek; mikor a liberális politikusok kerültek felyül, azoknak a konzervatívek nem kellettek; mikor a cseh konzervatívek kerültek felyül, azoknak a magyar konzervatívek nem kellettek, s mikor a magyar konzervatívek jutottak befolyáshoz, azoknak az ifjú nemzedék nem kellett. Mindig volt valaki a rúdon, aki az olyan vágású embereket, minő Ottó gróf, nem engedte felkapaszzkodni.

Végre eljött az ő idejük is.

Indikálva volt az alkalom: a legmagasabb kitüntetést megköszönni.

Isten hozzád indigó-plantage! gőzmalom! ártézi kút! Farewell jak-gulya! kopófalka! telivér! Szervusz örökre hooibrenkes szőlőhegy! — most Bécsbe megyünk.

Ezúttal a szerencse különösen tenyerére látszott venni hősünket. Magánál az udvarnál való tisztelgése minden nevezetesebb momentum nélkül esett meg, szokás szerint.

Amint a magyar kancellár hivatalszobájában megjelent, hogy nevét a kihallgatásra előjegyeztesse, a titkár sajnálattal jelenté, hogy őexcellenciája legalább egy hétig nem fogad, mert beteg. Ez ugyan rossz ómen lett volna, ha ugyanabban a percben, mint a színpadi véletlen, nem nyílik a kancellárhoz vezető oldalajtó, s azon keresztül, mint Deus ex machina, ott nem terem Ottó gróf előtt egy régi „szükségben kiségitő”, egy kipróbált pártfogó, egy igaz hű szövetségcs: . . . Bojtorján barátunk.

Amint Bojtorján barátunk meglátta Ottó grófot, se kérdezt, se hallott, nyakába borult: „hozta Isten!” — megtörülgette a frakkja ujjával a gróf mellére akasztott érdemrendet (hogy fényesebb legyen), kitalálta a gondolatját: „őexcellenciájával akar találkozni?” nem is várta be rá a választ, megfogta a gróf karját, betolta az ajtón, mintha ő volna a hivatalfőnök; bevezette a várakozási terembe, mintha ő volna a komornyik; s rohant a kihallgatási terembe a grófot bejelenteni, mintha ő volna a titkár. Ottó gróf engedte mindezt magán megtörténni: meg volt fogva az ember által. Néhány perc múlva már jött vissza Bojtorján, tudatni Ottó gróffal, hogy csak menjen be, nagyon szívesen láttatik a kancellár által.

Az ugyan azzal fogadta, hogy „átkozott fickó ez a Bojtorján”. Hanem tessék helyet foglalni gróf úr.

Akkor aztán őexcellenciája elkezdett beszélni Ottó grófnak a betegsége különböző fázisairól, bevatta őt a folyamatban levő baj egész diagnózisába, s beszélt neki a vényekről, miket eddig használt ellene, s felvilágosítá az orvosok véleményéről, hogy minő utókúra lesz majd használandó a múltra, s minő profilaktikus eljárás a jövőre nézve. Szóhoz sem engedte jönni Ottó grófot a magas politikáról. Ottó gróf nagy figyelemmel hallgatá a kórtüneményeket, s egypárszor meglódult benne az ösztön, hogy a tárcáját kivegye, s megkínálja őexcellenciáját egy kis — csalhatatlan ginsenggel; hanem jó hirtelen eszébe jutott, hogy hátha ez csak kelepce, s a jó tanácsra őexcellenciája is azt fogja mondani, hogy „hát a forint hol maradt?”

Vette hát a kalapját, megköszönte a Lipót-rendet, javulást kívánt őexcellenciájának meg a losonci vasútrészvényeknek, s eltávozott.

Az irodába lépve, egy hatalmas kacajkoncert félbeszakításának lőn eszközlője. Bojtorján barátunk valószínűleg őróla beszélt nevettető adomákat az irodaszemélyzetnek, s Ottó gróf részesült abban a kellemetes látványban, hogy megjelenése percében kilenc röhögésre széthúzott száj egyszerre hogy szalad a

helyére, hogy dugja el minden ember a fogait, s húzza az arcát komoly hosszúságra.

— No, ugy-e hogy szeretetreméltóan fogadta őexcellenciája? — kérde Bojtorján, kezét a gróf karja alá oltve.

Ottó gróf pedig éppen azon a stratagémán törte a fejét, hogy miképpen tudja ő ezt a kedves barátját magától elszöktetni?

Amíg a bérkocsiig lementek — karöltve, azalatt Bojtorján tudakolására mindazokat a helyeket elszámlálta Ottó gróf, amiket e nap folytán meglátogatni szándékozik, jól őrizkedvén azt az egyetlenegy megemlíteni, ahová valósággal el akar menni.

Hát Bojtorján úr hová „siet” ilyenkor?

Ahová a gróf akarja! De mégis legelőbb a „Bécsi Haza” szerkesztőségébe volna menetele, ha elvinné odáig a gróf bérkocsin. Szívesen. Mikor aztán már megmondták a bérkocsisnak, hogy hova hajtson, s el is indultak, akkor jutott eszébe Ottó grófnak, hogy a sétatálcáját ott felejtette az előszobában; nem engedte meg Bojtorjának hogy az menjen érte, mert nem ismer rá a sok között, s még valami erdélyi vasúti konzorcium vezetőjének a tálcáját hozza el az övé helyett. A bérkocsisnak azt mondta, hogy csak hajtson a Bécsi Hazába; ő maga visszagyalogolt a kancellár lakáig, megtalálta az irodában a tálcáját, s egyúttal megkérdezte az irodafőnöktől, hogy tulajdonképpen micsoda itt ez a Bojtorján úr? amire azt a választ kapta, hogy az egy „mennykő gyerek!”

Innen azután másik bérkocsival hajtattott a másik excellenciás úrhoz, az irányadó miniszterhez.

Itt már népesebb társaságot talált a várakozási teremben. Minden pamlag tele volt ülve, s eszerint Ottó grófnak fényes alkalma nyílt, mint legutóbb érkezettnek, végigtanulmányozni a szász, román és rutén reichsrathok, a nyugalmazott főtisztek és címzetes püspökök, a titkosrendőrök és hírlapi reporterek, a börzealkuszok és vállalkozók különféle fizionómiáit, s azok

között azt a sztereotíppá vált hölgyalakot, a színehagyott selyemruhában, a megkeselyedett hamis fürtökkel, a nagy hímzett táskával karján, ki szüntelen konspirációkat fedezett fel, s járt rémmesés feladásaival a kormányférfiak nyakára. Várhatott, míg ennek mind vége lesz.

De, mint mondók, a szerencse járt mindenütt vele.

Nyomban utána — Bojtorján barátunk toppan a várakozó terembe. Sorsát senki ki nem kerülheti.

— Tudtam jól, hogy ide fog jönni a gróf! — szólt, egyenesen Ottó grófba kötve bele —, bár ezt el akarta titkolni előttem. Ön nagy diplomata!

Bojtorján oly *sonorus* fennhangon beszélt e szanktuáriumban, mint aki egészen itthon van. Ismerte a jelenlevő urakat mind. Beszélt a papokhoz diákul, a rutén képviselőknek megveregette a vállait, s kiszedegette a halinájukból a bennragadt bogáncsmaradványokat, miket pedig azok hű ragaszkodások jeléül hoztak el hazulról magukkal; katonásan szalutálta a főtiszteket, s megkínálta tubákkal a látogatók neveiben duskálkodó regisztrátort. Azután bizalmasan néhány szót súgott a titkár fülébe, feltűnő titkolódzással integetve a szemével Ottó gróf felé, amiből azt lehetett kivenni, hogy Ottó gróf praeferentissime van az elfogadásra beajánlva.

Hanem azért még nagyon sokáig kellett várakozni.

— Ki van odabenn őexcellenciájánál?

Ezt a kérdést nem előszóval intézte Bojtorján barátunk a regisztrátorhoz; hanem ügyes arcfintorulattal, szemöldökével az ajtó felé sandítva, s ugyanakkor fél szájszegletét félrehúzva.

Erre a regisztrátor megfelelt, szintén pantomimikai beszéddel, balszemét behunyva, s tollszárával az orrát vakarva.

Mire Bojtorján mind a két szemöldökét magasra felhúzta, s nyelve hegyét kidugta a két ajka közé; mire aztán a regisztrátor hüvelykujját tubákba mártottan kegyetlen arckifejezéssel dörzsölé az orrához. E jelbeszéd nagy jelentőségű volt! Csak ők ketten értették azt.

— De hát mi ez a Bojtorján itten? — kérdezé magában Ottó gróf.

— Ein verflixter Kerl dieser Pujdor Jáni — dörmögé fogai közt a regisztrátor.

— „Átkozott fickó”, — „mennykő gyerek”, — „verflixter Kerl” — Szép hivatal lehet az!

Végre hosszas várakozás után nyílt a miniszter szobájába vezető ajtó, s kilépett rajta — egy delnő.

Csupa selyem és csipke; elegáns toalett, zafír ékszerek, gyémántba foglalva, nyakán, karjain, füleiben. Büszke szépség, hódító tekintet, márványarc, rózsalehelettel, lángoló fekete szemek, korallpiros ajkak.

A várakozók tömege siet utat nyitni suhogó volantjai előtt: ő le sem néz rájuk; kevély fejtartással lejt végig közöttük.

Bojtorján ennél is otthon van. Eléje sasíroz, s megcsókolja a kezét, és bárónőnek nevezi az illetőt. Az kegyeskedik őt meglátni, és leereszkedőleg mosolyog. E mosolygás alatt egy villáma sötét szemének éri Ottó grófot is, ki e szemsugár által egészen galvanizálva érzi magát. A delnő eltűnik.

Ottó grófnak nem maradt ideje Bojtorján barátját kikérdezni e hódító tünemény ki- és miléte felől, mindössze annyit sűgött az neki, hogy ez „Sardanapal” bárónő: azazhogy nem annak a híres asszíriai királynak a felesége, akiről balettet táncolnak, hanem *Sardana Pál* olasz bárónak, aki szinte „megégett”, mint ama másik Sardanapal, csakhogy nem „verbrannt” hanem „abgebrannt”, és aztán „durchgebrannt”.

Többet nem mondhatott el felőle, mert a titkár odalépett Ottó grófhhoz, s jelenté neki, hogy őexcellenciája őt kívánja elfogadni.

Tehát praefereantissime!

Ottó gróf mögött betévíült az ajtó.

S hogy aztán odabenn őexcellenciájával miről beszéltek, azt nem mondhatom el. Először azért nem, mert nem vagyok

én Bojtorján, hogy a kulcslyukon hallgatózzam; másodszer, és ha tudnám is, az már politika, s kívül esik a regény keretén.

Elég az hozzá, hogy az e napi bécsi esti lapokban a személyi hírek között ez volt olvasható:

„Megérkezett s rögtön fogadtatott az irányadó kormány-férfiak által Rengeteghy Ottó gróf, a Magyarországon létező s nagy jövővel bíró *ifjú-konzervatív* párt vezetője.”

„Ifjú konzervatív!”

Mert ha lehet a világon „ifjú olasz, ifjú török, ifjú cseh, ifjú szász”, — „ifjú magyar” ugyan nem lehet, mert mi mindnyájan ifjak vagyunk és örökké; itt csak egy variáns van a speciesben, s ez az „ifjú konzervatív”

Ki akarná beérni ezentúl az „ó-konzervatív” név dicsőségével?

Ki szaporítaná már az egykor, az ötvenes években oly országos buzgalommal szájrul szájra adott mondákat?

Egy gróf *Károlyiról*, ki Haynau algebrai ismereteire bízta, mit fizessen az neki egyévi házbérül palotájáért, midőn ő a gróffal ugyanakkor „egy hónapos szobáért kétszázezer forintot fiztetett?”

Vagy egy *Ürményiről*, ki a leghatalmasabb osztrák minisztert az udvari bálban úgy szólítja meg, hogy „nun, wie geht's, lieber Doctor?”

Vagy egy gróf *Andrássyról*, ki az osztrák pénzügyminiszternek megmagyarázta, hogy miért adhatja az a kesztyűs olcsóbban a portékáját, aki a kész kesztyűt lopja, mint aki csak a bőrt lopja hozzá?

Vagy egy másik gróf *Andrássyról*, aki olyan szépen eloszlatta *Bach* miniszter aggodalmait a magyarországi ideiglenes hivatalnoki testület fölött, azzal a metaforával, hogy hová lesznek a *bébkák*, ha a mocsárt lecsapolják?

Vagy arról a gróf *Zichyről*, aki egy államhivatalt vállalt rokonának azt tanácsolta, hogy változtassa a nevét *Zichermannra*?

Vagy arról a másik gróf *Zichyről*, aki egy hazafias hírlapi cikkért becsukatta magát a börtönbe?

Vagy arról a harmadik gróf *Zichyről*, aki egy kémkedéseiről hírhedt mágnást brevi manu epurált a felsőházból?

Vagy arról a negyedik gróf *Zichyről*, aki egy magyar forradalmi író üldöztetésének elengedéseért sikeresen remonstrált?

Vagy arról a gróf *Nákóról*, aki szép nejevel együtt jótékony hazai célokra hangversenyeket adni Magyarországra lejárt?

Vagy arról a gróf *Karácsonyiról*, arról a gróf *Telekíról*, kik a magyar színirodalom emelésére alapítványokat tettek?

Vagy arról a báró *Vayrul*, arról a *Zsedényirül*, kik a protestáns gyűléseken a kultuszminiszter ellen szarvakat adtak a publikumnak?

Vagy arról a *Bartakovics érsekrül*, ki azzal indokolta a félelmetes Bezirksvorstand fiának a szemináriumba fölvetelét, hogy az „ilyen fajnak magva szakadjon”.

Vagy arról a *Simoncsics konziliáriusrul*, ki mint a magyar nemzeti színház igazgatója, mikor Haynau elé hívatott, arra a kérdésre, hogy hetenkint hány nap lehet az osztrák színtársulatnak a nemzeti színpadot általengedni, jó tősgyökeres milimári németiséggel ekként felelt: „*musz* i reden, dann sag i: *amol*; *kann* i ober reden, dann sag i: *kamol*”. (Ha *muszdj* szólnom, aszondom: *egyszer*; ha szabad szólnom, aszondom: *egyszer se*.)

Ezek az ó-konzervatívok fegyverei. Ócska fegyverek már: a lomtárba velük! A passzív ellenállás korszaka lejárt, a tetszéspárt napja virradt fel. — Ez az „ifjú-konzervatívok” pártja.

Na, a fej megvan, a párt hamar megnő hozzá. Olyan az, mint a galandócféreg.

Még aznap megkapta Ottó gróf a meghívást Sardana bárónő holnaputáni estélyére és az azontúliakra. Maga Bojtorján hozta el a bilétet.

Ezek valódi diplomáciai estélyek voltak. Az elitje az irányadó kapacitásoknak találkozott azokban. Még a nagyhírű

rutén Reichsrath-vezér *Issecseszkul* is látható volt e helyen — s nem igaz, hogy a fagylatot kenyérré kenve ette, s az orrát az abroszba törülte volna: azt csak a politikai ellenfelei fogták rá.

Ottó gróf e szalonokban mindazokat az elemeket megkapta, akikre reményteljes pártjának szüksége volt; nagyszerű családok bürokratának nevelt magzatait; — vállalkozó zseniket, kik minorennitásuk éveiben annyira kítüntették magukat a tettek mezején, hogy illető atyáik kényszerülve voltak a közfigyelmet ilyenforma nyilatkozatokkal rájuk vonni: „az én fiamnak senki ne hitelezzen, mert én nem fizetek helyette”. — Talált ottan ismeretlen származású főhivatalnokokat; főkatonákat, akik igen jó ökonómok, és nemzetgazdászokat, akik igen nagy stratégisták, és végre kitűnő zsurnalisztákat, kik nem isznak más bort, csak „ciprust” s ezeknek vezére, lumene, diabolus rotacja — Bojtorján.

De nem fogjuk itt a politikai pártküzdelmet leírni (*infandum renovare dolorem*); Ottó gróf működésének sikerét más factor biztosítja.

Nec arte, nec Marte! — — *Dat tibi regna Venus.*

(Vége legyen ám már ennek a sok diák *locus communis*nak!)

Vége van: *nunquam jam carmina dicam!*

A sikert egy pár szép fekete szem biztosítja.

Nyilvános titok volt, hogy e fekete szempár az irányadó miniszter kettős napja; s titkos nyilvánosság volt, hogy e napok sugarai Ottó grófra is lemosolyognak.

S van ebben valami különös?

Azt tesszük igenis, hogy a csillagok közül választunk magunknak egyet, s kikérem magamnak, hogy az én csillagomat senki se tartsa a maga csillagának; de kinek jutna eszébe lefoglalni maga számára a napot? Az mindnyájunké. Arra nem vagyunk féltékenyek.

Ha a feleség mást szeret, elválik tőle az ember, ha a varróleány mást is szeret, otthagyja az ember; de ha imádoztunk, a főrangú hölgy egyúttal az irányadó miniszternek is imádoztja,

ebben nincs semmi *inkompatibilitás* — (hiszen olvassátok el az 1-ső §-ust: „*Kivétetnek a miniszterek*”).

A féltékenység a legkínzóbb szívfájdalom, következőleg az olyan szerelem, melyhez nem fér a féltékenység, az a legnagyobb boldogság. S a féltékenység csak ott enyészhetik el egészen, ahol az ember tökéletesen bizonyos. T. i. bizonyos afelől, hogy megcsalják.

Ottó gróf tehát boldog volt.

Volt egy imádottja, akit nem kellett féltetni, akit nem lehetett elvenni, s ki őt viszont imádtá, s akinek hatalmas befolyása által nyitva áll előtte a legmagasabb karrier.

Lehet-e ennél nagyobb kedvezménye a szerencsének?

Az út el volt egyengetve már; — az új korszak előkészítve, — az irányadó miniszter fiókjában már aláírva a nagy meglepetést szülendő új kinevezések; — Ottó gróf már kezdte magát a tükörből excellenciás úrnak címezni. Ekkor . . .

Közbejött egy pesti lóverseny.

Ottó gróf addig minden lóversenyen jelen volt. Futtatott, startolt, bírált, indított, nyert, fizetett. — Most az egyszer kellett volna okvetlenül ott lennie a pesti gyepen! Hic Rhodus, hic salta! S most az egyszer maradt el onnan. Azt hitte, komolyabb államügyet végez, ha azalatt a szép szalmaözvegytül küld az irányadó miniszternek személyesen átadandó izeneteiket.

S aztán egy szép reggelen, mikor a nagy cselszövénnyel indított stratagemának éppen ki kellett volna törni, kap a mindenható miniszter egy handbilettet, (amit ki kell tennie az ablakába), s azzal megszűnik miniszter és patrónus lenni.

Másnap a miniszter búcsút vesz a hivatalnokaitól, s elmegy Svájcba utazni; — a szép bárónő búcsút se vesz a hitelezőitől, úgy megy el a férjét keresni; — Ottó gróf pedig egyedül marad, s az sincs, akitől búcsút vegyen.

A kompakt párt hetvenhétfelé szalad. Az ifjú-konzervatívok beállnak öreg deákistáknak vagy reformcereknek, a bankárok

likvidálnak, a főtiszték kvietálnak, a reichsrathok hazaszállnak; a hű bécsi magyar zsurnaliszták futnak vissza Pestre; lesznek otthon nemzetszín koncipisták vagy vörös vezércikkírók. Csak Bojtorján üldözi még hetedhét országon keresztül a hajdani patrónusait, kifizetetlen nyomdai számlák, elmaradt írói honoráriumok, függő szubvenciópauszálék, díjazatlan maradt bons offices-ek hosszú lajstromával, s mikor nem bírja őket elfogni, fog helyettük magának egy csomó bolond parasztot, vesz tőlük bort, zabot, nem fizeti ki az árát; — beperlik; — azt mondja: neki sem fizetnek — nagynevű urak, majd ha azok megfizetik, amivel „az ő boráért” tartoznak, fizet ő is; a pör ki tudja hanyadik apellátában jár azóta?!

Ez volt a végkimenetele Ottó gróf ezúttali szerelmének.

Nem maradt meg belőle más, mint a szép Sardanapálné fotográfiája.

Hajh, de a politikai dicsvágy mámorától szabadulni nehéz. Akik itták e mámorító italt, tudják, hogy attul tökéletesen elszokni sohasem lehet. Átlátja az ember, hogy megárt a vele élés. Esküszik, hogy soha többet pártelnöknek meg nem hagyja magát nyomtatni. Hasztalan fogadás. Jön az új választás, s megint recidivázik, s kiüssza azt a poharat egész a *seprűjéig*, amit úgy híznak, hogy „napidíj-lefoglalás”.

Ottó gróf még nem volt megérve ily elhatározásra.

Az egyszerű bukás nevelte csak azt a vágyát, hogy államboldogító eszméit érvényesítse.

A volt kormányrendszer bukásával egyidejű volt a magyar országgyűlés egybehívatása.

No, hiszen arra, mint született törvényhozó, Rengeteghy Ottó gróf úgyis megkapja a regálist.

De ő *képviselő* akart lenni.

Hát hisz ez nem nagy tudomány: ha az embernek ötvenezer forint jövedelme van, s annak felét rászánja.

De Ottó gróf éppen azt akarta, hogy a *nagy tudománnyal* jusson be a képviselői padba. — Így már aztán nehezebb.

Adott hosszú programokat, kifejté egész rendszerét; klubokat alakított, ahol programját felolvassák, s meetingeket hítt össze, ahol azt megmagyarázzák. Beutazta a falvakat, beszélt az előjárókkal az angol és francia parlamentarizmusról. Értekezett a néptanítókkal a nevelésügyről; s elmondá nekik, hogy mit tart mindezekről *Bluntschli*?

Természetesen, hogy megbukott. A választás napján nem volt neki hús szavazója.

Pedig akkor már szerelmes volt a szép *Pelikánnéba*, s annak ígéretét bírta, hogy valahányszor Ottó gróf szónokolni fog, mindig jelen lesz a karzaton.

Mikor ezen legjobban búsulna, odajön hozzá egy „véletlenül kisegítő”.

(Ne tessék gúnyolódni! az egész élet csupa véletlenekből áll.)

A véletlen kisegítő volt egy derék erdélyi honpolgár.

— Te, bajtárs. Én tudok neked egy igen jó választókerületet Erdélyben. *Hús* ember választ; mert az oláhok abstineálnak. Ennek a hús embernek kell fejenként egy új szürdholmány meg egy kalap, öt forint készpénz, teljes ellátás; összesen kétezer forint; nekem pedig az odafáradásért, kapacitációért s a nyélbesütésért lesz szükségem tízezer forintra, kerek számban tizenkétezer forintért tied lesz a kerület.

Hat hét múlva Ottó grófnak kezében volt a mandátum.

Ez ugyan Kolumbusz-tojás.

Rengeteghy Ottó gróf, mint legkésőbb érkezett, csak a szélsőjobb oldalon kapott már helyet. Felfogadta magában, hogy azt a helyet mégis nevezetessé fogja tenni.

A hosszú verifikációknak éppen akkor szakadt vége, s kezdődött ama nevezetes 1865-iki válaszfelirati vita.

Ottó gróf feljegyeztette magát a szónokok közé.

És aztán nekifeküdt a nagyszerű szónoklatnak, mellyel epochát fog alkotni a magyar parlamentarizmus történetében.

A hír napokkal megelőzte e nevezetes maidenspeech-et.

Ottó gróf könyv nélkül tudta a beszédét, s állhatatosan leste,

hogy mikor kerül rá a sor. A szép Pelikánné mindennap ott ült a szokott helyén, s folyvást szemüvegezte a szónokokat. Ottó gróf féltékeny volt valamennyire. Ah, még ezek a kopasz ősz orátorok is veszedelmesek, mikor a szónoki nimbusz körülfogja őket. A szónoklat a férfinem Vénusz-öve. Ottó gróf be fogja bizonyítani, hogy ezzel a varázserővel ő is ismerős. Hangja is szép volt, s ha attul elszoktathatná magát, hogy szónoklat közben a balkezét a kabátja hátulsó szárnya alá dugja, s a jobbkezével a zsinórra akasztott monocle-jából szélmalmot csináljon, a gesztikulációja sem volna kifejezéstelen.

Végre egy szombatnapon órá következett a szónoklat sora. Csak egy szónok volt a túlsó baloldalon előtte. A legkedvezőbb helyzet. Akire 11 és 12 óra közt kerül a sor. Akkor már nem fészkelődik a ház, s még van türelme kihallgatni valakit.

Ottó gróf piros szegélyű nyakkendőt kötött erre a napra.

Már tíz órakor ott ült korzaton a szép Pelikánné. A legszebb hölgy a szónokhallgató közönség között: a tizedik múzsa, ki az ékesszólókat lelkesíti. Ha ő ott nincs, a szónokok tucatostul nyilatkoznak az „ellállás” iránt: akkor nem is érdemes beszélni.

Ottó gróf bizonyos volt felőle, hogy szónoklatában a világ minden bölcsessége benne van, s hogy ő azt könyv nélkül tudja.

Csak egyet nem tudott Ottó gróf, azt, hogy szombatnapon a képviselőházban a kérvényeket tárgyalják *előbb, azután* jön a napirend. Ő csak azt látja, hogy amint belép a házba, egy baloldali szónok végzi éppen beszédét, házrengető hahotája mellett a padoknak. — Gondolja, hogy ez az ő antistese. Int a jobboldali jegyzőnek, hogy hívja fel szólásra. — Az bona fide elkiáltja a nevét: „Rengeteghy Ottó gróf!” — azt véelve, hogy a fennforgó kérvényhez akar hozzászólni, mely pedig azt kívánja, és semmi mást, hogy engedessék meg a papoknak a házasodás.

Erre Ottó gróf feláll, egy mosolygó pillantást vet Pelikán-

néra, s a ház általános figyelmétől kísérve, hozzákezd nagy-szerű szűzbeszédéhez.

Volt pedig abban minden kigondolható szép, okos és jó. Rengeteghy Ottó gróf képviselő belevonta beszéde keretébe széles ismeretei egész tudományhalmazát, beszélt a saint-simonizmusról és az ateizmusról, a munkásmozgalmakról és az egyházi vagyon rendeltetéséről, az agráralkotmányról és a szocializmusról; elvezette a házat Bentham iskolájába, onnan a Manchester- és a Lancaster-iskolákba; megszólaltatta Montesquieu-t és Senecát, s osztotta nézeteiket.

A ház egy darab ideig csak tűrte nagylelkűen e meg nem érdemlett leckéztetéseket, később akadtak, akik észrevették, hogy itt tévedés lesz a dologban, s elkezdték a szónokot figyelmeztetni. Csakhogy olyankor, mikor az ember szónoklatot tart, olyan, mint a süketfajd dörgéskor, nem hall.

Kezdték nevetni rajta. Ezt meghallotta. Nem bírta elképzelni, mit nevetnek? Újra megmagyarázta a dolgot.

Akkor közbeszólt az elnök, figyelmeztetve a szónokot barátságosan, hogy szóljon a „tárgyhoz”

Ez meg éppen felbőszítette a szónokot: „ez mind a tárgyhoz tartozik! Kérem magamat félbe nem szakíttatni”

— No hát tessék tovább beszélni.

Azzal aztán fújta tovább az Egyesült Államokrul, az univerzál állameszméről, az ős jogokrul és a védvámrendszerről, a politikai taktikáról, az erényszövetségről, a proletariátusrul, pauperizmusról, a néger államokrul és a non interventio elvérül, a produkció, consum és export közötti helyes arányokrul, a kereskedelmi szerződésekrül, a Sanctio pragmaticáról, a föderalizmusról és dualizmusról, a modern hadrendszerrül, az adóreformrul . . .

S mentül okosabb dolgokat beszélt, annál nagyobbra nőtt a jucundus jókedv a házban; már a karzatok is bele voltak vonva a kacagási condolentiába, a szép Pelikánné a legyezője mögé rejtette el arcát, úgy kacagott.

Végre megsokallta az elnök a tréfát, két kézre kapta a csengettyűt, s csendet harangozva a házban, komolyan és kategoricce felszólítja a szónokot, de hogy már elvégre is nyilatkozzék világosan, hogy akarja-e hát, *hogy a papok házasodhassanak, vagy sem?*

Ottó képviselő csak akkor ébred fel mély szónoklatából.

A szomszédjai azután megmagyarázták neki, hogy miben van a dolog? Akkor megharagudott, elment. A szép beszéd kárba veszett.

És vele együtt a szép Pelikánnéhoz intézett sóhajtások is.

S ez nem volt Ottó képviselőnek utolsó debut-je az ország-házban.

Még azután is meg-meglepte a házat egy-egy véletlen impromptuval, ami magában igen okos dolog volt; de amire semmi apropó nem volt. Felelt hosszasan és alaposan olyan szónokoknak, akik egy szót sem szóltak, s megcáfolt olyan állításokat, amiket nem mondott senki. Odahaza kigondolta magában, hogy ő most ilyen meg ilyen ellenvetéseket fog hallani, azokra ezt meg ezt fogja felelni, s azt aztán megtette, akár volt rá ürügy, akár nem. Különösen fényes napjai voltak olyankor, mikor egy-egy szép idegen hölgy tűnt fel a karzaton; az már neki olyan gyöngesége volt, mint más képviselőnek Napóleon herceg vagy a modenai herceg jelenléte: olyankor előállt speechelni. S ha a ház már előre derült kedvet mutatott, mikor felállni látta, teljesen derült volt, midőn leült. — Van-nak képviselők, akik kitartó következetességgel ki tudják maguknak vívni ezt a kiváltságos kedvezményt.

Rengeteghy Ottó közéjük tartozott.

VIII.

Lassan-lassan elkövetkezik az idő, amikor az ember észreveszi, hogy nő a homloka!

És pedig nem azért nő, mintha a feje lenne nagyobb, hanem azért, mert a haja lesz kevesebb. S aztán a bölcsesség lakhelye, a homlok, addig nő, addig nő, míg egyszer túlnő a láthatáron, s átmegegy a túlsó hemisphaeriumra. Ezzel egyidejűleg jár az a meglepő tünemény is, hogy a szakálla kezd *megérni*. Nem mondjuk, hogy őszül: de megérik, mint a búza.

E kettős felfedezést bizonyos neme a búskomorságnak követi.

Növekedik a tisztesség, s apad a szeretetreméltóság.

Eddig titkolta, tagadta a hódításait: most kezd dicsekedni velük.

A karcsú taille bizonyos embonpoint-ra kezd szert tenni.

S mindezzel egyidejűleg feltámad az emberben a pénzszerezési ösztön.

Tudja jól, hogy az asszonyok csak azért közelítenek hozzá, hogy megcsalják a pénzeért, s iparkodik bosszút állni a férfiakon, s visszacsalni tőlük a pénzt, hogyha lehet.

Oly magaslaton pedig, ahol Ottó gróf állt, sok mindenféle lehetett.

Egyszer egy szép hölgynek vetette magát utána, már ilyen nagyhomlokú korában. Gyönyörű, kreol arcú, fekete szemű menyecske volt; csupa tűzvér. Tíz lépésnyiről melesett. — Eredetére nézve a szemita faj leánya, rokonvér a Szulamittal, mondjuk ki kereken: egy szép zsidó asszony.

Férje volt. — Annál jobb. — Egy bankár. — Legjobb. Meg lehetett vele ismerkedni. Csillagnak hitták, de nem a közönséges csillagok közül való volt; ezt *Fixsternnek* hitták. *Allócsillag!* Bizonyítja a firma bukhatatlanságát.

A legelső megismerkedés után Rengeteghy Ottó és Fixstern nevei elválhatatlanok lettek egymástul.

Hajh, az a szép Fixsternné nagy mozgalmat idézett elő az egész zodiákusban.

Rengeteghy Ottó mint nagynevű főúr és befolyásos képviselő, egyik vállalatot a másik után indította meg a szép Fixsternné férjének tervezete nyomán. Volt azokban targoncavasút, földszurok-főzető gyár, kutyaszőrt értékesítő fonoda; mesterséges márvány-öntő, szóda-lepároló gyár; Pest városa felett a légben elvivő vasút, tengeri hajózó vitorlás társulat a Dunán, erdőket megvevő s gyufának felkészítő társulat, kínai gyaloghintó omnibusz-vállalat; kukoricapapír-malom, áfonyatermelő-telep, fűrészporbul facement-tetőt csináló merénylet; puszta-vásárló és parcellázó istenkísértés; új várost építtető Babel-vállalat; utcatörető vandalizmus; bort szőlő nélkül előállító kotyvasztás; bukott adósokat árendába kivevő bank, espano-hungarian bank, szakállra hitelező takarékpénztár, kihásztató egyesület, tűzkár *után* biztosító társulat, esernyő ellopás ellen biztosító, szivar nem-szelelés ellen biztosító, Dunába vizet hordató, strike-akklimatáló társulat; amiknek mind Rengeteghy Ottó gróf volt az elnöke, Fixstern Matuzsálem volt az igazgatója.

És Rengeteghy Ottó gróf mindezen különmemű tárgyakhoz *ex asse* értett.

A publikumnak határtalan bizalma volt hozzá. Látta, hogy főúr, tudta, hogy képviselő, s sejtette, hogy ez az az ember, aki mindent tud.

Egyszer aztán beütött a „roncs” (Krach), még nem is a 73-i, csak annak a bátyja. De Ottó gróf vállalatainak az is elég volt. Mikor egyszer össze kezdte számítani, hogy mennyire mennek a kötelezettségei, amiket elvállalt, leszédült az íróasztala mellől. Azok túlhaladták összes birtokai értékét, ha eleget akart nekik tenni.

De hát az ilyen kritikusan pillanatokban kell az embernek az eszét elővenni. — Fixstern megnyugtató Ottót, hogy lehet mindezeket az ügyeket szépen „legombolyítani”. A „gründe-

rek” szépen kiúsznak, a részvényesek pedig szépen elúsznak.

Ottó gróf kissé kellemetlennek találta ugyan azt a nemét a rendezkedésnek, de az az egy kecsgegető mégis volt benne, hogy e bonyolult ügyek kigubancolása miatt a szép Fixsternné férje hétszámra Bécsben lakott — s a feleségét nem hordta magával.

Egy napon aztán egy hívatlan látogató érkezett Rengeteghy Ottóhoz. Nagybátyja, Erdőváry gróf.

— Kedves öcsém — így szólott hozzá. — Te ez ideig összes meglevő birtokodat — a szeniorátuson kívül — elkockáztad vállalataidon. Tehetted, tied volt. De most útban vagy, hogy még a becsületet is elveszítsd. Azt nem szabad tenned, az a mienk. A becsület nem tűr se likvidációt, se Ausgleichsverfahren. Mi téged gondnokság alá helyeztünk, s azontúl jövedelmeidet — évdíjadon kívül — azoknak a teljes kielégítésére fordítjuk, akiknek irántad jogos követeléseik vannak: s azoknak száma légio!

És Rengeteghy Ottó gróf úgy járt, hogy mire a szakállja megszürkült s a tarkója megkopaszodott: törvény által kiskorúvá lett nyilvánítva, s nagybátyjának gondnoksága alá került.

Amint ez köztudomásúvá lett, Fixstern és a szép menyecske — nem hullott ugyan le az égből, de átköltözött egész firmájával együtt Bécsbe. Az megtörténik, hogy a csillagok változtatják a helyüket.

Ottó gróf ez időtől fogva kénytelen volt eddigi jövedelmeinek egy tizedrészével kijönni.

Hiszen, mint tudjuk, még ez is igen tisztességes léalap. Annyi, amennyiből egy államtitkár, egy királyi táblai elnök, egy czredes tartozik „úr” lenni.

De órá nézve ez a „szegénység” volt. Az élet kényelmeire még mindig elég volt az, de az élet hóbertjaira nem telt belőle.

Meg lehet szokni a porrá-lételt, de az összezsugorodást nem.

Megszokhatja valaki azt, hogy milliomai, palotái elvesztése után mezítláb járjon, az utcán háljon, rongyba takarózzék, káposztatorzsát egyék: ebben még van drámai erő, van heroizmus; — de nem szokhatja meg azt, hogy miután angol telivéreket tartott, s istállóját „écurie”-nek nevezte, ezután két fakó „turcsi” legyen a hintója elé fogva, hogy páholy helyett zártszékre járjon, hogy bordeaux-i helyett villányit igyék, hogy arany helyett tízesbe kártyázzék, hogy szalon, múzeum és télikert helyett másodemeleti garzonszállást tartson, hogy a kabátját maga vegye fel, hogy saját parkja helyett a Városligetbe járjon sétálni, hogy oroszlánok helyett verebekre lövöldözzön, s hogy a szép hölgyeknek ékszer helyett csak virágcsokrokat ajándékozzon; s különösen hozzászokhatatlan gondolat megvallani azt, hogy ő már nem gazdag, azok előtt, akik megszokták tőle sokat várni!

Ez csendes örültségre vezet.

A lesújtott kezdi kerülni a megszokott társaságokat, s új ismeretségek maratalékaul esik. Azután végképp otthonülő lesz, s folyvást egy tárgyon töpreng; abba mélyeszi el egész lelkét, nem tud egyébről gondolkodni. Mindenüvé azon érzés követi, mintha az egész világnak adósa volna, mintha mindenki ellensége volna, mintha minden asszony megcsalta volna, mintha válópere volna az egész emberiséggel, s mintha dehonesztálná mindenki, aki ránéz.

Azért is szeret egyedül lenni, hogy háborítatlanul ihassék. Pálinkát iszik. Mindenféle nemeit az égetett italoknak, erőseket és legerősebbeket.

Csak idegizgató olvasmányokat tűr meg.

Egy napon aztán olyan valami érzés lepi meg, mintha valami nagy denevér suhant volna el feje fölött, s annak egy szárny-csapása érte volna feje hátulját. Elszédül, s mikor magához tér a keze reszket.

Ez ő volt!

A mindenre megtamító!

Az repült feje fölött el, az érintette denevérszárnyával, az figyelmeztette arra a két betűre, ami tenyerébe van írva: *Memento Mori*.

Ez a perc nagyot fordít rajta. Megdöbben. Rettegni kezd a rejtelmes „vég”-től. Elhatározza magát, hogy nem iszik többet, s lelkét, testét újjáteremti. Elpusztítja a likőrös palackokat, tűzbe hányja az izgató olvasmányokat, vízgyógyrendszerre adja magát, s szabad levegőt keres.

Meglepi az elhagyatottság érzete. Teste, lelke milyen egyedül van!

Támaszt keres. Eljár a templomba pater Klinkowström prédikációit hallgatni. Ott újra találkozik hajdankori ideáljával, Zsombolyinéval. Az most a „Hármas-korona Egylet” védasszonya. Igaz, buzgó keresztyén lady patronnesse. Ez megnyeri őt magas célú egylete számára. Egyelőre csak konfráternek. A felavatottak egyúttal az Illuminat-rend tagjai: nőtlenségi fogadalommal. Ottó gróf egész kedélyével adja át magát a hitbuzgalomnak. Amit a bűnös italokon meggazdálkodott, odaadja Péter-fillérnek. Eljár az úrnapi körmenetekre, s kíséri szent királyunk dicsőséges jobbát István király napján. Mária-Cellbe fogadalmi ajándékokat küld. De nőtlenségi fogadalmat letenni mégis tartózkodik.

Odahaza, szerény garzonlakásán, vár reá estenkint egy szelíd kis teremtés, a házmester leánya, Lóri, ki gondot visel rá, ápolja, gondozza teljes önfeláldozással s gyermeki önzetlenséggel.

Soha nőféle oly híven nem ragaszkodott hozzá, amíg gazdag volt, ifjú volt, délceg volt, mint ez a szegény kis leány most, mikor már megbukott, megvénült, összerokkant.

Úgy gondoskodik minden apró szükségéről, úgy tűri változékony rigolyáit, s nem törődik vele, hogy mit suttoznak felőle a szomszédok? hogy hajadoni hírneve odavesz.

S Ottó gróf jól sejtí azt, hogy mi neki ez a gyermek? s mivel tartozik ő annak?

— Elveszlek, leányommá fogadlak — azt mondja neki minden este. — Te leszesz a feleségem. Te leszesz a leányom. Aztán reggelig elfelejti, kiálmodja, amit ígért neki; akkor megy a misére, megy a „tiara-egylet” gyűlésébe. Ott ígéretet tesz a főnöknőnek, hogy zárdába vonul; szerzetessé lesz. Istennek szenteli magát.

Estére megbánja ígérését; megint hazamegy, s a szép Lórinak esküszik, sorba csókolva minden ujja hegyét: „enyimmé teszlek, vagy férjed leszek, vagy apád”.

Ragaszkodik egyszerre a földhöz is, a mennyeországhoz is; — de egyiket sem akarná elszalasztani a másikért.

Egyszer aztán az a suhanó denevérszárny másodikat legyint az agyhátuljára.

Még élve marad; csak önmagának hal meg.

Élve marad; csak mindent elfelejt, mindent, egészen odáig, ahol kétesztendő korában elkezdett tanulni: az első járást, az első beszédet.

Nem tudja, hogyan kell lépni, hogyan kell szótagokat kimondani?

A nagy tudós, ki tegnap még tizenegy nyelven tudott beszélni, ma csak ezt a szót tudja kimondani: „nem”

Ha kér, ha köszön, ha örül, ha bosszankodik, nincs más szava, mint „nem”.

Eljárnak hozzá reggelenként a „tiara-egylet” tagjai; maga a kegyes elnöknő is; biztatják, unszolják, téjjen meg Istenhez; nyerve meg az utat az örök üdvösséghez.

Ottó gróf csókolja az ajkához tartott feszületet, s azt mondja: „nem, nem!”

Aztán mikor egyedül marad, megelevenülnek előtte azok az arcképek, amik ágya fölé sorba föl vannak aggatva a falon, az annyi édes és keserű emléktől örökké élve tartott képek: a jó és rossz angyalok, a bűnösök és áldozatok, a szenvedők és a csábítók, s körül táncolják légbecmelkedő ágyát, s káp-

ráztatják szemeit a múltnak összezavart eseményeivel; gúnyolják, kínozzák, siratják, kinevetik.

Csak a hű ápoló megjelenésére hagynak fel a varázstánccal. Csak akkor rebbenek rámaikba vissza, amikor az a halvány gyermek odaül ágya szélére, s hűs kezét homlokára teszi.

Olykor aztán úgy mondaná neki Ottó gróf:

— Tépd le e kínzó képeket e falról; rakj tüzet a kandallóban, égesd hamuvá valamennyit. Aztán tedd ide a fejedet a vánkösomra. Ölelj meg. Melegíts fel, hogy a kezemet neked nyújthassam. Aztán hívass papot, hadd mondjam meg neki, hogy szeretlek. — Hadd áldjon meg. Hadd tegyek valami jót egyszer és utoljára életemben. Szeretlek. Isten úgy segítjen!

És mondja ehelyett folyvást — azt az egy szót, amit még tud:

— ... Nem, nem, nem, nem, nem... százszor egymás után, nem!

Végre azután jön a suhogó denevérszárny harmadszor is, s a nagytudományú bölcs regénye be van fejezve!

... Ha a sírkövek igazat mondanának, az övéen ez állana:
„*Mindent tudott; de semmit se szeretett.*”

EGÉSZ
AZ ÉSZAKI PÓLUSIG!

vagy:

MI LETT TOVÁBB
A TEGETTHOFFAL?

REGÉNY
EGY A HAJÓN HÁTRAMARADT MATRÓZ
FELJEGYZÉSEI UTÁN

(1876)

Sajtó alá rendezte

PÉTER ZOLTÁN

és

RADÓ GYÖRGY

I. KÖTET

ELŐSZÓ

AZ OTTFELEDETT MATRÓZ

Valamelyikén ama nevezetes banketteknek, melyek hírhedt északi utazóink tisztelőjére a kettős monarchia két fővárosában adattak, egyike a megtisztelt hajósoknak a kebleket megnyitó szőlőnedv befolyása alatt sub rosa őszintén megvallá, hogy ők bizony egy pajtást ott felejtettek a Tegetthoffon. Egy Pietro Galiba nevű dalmáciai születésű magyar fiút.

A dolog úgy történt, hogy a matróz fagydaganatban szenvedő kezeit és lábait oly nagy mértékben be találta dörzsölni dr. Kepes hazánkfia fagybalzsamával, hogy attól nemcsak a kezei és lábai, de ő saját maga is elaludt.

Szerencsétlenségére még a hajózáslótartónak nem volt gyertyája, mikor az útra kelendők neveit összeírta, s tévedésből Pietro Galiba neve kimaradt a lajstromból, s midőn másnap reggel felolvasták a névsort, egy „itt vagyok”-kal kevesebb hangzott a rendesnél, amit sokan a hideg összehúzó hatásának tulajdonítottak.

Csak később, mikor már öt nap múlva reggeledni kezdett, jött rá a hajóskapitány, hogy egy embernek hiányozni kell. Amit így számítottak ki.

Voltak egy méter hosszúságú füstölt kolbászok, amik akként osztattak fel, hogy minden ember harapott belőlük egy darabot. Huszonöt emberre voltak számítva. Egy ember szájába négy centiméter kolbásznál több be nem fér, és így éppen ki kellett ütni az egy méternek. Azonban a csónakra kelés óta a kapitány úgy tapasztalá, hogy négy centiméter kolbász

mindig fönmarad. E négy centiméter kolbásznyi plus kiderítette az egy embernyi minust.

Visszatérni az otthagytórt egészen hiábavaló munka lett volna, miután azalatt ennek okvetlenül meg kellett már halnia éhen és szomjan: semmi ét- és it-szer a hajón nem hagyatván.

Ekként maradt le a vonatról a jámbor Pietro Galiba, ami megtörtént már elég emberen, aki vasúton, gőzhajón utazott s elaludta az időt.

Itthon azt mondták rá, hogy meghalt, s a feleségének penziót adtak, amivel az nagyon meg volt elégedve.

A KITALÁLHATATLAN IRAT

Mint nagyon tisztelt barátom, dr. Kepes törzsorvos egyik érdekes felolvasásában bizonyítja, a vadludak azon utazási szenvedéllyel megáldott madarak, melyek a világon mindenfelé eltekintenek, úgyhogy nem ritkán találkozhatni ugyanazon vadludakkal a Jeges-tenger partjain, melyeket a Balaton mellől valami kocapuskás elriasztott. Eljárnak azok még Amerikába is, túlrepülve lúdbátorsággal az Északi-póluson.

Ezelőtt mintegy hat héttel Quebec tartományban egy vadludat lőtt meg egy bucanier, ki, amint azt kopasztani kezdé, bámulattal tapasztalá, hogy a lúd farka tollainak mindegyikére rá volt húzva egy másik tollnak levágott üres hengere, s mikor egy ilyen tollburkot lehúzott a másik tollról, abból egy vékony, összegöngyölt hártya bújott elő, aminek valami sajtyszerű barna piszkos színe volt.

A bucanier felvitte a ludat Quebecbe s megajándékozta vele dr. Smollist, a hírhedett természetbúvárt.

Dr. Smollis mindjárt tudta, hogy mivel van dolga. Ez a vadlúd egy galambposta. Helyesebben lúdposta. És azok a piszkosnak látszó összegöngyölnödött hártyácskák ott a két tollüreg közé szorítva, nem egyebek, mint vékony kollódiumlapok, amik fotográfia segélyével megkicsinyített iratok másolatát viselik.

A tudós természetbúvárnak semmi sem volt könnyebb, mint ezen kollódiumlapokat egy kétezerszer nagyító napmikroszkóp segélyével egy szemközt álló fehér lepedőre le-

másolhatni, mely eljárás után azoknak betű szerinti tartalma olvashatóan kitűnt.

Nagy volt azonban a tudós professzor kétségbeesése, midőn az olvasott sorokban semmiféle ismeretes nemzet idiómájára rá nem talált.

A kezdő sor így szólt:

„Garbalirbibarba Perbetirbi jérbég arbalarbattirbi narbaplórbójarba.”

Ez csak indus nyelven lehet írva! Ilyen hosszú szavakat csak Kelet-Indiában eresztenek.

Dr. Smollis nagy fáradtsággal lemásoltatá egymás után a kitalálhatlan nyelvű jegyzeteket, s megküldé azokat a calcuttai tudóstársaságnak s a mexikói és rio-janeirói nyelvészeti társulatoknak. Azok nem tudtak velük elbánni, s áthelyezték a jeddói és pekingi akadémiákhoz. Azok is beletörték a késüket, s egyik szanszkrit nyelvnek, másik ladino zsargonnak nyilvánítá a megfejthetlent. A szentpétervári akadémia a bisbariba nyelvet vélte benne felismerni, s utasítá a helsingfjördi akadémiához, onnan a finn rokonság révén átszarmaztak a budapesti tudóstársasághoz, ahol ott heverték három esztendeig. (Igaz, hogy csak három hete, hogy odajutottak, de a három hét alatt heverték három esztendőre valót.) Végre megoldás végett a nyelvtani osztállyal közöltetvén, a mi kezünkbe jutottak, s a „Hon” szerkesztőségében közszemlére kitétettek.

A Hon szerkesztősége, mint tudva van, az univerzális karaván-szerája az „ambuláns-szerkesztőségeknek”. Egy szegletben szövik az Igazmondót, amott írják az Üstököst. A Bolond Miska, ha a pusztából megérkezik, itt pakolja ki a málháit. Ha a Figyelőnek sietős cikke van, itt írja meg. Néha Vadnay is megír itt egy újdonságot. Ha Gyulai el akar késni a Budapesti Szemlével, idejön disputálni; a Magyar Polgárnak itt írják a pesti dolgokat, Egyesy itt sztenografiázza a gyors híreit, a Vasárnapi Újság fele itt terem. Egy szóval, itt vagyunk mindig sokan. És akik vagyunk, mind értünk valamihez.

Hegedüs tud angolul, Szathmáry Gy. franciául, Törs lengyelül, György Aladár olaszul, Bakcsi székelyül, Moldován oláhul, Mudrony ért a chiffrekhez, Frecskai a kottákat ismeri, Beksics tud spanyolul, Visy görögül, Erődy mester a török és perzsa nyelvekben, Szathmáry K. érti az ékírást, Jakab Elek az ódon írásmódot, magam meg tudok a fehér sorok között olvasni, de ezt a rejtelmes nyelvet egyikünk sem bírta megérteni.

Szerencsére van egy életrevaló ember a szerkesztőségünkben, akit úgy hívunk, hogy „A Sándor”. Legszükségesebb tagja az újságcsináló irodának: aki a legtöbb kéziratot szolgáltatja lapunkhoz. Amíg ő meg nem érkezik, addig hozzá nem foghatunk a szerkesztéshez.

Egyszóval életrevaló ember „A Sándor”. (Csak olyan sok pénzt ne kérne gyertyára, fára!)

Amíg ott vessződünk a megoldhatatlan rejtéllyel, ő bepillant s elneveti magát.

— Ejnye urak! Hisz ez *madáryelven* van írva! Úgy kell olvasni, hogy „*Galiba Peti jég alatti naplója*”.

Íme! felfedeztük! Ami a világ minden tudós akadémiájának nem sikerült.

De már most, ha mi fedeztük fel a rejtélyt, nem is adjuk azt ki a kezünkből; hanem az egész jég alatti naplóját a Tegetthoffon ottfedelt tengerésznek magunk fogjuk közölni az Üstökös hasábjain.*

A JEGESMEDVÉK RAREYJE

Mikor fölébredtem, egyes-egyedül találtam magamat a hajón.

Kiabáltam társaim után, a doktor után, a kapitány után: semmi visszhang.

* Idegen nyelvre fordítás jogát fenntartjuk magunknak.

Engem ittfelejtettek.

Összejártam a hajó egész üregét kétségbeesetten. Schol egy harapás kétszersült nem maradt hátra, sem egy doboz gulyás-hús konzerv; de bár egy palack tokajit felejtettek volna itten abból a Jálícs-féléből. Az a kettős veszedelem állt előttem, hogy ha nem eszem, meghalok éhen, s ha tokajit nem iszom rá, skorbutot kapok.

Még azonfölül a puskákat is úgy elvitték magukkal, hogy nekem egyet sem hagytak, amivel magamat a vadak ellen védelmezzem, s amivel magamnak valami pecsenyét lőjek. Ágyúval csak nem lőhetek medvét.

Az ágyúról egy mentő gondolatom támadt. Az ágyúkat csak itt hagyták! Megyek s kisütögetem őket egyenkint. Talán nem mentek el még nagyon messze. Itt e helyen az ágyúlövés napi járatra elhallik. Talán megneszelik a segély-lövéseimet, s visszatérnek értem.

Ezzel a szándékkal léptem át a tüzérkamarába.

Ott várt rám a legnagyobb ijedelem.

Amint kinyitám az ajtót, egyszerre nekem rohan egy óriási medve.

Az ágyúablakon bújt be bizonyosan.

És én ráismertem a jegesmedvére.

Anyamedve volt, tegnapelőtt lőttem el a kis fiát, s ugyanakkor, amidőn a mackót elejté a golyó, az égő fojtás az anyja hátára esett, s kiperzselte egy foltot a bundájából. Erről a perzselésfoltról ismertem rá.

És én megettem ennek az asszonyságnak a fiát. Most ez fog megenni engem.

Védtelen voltam. Rémtümben átrohantam a kemikáliák és naturáliák kabinetjébe, s annak az ajtaját bereteszeltem.

Csakhogy ez vajmi gyöngé ellenállásra számított akadály.

A medve pusztá tenyerével képes lesz a deszkából egy táblát beütöni, s azon bejön.

Veszve vagyok. Nem tehetek semmit a védelmemre. Leg-

alább megkönnyítem magamnak a rám váró legszönyűbb kínhalált. Hogyan? Hát azzal a szerrel, amivel a doktorok szokták a kínos operációk alatt a pácienszt elaltatni. Kloroformot szívok be. Az van itt egy nagy üveggel.

Már tele volt a szivacs a kezemben a veszedelmes altatóval, midőn a jegesmedve betörve az ajtó felső tábláját, azon beugta rettenetes fejét, borzasztó fogait felém vicsorgatva.

— Ej! — gondolám akkor magamban: — mért szíjjam én fel ezt a hangyhalvagot? Szídd fel, te medve!

S ezzel odacsaptam a pofájához a szivacsot.

A jegesmedve abban a percben elbódult, s ott maradt az ajtónyílásban kétrét hajolva. Feje és első lábai benn voltak a szobában. Tökéletesen elaludt, s hogy édes álmai lehettek, azt arcának mosolygó kifejezéséből s talpainak cirógatásra idomult mozdulataiból kivehettem.

— Lásd — mondék neki — én most neked levághatnám a nyakadat, lehúzhathatnám a bőrödet s a hússoddal beérhetném két hónapig. De én azt nem teszem opportunitási szempontokból. Magyar vagyok: hozzászoktam a kibéküléshez. Itt rekedtem (pedig nem is Árpád apám hozott ide), már most honfitársak lettünk: együtt kell laknunk a Ferenc József-földön. Ha én téged most megennélek, ellenem jönne az egész atyafiságod; nagy minoritásban vagyok: ők megennének engem. Lépjünk alkura! Te ne bánts engem! Én nem bántalak téged. Aztán keressünk egy harmadikat, akivel jól lakjunk mind a ketten!

A híres lószelídítő Rareynek volt egy titka, amely most már nem titok. A legvadabb lovat tíz perc alatt engedelmes, szelíd báránnyá alakította át, s az egész mestersége abból állt, hogy kloroformot szivatott fel vele. Ettől az állat elbódult, s mire felocsúdott, egészen át volt változva, s azontúl, amint megszelídítője ruháin vagy kezén megérezte a hangyhalvag szagát, hagyott magával mindent tenni.

Ez volt a világhírű Rarey titka.

Most én azt medvét kísérlettem meg.

Hanem annyi elővigyázattal mégis voltam, hogy a kábultság ideje alatt a két első lábára két hatalmas matróz téli kesztyűt húztam fel, ami körmeinek gyakorlatba vételét lehetetlenné tette.

Kísérletem tökéletesen sikerült.

Amint a kloroformozott jegesmedve kábultából felocsúdott, nem volt az a fenevad többé, aki az elébb. Elkezdett gyöngéden nyihogni, mint az ajtón bekérezkedő kutya, s mikor közel mentem hozzá, szépen megnyalta a kezemet, a tenyerével paccsot adott, mint a kis kutya, s az orrát odadörzsölte a térdemhez.

Én ezen még csak nem is csodálkoztam. Ha lehetett a rettenetes vadkanból szelíd disznót idomítani, miért ne lehetne a vad medvéből szelíd medvét? Már látom előre, hogy fog e vívmányom tért foglalni az egész világon. Hogy fognak nyájszámra legelni ezek a szép medvék az erdőben s ügetni hazafelé a faluba a medvepásztor dob- és tilinkószava mellett. Nyáron gyapjút fog róluk nyírni a gazda, télen kukoricára fogják, kihizlalják. Milyen permanens rovat lesz a Pester Lloydban: einschurige Bärenwolle: steigend; Bärenfett: starke Nachfrage; — Bärenhäute: in ministeriellen Bureaus sehr gesucht! — Aztán kocsí elejbe is lehet őket majd fogni. Az lesz az igazi földesúr, aki majd ilyen négyes fehér medvefogattal rukkol be a karcagi vásárra! A gazdasszonyok pedig medvetejét fognak fejni.

Megfejni a medvét? És miért ne? Ha őseink ihattak lótejet! Hát aztán a szamár valami szép állat? Mégis megisszák a tejét. Genovévának a fiát, pedig princ volt, egy szarvas dajkálta ki az erdőben, s Ugolinót, mikor éhhalálra volt ítélve, alattomban a menyecske leánya táplálta tejével, le is festette azt Rafael. Hát engem mért ne táplálhatna, a jégsivatagban éhhalálra elhagyottat egy anyamedve!

Megpróbáltam, és sikerült. Csak az a kár, hogy nem látta ezt a jelenetet Rafael, hogy mindjárt lefotografíázhatta volna!

Most már tehát a fehér medve még fiának is fogadott; annyira megszeliődött Rarey mester titkos rendszerétől.

Ez azonban csak egy medve. De hát a többi? Künn a hajó körül már hangzik rettentő ordításuk. Perc múlva ellepik a hajót, fenn vannak a földéltetén, s dörömböznek a csapóajtókon. Az én szelíd fehér medvéim remeg. Reszket az én életemért.

— Ne félj, Bábi! — (Ezt a nevet adtam neki.) — Én beszélni fogok a te hazádfiaival.

Bábi érzékeny szemmel tekintte fel rám, mintha szánakoznék rajtam.

Ó, tudom én annak a módját. Minden embert meg lehet vesztegetni, még a fehér medvét is.

A természeti ritkaságok kabinetjében ott álltak sorba rakva széles szájú üvegekben azok a mindenféle ritkaságok és csodák, amiket tudósaink az európai múzeumok számára spirituszba tettek, aztán itt hagytak, még a sokat emlegetett rózsaszínű tengerikutyát is.

Azokat én beleraktam két háti kosárba, s a két kosarat a Bábi hátára nyergeltem. Magam pedig felvettem egy fehér medvebundát (si fueris Romae, romano vivito more), azt befecskendeztem körös-körül kloroformmal. Amellett orromat, számat átkötöttem ecetbe mártott kendővel, nehogy a kloroformtól magam is megszeliődjek, s ekként Bábit bocsátván elöl, felnyitám a földéltetre vezető ajtót.

Akként okoskodtam, hogy a medvék rögtön neki fognak esni a háti kosaraknak, s akkor megtudom, hogy melyik közülök a király. Az fogja elvenni a legnagyobb csemegét: a spirituszba tett rózsaszínű fókát. Akkor aztán csak annak a barátságát kell megnyernem.

Ahogy psychologicice kiszámítottam, úgy lett. A lépcsőn felkapaszkodó Bábi kosarai egy perc alatt ki voltak ürítve. Egy hatalmas, nyolcadféléb magas medveóriás volt az első, aki a küldött ajándékokból a medverészt magához ragadta,

a többiek valószínűleg miniszterei voltak; azok is kikeresték a javát; a legapróbbak, holmi spirituszba tett egerek, már csak a velük jött kékrókáknak jutottak. Néhány fehér medve protestált nagy bömbölve, s a karfákra és árbocokra mászott, képezvén az ellenzékot. Ezek csak a fejeikhez vagdalt üres üvegeket kapták.

Mikor aztán el volt költve minden csemege s kiszürcsölve minden spiritusz: akkor a medveóriás elkezdett lassú mormogás hangján beszélgetni az én megszelídített medvémmel; aki viszont félreérthetetlen gyöngédséggel nyalogatá meg a medvefejedelem pofáját, s a fogaival gyöngéden beleharapdált a nyaka szőrébe.

Ez a medve-nagymogul felesége!

Hüh! LánCOS milliOM! A fehér medvék királynéja maga volt az, akitől én — tejet kölcsönöztem!

AZ ÉJSARK ÉLÉSTÁRHÁZA

A medvefőnök előtt, úgy látszik, nagyon gyanúsak voltak a téli kesztyűk, amik Bábi első lábaira voltak húzva. Ezekre morgott legjobban. Bábi elővette az engesztelés minden asszonyi praktikáját, végre midőn semmi sem használt: oda-futott hozzám, s fejével intett, hogy jöjjenek elő a lyukból.

Csak akkor léptem ki a földélezetre. Biztosan éreztem magamat a kloroformozott bundában.

Minden oldalról rohantak rám a fenevadak, de amint közel értek hozzám, egyszerre elbódultan dülöngéltek erre-arra, s nem bántottak.

A medveherceg elszörnyedve udvarának e szolgálckúségén, saját legmagasabb fogaival indult nekem, hogy összetépjen, hanem aztán ő is úgy tántorodott hanyatt, hogy ha hitvese karjai föl nem fogják, a földélezetre esik. Egy tekerCs hajókötel feküdt az árboc mellett, arra hanyatlott, mint egy trónusra, s fejét aztán Bábi ölébe nyugtatta.

Én pedig hirtelen előránték bundám zsebéből egy tilinkót, s jól tudva, hogy ennek a hangját szokták a medvék megérteni, rákezdttem egy keserves nótára. A tilinkóhangra a megjám-borult medvék kezdtek ébredezni, a fejedelem, akinek én Marcipán nevet adtam, eleinte csak lábait rángatta, majd a füleivel billegett a nóta után, végre felugrott a helyéből s maga kezdé el a táncot két lábon állva s a tenyereit lelógatva, míg utóbb, a példán felbuzdulva, egész udvara belevegyült a polká-ba, s táncoltak mindaddig, amíg csak én fújtam. Akkor oda-jöttek hozzám gratulálni mindannyian s csóválták volna a farkukat, ha lett volna. A medvefőnök éppen oly kegyes volt, hogy megölelt; csakúgy ropogtak bele az oldalbordáim (már akkor elpárolgott a kloroform a bundámról), s odaültetett a kötéltrónra maga és Bábi közé.

De nem a gratulációkra s kitüntetésekre volt én nekem szükségem, hanem egy nagyon praktikus eszme létesítésén törtem ugyanakkor a fejemet.

(Az anyám olasz volt: innen van a véremben a spekuláció!)

Így okoskodtam. Ez az ezer meg ezer fehér medve itt a jégsark alatt csak nem élhet levegőből! Olyan állat pedig, amivel az éhséget elverje, ide csak ritkán vetődik. Az esztendő-nek három hónapján át ugyan van szüretje; akkor a cethalászok itt hagyják számára a fogott cethalnak minden húsát, ami csak medvének való. De mit esznek a többi kilenc hónap alatt?

Kell, hogy a mindenről gondoskodó természet állított fel légyen a számukra egy-egy kifogyhatatlan tárházat: egy-egy nagyszerű jégbarlangot, ahol özönvíz előtti állatok vannak eltéve jég közé bőröstől, húsostól, mind a mai napig épen megtartva. Van rá *élő* példa: a szentpétervári természettani múzeum nagy mammutcsontváza. Annak a gazdáját ép hússal megtartva lelték meg — éppen a fehér medvék — a szibériai jégbarlangok egyikében, s felét meg is ették, mire az emberi szem ráakadt, s a mammothús még akkor is friss volt.

Tehát én oda spekuláltam, hogy ha én ezeket a fehér medvéket úgy megszelídíthetném, hogy ezek elvezetnének engem ahhoz a jégbarlanghoz, ahonnan ők és ősük éldegéltek eddig, keservesen kaparva fel a jeget az eltemetett húskincsek fölül, hát majd csinálnék én nekik csákány és puskapor segélyével olyan nagyszerű államkölcönt, hogy mindennap karácsonyjuk lenne tőle, s még nekem is maradna öreg napjaimra. Az éhalál minden félelme megszűnne az egész Ferenc József-földön örök időkre (nem úgy, mint azon a másikon a Duna—Tisza között), ha ez az özönvízidei húsbánya embernek föl lenne fedezve.

Ide el fognak engem vezetni az én medvéim.

Sőt talán el is *visznek!*

Hátha be hagyják magukat fogatni egy szánkóba, mint a kutyák, s repülünk a kamatbiztosítástalan vasúton a gőzvonat sebességével!

E terv kiviteléhez is egész diplomacie fogtam hozzá. Mert az embernek, mikor medvékkel van dolga, mindig azon legyen a főfigyelme, hogy azt hitesse el velük, miszerint minden indítvány a közjólét előmozdítására s a fejedelem tekintélyének megszilárdítására, nem pedig az indítványozó személyes érdekeinek előmozdítására céloztatik.

Most tehát legelső feladatomból volt az a nagy szánkót, mellyel sarkutazóink hatvannapos nagy expedíciójukat megtették, megrakni mindennemű szükségletekkel, amik vállalatomhoz előreláthatólag megkívántattak. A hajórul kitélt minden. Volt ugyan egy kis bajom új szövetségeseim kíváncsiságával, kik minden előttük ismeretlen tárgyhoz hozzányúltak. Marcipán herceg a repetitionstheodolithot minden áron fel akarta törni a fogával, azt gondolta: dió; hanem aztán, mikor a nagy teleszkópiumot előhoztam, akkor kotródott mellőlem mindenki. Marcipán herceg maga is felszaladt ijedtében az árbocra. De Bábi nem futott utána: a téli kesztyűktől nem tudott fára

mászni. Mikor minden fel volt málházva, következett már az előfogat-kérdés.

Mint tudva van, a Tegetthoff egy óriási nagy jégtorlat tetején áll megfenekelve; a torlat vetekedik a Szent Gellérttel. A hajó orrával felfelé emelve, fődélzetével egy planum inclinatumot képez, egy nemét a pirutsádnak, melyen alászánkázni nagyon könnyű. A hajóról a jéghegy aljáig ismét hasonló csuszkapálya van már készítve serpentina alakban, amin szintén magától megy le a szánka, csak az orrában kell ülni valakinek, aki lefogatott lábaival a járművet kormányozza.

Ismervén a medvéknek a majmokkal közös kíváncsisági és utánzási ösztönét, bizonyos voltam felőle, hogy amint én megkezdem a szánka-csúszást a hajóról, egyszerre ott teremnek az én polgártársaim, s teleülnek a szánkámat. Ami úgy is lett. A hajó aljához leérve, már az első kanyarodónál tele volt a szánkám. Serenissime odaült a hátam mögé, s a vállamra tette a fejét. Bábi pedig valóban sikoltozott örömben, mikor a szánka repült a csuszkapályán.

Hanem ez egyszer aztán véget ért, s a szánka nem akart magától tovább menni. Serenissime azt hitte, hogy a rajta ülő polgártársak akadályozzák a haladást. Néhány legkegyelme-sebb pofon nagyon hamar letisztítá őket a szánkáról.

Mindig azt tanultam, hogy semmi sem oly háládatos munka, mint olyankor, amikor a fejedelem megharagszik valakire, és azt üti, melléállni és segíteni a verésben. Megfigyeltem, melyik medve kapott pofont Marcipántól, azt fülön csíptem, a csizmaszárból előrántottam a korbácsot, jól rávertem. Mikor aztán nagyon meg volt hunyázkodva, akkor nyakába akasztottam a hámat, amit a vontató kutyáknál szoktunk használni, s odakötöttem a szánkához. Ekként sikerült hat gyönyörű medvemént befognom a szánkába, mire magam a szán elejébe ugrottam, kieresztettem az ostort, nagyot durrantottam vele, s arra nekiiramodott a hatos fogat, s vitt bennünket a jégsíkon tova, mint a szélvész. Serenissime ordított örömben, s Bábi

végigfeküdt a szánkában, kényesen szükölve. Őt idgessé tette e gyors szánkázás.

A többi medvekiséret pedig, ki elöl, ki hátul nyargalt a szánka mellett — bandérium gyanánt.

Számításom igen természetes volt. A medvék egyenesen haza fognak velem szánkázni. Mert valahol csak laknak. Az a lakhely bizonyosan egyike azon jégbarlangoknak, amiket már említeni szerencsés voltam.

Óránkint húsz angol mérföldnyi sebességgel közelítettünk a Zichy-előfok felé. Ezt igen jó előjelnek vettem. A Ferenc József-föld kincsei eszerint a magyar területre esnek.

Gyönyörű északfénynél érkeztünk meg a rezidenciába. Innen még jókora kaptatón kellett felvontatnunk a megterhelt szánkót, s mondhatom, hogy ez alkalommal az általam inaugurált előfogat rendkívül hasznavehetőnek bizonyította be magát. Ezen a jéglejtvén csupán az ő körmeikkel lehetett felkapaszkodni; minden más vonómarha nyakát törte volna rajta.

A hegyoldalban tátongott egy félkerek lyuk, alig ember magasságnyi, s nem nagyobb, mint hogy éppen a szánka beférhessen rajta. A hozzá felvezető tört út igazolá sejtelmemet, hogy ez az egész medve-nemzetség tanyája itt. S egy tekintet az onnan alávonuló hegyszakadékba meggyőzött afelől, hogy amit kerestem, azt megtaláltam. Az a völgy tele volt már a barlangból kihurcolt őszállatcsontokkal, amik közt fölismertem az ősböleány és ásatag iramszarvas vázait.

De mielőtt e barlangba belépnénk, álljunk meg előbb és fejsük meg, hogy jöhetett ide ez a jégbarlang ez őszállatokkal együtt.

Tény ugyan, hogy mammutokat találnak a Jeges-tenger jégtorlaszai között, de miután az őselefánt forró égálg lakója, aki bambusznál kisebb füvet nem legelész, itt pedig jég van, és fű nincs: tehát kérdés, hogyan ment be a mammut a jégbe, vagy hogy ment rá a jég a mammutra?

Ezt a nehéz kérdést én ekként oldottam meg:

A pliocén korszakában a föld felszíne még igen erős emelkedésnek és szállásnak volt kitéve. Hisz még az újabb időkben is tapasztaltunk ilyen hullámzást a föld szilárd kérgén a puzziolai Jupiter Serapis templománál, mely egyszer ölnyire alámerült a tengerbe, másszor ismét kétszer olyan magasra emelkedett ki belőle: az oszlopaiba befurakodott modiolák, pholas kagylók s egyéb lithophagok bizonyítják, hogy milyen mélyen járt a tenger alatt.

Tehát egy ilyen földkéreghullámzásnál a horpadás színhelyéről a megremült földlakók siettek az emelkedőben levő földrézre menekülni. Az állati ösztön a rémekkel teljes ég alól a barlangok sötétjébe vezette őket.

A barlangban már most tehát benn volnánk. De hogy jön a nyakukra a jég?

Következik az is.

A földkéreg hullámzásával együtt járt annak több helyütt megrepedezése s rétegenként fölválása. A mély repedésekből a földkebel tüze rontott elő, míg ugyanakkor a horpadásokra ömlő tengerözön betölté a repedéseket. Ebből a víznek rögtöni tömeges elpárolgása származott. Az pedig természettani szabály, hogy mikor egy cseppfolyós test hirtelen párává alakul át, sok meleget leköt, hideget támaszt. Aki erről meg akar győződni, nézzen meg egy mesterséges jéggyárat, hogy készítik a jeget — fűtött kemencével.

Tehát e gyors elpárolgás által támadt rögtön a jég. Az emelkedésben levő földkéreg felfoszlott rétegei alatt megfagyott az oda betódult víz.

Mikor aztán rövid idő múlva ugyanazon földkéregháborgás miatt az elébb fölemelt réteg hirtelen alácsülyedt, megtelt a barlang egyszerre vízzel, s az odamenekült élőlények belefulladtak.

Úgy, de a földréteg alá betódult víz már jéggé volt fagyva, s mint tudjuk, a jég *pondus specificuma* miatt nem engedi magát a víz fenekére lenyomatni. Az tehát kiemelte a hátán

az egész fölötté levő földrészt, s lett abból egy úszó sziget, melynek tutaja jég.

Már most tudjuk azt, hogy a tengernek van egy áramlata déltől északnak. Ez az áramlat abban az időben még erősebb volt, s tény az, hogy a Florida-szigetek támadása, miket a korallok építenek nagy lassan, térítette el utóbb némileg a Golf-streamet.

Ez az áramlat vette fel az úszó szigetet, s vitte aztán egész odáig, ahol az Északi Jeges-Tenger torlaszai között elvégre fönnakadt. Így jöttek ki a mammutok barlangostul.

Nekem már akkor meggyőződésemm volt, hogy ez a mi szárazföldünk itten jég hátán áll, s a jégen alul van még a tenger. Mely sejtelmem később fényesen igazolva lett az események által.

A barlang benyílása előtt egy vén medve állt őrt, közeledtünkre jelt adott a barlangba, melynek azután irtóztató ordítás lett a következménye; künn és benn. Egy csoport fiatal medvé-úrfi rohant elő legelébb is az odúból, kik a szánról leugráló fejedelmi párban, úgy látszik, hogy családfejükre ismertek, s hengerbuckákat hánytak örömmükben.

Én egyedül maradtam most a szánon, s kezdtem aggódni vakmerő vállalatom kimenetelén. Ez a barlang tele van olyan medvékkel, akik még nincsenek megszelídítve. A befogott hat medve pedig nyargalvást visz a barlang szájának, s én nem tudom, hogyan kell nekik megállást parancsolni. Nincs is az orrukba karika húzva.

Egy igen természetes gondolat kisegített a bajból. Hirtelen elővettem Drummond-féle könenylámpásomat; egy csavar elfordításával meggyújtottam azt, úgyhogy amint a barlangba bevágtattunk, ez teljes villámfényragyogás mellett történt meg.

A siker bámulatos volt. A rögtön támadó fényre nemcsak az én hat befogott medvém esett egyszerre guggoló helyzetbe, de a bennlevők is ijedten elhallgattak, s csúszó-mászó tömegeik igyekeztek meglapulva árnyékos helyre vonulni.

De még magamat is egészen elvarázsolt ez a látvány.

Egy óriási dóm tárult fel előttem: magasabb a Szent Péter templománál, melynek falai, oszlopai, boltozata, talapja jég. A könenylámpa fényében ezüsből látszik az egész építve lenni, s az árnyék benne smaragd s ultramarin. Fantasztikus torz-alakú jégtömegek csüngnek alá a szédületes padmalyból, s szeszélyes alakú ívboltok egész portikuszán látni végig egy barlangoldalba. Merész karzatok futnak körül a magasba csipkés párkányokkal, s a barlang közepét kettéválasztó szédületes örvényen egy ördöghíd vonul át kristálytisztá jégtömegebül, míg a hátsó falról mintha egy irtóztató fehér kárpit csüggne alá, mely egy titáni orgonát takar el. Azt a csepegő jég csapjai alkották, de fenyőszálnyi jégcsapok. S a barlang legmélyén — az ember azt képzei, hogy az a templom oltárrésze, — áll egy óriási rémkép: egy bálvány, egy csontváz: egy álló őselefánt simára tisztított ivarfehér csontváza.

Erről csak a húst tudták letisztogatni a medvék; csontjait nem bírták szétcepelni.

S fölötte a fényes padmalyhoz odafagyva látszik függni, mint egy rettentő dombormú, egy húsz öles plesiosaurus, egy páncélos krokodil, hosszú hattyúnyakkal, százfogú állkapcával, gyűrűs farkkal; a jég bevonta az egészet ezüsttel, úgy függ ott a falon, mint egy alászálló Leviathán.

Nem csodálom, hogy e látványtól magok a medvék is meg voltak lepelve. A csodálatos, a nagyszerű még az állatra is szelídítőleg hat. Ők itt eddig csak sötétben dolgoztak; csak szaglás után ismerték barlangjuk kincseit.

S mily végtelen kincsek voltak azok!

Körös-körül minden falból az átlátszó jégen keresztül az özőnvíz előtti világ csodaállatainak körrajzai tűntek elő. Állatok, melyek még osztályozva nincsenek. Némelyiknek csak szörnyfeje látszik meg, a többi részét a jég nem engedi látni.

S ezeknek a húsa még mind megehető. Húszezer év óta vannak a jégben eltartva.

Még sem igen látszik, amit a medvék elpusztítottak a megmérhetlen éléctárházból. Szegényeknek nagyon meg kell szolgálniuk minden falatot. A nyelvükkel nyalják le a jeget az eltemetett martalékról. Rettenetes robot! A szerencsen rabszolgák munkája ehhez képes dárídó! — Én meghoztam számukra a szabadságot.

Éppen abban fáradtak, hogy egy kövcr mastodon tetemét olvasszák ki a tömör jégsziklából. Keserves szolgálat. Szerencsémre még éppen nem jutottak hozzá. Mert az nagy különbség. Még a háziállat is haragszik, és megharapja a legjobb emberét is, ha evés közben háborítja; de ellenben megszelídül a leggonoszabb fenevad is, ha azt látja, hogy enni adnak neki.

Én legelőbb is szánkámat azáltal biztosítottam netaláni megtámadások ellen, hogy egy háromlábú vasserpenyőbe szent téve, tüzet szítottam, s azt a málhák tetejébe tettem. A tűz tiszteletteljes távolban tartotta a polgártársakat. Akkor aztán fogtam a csákányt és a feszítő rudat, a lámpát a hátamra akasztottam, s nekiálltam a mastodon kiszabadításának. Alkalmos eszközeim segítségével könnyű munka volt rám nézve akkora rést vágni a jégen, hogy a mastodon egyik combja kiszabadult.

Tudván, hogy az elefántfélének legízletesebb falatja a talp, azt legelőbb is lefűrészeltem róla: a talp maga volt huszonöt font. Azután taglóval levágtam róla a félcomb. Még egészen piros volt a húsa.

Az egész medvenemzetség ezalatt ájtatos félelemmel ülte körül tetteim színhelyét, amfiteatrális félkört képezve körülém, s csak a száját nyalogatta éhtürelmetlenségében.

Már pedig szépen várniok kellett. Ahol nyugtalankodást tapasztaltam, elég volt a lámpásnak egy odairányozása. A koncentrált vakító fénytől a legmérgeesebb fenevad is meghunyászkodott.

Legelső volt a medve-nagymogul párnak kiadni a maga civillistáját. Ez a mastodontalp. Előbb megkóstoltam magam. Az íze nem lett volna rossz; hanem rágni kellett, mint a

kaucsukot. Úgy láttam, hogy nem fogok közös konyhát tartani a polgártársaimmal.

Azután kifűrészelttem annyi darabot a húsból, ahányan voltak a megrareyzott medvéim; legelőbb is azokat elégítettem ki. Legnagyobb darabokat kaptak az előfogat egyéniségei. Azokat le kellett magam iránt köteleznem. Könnyű volt őket a többiek közül kiismernem arrul a halzsír hagyta örvről, ami a hám után maradt a nyakukon.

A többi aztán a publikumé. Az igazgatótanácsot kielégítve, az osztalékot otthagytam a részvényeseknek; azok rögtön neki is estek, s addig ott nem hagyták, amíg a csontot nem érték.

Én azalatt háborítatlanul nézhettem saját vállalatom után. Tervem rögtön kész volt.

Vakmerőségemnek sikerült idáig mentő ötletekkel kivágni magamat a kényes helyzetből; de huzamosb ideig nem állanám ki, hogy egy ilyen civilizálatlan félbarbár medvenép megbízhatlan barátságára legyenek utalva. Elvégre is valamelyik elszánja magát, s lehúzza a fejéről a bőrt. A kosztot sem állom ki.

Az én tervem ez volt.

A barlang közepén tátong egy mély örvény, zezgugos jég-sziklák merednek ki belőle; éppen olyan, mint egy óriási kaszabörtön.

Egy hosszú, ívbehajló jégtömeg fekszik híd gyanánt az örvény felett.

Én e hídra vontattam fel szánomat.

Hoztam magammal egy önemelő gépet a hajóru, hasonlót azokhoz, aminőkkel nagy városokban a kőművesek szokták magukat felcsavargatni az utcáról az emeletbe. Ezt a híd közepén egy levert vasrúdhoz megerősítém, s azzal az ereszkedő géppel és annyi málhával, amennyit még az megbírt, lebocsátottam a mélység fenekére.

Első gondom volt egy jó védett helyet keresni ki állandó tanyául.

Megjegyzendő, hogy itt e jégbarlangban éppen nem volt olyan hideg, mint a Tegetthoff szobáiban. A Tegetthoffon fűtetlen szobában 28 fok hideg volt, a szabadban 32. A barlangban a hévmérő már csak 12 fok hideget mutatott, s ez egész 8 fokig alászállt, amint a barlang fenekén észleltem; ami nagyon meglepett, minthogy a meleg fölfelé törekszik, s itt mégis megfordítva áll, aminek az okára rájöttem később.

Most tehát legelőbb jól el kellett helyezkednem.

Két egymásra dülő jéglap mintegy természetes alkovent képezett számomra, melybe minden készletemet elhelyezhetém. Amíg ezeket egyenkint le nem hordtam magammal, addig tovább körül sem tekintettem a jégbarlang alsó osztályában.

Tizenötször kellett a kerekas gépet fel- és lehajtanom, míg szánkám tartalmát mind raktáramba lehordhattam.

Akkor aztán elmondhattam, hogy az egész üzletem jégre van építve.

S mi volt ez az üzlet?

Legelőször is, ami legszükségesebb volt rám nézve: gulyás-húskonzerv-készítés.

Elhoztam magammal azt a Papin-féle párában főző katlant, melyben még a csont is kocsonyává fő össze. Ezt a katlant, minthogy lábakon áll, akárhova felállíthatom a jégalapon, s fűthetem minden veszedelem nélkül.

De hol veszem hozzá a fűtőszert?

Annak vagyok csak leginkább bővében! Az a kevés kőszén és fa, amit magammal hoztam, csak alágyújtani való. A fűtőszert lesz maga az ásatag hús. Hogy ez milyen tüzelő szerszám, azt már az angolok is tudják, akik Egyiptomban a gőzkazánok alá múmiákkal fűtenek. A legfinomabb és megemészthetőbb részét az ősvilági húsnak megfőzöm; a szívósabbal tüzelek.

Mikor ezzel készen voltam, akkor aztán lámpámat mellemlre akasztva, elindultam húsbányámban körültekinteni.

Valóban húsbánya volt az.

A barlang fenekét sík jégtaaj képezte. Olyan volt az, mint egy óriási táncterem, egyetlen tükörlappal padló helyett.

S az átlátszó tükörlapon át lámpám fénye egy egész beláthatlan múzeumot világított be. Az ősvilági állatok, miket a betóduló víz a barlang mélyébe sodort alá, egymásra halmozva feküdtek ott rendezetlen gomolyban. Szörnyetegek labirintja! Idomtalan lomha tömegek, madárnak kezdett, krokodilnak végzett korcsszülöttei a természetnek, vastagbőrű, pikkelyes gyűrűpáncélos csodák, óriások, négyszáz mázsányi testtel, két öles agyarakkal, iszonyú szarvakkal, és közöttük az állatvilág rejtélyes kétalakú, akik repültek és másztak, madarak voltak és négy lábuk volt, vagy szórt viseltek, de szárnyaik voltak hozzá. Kígyó alakú szörnyek, homlokukon szarvakkal, előrészükön patkóidomú lábakkal; teknőcök, miknek hosszú farkaik, békák, miknek fogas állkapcáik vannak.

De nem a ritkaságok gyűjteménye érdekelt itt engemet; hanem a nagyszerű vadpiac, amiben csak válogatni kellett.

A nagy vadaknak békét hagytam, azt már tudtam, hogy a dinotherium meg az anoploterium húsa csak a medve fogának való. Ez utóbbinak legfeljebb ha egy malacára akadok, azzal teszek kísérletet. Az is lesz akkora szopós korában, mint mai világban egy kinőtt vadkan. A legkarcsúbb állatot kerestem ki: egy ősvilági szarvast. Lőport és Bikford-gyutacsokat használtam a jég szétvettetéséhez, s amint az ősszarvashoz odajutottam, taglóval kivágtam a szügyéből egy darabot. Az éhség szorgalmazott.

Visszatérőben pedig mégis meg kellett állanom egy újabb felfedezés miatt. A jég alatt egy gyönyörű példány pterodactylust pillantottam meg. Alakja ugyan nem igen megnyerő. Feje madárfej, de csőrében krokodilfogakkal; nyaka gémmyak, teste szórtelen, mint a yorkshire-i disznóé, négy lába madárkarmokkal ellátva s denevérszárnyakkal összekötve. Repülő szörny. Ez az őállatok között az egyedüli faj, melynek zsírja van. Anélkül pedig nincs íze a sültnek. Kiástam a jég alól.

Legfelül feküdt, kövérsége fenntartotta. A tapintása elárulta hájtermő minőségét. Bőre vékony volt, mint a pergamen, s a késcnek is engedett. Hátán valóságos szalonna volt; megkóstoltam, kissé hasonlított az íze valamihez a halzsír és avas sajt között; talán a főzésnél majd elveszti a szagát.

Siettem leleménnyemmel vissza a katlanomhoz. Az ősszarvas szügyének egyes darabjait felhasogattam fűtőszernek; a világosabb színű belsejéből kockákat aprítottam, s közéjük szelvedelve a pterodactylus szalonnáját, lezártam a Papin-féle fazékba.

A hús tüzelőszernek csakugyan pompásan bevált; de annál kevésbé vált be gulyáshúsnak.

Amint felnyitottam a Papin-fazék födelét, majd leütött a lábamról a fertelmes pézsmaszag. Ez az őspecsenye pézsmaszagú. De még milyen émelyítő, undorító szagú! Megkísér tettem egy falatot lenyelni belőle az orromat befogva. De ez a lenyelt falat még azután is protestált a gyomromban a bekebeleztetés ellen. Második falatra nem voltam képes rászálni magamat. Úgy voltam vele, mint a tengervízzel a hajótöröttek: inkább meghalnak szomjan, mintsem abból igyanak.

Már bizonyos, hogy valamennyi emlősállatnak az ősvilágból mind pézsmaszagú húsa van. Nem eheti azt meg más, mint a jegesmedve.

Keressünk a múzeumunkban madarat.

Az ugyan az özönvíz előtti korszakban nagyon kevés volt; de ami volt, az aztán megérdemelte, hogy madárnak nevezzék.

Ha egy dinornist találhatnék, az nekem éppen elég lenne egy esztendőre. A londoni sebészeti múzeumban van egynek a csontváza, ami tizenennyolc láb magas.

Sokáig kóboroltam a jéglapon alá s fel minden eredmény nélkül, s már azt kezdtem hinni, hogy a nagy világbontó kataklizma alatt madárfélét nem hajtott a réműlet a barlangba, midőn egy véletlen fölfedezés az ellenkezőről győzött meg.

Amit a jéglap alatt megpillantottam, az egy tojás volt.

De minő tojás!

Akkora, mint egy nagy díszítő. Hatszorta nagyobb a strucc tojásánál, hegyén rőtbarna, s tompa lapja fele zölddel márványozott.

Ez nagyobb volt még a párizsi múzeumban levő epiornis tojásánál is; pedig abba hatszáz közönséges tyúktojás tartalma fér bele.

Hogyan nem törött össze ez a tojás itt a jég között, holott azt a vízár messziről hozta ide?

Erre a kérdésre megfelelt a tojás maga, amint a jég alul kiástam. Csak a baltafokkal bírtam feltörni a héjat, mely négy milliméternyi vastagságú volt, s még hozzá ruganyos.

Tartalma egészen szilárd tömeg volt, mint a sajt. Megízlelém. Ez az egy nem volt rossz. Érett sajt íze volt, egy kis egérszaggal vegyítve. Ez még nem nagy hiba. Tudjuk, hogy a kínaiak egyik kedvenc csemegéje az olyan tojás, mely három esztendeig volt a földbe elásva, s azalatt valami sajtömeggé idomult át. Ezt Kínában csak a gazdagok ehetik. Tehát delicatesse. Vigasztaljuk magunkat ezzel a népismei adattal!

Ez a táplálék hónapokig eltart nekem.

Azonban ha a tojása idejőhetett, akkor a madár maga is itt lehet. Tovább fürkésztem.

Egyszer eszembe jutott, hogy a barlang hátterét képező óriási jégcsaporgonához közeledjem, s amint annak átlátszó pillérei közé világitottam lámpásommal, e ragyogó szikrázó tömeg között látszott egyenesen állva, mint egy királyi kísértet, a „dinornis”.

Kinyújtott fejével teljes három öl magas madár.

A vízözön elől egy magasabb bérctalpra menekült föl kurta szárnyaival, ölc s lábszáraival, s aztán ott várta be, helyéből meg nem mozdulva, míg a jégcsapok körös-körül betakarták.

Gyönyörű állat volt. Három ujjú lábának szárai embercomb vastagságúak, egész teste arasznyi hosszú fekete sertével bevonva, mely kemény és vastag, mint a sodrony, míg nyakát és

fejét fehér borosta bozontosítja. Csőre fölött magas húskinövés, mely koponyájáig felhúzódik, mint egy sisaktaréj.

Ami pedig rám nézve legérdeklőbb, az öt láb szélességű mell. Micsoda „chevalier de poularde”-okat lehet ebből szabni.

Csakhogy nagyon nehéz volt hozzájutni.

Ezt a jégorgona építményét csak csínján lehet megbontani. Olyan ez, mintha egy gót építészetű münster tornya hegyével le volna építve, úgyhogy a csücskéi érik a talajt, s a talpzata van odafenn. Itt ugyan vigyázni kell, hogy egy oszlopot úgy mozdítson ki az ember, hogy aztán az egész épület a nyakába szakadjon. Akkor aztán szépen várhatnék újabb tízezer eszten-deig, míg valaki engem is fölfedez a jég alatt.

Tehát itt a lőport nem vehettem segélyül; csakánnyal, vésővel kellett hozzáfognom, hogy a jégoszlopok között akkora rést nyissak, amekkora elég lesz, hogy a dinornis szügyéből kóstolóba ki lehessen vágni egy darabot. Előbb meg kellett tudnom, hogy ehető-e, mielőtt az egész tetem kiszabadítására elvesztegetném az erőmet. A csákányütések, mikor azt a roppant jégoszlopot érték, olyan hangot adtak, mintha a moszkvai Weliki Iván harangot ütögetné valaki, s e borzasztóan ünnepélyes carillon-játékot amint a jégziklák visszazengték, úgy éreztem magamat, mintha a hang összeszorítaná agyamat, s szívdobogásomat siettetné. Hogy elhallgatott minden állati ordítás odafenn! A medvék mind kiszaladtak a barlangból.

Végre hozzájutottam a dinornis szügyéhez. A hús nem volt oly szálkás, mint az ősemlősöké; de barna és porhanyó. Egy darab hússal és a dinornis-tojással siettem vissza konyhámbhoz.

A Papin-fazekat kimostam (vizet csináltam jégből), a dinornis húsát beleaprítottam, s most már a szarvashús szeleteit csak tüzelőnek használtam hozzá.

Mikor felnyitottam a fazék födelét, aggodalommal szimatoltam a belőle kijövő illatot. Pompás étvágyingerlő szag volt az. Semmi pézsmaszag, semmi assa foetida, semmi arum-crinidum bűz, — haut goût: valódi gulyáshús-illat.

Előveszem kanalamat, s nagy delectálással kóstoltam bele.

S aztán felugrottam és elkezdtem táncolni és rázkódni minden tagjaimban, mintha egyszerre shakerquakker lett volna belőlem. Olyan volt az a lenyelt falat, mintha lichen izlandicumban lett volna kifőzve s aztán chininnel megsózva.

Ez már jó szagú volna, de keserű!

Ebből sem csinálhatok gulyáshús-konzervet. Legalább magamnak nem. Nem marad más nyereségem eddigi fölfedezéseimből, mint a dinornis-tojás és a pterodactylus-szalonna. Annak is megkísértém a húsát megfőzni: csak a combjai voltak használhatók, más része nyersen is valami émelyítő békabúzt árul el; de a használható része is nagyon cethalús ízű; erre csak eszkimógyomor vállalkoznék.

No ha ilyen volt az özönvíz előtti állatvilág, akkor az embereknek csakugyan nagy okuk volt vegetáriánusoknak lenni: ha ugyan voltak már akkor emberek.

Legutolsó kísérletem volt az ursus peleussal. A plantigradák húsát s különösen a talpát odafenn is ingyencségnek tartják. Egy óriás medvetalp vándorolt a Papin-fazékba. Az egészen kocsonyává főtt benne. De legalább nem volt sem émelyítő, sem undorító. Ezt bátran elrakhattam a velem hozott üres bádogdobozokba, miket aztán beforrasztottam ónnal.

De hát mi okom volt nekem erre a nagy előgondoskodásra? Mit törekedem én ezt az én cadaveremet évek sorára ellátni, épségben megtartani: itt az örök tél hazájában, eltemetve egy jégbarlang fenekére, körülvéve poláris fenevadaktól? Mit reményltem még? Mi ösztön dolgozott bennem?

Hát a hajótöröttek ösztöne. Azt reméltem, hogy talán az eltávozottak szerencsésen hazaérkeznek. Talán megindul egyszer majd egy újabb éjsarki expedíció. Talán az fel fogja találni az elhagyott Tegetthoffot. Talán a felfedezők meglelik azt a palackot, melybe leveletem bedugaszoltam néhány sorral megírva, hogy itt vagyok, hogy nem veszttem el. Talán ki is menekülhetek innen, s visszajuthatok a hajóra. Talán hírt

adhatok magamról. Talán — ki tudja, mi minden történhetik *talán?*

Én élni akartam.

A KIRÁLYT NEM SZABAD MEGENNI

Csak későn vettem észre, hogy pokoli kotyvasztásaimmal micsoda nagy bajt csináltam én odafenn a felvilágban.

A medvének valamennyi vadállat között a legerősebb szimatja van. Ő, aki mérföldnyi távoból megérzi, ha a cethalászok zsákmányt ejtettek, s a húsát otthagyták a jég közt, valódi önkívületbe kellett hogy jöjjön, mikor én ott alant a jégörvényben sütöttem, főztem, és még milyen illatú süteményeket! Pézsmailat és peccsenyeszag együtt! Hisz ez az embert is megbőszíti!

Azon vettem észre, hogy míg én odalenn az emberiség javára működöm (annak egyedüli képviselője lévén), azalatt a jegesmedvék nemzete közt kiütött a forradalom!! Marakosznak!

Addig, amíg keservesen kellett minden falatért megszenvedniök, szép engedelmes alattvalók voltak; de amint egyszerre jóllaktak, s megtudták, hogy több is van, felbomlott közöttük minden társadalmi rend.

Betódultak kívülről mindenünnen a pusztázó martalócok, s az én megszelídített medvéimet elkergették a kikezdett mastodon mellől.

Nem használt már a jégoszlopokkal való harangozás. A medveordítás együtt énekelt a jégorgonával.

Nekem ugyan az egész medvezendüléssel egy cseppet sem kellett volna törődnöm, hozzám nem hatolhattak le elevenen. Ötven méternyi mélység választott el tőlük, s a mélység falai simák, mint a tükör, és éles jégcsipkéekkel fegyverezettek.

Valami oktalan bátorság mégis arra kényszerített, hogy emelőgéppemmel felvontassam magamat a hídig. Azt képzeltem, hogy helyre tudom állítani ismét a bomlott medvei rendet. Voltak eszközeim hozzá. Rarey titka a kloroformmal, vakító fényű lámpásom és a húsfalatok.

Hanem amint a híd magaslatáig fölértem, az a látvány, ami elélem tárult, elvette minden kedvemet a medvenemzet ügyeinek rendezéséhez. A megvilágított felső platón, mely tulajdonképpen az örvénynek egy széles karzatát képezte, száz meg száz fehérmedve marakodott egymással, s lábaik alatt egész serege a szemtelen kékróka fajzatnak csetlett-botlott. Olyan zűrzavar volt ott, hogy abba nem volt kedvem elegyedni. A szelíd medvék sem voltak szelídek többé. A lámpafény sem volt már rájuk semmi hatással. A csoportok közé hajigált koncokat fel sem vették. Egymás hegyén-hátán hemperegtek; valóságos rebellió volt.

Hanem egy medve mégis rám ismert. A szegény Bábi. Ő nem elegyedhetett a viadalba, mert a kesztyűi miatt nem volt harcképes, csak meghúzta magát egy jégtömeg mögé, melynek tetején állt a hős Marcipán fejedelem maga, s veszett dühvel hajigálta le onnan a hozzá felkapaszkodó lázadókat.

Amint Bábi meglátott, egyszerre elhagyta menedékét, s körülszaladva az örvény párkányzatán, odatörekedett hozzám a hídra.

Amint ezt Marcipán herceg észrevette, ő is menten leugrott trónjáról, s szaladt a társa után: üldözői a sarkában. Mindannyian a híd felé tartottak.

Ebből nem jó lesz! mondám magamban, s siettem visszacsuszni az emelőgépet az örvénybe.

De még alig ereszkedtem alá öt méternyire, midőn Bábi odaért a gépem fölé, s oly szálnalmas szemeket tudott rám vetni, hogy kénytelen voltam rajta könyörölni, s megállítottam a gépet. Nem is gondolkozott sokáig: egyenesen leugrott hozzám a hídról. És én, mikor láttam, hogy nem tud

kapaszkodni a kesztyűi miatt, még segítettem rajta, megfogva a nyakán a bőrt, s úgy húzva fel az emelőgép hídjára.

Hanem most azután hadd fusson az a gép; mert ha még egy medve le talál rá ugrani, azt a gép kötelei meg nem bírják. Pedig azok aligha utána nem csinálják Bábinak ezt a salto mortálét.

Ettől a világos veszedelemtől éppen csak Marcipán király hősi önfeláldozása mentett meg. Megérdemli, hogy királynak nevezzem; mert derék, bátor férfi módjára viselte magát.

Mikor meglátta, hogy Babi menekül a mélységbe, ő megállt a hídon, s az egész üldöző csoporttal szembeszállt, mint egy második Bayard lovag. Hatalmas toppansaival borzasztó csapásokat osztogatott ellenfelei fejére, két hátulsó lábára felállva. A jéghíd gerince keskeny volt; nem férhettek hozzá, csak éppen szemtől szemben. S ő csak nyomról nyomra engedett nekik tért foglalni. Mikor a marakodó csoport már csak három méternyire volt attól a vasrúdtól, melyhez gépem kötelei voltak hurkolva, akkor egyszerre végelszántással ellenfeleire veté magát: egyet átnyalábolt közülök, a másiknak átharapta a torkát s azzal harmadmagával, mint egy második Dugovics Titusz, lerohant a mélységbe. Az összefogózott tömeg ott kalimpázott el mellettem, a légben is egymásba harapva magát.

Szegény derék Marcipán!

Ő tette lehetővé menekülésemet: alig értem le az alsó jéglapra, mikor gépem kötelei utánam hullottak. A bőszült fenekvadak dühökben elrágták a kötelet odafenn. Ha ez öt perccel hamarabb történik, a nyakamat töröm.

No de most azután igazán egészen „*itthon*” vagyok, mert el van zárva az utam a felvilágra visszatérhetni arrafelé, ahonnan idejöttem. Emelőgépeket nem tartja odafönn semmi többé.

Gazdag kárpótlásom van ellenben a leesett három medvében. Azok természetesen mind agyonzúzták magukat. Egy-egy nyom kétszáz kilogrammot; a fejedelem legalább hármat.

Ez már friss hús. No már ennél nagyobb fürjek Mózes vándornépének sem hullottak le az égből a pusztában! Ebből én három esztendőre ellátom magamat konzervvel.

Neki is tüркöztem mindjárt, fogva a késem.

Ámde egy ellentállásra nem számítottam: a Bábiéra.

A hű teremtés felismerve a három holt alak közül a maga társát, amellé lefeküdt, elkezdte annak a fejét nyalni, keservesen nyöszörögni, és a fogait vicsorgatta rám, mikor feléje közeledtem.

Ez tiszteletreméltó fájdalom. Igaza van Bábinak: *a kirdlyt nem szabad megenni*. A hőst, kinek életem megmentését többszörösen köszönhetem, nekem is tiszteletben kell tartanom.

Csak a másik kettőt vontattam el a közeléből; akiket azután szépen megnyúztam, és feldaraboltam műértőleg. (Az apám szalámikészítő volt.)

E naptól fogva pompásan éltem ide alant. És amellet gondom volt rá, hogy a megholt fejedelem hátrahagyott özvegyét meg ne sértsem azzal, hogy neki a friss húsból találjak: hisz ez kannibalizmus lett volna! Bábí számára felhordtam a válogatott cervus primigenus, pterodactylus és dinornis pecsenyét (amik meg nekem nem kellene). S a jámbor teremtés, valahányszor egy ilyen hatalmas ősvilági koncot felhoztam eléje, mindannyiszor odavitte azt a megholt társnak, letette a fejéhez, leült mellé és várta, hogy az mikor kel fel a lakomához; maga addig nem akart enni.

Attól féltem, hogy étlenségében elpusztul.

Igazán féltem. E rettentő elhagyatottságban jólesett egy élő állat közelléte, aki legalább hallgatja, hogy mit beszélek, ha nem felel is rá, s úgy féltettem, hogy elhal, mintha legkedvesebb atyámfia volna.

Végre azt gondoltam ki, hogy egyszer ismét elkábítom kloroformmal, s azalatt, amíg aludt, Marcipán hulláját odahúztam egy jéglap mellé, mely haránt dűlve állt ki a magasba. Itt a jégbe már eleve vágtam egy tágas szarkofágot, melyben

a hulla éppen elért, a jéglapot fölötte töben kivágtam a csá-
kánnyal, az lezuhant s betakarta az öreget.

Mikor aztán Bábi fölébredt, s nem találta a társát, elkezdett
ordítani keservesen. Én aztán odamentem hozzá, s elvezettem
Marcipán fejedelem mauzóleumához. Ott a medvenő meg-
kísérté elébb lábaival a jéglapot felemelni, s miután az lehe-
tetlen volt, sírt, nyöszörgött keservesen, s lefeküdt a jéglapra.
S ez átlátszó táblán keresztül bámult az eltemetettre.

Hanem azután, hogy a lámpást kioltottam, s csak a kandalló-
ban vereslő tűz világított még, ő nem láthatta többé Marcipán
alakját, akkor visszatért hozzám a tanyára, s meg hagyta magát
vendégszolgálni.

Ettől fogva nem hordta a falatjait többé Marcipánhoz, csak
azt tette, hogy el-ellátogatott hozzá, s nyalta a sírja fölött a
jéglapot.

Hozzám pedig úgy ragaszkodott, mint egy kutya. Ha aludni
mentem, ő is odajött, lefeküdt mellém, s az nekem igen kelle-
mes volt, mert meleget tartott ez örök jég közepett. — „Hony
soit, qui mal y pense!”

EGY BÖRTÖNNEL ODÁBB

Sohasem nyugodott meg abban senki, hogy élethosszig tartó
fogságra legyen ítélve. Minden rabnak az az ébren és álmában
örökké visszatérő gondolatja, hogyan törhesse keresztül a
börtöne falait. Egyik egy patkódarabbal, másik egy ráspollal,
harmadik egy üvegcséréppel fog hozzá. Nekem minden kész-
letem megvan hozzá; hanem az én börtönöm fala valamivel
vastagabb is, mint a többieké. Aztán hová innen?

Elég időm volt az elmélkedésre.

Egész nap hagytam égni a tüzet, rakva rá a húshasábokat.
Bábit annyira tudtam már vinni, hogy tudott valamit segíteni
rajtam. Elhúzta a hússal megrakott szánt, s aztán a felhasználott

szeleteket két mancsa közé fogva, rárakta a tűzre; rá lehetett hagynom, míg magam kémszemlélni jártam.

Reménységem alapja volt az a nagyszerű jégcsap-tömeg.

Arra, hogy a jég olvadásnak induljon, valahonnan okvetlenül a zérus fokon felül levő hőmérséknek kell rá hatni. Ez a meleg lég valahonnan alulról jó fel; ami lehetővé teszi, hogy a barlang fenekén négy fokkal kisebb legyen a hideg, mint a felső karzaton, aminek a természet rendje szerint megfordítva kellene állani.

Ennek a meleg légnak okvetlenül a jégorgona háta mögül kell előjönni.

Magyarországon is vannak hírhedett jégbarlangok; de azoknál az a nevezetes, hogy csak *nyáron* vannak jéggel beburkolva, *télen* elolvad az bennük. Ebben a barlangban örökké tart a jég, és mégis örökké olvad.

A boltozatról a talapzatig leérő jégoszlopok egész labirintot képeznek; néhol boltozattá alakulnak át, melyet ezernyi hegyes jégcső alkot, miknek megannyi másik jégoszlopca felel meg ideleln; a felső jégcsap lassú csepegése addig növeszti mind a kettőt, míg végre összeérnek. Néhol pörölyvel kellett magamnak utat törnöm e jégfalhambrában. Végre a véletlen segített rá arra, amit kerestem. Egyszer beszakadt alattam a jégkéreg, s én leestem egy mélységbe.

Esésemben többrendbeli szerencsém volt. Az egyik az, hogy a derekamra volt hurkolva egy kötél, melynek végét odafenn egy jégoszlophoz erősítettem, ez tehát nem engedett egészen a mélység fenekére lebuknom. Másodszor az örvény torkolata nem volt függőleges, hanem haránt, s én inkább csúsztam, mint estem; még pedig valami tükörsima pályán. De a legnagyobb szerencsém az volt, hogy a villámfényű lámpámat most éppen nem hordtam magammal; mert az bizonyosan összetörtém volna. Ahelyett egy Davy-lámpát akasztottam az övemre; arra is gondolva, hogy robbanó gázba juthatok bele. Azonkívül volt a táskámban két font magnézium sodrony, mely

meggyújtva éppen oly fényt ád, mint a villanylámpa, s nem jár annyi előkészülettel.

Az enyhé légmérsék bizonyítja, hogy torkolatában vagyok egy alagútnak, mely egy mélyebben fekvő barlangba vezet. Davy-lámpám fényénél annyit kivehettem, hogy a szűk nyílás fenn stalaktit alakulásokkal van rakva.

A derekamra hurkolt kötél feltartóztatott a továbbcsúszásban, e kötélen visszakapaszkodtam a jégbarlangba.

Elég volt egyelőre annyit tudnom, hogy van innen kijárat egy más üregbe.

Ez a sziklaüreg lehet igen terjedelmes; minő Erdélyben a Székelyföldön a homoródalmási, melyben kétmérföldnyire lehet előre hatolni, s tizenhárom nagyobb ürege jön össze. Annálfogva el kellett magamat látnom élelmiszerekkel és a sziklamászáshoz való eszközökkel.

Bábinak nem szóltam semmit, pedig olyan okosan nézett rám azokkal a zöldfényű szemével, mintha kérdezte volna: hát engem itt hagysz? Gondoltam, hogy visszajövök még ide: hisz itt van az egész raktáram. Ez itt a főhadiszállás.

Felkötöttem a szeges talpakat saruimra, fegyverül vittem egy csákyát meg egy vasrudat, övemből lógott le csákányom, kötélhágcsóm a derekam körül kerítettem, s bundás öltönyeimet ezúttal lerakva magamrul a torkolat lejárataánál, most már óvatosabban csúsztam alá a sík meredélyen, folyvást a lebocsátott kötélbe kapaszkodva, amíg a meredély véget ért, s aztán egy folyosó tárult fel előttem, mely mészsziklába volt vájva. Egy kis tejfehér patak csergedezett az egész folyosón végig. A felső jégbarlang olvadmánya volt az, mészliszttel vegyülve. Hegytejnek híják a bányászok.

A tejfehér patak nemsokára eltűnt egy oldaltárványban, s innen a folyosó ismét meredeken ment fölfelé, és talaja többé nem volt sikamlós. Oldalfalaiban a sziluri alakítás kövületeit fedeztem fel.

Hévmérőm ehelyütt már nyolc fokot mutatott a zérus fölött.

Ahogy delejtűm mutatta: a folyosó északnyugat felé húzó-
dott; tehát erősen a Zichy-hegy előfokán túl fekvő völgybe.

E növekedő melegséget nem tudtam összeegyeztetni azzal a nézetemmel, hogy ezt az egész darab szárazföldet egy úszó jégtutaj hozta ide. A kontinensen van oka a föld mélyében növekedő hévmérséknek; de itt, ha nézetem igaz, (pedig most már utólagosan bizonyos, hogy az) akkor fölöttem éjszarki tél, alattam örökkétartó jég: honnan jön tehát a kettő közé szorult sziklába a nyolc fokú melegség? Vegytani vagy más okok idézik-e azt elő? Ide már nem hat a föld centrál tüze.

Ar-úg ezen törtem a fejemet, egyszerre véget ért a folyosó.

Egy nagy alaktalan űr tárult föl elém, melynek sötétjébe az én Davy-lámpám mécsvilága be nem hatolt, s lábam előtt tátongott egy mélység, amelynek nem láttam a fenekét.

A Davy-lámpa nyugodt lobogásáról láthattam, hogy itt nincs robbanó gáz, bátran elővhettem a magnézium sodronyt, melyből két szálat összezsavartam, hogy kettős fényt adjon, s aztán meggyújtottam azt.

A magnézium tiszta fehér fényénél egy félkerek, hosszú átmetszésében D-alakú üreg tárult elém, mely függő átmetszésében tölcseralakot képezett. A D betű egyenes vonalát egy meredek aláfutó diorit sziklafal képezte, meg-megszakítva vagy beburkolva féloldalra dült agyagpala és kénsavas rétegekkel.

Az agyagpala és diorit között egy sötét üreg szádja volt kivehető; valószínűleg folytatása annak a sikátornak, melyen idáig haladtam. Semmi egyéb nevezetes nem volt rajta.

Hanem aztán a félkör alakú fal, az valami tündéri látvány volt! Egy mozaik épület, aminőt a hegylakó lidércek emelnek királyi palotájokul.

Az agyagpala képezi az alapot, de az be van vonva fehér gipsz és zöld tajték malachit kéreggel: közben a leggyönyörűbb

eres zöld malachit darabok több száz mázsányi nagyságban. Azok közt találtam egy oly roppant malachit sziklát, mely a hírhedett Nizsne Tagilszki malachitbánya hatszáz mázsás szörnyetegét háromszorosan felülmúlja. Egész fal ez már. Kápolnát lehetne belőle faragni. S hogy ez óriási fűzöld drágakövek még jobban kitűnjenek, körülöttük mint sötét bársony alap képződött az indigókék rézlazúr, s az a bársony ismét behintve ragyogó csillagokként rézveressel, megszagatva erekben végigcikázó wismuth fénylével, barackvirágszín kobaltvirággal, egy helyütt egy egész sáv azbeszt hasítja végig, mint ezüst csillámú szalag e fejedelmi trón kárpitját, s aztán, hogy a hímzés se maradjon el róla, ott ragyognak rajta a réz csodaszép kristályozatai, négyszögű vagy gránát idomú csillagokban vagy dendrit alakzatban, mint fák, szétágazó bokrok. S e rettenetes pompájú trónterem aljában, mintha egy föld alatti király számára föllállított trón volna, áll húszméternyi magasságban, kilenc méternyi szélességben egyetlen szilárd réztömeg: nagyobb, mint a Lake Superiornál a Cliffmineban talált óriás; és gazdagabb annál, mert sötétveres alapján, mely néhol szivárványt játszik, vastag kékes-fekete arabeszkcek cikáznak végig, az meg mind tömör ezüst, — s rózsaszínbe játszó ezüstfehér cikornyák: az a szelén réz. S e királyi trónhoz, mint egymásra hányt lépcsők, vezetnek fel tíz-húsz mázsányi malachitdarabok.

Száz meg száz nulliót érő kincs fekszik előttem!

S ha a Zichy-hegy tizenöt fokkal alább feküdnék az egyenlítő felé, húsz év múlva a fölöttem terülő völgyben éppen olyan aranykupolás tornyokkal ragyogó város emelkednék fel, aminőt *Nikita Demidoff*, a hercegek őse, a hajdani rabjobbágy kovácslegény építtetett a Tagil mellett, *Tagilszki Nizsne* név alatt. — Az huszonötezer embernek ad most kenyeret, s unokáinak milliókat — azáltal, hogy a véletlen egy ilyen barlangba vezette, amilyen most előttem feltárul.

Nekem pedig hát nem volt semmi örömem e száz milliókat érő kincsben. Nekem ez csak egy újabb börtön.

Ami engem e tündérpalotában érdekel: az csupán az átelleni kopasz dioritsziklában lévő repedés, melynek tátongó ürege engemet innen valahová kivezet.

A folyósóruól könnyű volt leszállni az üregnek azon részébe, melyet a rézbánya idomított. Félig átlátszó tömegek, mikben kalcedont ismertem fel, vezettek alá, természetes lépcsőként az üreget körülfutó karzatig. A kalcedon néhol szőlőfürt alakot mutatott, másutt keverve volt acháttal.

A félkör egész könnyűséggel összejárható volt; felmászhattam a malachit sziklákra, ráállhattam a titáni réztrónra; hanem ahhoz a diorit sziklában támadt repedéshez nem férhettem hozzá.

A tölcserüreg fenekét egy tó foglalta el, a diorit lap semmi összeköttetésben nem volt a rézbánya félkörével.

Nekem ezen a tavon kellett volna keresztül mennem.

Hiszen az igen könnyű feladat lett volna.

Az a tó tökéletes sötétkék volt. E szélcsendes légben, a magnéziumvilágítás mellett úgy látszott az, mint egy fekete tükör, csak amidőn egy követ hajítottam bele, tűnt fel a felloccsanó víz olyannak, mintha olvadt zafír szökellne fel, s aztán a gyűrűző hullámok ragyogása mutatott indigókékét.

Nekem csak bele kellene lépnem ebbe a tóba, s szépen át-gázolhatnék rajta a szemközti szikláig, anélkül, hogy övön alul merülnék el benne. Ez a tó *rézvitriolból* áll.

Nem tudom, miért, de nem volt kedvem a bőrömet kékre festetni. Az ember jól tudja, hogy a rézvitriol nem kénsavany: de azért csak mégis vitriol az, s nem hisz neki.

Valami jármű alakítására kellett gondolnom.

Miből csináljak azt itten? Fa nincs. De van kő. Kőtutajjal szálljak a vízre? De hiszen ez nem víz, hanem rézgálic-olvadék; ennek a tetején az agyagpala is úszni fog, mint vizen a deszka.

A KÖVEK FÉNYBOGARAI

A szorultság találékonyra tesz,

Az azbesztréteg felfedezése vezetett egy gondolatra. Ahol a fonható kőszelyem, az amiant jelen van, ott rendszeren az azbeszt kristályok más fajai is találhatóak szoktak lenni. Hiszen mindenik tremolit anyag. Egyikét ezeknek úgy hívják, hogy „hegyibőr” vagy „hegyi para” (Bergkorck). Ez oly könnyű neme az ásványnak, hogy közönséges víz színén is úszik.

Elindultam a turzásra.

Otthagytam a gyönyörű szép amiantréteget, mely puha tapintatú volt, mint a szelyem. (Milyen szép éghetlen ingeket lehetne ebből készíteni! Talán még arra is ráérek.) Mellette volt egy tajték malachittal és fösszel bevont réteg, annak a kéréget amint kibontottam, kitűnt alóla a kagylómész alakulás, milliárd miliolitának nevezett csigahéj maradványával, mik közt gyönyörű orsó alakú cerithiumok, hegyes süveg formájú turbók is voltak elszórva, miknek némelyikén még csillámlott a gyöngyház zománc, s a csigamész között rétegenként össze-sajtolva feküdt az azbeszttel rokon hegyibőr.

Nekiálltam csákányommal, hogy kiszabadítsam azt a mész közül, mely igen porhanyó. Könnyű munka volt, hanem a mészréteg alatt aztán agyagréteg következett. Kékesszürke weldi agyag, ez is teletömve csigahéjakkal.

Ha olyan nagyon el nem lettem volna fogulva annak az örömetől, hogy a hegybőrréteget feltaláltam, úgy bizonyára eszembe kellett volna jutni annak a veszélynek, mely egyszerre előttem termett, s elővigyázattal kellett volna a munkát folytatnom. Ahelyett hebehurgya mohósággal estem neki kurta nyelű csákányommal az agyagrétegnek, amiből az lett, hogy egy perc alatt kialudt a Davy-lámpásom, én magam pedig hanyatt estem élettelenül, mint akit a guta megütött.

Bizonyára ott is maradtam volna örökre, ha valaki segítségemre nem jön.

Az ilyen csigamaradványokkal kevert agyagban sok szénsav fejlődött ki, s amint azt megbolygatják, a vigyázatlan munkást, ki közel ment hozzá, egyszerre leüti a fojtó lég, mint ezt a budapesti kőbányai víztartók ásásakor gyakran tapasztalták.

Mély kábulatomból arra ébredtem fel, hogy odahaza vagyok, s a cigánykovácsból promoveált borbély ráspollyal borotválja a pofámat, s közbe nagyokat prüsszent egyenesen az ábrázatomba. Először azt hittem, hogy álmodom. Azután, hogy felnyitottam a szememet, akkor láttam, hogy ébren vagyok, s az, aki a pofámat ráspollyal borotválja, az én jó Bábim. Az ő nyelve az, mely engem életre serkent, s még inkább köszönhetem azt az ő prüsszögéseinek. A fojtó lég, mely nehézségénél fogva a föld felé száll, az ő hatalmas konstitúciójának nem ártott meg oly mértékben, mint énnekem; nála legfeljebb is hatalmas prüsszkölést idézett elő, ami nekem is javamra vált, mert szétrebbenté rólam a szénenyt, amit még nem nagy adagban szívtam be. A jámbor állat utánam szökött, s addig jött, amíg rám talált. Nála nélkül bizony ásatag ember lett volna belőlem. Így pedig felugrottam fektemből, kiköhhögtem és prüsszköltem magamat kegyetlenül, aztán nyakába borultam Bábinak, s megcsókoltam a füle tövét, amire ő viszonzásul akkorát nyalt a nyakamon, hogy a vér kiserkedt utána.

De hát hogy *láttam* én mindezeket? hisz az imént mondtam, hogy a Davy-lámpát is kioltotta a széneny!

Az ám. És mégis világos volt. Most volt rajtam még a bámulat sora. Lábaim alatt és a sziklafalban körültem egyes elszórt kövek világítottak.

Homályos fény volt az: mint a reves fa vagy a szentjánosbogár csilláma, de mégis elég arra, hogy a tárgyak körrajzai kivehetők legyenek.

Ezeket a köveket úgy híják, hogy „*fénymágnesek*”, ilyenek a *bolognai kavicsok* (lapis bononiensis); az ilyen kőnek elég öt percig a napon lenni, hogy azután a sötétben világítson. S nemcsak a nagy sugaraknak, de az erős lámpafénynek is az

a hatása van e kőre: *teleszíja magát fénnyel*, aztán sokáig sugárzik utána a sötétben. Az én magnézium világításom hatása volt e kősugárzás a fénymágnesekből. Nekem most ezek beceszebbek voltak a világ minden karbunkulusainál. Nélkülök nem tudtam volna a föld alatti sötétségben, merre van előre, merre hátra; alig találtam volna meg a tarisznyámat és felöltönyömet, melyeket a munkámhoz kezdve letettem valahová, s abban volt minden tűzszerszámom. Így azonban egy világító nagy követ kezecmbé véve, annak a derengése mellett felkerestem a batyumat, s akkor aztán ismét meggyújthattam a lámpásomat.

Most volt aztán még csak igazi öröme Bábinak.

Felhúzta az ínyét a fogairól; úgy nevetett rám, s nagyokat taszított az orrával az oldalbordáim közé tréfás jó kedvében. Hanem aztán volt annyi esze, hogy elment a prüszköltestő lég hordtávolából, felült egy magas malachit sziklára, onnan nézte, hogy mit csinállok tovább. Szép papirosnyomtató bolondság volna az egy íróasztalra: egy jegesmedve egy tízmázsás drágakő-talapzaton.

Most már aztán okosabban fogtam hozzá a munkához. Messziről vasrúddal feszítettem fel az agyagrétegeket; a kifejlő gáz egyszerre leszáll a földre, az nem terjed két lábnyinál tovább. S aztán elvegyül az atmoszfériai légben. Hat órai munka után sikerült kifeszíteni az agyag és mészréteg közül hat darab másfél méter átmérőjű és huszonöt centiméter vastagságú hegybőrlemez.

Előbb egy tenyérnyi darabbal kísérletet tettem a tapon. Belchajítottam azt, s a kőlemez rögtön feljött a tó színére, és úszott fölötte, mint a fadarab.

Most tehát csak össze kellett tákolnom kötelekkel és hajóeszkábákkal a hat egymáshoz illesztett kődarabot.

Az, hogy magam hogy megyek át, nem aggasztott annyira, mint az, hogy mint bírja meg a tutajom az iszákomat, mely vállalatom sikeréhez szükséges eszközcimmel volt tele.

Egy csusztatót kerestem ki a kőparton, s onnan aláeresztettem a tutajt; szépen libegve maradt az a kék vitriol-tó felszínén.

Iszákomat odatettem a tutaj közepére; az lehetett huszonöt kilogramm, csak hét centiméternyire merült el benne, s csak három centiméterrel nyomta alább a tutajt. E szerint, ha magam is rászállok, vasrudammal, csáklyámmal, csákányommal együtt hetvenöt kilogramm: akkor még kimarad a vízből hat centiméternyi a tutajból. Nem sok, de elég.

Már ide Bábit csakugyan nem vehetem föl. Megmagyaráz-
tam neki, hogy csak várjon szépen itt rám: majd nemsokára
visszajövök. Belenyugodott, lefeküdt szépen, s fejét a két első
lába közé dugta.

Én nekiindultam Isten hírével a tónak.

Valami háromszáz méternyi távolra kellett átvádolnom.

Nem lett volna nehéz, ha csak egy evezőm lett volna. Azzal egyenesen keresztülhajtottam volna a tutajt a tavon a diorit sziklafalig, s éppen a barlang nyílásánál kötöttem volna ki. Így pedig, nem lévén más hajószerszámom, mint egy csáklya, annak a segítségével körös-körül kellett part mentében vezetnem a járművet, a sziklába kapaszkodva, s nagyon nem is táncolhattam a tutajon, nehogy az elveszítse az egyensúlyt, s a tóba vesszen az iszákom.

Nagy fáradsággal csáklyáztam a part mentében, fel-felakadva egy-egy kiálló ércdarabban, mely a rézgálicból jegesült a sziklaparthoz. Kis lámpám igen kevés tért világított meg körülöm, s a magnéziumvilágításhoz most semmi kedvem sem volt.

Több órai küzdelem után eljutottam odáig, ahol az agyag-pala a dioritfallal érintkezik. Észrevettem, hogy a dioritfal meredélyén egy körülbelül félméternyi széles előugrása a sziklának elég biztos párkányt képez, hogy azon a barlang szádáig felkapaszkodhassam. A tutajomat ott hagyhattam, ahol volt. Itt sem szél, sem vízfolyás nincs, mely azt innen továbbvigye. Ha visszajövök, azon a helyen fogom találni ismét.

El nem megy ez innen egy csákllyvetésnyi távolra.

A sziklafolyosó szádához felkészve, még egyszer visszapillantottam a barlang túlsó oldalára. A nagy fejedelmi pompa teljes sötétség gyászfátyolával volt már behúzva; de a sötétségen keresztül ragyogtak még most is itt-amott elszórva a pislá fényű kavicsok; a fénymágnesek úgy világítottak át, mint a lidércfény, mint a bolygóúz, mint a sírbolti lámpák.

A földalatti éjszakának ilyen csillagai vannak.

S mindezek a fénymágnesek visszatükröződtek a nagy sötétkék tó acélsima lapján.

Iszákomat ismét hátamra véve, nekiindultam a folyosónak egy halk „Isten segíts!” sóhajtással.

De alig tettem tíz lépést előre, egyszerre csak megmerevedtem a rémülettől! Fületem egy fenevad morgása s szememet annak a látása lepte meg egyszerre.

Szemközt jött rám a sziklafolyosóból.

Egy vadállat, *aminőt még ember nem látott soha*: aminőt sem Cuvier, sem Oken, sem Buffon, sem Schütz nem írtak le, a kerek föld minden élő állatai között: egy hetedfél láb magas szörnyeteg, melynek bundája gyönyörű szép *búzavirágsszín*nel pompázik. Madárnak van ily égszín tollazata, de négylábú állat nem viselt ilyet soha. Ez egy csoda! Ez talán a földalatti koboldok királya, aki abban a réztrónban szokott uralkodni? S jön egyenesen nekem, dörögve és morogva s féloldalát nekifeszítve a sziklafalnak, végigdörzsölőzik rajta.

A rémség és bámulat minden erőmet elvette. Elmeresztve szemcimet, tartám* mintegy védelem gyanánt a Davy-lámpást magam elé. Fegyverem nem volt. Csákllyamat ez a hatalmas fenevad egy legyintésével pozdorjává töri. És nem ijed meg a lámpástól. Jön egyenesen reám. S mikor egészen odaér hozzám, mikor már engem a halál verítéke izzaszt, akkor felhúzza a szájáról az ínyét, rám mosolyog, s az orrával gyöngéden oldalba taszít.

Hisz ez Bábi!

S hogy egyszerre kitaláltassa velem a rejtélyt, megrázkódik kegyetlenül előttem, s azzal nekem szemem, szám telefecskendi gálicvízzel.

Jó barátném, a szerencsétlen, mikor látta, hogy a folyosó felé tartok, kapta magát, megelőzött; egyenes irányban keresztül-úszott a rézgálic tavon, hamarább ideért nálamnál, s most itt áll előttem búzavirág színűre festve.

Dejszen dörzsölheted már a bundádat a sziklafalon, sohase megy az le!

S már most én aztán hogy vállaljam el a felelősséget a Teremtő előtt azért, hogy az ő világának állatországát egy új fajjal megszaporítottam?

Ime egy búzavirágszín medve!

Szegény Bábi! Milyen hűséges a medve — amíg négy lábú.

A BAZALT SZÜLETÉSE

Azt a földalatti folyosót, mely előttem megnyílt, két egymásra dőlő kőnem képezte: a diorit, melyről szóltam, s a dolerit, mely azt később mindjobban hátraszorította. E kettőnek az összetódulása tartá fenn aztán mindenféle tekervényeiben azt a folytatólagos üreget, mely nagyon keveset távozott el a vízirányos vonaltól.

E sziklafolyosó többrendbeli kisebb-nagyobb barlangok által volt megszaggatva, amik néhol alá is mélyedtek; úgyhogy elébb alá kellett szállnom a fenekeikre, s onnan megint felkapaszkodnom a tárna-folyosó nyílásáig.

Itt nagy könnyebbségemre volt Bábi barátsága. A mászással nem kellett magamnak vesződnöm. Amint a magnézium sodronyt meggyújtva, kiszemléltem, merre van a továbbvezető folyosó száda, odamutattam Bábinak, s azzal felültem a hátára s folyvást bevilágítottam magunk körül az utat, míg a hatalmas állat csodaügyességgel kúszott meredek sziklákön fel s alá, s ugrált velem mély örvényeken keresztül bámulatos

erővel. Amely utat én egész napi fáradsággal tettem volna meg, ő átnyargalta velem egy óra alatt.

És amellet nem evett semmit.

Mikor én leültem étkezni, ő csak nézte. Talán tudta, hogy konzervem medvehúsból van. A jegesmedvék egyébiránt úgy vannak szoktatva, hogy egyszerre nagyon sokat tudnak enni, s aztán nagyon sokáig elkoplálnak vele. Van több mázsányi hájuk, amiből táplálkoznak. Valódi *tevői a jégsivatagnak*, ha egykor utazási célokra fogják őket használni.

A közbeeső barlangokon nem találtam semmi nevezetést.

Csupán az ötlött fel előttem, hogy mentül tovább haladtam, a hévmérő annál lejjebb szállt. Utóbb már csak négy fokot mutatott 0 fölött.

Azt hiszem, hogy a malachit barlang melegét a folytonosan vegytani működésben levő vitrioltó idézi elő, s amint attól jobban eltávolozunk, a két jég közé szorult földtömeg is annál inkább elnyeli a szűk folyosón terjengő melegkisugárzást. Bánni kezdtem nagyon, hogy a téli ruhámat a jégüregben hagytam, s nagy szükségem volt rá, hogy alvás közben Bábi meleg bundáját érezzem közelemben.

Később egy más tünemény lepett meg. Delejtűm, melynek segítségével számítottam ki addig a tekervényes sziklafolyosó irányát, egyszerre csak elkezdett semmit se mutatni. Lógott előre-hátra, vagy szökéseket tett, s mutogatta az éjszakot a szélrózsa minden irányába.

Itt vagy vasbánya vagy bazalttömegek vannak közel.

A sziklafal csupa dolerit tömeg volt, mely a bazaltnak egyik alkatrésze ugyan, de ez még nem bír delejességgel.

Később azonban a dolerit közül *labrador jegecek* csillámlottak elélem, amik szinte a bazalt alkatrészei.

Egy gyönyörű példány labrador jegectől nem tagadhattam meg, hogy fel ne vegyem tehernek a tarisznyámba; sohasem láttam gyönyörűbb színjátékot. Szemközti lapjai zöld, veres, kék és sárga ellentétes színeket mutattak, s a színes lapokat a

tompa éleken széles fekete sávok választották el élesen egymástól, s amint a fény más irányban esett rájuk, egyszerre a lapok lettek feketék, s közöttük az elválasztó vonalak csillogtak a szivárvány minden színeiben.

Hatvan órát töltöttem már ez előhaladásban, amidőn utam véget érni látszott.

Ismét egy rengeteg nagy barlangba jutottam. Nem annyira magassága képezte terjedelmét, mint inkább széle és hossza.

Feketesége jellemezte a barlangot. Oldalfalait mágnesvas sziklák képezték, felváltva közletről tarkabarka magvas, messziről zöld augitsziklákkal; a dolerit alkotta a boltozatát.

Az egész barlang fenekét egy csendes nyugvó tó foglalta el.

Dacára a magnéziumfénynek több órai vizsgálódásba került, míg a vasfekete sziklák között valami olyan üregrészt fedeztem fel, mely folytatását engedte sejtetni az eddigi sziklasikátornak.

Az a fekete tótükör annyira megtöltötte a barlang tériméjét, hogy partjain csak egyes kiálló sziklákon át lehetett a túlsó tárna szádáig eljutni, néhol öles ugrásokat kockáztatva a sima mágnesvas sziklákra.

Én ezt az utat nagyon nyaktörőnek találtam.

Tanácsot tarték elébb Bábival, hogy mit tegyünk.

Talán célszerűbb volna egyenesen keresztülusztatni a tavon, mint azon a másikon tevé. Ezúttal velem a hátán. Nincs már szükségem tutajra.

Beleegyezni látszott. Én felültem a hátára, s aztán lelovagoltam, azaz hogy lemedvegeltem a tó partjáig.

Bábi itt megállt egy vasszikla tömegre felállva, s belenézett a tó sima tükrebe.

Már most nem tudom: asszonyi hiúság volt-e az nála, hogy amint meglátta magát a tükörben, megsajnálta az újdonatúj kék toilletjét egyszerre feketére befestetni vagy pedig az állati ösztön sugallata volt, mely az emberi kiszámításnak előtte jár: nem akart a tóba beleugrani.

Az igaz, hogy annak a tónak a látása bennem is valami olyan sajtászerű állati iszonyodást gerjesztett. Sohasem láttam én ilyen csendesen, mozdulatlanul nyugvó víztükröt, melynek fekete felszíne a távolban a magnéziumfénytől szivárványt játszott.

Bábi nem volt nekibíztatható az úszásnak; megrázta a fejét, s leült a két hátulsó lábára, a legvilágosabban tudatva velem, hogy a hajóm horgonyt vetett.

Hát nem bánom, legyen belőle szárazföldi alkalmatosság. Azzal megfordítám a fejét, s a partot összekötő sziklasorozatra mutatva, biztatóm, hogy menjünk tehát körös-körül.

Erre vállalkozott.

Pedig keserves fáradság volt az. A sziklák távol voltak egymástól. Minden erejét megfeszítve kellett ugrani a hátán vitt tőherrel, s gyorsan megkapaszkodni körmeivel, hogy le ne csússzék. Ő maga is érezte a feladat komolyságát s minden ugrás után megpihent.

Az út felén nyelvét kiöltve lihegett.

Én elővettem csutorámat, s ecettel vegyített vizemet megosztottam vele. Ez újra felélénkíté. Most már gyorsabban ugrált velem tovább. Egyszer aztán kimaradtak az összekötést képező sziklák, s még mintegy ötven méternyi távolban volt a tárna ajtaja tőlünk.

Az állat megint lenézett a vízbe: úszásra vegye-e a dolgot? Összerázkódott, s inkább a meredek sziklafalt kémlelte nyihogva, megkísérte, hogy fel tudna-e rajta mászni.

Én kitaláltam a gondolatját. Leoldtam derekamról kötélhágcsómat, annak a kötélhurkát az ő derekára bogoztam, s azzal nekibíztattam, hogy mászék fel a falon.

Gyönyörű tornász volt az én Bábim: akárki tanította rá! Oly sima sziklafalon, ahol ember alig talált volna megkapaszkodási támpontot, ő felmászott, s fölveté roppant termetét a felső sziklapárkányra.

Most aztán nekem csak utána kellett másznom a kötél-

hágcsón, mely az ő derekához volt hurkolva. A medve lehetett kétszáz kilogramm.

Az a sziklapárkány aztán egyenesen a folyosó szádához vezetett.

Dacára a négyfoknyi hőmérséknek, egészen át voltam izzadva, nem annyira a fáradságtól, mint a folytonos rettegéstől.

Amint a folyosó nyílásába bejutottam, első gondom az volt, leülni étkezni. Annyira Bábi is rávhető volt, hogy a kiürített konzerves bádogba beledugja a toppancsait, s aztán a tenyereiről lenyalogatta a pterodactyluszsirt. Ez volt az ő estebédje.

Azután még egy kicsit szunnyadtam, s felébredve nekikerekedtem a továbbutazásnak.

De ugyan keservesen kiábrándultam merész reményeimből.

A sziklafolyosó néhány perc múlva véget ért; zsákutca volt az, térjmeg-utca, ahonnan nem lehetett tovább menni. Az augit és dolerit sziklák véget értek, s a bennük támadt repedést elzárta keresztben egy csillámpala réteg.

A csillámpalán keresztül nem vezet sziklafolyosó. E vékony s egész a papirfoszlányig szétszedhető lapok úgy fekszenek egymáson, mint egy játékkártya.

A csillámpala közt csak egy esetben képződhetik valami üreg: ha „*hegykristálypince*” alakult benne. Ezt a turzó bányászok úgy szokták felfedezni, hogy mikor kovarceret fedeznek fel a palakőrétegben, kalapáccsal ütögetnek a csillámpala sziklára, ha nem ad-e döngő hangot. Némely hegykristálypince száz ezreket érő kincseket rejt.

Az én börtönöm fala siketen viszhangzott a kalapácsütésre. Tömör sziklaréteg áll előttem, mely messzire elzárja a tárna folytatását. Ezt én keresztül nem törhetem.

Elkeseredetten gondoltam vissza, átlátva, hogy örökre fogoly vagyok a föld alatt, s nincs mit tennem, mint visszatermi a jégbarlangba s vegetálni, míg élelmiszeremben tart.

Mikor újra kiertem a tárna nyílásához, s letekintettem arra

a kék acél-tükörrre, elbúsult haragomban felkaptam a lábam alól egy követ, s belehajítottam azt a tó közepébe.

Ekkor történt aztán körülém valami, aminek leírására nincs az emberi szótárakban megfelelő kifejezés.

Az a tó egy óriási bazalttömeg volt még híg állapotban, de már a kristályosodás végrehajtásához teljesen szaturálva.

Csak egy hulló kavics kellett e szaturált tömegnek, amire talán századok óta várt már.

Amint e kavics a tó felszínét érte, egyszerre vakító villámfény tölté be a barlang üregét, minő a kristályképződést szokta megelőzni, s midőn az ellobbant, oly hangrobaj támadt, mintha ezer villám csapna le egy pillanatban; de a mennydörgésnek zengő ereje volt, mintha a harangkondulás, az üvegcsengés venné fel az égcsattanás mérveit, s követné azt a vulkánkitörésnek földrengető robogása.

E pillanat alatt szemeim előtt rohantak fel a mélységből az új óriások, kiknek én voltam keresztapjuk, kétméternyi átmérőjű hatszegletű oszlopok, orgonasipokként egymás mellé sorakozó összefogott tömegek, mint Isten kezébe markolt liktori fascések lövelltek felfelé, egyszerre egy pillanat alatt, s az óriási oszloptömegek nem álltak meg a barlang kőboltozatánál: keresztültörték azok a dolerit hegyboltozatot, emberi észtl át nem mérhető erővel; az e percben született bazalt-oszlop, mely a múlt percben még híg folyadék, vagy talán csak rezgő kocsonya volt, úgy járt keresztül a kemény kövön, mint a vas a nedves agyagon! S a következő percben bizonyosan ott meredt fel már a Zichy-hegy homlokán az új alkotás képlete, mint egy óriási fésű, mint egy taraj vagy egy várrom.

S az irtóztató lökés és dörzsölés következtében az egész dolerit tömeg, melyen a bazalt keresztültört, mintha szélvész-hirdető alkonyég volna, úgy kezdett el izzó fényben tündökleni, maguk a bazaltoszlopok is, ahol a dolerittal érintkeztek, messze izzók voltak a kölcsönösen adott tűzcsóktól; a tűzesség-

től átlátszóknak tetszettek, az egész barlang egy lángverem látszott lenni: egy belülről égő planéta ürege.

Egyszerre oly pokoli hőség támadt a barlangban, hogy abban minden állati organizmusnak el kellett pusztulni. Amikor egy cseppfolyó test jegeccé alakul, a kötött meleg elszabadulása által különben is hőség támad körüle; de itt a hegyáttörés dörzsereje egész vulkáni izzást idézett elő.

Hogy én és hű utitársam e hőségben mégis megmaradtunk, az nem annyira valami csudának, mint pusztán egy geológiai eredménynek tulajdonítható.

Hanyatt estünk mind a ketten, az igaz. Én szerencsémre a medve fölé, mert különben a falhoz ragadok, oly erős volt a légnyomás, mely a földhöz sújtott, a fejemet úgy éreztem a dörgés alatt, mintha egy elszabadult gőzgép szélvitorlája rázná teljes erővel. Ezek már oly hanghullámok voltak, hogy egy percig, amíg sötét volt, „látni” véltem a hangot, mint a villanyindukció-gépből kisugárzó fényt: a hanghullám csillámlott szemeim előtt, mint a pávafark.

A következő percben aztán félig meg voltam vakulva és kimerülve.

Az volt hátra, hogy egészen meg is süljek a forró légben.

Ez azonban nem történt meg velem. Az erőszakos légnyomás belökött a barlangszádába több méternyi messzeségre, s én egyszerre úgy éreztem, hogy ez üregből hideg szél süvölt elő.

A barlang levegője a forrponton felül emelkedett már, a folyosó lege pedig folyvást négyfokú lehetett. A hidegebb lég bőmbölvé tört át a befűtött pokolba.

De hát honnan jön az a hideg lég?

Nem tudtam mozdulni, de egészen eszméletemnél voltam. Valami veszedelmes kíváncsiság lekötve tartott. Látni akartam még többet e nem emberi szemek számára való tüneményből: hogy hull a barlang tetejéről a tűzeső alá, az bizonyosan jaspissá zománcosult kőtörmelék, hogy hajlanak meg a szélső bazalt-

oszlopok, amik legutóbb emelkedtek elő, s a frissen támadt oszlopok hogy repedeznek meg keresztben, minden repedésnél olyan pattanó hangot hallatva, mintha harangok hullanának a tengerbe.

Bábi megragadta a galléromat, s úgy vonszolt magával befelé a barlangfolyosóba. Ideje volt.

Pedig a folyosóban sem volt kellemetes megállapodás.

Amint megkísértettem, hogy felálljak, azt tapasztaltam, hogy ez a legkivihetlenebb mesterség a világon.

Ha a bazaltbarlangnak háttal akartam megállni, akkor előre estem, mint aki bortól részeg; ha szemközt a nyílással akartam felállni, akkor meg hanyatt estem, mint aki sertül részeg. Valaki olyan erővel vitte a fejemet délnek, a lábamat meg éjszaknak. Ez a valaki a kettős légáramlat volt. A bazaltbarlangból nyolcvan fokú sirocco, a folyosóból meg négy fokú bóra fújtt keresztül, utoljára azt találtam ki, hogy felfeküdtem Bábinak a hátára, ott a két áramlat kiegyenlítette egymást. Neki is meg kellett ugyancsak vetnie a négy lábát, hogy szél ellenébe előre hatolhasson.

A lámpám mégsem aludt ki.

De hát honnan jön ez a szél? Hisz ez a folyosó egy zsákutcában végződik.

Nemsokára megkaptam e kétségemre a nagyon is örvendetes kiderítést.

A bazalttörés hegyromboló erőszaka az én utamat elzáró csillámpala rétegben is nagy változást idézett elő. Az addig nyugodtan egymás hátán fekvő palakölapok most egymásnak hegygel, éllel voltak kuszáltan feltornyosítva, s amint így két palaréteg, mint két egymásnak támasztott kártya, megtörte az egész tömeget, azoknak a helyén egy sátor alakú háromszögű nyílás támadt mintegy háromméternyi magasságban; ezen keresztül süvöltött át ama hideg lég, mely eddig szélcsendben nyugodott idelenn, s most egyszerre viharra alakult, amint a bazaltbarlang hő légével találkozott.

Tehát a felgyűrődött palarétegen keresztül is van már út, s hogy ott még nagy térnek kell lenni azontúl, azt bizonyítja az erőszakos légroham, mellyel szemben csak a falhoz kapaszkodva lehet előrehaladni.

A LABIRINT ÉS LAKÓI

Egy nagy csalódás várt rám.

A nagyszerű hegyrombolás ugyan széttörte az utamat álló csillámpala-tömeget; de a törés nem úgy ütött ki benne, mint más tömör sziklában, hogy egy hosszú és folytonos repedést szakított volna benne: — e helyéből kitolt palatömeg összevissza kuszált lapjai egy szerteszt ágazó labirintot képeztek előttem. Jobbra és balra, alá s fölfelé tátongtak előttem a nyílások, amint az első delta alakú üregnek végét értem, s nekem nem volt más útmutatóm a tömkelegben, mint a mindig szemközt fújó szél. Erről találhattam ki, hogy melyik kürtőlyuk lesz az, amely a közelebbi nagy üreghez vezet. Most már nem folyosókrul, csak kürtőlyukakrul volt szó, mikben nekem is négykézláb kellett másznom, mint Bábinak.

A medve ment elől. Barlanglakó volt. Hozzászókot, hogy ő a sötétben is lásson. Egyszer, amint egy ilyen folyosó mentében haladunk egymás nyomában à la quadrupède, Bábí elordítja magát rémületesen, s háttal visszafelé keresztülrámodik rajtam. Én, aki térden és tenyeren állva sokkal alacsonyabb voltam, keresztülcúsztam a megfutamodó alatt, s aztán szemközt találkoztam azzal a rémalakkal, ami a medvét megkergette.

De engem nem ijesztett meg ez a rémkép, melyet lámpám megvilágított. Csak csontváza volt az egy gyönyörű szörnyetegnek, melyet már ismertem.

— Jer vissza, Bábí — biztatám medvémet — nem bánt ez már téged. Híres-nevezetes föld alatt lakó csoda volt ez. Máso-

dik a világon. Az elsőt, mint egyetlen a párizsi Jardin des plantes-ban őrzik. Ez a hírhedett *Mosaesaurus*, melyet a tudós Hoffmann fedezett fel a maastrichti kőbányában, s kiemeltetett nagy költséggel, s elnevezte azt a maga nevéől *Mosaesaurus Hoffmanninak*. A maastrichti apátúr aztán pert indított a *Mosaesaurus*ért, hogy az mint özönvíz előtti csoda, az egyházat illeti. A hosszú pörnek az lett a vége, hogy elvették a tudóstul a *Mosaesaurus*t, s odaítélték a papnak. A szegény Hoffmann efölötti bánatában úgy elbúsulta magát, hogy belehalt. Aztán jöttek a franciák, a forradalmi hadseregek; ostromolni kezdték Maastrichtot. Az egész világ minden geológja és paleontológja összeröfönt a francia tábornoknál: bezeg interveniáltak most, nem úgy, mint Párizs ostrománál, hogy az Istenért *rá ne löjjenek a pap házára, amelyben a Mosaesaurus lakik!* Nem is löttek arra a tájra a franciák, s mikor elfoglalták a várost, hadisarcul egy millió frankot kértek, — vagy az eldugott *Mosaesaurus* csontvázat. Az apátúr inkább a csontvázat adta oda. Hallod ezt, Bábi? Egy millió frankot érő barom ez, aki most itt előttünk fekszik. Ha elvihetjük Párizsba vagy Berlinbe, annyi ezüstöt kapunk érte, amennyit nyom. Azért sem visszük oda; hanem hazavisszük Budapestre, odaajándékozzuk a múzeumnak, s még mi köszönjük meg, hogy helyet adnak neki. S akkor aztán, ha még egyszer valaki bombáztatni akarja Budapestet, egész Európa tiltakozni fog ellene a *második Mosaesaurus érdekében*. Ilyen hatalmas állat ez, Bábi!

Egy hosszú, keskeny üregben feküdt, melynek falait kristályképződés takarta. Egy huszonöt méternyi hosszúságú gyil óriási fejjel, melynek szemcsontjai napraforgóvirág alakú karikákat képeztek, hátgerincének százharminc forgócsontja volt, s farkának alkotása bámulatos; olyan volt az, mint egy széles kormánylapát, élével felfelé fordítva, s ez az él végigfutott az egész hátán, mint egy *iszonytató fogas fésű*, mint egy fűrész. Lábai már csak csontvázak voltak, de a kőben, mely lágú volt akkor, mikor őt eltemette, ott látszottak a lába nyo-

mai, mik akkor még úszóhártát viseltek. Akkor! Mikor? Még a mammut-irtó özönvizet is messze megelőzött világban. Mármost ez a kincs is az enyim: csakhogy nem vihetem magammal. S az a nagyobb baj, hogy az megint úgy elzárja a keskeny utat a labirintban, hogy vissza kell fordulnom, s más kijárást keresnem.

Ebben is megbecsülhetetlen volt rám nézve négy lábú utitársam. Nem kellett neki Ariadne-fonál, hogy a tekervényútból visszataláljon: — a szag után elment. Nem tévedhettem el vele.

Egy másik kürtőutat megint egy titáni nagyságú chelonia zárt el előlem. Ez egy teknőc, hosszú kígyónyakkal. A teknője még most is teleragadva balánokkal.

Egy harmadik kürtő düledékei közül csak a feje látszott ki hosszú előretolt nyakával egy iguanodonnak: ami ősapja lehetett a krokodilnak, csakhogy nem volt elég neki a két borzasztó fogsor, még két egyenes szarva is volt a homlokán.

Egész múzeum volt, amit összejártam. A felbomlott palarétegek közt falevelek, egész gallyak lenyomatai, az őskor bogarai, a finom libellák; aztán halak, madarak maradványai, repülő gyíkok. Ki keverte ezeket így össze ez óriási gyűjteményben? A szárazföld, az édes vizek s a tengerfenék lakóit? Légben repülőket, földben gyökerezőket?

A csillámpala nemes érceket is szokott rejteni magában. Több helyütt akadtam oly gazdag ezüsterekre a kőzetben, melyek túltesznek a kangsbergi ezüsthordó csillámpala zsákmányzatán, egész megcsavart szalagok színezüstből, s egy helyen gyönyörű szép rutaalakú terméсарany kristályzatok ragyogtak clém a sötét kőhasadás közül. — Otthagytam aranyat és ezüstöt. Én levegőt kerestem — és vizet.

A HEGYKRISTÁLYBARLANG

A csillámpalaréteg nem tartalmaz vizet. Víztartómnak pedig már csak a fenekén volt valami. Nem számítottam ilyen hosszú útra. Mindössze tizenkét liternyi víz fért belc, s én eleinte nagyon is bőven bántam azzal.

De honnan is remélek én itten vízérre találni? Hát van a fölöttem levő világban csapadék? Fölöttem örök jég van. Itt nem képződhetnek források, hisz nincs eső, nincs olvadt víz soha.

És mégis számítottam rá. — Ahogy a jégbarlangból olvadékok csapol le a mélyebben fekvő rézbánya melege, éppúgy megtörténhetik az, hogy a bazaltkitörés által okozott meleg egy egész hegyoldalt úgy keresztülmelegített, hogy arról minden jégnek le kellett olvadni, s a fejem fölött szivárgó víz a sziklák rétegein valahol bizonyosan át fog törni.

Ezt nem csak hinnem, ebben bíznom kell. Mert az elhagyott jégbarlangba készleteim megújítása végett vissza nem mehetek, utam el van most zárva a bazalttüreg által. Ez izzó vermen át nem hatolhatok, amíg a többi sziklaüregek hidegebb lege ki nem egyenlíti a benne támadt hőmérséket; vagy legalább az alsó rétegekben embertől elviselhető hőfokra le nem szállítja azt.

Előre kellett hatolnom.

A felbomlott palarétegnek egy nyílása haránt kezdett alávezetni, s később csaknem kéményegyenesen vitt lefelé s mint-hogy ez a nyílása is lap mentében támadt, tehát nem volt miben megkapaszkodnom. Kénytelen voltam ismét a kötélhágcsóhoz folyamodni, azt ismét a már kipróbált módon a medve derekára kötve; s míg ő fennmaradt és megkapaszkodott, addig én leszálltam a hágcsón, ő aztán utánam csúszott kényelmesen, körmeivel kötve kereket. Visszatértem (ha erre kell visszatérnem) ismét ő fog a sima kürtőn felkapaszkodni a kötélhágcsómmal.

Legnagyobb bajom volt a poggyászzommal, amit a legszűkebb kürtőkön át is magam után kellett vonszolnom.

Húszméternyi mélyen vitt alá a függőleges sziklakémény, s alulról egyre fújta a szél. Mikor feneket értem, akkor egyszerre megszűnt a légáramlat.

Egy szűk oduba jutottam, melyben éppen csak annyi tér volt, hogy ketten útitársammal elférhettünk benne.

S innen semmi kijárási lehetőség.

Bábi félelmesen nézett rám, füleit előre hegyezve.

— Ne félj semmit, Bábi. Nincs semmi baj. Hallod, hogy döng a kalapácsom alatt ez a fal, ami utunkat állja? — Nem messze van a szabadulás. Ezt a falat holnap keresztöltörjük. De előbb ki kell pihennünk magunkat. Harminchat órája, hogy nem aludtunk.

Tehát ott néhány órai éjszakát csináltam. Hármás éjszaka volt. Szememen az álom éje, fejem fölött a földboltozat éjszakája, s a föld felett az éjszarki féléves éj. . .

A három közül az egyik megvirradt. Fölebredtem.

Hálószobánk, mely leszálltunkkor csak két fok meleget mutatott, felébredtemkor tíz fokig melegült vendégei kipárolgásától. Viszont annyival fojtóbb volt benne a lég. Öt óra alatt a légenyt erősen fölemésztették tüdőink. Sietni kellett a börtön tágitásával.

Az nem volt olyan könnyű munka, amilyennek hittem.

Az utamat álló fal döngése tanusítja, hogy túl rajta tágas üreg van. De amint csákánnyal hozzáfogtam a falba rést törni, tapasztalám, hogy a csákány nyele minden ütés után úgy visszarúg a tenyerembe, mintha tűzkőbe vagdálnék vele. A csillámpala kvarctömegekben végződik.

Órahosszat vesződtem egy akkora lyuk kifúrásán, amekkorában a kezem befér. Hogy pusztán csákánnyal, feszítőrúddal itt keresztül nem török, annyi bizonyos volt. Hatályosabb és merészebb eszközhöz kellett folyamodnom. Hoztam magammal nitroglicerin töltényeket. Egyet elővettem, és beleillesz-

tettem a vésett lyukba. A töltény óraművel volt ellátva, s kiszámított időre önmagát robbantotta fel. Ez idő alatt Bábival együtt felhúzódtam a kürtöbe, hogy fedve legyünk a robbanás elől.

Az eldördülő pukkanást mélyen és soká visszhangzó tompa dörömbölés követte, mintha sziklatömegek gördülnének alá a boltozatos üregbe.

Ekkor leszálltam ismét. A gyutacs füstje nem a kürtő felé húzódott, hol én rejtőztem, jelülül annak, hogy másfelé talált kijárást.

Most aztán ismét elővettem a magnézium sodronyt, s meggyújtottam azt, bevilágítva vele az előttem támadt másfél méternyi gömbölyű nyíláson.

Az ezeregyéjszaka mesélői álmodhattak ilyent, mikor legpazarabbul megterhelték képzeletüket drágakövekből álló barlangokkal!

Egy alul is, felül is és köröskörül gömbölyű üreg tárult fel előttem, melyet úgy hívnak, hogy „kristálypince”. Hasonlókat találtak Courtes-nél a Mont-Blanc alatt, aztán a Lauterau jéghegyei alatt és Natersnél Felső-Wallisban; — de ez mindannyit felülmúlta pompában, nagyszerűségben. Ez a madagaszkári kristálybarlang vetekedik.

Felső boltozata vakító fényű fehér volt. Azt apró fehér jegecek boríták, talán csak a kovany párázatából tapadva oda; alább hajolva, a boltozat mindinkább megrakodott hatszegű kristályokkal, mik a világításban izzani látszottak; mintha gyémántzsarátnokbul volna az egész kupola, míg az oldalfalak már félméternyi hosszú prizmákkal voltak befedve, amik csoportokban meredeztek elő, s végül a barlang feneke rakva volt négy-öt méternyi hosszúságú, egész méternyi szélességű kristályoszlopokkal, hatszegű piramidokkal és kettős gulákkal; a titánok drágakövei néhol egymásra düledezve meredtek szét, másutt két kristályoszlop keresztültört egymáson, s egy darabot képezett, az óriások ismét egyes oldalaikban be voltak vonva

apróbb jegecekkel. Körös-körül tündököl, szikrázik, szivárványszíneket játszik mélység és magasság; minden fény visszavert fényt támaszt, árnyék nincs sehol, csak más színű fény. Semmi más érc, föld, kő nem lakik itt: egyedül a kristály, ez, aminek mellékneve a kövek között az „örökkévaló”. S abba sem vegyül semmi más színű válfaj, sem sárga citrin, sem barna füsttopáz, sem fekete morion. Tiszta vízként átlátszó kristály az egész. S e tündöklő gömbalakú üreg átmérője legalább száz méter!

Oly félve, oly félelemmel léptem az üregbe, mint egy ismeretlen földalatti istenség templomába. S valóban nagyobb-szerű volt az minden templomnál, mely valaha a föld felett épült. Embertül kigondolhatatlan pompa. Sugárözön, szivárványozók minden falon, s lenn a mélyben az egymásra dülő vastag kristályoszlopok, mintha templomi székek volnának láthatlan ájtatos nép számára, néhol egy gót idomú karszék, mintha előkelőbb szellemekre várna ott; egy feltornyosodó jegeccsoport katedrát képez, lépcsőfokokkal, mennyezettel; egy karzaton mintha orgona volna egymás mellett álló sípokkal, s a templom hajójában óriási nagyságú kristálytömbök egymásra támaszkodva, düledezve: ez az oltár.

Áhítattal közelítettem felé.

AZ ŐSEMBER A KRISTÁLYBAN

A kristályoltárt egész csoportja képezte az egymásra támaszkodó s egymásból haránt kimeredő hatoldalú prizmáknak, miknek végeit hatszögű piramidok alkották. Embermagasságnál nagyobb, két karral át nem érhető derék oszlopok.

Be lehetett menni ez oszlopok közé, mint egy szentek szentébe.

Magnézium sodronygépcmet ráillesztettem egy alant fekvő kettős gulára, úgyhogy az magában éghetett tovább, s ekként belülről világítva meg e csodálatos kristály-oszlopcsarnokot, elindultam azt körüljárni.

Az egész oszlopcsoport fehér fényben tündöklött, míg a pincét félhomály borítja, melyen csak a kristálytömb fénye derengett keresztül.

Amint a kristálycsoport háta mögé kerültem, megdöbbenve riadtam vissza. *Egy roppant kristályprizma közepében egy emberalak állt előttem.*

Ahogy apróbb kristályokban, borostyánkő tömegekben találunk őskori bogarakat, libellákat, szitakötőket, úgy volt befoglalva az óriási kristálytömegbe egy őskori ember. A felmeredő kristályban egy egyenesen álló emberalak.

Nem négykezü, nem ásatag protopithecus: *a valódi homo primogenius.* A homo diluvii testis. Egyenesen álló férfialak, csaknem hat láb magas, sima és magas homlokkal. Egész testén ez volt az egyedüli szőrtelen rész. Az ősembernek szüksége volt rá, hogy a természet ruhát is adjon neki, mint más állatnak, még ő nem tanult se szőni, se ölni, növényevő volt. Ami most az emberi testen csak pihe, láthatlan szőrszál, azt a viszontagság, az időjárás befolyása nála hajszerű gyapjává nevelte meg. Vállai, karjai, melle, lábai végig fedve voltak bozonttal. Állat volt, de ember alkotású; magas, boltozatos koponya, kiálló hajlott orr, az arcéllal derékszöget képező állkapocs. Szája csukva volt; öklei összeszorítva, és karjai kissé felhúzódva. Őreg embernek kellett lennie, mert göndör haja, szakálla, s minden szőrszál természetén végig ezüstfehér volt.

Hogy került ez az ember a kristálytömeg közé?

Úgy, ahogy én kerültem volna medvéstül együtt a bazalt-oszlopok valamelyikébe, ha az állat ösztöne tovább nem lát az én emberi eszemnél.

Ez ősember is valószínűleg a nagy föld feletti kataklizma elől menekülve e barlangba vetődött; melynek fenekét már akkor a kristályosodáshoz közel álló kovasav-olvadék képezte. Tiszta, átlátszó víznek látta azt maga előtt. Talán át akarta azt úszni; vagy talán csak inni belőle, s amint belelépett, abban a percben megszületett a hegykristály. Ez az egész kristály-

pince egy perc alkotása volt; a kovasav-tengerszem millió kristályá alakulva fedte be a kerek falakat, s a fenéken óriási jegecoszlopokban tömörült össze. A vakmerő ősember egy ilyen kristályprizmába szorult bele. Gyönyörű koporsó! Egy darab kristály. S ez megőrzé őt az enyészettől. Az életműszeres test feloszlításának semmi tényezője nem férhetett hozzá. Egy feloszthatlan perc műve volt az egész.

A hegykristály alakulása nem idézett elő hasonló tüneményt, mint a bazalté: nem származott belőle kitörés s a zsurlódás előidézte hőség, ami engemét, ha a bazalt közé jutok, nemcsak hamuvá éget, de még hamvamból is okvetlenül valami új, ismeretlen ércnemet olvaszt össze; a hegykristály születése legfőljebb akkora meleget támaszthatott ez üregben, mely az emberi vér hőmérsékét alig haladhatta fölül, s e hőmérsék tízezer s tízezer év után, aeonok lefolyásával sem száll a zérus fokon alul, minthogy körös-körül kristályburok fedi a pincét, s ez a legrosszabb melegvezető.

— Jó reggelt, ősapám! — mondék, süvegem megemelve a tiszteletreméltó ereklye előtt.

Nem felelt rá. Valószínűleg nem tudott magyarul. Vajon minő nyelven beszélhetett anno 1-ben?

Tovább kutattam. Hátha még többen is lesznek itt kortársai hasonló kényszerhelyzetben.

A kristályprizmák azonban nem voltak mind oly átlátszóak. Az ő koporsójának is két oldalát fedte apróbb jegecekből képződött vékony réteg, melyen nem lehetett keresztüllátni. Másoknak mind a hat lapja fedve volt ily kovanykéreggel, s azokon elébb ablakot kellett csinálnom, kalapáccsal leverve a külső kérget, hogy belsejükbe láthassak.

Valami veszedelmes kíváncsiság csiklandozott. Ahol férfi van, ott nőnek is kell lenni! Matuzsálem apónak dédunokaleányai is voltak. Lehetetlen, hogy egyet magával ne hozott volna közülök.

Egy prizma elé értem, melynek öt oldala fedve volt átlát-

szatlan jegeckéreggel, hanem a hatodik egészen tiszta volt. Tökéletes üvegkoporsó. A tiszta lap erősen iridizált; szivárványt játszott, mint a nemes opál. Abban feküdt, — nem: — állt egy nőalak. Egy fiatal nő, egészen épen megtartva. Arca sima, olajszín, idomai a maláji típusra emlékeztetnek, tojásdad arc, finom metszésű orr, csigahajlású ajkak, domború homlok. A katasztrófa percében, amint az alakuló kristály testét körülölelte, két kezét ijedten feje fölé kapta: azok most is úgy voltak imára kulcsolva. Ez alak egy új világteremtés óta imádkozik a feltámadásért. Hogy nem törte őt össze a kristályalakítás? Oh a kristály nagyon kíméletes a magába zárt idegen testhez; még a szitakötő finom szárnyacskája is oly épen marad benne, mint élve, s a közévegyült *epidot* selyemszárait még csak meg sem görbíti.

A nőt nem ruházta fel a természet önalkotta takaróval, mint a férfit; de azért nem volt az fedetlen, s ez volt rajta a legcsodálatosabb. Aranyba játszó sötétveres haja volt, ahol tömöttebb, ott sötét realgár auripigment színű, s ez a haj körös-körül nőtte az egész alakot. Mint mikor egy növény gyökerei körül nőnek egy cserépedény oldalait. Az a dús hajzat vállaitól elkezdve egész a lábai hegyéig úgy beszötte-fonta az egész alakot, hogy az akként tűnt elő, mintha egy arannyal, selyemmel vetekedő fényes szövettel volna fcszesen behúzva az egész teste, kivéve az arcát s a két felemelt karját.

Ennek a hajnak tehát azóta mindig kellett nőni, amióta ez az alak a kristályprizmába beleszorult. Egy új világalakulás óta!

Eszerint ennek az alaknak élni kell még most is!

Mondják ugyan, hogy a haj nő még a halál után is. A felnyitott koporsókban találnak továbbnőtt hajzatra. Nem tudom: nem láttam.

De itt, a kristály közepett, egy halott hajának nem lehetett volna így tovább nőni.

A kristály mindenütt a bőrt éri. Egy halott bőre merev és

rideg. Ha a haj tovább akart nőni, annak a kristály és a test között csak úgy lehetett előrehatolni, ha a bőr még ruganyos, puha, mint az élőé, s ha engedni tud a hajszál előnyomulásának. Hogy ez a hajzat így körülszóthette ezt a testet, élni kellett nemcsak a hajnak, de az egész testnek.

Ezekben az ősemberekben még most is rejtett élet van!

S mi volna abban lehetetlen!

Nem találtak-e már a kőszénbe szorulva eleven békát? Pedig ez százezer éves földalkotás.

Miért maradt meg benne az élet?

Mert nem volt neki hova repülni. Nem volt semmi kigőzölgéscé.

Indiai fakírok közt mindig akad olyan csodatevő, aki eltemeteti magát, álmra éheztetve, a föld alá, s akit aztán hetek múlva ásnak ki, és úgy költik újonnan életre.

Miért ne történhetett volna ezekkel hasonló csoda?

Egy pillanat alatt zárta be őket a kristályanyag.

Lélek, lehellet, a test melege, villanyossága, az élet minden feltétele egy pillanat alatt be lett zárva: a test nem válhatott meg tőle.

Azóta a kristálykoporsón keresztül annak az anyagváltozásnak, melyet halálnak nevezünk, semmi eszköze nem férhetett hozzájuk. A vér nem aludhatott meg ereikben, nem is mozoghatott tovább; az idegek elzsibbadtak, az agy elkábult, minden életműszer megszűnt működését folytatni, a bőr pórusai nem párologtak ki többé, de az élet nem tűnt el, csak elrejtőzött.

Ezt az életet még újra föl lehetne költetni.

Forróság és borzadály váltogatta egymást egész testemen ennél a gondolatnál.

Hevült a szívem, ha arra gondoltam, hogy én, egy pusztá világrészben egyedül itt veszett ember, még hozhatnék ki a sziklából társakat, akik hozzám hasonló teremtetek, akik iszonyú magányomban velem maradnának; hogy hallanék még egyszer asszonyi hangot és néznék szemekbe, melyek megérteneik!

S egészen elkábított az a káprázat, hogy ha feleleveníthetném őket, ha beszélnének előttem emberi hangokon, s vagy én tanulnám el az ő nyelvüket, vagy ők az enyimet, minő titkokat tudnék meg tőlük azokból az időkből, amiknek történetírói a kagylók és páfránok, s krónikájának lapjai a mész, agyag, homokkő palarétegek, mikbe maradványaik le vannak nyomtatva. Minden kincseinél a földkebelnek, mik eddig elém tárultak, nagyobb kincs volna egy élő ember, aki elmondaná emberi hangokon a jelen világnak, mik történetek ezelőtt húszezer évvel. Milyen képe volt akkor a földnek? Mi volt rajta akkor az ember?

De titkos borzadály futotta át megint minden érzékemet, ha arra gondoltam: szabad-e ez? Halandó emberre van-e bízva, beleavatkozni a feltámasztás nagy munkájába, mely a napok végének s az Úr parancsszavának és az ő szolgálattelvő angyalainak van fenntartva? Az ítéletnap előtt, mielőtt az ég befogadná a földet, kihozni a sírból embereket, kik aeonok óta alusznak s azt mondani nekik: éljetez tovább!

S ha aztán ezek az emberek azt kérdezik tőlem szóval és tekintettel: „Hol van hát a világ? Ha életre költöttél bennünket, add ide nekünk a mi világunkat! Hol van a mi virányunk, mely fölött az ég éjjel is világos volt, s nappal nem lehetett eltűnni a fényt és meleget? Hol vannak a mi diótermő erdőink, miknek héjából méz csorgott, belseikben édes liszt volt, gyökereikből tej folyott ki? Hol a fák, amiknek leveleiről csepegett az üdítő ital? Hol vannak az óriás szörnyek, amik utat törtek számunkra az őserdőkön, s védtek bennünket a hiénáktól? Hol az óriás ‚moa‘ madarak, amik ellen hadjáratokat folytattunk, kövekkel, hogy tojásaikat elvehessük? Hol az örökzöldfü, melyben fészket raktunk, mint a latámi madár, s a virágos hinárral benőtt tavak, amikben elrejtőztünk ellenségeink elől? Hol van az a világ, amelyben csak tavasz van és ősz, s a kettő mindig tart és mindig együtt?”... S én aztán felvezetem őket a föld felszínére, s megmutatom nekik a szép

világot: „Ime itt van! Hó és jég és örök éj: az északfény a hajnal!”

A HÚSZEZER ÉVES MENYASSZÓNŰ

Töprengésemnek még egyéb gátja volt, mint a metafizikai és pszichiátriai nehézségek. Legelőször is maga az a koporsó, melybe ősembereim le voltak zárva.

Hogy nyitom föl e roppant kristályoszlopokat?

A kristályt nem hiába nevezik az *örökkévaló kőnek*.

A kristály hidrokémiai alkotás; vízvegyészet útján támadt; de azzá, ami volt, soha sem lesz többé: még egyszer vízben felolvadt kocsonyává.

Szétörhetem, az igaz; egy erős ütés kell csak a pöröllyel a jegec hegyére, oda, ahol a hatszögletű gúla összefut, s darabjai szerteszét fognak hasábonkint pattanni. Hanem ez a kristály hegyére ejtett ütés a benne levő embernek is olyan jól fog esni, mintha egyenesen az ő feje lágyára ütnék a pöröllyel: ha még él, ettől az ütéstől okvetlenül meg fog halni.

Egy más módszer is van a kristályt szétrepeszteni.

Ha azt a lapját, amely érdes kvarcitéggel van bevonva, egy másik kristálylappal dörzsölni kezdik, az egész kristály-prizma villanyossá lesz, elkezd világítani, átmelegszik. S ha ekkor jéghideg vízzel hirtelen leöntik, pengve, zengve, mintha citerán játszanék szellemkéz, összevissza repedezik, s akkor aztán gyöngye kalapács-kopogtatással is szétbontható.

De hát hol ehhez legelőször is a — hideg víz?

Ez a kérdés akasztott meg legjobban.

Ha még olyan könnyű volna is embereimet fölleveníteni: oktalanság volna azt megtennem; nem adhatnék nekik mit enni és inni.

Italom magamnak is fogytán jár; ételem pedig paprikás medvehús. Ezek itt ha fölbrednének, úgy kellene velük bánni, mint a ma született emberekkel. — Azokat még szoptatni kell.

Tehát csak aludjatok még tovább.

Nektek mindegy, akármennyi idő van a tegnap és a holnap között. Egyetlenegy éjszaka az csupán: ha hosszú is.

Nekem keresnem kell az utat innen tovább.

Most már egészen bizonyos vagyok felőle, hogy e barlangból kijárásnak kell lenni a szabadba; mégpedig ezen az oldalon, ahol a kristálymauzóleum áll. Mert a kristályképződés abban a percben ment végbe, amint a két ember a híg kovasavba belépett; tehát a túlsó oldalról nem jöhettek.

Ha üreg volt a hátuk mögött, azt a szerteszét feccsenő kristálytömeg, valamint a magas boltozatot magát is, egyszerre betakarta; de erre az eltakart üregre könnyű lesz a hang után rátalálni.

Nem messze a női alaktól valami félgömb alakú tömeg vonta magára figyelmemet.

Közelebbről tekintve, ráismertem, hogy az egy dinornis-tojás héja.

Ez őriása a madaraknak még a múlt században élt, s Új-Zéland szigetén a maórik egyetlen tápszerét képezte. Azok ki is irtották egészen, s mikor az elfogyott, egymást kezdték enni. Az ősemberek csak a tojásait lophatták el. A hatalmas madár szokott harcolni, s csatákat vívott az emberekkel, mikor már azok fegyverrel is tudtak bántani, s a hős maórit, ki meg mert küzdeni a moával, utódai hőskölteményekben örökölték meg.

Tehát egy ilyen, domború felével felfordult dinornis-tojáshéj volt az a valószínűleg edényül szolgáló eszköz az ősembereknél, melyben élelmiszereik lehetek. Nem vehettem föl, hogy megnézzem, mi van benne? mert apróbb-nagyobb kristályok tömege egész kéreggel vonta azt be s odaragasztotta a talajhoz. Visszajövök még érte.

Hanem azután tovább kémlelve, egy más útmutató jel tűnt szemembe.

A kristálymauzóleumtól az orgona alakú sípsorozatig egy lejtős karzat vezetett föl.

E lejtő lapja, mint minden e barlangban, szakadatlan jegecsoportokkal volt beterítve, amik tiszta fehérek voltak, mint a gyémánt. Hanem helyenkint mégis látszott egy-egy csoport rozsdasárga jegecképződés a talajon, s a foltok szabályosan következtek egymás után, balról és jobbról váltogatva.

Ezek egy ember nyomai, aki egy más üregből ide tévedve vastartalmú sarat hozott a lábain. E vasvegyület látszik meg a kristályképződésen vagy azon keresztül, mint a kvarctul elütő szín.

Hogy miért csak egy ember lábnyomai? Annak az lehet a magyarázata, hogy a dédapa ölében hozta idáig fáradt dédunokáját. Tehát bizonyosan kedvence volt az. Talán az utolsó az egész ivadékbul, akit megmentett, amikor a többi elveszett. Talán az volt a legkedvesebb.

Mentül tovább néztem ezt a szép alakot, annál jobban fájt érte a lelkem.

Ha én teneked életet adhatnék!

Ha magam is élve maradok, még visszajövök érted, s akkor megküzdöm miattad a halál hatalmával.

S ott eljegyeztem magamnak e húszéves leányt mennyasszonyomul, s megfogadtam neki, hogy senkit mást kivülről nem szeretek, se a föld felett, se a föld alatt.

Nem tudom, képzeltem-e, vagy valóban úgy volt? Nekem úgy tetszett, mintha mosolygott volna rá.

Szegény jó Babi, mikor azt látta, hogy így epekedem a szép alvó halott alak után, megszánt és odajött a kristálykoporsót nyalni. Azt gondolta, az is jégből van, s el lehet olvasztani.

Igazán meg voltam igézve, babonázva ez alak által.

Oltár előtt történt, templomban történt, hogy őt eljegyeztem magamnak.

A sok hihetetlen dolog között, ami rajtam megesett, azt az egyet tartanám a leghihetlenebbnek, ha más mondaná el nekem, hogy én szerelmes legyek a dédanyám öreganyjának a nagynéjébe. Uti figura docet.

Ime itt egy szép menyasszony, aki egyidejű a hegykristály-lyal és a dinornissal.

Ugyan hogy jut eszembe tréfálni ebben az állapotban?

De hát tréfálok talán?

Nem én.

Ha visszajövök, elveszem a mátkámat. Hanem elébb, mint becsületes szolid vőlegényhez illik, lássunk az után, hogy legyen miből eltartanom, ha egyszer élni fog! Mert föld felett és föld alatt ez az első kötelessége a házasulandó embernek.

Tehát vigyük odább a butyrot, Bábi.

Adieu, bájos őskisasszony!

(Nem hiszem, hogy királyleány ne lett volna! Még egyszer visszamegyek, hogy megnézzem. — Milyen lehet ez a szem felnyitva?)

A CET PALOTÁJA

A felfedezett nyomok egész az orgonaalakú kristálycsoportig vezettek.

Odáig érve, kitűnt előttem, hogy e sorakozott kristályoszlopok nem egyenesen állnak, hanem talapjukon előre dülve, rézsút helyzetben válnak el a sziklafaltól.

E nyíláson belül sötétség van: lámpám egy üreg kezdetét mutatja.

A hasadék a szikla és a kristály között elég széles volt, hogy útitársammal és iszakkommal átkeljek rajta.

A sziklafolyosó vastartalmú dolomittömegben vezetett keresztül.

A legörvendetesebb volt rám nézve, amit első lépésem hangja elárult, a sár.

Ebben a sziklában már vízerek vannak.

Bábi egy-egy helyen megállt, s kedvteléssel nyalta a sziklafalat a leszivárgó nedvességért.

A sziklafolyosó folyton mélyebbre vezető lejtőt képezett.

Légsúlymérőm tanúskodása szerint alig voltunk már húsz méternyire a tengersizn fölött.

Három órai folytonos haladás után a sziklafolyosó tágulni, magasodni kezdett, mély szakadékok, tágasabb üregek nyíladoztak be. Végre egy százötven méternyi átmérőjű barlang tárult föl előttem. Sötét, egyszerű, pompátlan üreg. Barna, ércetlen kő minden fala.

És mégis kincset tartalmazott az!

Közepén volt egy tó, melyet egy sziklapárkányon félkörben körül lehetett járni. A kör másik, hozzájárulhatlan részén pedig a sziklafalból harminc méternyi magasságból ömlött alá egy vékony vízsugár a tóba.

E hulló víz zenéje volt a legédesebb szimfónia az én fülemnek!

Vizet találtunk!

Én kulacsommal rohantam a tó felé; Bábi megelőzött, s a tó sziklapárkányára állva, csak úgy kutyamódra kezdte el inni a vizet.

Hanem az első leffentésnél nagyon meg látszott bánni az örömet; felhagyott velem, s meglógatva nagy fejét, felnézett rám, s kedvtelenül morgott.

— Nem jó a víz, Bábi? — kérdeztem tőle, megijedve, s aztán megkóstoltam magam is.

Huh! Összerázkodtam tőle! Hisz ez keserű víz! amilyet Budán a Lágymányoson palackokra szednek.

— De édes uram Istenem, nem keresünk mi gyomorterhelés ellen való orvosságot!

Zúgolódní kezdtem a sors ellen.

— De megállj, Bábi! Valami jutott eszembe. Hátha az a felyülről lecsorgó víz iható lesz.

Bábi megértett, s amint a hátára ültem, beúszott velem a tóba, elvitt odáig, ahol a sziklafalból kifecskendő vízsugár leomlott.

— Gloria in excelsis! — kiálték örömtül ujjongva, midőn

az első tényérnyit felszüröcsölém; de még Bábi sem várta ám, hogy lefordítsam neki latin felkiáltásomat, hanem nekifordította féloldalt a fejét a lecsorgó vízsugárnak, úgy itta azt fel röptében, míg én víztartómat töltöttem meg belőle.

Kristálytisza, szénenyterhes forrásvíz volt az, ami felyülről leomlott, olyan friss, hogy majd a fogát szedte ki az embernek.

De hát hogy lesz e forrásvízből idelenn patikaszer? Mitől válik ez keserűvízzé egy sziklamedencében?

Ezen törtem a fejemet, amíg víztartómat teletöltöttem; ami nem ment nagyon könnyen, mert szűk nyílásával mester-ség volt a vízsugárt elfognom, mialatt Bábi lubickolt velem a vízben; úgyhogy beletelt egy pár óra, amíg e feladattal elkészültem.

Most aztán jelt adtam Bábinak, hogy vigyen vissza a partra. Innunk már van mit, most vegyük elő az ennivalónkat. Talán neki is megjött már az étvágya a paprikáshoz? Lássunk az iszákomból.

Hát amint kiérünk a partra, rémülettel látom, hogy az egész iszákomból nincs sehol.

Eltűnt, elveszett, szőrénszálán elpusztult.

De hisz ide tettem le a partra, erre a sziklára, mellé tettem a csáklámat, vasrudamat, csákányomat. Azok sincsenek sehol.

Bányatündérek járnak itt?

Bábi elérté kétségbeesésem indokát, s neki jobb sejtő tehet-sége volt. Ő nem gondolt bányarémekekre, hanem feltartá az orrát és szaglászott, és aztán megtaszígt az orrával, s mutogatott, kedélyesen morogva fölfelé.

Odanézek. Hát egy ötméternyi magas sziklapárkányon látom az én iszákomból s a rárakott szerszámaimat mind.

De hát hogy mentek ezek oda fel? Én csak nem vittem őket oda! Hiszen lábujjhegyre állva, nyújtózva sem érném el azt az ötméternyi magas sziklapárkányt. Ki vitte azokat fel oda?

Nem vitte azokat oda senki „fel”. Én magam raktam azokat oda „le”. Hanem engem hozott „le” valaki azóta.

De hát ki hozott le?

Az apdly.

Azalatt, míg én a tó közepén a csorgóbul víztartómat megtöltöttem, ez a tó ötméternyit apadt.

Akkor ez a tó nem más, mint egy része a szabad tengernek tengervíz volt az, amit mi először ittunk, ennek a tónak a vize, az volt olyan sós-keserű.

Tehát számításom csaknem bizonyos. Szárazföldünk alatt még egy jégréteg van, s az alatt még a tenger. A jégréteg tartja a földet a tenger fölött.

Még több bizonyságom jött erre. Hanem most engedelmet kérek, hadd lássak a falatozás után. Huszonnégyszó óra óta nem ettem, az asztal terítve, de hogyan jutok fel hozzá?

Bábi elfutott, itthagyott: lement a vízbe, nem tudom, mit keres benne. Magamnak kell valami nagy mesterséggel felkapaszkodnom az étkező asztalomra, ami elvégre sikerül. Két esztendeje már, hogy nem ittam friss vizet! Most esik először jól az ebéd. Azaz, hogy „vacsora”. Hisz itt nincs dél. Mindig éjszaka van. Itt, ha eszünk, csak vacsorálunk.

Bábi csak ma nem tartott velem. Markából evett valamit, és csámcsogott erősen.

Ah, a tenger az ő számára is asztalt terített. A sziklafalak, mikről lefutott a víz, rakva voltak tányéralakú patellákkal. Bábi tudja azt már régi tapasztalásból, hogy az a sziklához tapadó csiga az egész évadot kitartja a medvecsáládnál. Jóízű, okos állatocskák azok, odatapadnak a sziklafalhoz oly erővel, hogy késsel kell őket felfeszegetni. Persze csak nekem. Bábi lehúzza őket egyszerűen a körmeivel. Egy párt magam is megkóstoltam belőlük. Nem rosszabb az ízük az osztrigáénál. Csigák után kereskedve, a part szikláin nagy darab zöldes tömegeket találtam, mikben a nagybecsű ámbrát ismertem fel: azt a drága illat- és gyógyszert, ami csak a cethalak gyomrában terem. Hát ez hogy került ide? Hisz ez nem merül el a vízben soha, mindig a felszínén úszik.

Csemegével és vízzel eszerint el volnánk egyidőre látva Bábival együtt. Még az sem lehetetlen, hogy cyprinodonokat fogunk a vízben. Lehet, hogy ezek a fehér halacszkák itt is tenyésznek, nemcsak az észak-amerikai *Mammut-barlangban*, ami tizenkét mérföldnyire megy be a föld alá, s vannak többféle termei: az egyiket híják az *óriások termének*, a másikat a „*hazajárók termének*” azért, mert tele van a régi aztékok múmiáival. Itt van az a nagy tó is a föld alatt, amit „*holt tengernek*” neveznek, s ebben laknak azok a fehér cyprinodon halak.

Mindezt én Bábinak beszéltem, akit az emelkedő dagály apránként felkergetett hozzám. Úgy látszik, jól volt lakva. Odafeküdt a lábamhoz, s hallgatta nagy figyelmesen geológiai értekezésemet.

A visszatérő dagály hullámai zajosan csapdosták a sziklapartokat.

Ez valami új volt rám nézve: hogy egy földalatti tó hullámokat vessen; az mind olyan csendes szokott lenni, mint egy tükörlap. Ez már zúgott. Odakünn bizonyosan zivatar van valahol. Messze, a nyílt tengeren nagy zivatar, s idáig elhat a nyomása.

Majd holnap, ha szélcsend lesz, elővesszük a tapogatóhálónkat, leeresztjük, s ha kapunk halat ebben a tóban, azt megfogjuk. Jó lesz, Bábi? Most pedig menjünk aludni.

Végzetem volt már, hogy ha valamiből egy kicsit kértem a sorstul, mindig azt kaptam meg, ami legnagyobb.

Azzal a sóhajtással aludtam el, hogy bárcsak foghatnék egy kis halat ebben a tóban, hát aztán egyszer csak arra ébredek, hogy valami rettentő horkolás reszketteti meg a fülem dobját.

Hiszen Bábi is szokott horkolni. Ahhoz már hozzá voltam szokva, ha fölébresztett vele, az orrára ütöttem érte, s aztán abbahagyta.

De ez nem medvehorkolás volt. Annál százszorta hatalmasabb hang. Ha egy ezred katona horkolna egyszerre karmesteri ütenyre, nem közelítené meg ezt a horkolást. Olyan volt az,

mint a megszaggatott s megint újra kezdett mennydörgés. Egyszer húzott, másszor fújt. Mikor fújt, fiatal szél volt, mikor húzott, öreg zivatar. S néha cifrázta is, magasabb basszus hangokba törve fel, s végezte horkantással, mint egy álmodó óriás.

Polyphemus barlangjába jutottunk-e?

Mikor aludni mentem, lámpásomat rendesen el szoktam oltani, hogy ne fogyjon az olajam hiába. Nagy barlangokban nem volt okom a vihedertül félni az újra meggyújtáskor. Tehát sötétben voltam most is.

És mégis láttam.

A víz világitott. Valami homályos foszforeszcens derengés hatott át a hullámokon, ami folyó fényvé vált a habok éles gerincein. S ahol azok megtörtek, a hulló vízcseppek úgy tűntek fel, mintha hulló szikrák volnának.

S az önvilágította víz közepett feküdt egy idomtalan nagy test. Egy cethal. Potykát kértem, cethalat kaptam.

Negyven méter volt a hosszúsága a fejétől a farkáig: akkora, mint egy dunai gőzhajó.

A feje félig künn volt a vízből, s a hullám ki- s bejárt irtóztató száján, melyben roppant, szalonnás nyelve kényelmesen hevert halcsontadó fogsövénye alatt. A szemei félig be voltak hunyva. Ő volt az, aki horkolt.

Ez a barlang a cethalnak a hálószobája.

Ez aztán elég nagy hal.

S ilyen bolond az én szerencsém! Még itt is kijutott számomra a sorstól az a különös kedvezmény, hogy éppen az asszonyságnak hálószobájába vetődtem. Ez a cethal anya!

Ami onnan tudhattam meg minden kétséget eloszlatólag, hogy a vízből félig kiemelt farkán még ott aludt a kis princ. Egy szeretetreméltó kis csemete: valamivel nagyobb egy bivalynál. Két pici, úszó tenyerével, melynek csontváza éppen olyan ötujjú, mint az emberé, átölelte az anyacet farkát, hogy le ne essék róla, míg az őt csendesen ringatja.

— Ez már szép darab pecsenye — sűgám Bábinak, ki nagyot ásítózott, száját széttátva s a nyelvével körülnyalva a pofáját a kész lakoma előérzetében. — De nem eszel belőle! — folytatám a suttogást, s a szájára ütöttem, amért nagyon nyafogott.

— Várjunk csak! Nem szabad nekünk ezt a cethalat megbántanunk, Bábi! Idegen kapitalista ez! Ezt utilizálnunk kell.

Bábi nem értett hozzá. Nem volt nagy financier. De én tudtam, hogy mire spekulálok. Rögtön hozzáálltam, hogy valamennyi kiürült konzerves edényemet tisztára kimossam a tóban. Én a cetet nagyon könnyen megölhettem volna. Iszákomban találomra elhoztam egy párt azokból a legújabb találmányú cetszigonyokból, miket Conces készít Brémában, s amiknek belseje robbanó anyaggal van töltve. Ezeket vagy puskából lövik ki, vagy úgy hajtják bele a cetbe, és amely percben a szigony keresztülhat a cet bőrén, a töltény eldurran, s az állatot abban a percben megöli. Mert az óriásnak, aki ezerötyszáz mázsát nyom, igen pici kis lelke van. Gyávább a kölyök-kutyánál, s a legcsekélyebb seb megöli. Nekem azonban a spekuláción és a lojalitáson kívül még egy harmadik indokom is volt a jámbor cet élte elleni merényletet el nem követnem: az, hogy ha én ezt megölöm, ennek a hullája, amíg azt egy medve fölemészti (mert embernek nem való a húsa), azalatt olyan bűzt fog e barlangban támasztani, hogy meg nem maradhatok benne.

A cet azalatt lassankint alábbhagyott a horkolással. Nagyot fűjt. A két orrlyukán át vastag gőzoszlopok lövelltek elő; oly robajjal, mint mikor a gőzhajó katlanából kieresztik a gőzt. Azután nagyot ásított, két úszótalpával nyújtózkodásnak eredt a vízben. Majd a farkával kezdett evickélni. Ez az úrfinak szólt, hogy ébredjen fel már. Az lehengeredett fektéből, s aztán ügyetlen evickéléssel táncolta körül az anyját, mint egy kis kutya. Az anyacet valami gyöngéd rőfögést hallatott eközben. Aztán kiöltötte hordó vastagságú nyelvét; mire a kis poronty

rögtön felkapaszkodott. Az anyacet aztán beszopta őt egészen a szájába s aztán megint kilökte onnan. Ez volt a reggeli mosdás. Valószínűleg a balánokat szopta le róla, amik a tenger kulláncsai; a kis úrfi bőrét meglepik s belecimpajkognak. De a mama letisztogatja őket onnan.

Most következett az, amire én vártam.

Amiért a cet leginkább keresni szokta a zárt helyet, ahol nem háborgathatják: az a szoptatási műtét.

Tudjuk, hogy a cet, a tengerlakók legnagyobbika, nem hal, hanem emlősállat. Eleven fiat szül, csak egyet, legfeljebb kettőt, s azt szoptatja egy álló esztendeig, míg a kamasz jól megnő.

S a szoptatás a cetnél sok furfanggal jár. Két emlője van alul, egymástól kétméternyi távolban.

(Ezer bocsánatot kérek, hogy ilyen toalett-titkokat is el kell árulnom.)

S minthogy annak, aki szopni akar, nem lehet a fejét a vízben tartani; tehát az anyacet kénytelen hátul feküdni a vízbe, s úgy nyújtani a tejét a fiának. Ez a legritkábban észlelhető látványok egyike. Az anyacet ehhez a műtéthez a legbiztosabb rejteket kénytelen keresni; ilyenkor hall- és látérzékei a víz alá vannak merülve, fejjel van lefelé, ami melegvérű állatot eltompít, s a szoptatás alatt könnyen meglephetnék tengeri és szárazföldi nagyszámú ellenségei.

Nekem megadatott a szerencse e ritka látványt a legközelebről végignézhetni. És nemcsak a nézhetés volt megengedve.

Megvallom, hogy vakmerő gondolat volt tőlem, de tökéletes siker által lett koronázva.

Mikor a cetet hanyatt fordulni láttam, s aztán, mint egy megfordított propellert farkával a kisedet cet alá furakodni, hogy azt tőgyeihez feltolja a vízből, azt mondtam a kis cet úrfinak:

— *Lássa nagyságod*: nagyságodra nézve tökéletesen mindegy,

hogy öt esztendő alatt legyen nagykorúvá vagy hat alatt. És hátha egy ikertestvére volna nagyságodnak s azzal kellene megosztani az anyatejet? Minthogy pedig nincsen, adoptálom magamat nagyságod testvérenek. Darwinnál van a geológiai tabellám, amelyből kiderül, hogy egy családbul származunk. A cet az egyedüli emlős állat, bátyánkon, a majmon kívül, akinek az első lábán öt ujja van; nekem is az van: ez elég az atyafiságra. Tehát kérem magamnak azt a másik kútforrását az életnek.

Ezt mondva, kiürített víztartómmal odaúsztam én is az anyacethez, én is felcsúsztam az alsó extremitásán egész a tejképző életműszeréig, s ott melléhelyezkedtem a szopós princnek.

Az úrfi morgott rám egy kicsit; de nem tudott hogyan elkergetni; ha ő ütött a farkával, én visszarúgtam a lábammal, míg csakugyan elhitte, hogy testvére vagyok; s azalatt egy vékony, belül üres kaucsukcső segítségével, melyet a laboratóriumból hoztam el, pompásan kiszivattyúztam a másik emlőből a tejet. A víztartóm félignél tovább telt meg vele.

Én hamarabb elkészültem a feladatommal, mint a princ, s már vissza is úsztam a partra, mikor még az mindig szopott.

Ez aztán gyönyörű osztalék volt. Nyolc liter tejet kaptam egyszerre. Jóízű, kövér tejet, mely zsírtartalomban tútesz a bivalytejen.

Ennek nagy részét eltettem az üres bádogszelencékbe, azokat ismét légmentesen elzárva. Számítottam későbbi szükségre. Bábi hozzá se szagolt a tejhez: ő jobb szeretett volna a húsából. De hát arra megmondtam neki, hogy ne számíton. A cet nem likvidál.

Különbön jöhet még számára is valami nagy szerencse. Ha a cet idejöhett a tengerből; éppen úgy jöhetnek ide fókák, rozmárok, tengeri oroszlánok is, s a jegesmedvének nem kell háló, sem szigony, hogy a halat kifogja a vízből.

A cet aztán, amint megszoptatta a fiát, s gondolta, hogy már

elég, megint megfordult, a vízbe pottyant borjúcskát felkapta a szájába, s azzal fejfelé eltűnt a víz alatt.

Ha ez az áldás még többször is visszakerülne, igen szépen el volnék látva télire élelmiszerekkel.

Medvehús és cethaltej.

Az elsőről azt tartják a vadászok, hogy aki sokáig él vele, hamar megöszül. Fehér lesz tőle a haja, mint a jegesmedve. Nem hiszem én azt; ha igaz, sem bánom.

A cethal pedig azontúl minden tizenhat órai időközben visszajött a barlangba a fiát megszoztatni, úgyhogy én nem tudtam már hova tenni a tejet, s azon gondolkoztam, hogy ha azt a két ősembert életre költhetném, ha a jégbarlangba az otthagytott eszközeimért visszamehetnék, ebből a tejfölöslegből még sajtot is csinálhatnék. A cet adja!

Ez aztán az igazi honanya, aki az egész népet egymaga eltartja itallal, étellel napról-napra!

HARC AZ ÓRIÁSOK KÖZÖTT

Most már ebben a barlangban ütöttem fel kedvenc tanyámat, ahol forrásvizem és tejem volt. Csupán világítószerem volt már fogytán, azzal nagyon takarékosan kellett bánnom. A tengernek voltak korszakai, amikor maga világított. Ez a villanyos világítás alkalmasint összeköttetésben állt a föld felett tündöklő északfényvel.

Hanem egy másik befolyását is éreztem a tenger és a tó közötti összeköttetésnek. Azt, hogy a tenger hőmérséke is közölte volt a barlanggal. Állandóan egy fok volt 0 fölött.

Ez már hidegnek nevezhető, én azonban hozzá voltam már szokva. Ébren erős mozgásokat tettem, s aludni a jégmedve mellé feküdtem le, akinek a testmelege óriási terjedelme mellett rám nézve valódi befűtött kályha. Elképzelhetni: egy test, mely tizenkét vámmázst nyom, s száz fok meleget (Fahrenheit szerint) sugárizik ki.

Bábi most már nagyon sokat aludt. Érezte a közelgő téli álmom időszakát.

Nem tudtam már mással felköltetni, mint ha a fülébe trombitáltam. Különbén hagytam aludni.

Egy esemény azonban mégis kényszerített Bábi édesded álmát félbeszakítanom. Azt különben ez a nagyszerű jelenet maga is megtette volna nálam nélkül.

Egy ízben szokatlan villanyos fényben derengett a barlangi tó, amidőn egyszerre egy magasra vetődő hegyhullám hirdeté előre a barlang úrnőjének közeledtét.

Többször észleltem már ez előjelét a cethal érkezésének, de ezúttal a szokottnál hevesebb, turbulensebb volt e roham, aminek a következő perc meghozta a magyarázatát.

A cet fejével felfelé bukott fel a hullámhegy alól, melyet rohamával támasztott. Fiát, mint rendesen, a szájában hozta magával; de ezúttal nem jött egyedül, vele egyszerre bukott fel a víz színére egy másik szörnyeteg: egy ámbra-cet (physeter).

Ez a csodaszörny, melytől az ámbra származik, hol annak a beleiben félmázsás darabokig tömörül össze.

Ez is egy rokona a cetnek.

Kedves rokon!

Míg a cet, a *bothead whale* (*balaena mysticetus*) a legártatlanabb teremtés a világon, mely óriási termetét csak a tengervíz ázalagaival táplálja, csak apró puhányokat s repülő csigákat eszik, addig rokona, az ámbra-cet, (*spermwhale*, *Physeter macrocephalus*) csak hússal él, s kedvenc eledele a cápa és a cet.

A cápa, a rettentő szörny, mikor a physeterre bukkan, rémülé-
tében az iszapba búvik előle, s ki hagyja magát gyakran kerget-
tetni a partra. Ahogy a cápa ketté tud szelni egy harapással
egy embert, éppen úgy az ámbra-cet egy cápát. A balaena-
cetnek legfélelmesebb ellensége ez. Ennek nem eszi meg a
húsát, csak a nyelvét. Nagy inyenc. A többit otthagya. Hanem
a cet kis fiát szintén szereti, arra örömet vadászik.

A cetnek nincsenek fogai; ínyét a halcsont-lemezek képezik, azokkal ő nem harap. Az ámbra-cetnek pedig van negyvennyolc foga. Mind valamennyi az alsó, kinyúló állkapcájában, amiknek a számára a felső ínyben csak megfelelő üregek vannak, ahová beleillenek. Szép gömbölyű sorban állnak ezek a fogak; legelől a leghosszabbak, azután a kisebbek. Alakjuk olyan, mint az uborka; a legkisebb fog súlya egy kilogramm, a legnagyobbé kettő. Ez irtóztató fogsorral képes egy dereglyét összemorzsolni. Nagysága felényi, mint a ceté, akkora mellette, mint egy kisebb propeller a nagyobb gőzös mellett; de a feje csaknem olyan nagy, mint azé. Az irtóztató fej testének egyharmadát képezi. A háta púpos. Egész teste bársony-fekete, zöldbe, kékbe játszó, csak a hosszú nyelve vérpiros, s kilátszik, mikor a száját feltátja. Valóságos ördög.

A cet kényes, érzékeny állat. A legkisebb sértés, mely núsát éri, okvetlen halálát vonja maga után. Egy lándzsadöfés kivégzi, amit egy ember kiheverne. Az ámbra-cet csak két helyen sebezhető. Ott, ahol a feje a derekától elválik, a nyolc nyakcsigolya táján és a hasán; koponyája kemény, mint a kő, azzal, ha dühbe jön, a gályák oldalát is betöri, más része testének pedig csontszívósságú inakkal van keresztül-kasul befonva.

Ez a szörnyeteg támadta meg az én cetemet.

Az rémülten menekült szokott búvhelyére, de a cachelot előtt is ismeretes volt az már, utána rohant, sziklák alagútain át, jéghegyek barlangjain keresztül. S most ebben a szűk amfi-teátrumban adnak egymásnak találkozót az élethalál-harcra.

A cet a rémülettől és sietségtől horkolt és fújt; a gőz sugárokban lövellt ki orrlyukaiból.

A cet igen jó stratégiai állást foglalt el magának. Nagy fejét beékelte olyan szűk sziklaöbölbe, ahol ellenfele nem férhetett hozzá. A cet minden védszere a farka. Igaz, hogy az rettenetes fegyver. Tele vannak vele a cethalászok krónikái, hogy miket tud a cet a farkával elkövetni, feldobja a dereglyét a levegőbe a benne ülő tizenkét emberrel együtt, csak úgy bukfenceznek,

s képes egy jókora kompot úgy kettévágni a farka egy legyintésével, mintha fűrészszel vágták volna ketté. Mikor a cachelot odacsap hozzá, hogy agyari sorával kihatja az oldalát, a cetnek egy farkcsapása a tó túlsó sziklafalához csapja őt egyszerre.

Hanem az föl sem veszi a pofont, az ő bordái, az ő csontbőre kiállják azt. Megújítja a támadást.

„Ébredj, Bábi! Veszélyben Izrael!” ordíték a medve fülébe, s orrára ütögeték, amitől leghamarább fölébred.

Ha megöli a cachelot a cetünket, oda a tejgazdaság!

Magam is hirtelen sieték a magnéziumot meggyújtani. S aztán előkerestem a robbanó szigonyomat, s siettem a harcban interveniálni.

Gyönyörű tengeri párviadal volt az!

Csak most, teljes világításnál volt alkalmam először cetemet jól megnézhetni. (A világosság nem zavarta meg a küzdőket, a ceteknek igen rossz látásuk van.)

Az én védencem a hátán barna, a hasán fehér volt, a szája is szélesen fehér, s benne a fogsor helyett kiálló halcsont-palánk fekete, a torkán kezdve a hasáig ráncokat vetett a bőre, s a ráncok feneke vérpiros volt, mikor egyet fordult, ezek a vérpiros sávok a márványozott fehér bőrön gyönyörűen villóztak végig. Úgy hiszem, hogy az én cetem a maga népe között valódi „szépség” lehet.

A küzdelem a két óriás között egy perccig sem szakadt félbe. Farkaik csapkodása egész felhőszakadást támasztott a barlangban; a hullámok húsz méternyi magasan csapkodtak föl körülöttünk, s minden percben teleloccsant szemem, szám tőlük. A cet bőgni kezdett oly hangon, ami egy öldökölt sertéséhez hasonlít, csakhogy ezerszer erősebb, a cachelot pedig fúj és horkolt, s mikor egyszer-egyszer a fejét érte a cet-fark csapása, az olyant csattant, mint egy mennykőütés.

És eközben a cet folyvást szájában tartá fiát; ki nem ereszté onnan, s a nyelvvel nyalogatta a fejét.

— Segítségre, Bábi! — kiálték medvémmek. — Aztán pecsenye is lesz, ha mi győzünk!

Nem is sok biztatás kellett neki. Ősi tudomány ez a jeges-medvénél. Ez is tud úszni, lebukni s megöli a tengeri oroszlánt a víz alatt, ha összeakasztanak egymással. Bábi csak arra vár, hogy egyszer a cachelot kikerülve a cet farkcsapását, oda oldalogjon ennek a fejéhez. Számított rám is. Sokszor vadászott ő már így együtt a cethalászokkal.

Amint egy pillanatban sikerült a cachelotnak a cet fejéhez nyomulni, a cet veszve látszott lenni. Ekkor Bábi egy magas szikláról egyszerre odaveté magát a cachelot hátára s iszonyu körmeit belevágva annak a bőrébe, átharapta annak a nyakát éppen azon a legkényesebb részén, ahol a fejét a testétől elválasztják a csigolyák, egyedül kényes csontok, alig papírvastagságúak. Bábi tapasztalt cetvadász volt.

Most aztán a cacheloton volt a sor a megrémülésre. Érzé, hogy egyetlen fájó részén van megtámadva; a felszakított bőr alul egyszerre omlani kezdett ki az a drága olaj, mely a cachelot értékét képezi, s aludt állapotban spermaceti név alatt ismeretes.

Amit csak a hajósok meséjének hittem addig, azt élően láttam e pillanatban; a cachelot felugrott a vízből legalább tizenöt méter magasságra, s azután hanyatt veté magát a vízbe.

Ezt a pillanatot siettem felhasználni. Hirtelen belehajítám a felfelé fordult hasába a szigonyt, melynek hatása halálos, ha az a bőr alatt elrobban.

Az óriás szörny erre egy villámsebességű vickándozással porrátört vízfellegbe burkolta az egész barlangot, s mire kinyitottam a szememet, már nem volt sehol, eltűnt a víz alatt. S vele együtt az én medvémm.

Azt hittem, hogy a vízbe fojtotta a szegény Bábít.

Néhány perc múlva azonban láttam felbukni a víz színére az ő kedves juhász kutya-forma fejét, amint ügyesen úszott ki a part felé, s ott lehajolt egy sziklára, s a vízbe lenézett.

A harc be volt fejezve.

Az én cetem nyugodtan heverészett a vízben. Szemei, miknek hosszú pillái vannak, mint az embernek, hátateljesen látszottak felém pislogatni. Talán megismerte bennem szövet-ségését. Utoljára elkezdett sírni: a cetnek könnyei is vannak. Halálra ki volt fáradva, elaludt.

(Vége az első kötetnek)

II. KÖTET

UTAZÁS A CETHALBAN

Alig telt bele félóra, hogy a cachelot újra felmerült a víz színére; de mozdulatlanul. Meg volt ölve.

— No ez most már a mienk, — mondék Bábinak, s fogtam egy kötelet, s azzal felülve a medve hátára, beúszttam a holt physeterhez.

Húszméternyi hosszú állat volt; még holtan is félelmetes.

Alsó agyarsorának nagyobbjai tizenhat centiméter hosszúak voltak, tehát hosszabbak a legnagyobb vadkanagyarnál, de amellet nyolc centiméter átmérőjük, simák, mint az elefánt-csont.

A feje a legbecsesebb része, abban van a csont és bőr közötti sajátságos üregekben a spermaceti. Ezt azonban utoljára hagytam. Sietősebb feladat volt a derekát felbontani; mert az ha egy napig felbontatlan áll, a szalonnája erjedésbe megy át, s mikor felpukkan, olyan bűzt terjeszt, hogy az embereket kikergeti vele a városból. Legelőbb is keresztülkötve az alatt-ságot az állkapcáján, annál fogva Bábi segélyével odavontattam a nagy holt tömeget a sziklaparthoz, hogy jobban elbánhassak vele.

Tehát legelőször végighasítottam a bőrét, aminek lefejtésénél Bábi is segítségemre tudott lenni. A bőr jó lesz nekünk sábornak meg csizmatalpnak. Ez alatt a bőr alatt volt egy vékony hártya, olyan finom, mint a patyolat; *ebből a hártyából készül a grönlandi leányoknak az inge*. Gondoltam az én mátkámra, mikor ezt az Isten adta kész rumburgi vásznat vég-számra felgöngyöltettem. Ebből lesz neki *indusium, chlamys, tunica, peplum*.

Azutan kerül a sor a szalonnára. Ez tíz-húsz centiméternyi vastag rétegben áll a hátán, amiket én nagy hasábokba szeldelve, csak beledobáltam a vízbe; onnan majd könnyű lesz azokat kihúzgálni. A szalonna alatt volt azután az a szívós csontszövet, amit legjobban hasonlíthatok a pulyka combjában levő inakhoz; mintha ilyenekből állna az egész páncélja, amit baltával is nehéz felvágni. Az egész „Malpighi hálózata” a cachelotnak ilyen egymást keresztező csontszalagokból állt.

Ez alatt volt azután a szép veres húsa. (A balaenacet húsa fekete.)

Ez már Bábinak az osztaléka. Nem is kínáltatta nagyon magát. Valódi hús-California volt ez ránézve. Efölötti örömeiben el is felejtette a téli álmát.

Most került aztán a cachelot fejére a sor.

De mielőtt azokat a csontüregeket felnyitogatnám, amik mint a méhsejt fekszenek egymás mellett, s amikből az olaj híg nedvét kancsóval lehet kimerni, előbb gondoskodnom kellett valami tömlőrül, amibe azt eltegyem. Erre legjobban felhasználhatom magát a physeter gyomrát és beleit.

A bemenet könnyű, a kapu tárva van. A physeter szája úgy fel van tárva, hogy azon szekérrel be lehetne hajtani.

Az alsó állkapcája oly hosszú, mint egy deszkaszál, s éppen olyan keskeny, csak kétfelől kimeredő fogsorai teszik szélesebbé. Ez alsó állkapcában fekszik hosszan a vérszíves nyelv, melynek a szélei két felől ki vannak cafrangozva. Ez finom eledel, csak hogy fel kell hasogatni, besózni és felfüstölni. Ez mind meglesz. De előbb menjünk beljebb.

A boltozatos szájpadrás alatt felállva elmehet egy ember. E szájpadrás különben tele van sörtékkal. Az orrlyukai, mik kívül egyetlen nyílásban egyesülnek, egyenes összeköttetésben vannak a tüdejével, s a porcogós gége vezet le a kaucsuk szívóságú tömeghez, mely azt a bömbölő hangot tudja kiadni, amit csak olyankor hallatt a cachelot, ha verekszik vagy szerelmes.

Hogy szerelmes-e az ámbracet? Elhiszem azt. Akkora szíve

van, mint a két vállam, lapos, széles; a „tojásdad nyílás” mindig nyitva van rajta. A szájpadrólásból a torkán keresztül akkora nyílás vezet le az első gyomrába, hogy kevés lehajlással lebújhatni bele. *Az ámbra-cetnek négy gyomra van.*

Az első gyomra, az csak egy előleges bendő, mely tele van azokkal a mirigyekkel, amiknek a nedve az elnyelt ételt a megemésztésre előkészíti. Gyakran látták már, hogy az ámbra-cet kihányta az elnyelt zsákmányt, ha még nagyon eleven volt a gyomrában, hogy jobban megrágja ismét. Így egyszer egy egész kis cápát nyelt el és vetett ki, s megint elnyelt a cethalászok láttára.

Magnézium sodronyommal kellett ehelyütt világítanom.

A meleg nyolcvanöt fok (Fahrenheit) volt ezen a helyen. A bendő egészen üres volt. A cachelot, úgy látszik, régóta kergeti a cetet, s azalatt nem ért rá más apróbb halra vadászni.

Az első bendőből már csak egy szűk nyílás visz át a másodikba, amin keresztül kell bújni. Ez a második gyomor a vegytani előkészítő műhely. Ennek fenekén már találtam apró tintahalakat és csontvázait régebben elköltött cápáknak, amik még nem porhanyultak meg annyira, hogy a harmadik gyomorba átmehtnének. Ezzel van kapcsolatban közvetlenül a máj. A cetnek külön epehólyagja nincs. A harmadik gyomor egy valódi erőműtani készülék. Legkisebb valamennyi között, gömbölyű falai körös-körül rojtokkal benőve, mely eleven, mozgékony sallangok folytonosan forgatják, koptatják a rájuk bízott tömeget, míg az szétmállik.

Amint ebbe a harmadik gyomorba bedugtam a fejemet, bizony ijedten is kaptam azt hirtelen vissza.

A levegő különben sem volt itt kellemetes, de ebből éppen valami oly átható patikaszaggal vegyült bűz tódult elő, hogy abba kellett hagynom az ostromot. Csak kívülről világítottam bele.

Ez a gyomor még élt, még folytatta működését. A tömérdék idegszalag még mozgott, és valamennyi pacalrojt még moz-

gatott egy középük került idomtalan nagy gomolyagot, melyben, amint a bendőket egyenkint kivágtam és előhúztam a szörnyeteg torkába, egy óriási nagy nyolclábút ismertem fel, a tengerek rémét, a polipot, aki száz köpölyű karjával egy embert meg tud ölni. A cachelot még ezt a sérthetetlen szörnyeteget is el meri nyelni!

Elnyelni könnyű, de megemészteni nagyobb feladat. A hidrának vannak olyan alkatrészei, amiket a gyomornedv fel nem olvaszt. A bűze pedig rettenetes. Addig nem folytathattam a munkámat, míg a bendőt tele nem raktam kövekkel, azok aztán levitték azt a víz fenekére.

A harmadik bendőjével együtt a szívét és lépét is elmerítettem a vízbe, amikre senkinek sem volt szüksége. Hanem a veséit megtartottam, mert azok delicatessék: fürtöt képeznek, mint a szőlő, a máját pedig azért tartottam meg, hogy már a bibliából tanultam (ami kitűnő therapeutikai tankönyv), hogy a nagy halnak a mája nyitotta meg, az angyal orvosi rendeltére, a vak Tóbiás szeméit. Hátha használhatom ezt szemfelyitő szernek az én ősembereimnél?

A veséket a negyedik gyomra körül találtam meg a duodenum végén, idáig hatolt a robbanó szigonyom is a has falán keresztül, s az arteria subclavisnak egy ágát elszakítva, okozta a cachelot rögtöni halálát.

A negyedik gyomor a legtágasabb. Ennek a falai egészen simák és síkosak; ez már a vegytani szétosztó műhely, honnan a chilus és a salak, a víz és a tömör részek külön útjakra indíttatnak.

Van azután egy terméke a cachelot gyomrának, mely sem az egyik, sem a másik osztályhoz nem tartozik. Ez az *ámbra*. Ez csupán a cachelot gyomrában terem. A legbecsesebb illatszer és gyógyanyag. Angliában uncijájának ára 8 font sterling.

Én találtam a cachelot gyomrában egy félmázsás darabot. Vékony hártyaburokba volt foglalva s odanőve a gyomor falához. Én azt hiszem, hogy azt a cachelot gyomra az óriás

tintahal maradványaiból készíti, miket nem bír megemészteni. E véleményemet támogatja a nehéz illat, mely nyers korában jellemzi az ámbrát, s hasonlít a tintahal szagához, s csak kiszáradva ad helyet annak a drága illatnak, de még inkább a közvegyült tintahal csörrök, mik olyanok, mint a papagály csörrei. Ez ámbradarabot kivettem száradni. Mégér hatezer font sterlinget.

A kivágott bendőkből tömlőket készítettem a halolaj számára, amihez a roppant hosszú és vastag beleket is mind felhasználhattam. A visszereiből köteleket csináltam.

Mikor egészen kitisztítottam a cachelot belsejét, s bevilágítottam ezt a hatalmas boltozatos termet, el kellett ismernem, hogy ebben bizony Jónás kényelmesen ellakhatott.

Ez azonban sok óra munkája volt. (Napról nem beszélek, mert ez az időfelosztás „itt nálunk” nem járja. Nálam egy nap rendszeren nyolc óra; hat óráig dolgozom, két óráig alszom, ez egy nap.)

Azon idő alatt, amíg a physetert boncoltam, rendes időközben eljött a cet is fiát megszoportatni. Hogy nem riadt vissza attul a munkátul, amit félelmes ellenségén itt véghezviszek, annak egyszerű oka az, hogy a cet igen rosszul lát, még nehezebben hall, s szagműszere meg éppen nincs. Mikor a magnézium-világítást nem használtam, ő nem látott a barlangban, a physetert el is felejtette bizonytal. Rossz emlékezőtehetsége van. Az agyveleje ebben az iszonyú nagy fejben nem több, mint egy ökörnek szokott lenni.

Én tehát egész nyugalommal tölthettem meg a cachelot beleiből készült tömlőimet a koponyájában eltört csontüreggek olajával, mely üregek kiapadhatlanoknak látszottak lenni. Ha egyszer kiürítettem őket, hat óra múlva megint megteltek. ami akként történhetik, hogy a cachelot fejéből egy hosszú tömlő alakú ideg fut végig a farkáig, mely oldalágaival minden egyéb részébe lenyúlik, s a spermaceti minden izmában terem.

E tömlőn át a távolabb eső sejtekből szívódik az fel a kiürült koponyaüregbe.

A fejből még a két szemére volt szükségem. Azok nagyobbak, mint a cethalé, hat fontos ágyúgolyóval vetekednek, s a tunica sclerotica oly vastag rajtuk, mint a talpbőr, a pupilla feketéje hosszúkás, mint a macskánál, s a choroidae gyönyörű fehér, kék, zöld rajzokkal ékes. E két szemből két pompás tejescsésze válik, aminő nem minden uraság asztalán hentereg. Még az állkapcáit emeltem ki a vízből, amik mintha csak arra lettek volna teremtvé, hogy abba a kürtöbe felállítva, amelyen ide lecsúsztam, nekem a huszonnégy fogukkal lépcsőül szolgáljanak.

Bábinak is karácsonya volt addig, amíg e műtét tartott; el nem hagyta a cachelot hátát, csak mikor megszomjazott; olyankor aztán a maga esztől beúszott a csorgó alá; de megint visszajött. Egész esztendeig elélt volna ő azon a physeteren; ha az olyan bolond lett volna, hogy az ő kedvéért ott maradjon. (Az én kedvemért ugyan nem, mert már kezdett nagyon úri szaga lenni.) A physeter azonban azt tette, hogy amint a szalonnáitól meg volt fosztva, s a fejolaja mindjobban kifogyott, a nehéz csonttömeg mindjobban kezdett alásüllyedni. Egyszer aztán hirtelen elmerült a vízben, s Bábí lemaradt a hússzigetről nagy bámulatára. Ez a jóllakás elég volt neki egy hónapra, hízott ezalatt legalább két mázsát a jó állat.

Én is el voltam most már látva világító szerrel örök időkre.

Maga a fejolaj tizenkét quartelre ment. A szalonna zsírjából azonban megtölthettem volna negyven tonnát.

Kár, hogy nem áll több edény rendelkezésemre, mint a négy bendő.

A kiolvasztáshoz való készülékeim is, mondhatom, hogy nagyon primitív állapotban voltak.

Egy sziklagödröt kerestem ki a parton, melytől keskeny hasadék futott alá a tóhoz. A szalonnahasábokat keresztben máglya alakban egymásra raktam, s aztán forgácsá hasogatott

bőrből tüzet raktam alájuk, amitől lassankint maga az egész máglya tűzbe, lángba borult.

Az volt aztán az illumináció!

Szerencsém, hogy az ötven méternyi magas kupolában elfér a füst; különben megfojtott volna. A láng a boltozatig csapkodott, s a füstfelleg újra tüzet fogott odafenn s égett, mint egy lángoló felhő.

Az olvadt zsír pedig omlott patakban a tó felszínére.

Annyi emberi eszem volt, hogy forrójában nem kanalaztam bele. Tudtam, hogy innen nem veszhetsz el; hagytam a víz színén kihűlni. Volt már tutajom, hatrétbe hajtott cachelotbőrből, azon rámehttem a tóra, s bádoggal merhettem fel a halzsírt a felszínéről, mely egészen elterült rajta, s attól fogva nem hullámozott a víz, sík lett, mint egy olajoskád felszíne.

Kíváncsi voltam rá, megtudni, mit mond ehhez a cet. Nem ijed-e meg, ha visszatér, a nagy tűztől és a halzsírtól?

Nem az. A kivilágítás éppen nem látszott meglepni, legfeljebb azt mondta magában: „Ejnye, de megjavultak a szemeim!” A víz fölött elterülő halzsír pedig éppen nagyon megnyerte magas tetszését. Azt mondta rá: „bouillon” s elkezdte con amore szürcsölni, sőt a princet is kínálta nagyon; és jó kedvében meghengergőzött a tóban. Az elemésztett halzsíromért azonban megvolt nekem is a jutalmam, mert a legközelebbi *fejéskor* cethalam huszonhét liter tejet adott, melyből én mindjárt sajtot készítettem. A tárcámba pedig rögtön feljegyeztem a gazdasági tudnivalók közé: „Ha azt akarod, hogy a cet jól tejeljen, adj neki fejés előtt halzsír-abrakot”.

A szalonnakifőzésből még egy közvetett előny is származott rám nézve: az, hogy az óriási nagy barlang lassankint úgy befűlt a szalonnamáglyától, hogy vége felé teljes tizenhat fok (Reaumur) volt a hévmérsék ebben a rengeteg szobában, ami éppen elég.

Nekem a tűz fényénél, ha egyszer megraktam a máglyát, amíg az kiégett, nem volt egyéb dolgom, mint elővenni azt

a vékony, csaknem átlátszó irhát, amit a physerer epidermisze alól kifejtettem, s azt felszabni és megvarrni mindenféle női öltözeteknek.

Hát az ember, akinek módja van benne, maga stafirozza ki a menyasszonyát.

Egész nap ingeket, peplumokat varrtam, (az utóbbiaknak, az igaz, hogy nem nagy varrás kellett).

S annak az embernek, aki egész nap azt a hegyes vasat kezeli, aminek tñ a neve, vakmerő gondolatok szoktak szülem- leni az agyában, amiről minden céhmester és atyamester, aki- nek e szakbeli munkásokkal volt valaha dolga, tanúbizony- ságot tehet.

A VOLKÁNGYÚJTÁS

Tehát elmondom, hogy micsoda vakmerő gondolataim támadtak varrás közben.

Két föltevésből indultam ki.

Az egyik az volt, hogy ezt a mi egész szárazföldünket egy óriási jégtömeg tartja a hátán. Az hozta ide. *Ha idehozta, el is viheti innen.*

A cethalak feljárása a barlangba erősített meg ebben a hitben. Ők vagy a grönlandi óceánról jöhetnek ide, vagy Parry fel- fedezett éjszarki szabad tengeréről, ami messze semmi esetre nem lehet.

Ezt a szárazföldet csupán a körülfekvő jégtömegek tartják itten össze. Ha ezek közül ki tudna törni, úsznék tovább.

Meddig? Hová?

Keresztül az északi földsarkon át Amerikába. A tenger- áramlat odavisz bizonyosan.

Mi szabadíthatná ki innen?

Egy roppant nagy földrengés.

Hát aztán, hogy törne keresztül az útját álló jégtömegeken?

Hiszen ez az éppen, amin töröm a fejemet.

Nincsenek kisebb eszméim, mint volt III. Napóleonnak, mikor egyedül, egy sas kíséretében elindult elfoglalni Franciaországot; mint volt Benyovszky Móricnak, mikor egyedül egy ágyúval el akarta foglalni Madagaszkár szigetét. *Én el akarom vinni innen a Ferenc József-földet.*

Most ennek én vagyok a teljhatalmú helytartója. S elmondhatom magamrul, hogy „l'état c'est moi”. Magam vagyok a nép és az uralkodó. Vannak iszonyú kincseim a föld alatt; és nincs semmi államadósságom. Folytattam háborút, mégpedig a tengeren és győzedelmesen. A vesztes ellen hadiköltséget fizetett. Van egy népem, akit megnyergetek, és egy népem, akit megfejek. Jegyben járok egy királyleánnyal, aki által legitim jogokat szerzek ehhez az országhoz.

Mindezeket én itt nem hagyom! Acheronta movebo!

A másik föltevés, amire nagyralátó tervemet alapítottam, az a körülmény volt, hogy amaz ősemberek ide ebbe a barlangba a földszínéről kerültek. Innen tehát kijárásnak kell lenni a szabadba.

Kutattam azt már régen. Oldalnyílás volt elég, mely e barlang folytatását képezte; csak az volt a kérdés, hogy melyiken induljak el. Volt egy, amely fölfelé vezetett s egy másik, mely lefelé indult.

Az utóbbit választottam.

A sziklafolyosó szűk volt, néhol mászva, feszengve lehetett csak rajta keresztülbújni. Először agyagpala és homokkő rétegeken vitt keresztül; utóbb egészen homokkőbe jutott.

Folyvást lefelé vitt a tárna. Egy helyütt valami ismerős bűz ütötte meg az orromat. A bűzkő (Stinkstein) szaga az.

Reményem villant! itt köszén, kőolaj van közel.

Most már óvatosan kellett előre hatolnom: ahol köszén van, ott viheder is van (böses Wetter). A sziklafolyosó egy kanyarulatánál hirtelen egy élő hang üté meg fületem.

Mi az? *Méhdöngés!* Itt? a föld alatt! Az éjszaki szélesség 85-ik

fokán túl, ahol már nincs rovar és a kőszénalkotás rétegeiben, amelynek világában még nem volt repülő bogara a levegőnek.

És a méh mégis itt döng a fejem fölött, mintha figyelmeztetne rá, hogy ne menjek hozzá közelebb, mert megcsíp.

Ez nem álom; ez nem fülem hallucinációja; mert ha bebugom a két fületem, akkor nem hallok a méhdöngést, s ha ismét kinyitom, megint itt van.

Közelebb mentem hozzá. Most már úgy hangzott, mintha a méh valami pókhálóban fogta volna meg magát, s vergődésében zizegne oly fájdalmasan.

Keresni kezdtem lámpámmal: mi az?

Egyszer aztán a méhdöngésből egy nagy bagolyhuhintás lett. A Davy-lámpa sodronyhengere megtelt lánggal, s a henger maga veresen izzóvá lett.

Most azután megtudtam, hogy mi volt az a méh. — No ha ez megcsípett volna: az elég lett volna nekem a másvilágra menetelhez.

Valahonnan *naftagáz* szivárog fel; a sziklának valami szűk tűvékony hasadékán keresztül, ez döng olyan szomorú méhdöngéssel.

Itt nem jó helyen járok!

Most már érezni is kezdtem a nafta szagát.

S a Davy-lámpa nem arra való, hogy a veszedelemtől megóvjon, hanem csak arra, hogy annak közellétét tudassa.

Megálltam, mintha a sziklához lettem volna fogva.

Mi oka lehet annak, hogy a Davy-lámpa sodronyhengerében csak akkor vetett lobbot a lég, mikor ahhoz a zengő hasadékhoz közel tartottam. Hiszen ha azon a kis hasadékon csak egy földfeletti éjszakán át ömlene ki így a naftagáz, az elég volna az egész sziklacsarnokot betölteni, s az én lámpámnak azt már a belépéskor meg kellett volna éreznie. S ez a nafta évezredek óta zengheti már itt magányos méhdalát. Ennek valamire el kell innen illanni a magasba.

Nem fordulok vissza.

Hiszen kerestem azt, amitől megrettenék.

A Davy-lámpát letettem a talajra, ott nem lobogott többé. És aztán amilyen messzire annak a világa elhatolt, megkísértém előrebotorkázni. Valami sejtelem vezetett.

Majd olyan messze eltávoztam már a lámpámtul, hogy nem láthattam a világát. Sötétben tapogatóztam tovább.

Most már egy más vezetőm is volt. Egy sajtyszerű moraj. Valami föld alatti vízesés moraja.

Minden léptemre nagyobbult, erősebb lett a zuhogás. Előttem egy nagy barlang áll, melyen víz rohan keresztül. Minő víz lehet az, mely két jégréteg között rég meg nem fagyott? Ezt már nem az új bazaltalkotás melege olvasztja ki a jégtömegből. Idáig nem hat az el.

A tudvágly készített előrehatolnom.

Ekkor egy harmadik vezető jött segítségemre. *Világosság!*

A folyosó végén valami félhomály kezdett derengeni!

Derengés! Egy sugár a föld feletti égből! S minő ég is az? Nap nem jön fel hónapokon át. S nekem mégis hajnal volt ez a sugár!

Nem mentem, rohantam felé. Nem éreztem már a nehéz bűzt, mely körülvett, csak a közeledő, az erősödő derút láttam magam előtt. Azzal együtt a zuhatag moraja is egyre nőtt elé.

Egyszer aztán meg kellett állanom. Egy mély egyenes falú sziklaörvény szakítá félbe utamat, mely még egyszer oly magasan, de mindig egyenesen nyomult fölfelé. Ott fenn aztán a szédítő magasban, ott volt az a zezugos nyílás, melyen keresztül a föld feletti világosság ide a mélybe lehatolt.

E szakadozott nyíláson át látszott meg egy foltja az égnek *s a kék égfoszlány közepett ott állt a tele hold! . .*

A hold sütött alá az örvénybe.

De ez nem volt az a hold, amelyet megszoktam látni, az a nyugodt, hideg, komoly, apatikus fénytányér, mely mindig egyforma képet fordít felénk, alig változtatva rajta egy kis

mutációval. Ez a hold egy jókedvű, bolond, groteszk fickó volt: — táncolt! Ugrált odafenn előre-hátra, jobbra-balra, torzképc hol megnyúlt szomorúra, hol kiszélesedett kacagóra; a szélei hullámzottak, néha kétfelé akart szakadni két külön gömbre, mik újra egyesültek. — Hát ezt mi lelte odafenn?

A mélység megfelelt erre is.

Amint a hold teljes sugára a mély hegyszakadékba levilágított: (az is táncolt ott a mélyben) a fénylő, réteges falon harminc méternyi „hatalmasságban” látszott meg a keresztülszakadt kőszéntömeg, s a fekete falnak egy nyílásából zuhogott elő az a patak, melynek moraja idevezetett.

De az a patak, még ahogy a holdsugár reá vetődött, akkor is fekete volt, s amint a mélységbe alázuhan, egy széles, duzzadó, pöffedező dágvány látszott körülé elterülni. Az is fekete volt.

Ez a patak petróleummal van keverve.

A víz és a petróleum egy része valami hasadékon át kifolyik a tengerbe, s megtölti a jégtorlaszok közeit; az illó nafta egy része elpárolog, s ennek a gáztömege az, mely ama hasadékon át kitódulva, a holdvilágot úgy rengeti, mint mikor a délibáb hullámai táncoltatják a légbekapott boglyákat, s kígyóztatják a láthatár széleit. Ez itt előttem egy nafta-ulkán, mely még nincs meggyulladva. S ez a széles fekete pöffedező degetár a zuhatag aljában, az a petróleumból lerakodott aszfalt.

Hej, micsoda ítéletnap katalizmát tudna itt véghezvinni — egyetlen egy szál gyufa!

És én nekem teljes elhatározott szándékom volt ezt a katalizmát előidézni. De úgy, hogy magam ne kapjak belőle. Mert ez azután több, mint az újszülött bazaltnál keresztatyának állani. Itt egy ulkán meggyújtásról van szó.

Mit nyerek én azzal?

Azt nyerem vele, hogy ha az a roppant petróleumtömeg, mely ezt az üreget betölti, egyszerre felrobban, az olyan titáni lökést fog adni ennek az egész szárazföldnek, hogy az bizony-

nyal elszakítja magát attul a jégzátonytul, mely most lekötve tartja. S ez még nem minden. De annak a tömérdek petróleumnak, mely megszámlálhatlan időktül fogva e forráson át a tengerbe kiszivárgott, mind ott kell rejtőzni most is a végtelen jégtömegek között. A petróleum a víz színén marad, s a jégburok nem engedi azt elpárologni. Ha most az a sok lappangó kőolaj egyszerre meggyullad, először is a robbanásával mér-földekre meg mér-földekre össze fogja törni e jégtömegeket; de még azzal sem fog beelégedni, hogy összetörte, a kőolaj a víz színe fölött tovább ég. Egy égő tenger fog összeölekezni egy jegestengerrel. Akkor aztán váljék el, hogy ki a nagyobb úr: a láng-e vagy a jég? Én úszom a Ferenc József-földdel, vagy legalább is a magam kvótájával, a Zichy-heggyel mind a kettőn keresztül.

Hogyan hajtom végre legelőször is ezt a munkát?

S hogyan védem meg saját magamat annak következményeitől?

Az első nem volt nehéz. Hoztam magammal egy Bikford-gyutacsal ellátott nitroglicerintöltényt és ahhoz mintegy kétszáz méternyi kénzsineget. Ezek voltak a mi gyarló eszközeink a jégtorlaszok szétrobbantásához.

Ezt a robbanó töltényt felakasztottam a kénzsinegre, s aztán kikeresve a meredélynek egy előrerúgó párkányát, azon egyméternyire aláeresztettem, hogy a mélység felett függött.

Akkor aztán egyszer körülcsavartam a párkány sziklacsúcsán a kénzsineget, s visszafelé térve a folyosón, leeresztettem hosszant a göngyölegben levő kénzsínórt. Visszajutottam egész odáig, ahol a lámpásomat hátrahagytam, a méhdöngés hasadékaig. A kénzsinegben még tartott, még továbbmentem vele valami száz lépésnyire. De még itt sem tartottam tanácsosnak csak úgy egyszerűen meggyújtani a végét, hanem keresztül-húztam azt egy tűzaknarobbantó gyutacson, mely mint az óramű, határozott időre igazítható, hogy mikor süljön el.

Mert a második feladat az volt, hogy a magam hajszáinak épségben maradásáról gondoskodjam.

A kitörendő robbanás oly hatalmas lesz, hogy az tíz négyszögmérföldnyi területben mindent megmozdít. A földalatti üregek boltozataiból iszonyú sziklák fognak leszakadni, mik az alant levőket eltemetik.

Nekem tehát az élelmiszereimmel együtt az egyedüli biztos helyre kell áthurcolkodom a várakozás ideje alatt.

Ez az egyedüli biztos hely: a kristálybarlang.

Ez körös-körül kristály. Jegesült kovarc. Egy tökéletes gömb.

Ezt be nem törí semmi földindulás. Ez, ha a földet valami világromlás szétzúzná, még akkor is megmaradna, s folytatná az útját magára a Nap körül, mint egy önálló planéta.

Ide kell tehát nagy sietve visszamenekülnöm.

Bábi már keresett. Utánam jött a sziklaszorosba. Sírt, nyihogott, valamit érzett előre. Magamon is borzadály futott át, ha rá gondoltam, hogy minő vakmerő műtétet indítottam meg most. Merényletet az alvó geodæmon ellen.

A föld alatt az ember maga is átördögül.

A FELTÁMADÁS CSODÁJA

Ha egy méternyi kénzsinegnek a végigégésre egy negyedóra kell, úgy nekem ötven órai időm volt a cetbarlangból a kristálybarlangba átköltözésre. Ezalatt át kellett szállítanom oda a velem hozott eszközöket s több időre való élelmiszert, vizet és világításhoz való zsiradékot s az ámbra cetnek haszonra való alkatrészeit.

Vizet különösen abból a célből kellett nagyobb mennyiségben magammal vinnem, hogy legyen elég készletem a kristály szétrepesztéséhez.

Harminc óra alatt készen voltam az átköltözéssel. Ez idő alatt nem gondoltam álomra.

A kristálybarlangban ugyan addig erről nem is lehetett szó, míg elébb ágyat nem vetettem benne. Annak minden foltja hegyes prizmákkal van fedve: ezeken aludni csak anachoretának való. A cachelot bőrét terítém le derekaljnak; olyan puha, mint a bársony, vánkosnak pedig igen jók voltak a léggel telefújt belei.

Tehát a menyegzői nyoszolya is készen volt már. Nem hiszem, hogy a kínai császárnak különb legyen. Az enyémmek az oszlopszatát ezer tael értékű kristályprizmák alkották, s hálószobámat egyetlen félmázsányi *ámbradarab* illatozta be, aminőért a *singaporei* maharadzsa *Huxley* cethalász kapitánynak ötszáz lak-rupiát fizettetett ki valaha.

Még húsz órai időm maradt.

Ez az idő sem volt átaludni való. A feszült várakozás a végzetes kitörésre minden álmot elűzőtt szemeimről. Még a vadállatot is ébren tartá előérzetes ösztöne. Szüntelen járt-kelt egyik helyről a másikra. Szűk búvóhelyeket keresett, s eggyel sem volt megelegedve. Nyugtalan, szaggatott ordításokat hallatott, s mindannyiszor visszajött hozzám, mintha védelmet keresne nálam.

De ha tudtam volna, sem akartam volna most az időt alvással vesztegetni. Drágábbak ezek az órák. Nem az életből a tetszhalálba, hanem a tetszhalálból az életbe átkelésre vannak ezek adva.

Fogjunk hozzá vakmerő munkánkhoz!

Első kísérletem az volt, hogy a nagy üvegprizma lapjait, melyben a leányalak be volt zárva, egy másik szabadon fekvő kristálydarabbal elkezdtem dörzsölni, hogy villanyosságba hozzam.

Ez sikerült. A prizma átvillanyosult a dörzsöléstől. Világítani kezdett, csúcshegyéből villanszikrák pattogtak elő. Hanem aztán a kísérlet másik része egészen haszontalanná tette eddigi működésemet. A villanyozott prizmának hideg vízzel leöntése

legkisebb hatással sem volt a kristályra. Egy repedés sem támadt rajta.

Másként kellett hozzáfognom.

Fogatosítottam én már elégszer azt a feladatot, hogyan kell egy elcsorbult üvegből pusztán tűz által a csorbarészt simára leválasztani.

Előhoztam egyet azokból a szívós idegekből, amik a cachelot agyától a farkáig végignyúlnak, azt kétfelé vágtam, egyikkel szorosán körülkötöttem azt a kristályoszlopot, mely a leányt zárta körül; másikkal azt, melyben a férfi rejlett egészen a talajnál, az alakok lábain alul.

Akkor halzsírral körülöntöttem a két prizmat, betömve a réseket a velem hozott éghetlen azbeszt-csomagokkal.

Azzal meggyújtottam a halzsírt.

Kezem tapintásával ügyeltem rá, hogy a hőség, mely az égő halzsírtól támad, nem terjed-e túlságosan a prizma felső részeire. Amíg azt a kezem elállhatta, addig az a bennlakókra nézve sem lehetett veszélyes. A kristály rossz melegvezető. Míg az alsó része izzó, a felső hideg marad.

Mikor aztán a halzsír egészen ellángolt, akkor hirtelen odaöntöttem a vizet a prizma alsó áthevített részére.

És arra hangzott, mint a citerapengés, a kristály összevisszarepedezése mind a két kristályoszlopnál. Sajátságos zenéjük van ezeknek az ősvilági halottaknak, ahogy koporsójukat hangolják!

Mikor aztán egy pokrócdarabbal siettem letörülni a füstöt az egyik prizmáról, mely azt körül befeketítette, örültem is, nem is a kivívott eredménynek.

Az eddig tiszta, átlátszó jegec most egészen átlátszatlan lett. Olyan volt, mint a kőso a sókristályhoz képest: apróra összevissza volt pattogva, s ez új törés ragyogott mint a fekete opál, mint a köszörült halyotis csigahéj, mintha az egész tömeg egy darabokra tört szivárvány volna; hanem a benne rejlő alakot most már egészen eltakarta előlem.

Én tehát a műtétemmel csak azt nyertem, hogy a gyönyörű bálványt, kit eddig legalább szemecimmel bírtam, most már egészen elvesztettem. Többé nem is láthatom már.

Hasonlóul járt a másik prizma is. A tűz világánál ezernyi ezer kék, zöld, piros, rózsaszín és viola sugár ragyogott át belőle; de emberarc nem látszott ki többé.

Én aztán megkíséreltem rést nyitni vésűvel, kalapáccsal az összepattogzott prizmán. (Természetesen az öregnél kezdtem.) Hasztalan kísérlet volt az. A prizma azért egy darab maradt, egyetlen felbonthatlan tömeg. Szétrepesztett alkatrészei úgy összefüggének, hogy azokat emberi hatalom szét nem választhatja.

De hát nem vagyok-e én szövetkezve emberen túli hatalmakkal is?

Mennyi idő van még hátra az ötven órából?

Csak az utolsó óra.

Leültem a kristálykoporsó lábához, s kronométeremet kezembe véve, számláltam a perceket.

A kénzsinegből csak az utolsó négyméternyi van hátra.

Annak már csak a fele számít. Mert amint a tűz a sziklafokig terjed a zsinegen, melyhez az kötve van, ott már az égő fonalat elszakítja a lefüggő töltény súlya.

Tehát az utolsó arasznyi járja már csak.

Mikor annak vége, akkor a robbanó töltény aláhull a mélységbe, s a legelső sziklafokon, melyhez hozzáütődik, szétdurran, s azzal azt az egész üreget, mely naftagázzal van megtöltve, fellobbantja. A gyulladás kitör a jég alá, mely mér földnyire alá van aknázva kőolajjal. Milliós és milliós hektoliterei a petróleumnak robbannak szét néhány perc lefolyása alatt. És én itt várom azt a rettentő ég-, föld-, hegy-, víz-, jégösszeszakadást nyugodt lélekkel.

Nem! Nem nyugodt lélekkel. Mentől közelebb jött a váltságos óranegyed, szívem annál nyugtalanabban dobogott. Fejem fölé nehezült az a gondolat, hogy én most vakmerő

kézzelel felzavarok egy világot, melyet a Teremtő az örökalkvók számára rendezett el!

Reszketés fogott el. Nyugtalan állati ösztön vett rajtam erőt. Az utolsó óranegyedben szerettem volna megakadályozni, amit elkezdtem: odafutni, eloltani a kanócot, visszavenni a mélység fölött függő röppentyűt. De már késő volt.

Ekkor aztán a halálos rettegés egyesült bennem azzal az örjöngő vággyal, mely vakmerő tettemre lázított; odarohantam ahhoz a prizmához, melybe az a csábító nőalak volt bezárva, azt átöleltem két karommal: „Ha összeomlik fölöttem a világ, a te koporsód zúzzon engem agyon!”

... Ettől fogva örökkévalóságnak tetszetek előttem a percek. A vadállat is meglapult lábamnál, s még nyöszörögni sem mert.

Hallgatóztam, lélegzetem is visszafojtva. Talán nem sült el a töltény? Talán kialudt a hozzávezető kénzsineg? Talán meg sem gyújtotta azt a gyutacs?

Egyszerre aztán megrendült alattam az egész kristálybarlang!

A rázkódás hamarabb ideért, mint a kitörés hangja.

Oly rázkódás volt ez, aminőt leírni lehetetlen. Apró és sűrű, de folytonosan növekvő erőszakos zökkenések, melyek érzékeimet káprázatba hozták.

És annak a rázkódásnak is volt hangja. Csendes, kísértetes, kimagyarázhatlan hang; hasonló azon ritkán hallott zengéshez, mit az északfény hallat, vagy amit a Memnon-szobrok kisugárzanak; amit a földindulást megelőző szél mint füttyülés kísér, vagy nagy madárszárnyak suhogása. A döngő kristályok életre kelő hangja az: külön tán nem is hallható, mint a mozgó falevél zizegése, de együtt egyetemesen: felzendülő hang, mint mikor egy egész erdő falevele zúg.

Nem soká tartott az; néhány másodperc múlva elnyomták azt az irtóztató csattanások és dörgések a föld felett és a föld alatt.

Most van az, hogy felrobbant az egész gáztömeg a nagy kőszénüregben, s a kráter torkán kilövellő lángoszlop vitássá

teszi az északfénynek a mennyországot, s egyszerre leolvasztja a hegyről az örök jeget, hogy a leomló zuhatagok egy új özönvíz rétegével temetik be a völgyeket, még egyszer összekeverve egymással a már többször is eltemetett őslények csontjait.

Most a kapott taszítástól végigrendül az egész szárazföld. A cethal barlangja a boltozatáig telik meg egy perc alatt tengervízzel. A jégtorlaszok összetörnek, s a szárazföld elválik a jégkontinentstől.

Most a petróleum-forrás felgyújtja az egymásra épült jégtorlaszok üregeiben rejlő naftát, mely nem fagy meg együtt a vízzel. Nem egyszerre gyullad meg az: mérföldről mérföldre terjed odább. A jégpaloták, a jégvárromok zezzugos tornyaikkal, előrefüggő félboltozataikkal, a tündérek alhambrái mennydörögve omlanak egymásra, s a fölöttük összecsapó hullám lángokkal borítja be tornyaikat, miket ki nem olt sem víz, sem jég. S a lezuhanó jéghegyeket odacsapkodja a felháborított tenger a szárazföld előfokaihoz, sziklapartjaihoz. A gázvulkán üvölt, a föld üregei bömbölnek, a tenger harsog, a jég mennydörög, a bazaltok ropognak. A tűz és jég közé szorult fókák, cethalak halálos rémülettől ordítanak, s ez ítéletnap karzenének rettenetes akkordjait sírbolti rémzengéssel kíséri az engemet rejtő kristálypince-gömb, ezernyi ezer csengő orgonásípjával, a kristály tömeg hangot ad a rázkódásban, mint a hegedűvonóval megvont üveglap, s a szabadon levő kristályok táncre kerekednek benne, szabályos mértani alakzatokba csoportosulva.

S egy erős hang néha képes szét is törni az üveget, kivált ha az hirtelen van kihűtve.

Egyszerre csak e szörnyű rázkódástól szétomlott a karjaimmal átölelve tartott kristályprizma, millió darabra hullott, szikraesőként rúgva szét csengő morzsáit. S karjaim között maradt az ősvilági lény. Épen, sértetlenül, ahogy aconok előtt a kristály magába zárta.

Ez a pillanat elfeledteté velem az egész ítéletnapai zajt, mely körülöm zengett és ropogott: nem érzettem mást, mint azt a villanyütést, mely minden idegemet átjárta, midőn ez alak karjaimba hullott.

Nem volt halott. Tagjai még hajlottak.

Mit éreztem? Egy leányt a karjaim között, ki két év óta nem láttam női arcot. Egy alvó leányt, ki a világtörténet kezdete előtt húnyta le álomra szemeit.

Talán ez ösférfi itt e másik prizmában maga az őspatriarcha, Lámekh, s ez a hajadon nem más, mint a szép Cilla leánya: Naháma.

Elneveztem őket *Lámekhnak* és *Nahámának*.

Nem halott, nem hulla, nem múmia volt az karjaim között: egy „*elrejtőzött*” szűz. Az „*elrejtőzés*” misztériuma az ősmagyarok előtt is ismeretes volt. Vallásukban volt az. Fialat szűzek átmentek a halálba, s visszatértek a túlvilágról, s nyilvánításokat hoztak onnan magukkal.

„Nem halt meg a leány, csak alszik.”

Odavittem őt az elkészített fekhelyre.

Birtokában voltam a legősrégibb halálélesztő szernek. Ez az *ámbra*.

Már a kaldeaiak ismerték ezt, mint élethosszító szert, s a mágusok halálból feltámasztó csodatételei ennek a segélyével mentek végbe. *Jugurtha* megholt leányát egy évvel halála után ámbrával hozták ismét életre. *Baruch Hageb* öccsét, *Szeimet*, trónját féltve tőle, élve záratá el koporsóba, de mágusai csak elaltatták azt, s *Baruch Hageb* halála után előhozták, ámbrával föléleszték, s úgy ültették trónra. *Szolejmán* császárt az ulémák Szigetvár ostromakor ámbrával költötték fel halálából, hogy a csüggeteg hadseregnek még egyszer élve mutassa meg magát. *Cleopatra* örök fiatalságát az ámbrának köszönhető. Az ámbra minden életerőt felfokoz. Ifjúvá tesz és boldoggá. *Richelieu* késő vénségeig ámbra-pastille-okat rágott. Az ámbra mindent rejtámaszt, ami csak elrejtőzött, de még feloszlásba nem ment.

Hanem az ámbra életfeltámasztása „uraknak való”. Egy egész emberi test bedörzsöléséhez kell négy uncia ámbralaolaj, s az száz uncia ámbrából izzasztható ki.

Nekem volt benne módom. Nyolcszáz uncia ámbrát találtam a physeter gyomrában, s ez még nyers volt. Izzasztás nélkül, pusztá nyomással ki lehetett belőle sajtolni az ámbralaolajat, mely az igazi ámbrából egy gombostűszúrásra szokott megjelenni.

Valami léírhatatlan édes balzsamillat az, amit az ámbralaolaj terjeszt, mely az idegeket kéjesen csiklandozza, hogy az ember megittasul a lélegzetén keresztül. Valóban mámorosnak kellett lennem, midőn elkezdtem énekelni. A XLVI. zoltár zsolozsmája jött ajkaimra:

Azért az én szívem nem félne
Bár az egész föld megrendülne,
Bár a hegyek a tengernek
Közepébe bedülnének!

Körülem reng a talaj a boltozattal együtt, a sziklák harcot viselnek egymással, a tűz a jéggel, — és én itt a föld mélységeiben énekelek! Ez a földdarab, melynek terhe vagyok, elsüllyedéssel fenyeget minden percben, s én akkor indulok neki, hogy az ő halottait föltámasszam.

— Oh Ábrahámnak, Jákóbnak, Izsáknak Istene, szentséges Jehova, kölcsönözd nekem életadó leheteted!

Térdre roskadtam élőhalott bálványom előtt.

Egyesülnie kellett a vakmerő műtéthez az isteni csodatétel jelenségeivel a prózai gyógykezelés minden fogásainak.

Legelőször is, hogy bedörzsölhessen a bőr felhámjába azt ámbralaolajat, kénytelen voltam a körül betakaró sűrű hajzatot lebontani a halálalvó tagjairól. Egy márványszobor bársony-tapintattal! Reményem fokozódott.

Alulról, a lábtól kezdve és háttal fordítva kellett az ámbraolajjal bedörzsölést intéznem.

Először kísérletül egy folton erősen feldörzsöltem a bőr felhámját, s az a folt piros lett. Ez az élet színe.

Legutoljára került a sor az arcra, a halántékokra.

A beszívott ámbraillat, a hevítő munka, a bűbajos alak látása minden érzékemet a csodáig magasztosítá fel.

Ami körülvesz is, mind oly bámulatra méltó!

A földrengés folytonos vibrációja által az egész kristálybarlang minden prizmája villanyossá lesz, s elkezd világítani. Az egyetemes kisugárzás sokszorozott szivárványkarikákat kezd képezni körös-körül, amik lassankint közelítenek felém s ez alvó lényhez, mint egy pávafark fényrétegei, mik körülvesznek bennünket, mint egy holdudvar, mint egy glória. A ropant nagyságú hegykristálytömbök villannal tútelve, gyémántvillámokat lövellnek a boltozat felé, s e vakító színpompa közepett csendesen libeg végig egy fehér felleg: az elégett halolaj füstje, mely kijárást nem találva a boltüregből, mint egy hófehér szellem szállong, vonzva és eltaszítva a delejvillanyos falaktul.

S a vibrációnak hangja, mint a távol mennyország karzenéje kél titokteljesen az örök kristályokból, leírhatatlan, emberi érzékektől elviselhetetlen hangösszesség; csodálatos harmóniája a zengő köveknek, mely az emberi ideget együttérezni készíti, s a szemekből a könnyet kicsordítja.

És közbe-közbe felharsan a volkán torkából az ítéletnap-hirdető angyalok sírbontó trombitája s a mennydörgés rettentő dobütése. Szívem, lelkem reszket, minden érzékem emberfölötti titkok közellétét érzi, fényben, hangban, illatban, delej-erőben.

— Ébredj fel! Ébredj fel! Ébredj fel! — kiáltok elragadtatással a karjaim között tartott alaknak.

Még a vadállat is érzi e jelenet elvarázsló igézetét.

Az a felmagasztaló bűbáj, mely belőlem, emberből églakót

csinál: ől, a fenevadat az ember magaslatáig emeli. Két lábra áll; első lábait összetéve mellén, mintha tudna imádkozni, s felnyitott szája az emberi síráshoz, jajszóhoz, nyögéshez hasonló hangokban válogat.

— Támadj fell!

...Most odatartottam fülemet szívgyödrére, s úgy tetszett, mintha hallanám azt a neszt, aminek a neve még nem szívdobogás, csak szívhang.

Amint végre arcát és szemhéját is bedörzsöltem az ámbrolajjal, egyszerre csendesen megnyíltak ajkai; olyan volt az, mint egy rózsza titokteljes kinyílása a hajnalsugárnál.

Én felsikoltottam az üdvösséghez hasonló örömtől.

Zengjétek dalaitokat, kristályok, tovább, harsogtassátok trombitáitokat, angyalok odafenn: az ember diadalmaskodik!

Folytattam az ámbrabedörzsölést a hónaljak alatt, s erre a két felemelt kar, mely imára kulcsolt kezekkel folyvást fejére volt szorítva, csendesen aláhanyatlott úgy, hogy a két összekulcsolt kéz az én fejemet takarta be.

Most már megdicsőülve éreztem magamat egészen. Szájamat ajkaira tettem, hogy levegőt fújjak tüdejébe, s a lélegzetvételt megindítsam benne, míg kezemmel a szívdobbanás megindulását kémleltem.

Ez oly ünnepélyes perc volt, hogy még a sziklatömegek is megszűntek rázkódní néhány pillanatig, mintha azt lennék, hogyan tér vissza a földre egy lélek, aki már az égben meghonosult, hogyan születik meg a kristály közepett a szívdobbanás.

És megszületett!

Az első szívdobbanás.

Nem akartam hinni kezemnek, fülemet tartottam oda.

Ismét egy szívdobbanás. Számláltam. Öt perc múlva ismét egy, s aztán minden öt percben egy.

Két imára kulcsolt keze most a keblén nyugodott.

Szája mindjobban felnyílt.

Megkísértém néhány csepp vízzel hígított borszeszt, melyben ámbra volt felolvasztva, tölteni szájába, s féloldalt fordítám, hogy a nyelv ne gátolja a nedv lecsúszását.

Erre lassan felnyitá szemeit. Nagy sötétkék szemek voltak, egészen kitérített pupillákkal, de még merően néztek maguk elé. Még nem láttak, csak meredtek.

Ekkor balkezemet feje alá tettem, azt fölemelve, s jobb kezem tenyerével fölfelé a szívig dörzsöltem tagjait.

Erre ismét lehúnyta a szemeit, de észrevehetően elkezdett lélegzeni.

Tagjai hajlékonyak lettek, de nem mozdultak.

Most az utolsó kísérletet vettem elő.

Jéghideg vizet loccsantottam arcára.

Ez mint egy galvanikus ütés hatott az alvóra; karjai és láb-szárai egyszerre fölrándultak, és szemei felnyíltak.

Fölbredt. Ez már élet volt. Ez már látás volt. Ez már eszmélet volt.

S a legelső, amit látott, egy férfi volt, s a legelső eszmélet, amit érzett, a szemérem volt, a legelső mozdulat, amit kezeivel tett, az volt, hogy amint gyönyörű hajpalástja szétterítve hevert ott mellette, azt két kezével hirtelen felkapta, és betakarta vele magát.

Aztán összeborzadt, s egész teste lúdbőrössé vált. Most már fázott!

Én aztán' egy mennyezetet csináltam számára egy darab cachelotbőrből, mit két jégoszlopra vettem, hogy eltakarja a világosságot előle. Azután odahúztam Bábit; megérttem vele, hogy neki oda kell feküdni a leány fejéhez.

Akkor aztán a szép szemérmes Nahámát felöleltem, s odafektettem a medve ölébe, ki mint egy roppant szultáni kerevet terült el alatta. A leány nem félt tőle, odabújt hozzá. S a kerevet megleget is ád. Az állati meleg gyógyerővel bír. És a hú vadállat megértett engem. Hiszen végignézte egész küszködésemet. Nyüzsögve, nyihogva hízelkedett neki, mint ahogy az

anyamedve szokta magához csalogatni a kölykét. Talán az ősvilágban, mielőtt *Tubalkain* (éppen a szép Naháma bátyja) feltalálta a fegyverkovácsolást, az emberek és vadállatok nem éltek oly nagy ellenségeskedésben, mint most. Bábi elérte, hogy mit várok tőle. Addig ölelgette magához a gyermekien félénk emberi teremtet, míg egészen megnyerte annak a bizalmát, s elvégre annyira magához édesgette, hogy az lett rá nézve, ami volt Romulus és Remusnak az anyafarkas. Bábi beállt szoptatós dajkának az újszülött gyermekem mellé. S annak valóban anyatej kellett; minden más étel előtte volna újraébredő életszervezetét.

Azután lehajtá a gyermek szép fejét csodálatos dajkája ölébe, betakarozott a hajával és elaludt.

Még szavát nem hallottam, nem tudtam, mi nyelven beszél.

A kristályok tömege tovább zengte az alvó *csecsemő* felett a túlvilági dajkazenét.

A KŐBE NŐTT APÓS

Naháma valóban csodálatos teremtés volt. Valami középény a ma született gyermek, a vadállat és a szemérmes szűz között. A gyanútlanúság és félénkség, a szelídség és macacsság keveréke. Minden indulat kezdetleges nála. Lehet belőle egész nőt s egész vadállatot csinálni. S tanulmányozni kell a szeszélyeit, mint egy anyának a *csecsemő*ét, aki még nem tud beszélni, aki csak a hanglejtésből ért, és csak különböző hangú sírással, nyüzsgéssel, nyafogással, gyűgyögéssel tudja kifejezni akaratát, s ezerféle makranca van, amellet elpirul a férfiszem nézésétől, s hiú tetszelgéssel illesztgeti a halhártya-peplumot magára, mely bájait eltakarja. Mintha két lelke volna; egyik a tegnap született öntudatlan *csecsemő*-lélek, másik a visszaemlékező, a hajadon szívdobbanásaival együtt élő szellem.

Nagyon kényesen kellett vele bánnom.

Ahhoz hamar hozzászókot, hogy Bábival úgy bánják, mint anyjával; szavakat annak sem mondott, csupán annak a hangjait utánozta. De ha én közelítettem felé, a kényelmetlenség jelei látszottak arcán, s bár megkísértém a gyöngédség minden hangletjésén keresztül egyes szavakat mondani el előtte, azokat nem mondta el utánam.

Pedig azért kíváncsi volt rám.

Mikor lefeküdtem aludni a medve túlsó oldalára, úgy tettem, mintha már aludnám, odahajolt a medvén át fölém, és elnézett hosszan; mikor pedig egy dörzsgyufát elgyújtottam, olyankor leborult előttem arccal a földre, azt hitte, én vagyok az, aki villámlani tud.

Odaadtam neki vas- és rézeszközeimet, mik számára játékszerek voltak, s bemutattam, hogy mit tudok a furulyán. A dal nagyon tetszett neki. Azon nevetett.

Heteket töltöttünk már együtt a kristálypincében. Élelmszerem elég volt. Sajt, füstölt nyelv, vesekonzerv. Naháma pedig még mindig szopott.

Elhagyni a kristálybarlangot még mindig nem volt tanácsos. A barlang folyvást gyöngé rázkódás alatt volt, s azt koronkint egyes heves lökések szakíták félbe.

Naháma ezt mind bölcsőringatásnak vette.

Lassankint mégis annyira mentem vele, hogy a kezét meg hagyta fogni. Erre nagy szükség volt, hogy a körmeit levágassam, amik időtlen idők óta annyira megnőttek, mintha saskarmok volnának.

Ennek a nagy nyereménynek valami ára volt.

Izákombul elővettem a velem hozott amiantot. A gyönyörű csillogó kőselyem, mely motringokat képez termés alakban, nagyon megnyerte a tetszését. Azután guzsalyt, orsót faragtam neki cachelot-inakból. S megmutattam, hogyan kell az azbesztet megfonni. Ez nagyon megtetszett neki. De a fonásban gátul vannak a nagy körmök. Azokat hát feláldozta ennek a

kedvtöltésének, s azután font egyre vékony fonalat, amíg csak az azbesztben tartott.

Akkor azután négy halszálkából készítettem neki kötőtűket, s megtanítottam harisnyát kötni.

Ez nem nevetni való tréfa!

Nekünk azokra az azbeszt-harisnyákra nagy szükségünk lesz majd.

Egyszer már megkísértettem, mikor a földrengés szünetet tartott, kiindulni kémszemlészetre a kristálybarlangból. Meg akartam tudni, hogy vajon nem rekedtem-e ide.

Az út palarétegeken keresztül most a nagy rázkódás után még jobban nyitva állt. Sokkal közelebb folyosón jutottam el a bazaltbarlangig.

Ott azonban arra a megdöbbentő tapasztalatra jutottam, hogy most már éppen nehéz lesz rajta keresztülhatolni.

A barlang hőmérséke már nem lett volna oly elviselhetetlen. Leszállt az egész ötven fokra (Réaumur), s fenn az oszlopok közt rés támadt, melyen át a külső hideg lég szállt alá.

Hanem más baj támadt. Az, hogy a nagy földrengés a szélső bazaltoszlopok közül egy egész sort aládöntött, s az most mint egy óriási dobogó hidalja át a barlangot.

De köszönöm én az ilyen aranyhidat. A bazaltoszlopok még most is oly forrók, hogy azokon Bábí tán keresztül tud szaladni, aki alig ér a lábával a talajhoz; de aki embermódra jár, minden lépésnél jól odanyomva a talpát, az vargát ránt, mire a túlpartra ér.

Tehát azért kellett, hogy Naháma mindkettőnk számára azbesztharisnyákat kössön. Az éghetlen kőselemlyábttyúvel bizton keresztülmehetünk majd az izzó hídon.

Hogy az öreg Lámekh benne maradt a kristályban, azt ugyan sajnáltam nagyon, de valamennyi jelenlevő kovarc legyen a tanum, hogy nem tehetek róla. Én az ő koporsóját is megporhanyítottam, ha az nem omlott szét, az a predestináció dolga.

Egyszer azonban, amidőn mindhárman álomnak adtuk magunkat, egy újabb földrendítő lökés úgy megmozdította egész barlangunkat, hogy az egy tömegben, ahogy gömbbé volt kandírozva, hintálni kezdett, úgyhogy mi fekhelyünkéből ki jobbra, ki balra gurultunk széjjel.

A lökés rövid ideig tartott, s aztán ismét csend lett. Én meggyújtottam elébb a Davy-lámpámat, hogy bizonyossá legyek felőle, vajon nem tört-e be valahol a barlang boltozatja; midőn a rögtön támadó világosságnál egy új, bámulatos látvány lepett meg.

Azon prizma, melybe Lámekh volt elzárva, az újabb földlökés alatt összeomlott, s az ősapa alakja ott volt a prizma helyén, de nem felállva, mint eddig, se nem lefekve, hanem *ülve*.

A prizma nem omlott szét tökéletesen; egy repedés volt rajta keresztben, odáig morzsává lett, ott élesen elvált, s az alsó része megmaradt tömör darabnak, s abban mint egy kalodában maradt fogva az emberi alak. Mindene kiszabadult, csak térdeitől lefelé maradt összenőve a kristállyal; termete aztán ülő helyzetben roskadt a kristálytönkre.

— Nézz oda! — mondtam Nahámának kezét megragadva, s a kristályban ülő alakra mutatva.

A leány erre éles sikoltással rohant az ülő alakhoz, s megragadva annak ököltre szorított kezeit, elkezdte azokat csókolni, s most már kiabált hozzá valamit, de a zokogás érthetlenné tette szavait. Hanem a szavak hangja elmondá, hogy a gyermek örül a feltaláltnak, és siratja az elvesztettet, aki élettelenül ült előtte.

Én odasiettem hozzá, s azt mondtam neki:

— Akarod, hogy fölélesszem őt?

Megértette szándékomat, lábaimhoz borult, és térdeimet átkarolta.

— Jól van, tehát segíts!

Nem gondoltam hirtelen arra, hogy minő bolond helyzet

lesz abból, ha föleleveníték egy embert, akinek a két lába térdig bele van nőve egy kristálycsonkba, amiből soha sem lehet kiszabadítani.

Elővettem sikerkoronázta tudományomat. Bőven bántam az ámbrával. De az öregnél nem olajat használtam, hanem spirituszban felolvasztott ámbrát, az jobban behatolt lompos gyapjúhordó bőrén, amit nagyobb siker végett keresztül is szurkáltam tűvel, a szájába is nagyobb adag ámbraszeszt töltöttem, s karjait mozgatva, mechanice erőszakoltam nála a lélegzetvétel újra megkezdését, bevégezve a műtételt a fejére öntött hideg vízzel; mire a fehér gyapjas alak egyszerre elkezdett egy nagyot prüszzenteni, és aztán prüszszentett egymásután nem tudom én hányat. Nem értem rá azt számlálni, mert abban a pillanatban, amidőn az öreg életre támadt, a leány felugrott mellőlem, hol addig guggolva bámulva ült, és azzal rohant — nem az életre költöz, hanem hozzám, a feltámasztóhoz; leveté magát előttem arcra, átkarolta térdeimet, s aztán hozzáfogott csókolni a lábaim hegyén kezdve, fel egész a homlokomig, folyvást ölelve kebléhez és önkívületben lihegve.

Nem számláltam én sem a prüszszentést, sem a csókot.

Utoljára aztán ott maradt, karjait a nyakam körül fűzve és zokogott.

Ezt már értettem.

LEÁNYKÉRÉS ÖZÖNVÍZ ELŐTTI MÓDON

A föléledt patriarcha is szavához jött ezalatt, bár szava olyan volt, mintha a föld alól jönne; érctelen, rekedt suttogás volt az inkább, csukló rikácsolással vegyítve.

Az első szava ez volt hozzám:

— *Amháááretz!*

Megörültem neki.

Hisz ez érthető nyelven volt mondvá. Valaha, míg a teológiá-

ból meg nem szöktem, engem is tápláltak a *héber* nyelvvel. Ez zsidóul van. Egy pár szót most is értek belőle. Ezt az elsőt mindjárt. Az ugyan nem igen hízelkedő megszólítás, mert azt teszi, hogy „te bolond!”

Következett még több is.

Az öreg, alighogy múmiából emberré lett megint, egész hajdani arisztokratikus hajlamát visszanyerte, elhalmozott rekedt hangja gúnyszavakkal, amikből leginkább megértettem azt, hogy

— *Neszierim!* (rabszolga), *Keraim!* (hitetlen).

Egy párszor „*mamszer*”-nek is nevezett, ami csúnya megbántás.

Sejtettem, hogy azért szid, amiért a leányával ily bizalmas lábbon merek állani, s többször ütögetett a mellére, azt kiáltotta, hogy ő egy „*Cohen!*”

Most már bántam nagyon, hogy a Zichy-földön tettem ezt a felfedezési merényletet, itt még nem hivatkozhatom a polgári házasságra, ez csak a Ferenc József-föld Lajtán-túli részére nézve érvényes.

A szép Naháma segélyemre kelt.

Egy kezét vállamra tévé, másik kezének mutatóujját homlokához emelte, s ünnepélyes hangon e szóval mutatott be az öregnek:

— *Jore deah.* (Tudós.)

— *Ssed!* (Ördög szava) — kiálta a húszezer éves apó.

— *Ed!* (Tanu) — felelt a leány, önkeblére mutatva.

— *Makkót mardót!* — hörgé az öreg a bösz *átokkiáltást*, mellyel a bectelen leányokat, kik egy idegen férfit megcsókoltak, szokták a korbácsbüntetésnek átadni. (Az özönvíz előtt.) — *Makkót mardót!* — süvölté még egyszer az öreg, mire a leány engedelmesen lehajolt a lábainál heverő cethalidegért, hogy azt korbácsul nyújtsa az öregnek, és meg hagyja vele ostromozni magát. Én elvettem tőle a szívós korbácsot, s odaadtam az öregapámnak, de a lányt nem eresztettem hozzá

közel, hogy megverje. Az öreg aztán a kristálytönköt verte a korbáccsal. Azt lehet.

Ekkor én is meg akartam mutatni, hogy értek a nyelvén, s mellemre ütve mondtam magamról:

— *Reach!* (fejedelem) — s azzal megfogva a leány kezét, kimondám nagy ünnepélyesen a *Chalizeh* alkalmából elesett végzetes jelszót, de a tagadó ige nélkül.

— *Le kachta!* (Nőül veszem.)

— *Meachssow!* — felelt rá hirtelen a leány, kezemet visszaszorítva mind a két kezével.

— *Almanath!* — hörgé a tetőtől talpig megöszült ember.

— *Meachssow!* — ismétlé a leány.

— *Almanath!*

Ötször-hatszor elmondták egymásnak ezt a két fatális szót, mely a rögtöni vagy későbbi házasságkötés volt, a „*Meachssow*” azt jelenti: „*mátul fogva*”, az „*almanath*” azt, hogy „*attul fogva*”.

Végre az öreg özönvíz előtti haragra gerjedve, kiáltá e rettentő ígét, kezét leánya felé kinyújtva:

— *Erwah!*

A leány elsápadt ennél a szónál; egészen elváltozott a színe, ajkai elkékültek, arcát eltakarta hosszú hajával.

Ez a szó olyan nőt jelent, akinek *tiltva van férjhez menni*.

Én elszántan léptem az öreg elé, s szemébe néztem XIX-ik századbeli bátorisággal.

Erre az öreg pliocéni ravasz vigyorgással szőrös ábrázatján morzsolá ki e szót fogai alól:

— *Katlánneth!*

E szóra a leány lecsett a földre, szétzilálta a haját, és kristályhomokot szórva a fejére, elkezdett jajgatni keservesen.

A Katlánneth olyan szüzet jelent, *akinek már több vőlegénye egymásután a menyegző előtt elhalt*: Katlánneth azt jelenti, hogy „*férfiölő!*”, az ilyen szűznek többé férjhez ígérkezni nem szabad.

— Bánom is én, ha Katlánneth vagy is rubintom! — mondek már most a magam nyelvén a leánynak, s odasiettem őt felvenni a földről. — Ketten vagyunk az egész világon, nincs a mi számunkra törvény, s ha csak törvény kell, majd hozunk. Magam vagyok itt alsóház, felsőház és király. De bizony elveszlek, ha hozzám jössz.

Erre aztán az öreg elkezdett sírni keservesen. Tenyereivel a kristálytönkre ütögetett, s többször mondá e szót: „Galóth” (Fogság.)

Ez azt jelenti, hogy amíg a családfő fogságban van, addig a család leányának menyegzőt ülni nem szabad.

Szegény öreg! Azon volt hát megijedve, hogy ha a leányát elveszem, ő itt marad magára, a kristályba befoglalva.

Eziránt megvigasztaltam. Előhoztam vésőmet, kalapácsomat, odatérdeltem elé, s mutattam neki, hogy én azzal a két eszközzel ki tudom őt a kényszerhelyzetből szabadítani. Egy darabot próbául le is zúztam a kristály széléből.

Erre elérzékenyült, és megáldott e szókkal, amik a házasságba beleegyezést jelentik.

— *Beer hetibb!* — (örvendetes hír!)

Amint azonban e szónál Naháma is odajött mellém, hirtelen megfogta a patriarcha a leány karját csontujjaival, s odavonta őt maga mellé a kristálytuskóra, nekem pedig azt sugta:

— *Keszubba!*

„Keszubba!” De hát ki az ördög látta, hogy az özönvíz előtti emberek is keszubbáról beszéljenek? Én azt gondoltam, hogy az özönvíz előtt ingyen adták a leányt!

De az öreg csak a fejét rázta, s ismételte a markát tartva elém: „Keszubba! — Keszubba!”

(Ez, amit mi mőringnak, nászajándéknak nevezünk.)

— No hát itt van, nesze: fogjad.

Ezzel előkerestem neki azt a gyönyörű labrador kristályt az iszákomból. Nagyon megörült neki, s a markába szorította. Hanem azt mondta rá:

— *Kájim li.*

— „Kájim li!” Hát ezt is tudod? Hiszen te csak kiadod magadat özönvíz előtti embernek! Nem vagy te homo primigenius! Hiszen te úgy tudod a *Schulchán Aruchot* könyv nélkül!

„Kájim li” szóval szokta az após megtartani magának a leányért kapott ajándékot, s ha a leányának adja azt, akkor annak a neve „*parnasza*”. Ezzel a szóval takargatta azt bele az öreg Naháma chlamysának szögletébe, s akkor megint felém fordult ezzel a szóval:

— *Sekukim!*

— Oh mi a tüzes patkószeg? Még *Sekukim*? Ennek ezüst is kell!

Mit volt mit tennem. Volt egy ezüst óraláncom, azt levettem a nyakambul, s átnyújtám neki.

Ez egészen megnyerte a tetszését, az ezüst láncot Naháma karja körül fonta, mindjárt a válla alatt, s azzal gyönyörködve nézett rajta végig, s végül ráadta a hét áldást.

Csak azután következett a „*Chupa*”, amit az öreg el nem engedett.

A *chupa* a mennyezet, mely a házasságot szentesíti. Azt hamar kiállítottam a cethalbőrből, melyet négy kristályoszlopra kifeszítettem. Enélkül nem lehettem „*hoszen*” (vőlegény).

E mennyezet alatt keltem össze a szép „*kálémmal*”, kinek azért nem kellett levágni a haját, szerencsére az özönvíz előtt még nem levén feltalálva az olló.

Mindezeket az ügyeket elébb rendén el kellett végezniem, mielőtt arra gondolhattam volna, hogy az életre hozott emberemnek valami üdítő italt adjak, amire pedig nagy szükségé lehetett. Énokh patriarcha idejétől mostanáig szomjazni: nem tréfa dolog.

Sejtettem, hogy ősi szokásai között az is meglesz, hogy a saját ivóedényén kívül másból nem iszik. Azért vésűvel kifeszítettem a kristály közül az említett dinornistojás héját, mely

maga is apró kristályok rétegével volt bevonva. Az még akkor is tele volt valami apró, gombostűfej nagyságú barna ocsuval. Én azt szemétnak néztem, s kiöntöttem. Naháma azonban odajött, s szépen felszedte az öltönyébe az elszórt szemetet, türelmesen. (Most már feleségem volt.)

Én aztán teletöltöttem a féltőjánhéjat friss vízzel, ami közé egy kevés cethaltej kevertem, s néhány csepp ámbraszeszt adtam hozzá. Az öreg móhon ivott belőle, s háládatosan forgatta szemeit az ég felé.

Azután nekem nyújtotta a kelyhet az ivásra, tőlem Nahámára köszöntötte azt, s mikor üres lett a dinornistojánhéj, akkor, hogy semmi se maradjon el a házassági szertartásból, a földhöz csapta azt mindkét kézzel.

Szerencsére a dinornistojánhéjnak volt annyi esze, hogy nem törött szét; ruganyos volt. S ez nem a tojánhéj szerencséje volt, hanem ipam uramé; mert különben nem tudom, miből adtam volna neki ezentúl inni, miután ő az én bádogedényemtől irtózott. Az ételektől pedig, amiket kínáltam neki, még jobban.

Nem kellett annak se medvegyuláshús, se cachelotnyelv, se cethalsajt, csak egy kívánsága volt:

— *Parperoth!*

Ez a hag yománys *növényétel*, mely nélkül meg nem történhetik lakodalom az özönvíz előtti emberek között. Parperoth nélkül nincs áldás a házasságon, parperoth nélkül ünnepezt menyegzőből amhááretz utódok származnak, parperoth nélkül Asmódi garázdálkodik a házastársak között.

De hát hol vegyem én a parperothot? Azt sem tudom, hogy mi az a parperoth. De ha tudnám is, hogy mi az a parperoth. Nem terem ebben az országban semmiféle növény. Ennek az egész botanikai gazdagsága: moha és zuzmó. Ha te itt növénynyel akarsz élni, öreg, felkopik az állad.

Az öreg pedig türelmetlen volt. Bizonyosan király lehetett valaha, aki e szót: „lehetetlen”, nem ismeré. Szidott és hado-

nászott a pálcájával. Szerencsénkre úgy oda volt nőve a trónjához, hogy nem szállhatott le róla.

Naháma azalatt, mint csendes, engedelmes, parancsfogadó alattvaló, nem szólt semmit, letérdelt ősapja mellé, vizet öntött a tojásbéjba, s aztán a kötényéből egy csipetet kivett abból a haszontalan szemétből, amit én kiöntöttem, s belekeverte a vízbe.

Néhány perc múlva bámulva láttam, hogy azok a gombostűfejnyi apróságok elkezdnek duzzadni, egyre nőnek, megdagadnak mogyoró nagyságúra, a rájuk öntött víz egészen eltűnik, s a helyén egy rezgő, kocsonyás átlátszó tömeg marad, melynek lila kékes színe van.

Mikor ez meglelt, akkor két tenyerére tette a természetes edényt, s azzal az utánozhatlan édes mosollyal, ami a nőkkal veleszületik, odanyújtá azt az öreg elé.

Az öregnek reszketett a szakála az örömtől: zemeit gyönyörteljesen hunyta le, mikor az istenadta ételhez hozzányúlt.

Ez a *manna!*

Most már ráismertem.

Ez a *Lecanora esculenta*, mellyel az *Ararát* sziklái fedve vannak, s melyet néha roppant csoportokban ragad fel a zivatar, s százmérföldnyi messzeségre eső pusztákban elszórja azt. A zuzmó a fellegek nedvétől feldagad kocsonyává, s mikor lehull, kész terített asztalt ad a pusztában bujdosónak arasznyi vastagon takarva a földet.

Ez a puszták mannája! Ezzel lát el még most is egész vidékeket az ég, ahogy ezt a tudós *Thenard* a párisi tudományos akadémiában előadta.

És ezt mi, újkori emberek, nem vettük eddig figyelembe: pedig ez egy oly élelmiszer, melyből egy maréknyi egy egész hajó népségének elég.

Megízlelém a maradékot. Igen kellemes, jóízű kocsonya volt az, kevés kesernyességgel. Naháma látta, hogy ízlik, s aztán mindkettőnk számára készített új fogást.

Ilyen parperoth a Zichy-hegyen is bizonyosan található lesz, mert ez csak zuzmó (lichen faj). Ezt érdemes lesz felkeresni, s az többet fog érne a hegykebel minden nemes érceinél és drágaköveinél.

Ime az özönvíz előtti emberektől is lehet tanulni valamit.

Szent borzalommal nyúltam az étekhez, mely századok százain át épségben megmaradt számomra, kristályban elzárva; s az étek után, midőn ajkamat egy csók érinté, élő, meleg, édes asszonycsók, azt hittem, a kristályok is megelevenülnek mind, s atomokra oszolva kérik az Urat, hogy teremse őket újra, teremse halandó embernek, aki él és meghal és feltámad és újra él!

Miő csók volt az!

Egy ezer emberöltő ivadékon keresztül váltott csók!

Egy oly lány csókja, akinek a lelke az egész csillagrendszer végigjárta már, s most visszatért újra a földre, épen maradt testének életet adni, s megkérni azt a csókot, ami húszezer év előtt volt neki ígérve itt. . .

. . .Rám nézve Naháma nem volt „Katláneth”.

MENYEGZŐI KÉJUTAZÁS A FÖLD ALATT

Házasság után úgy illik mai világban, hogy az ember menyegzői kéjutazásra menjen.

Az öreget azonban itt nem hagyhattuk magában, étlenszomjan és sötétben. Hozzá kellett látnom, hogy kikalapáljam a lábait ezekből a kristálycsizmákból, amikbe térdig volt beszorulva.

„Látod pedig, öreg, nagy áldozatra szánom el magamat, hogy ezt megteszem a kedvedért. Mert ha egyszer még az emberlakta világba visszakerülök, s ott téged bemutathatlak, térdig a kristályba beszorulva, ezzel minden ember előtt ad hominem be lesz bizonyítva, hogy mindaz igaz, amit elbeszélék, hogy te valóságos özönvíz előtti ember vagy; mert

hisz a lábadd most is benne van az özönvíz előtti kristályban. De ha azt leverem róla, azt fogja mondani az a sok tudós szkeptikus odakünn, hogy humbug, barnumság az egész mesém, s nekem semmi tanúbizonyságom nem marad, hogy ti csakugyan a pliocén korszakából származtatok ide, s hogy eszerint az én feleségem a legrégebb nemes kisasszony a földön, s hogy amit ti el fogtok beszélni az özönvíz előtti világ állapotjáról, az valósággal a Pentateuch előtti időknek leghitelesebb története.

Azonban nem lehetett Naháma gyermeki érzelmének ellenállanom, s nagy fáradtsággal rést tördeltem a kristálytömegben annyira, hogy egy erősebb kalapácsütés után egészen kiszabadultak az apósom lábai belőle. A kristálynak egy elvált darabja egésze épen maradt, s abban még világosan látható volt a benne foglalt két emberi lábnak hű lenyomata. Ez mégis élő tanúbizonyság lesz mellettem.

Hanem az öreg oly gyöngé volt, hogy őt csak Babi hátra ültetve vihettük magunkkal, akitől eleinte nagyon irtózott; azt mondta róla, hogy „*Jewamah!*” (vetélytársnő).

Vissza kellett, hogy térjek a jégbarlangba, ahol minden készletemet hagytam, s ahonnan gyöngé reményem volt a felvilágra ismét feljuthatni.

Ez a reményem egyenesen a jégbarlang alkotásán alapult.

A vulkáni kataklizma alatt azok a roppant függő jégtömegek, amik a barlang padmalyáról alámeredeztek, okvetlenül leszádkadtak, halomra omlott a jégorgona, jégfüggönyével együtt s akkor annak romjai valamely irányban annyira megtöltötték az alsó üreget, hogy abból a medve segítségével fel lehet majd kapaszkodni a felső karzatra.

Hogy a medvék nincsenek most a barlangban: annyi bizonyos. A földrengés kiűzte őket onnan. Sőt valószínűleg elűzte az egész szárazföldről: azok kimenekültek a jégkontinensre.

Leginkább óhajtottam azt megtudni, hogy mi történt ezalatt a Tegethoffal.

Ha elszakadt a szárazföld a jégkontinenstől, velejött-e a hajó is, vagy elmaradt a jég között?

Mikor elindultunk kristálybarlangunkból, az én öregem hozzáfogott, hogy egy hálazsolozsmát énekeljen az Úrhoz, ami ugyan nem sikerült neki, minthogy hangja nem volt hozzá; azt még tán az özönvíz előtt elvesztette.

A könnyű öltözet, amiben mind a két emberi alakot találtam, meggyőzött afelől, hogy ők még akkor jutottak a kristály közepébe, mikor ez a darab föld a forró égöv alatt úszott, annálfogva, ha ki nem vezett elméjükből az emlékezet, szép meglepetés lesz rájuk nézve, ha az éjsarki tájképet egyszerre meglátják maguk előtt, s hiába várják a nap megjelenését az égen.

Jó szerencse volt most rájuk nézve az a két medvebunda, amit a jégbarlangban hátrahagytam.

Odáig nem volt azokra szükség. A közbeeső két barlang összekötő folyosóival együtt túlságosan is meleg lesz most.

Az öreg „*Sabbath*”-ot is emlegetett, mikor a medve hátára felülttem. Természetesen szombatnapon nem szabad útra kelni istenfélő embernek; hanem én aztán megmagyaráztam neki, hogy itt félesztendeig tart a nappal, félesztendeig az éjszaka, annálfogva csak minden hetedik esztendő a szombat. Ez az esztendő a csütörtök; most éppen három fertály októberre: „*Tischri*”.

Úgy látszik, belenyugodott.

S ezzel megindult a karaván. Elől Bábí a hátán ülő s a bundájába kapaszkodó ősapával; nyomában Naháma, ölében vive tojásbéj edényét; s leghátul én, hátamon az iszákkal.

Utunk a bazaltbarlangig sokkal járhatóbb volt, mint jövet, az összeszorított palarétegek hosszú delta alakú folyosót nyitottak előttünk, melyen át nem kellett négykézláb mászva haladnunk.

A növekedő hévmérsék jelezé a bazaltbarlang közeledtét.

A tárna végén, mielőtt belépnénk az üregbe, melyben még

mindig szerfelett nagy a hőség, megpihentetém a familiámat. Hozzáláttunk a frugális lakomához; aztán néhány órai álmot engedtünk magunknak, körülfeküdve természetes keveretünket, a medvét. Én a paradicsomba álmodtam magamat. Talán nem is álom volt.

„Reggelre” kelve aztán nekiindultunk a barlangon átkelésnek. Ez jó nagy darab feladat volt.

A töveikből kidült szélső bazaltoszlopok keresztülfeküdtek a barlang alsó karzatának párkányain, mintegy hidat képezve. Hanem az igazán ördöghídja volt. Helyenkint félöles hézagok támadtak a leomlott oszlopok között, mikén át kellett ugrálnunk. Ugrani én is tudok, Naháma tud még jobban, mint én; de a hátamon levő iszákknak embernői terhe volt; az nem tanácsolta az együttlé ugrást.

Annálfogva azt kellett tennünk, hogy az utunkat álló hasadékokon előbb átszökött Naháma, azután én egy kötelet vetettem át neki, s ő annálfogva áthúzta az iszákomat a túlsó bazaltoszlopra: mire aztán én is utána ugrottam.

S a bazalton időzés nem volt kellemetes.

Az még most is a félig kihűlt vas forróságával bírt, s az azbeszt harisnyák megvédték ugyan lábainkat az égéstől, de nem attól, hogy a forróságot kellemetlenül érezzük.

Végre egy hét méternyi szélességű nyílás állta utunkat éppen a barlang túlsó széle előtt.

Ezen már nem mehetünk át semmiképpen. Ekkora hosszugrást nem kockáztathatunk: az angol telivérnek való.

Kikerülni pedig semerre se lehetett. S alant a tátongó mélység.

Bábi rég átszökött e tátványon, s amint a túlpartra érve, visszatekintett, meglátott bennünket ottrekedten. A bölcs medve nem gondolkozott sokáig; hirtelen leheverte magáról a hátán ülő ősapát, s visszazaladt hozzánk, oda se nézve annak a kis örvénynek.

Most azután elkezdődött közöttünk a vita, hogy melyikün-

ket vigyen át elébb. Én azt akartam, hogy Nahámát, Naháma azt akarta, hogy engem.

Bábi pedig türelmetlen volt, az ő talpai nem tűrhették a bazalt forróságát egy helyben állva, neki nem voltak azbesztharisnyaí; míg mi egymást biztattuk, ő határozott, hirtelen hátulról a térdeim közé fúrta a fejét, s felkapott a hátára iszákostul együtt, s egy perc alatt átugrott velem, s nem tett le a szakadék túlsó oldalán, hanem nyargalt ki velem egész a túlpartig.

Naháma olyat sikoltott, hogy a bazaltfal visszhangzott bele.

Én visszanéztem rá, s kiálték neki, hogy várjon, a medve rögtön visszatér öhozzá.

A szegény gyermek azonban meg volt rémülve, hogy elmarad tőlem, s én csak azt láttam, hogy nekifut annak a hétméternyi hasadéknak, félig felhúzott öklökkel, s annak a szélére érve, hirtelen meghajtja térdeit, ökleivel szétcsap, lábaival felpattan a levegőbe, s mint a gazella átrepül azon a hétméternyi széles örvényhasadékon.

No nem tudom, hány nagyságos asszony csinálná ezt utána, azért, hogy a férjétől el ne maradjon.

Aztán futvást jött utánam, úgyhogy egyszerre ért Bábival a túlpartra.

Ott aztán elkezdett kacagni. Most hallottam először kacagni. A világon ez a legszebb dal, zene, melódia. Egy asszony kacagása, aki örül, őrzöng, szeret. Nyakamba borult; én szidtam: ő csókolt és kacagott. Én halálra voltam rémülve: ő pedig boldog volt a diadalától.

Ettől fogva láttam ragyogni eddig csak lesütött szemeit, mikor rám nézett.

Tudta, hogy valamiben győztes volt. Meggyőzött arról, hogy szeret, hogy saját akarata van, és hogy nem fél. S ő már tudta azt, hogy engem erről meggyőzött.

Veleszületett tudomány volt ez a nőnél, úgy látszik, már húszezer év előtt is.

Rövid szieszta után továbbindultunk a malachitbarlangot felkeresni. Emitt a hőség tűrhetetlen volt.

Ősapánk egészen belenyugodott az utazásba, s a medveháton ülve bóbiskolt, míg mi édes eszmeceسرékkel töltöttük időnket útközben. Azt is annak tulajdonítottam, hogy olyan melegem volt. S nem jutott eszembe a hévmérőt nézegetni, hogy hány fokot mutogat.

Pedig hát valóban folytonos volt a melegség az egész sziklafolyosón át, aminek az okát csak akkor tudtam meg, mikor eljutottunk a malachitbarlang torkolatához.

A kék tó nem volt sehol.

Az a roppant tömeg rézgálic a földrengés alatt egyszerre kristállyá alakult, s amint a vegybomlás idegen hatásszereket kevert közé, majd roppant lazurkék táblákban fedte a sziklaoldalokat, majd meg vese alakú kék kavicsalmazokban volt feltorlódva. A tó fenekén már fehér színt mutatott; ezt a hőség okozta, míg egy oldalon zöld bársonnyal húzta be a sziklaormokat, melyből veres kristályok csillámlottak elé. Gondom volt rá, hogy ahol a nagy retorta fenekén holmi gyanús fehér-szürke foltokat látok, a karavánt arra ne vezessem. Az ott kénsavas kálival egyesült rézgálic, ami a puszta rálépéstől felrobban. A most alakult mindennemű kristályok, mik a klór, réz és ammoniák vegyületeiből támadtak, maguktól is szét pattannak olyan sziszegéssel, minő a forró érclapra öntött vízé.

A malachitterem hőmérséke a kristályalakulás miatt huszonnégy fokra emelkedett. S e „kőszületés” még nem volt befejezve. A kristályok nőnek! Több apró egyesül egy nagyobbá: egy új kristály elnyeli a másikat, néha egészen idegen kristályt. S az elnyelő kristály a legyőzöttet összezúzza, míg a bezárt aranylapocskának még a széleit sem görbíti meg, s a bogár szárnyát töretlen hagyja.

A barlang fenekén, hol a kristályok legvastagabb réteget képeztek, legnagyobb volt a meleg. Innen a felső párkányzatra felhatolva, tűrhetőbb lesz a lég.

A réztrón, a malachit sziklák nem mozdultak meg helyeikből. Hanem egészen más meglepetés várt reám.

Első gondom volt a családom számára felütni a sátort; azután venni a vasrudat, csákányt és köteleket s Bábival nekiindulni a jégbarlanghoz vezető kijárási kényszerűségének.

Ide nem vihettem magammal Nahámát. (A jég közé ebben az öltözetben!) Megvártam, míg elalszik, akkor lámpa nélkül, csupán a fénymágnesek világításánál kibotorkáztam Bábi segítségével a barlangból a folyosóig, s csak ott gyújtottam meg a lámpásomat.

Arra bizonyosan számítottam, hogy a kürtő felett, melyen a jégbarlangból alászálltam, egész tömkelegét fogom találni a jégromoknak, mik a földrengésben a padmalyról alászakadtak; de úgy okoskodtam, hogy a malachitbarlangból feltörő hőlég bizonyosan tovább emelte a jég között is ezt a pincegégét, s annyit olvasztott belőle, hogy keresztül lehet rajta búvnom. Okvetlenül meg kellett előbb kapnom azt a két medvebundát, mielőtt „embereimet” magammal hozom a jégbarlangba, aztán meg ki a jégvilágba.

De nagyszerű lett a csalódásom! Nem jég állta az utamat, hanem víz! Mikor ahhoz a helyhez értem, ahol a fehér patak egy mély sziklaörvényben elvesz, megdöbbenve láttam, hogy az nem csermely többé, hanem hegyár, mely sebes rohanásában méternyi magasan tölti meg a sziklafolyosó talaját, s mikor nagy kínnal előrehatoltam Bábi hátára felülve e sebes árban, s eljutottam ahhoz a katlanlyukhoz, melyen át kelle búvnom a barlang kürtőjéhez, azt egészen betöltve találtam a rohanó ár által. A jégbarlangból most már nem csorog a víz, hanem omlik.

Mi okozhatja azt? Megáll az eszem e kérdésnél. Hisz a malachitbarlang melege nem hatolhat ekként a vízár miatt fel a barlangba. Nem is elég arra, hogy egy egész jégbarlangot felolvasszon. Annak felülről kellett olvadásba jönni; de mitől?

Akármitől! Nekem csúfra vissza kellett térnem!

Most aztán igazán meg vagyok fogva.

Tűzön, sziklán, robbanógázon át tudtam hatolni; de a víz ellen se tudomány, se erőszak.

Itt kell várnom, míg az egész jégbarlang tömege lefolyik.

Visszatérve a barlangba: Nahámát felköltém gyöngéden, s aztán vettem a pergamentáblámat, s elkezdtem számítani.

Ha ötszáz méter szélességű, négyszáz méter hosszúságú, százötven méter mélységű jégtömeg vízzé válik: hány hektoliter lesz belőle? Ennyi hektoliter hány kilogrammot fog nyomni? Ennyi kilogramm súly mellett hány hektoliter folyadék omlik keresztül egy méter magasságú s hetvenöt centiméter szélességű nyíláson? Hány óra, hány nap kell rá, míg az egész lefolyik? S hány óráig, hány napig tartanak el az én ételmisszereim? S úgy találtam, hogy „több nap, mint kolbász!”, sajt, füstölt nyelv és manna fog hamarább elfogyni, mint a víz.

Naháma bámulva nézte, vállamra dülve, hogy micsoda ákombákot csinálok ott össze-vissza, kérdezte, mi az.

Kezdtünk már egymás nyelvén érteni.

Én megértettem vele, hogy nem lehet odább mennünk. Ide vagyunk zárva. Ő megcsókolt és nevetett.

S aztán, mikor megtudta, hogy sokáig itt kell majd vesztegelnünk, az asszonyi ösztön azt sugallta neki, hogy keressen valami dolgot magának. A kőszelyemből kifejtette a ragyogó motringokat, felkötötte guzsalyára, megfonta fonálnak, aztán két halideg pálca segélyével (az volt a pliocéni szövőszék) két arasznyi széles végekké szőtte azt össze, amíg két akkora darab szövet lett belőle, hogy az ősapát nyakától lábáig betakarta. Ruhát készített az öregünknek. Aminek aztán az úgy örült.

Mikor feladta rá a köntöst, mely egyszerre patriarchai méltóságot kölcsönzött az öregnek, az megcsókolta Naháma homlokát.

S oh mily kiszámító, mily ravasz még az ősasszony is a maga tanulatlan eredetiségében.

Mikor az öreg az új köntőssel ilyen jó kedvre hangolta,

akkor elkezdte körülcirógatni, hízelgett neki, az ölébe ült, míg végre kicsalt belőle valami titkot: amire hirtelen felém villámlott szemeivel diadalmasan, és aztán addig kapargatott az öreg ezüsthajú fejében, míg azt elaltatá, akkor aztán oda-futott hozzám, fülembé súgva:

— *Más kijárás!*

— Ő mondta? Vajé Dabber! De hol?

Naháma hamisan és okosan felelt, fejemre téve kezét:

— Jore Deah vagy. Találd ki.

— Hát ő nem mondja meg?

— Nem szabad.

— Ki tiltja?

Naháma ajkára tette mutatóujját, s aztán felemelé azt a magasba.

(Az, akinek a nevét nem szabad kimondani. . .)

Jól van, öreg! Hát megmutatom neked, hogy csakugyan „Jore deah” vagyok. Ha van más kijárás is ebből a barlangból, arra én rátalálok! Ezt fogadom.

KAIN SÍRBOLTJA

Ekként okoskodtam.

Ha van valahonnan másfelé kijárás ebből a barlangból, úgy azt a hőmérőnek okvetlenül meg kell mutatni. Befűtött szobában a hőmérő, az ajtó vagy ablak közelébe akasztva, mindig alantabb fokot mutat, mint az átelleni falon.

Ennélfogva a hőmérőt különféle sziklaoldalakra és malachit-darabok mellé raktam le, azt lesve, hogy nem száll-e valahol alább. Mindenütt egyformán mutatott.

Sikertelenül kutattam, s az öreg gúnymosolygása nagyszerű volt, valahányszor csüggedten tértem vissza. Az ilyen fanatikus patriarcha gyönyörűségnek tartja azt, ha együtt meghalunk itt éhen, s még akkor sem fedezi fel a kijárást, amit rajongása

eltilt. S mindannyiszor buzgó énekre fakadt, amihez ugyan nem volt hangja, csak fújtatott, mint az elkopott sípláda.

Ezalatt az én Bábim folyvást ott ült, vagy feküdt a legelőszőr kiválasztott helyén, a roppant malachitsziklán, s nyalta a talpait. Most még szebb papirosnyomtató volt, egy kék medve zöld talapzaton.

Egyszer nagyot ásított Bábi, mikor mellette elhaladtam. Úgy látszott, megunta a dolgomat nézni.

Ejh, gondolám magamban, hátha azt a malachitdarabot is megkérdeznők. Ez ugyan egészen szabadon áll: de kísértünk meg.

Letettem a hévmérőt a kődarab alá, s mellé térdeltem, s már öt perc múlva örömtől felvillanyozva ugrottam fel. Hévmérőm higanya aláfelé halad!

— Itt van! — kiálték, megütve a vasrúddal a sziklát.

Ekkor egy rekedt rikácsolás üté meg fülemet. Az öreg kétségbeesésének hangja volt az. Egyetlen hang, mint ahogy némely vadállat csak a végveszélyben tud hangot adni: úgy tört ki a rekedt suttogásból az ő ordítása.

Kitaláltam a rejtegetett titkot.

Az öreg kétségbeesése elárulá, hogy jó helyen járok.

Naháma az öreg jajkiáltására odafutott hozzám, míg Bábi leugrott a malachitszikláról, s vihogva ugrált körülöttem, és körmeivel tépte a sziklát, hogy meglátszott az ujjai helye rajta.

Én aztán nekifeszítettem a vasrudat a malachitsziklának, hogy elhengerítsem onnan.

— Haha!

Az öreg nevetni kezdett.

Azon a sziklán tilalom van!

Újabb fogalmak szerint ez a tilalom nem abban rejlik, hogy Uriel angyal lepecsételte, hanem hogy a szikla tizenöt méter-mázsát nyom. Azt valaha tíz ember hengerítette ide. Vasrudam elgörbült az emelésben; de a szikla meg sem mozdult.

— Haha! — Nevetett tompa hörgéssel az öreg, s nem eresz-

tette Nahámát segítségemre; engedte, hadd küzdjön a dæmon fia egyedül. Emelje el, ha tudja, azt a követ, amit tíz férfi gördített oda.

Pedig az ördögös XIX. századbeli ember elemeli azt onnan, öreg, egyedül: ha nekifog.

Felmásztam a malachitszikla tetejére, s elkezdtem abba csákánnyal lyukat fúrni. Kemény a kő! Sok óra telt bele, míg akkora lyukat tudtam kivágni belőle, mely a robbanó töltényt befogadja.

Az öreg nevette a munkámat. Egy évig sem töröm így össze azt a sziklát.

Csak várj, öreg! Egy perc is elég lesz.

Beleillesztém a töltényt a vésett lyukba; a gyutacsot tempiroztam, aztán homokkal tömtem be a fennmaradt nyílást a töltény felett, s azzal leugrottam a szikláról, s odasiettem az öreghez és Nahámához. Egy szikla mellé vontam őket, mely által a robbanás elől meg legyenek védve. Elővettem az órámat, s számláltam a perceket. Az öreg bámulva nézett rám, hogy mit csinálok.

Most a gyutacs utolsó perce is lejárt. Akkor én hirtelen magamhoz öleltem Nahámát, testemmel eltakarva fejét, s felkiálték:

— Szikla, nyílj meg!

Egy robbanás hangzott, s a tömör malachittöng kétfelé szakadva esett jobbra-balra, míg a támadt fehér füstfelleg, mint egy elszálló szellem vonult tova a barlang sötét boltozata felé.

A patriarcha arca borulva esett a földre. Az Úr csodájának tartotta ezt.

S a szétvált malachitszikla alatt ott tátongott egy sziklafolyosó ürege.

— Kelj fel, öreg, és haladjunk.

E perctől fogva én voltam az ősapó védszelleme. Elismerte fensőbbiségemet.

A lámpavilágnál leszálltunk a menetelesen alávezető üregbe,

melynek hőmérséke sokkal alantibb volt, mint a malachit-barlangé. A folyosó lassankint egy vereses sziklatömegbe vezetett bennünket, melyre rögtön ráismertem, hogy az tufakő.

Az a ritka, száraz, porladó kőtömeg, melybe a római katakombák vannak ásva: a puzzolan-tufa.

A folyosó, mely ezen átvezetett, olyszerű volt, mint a lágában támadt repedések, s egy helyütt, mintha egy nagy megkövesült buborék helye volna, egy gömbölyű üregbe vezetett.

Az egész üreg veres volt, falai fénytelenek, komoran egyhangúak.

A talaj közepére pedig egymástól kétméternyi távolban volt elhelyezve tizenegy óriási *kehely*.

Nem emberalkotta mű. A tenger terménye ez. Növényállatok készítik. Egy óriási szivacs, mely kvarccá válik, tökéletes serlegidomban alakulva: néha embermagasságnyi példányokban. A hajósok „*Neptun serlegének*” nevezik azt.

A tizenegy „*Neptun-serleg*” le volt takarva ugyanannyi sima narancssárga négyszögű kőlapokkal. Ez is természet alkotása, nem emberkézttől van faragva. A hajdani „*lapis quadratus*” az, az olaszok *tufa litoideja*.

A tizenegy óriási serleg között pedig feküdt egy emberalak.

Egy fővel magasabb, mint a mostani emberek. Egészen ősz haja messze elterül feje körül, testét hófehér gyapjú fedi végig, mely a bőr színét nem engedi látni; arcát takarja a fehér szakáll, lehunyt szemeit a hosszan alánőtt fehér szemöldök, kezei is pehellyel rakva végig.

Csupán a homlokán látszik a szürke, szintelen bőr, s e homlok közepén, éppen a két szemöldök között van egy nagy fekete folt: egy anyajegy, egy „*naevus*”, s azon a kondor szőrpehely még most is fekete.

Az ősapa reszketve fogá meg kezemet jobbával, s félelemtől remegő balját kiterjesztve a fekvő alak felé, súgá fülembé e nevet:

— *Kain.*

...Az első gyilkos a földön.

...A testvérgyilkos ő.

...Akinek az Úr ezt az átkot mondá:

— Fuss a földről, fuss az én orcám elől! Legyen ellenséged a föld; és ne adjon neked ingyen gyümölcsöt. Bujdosó légy. És meg ne tudj halni!

És aztán *bélyeget* ütött homlokára, hogy legyen ismeretes az emberek előtt és „*hétyszer átkozott legyen az, aki őt megöli*”.

Az a bélyeg most is ott van még a homlokán.

És mi mindnyájan, akik az arcunkon ilyen *fekete lencsét* viselünk: ez *elsőszülött utódai vagyunk, Kain-ivadék*. Arisztokraták. A többi mind *Seth-ivadék*, a harmadik fiú családja. *Ábelnek* nem volt utódja, mert éppen a menyasszonyaik felett veszték össze, s Ábelt *vőlegény* korában ölte meg vetélytársa.

Az első vetélytárs. Az első gyilkos. -Az első elítélt ember. Az első földönfutó. Az első földműves.

A reszketés, mely az ősapát megkapta, rám is elterjedt. Csak Naháma nem érzé azt. Ő a gyermekszívével csak azt tudta, hogy legelső ősapja az, akit maga előtt lát, s a gyermeki kegyelet ösztönszerű vonzalmával csúszott oda hozzá térdein, s aztán áhítattal megcsókolá a nagy halottat. Azon a helyen csókolá meg, ahol őt az Úr megbélyegezte, azon a fekete, letörölhetlen, örök időkre elmúlhatatlan folton a homlok közepett.

S arra az egész hulla egyszerre porrá omlott.

Hamuvá lett minden atomja, mint ahogy porrá omlanak a legelső érintésre azok az épen megmaradtnak látszó alakok, miket a pompéji látatuffban találnak.

Minden: haj, kéz, koponya egy alaktalan portömeg lett.

Az emberi testnek megvan az a kiváltsága, hogy tökéletesen porrá váljék, ne maradjon meg, mint az állatok csontjai, új világok számára bujdosó csodának.

Kain megszűnt viselni az Úr átkát, azt a megismertető bélyeget homlokán.

Egy gyermek önzetlen szeretetéért, egy nő ártatlan csókjáért visszavette azt róla az Úr!

Most már csakugyan a mi örökségünk volt a tizennégy serleg.

Az ősapa hétszer leveté magát a földre a drága hamvak előtt, s meghasogatta egyetlen köntösét, az amianth palástot és sírt keservesen.

Hanem azután, hogy kiállotta az árvaságra jutás legelső fájdalmait, akkor kézen fogta Nahámát és odavezeté az egyik Neptun-serleghez, s ráveté arra öt ujjahegyét, s e szót rebegé:

— *Nedunja*. (Ez a te nászhozományod.)

Kiváncsi voltam rá, megtudni, mi lehet abban.

Ősapó inte, hogy segítsek leemelni a szilikát-spongya kehelyről a tufa födelet.

A legörvendetesebb meglepetés várt rám.

A Neptun-serleg töltve volt *búzával*.

Nem olyan búza ez, minőt ma ismerünk. *Fehér és átlátszó*, tojásdad alakú és háromélű. Hasonló azokhoz, aminőket az egyiptomi múmiák szájában találnak, de annál nagyobb. Egy kiveszett faj, melyet még néhány század előtt a velencei kereskedők, kik azt *Taganrog*bul hozták, „*grano duro*”-nak neveztek.

A többi serlegeket is sorban feltakarva, mindegyiket megtöltve találtam a hajdankor ingyen termő növényeinek kenyéradó magjaival, rétegbe halmozva egymás fölé; az „*égharmatpép*” (*Festuca fluitans*) — a „*vérköles*” (*Jigitaria sangvinalis*), a „*Jób könnyei*” (*Coix lacryma Jobi*), a „*mocsár-rizs*” (*Zizania palustris*), az „*áldott kása*” (*Elymus*). Egy serleg halmozva volt azokkal az apró gumókkal, mik egy fű gyökerén teremnek, (*Cyperus Esculentus*). És még számtalan mag, gumó, vetemény volt ott, melyre nem ismerék; melynek tán faja is kiveszett már, a kenyérteremtés primitív gyűjteményei, mikkel az ősember kísérleteit tevő titokteljes anyjánál, a természetnél, keresve föld felett és föld alatt és víz fenekén azt a minden

fáradtságok jutalmát, az emberi élet föltételét, aminek neve „mindennapi kenyér”. Ott voltak a kelyhekben a *luzula* len-csí, mit a gyermekek „nyúlkenyér”-nek hínak, tófenék termette gesztenyék, lisztes sulyom: a *nunufár* mákmagjai, mikből Herodes idejében az egyiptomiak kenyeret sütöttek, s mit a zsidók „*Arais el Nil*”-nek neveztek; a *kék nunufár* cseresznyemag nagyságú babjai s a pompás „*tamara*” (Nelumbium) borsói, miket az egyiptomiak szent növénynek tartottak, s mocsárba vetettek el; a vad indiánok liszttermő gumói, a „*ticor*” (Maranta), a *cardamonum* ékalakú magjai, miknek ő termelés módja az volt, hogy egy őserdőt leégettek, s annak a helyén egyszerre felnőtt a magtermő *cardamomum*, s termett művelés nélkül mindaddig, míg újra el nem nyomta az erdő. Itt találtam meg egyikében a serlegeknek Bruce „*Ensete edule*”-jét, melynek ágaiban, mint a bodzabél, úgy terem a liszt; ez volt Egyiptomban a kenyér, mielőtt a búzát felfedezték.

És ezt mind Kain találta fel: a gyűlölt, a megbélyegzett, a száműzött Kain! Kinek nevét most is szidalomnak használjuk. És ő hagyta ránk a kenyértermesztés örökségét.

S a hitrege tanulsága mély értelmű. A „kenyér” az, ami a testvérgyilkos hajlamokat ébreszti. Kenyér az, amiért egymást gyűlöljük. Kenyér az, amiért testvér a testvért üldözi, szidalmazza, halálra keresi; amiért irigy, amiért lázadó, amiért hódító. Az a kenyér.

Kain kettős öröksége együtt száll reánk, s együtt száll tovább unokáinkra: a kenyérkereset és a testvérgyűlölet.

A földművelés ősapjának sírját mivel lehetett volna pompásabban feldíszíteni, mint azoknak a füveknek a termékcívél, mik az emberek millióinak táplálékot adnak?

S a fűmag örökkévaló. Olyan az, mint a gránit. Ezredéveken át eláll.

E tufabarlangban semmi nedvesség nem férhetett hozzá. Olyan volt minden szem, mintha az idén aratták volna.

És ez mind az én örökségem. Kaptam a feleségemmel.
Drága örökség! Többet ér a malachitbányámnál! Ez élelmet
biztosít számunkra évekig. Nincs többé ínség a Ferenc József-
földön!

Hátateljesen csókolám meg Lámekh ősapám orcáját.
Jól gazdálkodtál utódaid számára, derék öregem.

ŐS GENEOLÓGIA

Tudom én azt jó előre, hogy mindezekre, amiket én itt
megírtam, sok oldalról fogják azt mondani, hogy mindez
talán nem is igaz. Messze földön járt embernek nemigen hiszik
el a szavát.

Előjönnek majd a geológusok, kémikusok, geográfusok,
orográfusok, fizikusok, filológusok, ökonómusok, tengerészek,
talmudisták, operatőrök bebizonyítani, hogy mindez lehetet-
lenség: a medveszelídítés, az özönvíz előtti hús megehetősége,
az úszó szárazföld, a kristályalakulás csupa képtelenség, hogy
a búza nem áll el olyan sokáig, hogy az emberfeltámasztás
lehetetlenség, hogy az ősemberek azon a nyelven nem beszél-
tek, hogy a szertartások későbbi dátumúak; — de akik leg-
jobban meg fognak támadni, előre látom: az exegeták.

Kétségbe fogják vonni, hogy az én dédapósom csakugyan
Lámekh patriarcha. Hogy élhetett volna Lámekh az özönvíz
idejében?

Az írás világosan megmondja, hogy Noé hatszáz esztendő
volt az özönvíz évében, s ez idő alatt az ősök legvénebbjei is
megháltak már; holott (életkoruk hosszúsága mellett) nyolc
nemzedék találta egymást élve, s Ádám apánk még élt, mikor
a hetedszeres unokája, Lámekh, Matuzsálem fia született.

Az én öregem azonban, mint már előadám, nem a harmad-
szülött Seth utódja, Lámekh; hanem a Káin utódja, Lámekh.

A többi patriarchákrul mind feljegyzé az írás, hogy miután
ennyi évet betöltöttek, akkor megháltak.

Az én dédapósomrul pedig ezeket jegyzé fel az írás:

Lámekh két feleségének neve volt Adah és Cilla.

Adah gyermekei voltak Jábál és Jubál.

Jábál találta fel az építés művészetét, ez a minden építészek, kőfaragók és háziurak őse. Jubál találta fel a lantot és a dudát (a francia szöveg orgonának, a magyar hegedűnek, a német fuvolának fordítja azt), tőle erednek a költők, zenészek, énekesek és kántorok.

Cilla gyermekei voltak Tubalkain: ez találta fel a kalapácsot, a fegyvert, ez a kovácsok, gépészek és katonák ősapja. Ennek a huga volt Naháma, aki fel hagyta magát találtatni én általam.

Mózes I. k. VI. része 23-ik versében ez van följegyezve Lámekhről a magyar Károli Gáspár-féle fordítás szerint: Lámekh így szól a feleségeihez: „Oh Adah és Cilla, ha én valamely férfiútól sebet vennék is, vagy valamely vastag ifjútól kéket, megölném azt mégis.” — Más nyelveken az eredeti szöveget azonban így magyarázzák: „. . .Most öltöm meg én egy erős férfiút sebbel és egy vastag ifjút kék ütéssel.” (Így érthetőbb is.)

S a 24-ik vers így folytatja: „*Ha Kain hétszer van megvédvé a haláltól, úgy Lámekh hetvenhétszer.*”

Ezt mondja az írás.

Már most sokszorozzunk egy patriarchai életkort hetvenhéttel, s nem fogunk többé semmi képtelenséget találni abban, hogy Lámekh ős még most is él.

AZ ŰJ ÉG

Lámekh ős három napig nem volt rábírható, hogy elhagyja Káin sírboltját. Neki azalatt folyvást ott kellett maradni és siratni a régen megholtat. Én azonban ez idő alatt az után láttam, hogy megtaláljam innen a kijárást.

A tufabérc természetalkotta katakombáiból Lámekh utasítása nélkül is ki tudtam igazodni.

Azok, akik Káint ide eltemették, sötétben nem járhattak, fáklyákkal kellett jönniök.

Egy folyosóban megtaláltam az elhányt fáklyák maradványait. Az ősi időkben a *Calamus albus* (fehér rotáng) szárai szolgálták fáklya gyanánt. Ezek taníták meg az első embereket tűzgerjesztésre. Két fehér rotáng bot egymáson keresztül-dörzsölve szikrákat szór, s meggyújtja a taplót, gyapotot, csepűt. Külső kérge kőkemény, kvarcanyag, azért rothadatlan, mint a kvarc, belseje pedig gyantás, fényes lánggal ég, s mikor csomóra ér a láng, akkor nagyot durran, mint a puska, s újra meg kell gyújtani: azért hármásával szokták fáklyának összekötni.

E leégett fáklyamaradványok elvezettek a katakomba folyosójának külső szádáig.

Az nem volt egy darab ráhengerített sziklával letakarva, hanem az ős ciklopi építészet modorában berakva egymásra illesztett nagy kövekkel. Ezek közül vasrudammal könnyű volt nehányat kimozdítanom, míg akkora rést törhettem a torlaszon, mely egy embert keresztülbocsát, sőt egy jegesmedvét is; mert Bábira nagy szükségem volt tervem kiviteléhez.

Nahámát alva hagytam el a sírboltban ősatyja mellett; lámpámat is otthagytam náluk.

Így számítottam magamban:

Nem elég a kijárást a szabadba feltalálni: a szabadság itt igazán „*perniciosa libertas*”. Csikorgó hideg van odakünn.

Az én paradicsomi embereim ezen a szabad légen megfagyának, Naháma cachelot-patyolat pepluma, Lámekh azbeszt palástja nem ehhez a klímához való jelmezek.

Nekem elébb vissza kell térnem a Tegetthoffra, s onnan meleg öltönyöket hozni számukra.

Magam is csak egy téli bekecsben vagyok, mert bundámat a jégbarlangban hagytam, s ott, nem tudom, mi történt.

Bizonyosan el van veszve minden holmim. Azonban elégszer próbáltuk ezt a Tegetthoff utazóival együtt, hogy bunda nélkül jártunk egész nap, mintha csak egy nagy város utcáin járnánk télen. Én tehát kiállok a hajóig menetelt ez öltözetben; de mégis nagy szükségem lesz rá, hogy Bábi felvegyen a hátára; mert nyargalvást hamarább odaérek, s hamarább visszajövök; s amire legtöbb szükségem van, az ő finom szaglása, ösztöne, tájékozódása megkönnyíti rám nézve a hajó feltalálását, s onnan megint az ide visszakerülést.

Azt hittem, az én ősembereimet fogja meglepni az a látvány, melyet ég és föld mutat, midőn a szabadba kilépnek. Olyan ég és olyan föld, aminőt ők nem láttak soha. Naptalan ég, tele idegen csillagképekkel, miket az ő hajdani egük nem mutatott nekik, s ez égen az északi hajnal ijesztő lobogványa; a föld pedig ragyogó fehér homokkal fedve, melynek neve az ő fogalmaikban nincs: átlátszó ragyogó sziklák jégből, melyre ők bámulva fogják kérdezni, micsoda ragyogó kövek ezek? Magát a hideget sem ismerik még; azt fogják kérdezni, mi az, ami úgy éget. Fáj nekünk a levegő!

Hanem aztán, mikor kiléptem a szabadba oly hosszú földalatti bolyongás után, akkor rajtam volt a sor az elbámulásra.

Én nem láttam még ezt az eget és ezt a földet.

Legelőször is meglepett az, hogy nincsen hideg. A hőmérsék a fagypontra fölül emelkedett.

És azután minő ég ez itt fölöttem? Nincs rajta semmi csillag. Az egész égboltozat valami veres izzó fényben sugárzik alá. De ez nem az északfény; ez egy gomolygó fellegtábor, mely eltakarja a holdat, csak néha jelenik az meg e veres felhők között, kiváló sápadt zöldes fényű tányérjával. E felhők okozák a meleget. De hát a felhőket mi okozza? És mitől fénylenek azok? Néha futó zápor vonul át nagy hirtelen; esőcseppeket érzek. Nem havat, hanem esőt. Körös-körül az egész látkör fénylik, mintha lángba volna borulva, s a fellegek onnan látszanak feltornyosulni. A hegyoldalról alátckintve, úgy tűnik

az fel előttem, mint egy égő öv, mely egy szigetet patkó alakúan körülvesz. Ez a sziget lehet mintegy tíz négyszögmérföldnyi terület, egyik végén a kimagasló Zichy-előfokkal; s attól mintegy három mérföldnyi távolban az alantabb fekvő naftavolkánnal, mely lobogványos rohamban fújja a tüzet fel az égre.

De még ez mind nem elég ok arra, hogy e földterületen a hőmérsék annyira emelkedett legyen. Ezt nem okozhatja más, mint az, hogy a petróleumégés által minden oldalon meggyulladt a kőszénréteg maga, s az már most olthatlanul ég tovább. Az égő kőszénréteg hősege csak fölfelé terjed, s az alatta levő homok- és agyagrétegeken át a fenntartó jégtömeget fel nem olvasztja; hanem azt az egész földdarabot ki fogja égetni.

Arra ugyan szépen várhatok, mert a *dutweileri* kőszénhegy már másfél század óta ég, s még mindig laknak rajta, sőt az áthévítt földben, mely alatt tűz van, a leggyönyörűbb *délvirágok és tropikus gyümölcsök kertészetét* üzik. Ez tehát engem nem aggaszt. Ezen majd az unokáim sopánkodjanak.

A kőszénégésnek azonban még egy más következménye is van. Az, hogy libegő ország részünk előrehalad. Az égő partok utat törnek a jégtenger között, s az hátrálni kénytelen előlük.

Valószínűleg a tengernek is van áramlata, mely viszi az úszó földet; de az meg bizonyos, hogy miután a sziget volkán felőli részén a hőség megritkítja a levegőt, a másik oldalról nyomuló sűrűbb lég előretaszítja folytonosan a földet, melynek hegyei ezúttal olyan szolgálatot tesznek neki, mint a vitorlák.

Ez volt tehát az átváltozott ég. Rám nézve egészen új tünemény.

De mi történt a földdel? Micsoda átalakítást vitt azzal végbe a kataklizma, melyet a kőolajrobbanás okozott?

Mikor Amerikában a pennsylvaniai hírhedett olajvölgyben egy új petróleumkutat megnyitnak, akkor előbb a környezetben

minden tüzet kioltanak; mert az ártézi kút csövén elébb az illó gáz tódul ki, s ez rögtön szétterjed. Egyszer az Oil Spring mellett ásott egy ilyen petróleumkút megnyitásakor ott felejtették a tüzet egy kovácműhelyben, mely kétszáz méternyi távolban állt a kúttól; s ettől a kirohanó gáz meggyulladt, és egy angol mérföldnyi területben körös-körül egy pillanat alatt leperzselt mindent, ami éghető; kétszáz ember égett korommá egy perc lefolyása alatt. S nem maradt fű, fa, élő állat azon a területen.

Pedig a petróleumkút csak egy húsz centiméter átmérőjű csövön át lövelli fel azt a robbanógázt.

Az én általam meggyújtott volkán pedig egy kráteren keresztül okádja fel azt.

Az első robbanás hatása az volt, hogy a hegytetőkről minden jég eltűnt, s a völgyekben most tavak feküdtek.

Mikor utoljára láttam, fehérek voltak a hegyormok, most feketék. Az északi táj úgy tűnt fel, mintha lávapatakok kígyóznának rajta végig, s tűzzuhatok hullanának alá a sziklákról. Az csak víz volt, melyet az ismételve kitörő gáz a fedett sziklahasadékok közt megmaradt jégből leolvaszt; az ég tűzfényétől ragyogó patak.

A lemeztelenített hegyormokrul kopáran meredeztek fel a plutói alkotás sziklái. Ráismertem az én bazaltjaimra is. Még húszméternyi magasan meredtek túl a hegyháton, lépcsőzetesen letöredezve.

E rögtöni olvadás magyarázza meg azt a hegyárt is, mely a jégbarlangból alászakadt. Nem jégbarlang az már.

Hogy ezen a földön élő állat nem maradt, az bizonyos.

Azokat a medvéket, amiket a szabadban talált, az iszonyú gázrobbanás korommá is égeté, azokat pedig, amik téli álmuakat aludni hó és jég alá ásták be magukat, a légnyomás megfojtotta.

Mi négyen vagyunk a lakói ennek az egész földdarabnak.

Hogy a volkánkitörés által a jégparttul el lettünk szakítva, azt most már bizonyosnak kellett tartanom.

De mi lett ez esetben a Tegetthoffal? Ez most rám nézve a legfontosabb kérdés.

A tájék déli része sűrű szürke ködtömegbe van burkolva. E ködvilágnak kell most nekimennem, hogy a Tegetthoffot keressem. Vajon rátalálok-e még? Hiszen húsz órai út tettem onnan idáig. S ha elhagyom a Zichy-hegyet, melynek üregében van hajlékom, élelmem és Nahámám, visszatalálok-e ide ismét?

Töprengve ültem le egy sziklára, s az alaktalan ködbe bámultam, mely a déli láthatárt elfedte előlem.

Bábi előreszaladt, s valami sajtyszerű, féltében üvöltő ordítást hallatott, melyre körül és messze semmi visszhang nem jött.

Egyszer erősebben kezdett fújni a szél dél felől. A volkán kitörése ezzel egyidejűleg fokozódott; az ég veressége általánosabb lett, s a déli szürkés lilaszín köd foszladozni kezdett.

Mi ez? Álmodok-e? Érzékeim hallucinációja játszik-e velem, vagy az arktikus tengerek délibábjai ámítanak káprázataikkal?

A Tegetthoff áll előttem!

Közel: alig egy órányi távolban mutatkozik szemem előtt az elhagyott gálya. Szemeim nyitva vannak, ébren vagyok, látom jól: a két kürtőt, az árbocokat vitorlarúdjaikkal, kivehetem a kötélzetet, az ágyúk lövéseit. Olyan közel látszik hozzám, hogy a kiáltásnak át kellene hangzani tőlem oda.

Néhány perc múlva újra összeborult körül a ködgomoly, mely a föld színén hömpölygött, s nem volt előttem a hajó többé.

De, ha én csalódhattam, Bábi nem csalódott. Rohanva jött vissza hozzám, s olyan táncot vitt véghez körülöttem, mintha meg lenne bolondulva. Üvöltött örömeiben! Ő is látta a mi hajónkat. Semmi kétség.

Odafeküdt a lábamhoz, mintha maga kérné, hogy üljek fel a hátára s amint ez megtörtént, felszökött és elkezdett velem iramodni azon irányban, amerre a hajó árnyképe megjelent előttem.

Még mindig azt hittem, hogy a fata morgana csalképe volt az, ami szememet kápráztatá. Hanem az vigasztalt, hogy bármilyen mélyen hatoltunk is be a ködgomolyba, a további gázvolkán fénye keresztülsugárolt rajta, s a visszatérésnek biztos irányt adott.

A TEGETTHOFF

A tér, melyen hű iramlóm (lónak nem nevezhetem, mert medve) végigfutott velem, éppen nem hasonlított ahhoz, melyen odáig jöttem. A jégmezők felporhanyultak, a felmeredő jégtáblák jégcsapokkal voltak körültagogatva; majd egy nyílt tó állta útunkat, melyen keresztül kellett úsztatnunk, csizmáimnak nem nagy öröme; majd ismét nagy jégtorlaszokra kellett felkapaszkodnunk, mik hosszan vonultak el keresztben, bástyamódra, s mikén idejövet nem jöttem keresztül.

Egyszer csak előttem állt a Tegetthoff! Amint egy ilyen jégfennsíkra felkaptattunk.

Ott volt a szemem előtt; két puskaövésnyi távolban. Ugyanazon jégtorlat tetején, melyen utazói veszendőben odahagyták.

És minő zsvaj, minő élet volt rajta. Legboldogabb időkben sem hallott a Tegetthoff ilyen lármát. Ezerei az albatroszoknak, jégmadaraknak, penguinoknak lepték el fődélzetét, sorba ültek a vitorla rúdjaiban, kergetőztek a párkányzatán, néztek ki az ablakain, himbálóztak a kötélzetén. Birtokukba vették az egész hajót.

De hogyan jöhetett a Tegetthoff a szárazföldre?

Nem úgy volt. A szárazföld ment a Tegetthoff alá.

A volkánkitörés s a nagy tömeg kőolajnak a jég alatti fel-

robbanása oly erőszakos lökést adott a jégalapon úszó szárazföld egy részének, hogy az mérőfeldeket hátrahaladva, alája fúródott a víz feletti jégmezők torlaszainak, azokat felvette a hátára, s ugyanakkor megtörve az összeköttetést a jégkontinenssel, attul elvált: a tengeráramlat, s a szélirány kimozdítá helyéről, s továbbvitte észak felé.

A jégtorlasz azonban, melyen a Tegetthoff megfeneklett, azóta sokkal kisebb lett; olvadt. Egész odúk látszottak meg benne, amiket a víz vájt magának alatta, s a torlasz alól kifolyó víz megkerülve a bástyaidomú hosszú jégtorlatot, eközt és a szárazföld sziklahalmi közt egy tavat, vagy inkább tengeröböl formát képezett.

Ezen a tavon is hemzsegett mindenféle vízimadár.

Mikor újra visszakérültem a Tegetthoff földélezetére, megcsókoltam azt, leborulva, mintha szülötte földemet találtam volna fel, s sorra öleltem árbocot és kéményt, mintha testvéreim volnának.

A madarakon kívül semmi más állat sem foglalta el hajónkat. A medvéket elűzte a földről a gázrobbanás, ha meg nem ölte. Csak a madarak telepedtek meg rajta. S az észak szárnyasai oly szelídek, hogy meg lehet őket fogni kézzel. Menedéknek nézték a nagy építményt, s fészkeltek a vitorláink között; a ponyvákban már dunnalúd-tojásokat találtam: vámostam is belőlük kosárszámra. Ez is Isten ajándoka.

Itt az én Nahámám nagyon jól fogja találni magát. A kapitány szobáját készítettem el számára.

Azután egy kisebb szánt megterheltem azokkal a mindenféle drága bundaneműekkel, amiket az eltávozottak kénytelenek voltak hátrahagyni, a katakombában hagyott népem számára.

Nahámának még egyéb öltözetrül is gondoskodtam.

A Tegetthoffon, az igaz, hogy asszonynak való öltözet nem volt található; de hát a szükség ezermester.

Mire való az a sok mindenféle zászló a hajón? Tengerészek

minden nemzet zászlóját magukkal hordják, hogy a szemközt jövőket üdvözölhessék vele. Mind jó lesz ez az én feleségemnek. A Monarchia közös zászlójából, ahogy azt hajdan Gorove bemutatta a magyar országgyűlésnek, olyan szép viganó lesz, amelyet csak valaha párizsi marchand des modes kigondolt: tetejébe tunique-nek a spanyol zászló pompásan fog rá illeni, van azon tizenötféle szín, kis sas, nagy sas, griff, fekvő és álló oroszlán, csíkok, sávok, kockák, liliomok, gömbök és csillagok, annál szebb mustrát szoknyának asszony nem kívánhat; a brit zászlóból lesz gyönyörű kacamajka hozzá, s a dán zászló már csak kész baslik. Ennél drágább öltözete, fogadom, hogy senki- nek sem volt még! Hogy megörül majd mind ennek az én kis feleségem!

Mielőtt azonban ismét útra keltem volna, hogy meny-asszonyomat hazahozzam: egyszerre csak elkezdett valaki hozzám *beszélni*.

Valaki? Ki beszélne itt?

Magá a Tegetthoff. A hajó. — S annak igen furcsa beszéde van.

Egy-egy roppanás végig a hajó szálgerendáin. Pattogó hangok a vaspántok között, súrló zöreje a hajófenék vasoldalán, síró nyikorgások az eresztékekben. Ezeken beszélt hozzám a hajó.

S mit értettem én meg e beszédből?

Azt, hogy erre a hajóra a rajta levőkkel együtt gonosz végzet vár. Az óriási jég torlat, mely hátára emelte, alul ki van öblösítve már, s a jég, amint a tengerből a szárazföldre tolatott, többé nem képez oly erős építményt, mint mikor még a vízen nyugszik. A Tegetthoffra az a sors vár, hogy egyszer az alatta levő jégtorlasz beomlik, s akkor a mélybe leeső hajót a föléje zuhanó jégsziklák összezúzzák.

Ennek nem szabad megtörténni.

Gondoltam ki egy tervet.

A Tegetthoff ez idő szerint oly állásban volt, hogy a hátulja

magasra fel volt emelve, s az orra belefúródva egy összetörmö-
rült jégtorlaszba. A jég olvadóban volt.

Mernem kellett mindent, ha meg akartam nyerni mindent.

Így számítottam. Ha én azt a jégtorlaszt onnan a hajó orra
elől eltávolíthatnám, akkor a hajó fekvésénél fogva, önsúlya
által az olvatag jégvetőréül alácsúsznék. Lehet, hogy e lecsúzás
által még jobban megfeneklik a torlasz aljában, s akkor a jég-
sziklák, amik képtelen szeszélyes és minden egyensúlyról való
fogalmat kigúnyoló alakokban meredeznek elő, bizonyosan
eltemetik. Lehet, hogy utat tör magának egész addig a jég-
bástyáig, mely az említett szabad öböl martját képezi. Itt azután
egy hatalmas szaltó mortále vár reá, a meredek jégfalról tíz-
méternyi magasból leszökni. Lehet, hogy ezen a kísérleten
derékban kettétörök; de ha épkézláb lejut, akkor aztán a szabad
öbölben minden veszélyen kívül van.

Ha már annyi vakmerőséget el mertem követni, hadd
kísértsem meg ezt is.

Eszközöknek nem voltam híjával. A hajón voltak jégrob-
bantó torpedók villanykészülékkel; ismerős voltam azoknak
kezelésével, elhelyeztem azokat a jégtáblák üregei közé, ki-
számítva a robbanás irányzatát, s aztán a villanykészülékkel
egyszerre felrobbantottam valamennyit.

A robbanást követő pillanatban elkezdett az egész Tegett-
hoffon végig valami kísértetes zúgás, csikorgás hangzani,
vegyülve a jég ropogásával. A hajó megindult a jéghegyről
aláfelé. S amint aztán egyszer megindult, azontúl feltartóztat-
hatlan volt a rohanása. Éles fenékgerince harsogva tört utat
a jég között, s félpercenként növekedő gyorsasággal iramlott
a nehéz hajótest a torlasz tetejéről alá, neki a keresztben álló
jégsáncnak, mely egy kis városi utcásor tömörségében nyúlt
végig előtte. Nem volt szüksége többé torpedóra, hogy azt
keresztültörje.

E veszedelmes pirutsade alatt Bábí ijedten futott fel az ár-
bocra, s ott az árbockasban rejté el magát. Nekem azonban

minden érzékemet helyén kellett tartanom e válságos pillanatokban, akármi történik is alattam és körülöttem.

A kormánypáholyba siettem, s a legelső gondom volt magamat a térdemnél fogva a kormánypadhoz hozzákötözni.

Ha a hajó egy darabban leugrik a jégfalról a szabad öbölbe orrával előre, bizonyosan lemegy az öböl fenekéig. Ez még se baj. Az ágyú-lőrészek, az ablakok, a fődélylukak be vannak zárva; el nem merülünk; ami vizet fogunk, ott a szivattyú, majd kihúzzuk vele. A hajó megint felszínen lesz egy első perc múlva. Hanem az a baj támadhat, hogy az önsúly kölcsönözte roham által olyan irányt vesz fel, mely őt kiviszi az öböltől, s eltávolítja a szárazföldtől. Jó szerencse, hogy rajta vagyok, mert ha itthagya a hajó, utána nem tudok menni.

Most azután ha ezt a katasztrófát túlélem, ha a csontjaim össze nem zúzom, ha a vízbe nem fulladok, azon kellennem, hogy amint a hajó elkezd a futását a szabad öbölben, azonnal megragadjam a kormánykereket, s a kelet felé nyílt öbölben a hajónak nyugati irányt adjak.

Most egy kábító zökkenés rendíté meg az egész hajót, mely után egész jégtornyok hullottak két oldalról a fődélzetre; a másik percben harsogva jött fel a hullám a hajó párkányain. Én kétfelül két óriási átlátszó zöld vízhegyet láttam felemelkedni tajtékzó tarajokkal, amik a másik percben zöld boltozattá egyesültek fölöttem: a Tegetthoff a víz alá merült.

Mi a vízbe esett embernek a legelső ösztönszerű cselekvénye? Az, hogy a lábait kiszabadítja és úszik. Az én lábaim oda voltak kötve a hajóhoz, s nem fogtam az úszáshoz, hanem elkezdtem a hajót kormányozni a víz alatt.

Számláltam a perceket magamban; de a kormányrudat ki nem eresztettem a kezemből. Már százhuszig számláltam. Tovább a leggyakorlottabb bűvár sem állja ki lélegzetvétel nélkül. Fulladoztam. Itt volna az ideje lábaimat eloldani és menekülni. A hajó olyan sokáig elmarad a víz alatt. Azért sem menekülök. Ha idefulladok is, de a Tegetthoffot el nem

hagyom. Mi egymáséi vagyunk. Együtt élünk vagy veszünk.

Csaknem elvesztém már az eszméletemet, midőn a vízboltozat fölöttem elkezdte világosodni, s két perc múlva megláttam az eget fölöttem nem kékleni, hanem veresleni.

Nem volt magamra gondom. Át voltam ázva; nem is gondoltam rá. A Tegetthoff sebesen haladt a ködben kelet felé. Meg kellett őt fordítanom; a ködön keresztül lobogó volkán segített a tájékozásban. Sietve kellett felhasználnom az időt, amíg a csuszam által kölcsönzött önmozderő tart a hajónál. Percenkint lassúdott az; úgyhogy mikor az új öböl keleti partjához eljutott a hajó, oly csendesen feküdt fel a zátonyra, mintha kapitány, gépész, kormányos intézte volna futását. Szerencsésen megfeneklettünk. A hajó nem dült féloldalt, tökéletesen befúrta magát az új zsurmalékba (detritus). Én meg főlöseges elővigyázatul a kis horgonyt is lelocsátottam, s ekként biztosítottam a Tegetthoffot minden eshetőség ellen. Ha ez a szárazföld csakugyan lengővé lett, akkor a hajót is magával viszi, az el nem maradhat tőle. S ha a szárazföld el találna süllyedni, az égő kőszén és petróleum a jéglapot kiolvasztaná alóla: akkor felmenekülünk a Tegetthoffra.

A hajóban semmi lényeges kár nem történt, csupán az orrán levő cifrázatok szenvedtek egy kis haváriát.

Ekkor aztán lehívtam Bábit is a búv helyéről; ő örült legjobban a Tegetthoff megszabadulásának, s örömeiben mindjárt hideg fürdőt vett az új öbölben, ő szárazan maradt az árboc-kasban; de nekem volt benne elég részem, s csak most vettem észre, hogy az öltöny megszáradt rajtam a nagy fáradságos munkában.

EGY ÚJJÁSZÜLETŐ FÖLD

Legelső dolgom lett most a meleg öltönyöket elszállítani az én embereim számára a katakombához.

A hajó párkánya egyenlő magasságban állt a kikötő partjával, úgyhogy gyaloghídat rögtönözhettem a kettő között egyenes kijárással.

Ezen keresztül kivontattam a szánkót, melyet igen természetesen Bábinak kellett a katakombáig elvontatni; melyet most annyival közelebb találtunk, minthogy a kiszabadult hajó mintegy kétezer méternyire haladva, az öböl tulsó feléig hatolt, s ezáltal egyúttal ki lettek kerülve a közbeeső tavak is, amik idejövet utunkban álltak, s a szánnal haladást akadályozták volna.

Lámekhet és Nahámát még mindig a Káin sírboltjában találtam.

Éppen jókor jöttem, hogy az öreget megakadályozzam egy gyászos szándékában, ami ugyan magában igen dicséretes és istenes foglalkozás: áhítatosság fejében meg akarta gyújtani a serlegekben levő gabonát égő hálaáldozatul az Úrnak. Az nekem szép meglepetés lett volna.

Nagy nehezen tudtam lebeszélni róla, felvilágosítva, hogy innen a füst ki nem mehet; márpedig az áldozat kedvező fogadtatását az föltételezi, ha a füst egyenesen felszáll az égre.

Annál nagyobb örömet talála a velem hozott medvebőr bundában. Azt, amint egyszer fölvette, többet soha le nem tette a nyakából.

Még jobban meg volt elégedve Nahámám a gyönyörű zászlókkal. Milyen művészek ebben az asszonyok: egy darab kelméből egy perc alatt öltönyt varázsolni, egy boglár segítségével, egy gombostűvel, egy zsinórral festői redőzetet teremteni az élő szobor körül. Az én Nahámámnak jó ízlése is volt; a cifra kelmék közül az egyszerű csillagos amerikai lobogót választotta ki; jól illett arcához, karcsú természetéhez; olyan volt

benne, mint Rebeka a kútnál. Mikor meg a kékróka bundát rátettem a vállára, akkor hasonlított Van Dyck (vagy Rubens?) bundába takart istenasszonyához.

Így ellátva aztán kivezettem őket a szabadba.

Azt hittem, meg lesznek lepve az ég és a föld által, melyet látnak; azonban éppen nem vettem észre náluk semmi bámulatot.

Valószínű, hogy azon rémnapokban, miknek iszonyatai elől ők a barlangba menekültek, éppen ilyen képet mutatott az ég. A láthatárról felgomolygó sűrű fellegek, a földön lomha köd. S eget és ködöt veresre fest a hegytetőkből kitörő tűz, melynek verőfénye magát az árnyékot is rózsaszínűvé varázsolja.

Hanem a Tegetthoff annál nagyobb csodálat tárgya volt Lámekh előtt, mikor odáig eljutottunk. Reszketve támaszkodott karomra, mikor a földélezetre vezettem, mely most is tele volt az éjszark minden madaraival. Ott ültek a vitorlákon, az ágyúkon, mintha az övék volna, s ők vigyáznának azokra.

Lámekh azt hitte, hogy ezek a madarak hozták ezt az egész csodát valahonnan az égből.

Mire valók azok a vastag rézcsövek, mire valók azok a szárnyas szálfák, mire valók azok a nagy vashengerek? Mire való ez az egész nagy épület a víz közepén? Ki gondolta ki ezt a fából épített barlangot, ezt a gerendákból összerótt nagy katakombát? Ki cselekszi azt, hogy megkettőztesse az embert, és egy sima fényes lapból kiki saját magát lássa másodalakban szemközt jönni?

Most már csakugyan azt hitte az öreg, hogy én vagyok a *Nefitim*, aki ilyen repülő várban lakik.

Otthagytam őt Nahámával, s magam a szánnal és Bábival visszatértem a katakombához, örökségünket elszállítani a hajóra, ahol lakni fogunk. A Neptun-kelyhek közül egyet elhoztam ritkasággyűjteményünk számára, a gabonafélét azonban zsákokba töltöttem.

A hajón volt kézimunk, melyen könnyen meg lehetett a gabonafélét őrölni. Élelmiszerral most már el voltunk látva egy ivadékra. A hajónkat meglepett madarak is szaporíták készletünket. Vitorlagöngyeink egész tojáraktárt képeztek, s a szárnyasok oly mulyák, hogy mikor egyet kifogtam közülök, a többi még csak odább sem röpült.

Az öregemmel — természetesen — mindjárt az első alkalommal egy kis confessionalis nehézségem támadt.

Az áldozat kérdése fölött merült fel közöttünk a dissidentia.

Ő, mint *orthodox Káimista*, azon a véleményen volt, hogy az égő áldozatot okvetlenül gabonaneművel kell végrehajtani; én pedig, mint *neológ*, abban találtam lelki nyugodalmat, ha azt inkább madárfélével, tehát élő állatokkal hajtjuk végre. Ez az öreg előtt schisma volt.

Pedig hát részemen volt az igazság; mert madárféléért csak fel kellett másznom a vitorlarúdra, s kiválasztanom a legkövérebb vadludat; pengvinnal meg éppen tele volt a matrózkajüt, míg a gabonafélével takarékosan kellett bánnunk, mert ebből az égből több manna nem hull, s ezen a földön több kenyér nem terem.

Hanem az öreg nem engedett, s ha azt nem akartam, hogy Naháma sírjon, teljesítenem kellett LámeKh kedvét.

Hanem gondoltam ki a számára valamit, ami a skrupulusait eloszlassa. Az ötletet ő maga hozta kapóra azáltal, hogy legelső megáldozandó terményül az „*Arais el Nil*” magjait választá. Ezek, mint már megjegyzém, nagyon hasonlítanak a mákhoz, meg még valamihez máshoz, ami megint a mákhoz hasonlít.

Ez a más valami a puskapor.

Az áldozat szimbolisztikus sikere, mint ezt Mózes I. könyvéből tudjuk, az, hogy az áldozat füstje egyenesen menjen fel az égbe.

Az itteni ködös, páratérfes légben természetesen szerfölött akadályozva volt LámeKh áldozatának ilyenmű sikere. A ne-lumbium mákmagjainak olajos füstje, amint az izzó szénnel

rakott serpenyőből kiszállt, szétterjedt a hajó fölött, s az kétségbe ejté az ősapát.

— Megállj, öreg — mondék neki —, már most próbáljuk meg az én mákomat.

S ezzel egy jó csipetnyit abból az öreg ágyúba való lőpor-dercéből, ami nagyon hasonlít az „Arais el Nil” magjához, a serpenyőbe vetettem. Annak aztán ugyan ment fel a füstje az égbe egy robbanással.

Csak ekkor fogadott igazán kegyelmébe az öreg. Megvallotta, hogy nem vagyok neki többé *Nephtin*, se *Eliud* hanem igazhívő, akinek áldozatát szívesen fogadja az ég.

(*Nephtin*nek tartják a Mózes. I. könyve III. részében említett „*angyalok*”-nak a fiait, kik azoknak *halandó nők* iránti szerelmükből származnak, s a *Nephtin*nek ivadéka volt az „*Eliud*”, a *varázsló*, csodatevő faj, s az *Eliudoké* az „*Óriás*”, az *emberevő*, ki miatt az özönvizet a földre bocsátá az „*Úr*”).

E naptul fogva *Lámekh* mindennap áldozott egy csipetnyit abbul a *mákbul*, aminek a füstje oly gyorsan száll fel az égbe. És nem tudom, nem jobban tetszenék-e az *Úrnak*, ha mindennütt a világon, ahol puskapor van, így áldoznának vele, mint hogy arra használják, amire.

Az első berendezkedés után az volt a feladatomban, hogy tájékozást szerezzek magamnak afelől, hogy mi történt voltaképpen ezzel a darab földdel.

Kiszemeltem magamnak a *Zichy-hegy* északnyugoti egyik ormát obszervatóriumnak, s oda fölszállítottam a hajón hagyott mérnöki eszközöket, dioptrát, távcsövet, sextánst, astrolabiumot, s elhelyezkedtem velük a szabadban, nem kellett félnem, hogy valaki ellopja.

A legelső széttekintés a magasból meggyőzött róla, hogy szárazföldem egy nagy úszó sziget, elszakítva a szárazföld nagyobb tömegétől, alakjára nézve hasonló *Izland* szigetéhez.

Északi részén emelkedik a működésben levő vulkán, s a hegyesen és menetelesen, mint egy sarkantyú fúródik az

előtte álló jégtengerbe, utat fúrva magának a nagy terjedelemben égő kőszénréteg által; a keleti és nyugoti oldalon mutatkozó fény, mely a sziget zezzugos körvonalait kitünteti, kétségtelenül a nagy tömeg petróleum, mely még sokáig fog égni a tenger színe fölött.

Hogy ez égő naftatömeg miért nem veszi körül egészen a szigetet, ennek az oka az, hogy a sziget déli része a legszélesebb, s az folytonosan érinti a jégkontinens partjait, mik közt a sziget orra utat tör; s mik közt a déli légáramlat s a tenger folyása északnak viszi a földtömeget.

E szerint dél felé, ahol a Zichy-előfok áll lábánál a szabad öböllel s abban a Tegetthoffal egészen ment marad az égő petróleumártól.

A két oldalrul felgomolygó párázat folytonos felhősátort képez a sziget fölött, s azt az égő petróleumár s a lobogó naftavolkán megvilágítja. Olyan fény van, mint viharjóslo napalkonyaton.

S e tűzfénynél meglátszanak a két oldalt mellettünk elmaradó jéghegyek, mik közt földrészünk elhalad, északi irányt követve.

Távcsövem előtt feltűnnek a Wiltsek-orom dolomitszirtjei, nagy messzeségben már. Mi elszakadtunk a Ferenc József-földtől! És én hozom a *magunk kvótdját* a felfedezett ország-részből *in natura* s még hozzá az egész tengerészetet is!

Egy egész kis világrészt szakítottam magamnak külön, melynek egészen sajátyszerű égalji és földtani viszonyai vannak.

A napvilágot pótolja felette a körös-körül vereslő égbolt. A folytonosan támadó felhőtömeg elzárja tőle az éjsarki hideget, s az alatta égő kőszénréteg folytonosan egyenlő tropikus hőséget kölcsönöz neki. E hőség a kőszénréteg alatti homok- és agyagrétegen át nem hatolhat, hogy a jégalapot is elolvassza. De fölfelé terjed, s a felszínről már minden jeget leolvasztott. A völgyeket roppant nagy tavak fedik. Az izzó föld e tavakat nemsokára mocsárokká párologtatja, s a szikkadó mocsárookban okvetlenül meg kell születni egy új állati és

növényi életnek. A föld nem halott; az tele van növény- és állatfajok csírájával, embrióival. Ha víz és meleg járul hozzá, teremő erejét visszanyeri. A folytonos nedvbőség és folytonos meleg űzni fogja a tenyészetet. Egész darab szigetföldünk egy nagyszerű „hollandi melegház”, melyben nincs évszakkülönbség; még szél sincs, mert a vizen lengő föld a széllel együtt halad, s az éjsarkhoz mentől közelebb haladunk, annál nagyobbak kell lenni a szélcsendnek a légmérsék örök egyformasága mellett.

E növekedő nedves melegségben újon születő növényzet fogja ellepni elébb magát a mocsarat, aztán a mocsárpartokat, a tófenékből feljönnek azok a csodanövények, miknek hímvirága száráról leszakítja magát, s aztán elindul „önakarattal” a nővirágot felkeresni, s ha rátalált, együtt leszáll vele ismét a tófenékre. Az árokpartokat felveri az ananász, mely a maga hazájában irthatlan gaz, mint másutt a bogáncs. A hegyoldalakat befutja a rotang.

S ahogy a növényt előteremti az újra átmelegült föld, majd előhossa a maga állatjait is. Minőket? Hasonlókat a kiveszett fajokhoz? Vagy új fajokat, amik a most meglevőktől elütnek, mint az ausztráliai fajok az európaiaktól?

Talán még embert is! Minőt? Régi, kiveszett fajt? Azteket? Mesebeli óriást? Vagy torzalakot? Kakerlakot? niám-niámot? — vagy talán új fajt állít elő? Előhossa a troglodytokat: a *homoródalmási barlang* hagyományos regéiben emlegetett *apró embereket*, két arasznyi törpéket? Talán a mi örököscinket?

AZ ÚJ TEREMTÉS MŰVE

Hogy a földnek e teremő működése nem fog az egész szigetre kiterjedni, azt előre sejtethetem; az csupán a sziget azon részére fog szorítkozni, mely a naftavolkán közvetlen

közelébe esik, s mely az égő köszénréteg felett fekszik, s annak egész melegét felveszi.

Ezt a helyet még most nem lehetett megközelítenem. A lapályok járhatlanok voltak. A hegyekről már leolvadt minden jég és hó, s az oly iszaptengert támasztott a völgyekben, melyen sem átgázolni, sem csónakázni nem lehetett.

A sár maga tele volt az őskorban elhalt s addig jég alá temetett növényzet törmelékeivel, a félbenszakadt rothadás alkatrészeivel.

Igazi „tohu wabohu”

Megkísérlem két szál deszkával előrehatolni, miket talpaim alá kötöztem. Ez nagyon fáradságos utazás volt. Várom kellett kedvezőbb időre.

Azalatt volt más kedves foglalkozásom. Nahámámat tanítottam az én nyelvemre, s az öregtől tanultam én az övét. Mikor aztán annyira hatoltunk, hogy egymást meg tudtuk érteni, akkor én elmondám önékik, hogy minő világ van még rajtunk kívül, mi él, halad, történik ebben a világban, s hogy egykor e hajó oltalmában s Isten segedelmével mi is el fogunk még jutni e világba. Az öreg okos ember volt, azt mondta rá: „nem lehetetlen”, s megígérte nekem, hogy ha hazakerülünk Magyarországra, előadást fog tartani a Magyar Tudományos Akadémiában az *ősvilági történelemből*, az emberek özönvíz előtti harcairól a nephitinekkal, eliudokkal és óriásokkal.

Az öreg, amint egy kis ámbrazesszel felfrissíté életműszereit, bámulatos emlékező tehetséget fejtett ki.

Elmondta, hogy ez a darab föld volt itt a „Nod” s elsorolta a növényeket, amikkel az ő idejében annak hegyei-völgyei fedve voltak.

A mezőkön termett a „chitta”, a tavaszbuza és a „cussemet”, a tönköly, s a kétféle kedvenc hagyma, a „b'zalim” és „chaszir” a felfutó „phol” valami babfajt termett, az édes és illatos hagymájú „shumim”, a hatsoros kalászú „s'óra”. A fákra felfolyó „gephen” hozta az édes fürtöket, miknek nedve oly mámorító,

s a televény mocsárfenék, mikor kiszáradt, terítve lett a dinnyés „*dudaim*” indáival; gyümölcsöt adott a „*shikimim*” és a „*shaked*”, az egyik fügét, a másik mandulát; virággal illatozott a „*kimosh*” és a „*chabatzelet*”, az nárcis, ez liliom; s a kedvenc parperoth zöldségét szolgáltatták a „*challamut*” kövér levelei, míg a „*dochan*” szárából édes mézet facsartak; (talán ez volt a cukornád); a Noé bárkájáról emlékezetes „*gófer*”-fa pedig volt az örökviruló ciprus, mely a hegyoldalakat fedte.

Az öreg Lámekh még emlékezett az egyes völgyekre, s addig erőttette emlékezetét, még megismertetett velem egy őskori ösvényt a hegyháton keresztül, melyen a volkán hegy lábáig el lehetett hatolni.

Feltettem magamban, hogy ezen az úton megkísértem a volkáni táj megközelítését. Búcsút vettem kedveseimtől. Tarisznyámba raktam a szükséges élelmiszereket, s Bábit társul vive magammal, elindultam az öreg által jelzett úton.

Fáradtságos út volt az; de nem legyőzhetetlen. Sziklákon, hegyszakadékokon keresztül. Minden órában pihenőt kellett tartanom.

Nyolc órai kitartó küzdelem után, melyben Bábí nagy segítségemre volt, eljutottam a naftavolkán közelébe.

A volkán végső előfokát képezte a hegygerincnek, s innen rajta egy üstalakú völgy mélyedett alá, melynek fenekét egy tó foglalta el; nem a tengerszemek smaragd tükre, nem a kék eget visszatükröző vízlap. Ez vérveres az ég visszfényétől, és nem csak attól.

Mikor e tóhoz elkezdtem leszállni, érezhetően észlelhetém a növekvő meleget, mely a völgyben uralkodott. E völgyet, e tavat fűtik alulról!

A sár, amelyben jártam, a völgybe leérve, melegített!

Még aludt, még üres volt az egész völgy. Se állat, se növény benne. Vajon az állat születik-e meg előbb vagy a növény? Ez a tudósok nagy fejtörése!

Ha én nehezen tűrtem ez üvegházi meleget, Bábínak, aki

ehhez nincs szokva, kétszeresen terhes volt azt elviselni. Előreszaladt, hogy mentül hamarább megfürödhessék a tóban. De alig lubickolta ki magát, már ki is jött onnan. Az a tó is meleg volt.

Én azonban nagy bámulatomra a már egyszer kékre festett medvém helyett most egyszerre egy veres medvét látok a vízből kijönni. Azt a veres színt ugyan Bábi egy perc alatt lerázkódta magáról; tehát az nem volt festanyag.

Magam is lementem a tóhoz, és poharamat telemertem belőle. A víz cinóberveres volt. Nagyítólencsém kideríté a veresség okát. Ázalagok tömege volt az, minden alakzataiban a szörny csodáknak, mik a górcső előtt egy csepp vízben egy népet mutatnak, mely egymással harcol, egymást falja és üldözi. Százféle alakú csodái a láthatlan világnak, kígyók, orsók, kerekék, villák, golyók, kösöntyűk, fésűk, sülök, kakastarajak, macskakörmök, hengerek, csillagok, napok, félholdak, hatyúnyakak, elefántormányok, palackok, bajszos gyöngyök, postakürtök, harangok, zezzugok, kötélcsomók, 8-asok, kacsaringós sújtások, csiptetők, egyszarvúk, koronák, kétkerekűek, püspöki botok, napernyők, jácintok, cápák halászhálókkal és fogókarokkal: és mindez egy csepp vízben s együtt oly tömegben, hogy egy egész tó vize vérré válnak látszik tőlük.

Tehát az állat született elébb, mint a növény.

Itt egy szikla alatt felütöttem tanyámat s lefeküdtem. Bábi azonban felment a hegytetőre aludni: neki itt nagyon meleg volt.

Mire felébredtem, azt láttam, hogy a természet csodát csinált a kedvemért. A tó felszíne nem veres már, hanem zöld.

Azon hat óra alatt, amíg aludtam, benötte a felszínét a békalencse. (Lemna.)

Ez hát a növényeknek az őse: az elsőszülött.

És amint a zöld burokkal lepett vízben megmérítém poharamat, úgy találtam, hogy a víz már sokkal kevésbé vörös, az ázalagok megfogytak, a felmerített víz közepett pedig egy

hosszú fonál alakú véres férgecske úszik: egy naida. (Nais proboscidea.)

Ez a legelső *puszta szemmel látható* állat, mely az első növényt, a vízilencsét követi.

A naida felemésztí az ázalagot, nyolc óra múlva már ezektől hemzseg a víz, s most még veresebbnek látszik, mintha az egész víztömeg át akarna alakulni egy nyüzsgő féregtömeggké.

A naida alakulása jelszó a mindennemű férgeknek és puhányoknak a megalakulásra. Apró szörnyetegek, gömb és kígyó alakban, nyúlós testtel, evickélők és lombhák, fej nélküli, szem nélküli csodák, mik láb nélkül úsznak, kerék módra forognak, megfoghatlanok, mint a rezge, megszámlálhatlanok, mint a porszem, lepik el a tó iszapját, felszínét; s ugyanakkor a tópart mentében felüti a vízből hegyes töreit a nád. Egy sokkal magasabb növény, a hínár hozzászegődik a békalencséhez; a sziklák hosszú zöld szakállat kezdenek eresztetni a vízben: az mind élő növény.

Újabb huszonnegy óra múltával a nádgyökereken megjelenik a minden habarcok és vízben járó férgek ura, a *polip*. A férgek *fátumának* lehet azt nevezni.

Ez a csudálatos, megmagyarázhatlan lény, melynek lételet csak a múlt században fedezték föl; pedig ott van minden vízben, ahol férgek laknak. Nincs se feje, se szeme, se szíve, se gyomra, mégis mindent megtámad, megemészt, elfoglal, bekebelez, átalakít.

Mikor az alkotó iszaptól előjön, önmagától, alig hosszabb egy emberi ujj első ízénél. Alakja hasonlít egy kesztyűujjhoz. Kinyúlik végtelenül. A nyitott részén tapogató csápok vannak, mikhez minden féreg hozzáragad, s azt a polip bekebelezi rögtön. És belseje nem gyomor. Ki lehet fordítani, mint a kesztyűt, s akkor a külső bőre lesz a belseje: azzal emészt; ha elvágják hosszában kétfelé, a széthasított darabokból két külön állat göngyölődik össze, s külön él. Ha keresztben vágják ketté, az első része hátul bezáródik, a hátulsó részén

új csápok nőnek, s két állat lesz ismét. Ha egy polyp elnyeli a másikat, ami olyankor történik meg, mikor ketten fognak meg egyszerre egy hosszú férget, s addig nyelik, amíg összeérnek, s a hatalmasabb a féreggel együtt benyeli az osztályos rokont is, akkor az elnyelt keresztülfúrja magát az elnyelő oldalán, s összenő vele, és lesz akkor egy állat két szájjal. Csinálnak koalíciót. Mentől többet eszik, annál gyorsabban nő. Karvastagságú lesz, megtámad nagy halakat, s azokat is elnyeli, s amint a hal szétfeszíti végtelenül nyúlékony zacskóját, a polip átlátszó testén át úgy tűnik fel, mintha csak a hal volna ott maga, behúzva vékony hólyaggal; hanem ez a vékony hólyag őt megöli, nedveit kiszívja, s csak csontjait, bőrét veti ki magából.

A polipnak nincsen neme: sem hím, sem nőstény, önmaga teremti magát. Ifja-fia oldalából nő elő; s ahány, annyi szájjal eszik, s valamennyi száj a közös testet segíti táplálni.

Egész naphosszat el tudtam nézni e féregirtó szörnyetegek működését a tópartrul, mint emészték fel a naisok miriádjait, s míg ők maguk a felemésztett férgek színétől piros színt kaptak, a víz egyre világosabb lett, s nehéz tószagát veszteni kezdé.

Most már a nelumbium és nunufár széles levelci is kezdtek megjelenni a víz színén.

Bábi ezalatt folyvást lejárt a tóba fürdeni.

Egyszer rohanva jön vissza hozzám, s veszett ugrálást, bukfenecézést kezd el, előttem veri magát a földhöz, és amellet nem tud hangot adni.

Jókor észrevettem a baját. A feje egészen be volt vonva valami fényes hártával, ami feszesen oda volt tapadva hozzá. Az nem volt más, mint egy óriási nagy polyp, mely a vízben lubickoló medvének hirtelen ráhúzta a zsákját a fejére. S ez a nyomorú féreg képes lett volna ezt az óriási állatot megölni, mely nem tudta, hogy mi baja, ki bántja; a lélegzetvétele egyszerre el volt fojtva. A polip zsákjának a szája össze volt szorulva a nyakán.

Én hirtelen kettéhasítottam a polipot késemmel, kiszabadítván veszedelmes zsákjából szegény medvém fejét. A kétfelé hasított szörny egyszerre összecsapta a két szélét, s megint egy egész lett, s hogy megmutassa hatalmát, most már az én mezítelen lábamra húzta fel magát, mint harisnya, kiállhatatlan feszítő nyomást gyakorolva bőrömrre. Ekkor aztán elhasítottam négyfelé, s lett belőle négy állat, mik ösztönszerűleg igyekeztek vissza a vízbe, pióca araszugrásokkal.

Ez idő alatt a vízen kívül is kezdett a föld teremőzereje működni.

Ami a hegyekről aláhordott törmelékből legfelül maradt, az a korhadt fa és növényi pudva. Legelőször is e tömeg kezdett megelevenülni. Csodaalakú gombák üték fel fejeiket egyszerre; szömörccsöggök és pöfetegek, akós hordó nagyságúak, ágasbogas, korall alakú gombák, miknek jó illata ehető húsát kínálja. De amellet büzös penészfajok, egyenesek mint a pálca, üvegszárral s rezgő veres kalappal; azután favastagságú páfrányok, miknek gyors növekedése szemmel látható volt, s mik kikelésük első órájában mint fellegző port hintették szét termékenyítő hímporaikat.

E gyors növekedést a később megjelenő magasabb fajú növényeken is észleltem; mik néhány nap múlva ellepték a sziklamélyedéseket és a tó környékét. A *canna indica* óránkint fél méternyiit nőtt, s ha töben levágtam, a csonkjából kifolyó édes nedv egész kulacsomat megtölté kellemes itallal; a kosborfélék (orchideák) tíz óra alatt kivirágzottak, s itt tapasztaltam, hogy az áronvirág, mikor kinyílik, *kelyhében meleget támaszt*. Ez az egyedüli virág, mely elárulja, hogy a növények is örülnek, éreznek és szeretnek.

Mind e rendkívüli gyors tenyészetnek természetes oka volt.

A föld maga, az őserejű, savakkal jóllakott televény, az alulról hevítő tűz, a langyedvekkkel és ammonsóval terhes lég, az ég folytonos verőfénye csodaszzerű kifejlődésre ösztönzének minden növényt. Itt hetek alatt kellett végbemenni

annak, ami rendes éghajlati viszonyok között évszakokra van bízva.

Ez lesz a kulcsa annak a rejtélynek is, hogyan számíthattak az özönvíz előtti világban közönséges alkotású emberek életkorára hét-, nyolc-, kilencszáz esztendő. Hát csak úgy, hogy az esztendőt nem jelezte náluk tél, tavasz, nyár és ős: mert örök nyár volt; hanem meghatározta az évet a *termő gyümölcs*. „Egy” aratás, „egy” gyümölcszedés: „egy” esztendő. Úgy, de az ő idejükben „egy” csillagászi év alatt tízszer lehetett aratás. Kelet-Indiában most is vannak fák, amik négyszer adnak szüretet egy évben, ott a rizs most is kétszer ér meg, s egyedül a szent „kenyérfa” az, mely túlmegy a naptári esztendőn, s betölti a rendes tizenöt hónapot a virágzástól a gyümölcskifejlésig, s még azután három hónapot követel a gyümölcs teljes megérlelésére. Ez magyarázza meg, miért választotta Éva anyánk kedvencéül e fa gyümölcsét. Ezt a fát tartják a paradicsomi „ismeretek fájának”, melynek almájából Éva megízlelteté Ádámot. Ha tehát a kenyérfa esztendeje szerint számítanak az emberi életkort, akkor a harminckilenc esztendőös hölgy még csak huszonhat éves volna. S ez a magyarázat, úgy hiszem, tökéletesen igazolja Éva anyánkat az utókor előtt.

Hét nap múlva egész ősbozót zöldült a tó környékén, s a volkán körüli hegyoldalakon. A növényeket még jobban sietteté az, hogy nem alhattak a folytonos világitás miatt.

Csupán magasabb szervezetű élő állatok nem jöttek még elő. A polip volt az egyedüli úr a vizekben.

Azt kezdtem hinni, hogy a természet ez alkotását oly sértetlenné tette, hogy ezt semmi el nem veszíti. Ezt, ha nagy halak megeszik, ismét kivetik a gyomrukából élve. Ezt, ha a sirályok elkapják, visszadobják a vízbe. Ez még maga magát sem pusztíthatja el.

Egyszer aztán, mikor fölébredtem, meglepő gyönyörteljes látványt nyújtott elém a tó színe.

Közepén egy hosszú csoportban, mint egy csodálatos flotta, úszott az a bámulatos szép rejtélyes állatsereg, melynek neve a hajósok előtt a „tarajas quál.”

Ez állat egy vékony hólyag: oly finom test, mint a szappanbuborék, s éppen oly szívárványt játszó és piros, mikor csendesen evez, hosszú fürt alakú csápjai lassan libegnek alá a vízben, oly vékonyan, mint a fonál, mint vékony lánc, mint árpaszemek füzére.

S ezek a vékony fonalak képesek ölni.

Mikor a quál gyorsan akar előre rohanni, hirtelen felfújja hólyagját, s akkor az egyszerre, mint egy rózsaszínű búbos főköttő emelkedik ki a vízből, s vitorlálul szolgál neki.

S amihez ez állat hozzáér, azt megöli. Ha egy nagy állatot körülfog fonálcápjaiival, az kínosan vonaglik és megdermed. Ha ember nyúl hozzá, ujjain hólyagok támadnak, mintha parázsba markolt volna. A halászok még akkor is kikerülik, ha dögglöten találják. Ha véletlenül egy a halászok hálójába kerül, valamennyi kifogott hal mind „*prüszkölni*” kezd tőle.

Ezek a quálok huszonnégy óra alatt kiölték a polipokat.

Elnéztem bámulva e harcot. Amint a quál hozzáért a poliphoz ennek lehullottak a fogó csápjai, megszűnt élni. Egy nap múlva az a szívós, széttéphetetlen test, melynek minden levágott íze ismét új állattá alakul, szétfosló nyákká vált (úgynevezett „*priestleyi anyaggá*”), melyet felszívtak a vízi növények levelei.

Most azután ismét a quál maradt az úr a vízben.

Ez megint oly ellensége minden más állatnak, hogy ettől magasabb éltműszerű lény a vízben nem tenyészhetik. Ahol a quálok megjelennek, ott egész nagy tengeröblökben elpusztulnak az apróbb halak mind.

Egy újra ébredtemkor a pompás, ragyogó vészhozók mind kinn voltak a parton: élettelenül. Egy sem maradt fenn.

Mi ölte meg őket?

Egy piciny kis rovarnak a lárvái; amiknek alázatos neve

„*cyclicon pediculus*”. Ezek meglepték a víz színén pompázó quálokot, s ezernyi lyukat fúrtak azoknak pompás hólyagtestébe, melynek égető érintése minden élő állatra nézve félelmetes, egyedül a kis porontyra nézve mulatságos, s ebben elpusztulnak a quálok mindannyian.

Néhány óra múlva fellegei szálltak fel a tóból az apró repülő kérészeknek, a víz egészen sárgának látszott levetett bábhüvelyektől, mint nálunk otthon a „Tisza virágzásakor”. Az első repülő rovar megjelent az újjászületett földön.

E látvány gyönyörét én le nem írhatom.

A föld újjászületésének remeklése ime szemeim előtt megy végbe rohanó gyorsasággal. Rövid álmokat tartok, s valahányszor fölébredek, egy újon született országa az állat- és növényvilágnak tárul elém.

A növény közt még mindig a lopvanószók (*cryptogamia*) az uralkodók; bokor nagyságú mohok, kocsonyaként rezgő moszatok, puffadozó gombák, üres bélű páfrányok; és köztük az elődek pompás serege, miket csak bizonyos rohadt nedvű talaj, légnedv és hőfok hoz elő, másutt alusznak, meg nem jelennek; a kosborok, cipőcímek (*orchideák*, *calceolariák*) pillangót, lepkét, bogarat utánzó virágserege. Az óriási *rafflesia*, félig gomba, félig virág, melynek átmérője nagyobb egy emberi lépésnél, levelet sem küldve előre, pattan ki a földből; de már a tó partjain, a sötlyékpárt mezsgyéin a fűneműek is kezdenek tért foglalni. És minő füvek? Amik egy nap alatt embermagasságra nőnek, s másnap már kivetik kalászaikat; nádak, miknek tömege áttörhetlen erdő; folyondárok, mik a náderdőt összeszövik; s hol már kiszikkadt a föld, dudorodó repedések jelentik előre, hogy onnan egy növényfejedelem fog kitörni nemsokára: még nem tudni, hogy mi, talán egy *yucca*, talán egy káposztapálma vagy egy csirájában is óriás kókusz.

S a növényzettel együtt haladva támad az átmelegült iszaptól elő az állatvilág. Férgék, miknek már piros vére van, s amik

szomjazzák a vért. Nadályok, szipolyok, pokolfúriák, azután csőalakú holothúrok (a tó vize sós); köztük trepangok, amiket már emberek is esznek (igaz, hogy kínai emberek), csillag alakú érdemrendmímelő puhányok; medúzafélhez hasonló körül-kígyó szörnyetegek, amik közül egyszer előmászik a rák, s ez már a száraz földre is kilátogat.

De már ez állatok születését mély titokba tudja burkolni a természet, s nem enged műhelyébe letekinteni.

A vajúdo vízfenék már emberi szemnek hozzájárulhatatlan. A tó környékét a nádak, bambuszok, rotangok és cukornádak minden berkei veszik körül, beljebb a nymphæák, nelumbiumok széles levelei takarják, s azokon túl egy szakadatlan sárgaveres szőnyeg fedi: az urticulariák virága; tisztás hely csak a legközepén marad: ott van a mélye.

Mi történik a mélyben, azt már nem látni; de egyszer megüti a füleket az első állathang: egy béka ümmögése; s amely órában megjelennek az első repülő rovarok százezrei a légtérben, a másik órában már ott vannak a pókok osztovátáikkal a fűszálakon, s szövik a selyemhálókat kerekre, s amint a legelső fűmag kifejlik, már jönnek érte a hangyák, s viszik el télire.

És egyszer a mély csendben oly hang hallatszik, mintha valaki a nyelvvel csettentene, s azzal lomhán előmászik a földhasadékból egy emberkarnyi hosszú csodaállat; lomha, lapos, meztelen test, fekete színű, lángfoltokkal tarka, mintegy tompa farkú kígyó, melynek elől két lába van a feje alatt, és felül mintha rózsaszínű fülei csüggnének alá két oldalán. Mi ez? Szalamander, triton, szirén vagy amphyon, vagy hibridum mind a négyből? E rejtélyes állat, mely csak egyesével jön elő, párosával nem látta senki, sem letett tojását nem fedezték még fel. A legártatlanabb szörny, akiről nem tudni, hogy mivel él, és miért él, hogyan tartja fenn a fajtát mesés egyedül-létében.

Minden nap új meg új gyönyörét hozta meg számomra a bámulatnak. Hanem a gyönyörnek bűnhődése is van.

Ahol egy tóból mocsár lesz, s ahol a mocsár szikkadásnak indul, ott a lég rohasztó lázak ragályával telik meg, s abban emberi életműszernek tartózkodnia nem jó.

Én ugyan tanyámat a hegyoldal magaslatán ütöttem fel, előre számítva arra, hogy szemlélődéseim alatt a mocsárlég miazmáitól lehetőleg meg legyek védve; másrészt abban is bíztam, hogy itt a folytonos egyforma melegben nincsen meg a láznak főfeltétele: az éj és nap hőmérsékének a nagy különbözete; egyszer azonban mégis úgy kezdtem érezni, mintha valaki nagyon megvert volna, s a lábaim nem bírának, s a fejem nehezebb volna, mint az egész testem.

Mégsem akartam arra gondolni, hogy visszamenjek a hajóhoz.

Meg akarom látni a teremtés misztériumát mindvégig; ha mindjárt belehalok is.

A tó már elveszté vizeit az alulról jövő folytonos hőségtől. Csak iszapja maradt. Közepén egy nagy szérűnyi területen maradt meg egy sűrű dágvány: egy pöffedező degetár, mely fel-felfúvódott, s megint lelohadt.

Mi születik meg ebből?

A láz erőt vett rajtam. Nem bírtam már mozdulni. A szétnyíló equisetumok és lycopodiumok szárai kiállhatatlan búzzal tölték be körülöm a levegőt. A mocsár felől maró bogarak rajzottak felém, s undorító hullók, kígyók, csúszómászó gyilfajok sunnyogtak fel hozzám. Én mégsem mozdultam el helyemből. Néztem, mi születik meg abbul a vajúdo dágványból.

Ott volt mellettem Bábí. Gyógyítani nem tudott, de elkergette tőlem az undok csúszómászó sereget, s tenyereivel lesimítá arcomról a maró bogarakat.

Én lestem a dágványt.

Az egyre jobban szikkadt, felszíne bebőrösödött, és egyre mozgott; mintha dagasztaná valami.

Lassankint úgy tetszett, mintha a mozgó iszapban egy

óriási alak körrajzai idomulnának ki. Egy hosszú derék, gömbölyű fő, négy szétnyúló tag: talán kezek és lábak.

Mi fog születni?

Ember vagy óriás-gyík vagy a kettőnek szörnyfajzata: a „Triton Gygas”?

A láz egyre jobban erőt vett rajtam.

Folyvást világosabban idomulni láttam a dágványból ki-domboruló körrajzokat.

És ekkor egy kínzó pokolbeli gondolat lepett meg.

Ha én abban a percben halok meg, amikor ez a csodaszörny megszületik, akkor az, akinek még lelke nincsen: elfogja magának az én lelkemet, s akkor ebben élek tovább. És akkor ez a szörnytest kényszeríteni fog engemet, hogy megegyem, fel-faljam mindazt, ami e szigeten élőlény: hű Bábimat legelőbb, azután apósomat, a jó öreg Lámekhet, akit kihoztam a kristálykoporsóból; s végre Nahámámat is, akiben szívemnek szíve él.

Ez a gondolat kétségbe ejtett.

— Óh Naháma!

— Itt vagyok! — suttogá egy édes hang fülembé, s egy szabadító angyalarc mosolygott le rám; míg az öreg Lámek alakja lábamnál omlott le térdére, legelőször is hálákat adva az Úrnak, hogy őket feltalálásomban megsegíté.

Az én kedveseim aggódtak hosszas elmaradásomon, s amint a szikkadó völgy mentében járhatók lettek a partok, utánam jöttek arra a helyre, amit céloomul kitűztem.

A patriarcha legelőször is gyógyításom után látott. Ismerte a füvek erejét. Melyek azok, amiknek kifacsart nedve a gyomor szálagaira zsongítólag hat, s amik összezúzva a testre kötve a belső hőséget kiszívják; megitatott, bekötözött. Itt volt az ő ősvilágának flórája együtt.

Azután ketten fölemeltek, rátettek Bábí hátára, odakötöttek, hogy le ne essem róla.

Én, kezemet a sűrű bozóttal benőtt tófenék felé kinyújtva, rámutaték a vajúdo dágványra.

Lámekh odapillantott, s azzal kezét arcára csapva kiálta fel (a rémület hangot adott neki), „az óriás!” s megkapva egy kezével az én karomat, másikkal Naháma kezét, nem sejtett erővel kezdett el futni e helyről, hátra sem tekintve többé. A kiszikkadt völgy mentében sík út volt már a futásra. Addig meg sem pihentünk, amíg el nem értük a Tegetthoffot.

Velem jót tett a gyors nyargalás, tökéletesen kiizzasztott, csuromvíz lettem; egy párszor az útban álló patakban megfőrsztött Bábí, ami megint úgy hatott rám, mint a Priessnitz gyógymód: mire a hajóra értem, minden bajom elmúlt. Bizonyosan segítségemre jöttek a megszabaduláshoz Lámekh gyógyszerei és Nahámám buzgó imái is.

Csak a fáradság volt az, ami még ágyba feküdnöm kényserített.

Az egész szigeten húsz fok (Reaumur) volt már a meleg.
Vajon mit szül a dágvány ez éjjel?

NE TOVÁBBI

A láz és fáradság után mélyen és hosszan aludtam. Ami fölébresztett, az a metsző, éles hideg volt.

Mikor felnyitám szememet, azt láttam, hogy Naháma prémes ruhájába van öltözve, s szobám vaskemencéjébe tüzet gyújt.

A hőmérő tizenkét fokot mutatott a 0-on alul a szobában, s poharamban befagyott a víz.

Mi történt itt?

Felugrottam ágyambul. Naháma segített legmelegebb öltönyeimet felvennem, s a lépcsőkön a fődélzetre felkapaszkodnom; Lámekh ott térdelt és karjait kiterjesztve imádkozott.

Körüöttünk éjszarki éj volt!

— — — — —
... Mi történt velünk?

Az történt, hogy a tengeráramlat megfordítá az egész szigetet, s ezáltal a naftavulkán a sziget hátuljára került. A belőle kiömlő petróleum most már nem folyja körül a szigetet, egy felhőboltozatot képezve fölötte, hanem elmarad a háta mögött, s nem is foly többé oly bőven, miután az előrehaladás okozta vissznyomás megszűnt ellenében. Ugyanakkor a kőszénréteg közé beszakadó tengerár eloltotta abban a tüzet, s a vulkán nem lobog már jobban, mint egy világítótorony.

A tűzveres felhőkárpit eltűnt az égről, az utolsó elvonuló felhők vastag hóréteggel takarták be a földet; hegy, völgy fehér.

S a veres égpadmaly helyett a sötétkék firmamentum csillagai szikráznak fejünk fölött, s fenn a magasban egy lángkoszorú lobog, egy tökéletes kör, melynek központjában úszunk, s mely köröskörül sárga, rózsaszín és zöld sugárkéveit, sötét ablakoktól megszaggottan, a világ mind a négy része felé lövelli szét. Ez az északi hajnal, melyből, mint a szivárványból, eddig csak a félkört látta halandó ember. Mi az egész kört látjuk ragyogni.

Tehát az éjsark alatt vagyunk. A göncöl sarkcsillaga éppen a fejünk felett. A delejtű nem mutat irányt többé: lebeg határozatlanul.

Az egész földet, melyet újra születni láttam, látom most meghalni újra.

Hóvilágnál, északfénynél bejártam még egyszer Nahámával és Lámekhkel, kísérve hú medvémtől, a csodaképpen átalakult völgyet.

Se növény, se állat nem volt benne többé.

A buja délvirágok, a túltengő lopvanőszők a fagytól összezsugorodtan fekszenek a hó alatt eltemetve. A náderdő csak törmelék már, s minden alszik újra.

Csak a tó közepén, a befagyott dágvány szérüjének körében látszik meg még a hótul eltakartan is egy kidomborodó

szörnyalak óriási körrajza. Széles fej, hátgerinc, kezek és lábak. Megölte őt a föld, mielőtt megszülte volna.

Még egy meglepetés várt reám. A ragyogó északfény mellett a Zichy-előfok ormait és a vulkán cukorsüvegét rózsaszínű fényben láttam tündöklenni. Egyszer aztán az északfény lelohadt, kialudt, s a láthatáron egyedül tündökölt teljes ezüst fényében a telehold.

És akkor bámulva láttam, hogy úszó szigetünk hegyei, partjai most is eleven karmazsin fényben égnek, míg a lapályok gyöngye rózsaszínnel vannak bevonva. A lábaink alatt ropogó hó maga is rózsaszínű volt.

Ez tehát nem az északi hajnal visszfénye; ez pirosra festett hó.

Ross kapitány is találkozott éjszarki útjában a Baffin-öbölben egész rózsaszínre festett partokkal. Azoknak a havát egy apró lopvanósző spórái festették meg ily pirosra, miket elneveztek „uredo nivalisnak” (hórozsdá). Hanem a mi havunk festanyaga más. Ez a vulkánban felforrott kőszénkátrány terméke, mely a belé omló tengervíz savaival a földkebel erős tüze közepett titokteljes vegyészai alakítással egyszerre színeket állított elő, amik a fellövellő gőzben a hófelhők közé keveredtek, rozanilin, azalin, harmalin és fukszin, minden csodaszép változataival, s most itt úszik a sötétzöld óceán közepett ez a darab föld, karmazsinnal, míniummal és karminnal örök időkre hajnalszínűvé festve.

★

Minden szárnyasa a jégvilágnak elhagyta úszó földünket. Hajóink vitorlái néptelenek már. Egy vadlúd maradt bezárva egyik szobánkban. Most leírom az eseményeket, amik a Tegetthoffon és környékén történtek, s azon módon, ahogy galambpostával szoktak üzenetet küldeni, elküldöm czekeket a vadlúd által a nagyvilágba. Talán megkapja valaki. Talán lesz, aki hitelt ad szavaimnak, s elindul felkeresésünkre.

Kelt az északi szélesség 90-ik foka alatt az örök éjszakában.
(Vége)

EGY ASSZONYI HAJSZÁL

(1878)

Sajtó alá rendezte:
RADÓ GYÖRGY

I.

Tudjuk jól, hogy annak a csodálatos növénynek, aminek asszonyi hajzat a neve, amióta csak a költők belemesterkedtek a história-írásba, a legrégebb időktől fogva mindig akadt megdicsőítője. Berenice haját a csillagok közé fölemelték; a karthagoi nők haja az utolsó „bellum punicum”-ban szerepelt, mint kézják idegc. Egy ilyen tömör, ragyogó hajsátorért fellelkesülni nem is kell valami nagy fantázia: ez a márványhomlokról aláomló kuszált sugárözön, a villanyosság rejteke, a hidegvérű filozófot is képes fantasztává galvanizálni, ez a tízezer húrú hárfa, aranyból, ha szőke, acélból, ha fekete, akárkit költővé avathat: azon könnyű játszani; de a mi regényünk *egyetlen egy* szál hajról szól csak; „egy” asszonyi hajszálról. És azután éppen ez a hajszál volt az, amin múlt, hogy Európa térképe egészen át nem változott, — hogy Magyarországon egy magyar gróf új dinasztiát nem alapított — hogy a török szultánok sztambuli rezidenciájukat Béccsel nem váltották fel — hogy Lengyelországban nem francia királyi vér uralkodik — hogy Moszkvában nem a lengyel parancsol, ez mind egy hajszálon függött — s azon múlt, hogy az a hajszál nem szakadt el.

Az asszonyi hajszál nagy hatalom a világtörténetben. A legokosabb emberek képesek mindenféle babonát elhinni egy asszonyi hajszálról. Ha Gordius király a szekerére vetett feloldhatlan csomót nem somfaháncsból, hanem egy szál asszonyhajból bogozta volna össze, azt még Nagy Sándor sem tudta volna felbontani, se kettévágni.

Tehát az elmesélendő történet összefüggését képezi egy való-
ságos, nem allegorikus, de aranyveres női hajsza.

II.

Az ezeröttszáz nyolcvanhetedik esztendőben, Szent Mechtildis napjának éjszakáján, a montmartre-i bencés apácák kolostora elé állított alabárdos őrrrel nagy csoda történt. — Este oda-
állították, mint szép barna fürtű fickót, s reggel, mikor érte-
jöttek, hogy fölváltsák, találtak a helyén egy galambősz vén
embert. — Egy éjszaka megőszült.

A montmartre-i bencés hölgyek kolostora régóta gonosz
hírben álló rémtanya volt. A kolostor úgy el volt adó-
sodva, mint egy előkelő nemesember, s a jövedelmei éppen
nem fedezték a kiadásait. Az éltesebb apácák eljártak nap-
számba dolgozni, s a fiatalok kalandok után néztek szét. A kő-
kerítés a zárda körül sok rést láttatott már, némelyik nem is
magától támadt, s a kert fái el voltak vadulva, inkább bozót
volt az már, rejtélyes bujósdihoz való. Jámbor ember nappal
sem igen mert arra felé közelíteni, s ha néha estenden a kő-
bányák között elvezető úton a montmatre-i szélmalmok öröl-
tetői megláttak egy pár olyan fehér öltönyös és fekete fátyolos
hölgyalakot végigsétálni a város felől a zárda felé, távolról
kísérve valami sarkantyús vitéz által, ki a köpenyét a szája
elé csapta s tollas kalapját a szemére húzta, mondogatták
egymásnak: „No, ez sem látja holnap a napot.” A néphit
kész volt még titkos gyilkosságokat is sejteni e falak között.

Mikor már egészen közel volt a zárda a végbukáshoz, el-
fogyva pénz és jóhír végképpen, akkor egy szerencsés véletlen
ismét megszabadította az elpusztulástól. A zárdában találtak
egy eddig felfedezetlen nagy lyukat. Ez a sötét üreg lett a
gazdagság kútforrása a zárdára nézve. Penészes okiratok
bizonyíták, hogy ugyanczen sötét üreg volt az, ahol Szent

Dénes titkos miséit tartotta az első keresztyén gallusoknak; amiért azután a pogány druidák vérpadra hurcolták (mások szerint: a római proprætorok) és lenyakazták. A legenda szerint a lenyakazott szent ember, levágott fejét a hóna alá véve, visszaballagott ugyanabba a sötét oduba, ahol eddig a matutinákat tartá, s ott temetkezék el. A felfedezett nagy lyuk mélyén csakugyan találtak is egy emberi csontvázat, melynek a koponyája szokatlan helyet foglalt el, s így a hagyomány egészen hiteles lett.

E felfedezés után a montmartre-i bencés kolostor divatba jött ismét, a környékét beépítették nyári palotákkal, az elhagyott vad vidék, a rongyos külvárosi viskótömkeleg helyet adott olyan kéjlokoknak, aminők voltak a Sèjour du roi, a flandriai gróf palotája, átellenében a Leval-kastély, ahova a legmagasabb urak és hölgyek csak meghatározatlan időkben látogattak el; a hírhedt Royaumeont palota, ahol a nemzet színe-virága tartotta — rendesen véres párbajokon végződő — saturnáliát.

A Medicis házból való királynék aztán kegyes adományaikkal is elhalmozták e zárdat.

Hanem annak azután csak még rosszabb lett azáltal a híre. A szomszéd „sèjour”-okban otthonos szerelmi cselszövények, s a Bouteville lovagkör éjjeli orgiái semmi jó befolyással sem voltak a zárda erkölcsi reputációjára.

Ekkor a zárda főnöknője, hogy a polgárság előtt is visszaszerezze az annyira szükséges népszerűséget, azt a kegyet kérte ki, hogy minden ezentúl lenyakazandó lovagnak a holtteste a kivégzés után az ő kolostorukban legyen a temetés órájáig kitéve.

Ez a kegy, mely nem volt megtagadható, sőt egészen indokolható azon okból, hogy maga Szent Dénes is oda tért vissza halálos mártíriuma után, nagy látogatottságot szerzett a montmartre-i kolostornak. Ott kezdett némi rend helyreállani. A perjelnö berakatta a kerítésen tört réseket; inkább egy

pár mellékajtócskát hagyatva rajta. Ez oknál fogva a zárda ismét „divatba” jött.

Mivelhogy abban a világban valakinek a fejét elveszteni egészen párisi divat volt. Nemesemberi kiváltság, amit használni kellett. Ide hozta a levágott fejét a hóna alatt Montmorency Bouteville lovag, párbajvívás miatt halálra ítéltetve; utána jött Balagny lovag, azután Monglas, Villamore és sokan mások, mind híres párbajhősök. Divat volt a jó barátot tréfából leszúrni, s aztán tréfából a maga fejét leváogatni.

Az említett éjszakán éppen két nevezetes főúr foglalta el helyét a hírhedett donjonban: De la Mole és Coconas lovagok.

Ez a két lovag változatosság okáért nem párbajvívás miatt került ide; azzal voltak vádolva, hogy a király ellen esküdtek össze, hogy Alençon herceget, a király testvérét biztatták fel, hogy a kálvinista párt élére álljon, s vívja ki a protestánsok vallásszabadságát.

És abban az időben egészen divat volt Párisban összeesküvéseket csinálni. Ha az alattvalók nem csináltak összeesküvéseket, csinált a király. Cselszövény útján jutott a lengyelországi trónra még mint növendék fiú; mikor a bátyja halálával a francia trón megürült, azt sem mondta a szegény lengyeleknek, hogy „befellegzett”, megszökött tőlük s cselszövényrel foglalta el a francia trónt, onnan gyönyörűségesen összeveszítette az alattvalóit egymással, s ha vette észre, hogy egy ellenpárt hatalomra kezd kapni, hirtelen annak az élére állt, ott hagyta az addigi híveit s üldözte és megcsalta mind a kettőt. A bertalanéji borzalmakban is részt vett, királyi palotája erkélyéről lövöldözve menekülő alattvalóira.

Most éppen Alençon herceg híveinek üldözésére került a sor.

A király elleni pártütéssel s a hugonottákkal való szövetséggel vádolták Mole és Coconas grófokat.

Mole-nál találtak egy nevezetes bizonyítékot.

Mikor a házát felkutatták, egy elzárt szekrényben fedeztek

a) Andrásy Manó

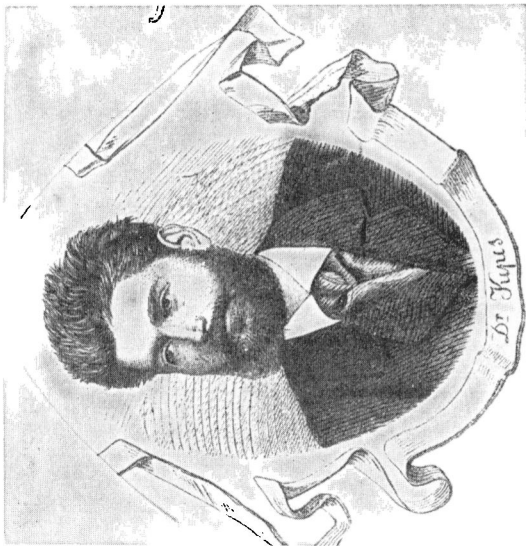
b) Festetics Leó

Az *Egy ember, aki mindent tud* c. regény főszereplőjének mintája

II.

a) Xántus Jánosné Doleschall Gabriella
Az Egy ember, aki mindent tud c. regény
egyik szereplőjének mintája

b) Dr. Kepes Gyula,
a Tegetthoff hajóorvosa,
az Egész az északi pólusig! c. regényben

fel egy viaszból készült emberi alakot. Ennek a viaszbábnak a szívébe apró gombostűk voltak szurkálva.

Ez a tanújel világosan bizonyítja a király élete ellen való összeesküvést. Az asztrologusok és horoszkóp-csinálók kideríték a legalaposabb tudományos könyvekből, Albertus Magnus, Hermes Trismegistos és Paracelsus doktrináiból, hogy ilyen viaszbábnak gombostűkkel való szurkálása nem való egyéb célra, mint a királynak bűvészeti úton való megrottására, aminthogy Henrik maga is bizonyítja, hogy több ízben érzett ez idő alatt éles szúrásokat a szíve táján.

E váddal szemben De la Mole lovag azt hozta fel mentségül, hogy ő e viaszbábbal nem a király megölésére törekedett: hanem egy szép hölgynek a meghódítására. Választotta szívét nem tudta addig semmiképpen meglágyítani, amíg a tudós Ruggieri Cosimo, a híres mágus azt a tanácsot nem adta neki, hogy az általa bűvészi attributumokkal ellátott viaszbábnak a szívébe gombostűket szurkáljon; ami azután teljes sikerre is vezetett. Ugyanezt bizonyítja pecsét alatt maga Ruggieri Cosimo is. A francia törvényszék azonban az olasz mágus bizonyítványát nem fogadta el teljes értékűnek, s mivelhogy Mole lovag nem akarta megmondani, hogy ki az a hölgy, akinek a szívét ily bűbájjal nyerte meg, ennélfogva halálra ítéltetett.

(Halálra bizony azért, mert tudták, hogy ki az a hölgy)

Coconas lovagot pedig, egy piemonti főúri család ivadékát, azzal vádolták, hogy a hugonottákkal egyetért.

Bizonyíték volt ellene az, hogy a bertalanéji mészárlás idején kiállt a palotája elé, s amint egy-egy megkötozött hugonottát hozott azon a nép s vitte volna kivégezni, ő közéjük elegyedett a gyilkosoknak, elkezdett velük alkudni a halálra szánt áldozat fölött; pénzt ígért a hóhéroknak, ha a prédájukat neki engedik át s ilyen formán harminc hugonotta férfit mentett meg az utcai mészárlásból.

Coconas lovag e váddal szemben felhozta mentségül, hogy

mi történt azután azokkal a megmentett hugonottákkal, akiket ő a néptől megvásárolt. Azokat ő fölvitette a nagy vívótermébe s ott, ahogy hátra voltak kötve a kezeik, egyenkint sajátkezüleg leszurkálta őket; ezt pedig azért tette, mert egy szép hölgy, szívénck választotta azon óhajátását fejezé ki előtte, hogy szeretne részt venni ebben a bertalanéji „multságban”, de minden őt érhető veszély nélkül. — A lovag tehát megszerezte neki ezt a ritka élvezetet. — A harminc hugonotta közül huszonkilencet ő maga legyilkolt, a szép hölgynek teljes megelégedésére, ki igen jól mulatott a lábaihoz hurcolt hugonották halálkínjain, előbb megkísértve őket hitük megtagadására rábírní, életbenhagyás ígérete mellett: egy-kettő akadt, aki abrenunciált. Volt olyan is, aki halálfélelmében rá hagyta magát vetetni, hogy az Istent káromolja s az ördögöt vallja. A szép hölgy azért csak ezeket is ledöfette s nagyon kacagott a feltréfálásukon. — A harmincadikat Coconas lovag azért hagyta élve, hogy a végignézett „multság”-nak élő tanúja maradjon; aki arról hiteles bizonyítványt is adott ki. — Mint-hogy azonban a római jog szerint „egy tanú: semmi tanú”; a második szemtanút pedig, a szép úrhölgyet a lovag nem akarta megnevezni, annálfogva a „hugonottákkal folytatott szövetkezés” miatt halálra ítéltetett.

(Halálra bizony azért, mert tudták, hogy ki volt az a hölgy.)

III.

Mikor aztán De la Mole és Coconas lovagok eljöttek a hónuk alá fogott fejikkel a montmartre-i kolostorba, ott elhelyeztetek a szokott pompával, mely rangjukat megilleté, hogy e tekintetben semmi panaszuk nem lehetett. Ravatalaik fel voltak ékesítve címercikkel s az említett donjonban akként felállítva, hogy a nézésükre csödüdő néptömeg a három nyitott ablakon át szemlélhette a szomorú pompát.

A szeglettoronyba, ahol a kivégzettek ravatala állt, csak a zárda belső folyosóján át lehetett jutni, s az a közönség előtt el volt zárva; kívül pedig a torony elé alabárdos őr volt felállítva.

Tehát az említett éjszakán, melyről feljegyeztetett, hogy annak éjfélti óráiban egyike a legnagyobb zivataroknak zúdult alá Páris tetőire, történt az, hogy a zárda donjonja előtt álló alabárdos, fegyvere nyelére támaszkodva, számlálná, hogy hányadszor üt le a mennykő, egyszer csak azt veszi észre, mintha a séjour royal előtti mezőn egy bolygó fény táncolna végig.

Nehéz volt a kémlelés. A villámlobbanás el-elvette a sötétbe bámuló szemefényét; úgy, hogy a rákövetkezett szuroksötétségben csak időhaladtával tudta ismét észrevenni azt a közeledő fényt, ami semmi esetre sem lehet más, mint valami gonosztétlélek.

A bolygó fény egyre közelebb tartott, fel a Montmartre oldalán. A hegytetőn egy szélmalom vitorlája elszakította a láncát, s az most a sebes viharban, mint egy őrült szörnyeteg, kapkodott az égbe, a futó felhők után.

Az őr egyre jobban a kolostor felé látta közeledni a rejtélyes fényt s egyszer, mikor a villám nagy időköztt tartott, azt is kivehette, hogy három alak közeledik a kolostor felé: elől egy fekete, aminek a kezében van az a fény, amit a zápor és a vihar sem olthat ki, annak a nyomában pedig két hölgyalak, fehér ruhában, fekete csuklyával a fején.

Nem lehetnek mások, mint elkárhozott lelkek.

Éjfélben, vihar, égdörgés között ki hagyná el más a helyét, mint aki arra van kárhozotva, hogy kísérteni járjon? Akiben meleg vér van: az nem járhat itt most.

Amint a három alak a kolostor falához ért, ott egyszerre eltűnt a világosság a fekete alak kezében: a koromsötétben nem lehetett látni többé a kísérteteket, s mikor újra lobbant a villám, már egyet sem látott az őr a három alak közül.

Hanem rövid idő múlva beszélgetést kezdett hallani a háta mögött a kerek donjonban, ahol a két lovag volt kiterítve. Olyan beszédet, aminőtől az élő embernek a tagjaiba áll a láz, s a keze elzsibbad a kardmarkolaton. Két asszonyi hang beszélt egymással: egy mély és egy csengő.

— Melyik a tied, melyik az enyim? — azt kérdezé az egyik.

— Az enyimnek az ujján volt egy gyűrű.

— Ha aranyból volt, lehúzta a hóhér.

— Tollszárból volt, egy szál hajjammal körülcsavarva.

— Lószörgyűrű a saját hajadból, hahaha!

Aztán mind a ketten nevettek.

Két démon nevet így, mikor éjfélben előjönnek, a vesztőhely színén a halottakon megosztozni.

Megjegyzendő, hogy abban az időben divat volt Párisban a hölgyek között a lószörgyűrű-kötés. E divat Coblenzből került ide. A francia nők aztán azt a javítást tették a divaton, hogy lószőr helyett emberi hajszalakat használtak hozzá. Ha a hölgyé szőke volt s az imádóé fekete, a kétféleből igen szép betűket is lehetett a gyűrűre fonni.

— Itt van a gyűrű! — mondá aztán a mély alt hang.

— Akkor az az enyim: nesze a tied.

Arra aztán elkezdett mind a két kísértet keservesen sírni és átkozódni, hogy azt hallani lélekkárhozat volt.

A halottakat keresztneveiken szólongatták s elkezdték őket válltól lábuk hegyéig végigcsókolgatni. Minden csók után megnevezték a helyet, amit ajkuk érintett. „Ez a te kebled, ez a te kezed, ez a te térded, ez a te lábad ujjá!”

Az arcaikat nem csókolhatták meg, mert a fejeiket nem találták sehol.

— Hová lettek a fejeik? Én az enyimét nem találom.

— Én sem az enyimét.

— A lábához nincs téve.

— A hóna alatt nincs, ahogy szokott.

— Keressük őket!

Azzal elindultak tapogatózni a sötétben, keresték a két levágott fejet.

A csengő hang felsikoltott:

— Jaj, egy csontkoponyára tapintottam!

A mély hang suttogá utána:

— Hah, én fellöktem a feszületet.

Az imazsámolyba botlottak, azon volt a koponya és feszület. Mentek a sötétben kutatni tovább.

Aztán mind a kettő egyszerre örömteljesen sivalkodott fel:

— Itt vannak!

De az öröm is hasonlított inkább a kétségbeeséshez.

A két levágott fő egy külön asztalkára volt kitéve, a donjonnak egy fülkéjében. Ott rátaláltak.

— De melyik az enyimé? — kérdező az egyik.

— Én az enyimére ráismerek, tudom, a szép kunkora bajuszáról, hegyes szakálláról.

— Az enyimnek is az volt: össze ne téveszd.

— Hogy téveszteném el? Hányszor ismertek rá ujjaim hegyei erre a fejre, mikor a szemeim nem láttak. Ismerem a homlokának gömbölyűségét, az agyának minden kidomborodását, ismerem a hajfürtei lágyságát, ez az enyém.

— Akkor enyim a másik.

S újra hangzottak azok az ádáz csókok s a kétségbeeséssel, őrzöngéssel határos hízelgések: „ez a te kedves homlokod — ez a te dicső arcod — ez a te csalfa szemöldököd — ez a te édes ajkad.”

— Hogy nem láthatjuk őket? — suttogá az egyik.

— Nem hozhattuk ide a szövétneket, hisz mindenki meglátta volna.

— Hátha mégsem az igazit választottuk ki?

— Az is meglehet.

— Bár csapna le a mennykő iziben, hogy lenne világosság!

S a rossz léleknek csak kívánni kell a villámot, mindjárt le-

csap az. Egy rettentő tűzsugár, egész lángkéve, sujtott alá egyszerre a kettéhasított fellegből, s a kék, zöld, veres fényt váltó lobbanásnál látta az ór, mint áll az egyik kísértet: egy nőalak az egyik ablakban, féltérdével a párkányra dülve s a levágott fejet egyik kezével az üstökén, másikkal a szakállán fogva, a villámló ég felé fordítja. Aztán felkiált:

— Húh! hisz ez a tiedé!

— S te az enyimét csókoltad! Fajtalan!

— S te az enyimét, boszorkány!

— Te is az! fogd a tiedét!

Azzal egymáshoz hajigálták az eltévesztett fejeket s elkezdtek összeverekedni; csakúgy csattogtak a tenyereik.

A villám belecsapott abba a szélmalomba, amelynek a vitorlái el voltak szabadulva, s azt felgyújtotta, az most aztán, mint egy négyszárnyú szörnyeteg, forgott tüzes kelepelőjével a magasban, vérvilágot árasztva az emberarcú felhőkre: a rém verőfényénél az alabárdos most már két fekete árnyékot látott egymással dühösen verekedni a donjon belsejében s hallotta nem emberi vijjongásaikat, Istennek és a szenteknek káromlásával vegyest.

Ekkor összeszedte minden lelki erejét s teljes torkaszakadtából beordita az ablakon:

— Pusztuljatok el, ha Istentől vagytok!

A villámcsapásra késve következő mennydörgés földrázkódtató csattanása aztán minden egyéb hangot elnyomott; a két rémalak egyszerre eltűnt a donjonból, s a kolostorban mély csöndesség lett. A Montmartre körül nem hangzott semmi nesz, csak a nagy kloakának a zuhogása az omló záporáradástól (annak a nevezetes kloakának, mely Marat hamvait elsöpörte később, mikor a Pantheonból kiszórták) s csak a szélmalom tüzes vitorlái forogtak még a dombtetőn, mint egy égő kereszt, mely nem talál nyugtot az égben. A rémeknek, ha haza akartak találni, nem volt szükségük szövétnekre, ki volt világítva az ég.

Mire az őrt felváltani jöttek, az meg volt őszülve rémületében.

S hogy igaz volt s nem káprázat, amit látott, bizonyítja az, hogy az éjjel a két lovag feje csakugyan eltűnt a donjonból.

IV.

Hanem azok, akik a két nemes lovag levágott fejait elvitték, nem voltak pokolbeli kísértő rémek; sőt inkább igen szép és előkelő úrhölgyek.

Az, aki De la Mole lovag fejét elvitte, volt a navarrai királynő, aki pedig Coconas lovagét tartá magának, Nevers hercegnő, De Cleves Henriette, a király testvérének a felesége.

A hajszállal átfont gyűrű is ez utóbbié volt. Ugyan jó, hogy ezt a gyűrűt nem vette valaki más észre, mert ha azt a hajszálat lebontották volna arról, ez sok titokra vezetett volna. Olyan hosszú szál aranyveres haját, mely erős volt és vastag, mint a lósörény, másnál nem lehetett találni, mint Nevers hercegnőnél. A visszanyert gyűrű aztán el lett téve a családi ereklyék közé: — későbbi nagy szereplésnek fenntartva.

E rövid rémtörténet csak annak a bebizonyítására lett elmesélve, hogy minő vérnek kellett abban az asszonyi szívből forni, mely elszánhatta magát, hogy sötét éjjel, zivatarban, egy magához hasonló eszeveszettül szerelmes asszony társaságában elinduljon a lenyakazott kedvese fejét elrabolni a vesztőhely ravataláról? Ezt a vért örökölték a leányai is.

Az elrabolt főnek még azután tovább is van története.

Nevers hercegnő Coconas fejét, a tudós Ruggieri utasítása szerint, *sajátkezűleg* bebalzsamozva, egy pompás vert művű arany szekrénykébe helyezé el, s az ott állt a hálószobájában mindig, gyönyörű jaspistalapzaton. A jó Nevers herceg, valahányszor gyöngéd társalgásra átment a neje hálószobájába,

sohasem sejtette, hogy nem ketten vannak együtt, hanem hárman.

S még egy más emlék is maradt fenn utána. E levágott fő mintájára készítette Henriette azt a hírhedett sardonyx camacát, ami most az orosz cári kincstár tulajdona. „Gonzaga camaca” név alatt ismerik a kincsműértők, Nevers herceg után, kit Gonzaga Lajosnak is híttak. A camacán levő fejlet Vespasianénak mondják, pedig abban Coconas lovagnak az arcéle van megörökítve.

Ez a történet le van írva egy kéziratban, ami Montpensier hercegnő könyvtárában őriztetik; a címe: „La manière d'arpenter brièvement les prairies, par madame de Nevers”. („Hogyan kell egy mezőt gyorsan felmérni? Nevers asszonytól.”) A cím tréfás hivatkozást képez arra a futásra, amit Nevers hercegnő azon az éjszakán árkon-bokron keresztül elkövetett, szerelmese fejével az ölében.

Asszonyok nagyon jól tudják egymást rágalmazni!

V.

Hanem a férfiak is értenek hozzá!

Ennek a Nevers hercegnőnek a leánya volt Gonzaga Luiza Mária: korának legnagyobb szépsége Franciaországban.

Különösen a nagy, sötétkék szemeit magasztalták, amikben mindenki azt találhatta meg, amit keresett bennük: az ábrándok végtelenségét, az őszinteség tiszta derűjét, vagy a szenvedélyek örült csillaghullását; ahogy engedve volt neki. Mert ugyanazok a szemek nem minden emberre nézve ugyanazok, s még egy emberre nézve is nem mindenkor ugyanazok.

Maga XIV. Lajos órahosszat szeretett elbámulni ezekben a szemekben.

Oda ültette maga elé a tabourett-re szép unokahugát s azt kívánta tőle, hogy nézzen a szemébe.

Azon a napon, amelyen Cinq-Mars lovag délceg feje a bakó bárdja alatt lehullott, a király úgy találta, hogy ezek a legszebb szemek át meg át vannak hálózva veres erecskékkal, amik a kék szivárvány bűvös összhangzatát egészen megzavarják.

— Te sírtál?

Luiza Mária hercegnő e szóra lezárta a szivárványos egeit sötét szempillái alá, s két ragyogó könnyecsepp válaszolt a király kérdésére. A szép úrhölgy nem sírt; hanem még most is sír.

— Te Cinq-Mars lovagot siratod?

— Azt.

— Miért siratod?

— Azért, mert férjem volt...

... Tudta ezt a király régen. Titokban meg voltak ők esküdve, de Luiza Mária nem akarta ezt nyilvánosságra hozni addig, míg Cinq-Mars connetable nem lesz. S aközben a lovag elvesztette a fejét.

— Kár érte Derék lovag volt — szólt a király. — De már most ne sírj. Én adok neked helyette egy másik férjet, aki nagyobb, mint Cinq-Mars.

— Mivel nagyobb?

— Egy egész királyi koronával. Te IV. Ulászló menyasszonya vagy.

— Hisz az vén ember.

— De király.

— Hanem csak lengyel.

— A lengyelekről ne szólj oly lenézően; az egy hatalmas nemzet és egy olyan ország, aminek nincs határa. Mikor jó kedvében van, elveszi az oroszától Ukrániát, a némettől Brandenburgot, a magyartól a Szepességet; nemes emberei büszkébbek a világ minden királyainál. Ha Franciaországnak e derék vitéz népet sikerül magához csatolni, hatalmas ellenségünknek, az osztráknak, a jobb karját kötjük meg vele. Gondolj rá, minő diadaloknak lenne alapja a te házasságod Ulászlóval Franciaország fegyvereire nézve?

A hercegnő keserű gunyorral mond:

— Tehát az én feladatomban az, hogy hadseregeket szüljek Franciaország számára?

Az ilyen erős mondatok azon kor hölgyeinek szájában nem voltak szokatlanok.

— S ha lehet: ikreket! — mondá a király. És nevetett. Amire kettős oka volt. Az egyik az, hogy e szóra a hercegnő mélyen elpirult. A másik pedig az, hogy a bon mot historice is találó volt. Lengyelország magatartásától függött, hogy a magyarok is győzzenek Ausztria fölött, kik szintén szövetségesei voltak a francia királynak.

Tehát a királynak volt oka nevetni, a hercegnőnek pedig elpirulni.

— Tehát el kell bujdosnom a bölények hazájába — sóhajta fel a hercegnő. — Annál jobb, mentül messzebb innen.

Jó oka volt rá, vágyni ki a világra, akárhová, csak Franciaországban nem maradni.

— Akarod meglátni vőlegényed arcképét? — kérdé a király.

— Nem bánom.

A király odavezette Luiza Máriát egy háromlábú támlányhoz, melyen zöld selyemfüggőnnyel letakarva volt egy arckép, széles arany ráámában, s felveté az arcképről a függőnyt. A lengyel király mellképe volt az.

A szép kék szemek egyszerre elfeledték a sírást s elkezdtek kacagni.

— Ez az ő álarca? — kérdé a hercegnő.

S kérdése nem volt alaptalan. Ulászló olyan jelmezben volt ott lefestve, feltett kalppal, vállára vetett kacagánnyal, aminőt Párisban csak az álarcos bálók körmeneteiben szoktak csodára közszemlévé tenni.

— Ez hű képmása vőlegényednek.

— De hát ez a sok nyuszt, medve, róka, mind vőlegényem lesz nekem?

— Hisz azokat lerakja, mikor — vacsorál.

- De minő arc! Hát vad ember ez, az Otahaiti szigetről?
- Miért volna vadember?
- Hát az a két tiraturaciuolo ott az orra alatt, hogy van oda srófolva?
- Miféle tiraturaciuolo?
- Ahogy a dugóhúzózt hívják olaszul.
- Hisz az nem dugóhúzó! hanem bajusz. Un pair des moustaches.
- Hát az micsoda?

A szép hercegnő mindig csak olyan férfiakat látott, akiknek szép simára borotvált ajkaik voltak. (A Henri IV. bajusz és kecskeszakáll divatja rég elmúlt már, azt még az anyja ismerte.) S sehogy sem fért a fejébe, hogy az a kacskaringós valami ott a férfiak fölött nem valami szarunemű kinövés, mint a kakasnak a sarkantyúja, se nem valami membrane, mint a kalekuti pulyka orrdísze, hanem istenadta hajfőle, amit viaszkos kenőccsel mesterségesen sodorintanak ki ilyen szíjács formára, s amely országban az divat, ott azt nagyon szépnek találják.

A szép hercegnő háttal fordult az arckép felé s úgy nézett rá a vállán keresztül vissza, s egy gúnyos nevetés volt rá a bírálata.

— Kedves húgom — monda neki a király. — A mai napon akárkinek az arcképét mutatnám én neked e rámában, azzal a szóval, hogy „ez a te jövődő férjed”, mindegyikre ezt a gúnyos nevetést hallatnád, s mentül szebb, cicomásabb, mentül délcegebb és daliásabb volna a férfi, akire figyelmedet felhívnám, annál nagyobb gyűlölettel néznél arra. Előtted áll Cinq-Mars arca még, s azon keresztül mindenkit utálatosnak látsz. Azok rád nézve elevenen is csak festett képek. Hanem ez, akit mutattam neked: — ez egy eleven ember. Akiben igazi vér van és igazi lélek. Nem szép. — Csúf. — Nekem sem tetszik. — Arcképe visszataszító. — Hanem ha elmondok neked róla csak egyetlenegy vonást, nagyobb művész leszek,

mint Correggio, mert egy vonással elragadóvá fogom tenni ezt a képet.

— Tanúja leszek a csodatételnek, sire.

A szép hercegnő erre odafordult egészen az arckép felé s fehér kezét a függöny alá téve, maga tartá azt feltakarva s aztán le nem vette szemeit a képről, amíg a király beszélt.

— Ez a férfi nem úgy született bele a trónba. A lengyelek választják a királyt. Ott nincsenek királyfiak. Mikor még egyszerű nemes volt, ő is részt vett abban az ütközetben, mint egyik vezér, amelyben a lengyel király a német császárt, Henriket annyira tönkre verte, hogy a császár maga kérte a békét. A lengyel király ezt az embert küldte el, mint teljhatalmazottját a császárhoz. A követ kegyetlen föltételeket szabott a császár elé. A császár azt mondta, hogy azok elfogadhatatlanok. „És mégis el kell azokat fogadnod”, mondá a lengyel nemes; „mert nincs erőd a győztesekkel szembeállni”. „De van”, szólta Henrik s azzal egy roppant nagy vasládához vezette a lengyel követet, aminek tetejét felnyitva előtte, odamutatott: az pedig tele volt kivert arannyal és ékszerekkel, amiken szikrázott a sok drágakő; „ez ma az enyém, holnap a tied”. — Erre a lengyel nemes, megragadva saját kacagánya bogláros arany láncát, leszakítá azt onnan s odaveté a többi kincshalmaz közé: „Legyen hát még ezzel is több neked!”. Henrik azt mondta rá: „köszönöm!”, becsukta a ládát s aláírta a súlyos békekötést. Ez a nemes volt az, akinek az arcképe előtted áll.

A hercegnő szokatlan túztól ragyogó szemei az arcképről a király szemeibe villámlottak át.

— Úgy van, sire, ön Correggio. Én ennek a *férfiúnak* tudnék — felesége lenni.

XIV. Lajos lecsókolta húga szép szemeiről az utolsó könnyeket.

Ez az ügy be volt fejezve.

„Le mari est mort: vive le roi.” Így is jó.

— Hanem most nekem vannak föltételeim, amikhez beleegyezésemet kötöm, — szólt a hercegnő.

— Meghallgatjuk.

— Legelőször is — a keresztlevélben, melyet a házasságkötéshez előre elküldenek, ne huszonhét évesnek legyenek kivéve, hanem csak huszonötnek.

— Matrikulahamisításba fog ugyan kerülni, de nem lehetetlen. Ámbár az okát nem ismerem. Az én kék szemű szép hűgom arcán a gráciák nem engedik az éveket találgatni. Te most is olyan gyermek vagy, mint mikor a kolostorból kijöttél.

— A másik föltételem az, hogy udvarmesterül és udvarmesternőül marquis d'Arquien és a neje kísérenek el Varsóba. Családjukkal együtt.

— Ezt már értem. A marquisnő mindig kegyenced volt.

— A harmadik kívánságom pedig az, hogy d'Arquien marquis, amint e házasság meg lesz kötve, legyen kinevezve herceggé és Franciaország pairjévé.

— Ennek az okát nem látom át — mondá a király, homlokát bosszúsán redőbe húzva. — Az egész marquis d'Arquiennak nem tudom semmi egyéb érdemét, mint hogy a feleségének van két szép „ikerlánya”, s hogy ő maga nagyon jól tud verekedni.

— Éppen azért.

— Ezek elég nagy érdemek lehetnek teelőtted arra, hogy megbízottad számára őt szeveled ki férjül. Ámbár azt sem értem egészen. Ha már barátnédát férjhez akartad adni, miért választottál a számára egy spadassint, aki mindenkit leszurkál, aki a feleségének udvarolni merészel? Hisz annak a szegény asszonynak az egész életét elrontja vele. Legközelebb ismét verekedett. A szegény Boisauphin marquis kapott olyan dőfést, hogy belehalt.

— Imádkozni fogok a lelkéért.

— Tán a te lelkedet terheli a halála? De hát mi bűne volt ellened Boisdauphinnak, hogy elárultad az udvarlását a barátnéd férjének?

— Az udvarlás.

— S miért örködöl te a barátnéd erénye fölött oly szigorúan?

— Az az én rejtélyem, amit nem engedek kitalálni.

— Tehát te azt kívánod, hogy d'Arquien hercegi rangot kapjon? Csak ő — a maga személyére? Vagy tán a két ikerleányára is átmenjen a hercegi cím?

— Minden bizonnyal! A két leányára is! — Sietett válaszolni a szép hercegnő s aki e pillanatban a szeméibe nézett, azoknak a fenekén két mosolygó angyalarcot láthatott alánézni, megnyílt felhők mélyéből. Oh mennyi gyönyör, megdicsőülés, szeretet volt ebben a tekintetben!

— Bele hagyta látni a titkodba — sугá mosolyogva a király, s aztán megcsókolta a homlokát szép hűgának. — Amit kívántál, meg lesz adva.

Azzal kegyteljesen elbocsátá szép unokahúgát királyi színe elől, kit a királyi palota előtt vártak zsellyeszékhordárai.

Luiza Mária sietett fel palotájába, elzárkózott legbelső szobájába, hogy ott még egyszer kisírja magát kedvére, Cinq-Mars arcképe előtt.

Hanem a király hatalma oly nagy, hogy még a könnyeket is elveheti alattvalóitól, ha neki azok nem tetszenek. Luiza Mária a délceg Cinq-Mars helyén már Ulászló arcképét találta, — s ezzel a képpel egy szobában nem volt kedve sírni.

Ez a kép egészen más gondolatokkal töltötte el lelkét, amik az eddigiekkel oly ellentétben állnak, mint aminő ellentét van a Louvre és a Jagellók palotája között, mint aminő ellentét van egy boldogságát féltő, szerelmét titkoló asszony-szív tébolygó álmai és a királynévá lenni készülő feláldozott lélek bölcs számításai között.

Luiza Máriának nem volt már, amit szeressen; de volt, amit gyűlöljön.

VI.

A hercegnőnek nem sok időt engedtek a gyászolásra. Rögön útra kellett indulnia; s az rettenetes utazás volt. Páristól Varsóig folyvást tengelyen. Folyvást a bezárt üveges hintóban ülve, amit a rossz utakon kétfelől csatlósok fogtak, hogy fel ne dőljön. Végigízlelni az apró német fejedelemségek útféli vendéglőinek pumpernikkeljét, savanyú káposztáját és barna sörét; egy-egy megerősített városban meghúzódni addig, míg egy ellenséges dandár az útból elvonul; rossz hírű erdők miatt, amik tele vannak martalócokkal, nagyokat kerülni, sőt gyakran a kísérő fegyveres csapat csatározása mellett törni utat; azután megint rozzant kompokra szállva kelni át gátjaikat szakított folyamokon; — s aztán számlálni magában, hogy ahány csárda, ahány erdő, ahány folyam, annyi távolság közte és Franciaország között.

Mikor aztán Krakkó előtt elérték a lengyel határt, ott a francia kíséretet felváltotta a lengyel, s itt megint más világ keletkezett. Amíg Németországon keresztül utazott a hercegnő, folyvást attól kellett rettegnie, hogy ellenség kezébe jut; itt jó barátok fogadták; hanem azoktól a jó barátoktól még jobban megijedt, mint az ellenségtől. A hetyke, tüzes lengyel vitézek, prémes, zsinóros dolmányaikban, csimbókba kötött hajukkal, szakállas, bajszos arcaikkal, inkább nyugtalanították, mint bízatták az üldözöttet, s a bandérium vezetőjének, Odrobinszky lovagnak köszöntője úgy hangzott a fülébe, mintha valakit hevesen szidnának, s a tagmozdulatok, amikkel a lengyelnek keze, lába, feje, vállai és dereka kísérték a beszédet, a szöveget nem értőben olyanforma fogalmat költöttek, mintha az most birkózni hína valakit. — Pedig meglehet, hogy igen szeretteljes üdvözlést intézett a derék nemes leendő királynéjához.

S olyan volt azután a tovább utazás is. Az utazó hintót bezzeg nem cepelték most nehézkes, cammogó dikhencek, mint a német állomásokon, göröngyös országutak kerékvágásában; hanem eléje fogtak nyolc sötétszörű paripát, s aztán amerre legsimább volt a mező, vágattak vele hegyenvölgyön keresztül, többet járva az út mellett, mint az úton. Azzal, hogy a kocsiban ülőknek porcikái mint alkusznak meg egymással, senki sem törődött. Aztán minden útba eső faluban meg kellett állni s elfogadni a hű nemesség hódolatát, s elkölteni egy kis lakomát, aminek ecetes, mézes, borsos, gyömbéres, sáfrányos ételeinél csak azt a szokást találta a hercegnő rendkívülibbnek, hogy a lakoma végén mindig oda kellett adni a félcipőjét, amiből aztán a hű nemes urak lelkesült áldomásokat ittak királyuk szép menyasszonyának tiszteletére. S ivás után következett a tánc, s az megint nem a bókolva, csoszogva tipegő menuette volt, hanem a mazurka, amitől rengett a ház.

Nem is állta volna ki ép testtel ezt az utazást a hercegnő, ha az időszak segítségére nem jött volna. Az első éjjel akkora hó esett, hogy kerekas járművet tizenhat ökörrel sem lehetett volna odább vontatni.

Mikor a hercegnő Párisból elindult, akkor ott még a legszebb kora őszi napok járatok; hó különben is oly ritkán esik ott, hogy mulatságképpen óhajtoznak utána, s mire ideért, már akkor tél volt. Otthon még most is virítanak a liliomok, most kezdenek sárgulni a narancsok, s a lugasok szőlőfürtjei most veszik föl a reggeli harmattól az aranybronz zománcot.

Hanem a hó hátán nagyon jó volt utazni. Az üveges hintó bárkáját levették a kerekeiről, s ráköötzték egy jó erős szántalpra, s most aztán úgy repült vele a nyolc paripa, hogy a hercegnő azt hitte, a világ végéig meg sem állanak.

Az ő hintájában volt még a főudvarmesternője, de Guebriant marquisnő. A második hintóban ült d'Arquien marquisnő, két ikerleányával. A kísérethez tartozó férfiak, köztük

a) Krisch hajógépész; nem tért haza a Tegetthoff-expedícióról, Jókainak az ötletet adta Galiba Peti alakjához

b) Váratlan találkozás egy jegesmedvével (A II/b és a III/a–b illusztrációinak forrása: Julius Payer *Die österreichisch-ungarische Nordpol-Expedition* c. műve)

b) Lujza Mária lengyel királyné
Az Egy asszonyi hajszaál c. regény egyik főszereplője

a) János Kázmér lengyel király
Az Egy asszonyi hajszaál c. regény egyik főszereplője

d'Arquien marquis, a nyitott szánokon követték őket; a frajokat ecchós szánkókba pakolták fel.

Varsótól egy állomásnyira szemközt jött a hercegnő elé egy honfitársa, marquis de Bethune. Ez a francia király megbízásából lakott a lengyel rezidenciában; nem hivatalos nagyköveti minőségben, csak mint rajongó lengyelbarát; az udvarnál bennfentes (intimus) és a királynak bizalmas barátja.

Bethune azért jött előre, hogy a közelgő menyasszonyt eleve értesítse arról a sok mindenféle ceremóniáról, amin a fogadás alkalmával át kell esnie, a lengyel szokásokról nagyjában, hogy tudja magát mihez tartani. Nem kellett annak sok magyarázat, francia nő tud szeretetreméltó lenni, s azzal meghódít mindent.

— Milyen kedvében van a király? — azt tudakolá a hercegnő.

— Valami változás esett a kedélyében tegnap óta, amit nem értek. Egész a legutóbbi napig derült, jókedvű volt; mint akármilyen fiatal vőlegény; maga járt mindenüvé, megnézni az elfogadási ünnepély előkészületeit, szidta az embereket, hogy nem elég serények; azután órákig elálldogált menyasszonya életnagyságú arcképe előtt, teleszíva keblét gyönyörűséggel, s valahányszor megkérdezé, valóban ilyen szép-e? s még csak huszonöt éves? én mindannyiszor biztatám őfelségét, hogy a való fölülmúlja a hírt.

— De hogy a huszonöt évet illetőleg is fölülmúlja, azt nem mondta ön neki?

— Hisz én azt nem is tudom. Azonban tegnap óta láthatólag megváltozott. Mogyorva, szóval, izgatott. Mikor jöttek neki jelenteni, hogy az elfogadási pompa már készen van, vállat vont rá, s nem ment azt megnézni, Én felkerestem őt belső szobájában, mindig szabad bejáratom van hozzá. Ismét ott találtam a hercegnő arcképe előtt ülve. „Csakugyan ilyen szép?” kérdezé megint. „Valóban az” — „annál rosszabb” mondá ő és elfordult tőle. Meg nem foghatom, mi lelte.

A hercegnő most egyszerre azzal a kérdéssel lepte meg Bethunet:

— Házias ön, marquis?

— Tudtommal nem — felelt a marquis s úgy vette ezt a váratlan kérdést, mint szándékos kettészakítást az eddig folytatott tárgynak, s nem beszélt többet a királyról.

A hercegnő a legutolsó állomást arra használta föl, hogy ott a Párisból magával hozott lengyel díszöltönyét fölvegye. Jól illett neki. A hattyúprémes dolmányka a termet délcegségét emeli, a két fonadékban leeresztett haj s a rövid rokolya, mely a piros topánkákat fedetlen hagyja — *fiatalít!* Gyermeteg hajadon volt e jelmezben.

A hosszú, fárasztó fogadási pompa, az ország nemesi rendei, a palatinok, sztaroszták, kasztellánok üdvözletei, a városi küldöttségek parádéja egymás után véget ért; a bájos menyasszony a drága prémekkel kirakott lépcsőin a királyi palotának fölvezetteték, egyik ceremónia-mester a másik kezébe adta; végre egy hősök képcivel és címerekkel telerakott teremben a vele jött kíséretnek tudtul adták, hogy itt kell maradniok: a hercegnő egyedül fog találkozni vőlegényével, a királlyal.

Ezt ugyan nem rendelik így a törvények, de a király ez alkalommal így kívánta, s a rendek közül senki sem mondta rá, hogy „*nye pozvolim!*”.

A menyasszony egyedül lépett a király elé. Semmi kísérete nem volt; egyedül hódító szépsége.

Hanem a vőlegény rútabb volt, mint amilyennek az arcképe hirdette. Nem a festő volt a hibás: az minden vonást jól eltalált, hanem ezúttal minden vonásán uralkodott valami kifejezés, ami a legszebb arcot is rúttá teszi: a féltékenység.

A király háttal fordulva állt a menyasszonya arcképének, kezével egy márványasztalra támaszkodva, s ahelyett, hogy a belépő ifjú jegyes elé sietne, szigorú merev tekintettel néze rá, s mikor az hódolatteljesen meghajtá magát előtte, még akkor

sem nyújtá neki a kezét, hanem ahelyett rekedt, mormogó hangon azt kérdezé tőle:

— Hercegnő! Ön hosszú utat tett.

— Igen, sire; negyven nap óta ülök kocsiban, két ellenséges táboron jöttem keresztül, négy folyón melyen nem volt híd, egy erdőn, mely tele volt rablókkal, és egy hómezőn, amelyben majd elvesztem lovastul.

— Volna kedve önnek még egyszer megtenni az utat visszafelé?

— Sire!

— Ismeri ön ezt a nevet: „Boisdauphin”?

A hercegnő két kezét leeresztve, ártatlan arccal felelé:

— Hallottam hírét. Derék lovag volt. Azt mondják, hogy meghalt.

— De olyan jókor mégsem halt meg, hogy rá ne ért volna hozzám egy levelet küldeni. Olvassa ön. Én már olvastam.

S egy felbontott levelet adott át a hercegnőnek, melyben ez állt:

„Sire. Az ön menyasszonya, Luiza Mária de Gonzague hercegnő titokban felesége s most már özvegye a lefejezett Cinq-Mars lovagnak. Vagy még annál is rosszabb. Titkolt szerelmüknek élő tanujele az a két ikerleányka, kiket a hercegnő, mint menyasszonya egy királynak, az ő udvarához is magával visz, marquis d’Arquien leányainak címe alatt: Leonora és Mária. Ezek az ön menyasszonyának a leányai. Hogy ez igaz, azt halálom óráján bizonyítom.

Boisdauphin.”

A hercegnő eldobta a levelet a földre s aztán naiv kacérsággal félrenézett a nagy velencei tükörbe, mintha saját magától akarná megkérdeni elébb, hogy lehető-e ez? mosolygása végre kacajban tört ki: megfordult, kifutott a szobából s perc mulva, letéve minden lengyel etikettet, visszatért ismét, a két leánykát kézen vezetve a király elé.

Leonora és Mária tizenkét évesek voltak akkor; de mind a

kettő magasra felnyúlt alak, nevelte a csalódást a viselet, melyet hordtak, a széles keverített balein, az abroncsos szoknya, mely a magas sarkú cipőket eltakarta, a feltornyozott haj, mely rizsporrall meg szürkére is volt behintve, a szépségflastrok az arcon, s az akkori francia divat szerint erősen kifestett arc és szemöldök, mely minden gyermeteg kifejezést eltakart.

— Itt van a válasz, sir. Ez az a két „kis” leány. — Szólt a hercegnő, s míg a két gyermekleány feszes divatöltönyében, kifestett arcával olyan érett alakul tűnt fel, addig ő, az ő mélyen elpiruló arcával, melyen az eltitkolhatlan könnyecseppek végigördülnek a hosszú lesütött szempillák alól, egészen gyermekül állt ott.

A király e meglepő látványra félrerúgta sarkantyús csizmájával az áruoló levelet, s azután igaz lengyel lovagként, meghajolt a sértett hölgy előtt, jobb kezét egészen a földig leeresztve, mintha annak csak a cipője talpát tartaná a tenyerével érintkezésre méltónak.

A hercegnő azonban e pillanatban, félrevetve minden ceremóniát, odaveté magát vőlegénye keblére, nem törődve annak nagy rubintos gombjaival, hogy megsérti bennök az arcát, s félig sírva, félig nevetve ölelé őt magához, ami által felséges vőlegényét annyira elragadta, hogy az maga is kacagott és sírt, franciául bocsánatot kért s lengyelül szitkozódott, s végesvégül olyan ragyogó lett az arca az örömtől, hogy még szépnek is lehetett találni.

S valóban csak rá kellett nézni erre a három leányalakra egymás mellett, hogy a rút rágalom alaptalanságára akárki is rácsküdjék.

VII.

Az eljegyzés az ország rendeinek jelenlétében ment végbe. Másnapra volt kitűzve maga a menyegző: az ünnepélyek legfényesebb napja.

Bethune marquis még aznap este találkozott Luiza Máriával s értesíté róla, hogy a király el van ragadtatva menyasszonya szeretetreméltósága által. Neki is elmondta a Boisdaphin levelének történetét s aztán darabokra tépte a levelet s a tűzbe veté. „Mit gondol ön?” mondá ő felsége: „az a két leány legalább tizenöt esztendő, menyasszonyom pedig huszonöt. Tizenötöt a huszonötből kivesszünk, marad tíz; tízből tizenötöt kivenni: az meg nem megy!” Én bizonyítám, hogy ez algebrailag is igaz; s hogy az egész csak egy bohó tréfa volt; már a rómaiaknál szokásban volt az új házas férjeket ilyesmivel bosszantani az ifjú legényeknek, akik szeretnek tréfát űzni abból, aki a koszorút elnyerte s megkeseríteni az örömeit. Még a császárok is kaptak a lakodalmukra írt „fescenninákat”, s nálunk franciáknál az éppen bevett szokás.

VIII.

Ulászlónak csak egyetlenegy bizalmas embere volt egész udvarában.

Ennek szokta legtitkosabb gondolatait elmondani, ez előtt merte felfedezni, ha országnagyjaival elégedetlen volt, ennek merte elpanaszolni, hogy a térdeiben köszvény kínozza, mikor lovon kell ülnie, s jobb szeretne a fűtött szobában maradni, mint a kozákok és törökök legyőzésére táborba szállni; ennek engedte sejtetni, hogy az öreg embereknek is vannak suhanc ábrándjaik. Ehhez több bizalma volt, mint a főmarsalljához, mint a házi orvosához, mint a gyóntatóatyjához; s ez az ember volt az udvari bolondja, Wawra.

Bolondot minden előkelő nemes úr tartott akkoriban magának; a királyok bolondjai rendszeren nagy befolyású személyek voltak, szokatlan öltözetük szokatlan szabadalmakkal ruházta fel őket. Nekik adhatott ütleget a király; de ők meg mindenkinek.

Wawra jó nevelésben részesült. Bécsben taníttatták ki a jezsuitáknál. Először papnak volt szánva, hogy mint misszionárius a magyarországi felvidék tótságát igyekezzék eltéríteni a magyar fejedelmek ügyétől; később azonban fontosabb küldetéssel bízott meg: udvari bohócul küldetett a lengyel udvarhoz, s ilyen minőségben szolgált a bécsi udvarnak. Egy udvari bolond! aki a nagykövetet helyettesíti! Hát miért ne? Nem láttunk-e már olyan nagykövetet, aki az udvari bolondot helyettesítette?

Az ő révén került Boisdauphin levele is Ulászló tányéra alá.

A király sejtette azt, hogy kedvencének van tudomása e levél tartalmáról. Este későn, mikor aludni ment a király, rendszeren a bohócot is magával vitte hálószobájába. A király rossz alvó volt. Wawrának addig kellett előtte mesélni és adomázni, míg megjött az álma.

Ez este csupa bolonddá tett férjekről szóló adomák jutottak eszébe a bohócnak. A királyt untatta a dolog, mert vette észre a szándékot.

— Hát már most én adok fel neked egy talányt — szólta a bohócnak, s aztán elmondta előtte is azt a számtani föladványt, amit már Bethune marquisval közölt; „ha tizenötöt kiveszek a huszonötből, marad ott tíz; hát a tízből lehet-e kivenni tizenötöt?”

— Azt nem, komám — mondá a bohóc —, hanem végy ki *huszonhétből tizenkettőt*, marad ott *tizenöt*, s a tizenötből már ki lehet venni tizenkettőt.

— Elmehetsz. Alhatnám. — Mondá a király.

Nem volt pedig igaz; mert ezúttal nem hogy elaltatta volna a bohóc: de egészen elvette az álmát szeméről. A király

szívébe nagy nyilat vert ez a második számtani feladvány. Hátha úgy volna? Csupa tövis lett a fekhelye; nem maradhatott az ágyában. Felkelt, s fellármázta az apródjait.

— Hívjátok nekem ide rögtön Radziwillt.

Ez volt a főkincstárnoka.

Azt pedig nagy munka volt éjszaka az ágyból kihúzni, mert nagyon keményen szokott aludni, s azzal, aki felköltötte, egész párbeszédet folytatott s megint tovább aludt, s mikor már a félcsizmáját felhúzta, megint visszafeküdt a medvebőrre s újra rákezdt a horkolást; még akkor is álmos volt, mikor már a király hálószobájába bevezették, s ha lett volna neki mihez megtámasztani a vállát, bizonyosan állva is aludt volna. Így aztán egyre ásítózott, amíg a király nyugtalanul járt-kelt alá s fel a szobájában.

Egyszerre aztán megállt előtte a király s azt kérde tőle:

— Mit gondolsz, miért hívattalak, Radziwill?

Egy nagy ásítás volt rá a felelet.

— Ilyen szokatlan órában. De ne ásíts olyan sokat! Készen vagy-e a menyegzőre?

— Hat hét óta egyebet sem csinálok, mint arra készülök.

— De nem az én menyegzőmre, hanem a magadéra.

Ettől a szótól egyszerre félbeszakadt az ásítási kedv a nemes úrnál. Apró szemeit nagyokká igyekezett tágítani vörös, puffadt szempillái között.

— Hogyan volt, fölség?

— Holnap neked, velem egyszerre, meg kell házasodnod.

— Holnapután leszek éppen hetven esztendőős.

— Annyival inkább kell sietned, amíg csak hatvanas vagy.

Hány feleséget temettél már el?

— Hatot.

— No ez lesz a hetedik. Aki hattól meg nem ijedt, a hetedikről se féljen.

Az öreg kincstárnok elkezdett szabódni, hogy nem neki való vállalat ez már, hogy neki már embernyi, anyányi unokái

vannak, hogy nincs kedve asszonynépet őrizni; de a király kettészakítá minden mentegetőzését azzal a hivatkozással, hogy „hát nem megígérted-e nekem-e, hogy akármibe ugrom bele, utánam ugrasz; ha a pokolba lovagolok, oda is velem lovagolsz? Én most a paradicsomba hívlak velem!”

— Az ám — dörmögé az öreg —, de annál a lovaglásnál én leszek a ló.

— Meg kell lenni. Az ország érdeke kívánja.

— De hát ki akar a menyasszonyom lenni? Nem elég az embert az ágyból kihúzatni azzal a szóval, hogy holnap meg kell házasodnod; legalább annyit mondjanak meg, hogy szép lesz-e vagy csúf, fiatal vagy valami vén banya? özvegyasszony vagy valami fejedelemnek a kedvese, akinek hirtelen titulus és fejkötő kell? Én mőringolok-e neki, vagy az nekem? Legalább a nevét tudjam.

— A neve Ozvieczyn úrnője. Vele adom neked hozományul az ozvieczyni uradalmat.

— A regaléval együtt?

— Azzal együtt.

— Az már más.

— No hát már most maradj itt, öreg. Ne feküdjél le újra. Jer velem; a legénységünk elvesztésére búelfelejtésül igyunk egyet.

És aztán iddógáltak reggelig: nem tele kancsókat ürítve, ahogy a németek szokták, hanem ahogy a lengyel szokta, apránként kvaterkázva, vagy ahogy a magyar mondja, „*bú-sultak*”.

Nem is látszott meg rajtok a dőzsölés, mire megvirradt.

Tizenkét szem keserű mandula, meg egy pohár savanyú káposztalé, egészen helyre szokta állítani az embert. — Hát mikor hét nap egymásután ott kell megvirradni az asztal mellett.

A király igen jól kifőzte tervét.

Még nem hajnalodott, csak a toronyőr kiáltotta, hogy reggel

van, az órák ötöt ütöttek, s arra valamennyi harang elkezdett szólani a városban, mint nagy ünnep reggelén. A királyi lak előtt megharsant a dob- és trombita-szó. Török síp és réztányér olyan zajt ütött, hogy mindenkinek fölkellett ébrednie, s Luiza Mária hercegasszonnyal tudatá a főudvarmesternője, hogy itt az a szokás, hogy öt órakor már fel kell öltözni, mert a király a hat órai misén jelenléte el nem engedi senkinek.

A hercegnő törődött volt ugyan az úttól, s kedve lett volna egész nap nem bocsátani bé hálószobájába a napsugárt; de azért tudta, hogy amíg a nő menyasszony, addig engedelmessékednie kell. Parancsot adott a hozzá tartozóknak is a fölkelésre. Mindannyian jókor érkeztek meg a várkápolnába, a reggeli misére.

A király azt kívánta, hogy ez alkalommal a jelenlevők meg is gyónjanak. Az is megtörtént.

Mise után reggelihez szokott összegyűlni az udvari nép. Jelen voltak a király belső tanácsosai és nejeik, Radziwill herceg és Wawra, a bohóc. Bethune marquis sem hiányzott. A két francia főúr, d'Arquien és Guebriant marquisnők, valamint Mária és Eleonora francia divat szerint voltak öltözve; Luiza Mária hercegnő egyedül hódolt a nemzeti divatnak, lengyel öltözetében.

A király feltűnően nyájas volt. Azt kérdezé menyasszonyától, hogy mit álmódott az első éjszakán a királyi palotában, mert az ilyen álmok teljesülni szoktak.

A hercegnő gyermeketeg őszintességgel vallá meg álmát.

— Nagyon különöset álmódtam, sire! Hogy egy *király-nak* és egy *papnak* lettem a felesége.

— No az már teljes lehetetlen! — mondá Ulászló. — Mert én pappá nem leszek, annyi bizonyos, s hogy papnak feleséget venni nem szabad, az még bizonyosabb.

(Azért pedig mégis beteljesült a hercegnőnek az álma szórul szóra, de ennek a magyarázata még egy kissé várat magára.)

A király a két ikerleányhoz is kegyelmesen leereszkedő volt.

Oly nagyon hasonlítottak egymáshoz, hogy alig lehetett őket egymástól megkülönböztetni: arc, termet ugyanaz, csak a szemekben lehetett észrevenni a különbséget; de azoknak sem a színében; mert mind a kettő mélyvilágú, acélkék szem volt; hanem abban, hogy az egyik félénkséget, szelíd szemérmert, a másik villogó szenvedélyt, eleven észt, elhatározott akaratot árult el. Amaz Mária volt, emez Eleonora.

A két leány D'Arquienné oldalán állt kétfelől; a király a hercegnőt kézen vezetve járult oda hozzájuk, s beszéd közben hol a megszólított leány, hol jegyese arcára nézett:

— Önnek a neve, szép gyermek? — kérdé, kegyesen fölémelve a leányka állát, hogy arcába nézhessen.

— Leonora — rebege az félénken.

— Tudja ön, hogy én önt ma férjhez adom? Nálunk a leányok korán férjhez mennek, s nem válik kárukra. Nászhozományul adom önnek az ozvieczyni uradalmat.

A leány megrezzent. (Hiszen csak tizenkét éves volt még.) A piros festék arcán nem engedé, hogy elsápadjon; de ijedten felnyílt szemei mutatták, hogy meg van döbbenve.

De még jobban megijedt D'Arquienné. Zavarában azt mondá ellenvetésül:

— A hercegnő még nagyon fiatal.

— „Hercegnő?” — kérdezé a király, a „marquisnő” szemébe nézve, vizsga szemszúrással.

Luiza Mária nevetve szólt közbe:

— Igen! A barátnóm elárulta, amit még nem kellett volna, hogy D'Arquien marquist öfelsége Lajos király francia pairré és herceggé nevezte ki, ideküldetése alkalmával.

A király gratulált a kitüntetéshez D'Arquiennék, aki azt kénytelen volt elfogadni.

— Annál jobb — mondá a király. — Én Leonora hercegnő számára szintén hercegi férjet szemeltem ki. Első országnagyom Radziwill herceg, kincstárnok nevében kérem kezét.

S rámutatott a vőlegényre.

A szegény kis leány az ájuláshoz volt közel. Félelmében D'Arquienné kezét ragadta meg; de ijedt szemei Luiza Mária szemeiben kerestek oltalmat. Egy galambot hozzáadni egy pelikánhoz! Radziwill hercegnek oly tokája volt, hogy erre a szárnyasra emlékeztetett. Ha azt mondták volna a leánynak, hogy ma meg fogják áldozni, mint egy bárányt, nem volt volna nagyobb az ijedelve.

D'Arquienné meg volt némulva.

Csak Luiza Mária nem vesztette el a lelkét.

— Nagy szerencse volna e kitüntető összeköttetés az ifjú hercegnőre nézve, sire; de sajnálattal kell tudatnom, hogy őt még tegnap eljegyezte mátkául Bethune marquis, s szülői szavukat adták.

Bethune marquis nem árulta el meglepetését afölött, hogy ilyen könnyen megházasították tudtán kívül. Értette az egész összefüggést. Tudta, hogy ezzel az *áldozattal* ő tartozik „magasabb érdekeknek”. (Utoljára még nem is áldozat az.) S midőn a király feléje fordult kérdő tekintettel, ő egy boldog szerelmes mosolyával hajolt meg előtte; igazolva Luiza Mária állítását.

Leonora, mint a vízből kiszabadított, tekintte rögtönzött jegyesére; akire ugyan szintén nem volt éppen semmi szüksége, de aki legalább fiatal volt és szelíd arcú, s megszabadítól méltán elfogadható.

— No itt hát elkéstünk — mondá a király cholerikus kacagással. — De se baj. Itt van a másik testvér, a szép Mária. Ő még tán nincs tegnap óta eljegyezve?

A király szaván átértzett a gyanakodás szarkazmusa.

Luiza Mária és a „gyermek” egymás szemébe néztek. A jajaiknak nem volt szabad szólni, csak a szemeik beszélhettek. Azok is csak pillanatokig. E pillanatok alatt a két beszélő szemnek kérdezni és felelni kellett. „Elvesztem, ha meg nem szabadítás!” „Értettelek, megtartalak.”

A király kinyújtva tartá a kezét. Egy király kezét, mely

kérelemre van kinyújtva, nem szabad soká így felejtteni. A választ várják.

A kék szemek nagyot villámlottak. Erő és akarat tüze lövellt ki belőlük. Mária hirtelen és mosolyogva tette kezét a királyéba e szókkal:

— Nekem tetszik a herceg . . .

Luiza Mária szíve nagyot dobbant. Ő meg volt szabadítva; de Mária elveszett. Minő alak ez, akihez hozzáadják!

Hanem a gyermekeleány egyszerre fel tudta fogni helyzetét. Valami sejtelemszerű sugallat mondhatta neki e pillanatban, hogy ő van hivatva országok sorsát eldönteni; — nemcsak most, de jövőben — és mindvégig.

Örült a szerencséjének. S nem sejtette a szerencsétlenséget benne.

Volt elég lélekjelenléte dicsekedő arccal borulni D'Arquien-né keblére és kikérni annak *anyai dlddsát* és beleegyezését.

A színjáték jól sikerült.

A bolond (nem Radziwill herceg, hanem Wawra) tapsolt a kimenetelnek. „Hármas menyegző! Ezt jól rendezted, komám!”

A hármas esküvő még aznap végbe is ment a legnagyobb pompával a Szent János székesegyházban, melynek sekrestyéjét hosszú, fedett tornácok kötik össze magával a királyi várkápolnával.

A lakomának és az ünnepélynek csak a késő éjszaka vetett véget; amikor aztán a boldog vőlegények mindegyike vitte haza a maga menyasszonyát a saját fészkébe.

Mikor a király, búcsúüdvözlő trombitaharsogás mellett, udvarnagyjaitól kísérve, s menyasszonyát jobbján vezetve, magánszobáiba félrevonult, a bohóc odaténferedett az útjába.

Ő is egész a földig hajtá meg magát a királyi pár előtt. A lengyel szokás azonban azt kívánja, hogy aki meghajol, aközben is folyvást az arcába nézzen az üdvözöltnek, ne szemlesütve tegye azt, mint az orosz. — Wawra is így tett; csakhogy

nem a szemébe nézett a királynak, hanem folyvást a „homlokára”.

Ulászló vette észre a pasquillust, ami ebben a tekintetben volt kifejezve, s a homlokára bámuló bohócnak egy fricskát adott az orrára:

— No úgy-e, hogy nem tudod az algebrát?

A bohóc fél szája szegletéből mondá (mintha csak egy embernek akarná mondani):

— Várjuk el a reggelt, komám!

Lengyelül beszéltek: amit Luiza Mária nem értett; de azért mégis értette, hogy mit beszélhettek.

A nászjé utáni reggel — titokteljes jövendő!

IX.

A királyi vőlegény ágyasházának ajtaja Luiza Máriára nézve sírbolt-ajtó. Innen az a leány, akit Luiza Máriának neveztek, nem tér vissza; a kilépő már asszony, akinek neve Hedvig. Az északi szláv udvaroknál az idegen népből elhozott királyi jegyesnek nem csak a pártát kell felcserélni a főköttővel, hanem a keresztnévét is az új bérmált névvel, amit királyné korában fog viselni. Luiza Mária másnap reggel már Hedvig volt. Ulászló király pedig a férjek legboldogabbika. Ez kétségtelen volt.

Leonora miatt nem volt ok aggódni, Bethune okos ember s be van avatva a színhátékba. Ő jól fogja adni — a férjet.

De hát Mária?

A fejedelmi párt másnap reggel az étkező-teremben udvaroncainak egész serege várta, s harsogó „vivat” kiáltással fogadá, mely zaj tovább kelt a külső termekbe, le az utcára s befejezését nyerte a várpalota előtt felállított ágyúk dörgésében, amik aztán tovább adták az örvendező zsvajt az óvárosnak, a Dlugának, a Miadovának s a Visztula túlsópartján fekvő Prágának.

A királyné elragadón mosolyogva fogadta udvaroncai hódolatát; de e mosolyon keresztül aggódó vizsga tekintet kémlelt ki a terem óriási várablakán át a városra.

A királyi palota, a Zamek, magas dombtetőn épült, úgy, hogy annak ablakaiból a folyvást menetelesen alámélyedő városon egészen végig lehet látni.

A Radziwill-palota szintén az óváros közepén, (ma a helytartó lakhelye) homlokzatával a királyi palota felé van fordulva.

A lengyeleknél azon időben még egy szép regényes népszokás dívott. A lakodalmas ház elé magas szálfát állítottak fel, aminek hegyére abban a percben, amikor a menyasszony megérkezett, hosszú, földig lengő *fehér* lobogót húztak fel. Ezt a fehér lobogót azután időjártával hasonló hosszú, földig érő piros lobogóval cserélték föl. A fehér volt a menyasszony jelvénye, a piros az asszonyé.

A Radziwill-palota előtti fehér lobogót messzire meg lehetett látni, amint az erős északi szél felkapta és kigyót csinált belőle, mely a légben vonaglik s küzd a szerelmesével.

— A komámnak igen jó álmái lehetnek, hogy a tizenkét ágyúlovésre sem ébredt fel. — Jegyzé meg a bohóc. Az udvaroncok mosolyogtak és suttogtak.

Egyszer azonban a fehér zászló kezdett lefelé hanyatlani az árbocon, folyvást haragosan védve magát goromba kérője, az északi szél ellen.

— Ah, a fehér zászlót leeresztik! — tapsolt a király, s a királynénak is úgy kellett tenni, mint aki nevet. — Bohóc! mikor a piros zászló feljön, légy készen: algebrát tanítok a hátadnak!

De a bohóc háta nem tanult algebrát; mert a piros zászló nem jött fel az árboc hegyére: — hanem feljött a *fekete*.

Máriának a nászfej nem főköttöt hozott, hanem özvegyi fátyolt. Radziwill a hármás lakodalmon nagyon sok áldomást talált inni az erős magyar aszúborból s a nászéjszakán Attila

király sorsát osztá, ki a nászágyon ravatalát lelte. Máriát felverték *gyermekálmából* azon ágyúlövések; de férje olyan jól aludt, hogy sohasem ébred fel többé.

Ezzel aztán hétszeres pecséttel volt lezárva a titkok titka. A király boldog volt és szerelmes; — Leonora férje a francia király híve és megbízottja; — Mária pedig özvegyasszony: a leggazdagabb és a legelőkelőbb hercegnek az özvegye Lengyelországban.

X.

Van egy csodálatos ablak, amin keresztül aki néz, nem lát meg olyan dolgokat, amiket rajta kívül százan, ezeren látnak, az egész világ lát. Ez a megbűvölt ablak a férj szeme. — S nagyon jól van ez így. — Mindig elismertük, hogy az ember a teremtés tökéletessége; de semmiben annyira nem tűnik ki a gondviselés bölcsessége, mint abban, hogy a férjeknek nem adott Janus-főt, hogy az egyik ábrázatjukkal mindig a múltakra nézhessenek vissza.

Mikor Radziwill herceg meghalt, úgy illett, hogy Ulászló sajátkezűleg írjon részvétnyilatkozatot a gyászoló *násznak*, D'Arquiennek.

Ulászló franciául jól beszélt, hanem a francia helyesírásban nem volt egészen nyeregbiztos. Mikor a D'Arquienhez intézett levél címezésével vesződött, Wawrához folyamodott tanácsért: hogyan kell D'Arquien címében ezt a szót írni „pér”?

A bohóc ahelyett, hogy tisztességesen *pair*-et diktált volna neki, *père*-t mondott a tollába. Azután azt is kívánta tudni a király, hogy a herceg szónak megfelelő ígét nagy, vagy kis betűvel írják-e a franciában? Wawra természetesen azt mondta neki, hogy kicsinnyel.

A jó marquis D'Arquien tehát kapott egy condolentiás levelet a király sajátkezű calligraphiájával, aminek a boríté-

kán ez parádézott a neve előtt: „père et duc”, ami kis betűvel annyit tesz, hogy „atya és füles bagoly!”

A rossz tréfa pedig olyan, mint a kényeső, hogy az keresztülfut, és elpárolog, ha csak pórusokkal ellátott tartóba teszik: az „ember” pedig olyan. A helyesírási sottise-t nemcsak maga a marquis vette észre, hanem valamennyi udvaronc, akinek a levél a kezén keresztülment. D'Arquien dühös lett, mint egy vadkan. Odament a királynéhez s sírva panaszkolt el neki, hogy rajta minő csúfság esett; már ezentúl őtet minden ember, aki csak „Pér”-nek és „Duc”-nak szólítja, mind kis betűvel fogja mondani. Még a „füles bagoly” cím csak hagyján: de az „atya” címet valóságos inszultáció! Ezt a királyné elképzelheti: Ez malitiosus persiflage. Ő azt nem tűri el. Be fog rontani a királyhoz, s megmondja neki, hogy az ő címe se nem „apa”, se nem „bagoly”, hanem „marquis”. Adják meg neki az igazi címét.

A királyné nagy nehezen lecsillapította a dühöngőt, s rögtön íratott a francia királynak Bethune-nél, figyelmeztetve őt adott ígéretére, hogy tudniillik D'Arquien marquist az ő kedvéért ki fogja nevezni hercegnek és pairnek, s sürgetve kérte, hogy küldje el minél előbb a kinevezési diplomákat.

De bíz a francia királynak akkor egyéb gondja is volt ennél, s vagy elfelejtkezett róla, vagy azt gondolta, hogy Mária és Leonora úrhölgyeknek nincs már szükségük a hercegi címre, miután férjhez mentek; D'Arquien kinevezési diplomája csak nem jött meg: s aközben a haragos marquis-nak csak tűrnie kellett, hogy őt minden ember Pairnek és Ducnek címezi beszéd közben: kis betűvel.

Ez volt az egyik ok, amiért a világtörténetben egyik legnevezetesebb fordulópontnak kellett beállani.

A bolond nem volt olyan bolond, hogy észre ne vegye, miszerint a francia beköltözöttek, a királyné, az özvegy Radziwill hercegné, annak a testvére, Bethune marquisné, s az egész D'Arquien család *nehéztelnek* a francia királyra.

Ez a „nehetztelés” pedig *nehéz* szó.

Éppen ezekben a nehéz időkben mondta azt egy híres magyar vezér a magyar fejedelemnek azon kérdésére: „volna-e a világon olyan kincs, vagy olyan erőhatalom, amiért engem el tudnál árulni?” ezt a nevezetes választ: „nem, fejedelmem, nincs olyan nagy kincs, sem olyan nagy hatalom a földön, amiért téged elárulnálak; — hanem hogy egy *kicsiny nehez-
telésért* nem árulnálak-e el? azt nem tudom.” (Bercsényi Rákóczinak.)

Ezt a kicsiny neheztelést észrevette a bolond, s attól kezdve az után látott, hogy a királynénak is — bolondja legyen.

XI.

Luiza Mária nagyon megcsalódott férjében, a királyban. — Hiszen nem férjet jött ő ide keresni, hanem királyt. — Álmai nem a szerelemtől beszéltek, hanem egy hatalmas nemzet fölötti uralkodásról. Föltette magában, hogy elfelejti egészen a múltat: azt az egész világot, melyben növekedett, minden finom élvezeteivel, izgalmaival, cselszövényeivel, s megtanul egy vad, de nemes faj küzdelmeiben részt venni egy olyan férj oldalán, akiben megtalálta a Tamerlanok, a Tarikok, az Ivánok eszményképét.

Ebben az eszményképben csalódott azután legkeserűbben.

Radziwill halála után megürült a főkincstárnoki állomás. Luiza Mária némi kárpótlást akart nyújtani a D'Arquien családnak azért, hogy a hercegi brevet Franciaországból oly sokáig késett, s ezt abban találta, ha D'Arquien Leonora úgynevezett férjét, Bethune marquist ajánlja kincstárnokul a királynak.

Luiza Mária e kérelmét megelőzte női szeretetreméltóságának egész bűvhatalmával, hogy Ulászlót olyan kedvében

találja, amilyenben Heródes még Keresztelő János fejét is képes volt elajándékozni.

A király meghallgatta a hízelegve, vállhoz simulva, arc-cirógatva elmondott kérelmét a királyi feleségnek, s azután ő is hasonló nyájassággal súgá a fülébe:

— Mit ád a marquis?

A királyné hátrahökken.

— Mit ád a marquis? Miért? És kinek?

— Hát azért a nagy hivatalért: neked? Pénzt? Mennyit?

— Nekem? Pénzt? Hivatalért? — A királyné nem akarta megírteni.

— Hát természetesen. Ez a királyné dolga. Az első feleségem olasz nő volt, az egy esztendőben hat millió tallért tudott kiverni a hivatalosztásból, s azt megfizettük. Asszonyoknak jobban áll az alkuvás.

— De hisz ez simonia!

— Hát miből élünk? Miből tartjuk fel a rendes testőrséget? Az udvari fényt?

— Nincsenek a királynak uradalmi? Nincsenek vámok? Regálék?

— Vannak. De azoknak a bevétele úgy elolvad, mire idáig ér, mintha jeget küldenénk nyáron Konstantinápolyba.

— Hát nem fizetnek itt adót?

— A nemes emberek nem. A paraszt fizet patkó-adót: 8 garast minden patkótól. Ezt szaporítani nem lehet, mert azt az országgyűlés sem határozhatja el, hogy egy lónak több lába legyen négynél. Új adónemet behozni nem lehet. Amely követ az új adót megszavazná, azt otthon a „szejmikiben” agyonverik. A zsidóktól nem lehet több „donatívát” kiszorítani. A templomi kincsek s a korona ékszerei már mind zálogba vannak téve. Új vallásfelekezetek sem akarnak egy idő óta támadni, hogy az eretnekek vagyonaikat el lehessen confiscálni; a socinianusok „bona caducait” az országnagyok mind felosztották már maguk között: az a „panis bene merentium”

Itt nincs más eladni való, mint a hivatalok. Arra van vevő elég. S jól fizetnek.

— De hát mit csinál a nemzet akkor, hogyha háború üt ki?

— Óh, akkor egyszerre megváltozik minden. A szük-markú nemes egyszerre megnyitja az erszényét, az ország-nagyok felületik bandériumaikat, mikor harcolni kell, akkor a lengyel nem fősvény se vagyonával, se vérével, s akkor a királynak is jó dolga van; mert ha az ellenség hadi kárpótlást, vagy a szövetséges subsidiumot fizet, az az övé. Békesség idején azonban hivatalokat árul: arra való a felesége.

Luiza Mária elszörnyedt e horoszkóptól.

— Sire! Nem ön volt az, aki a német császárnak odadobta a mentekötőjét a kincsei halmazához, mikor az megkínálta önt, — cserébe kedvező békefeltételekért?

— Akkor „nemes ember” voltam.

— És most nem nemes ember többé? •

— Nem madame. Lengyelországban a király az utolsó paraszt, akinek mindenki parancsol, s aki egyedül fizet adót az országnak. Mikor megválasztottak királlyá, az nekem négy millió talléromba került. Én vettem ezt az árút nagyban s eladom kicsinyben. Ez így volt és így lesz. Ez így van rendén. Hát csak nyugodjék ön meg benne, hogy Bethune marquis a főkincstárnoki hivatalt ötvenezer aranyért fogja megkapni. Megéri az árát. Radziwill nyolcvanezer aranyért szerezte. Harmincezret az ön szép kék szeméiért engedek el neki. Hanem jövőre takarékos legven ön ezekkel a kék szemekkel. Inkább azokra vesztegessen ezeknek bűbáját, akik kérni jönnek, mint rám, aki osztok.

Luiza Máriában még egyszer fellobbant az asszonyi büszkeség. (Ez tovább tart, mint a férfiúi.)

— Sire! — mondá a királynak. — Nem jobb volna, ehelyett hadat izenni akármelyik szomszédjának, s a hadjárat diktatúrája alatt rendet csinálni itthon?

— Késő, madame. Ifjan megtettem. Harcoltam, győztem;

iskolákat alapítottam; törvényeket alkottam. Ma már a lábam gyöngö a kengyelhez, s a kezem a kantárhoz. Megy a székér, amerre a lovak viszik.

Luiza Mária elérte a keserű szarkazmust s azontúl igyekezett kialakulni a büszkeségével.

Mit adott aztán és mit nem Bethune marquis? az nem jön kérdésbe többé; annyi bizonyos, hogy kinstárnokká ő lett kinevezve

Valamint a királyi férjben, éppen úgy a környezetében is nagyon csalódott Gonzaga Luiza Mária. Képzeletében megnepesítette a varsói királyi palotát szilaj, harcvágyó daliákkal, kik rokammal vesznek be várakat és asszonyszíveket, s talált helyettök éppen olyan hízelgő udvaroncokat, amilyenektől Versailles-ban megcsömörlött. Hajh! az igazi lengyel daliák, azok otthon ülnek ősi kastélyaikban, s minthogy a király semmi háború-indításra meg nem mozdítható, vadásznak és duzzognak; a hatheti országgyűlésre feljönnek, az adót szépen megtagadják s aztán megint hazamennek: otthon összehívják a szejmikit, s nemzeti népgyűlést, ezelőtt elsorolják a kormány bűnlajstromát s ezzel bevégeztek minden érintkezést a királlyal.

A királyné napról napra jobban meggyőződött róla, hogy igaza volt Anjoui Henriknek, mikor azt mondta a lengyel királyról, hogy nem több, mint „koronázott falusi bíró”.

Hanem azért az udvar tele volt nemes urakkal, akiken nagyon meglátszott a jezsuita nevelés, A hízelgészhez a bajszos száj is ért. Luiza Máriának egy-egy kiváló délceg alak megeleveníté ábrándvilágát; — az idegenszerűnek bűvereje van; de mikor már a kiválasztott hősnek kezdett álmaiban belopozkodási találkozást engedni, akkor egyszerre kisült, hogy az is csak azért pislogott olyan epedve a királyné szép szemei közé mert, valahol egy darab „jólérdemesültek kenyerét” sejtí bitangjában s azt szeretné forró sóhajtásai árán elnyerni.

Luiza Mária udvarlójának nem volt szívük, csak gyomruk és zsebük, mely sohasem akart megtelni.

A királyné utoljára kezdte átlátni, hogy ő csakugyan nem más itten, mint annak a szatárcnak a felesége, aki megvette a legkelendőbb cikkeket vég és hordó számára, s a feleségének a dolga azokat kimérni rőt és itce szerint.

Ulászló rosszabb volt mind férjnek, mind királynak azoknál a gyámoltalanoknál, kiket a véletlen mindkettőhöz való tehetség nélkül e címek alatt koronaviselésre ítelt; mert ő egy kifáradt tehetség volt: öntudatosan hasznavehetetlen. — Mint hős, mint hazafi, mint országjavító kezdte, aztán belezsibbadt az eredménytelen munkába. Meghódította a kozákokat, azoknak a fejedelme hűbéri kötelezettséget vállalt. A lengyel és a kozák egyesülten megvédhette volna Lengyelországot a töröktől, az oroszától, a némettől; ahelyett összevesztek a diáttán afölött, hogy milyen sorban üljenek egymás után! s aztán olyan verekedést támasztottak, hogy azalatt minden szomszéd annyit vehetett el az országból, amennyit akart.

A király behozta a jezsuitákat, hogy alapítsanak iskolákat, s azok ahelyett azt tették, hogy kipusztították tűzzel-vassal a protestánsokat és socinianusokat az országból. Rendezni akarta a hadsereget európai módra, s az ország rendei leszállították a rendes hadak létszámát ezerkétszáz főre. Parancsolni akart és senki se fogadott neki szót. Rendezni akart és ellene szegültek. Takarékoskodni akart és meglopták. Nem király volt, csak arany-töviskoronás mártír.

Egy ilyen zsibbadt szívhez láncolta Luiza Mária a magóét-

XII.

Ez időtől kezdve Ulászló nem sok emlékezetre méltó eseményt jegyzett fel a világtörténet krónikájába; de még a felesége naplójába sem. A kozákokat engedte lázongani, a tatá-

rokat pusztítani, a jezsuitákat hatalmaskodni s a feleségét unatkozni.

A nyakán golyvája támadt, ami még jobban ékteleníté, s elébb-utóbb megfojtással fenyegette.

Még az is a sors szatírja, hogy a lengyel királyok (valamint a francia királyok) kiváltságai közé tartozott az, hogy ujjaik hegyének érintésével golyvásokat gyógyíthattak meg, s most íme maga a csodatevő kapta meg azt a bajt, amiből azért nem lehetett meggyógyulnia, mert ő maga volt a király.

Utoljára a király belefáradt a sok opoponaxba és sparadrxba. Az orvosát, a tudós Quartesiust, kinevezte a fratres piarum scholarum egyetemébe medicinae professornak, maga pedig megszökött tőle, kivitette magát a radzimini vadászkastélyába, egész udvari kíséretéből nem vive mást magával, mint a feleségét, meg a bolondját. Ott egy cigányasszonynak a tanácsára azt cselekedte, hogy félretett minden orvosságot, s nem használt egyebet, mint a vadaskertje közepén a sziklából kiömlő forrás tiszta vizét, aminek csodatevő hatásának kellett lenni.

S az ostoba együgyű cigányasszony még megtette volna azt az ügyetlenséget, hogy csupa tiszta forrásvízitatással gyógyítsa a királyt, ha történetesen ugyanaz a forrásvíz a királynét még hamarabb meg nem gyógyította volna.

Ulászló mindennap négy vederral megivott abból az áldott forrásból, a királyné pedig mindennap kétszer megfürdött benne.

Gyönyörű, csendes olympi hely volt az a forrás, hová csak az istenek lckelődhettek le bíboros felhők közül. A vadaskert különben is magas palánkkal volt körülkerítve, azonkívül minden úton, mely a forrás tájékához vezetett, fegyveres őrcök voltak felállítva, hogy emberi lénynek még véletlenül sem lehetett odatévedni.

Luiza Mária sokszor elnézegette magát abban a sötét tükör-

ben, amit a fenyvesektől beárnyékolt vízmedence tartott eléje, s míg tündöklő bájait a csendes víztükör eléje tárta, gondolkodott rajta magában, hogy lehet-e szomorúbb alak a világon, mint egy öreg lengyel királynak a felesége? Egy kis falevél, mely a víztükörrre hullott, s a tündéralakot szétzilálta, azt mondá neki, hogy annál még szomorúbb alak egy lengyel királynak az özvegye.

Az jobban el van temetve, mint a holt férj.

Egy meleg nyári délután, mikor tündérgrottájában saját képmásával ott a víztükörben ismét tanácsot tartott, egy nézője is akadt dianai élvezetének. — Actæon: csakhogy már a metamorphosis után: egy gyönyörű tizenhatágas gím. — Nem a hódolat hozta ide: szomjas volt. Bizony olyan nyugodt tekintettel nézte az istennői alakot ott a vízmedence közepén, amíg a vizet szürcsölé, mint — akár maga a férj. Amint elverte a szomját, megint odább ment. Az ő eszményképe a vad szarvasünő, nem a tündérkirálynő.

Azönban néhány perc mulva ijedelmes csörtetéssel tör vissza a nemes vad, s keresztülszökellve a patak medrén, a sűrű pagonyba menekül. Nyomban utána pedig egy lovag vágat, éppen a királyné tündéri rejteke mellett.

Az egész megjelenés egyszerre meglepő és felháborító volt a királynéra nézve. Hallatlan vakmerőség volt az, hogy a király parkjában valaki szarvasra vadászni merjen, s azt a tilalommal körülvett forrásig üldözze; de maga a tilomtörő alak külseje is egészen szokatlan. Viselete nem lengyel nemzeti öltöny, hanem inkább olasz, vagy spanyol; fején piros barét, lengő tollal: nyakán, kézcsuklóin csipkefodrok: öltözete fekete bársony, arany övvel derekán átszorítva. És arcán is hiányzik az itteni férfiarcok minden kiegészítő része; nincs se szakálla, se bajusza, haja nincs csimbókba kötve; hanem szabadon leng a szélben. És azért mégis rajta a lengyel vonások, az erős arccsontok, a szegletes áll, a villogó sötét szemek; — délceg, daliás alak.

S hogy vakmerőségét még megtette: midőn a patakhoz ér, a szarvast üldözve, s ott megpillantja a királynét, hirtelen visszarántja a lovát, s míg a meglepett hölgy leplét sietve burkolja maga körül, gyönyörteljes ámulattal mereng el alakján.

A királyné lángban égő arccal siet lebomlott haját fejére feltűzni. Azt hiszi tán, hogy az a koronáját fogja jelvényezni?

A bámuló lovag megszólal, az elragadtatás forró hangján:

— Gyönyörű asszony!

Ez fölségsértés! Ily szót kiejteni a meglepett királyné előtt.

— Távozzál innen! — kiálta a hölgy —, én vagyok a királyné!

A lovag elmosolyodott: nem rémült meg. Azt válaszolta:

— Sajnálom, hogy nem én vagyok a király!

Azzal visszafordítá a paripáját, sarkantyúit oldalába vágta, s amerről jött, arra ismét elvágatott.

A királyné fel volt háborodva. Nevet sem tudott még adni felindulásának. Harag-e az a királynői büszkeség s a női szemérem megsértése miatt? vagy bámulat és megdöbbenés?

— Ilyen alak nem jött még az ő közelébe soha. Hogy neki, a nőnek hódoljon, nem a királynénak. Aki nem azért közeledik, hogy egy darab kenyeret kérjen, hanem hogy szemébe merje mondani, hogy „szép asszony”. Aki nem azért jön, hogy a királynénak valamiféle szolgája legyen: „ura” akar lenni!

De hát ki ez? Honnan jött? Hova tűnt el?

Luiza Mária föltette magában, hogy amint az első kertőrt találni fogja, zajt üt és üldöztetni fogja a vakmerő betörőt, s a hanyag öröket, kik őt idáig eresztették, szigorúan megbüntetteti. De mire az első őrhöz ért, már elfelejtette a haragját, s mire a várkastélyba jutott, már el volt határozva, hogy senkinek sem fog szólni az egész kalandról.

A bohóccal találkozva, a király felől tudakozódott.

— Hogy van őfelsége?

— Sajnálom, hogy jobb hírt nem mondhatok; ma megint jobban érzi magát, mint tegnap — felelt a bohóc.

- Mit csinál a király?
- Mikor alszik, akkor álmodik, s mikor ébren van, akkor velem magyaráztatja az álmait.
- Bolondok foglalkozása.
- Nem az, királyné asszonyom. Az álmok beteljesülnek. Lásd, amit te első éjszaka álmodtál, menyasszony fővel, a varsói királylakban, már közeledik teljesültéhez. Azt álmodtad, hogy egy királynak és egy papnak a felesége lettél. No, király felesége már nem soká fogsz lenni. Aztán jön a pap. — Tudod, hogy az a lovag, aki téged ma a forrásnál meglátott – az egy pap volt.

A királynét a bámulat, a rémség és meglepetés némává tette. A bohóc játszhatott vele.

— Pap volt bíz az, még pedig bíbornok. Olyan nagy úr, akinek minden szabad, még a királyi vadaskerten keresztül vadászni, még a királynét a forrásnál meglesni is szabad. Ez a nagy úr János Kázmér, a király testvére.

— A király testvére?

— Az bizony, s ha te akarsz, utódja.

— Eszed vesztéd-e?

— Sohasem volt. Bolondokat beszélek. Az a hivatalom.

— Honnan tudod e találkozást?

— Madár nem vagyok, hogy a levegőből láttam volna meg: vakand nem vagyok, hogy a föld alatt hallgattam volna ki. Találd ki, honnan tudom azt, hogy az ő azt mondta neked: „gyönyörű asszony!”, te erre azt: „távozzál, királyné vagyok!” s ő vissza ezt: „kár, hogy nem vagyok király!”

— Ő maga mondta neked.

— Ő mondta nekem, hogy téged szeret.

— Hát tartsd meg magadnak, amit most mondok, bohóc. Nekem van uram: a király, a papnak van ura: az oltár. Ha nekem még erről, amit most mondtál, beszélni mersz valaha: hát amilyen tarka most az öltönyöd, olyan tarka lesz a bőrod a korbácsütéstől.

— Előre is köszönöm. Hanem én már láttam olyan királyt, aki az országát felcserélte a mennyországgal, és olyan papot, aki a mennyországot fölcserélte a földi országgal. Nem szólok. — Te nagyon szereted a királyt. Félsz özvegygé lenni. Hogy engedheted meg, hogy elhagyja magától orvosát, gyógyerejű egész patikájával, s idejőjjön, egy cigánynővel kuruzsoltatni magát? Nem vádol érte a lelked?

A királyné arca égett attól a gondolattól, hogy lelkében a bohóc a legrejtettebb gondolatokat is úgy olvassa, mintha az nyitott könyv volna.

— Én, ha megengednéd — szólt alázatos bókkal Wawra, — elhozatom a tudós Quartesiust, hogy vezesse tovább a király gyógyrendszerét, amit eddig oly bölcsen intézett.

— Tedd hát! — rebegé a királyné, izgatottan futva el a bohóc gúnyosan alázatos tekintete előtt.

Tudós doktor Quartesius tehát ismét megérkezett a királyi beteghez, elhozta magával csodatevő theriakjait, tapasztait, érvágóit és köppölyeit, s folytatva megkezdett munkáját, olyan szépen visszavezette a már-már gyógyulási útra tévedett fejedelmet a maga égi rendeltetéséhez, hogy mire az ősz elhozta a sárga faleveleket, őfelsége IV. Ulászló is fölcserélte földi országát a mennyországgal, ahol nincsenek kozákok, vagy ha vannak, hát nem lehet rájuk ismerni, úgy átváltak.

XIII.

Fényesebb temetkezési pompa még aligha kísért fejedelmi halottat sírboltjába, mint IV. Ulászlót. — Először is a szan-deci palatinus bandériuma összeverekedett a lyubomiri palatinuséval a palota előtt afölött, hogy melyiké legyen az elsőbbség a koporsó kíséretében, kicsinyben múlt, hogy a fáklyákkal fel nem gyújtották a királyi várlakot. Azután a Krakó elővárosban a köznép megrohanta a zsidókat, akik a megholt király kegyencei voltak, s azoknak az összetörött

bútorából máglyát rakott a piacon, s azt meggyújtotta, a félmeztelen asszonyok, gyermekek, vének, jajgatva menekültek végig a Długa és Viedova utcákon, a királyi gyászpompa processiójával szemközt; a Prága külváros felől pedig egyre terjedő füstfelleg hirdette a nagy véstüzet, amit a felzendült kozákok támasztottak, kik tatár csapatokkal egyesülten, most találták eljötnék az időt, hogy hangosan követeljék a magok számára az egyenjogúságot az országgyűlésen, s érsekük számára az ülőhelyet az országtanácsban. Most ők voltak előnyben a lengyelek fölött, mert az ő fejedelmük lovon ült, ezcké pedig a ravatalon feküdt. Minden utcán másnemű tumultus, zendülés, lázadás pusztított, gyújtogatott, s a gyászpompa harangjai közé a külvárosok félrevert harangjai, s a lázadók ágyú- és puskaropogása vegyíték ijesztő zajukat.

S e zűrzavar közepett a Szent János székesegyházban az elhúnyt király requiemén énekelték a karok a szent zsolozsmát: „Lux perpetua luceat ei.” A pontifikáló bíbornok maga a király öccse volt: János Kázmér.

Ha Luiza Máriát megdöbbsenté a vadászköntösben vágató lovag alakja, ki őt magányában meglepve, vakmerő luxuriosus tekintetével megalázta és felmagasztalta: mint királynőt megsérté, mint nőt, meghódítá: úgy most ugyanazon alak, az oltár előtt állva, az egyházfejedelmi bíborpalástban, arcán a világ fölött álló lelki nyugalom kifejezésével: az egekig emelte. Ebben a nehéz órájában a világbomlásnak, úgy állt ott a főpap, mint az őskeresztény patriárkák mintaképe, rendületlenül, félelem nélkül, kezében a görbe pásztorbot, ami minden fegyvernél, minden jogoknál hatalmasabb. A nyugodt mosolygás arcán a vész közepette olyan volt, mintha dicsfény venné azt körül.

Amint a gyászszertartás véget ért, még a ravatalt szét sem bontották, melyről a király koporsóját az imént beszentelve, leszállíták a sírboltba, midőn egy hang felkiáltotta a gyülekezetből:

„Tartsunk országgyűlést!”

Ez nem volt szokatlan. A lengyel országgyűlésnek lehetett helyiséget változtatni. Ha sürgős volt a dolog, hirtelen összeűröttek bármely szabad téren deszkából egy tágas köröndöt, s megvolt az országház; ha nem lehetett ott tanácskozni a rakoncátlankodók miatt, összebeszéltek az egyetértő többség, összegyűltek egy templomba, vagy egy palotába, kikiáltották, hogy „itt az országgyűlés” s mire a dissidensek neszét vették a helyváltásnak, meghozták a határozatot. Mert a határozathozatalhoz egyértelműség kellett: egyetlenegy „nem akarom!” szó szétrobbantotta az országgyűlést.

Ezúttal jól volt szervezve a cselszövény. A választott elnök, Lubomirszky György, elfoglalta az elnöki széket a ravatalon. Egyúttal az elnök maga volt az indítványozó.

Előadá a nemes követ uraknak, kik mind az özvegy királyné hívei voltak, hogy az ország mily végveszély válságát éli; fejtelenség a hívek között, és sárkányfejűség a lázadóknál. A zendülés magában a fővárosban is szerteszét dúl. Szövetséges kozákok és tatárok egyszerre ellenségekké váltak. Chmielniczky Bogdán attamán és Murai khán tűzzel-vassal pusztítják a vidéket, s nincs ember, aki az ellenállást vezesse. Az országnak király kell, azonnal és rögtön. Király, akinek helyén van a szíve, aki a legnagyobb vész óráiban hívei között jelen van és őket vezetni kész, ki az ég áldását s a pápa beleegyezését előre is biztosítja: csakhogy rá nem mutatott János Kazimir hercegre.

A nemesség nem várta végét a beszédjének, hanem közbeintervallt, kiáltva „János Kazimir király” nevét. Ulászló még hallhatott belőle valamit, csak akkor csapódott be utána a kriptaajtó.

Egy hang sem kiáltotta, hogy „nem akarom!”

Ez rendbe hozatván, előállt Bonzi bíbornok, a pápa nuntiusa, s felolvasá az egyházfejedelem brevejét, mely által János Kazimir bíbornokot papi esküje alól feloldja.

A volt bíbornokot levetkőztették egyházi köntöséből, ledörzsölték tonzurájáról a szentelt chrysuma nyomait, s ezután ugyanazon érseki kezek felkenték a homlokát, hogy képes legyen királyi korona viselésére, s ráadták a fejedelmi mezt, fejére tették a koronát. Mint bíbornok ment be a templomba, mint király jött ki belőle.

De nagyon szorult király volt ebben az órában. Elmondhatta magáról, hogy egész országa abból a térből áll, amit a kardja hegyével körülkeríthet.

Országa fővárosának minden hostádjában ellenség tábor-tüzei égnek.

Azok között legnehezebb ellenfél a két idegen (bárnem a legelkeseredettebb). Legelőször is ezektől kell megszabadulni. A honfitárs ellenségekre majd azután kerülhet a sor.

Mindössze ezerkétszáz testőrből állt az új király egész hadserege.

Tegnap még pap volt, ma már hadvezérnek kellett lennie. Az is a kor szokásaihoz tartozott. Sok püspök, aki írni nem tudott, a kardmarkolata végén hordta a bevéselt névbetűit, s úgy ütötte azt rá a pergamenre aláírás helyett.

Az özvegy királyné így szólt az új királyhoz:

— Te menj a magad hadseregével Bogdán ellen, én megyek az én haderőmmel Izla khán ellen, s majd ahol ismét egymásnak nyújtjuk a kezeinket, az lesz igazán a „kézfogó”.

János Kazimir meg volt felőle győződve, hogy a királynénak is van hadserege, s a lengyeleknél nem szokatlan az, hogy a nők vezessék harcba fegyveres hadaikat.

A király tehát úgy tett. A maga hű csapatjával kivonult a kozákok ellen, hanem aztán, mikor meglátta azoknak sokaságát, mást gondolt.

Elküldé a követét Bogdánhoz. A követ elvitte magával fejedelmi pálcát és a lófarkat, az uralkodás és fővezérség jelvényeit az attamánknak a király nevében, felajánlva neki

békés szövetséget azon esetre, ha az attamán segít a királynak a dúló pogány tatárokat elverni a nyakáról.

A kevély, elbizakodott kozák vezér visszautasítja a fejedelmi jelvényeket.

— Nem vagyok én gyermek, hogy nekem fakardot megcsörgetyút küldjeteK játszani. A tatár nekem szövetségesem, s a pogány nem rosszabb nekem, mint a jezsuita. Nem én kérdezem a ti ma csinált királyotoktól, hogy megengedi-e nekem, hogy attamán legyek, hanem ő tudja meg éntőlem, hogy mi áron engedem meg neki, hogy király legyen.

Azzal előhozatott egy ökörbőrt, egy egész kicserzett ökörbőrt, aminőből a bocskortalpakat szokták szabni; nekihasaltatott egy pópát, aki tudott a betűvetés mesterségéhez s teleíratta azt követeléscivel, amik között a legutolsó volt az, hogy a többiek pontos megtartása végett a kozákok követei ott üljenek a lengyel országgyűlésen s a metropolitájuk karzékkal és szavazattal bírjon az országtanácsban.

Bogdán vezér azt hitte, hogy ha mindez ökörbőrrre van írva, akkor jobban megmarad. Ezt azután összegöngyölítve az ajándékpálcával és lófarkkal együtt a követ hátára rakta, az úgy tért vissza, mint egy csizmadia a vásárból.

János Kazimir és országnagyjai elszörnyedve olvasták a hallatlan nehéz föltételeket, amik között voltak egészen teljesíthetlenc is; például, hogy a jezsuiták hatalmaskodása megszüntetessék, hogy a zsidóktól az adóbérlet elvétessék. Ámde János Kazimir nagyon jól ismerte azt a jezsuita szabályt, hogy „mikor nagyon meg vagy szorulva, ígérj meg mindent; messze van Rómától Jeruzsálem, még messzebb van a földtől az ég, de legmesszebb van az ígérttől a megadás.”

A király tehát aláírta az ökörbőrt, rá is akasztotta a függő pecsétet, s úgy küldte vissza azt megerősítve Chmielniczky Bogdán fejedelemhez, kérve őt szépen, hogy már most hát menjen haza békével a maga országába.

Bogdán vezér azonban ekkor azt mondta, hogy meg kell

várnia, mit szól a szövetségese, Izla khán, ehhez a kiegyezéshez, s azalatt gondolkozott rajta, hogy mit lehetne még követelni a királytól.

Izla khánnal, a másik ellenséggel, azonban sokkal jobban tudott elbánni a másik hadvezér, a királyné. Nem vitt ellene se hadsereget, se követet nem küldött hozzá: maga kereste őt fel táborá közepén, s csak kincseit vitte magával, — és talán még egyebet is. Az asszony-hadvezér nem nyerte meg, nem verte meg az ellenséget, hanem *megvette azt*, s a tatár vezér eladó volt. Amíg Chmielniczky Bogdán azon törte a fejét, hogy mi jogokat követeljen újból a szövetséges tatárok számára, azok egyszerre csak rajtaütöttek, s buzogánnyal verték a fejébe azt a tudományt, hogy a pogány is rossz, a jezsuita még rosszabb, de legrosszabb a kettő együtt. Luiza Mária diadalmasan érkezett a királyhoz, egyik ellenséggel elkergetve a másikat, s a futók táborhelyén keresztül nyújtá kezét a megszabadítottak — s az igazán örvendetes *kézfogó* volt.

Chmielniczky Bogdán ugyan már magával vitte az aláírt ökörbőrt, de biz azt a szép darab bőrt kár volt elrontani azzal a sok ráfirkált betűvel, mert nem elég ahhoz a király aláírása, abba még a rendek is beleszólnak. Mikor a convocatiós országgyűlésre feljöttek a kozákok követei, azokat a nemesi rendek az ablakon dobálták ki: a metropolitájuk jobban járt, mert azt be sem eresztették.

Mire azután újból elkezdődött a kozák lázadás, tatár pusztítás.

XIV.

Hanem ez mind nem akadályozta azt meg, hogy a zűrzavar közepett is meg ne tétessenek az előkészületek a királyi menyegzőhöz, Luiza Mária és János Kazimir között.

Az új király talán szerelmével is adós volt az özvegy király-

nének, de hálájával mindenesetre tartozott neki. Az tette őt meg királynak. Bethune marquis, a kincstárnok, mondhatná meg, hogy hány kiürült pénzes láda siratja azt az általános lelkesedést, amely János Kazimir számára Ulászló ravatalából trónlépcsőt csinált? Ezt vissza kell fizetni.

Luiza Mária azt hitte, hogy végre feltalált János Kazimirban egy „csillagot”, mely azt a végtelen sötétséget, ami egy napjától megfosztott női szív, át fogja derengeni. Nem a bálványozott hős ugyan ez, de mégis dalia és nemes ember.

Azonban még a menyegző előtt történt valami baleset, ami még ezt a halvány csillagsugárt is kioltotta.

Mikor a király, menyasszonyát kézen vezetve, a székesegyház lépcsőin fölfelé haladt, egyszer csak útját állta egy férfi a templomajtó előtt. A templom-bejárat előtti csarnokot, mint rendszeren, koldusnép ülte tele, azok között senkinek se tűnt fel egy marcona férfialak, kopott gúnyában, meg egy fiatal sápadt nő, egy ingben, mezítláb, ki hosszú leomló hajával takargatja ölébe búvó félmeztelen porontyát.

Mikor a királyi jegyespár a templom küszöbére lépett, eléjük toppant a koldusömeg közül ez a férfi, felrántva karjánál fogva a reszkető asszonyt térdepeltéből.

— Ismersz-e engem, János Kazimir? — kiálta a vakmerő a királyra. — Hát ezt az asszonyt ismered-e, kis porontyával? Én vagyok Radziejowszky Jaromir, s ez itt a feleségem, a te szeretőd, akit te elcsábítál; ez a te gyermeked, akinek atyja lettél. Nem ismered-e őket?

— Őrült vagy — mondá a király, s félre akarta tolni magát elől a dühöngőt.

De a sértett férj megragadta vállán a királyi palástot, s fékezhetlen dühvel kiáltá:

— Nem mégysz be a templomba, míg szónak nem állsz! Amíg bíbornok voltál, nem támadhattam fel ellened, nagyon magasan voltál hozzám: de most már csak király vagy, most elérhetlek. Én ezt a nőt és gyermekét kiteszítom házamból

egy ingben meztláb: a tied. Vedd fel, vagy taposd el: a tied. Ezt tedd királynéddá, azt tedd trónörökösöddé: mert a tied. Esküszöm az élő Istenre!

S azzal a reszkető asszonyt gyermekével együtt odaveté a királyi pár lábai elé.

Luiza Mária bámulva látta bíboros vőlegénye arcán a férfigyalázó sápadtságot, az ijedtséget, s ami ezt felváltá, az sem a nemes harag pírja volt, hanem a gyáva szégyené, a kelepcebe jutott hazugságé. Szemei zavarodottan kapkodnak segély után, fagyos keze reszket menyasszonya kezében, nincs egy szava sem ahhoz a nőhöz, ki zokogva borul lábaihoz, s hosszú selyem hajával söpri a hideg márványt: sem ahhoz a gyermekhez, ki kérő kis kezeit összekulcsolva emeli fel hozzá, sem ahhoz a koldushoz, ki úgy tart leckét a királynak, mintha ő volna annak a bírója.

— Amit vétettél, mint pap, tedd jóvá, mint király! Mert ha te becsuktad előttem, mint pap, az üdvösség ajtaját, én becsukom előtted a templom ajtaját!

S az őrjöngő még megtette volna, amivel fenyegetőzött, ha Lubomirszky és Bethune meg nem ragadják s a testőrök segélyével félre nem hurcolják az útból a férfit, nőt és gyermeket, akiknek sírásuk, átkozódásuk még a templomba is utánuk hangzott, s belekiáltott a „Domine salvum fac regem et reginam” kórusába.

És ezzel az indulattal járulhatott az eljegyzett fejedelmi pár az oltár elé, tanúnak hívni a szerelem esküjéhez „azt”, aki a szívekben olvas.

János Kazimir ajkain reszketett az eskümondás, a boldogságról, a szerelemről, az örök hűségről beszélő szózat, míg lelkében a szégyen, a harag s az önvád démonai lázongtak; de a menyasszony szívvilágának ez volt az utolsó napelsötétedés: az a félretaszított asszony, síró, imádkozó kis gyermekével úgy állt a férj és feleség szíve közé, mintha a hold sötét tekéjét örökre ott felejténé egyszer a bosszúálló világ-úr a

nap és a föld között. A férj arcának minden glóriája eltűnt örökre. Csak kezeik lettek összekötve, szíveik soha.

XV.

A tatár fejedelem behívta a törököket, a kozák attamán pedig az oroszokat Lengyelországba, az egyik dél felől, a másik kelet felől pusztította az országot. János Kazimir királynak bő alkalmá nyílt királyi hatalmát érvényesíteni a haza külellenségei rovására, hanem hát arról ő nem tehet, hogy a jezsuita köntös hosszabb a királyi palástinál. Neki elébbvaló dolog volt az, hogy az országból kitisztítsa a lutheránusokat, anabaptistákat és socinianusokat s elkérje kölcsön Spanyolországtól a szent inquisitiót. Divatba jött a máglya és a keresztre feszítés. Mindenekfelett pedig arra fordítá figyelmét, hogy az őt nyilvánosan meggyalázó Radziejowszky Jaromiron fejedelmileg bosszút álljon. A felségsértő férj a szenátus elé idéztetett, s ott egy szavazattöbbséggel elítélték halálra és egész nemzetségét örök becstelenségre, címerét összetöretésre; még a lovát is elítélték megnyúztatásra, a házát is elítélték földig lebontásra, még a földeit is elítélték — sóval bevettetésre.

(Az egy többséget tevő szavazat annyi pénzébe került a királynak, hogy abból egy ezredet ültethetett volna lóra a kozák ellen.)

Az ítélet mind rendén végre is hajtattott, egész Radziejowszkyig, aki nem engedte magát nyugodtan lenyakaztatni, ahogy civilizált népeknél van már begyakorolva a nemesi rend, hanem birokra kelt a fogdmegekkel, s barbár módon keresztülvágta magát rajtuk és elmenekült.

János Kazimir rövid időn megtudta, hogy hová szökött Radziejowszky.

A lengyel két dolgot tud mesés módon. Szeretni és gyű-

lölni. Hazáját szeretni, s az idegent gyűlölni. Hanem amit még jobban tud, ez: „gyűlölni a maga fajtáját!”.

Ha a lengyel megharagszik a saját nemzetére, az kiengesztelhetlen. Annak a haragja nem olvad fel az anyja könnyeiben, mint Corioláné.

Radziejowszky Jaromir Károly Gusztáv svéd királyhoz menekült. Magával vitte az ítéletet, melyet János Kazimir ellene kiadott, s nem kért kevesebbet a svéd királytól, mint hogy indítson háborút a lengyel király ellen.

A svéd király elolvasá az ítéletet s bíz azt elég súlyosnak találta, de az, hogy egy király „egy” jobbágyát igazságtalanul elítélteti, még nem ok arra, hogy őt a szomszéd király haddal megtámadja.

— Csak olvasd végig! — mondá a lengyel nemes. — Egész a névalírásig.

János Kazimir neve után következtek a szokásos címek, amik közé ő ezt is felvette: „*Svédország királya*”.

De ez már elég ok volt arra, hogy Károly Gusztáv rögtön háborút indítson János Kazimir ellen. A svéd hadak még arra sem vártak, hogy az új házások a mézesheteciket eltöltsék; jöttek pihent erővel Nagy-Lengyelország ellen Pomeránia felől. Ez már a harmadik ellenség volt: és a legfélelmesebb.

És a lengyel királynak még mindig nem volt több hadserege annál az ezerkétszáz főnyi testőrcsapatnál, amire a rendes hadsereget az országgyűlés leszállítja.

E végveszedelemben újra lángra lobbant a lengyel szívekben a honszeretet, az összehívott országgyűlés csodáit idézte elő az igaz, nemesi áldozatkészségnek. A főúrak felajánlották bandériumaikat, az egyháznagyok kincstáraikat nyiták meg, elhatározták, hogy minden nemes, a húsz évestől az ötven évesig, lóra üljön, a városok lövészcsapatokat állítsanak ki, a tüzéség lovakat kapjon, a vezéreknek a zsold utalványoztassék, a paraszt élelmiszereket szolgáltatasson az egybegyűlendő hadseregnek, s annak fővezére legyen maga a király. Ha akarta,

oly haderőt állított ki Lengyelország, hogy muszka, kozák, svéd és török imitt-amott szedi össze magát, úgy elpaskolják egyszerre mind a négyet!

Ha akarta!

XVI.

Mikor Radziejowszkyt a templomajtóban elfogták, a szegény, félrerúgott asszonnyal és porontyával senki sem törődött. Azok mehettek, vagy fekvé maradhattak, ha felkelni nem bírtak.

Mégis akadt egy ember, aki beléjük botlott. Szcizinszky Bogiszlávnak hitták.

Regényesebb volna, ha úgy adnók elő, hogy ez valaha imádója volt az elvetett asszonynak, s most kétségbeesésében ő jött oda, kezet nyújtani neki, hogy bukásából felemelje: de vázlatunk ily szimmetrikus vonásokat nem tűr. Ennek minden része sajtáságos, idegenszerű, a népfajt erős kifejezésekben jellemző ötletekből áll. Szcizinszkynek nem volt semmi köze ehhez az asszonyhoz: csak azt látta, hogy sír, s két férfi által ide-oda rugdostatik, az egyik a férje, a másik a szeretője: a király, aki most éppen esküvőjére megy, s hogy van egy kis gyermeke, aki görcsösen kapaszkodik a nyakába s mind a ketten félmeztelenek, majd megfagynak. Ez elég ok volt Szcizinszkynek, hogy felszedje őket a földről, felültesse a szekercére, beletakargassa saját bundájába s elvigye őket magával haza Bielogrodnoba, ahol jószága volt, rajta szép háza, udvar-teleke: ott elfér asszony és gyermek. Az asztalnál is lesz majd számukra hely.

A hazavitt asszony aztán elbeszélte gazdájának, amik vele történtek. Nagyon szomorú mese volt az. Senki sem volt olyan hibás, mint a király.

Szcizinszky igazi lengyel volt, akit az idegen szenvedés bosszúra ingerel. A maga baját nem bánja a lengyel; de a

másé miatt képes megváltoztatni az egész életét. Az, hogy az ő majorsága éppen útjába esik a dúló tatár hadnak, nem aggasztotta; csak azon dúlt-fúlt egész nap, hogy ezért a szegény asszonyért hogy álljon bosszút? Nem szolt neki semmit, nem bízatta, nem fenyegetőzött: a lengyel nem szokott kérkedni a tett előtt; tett után inkább.

A világtörténetnek még egyszer föl kellett jegyezni azt a mesébe illő harcot, mely Menelaus elcsábított felesége miatt támadt. A Radziejowszky felesége miatt támasztott hadjárat még a trójai hadjáratnál is siralmasabb volt: csakhogy az Iliász hősöszharcai nélkül.

Valami nagyra kellett magát elhatározni a lengyel nemzetnek, hogy a végveszélyből kimeneküljön. S az elhatározás nehéz volt, mikor mindenki tudta, hogy a legnagyobb bajnak a király az oka, aki háromszoros esküt tört meg, amikor mint bíbornok, trónörökös és vőlegény egy férjes nő hűségét kísértetbe vitte. Haragudtak is rá sokan, s a felkelés és a subsidiumok megszavazása kétséges volt az országgyűlésen. Mikor egyetlenegy szó elég a határozatot meghíúsítani.

Azonban hat hét nagy idő, ami az országgyűlési idény tartama. Ezalatt az ellenkezőket minden oldalról körülvették, puhították. A szájasabb követeket kiszemelték, kapacitálták, lekenyerezték, lehízelegték. A jezsuiták ékesenszólása hatalmas; még hatalmasabb ékesenszólása van az asszonyi szép szemeknek; de leghatalmasabb ékesenszólás adatott annak, akinek a hangja rekedt: az aranynak. Akit a papok meg nem tudnak puhítani a pokol féltelmeivel, akiket Luiza Mária és Leonora igéző szemei meg nem babonáztak, azt megtéríték Bethune marquis Szent György lovagjai, aminők a tallérokra és arany pénzekre verve vannak. A hatodik héten már nem lármázott senki.

A lármázó követeknél azonban sokkal veszedelmesebb kategória a hallgatóké. Akik csak sunnyognak, hátukat oda-támasztják a falhoz, a szájukat a markukba fogják, s mikor

megszólítja őket valaki, nem engednek a szemükbe nézni, s ha feleletre kényszeríttetnek, azt mondják: „Isten tudja, hogy lesz, mint lesz?” vagy a fejüket bólingatják, s azt mondják mindenre: „Jól van, jól!”

Ezekkel is el tudtak bánni. Amely nap a nagy szavazásra került a sor, reggel minden követnek meg kellett előbb győnni és áldozni. A gyónó cédula nélkül senkit a gyűlésbe nem eresztettek. Ez nemcsak az ünnepélyesség végett történt, hanem azért is, nehogy valami alattomos socinianus, vagy egyéb schisma-követő lopózhassék a gyülekezetbe. A gyóntató jezsuiták aztán, akinek a fülbesúgásából azt tudták ki, hogy a szíve ráncai között az ellenmondás szándékát rejtegeti, annak az áldozat-ostyában egy kis gyöngye, ártatlan altatót adtak be, amitől a dissidens majd szépen aludni fog a maga helyén, mindaddig, amíg a „Te Deum laudamus” éneklésre fel nem rángatják. Hiszen aludni az országgyűlésen másutt is divat, s nagy csoda, hogy egyéb európai parlamentekben még eddig be nem hozták ezt a módját az ellenzéki síró gyermekek elcsendesítésének.

Így el volt készítve minden a legszebben. Az országgyűlés bezáró ülését maga a király nyitá meg, a koronás királynéval az oldalán: együtt voltak az érsekek, a püspökök, a harminc palatinus s a nyolcvan kasztellán, a százhatvan sztaroszt, és a szejmikik követői, a „drobna slachta” szóvivői, és azután a városok képviselői is, de akiknek együttvéve volt csak egyetlen szavazatuk. (Ne titkoljuk, hogy ez 48 előtt Magyarországon is így volt.) A „Veni sancte Spiritus!” éneklése után az ország marsallja, Lubomirszky felolvasta azt a hosszú jelentést, melyben előadatott az országnak jelen szorongatott helyzete s mindazok a módszerek, amikkel ennek elfordítására a siker reményével működni lehet.

Aki magától a hosszú szónoklattól el nem aludt, azon segített a jezsuiták laudanuma; a dissidensek horkoltak: a hű karok és rendek alig várhatták, hogy a marsall összecsapja a

testes iratot, s ők felállván helyeikről, unisono felkiálthassanak: „Helyeseljük!”

Hanem amint a choralis lelkesedés hangja elcsendesült, mielőtt a marsall ráüthette volna a pecsétet a megszavazott törvényre, egy mély dörgő hang felkiáltott valamelyik ablakfülkéből:

— Nye pozvolim!

Az ellenmondó Sziczinszky volt.

E fatalis kiáltás után hirtelen felszakítá az ablakot és kiugrott azon át az utcára.

Ha benn marad a teremben, bizony darabokra aprítják! Hanem künn az utcán nem bántja senki. A követ teste sértetetlen az országgyűlés előtt és azután tizennégy napig; csak benn a teremben forog abban a veszélyben, hogy a szomszédjai levágják a nyakát, ha kimondja a veszedelmes szót, vagy a torkába fojtják azt, ha észreveszik, hogy ki akarja mondani.

XVII.

Mert az rettenetes egy szó: „nye pozvolim!”

Az egymaga több, mint a király és a nemzet. Az lefújja a papírról a porzóval együtt a ráírt betűket; egy embernek a szava megsemmisíti az egész nemzetnek az akaratát. Ez az absolutizmus, amit az egyes polgár gyakorol az egész ország fölött. Az orosznál „car kazál”, a lengyelnél „nye pozvolim”. Ott: „én”: „egy úr”: „parancsolom”. Itt: „én”: „egy jobbágy” „nem engedem”. Démoni jelszó mind a kettő.

Aki a „nye pozvolim”-ot kimondta, az teljes életére el volt veszve, mint ember. A háza táját elkerülte rokon, jóbarát, ismerős. Cselédjei megszöktek az udvarából, jobbágyai kiköltöztek a falujából, mert annak még a bérese és parasztja is ki volt pécézve s botba futott, ha más határba ment. A házához vezető utakat elárkolták, a hidakat letörték, marháit

bitangba hajtották, s ő maga szabadnak lett kikiáltva, mint a madár. A tizennégy nap letelével úton, útfélen lelőhette, agyoncsaphatta akárki. Szántóföldei ugaron maradtak, mert a jobbágy nem szántott többé robotban; a cselédek a kapufélfától vettek búcsút, s a nemes ember tenyere nem arra való, hogy azt az eke szarva feltörje. Ezentúl már csak úgy fog éldegélni, mint nomád őseink: maga eljár az erdőre, nyulat, őzet lőni, s az egyetlen asszony, aki híve maradt, a király elvetett szeretője, azalatt a kertben kapálgat, borsót fejt, káposztát öntöz: abból élnek. Ősszel gomba is terem az erdőn, azt összegyűjtik, s a somból lehet pálinkát főzni. Ha a tenger közepén egy korállzátonyon laknék, nem volna jobban számízve.

De azért megvan az az öröme, hogy egy egész országot halomba dönthetett! Egy szava elég volt, hogy a nagy alvó óriás fülébe kiáltva, mikor az legjobban álmodik hatalmas hadseregről, dicső csatákról, fényes diadalokról, fölébressze azt, s aztán ne lásson mást, mint láncokat, rongyokat és férgeket a testén.

S erre elég volt az ő egyetlenegy szava.

Hogy mi lett annak a következése, azt csak képzelete mesélte el neki, mert hisz hírmondó nem taposta le a füvet az ő házának udvarán, hogy elmondja neki, hányféle ellenség dúlja azóta az országot, hogy a muszkák már elfoglalták Litvániát s Lembergig száguldoznak portyázó hadaik, hogy a svédek már Varsó alatt harcolnak; hanem beszélt neki éjszakánként a tűzfénytől vereslő ég alja; körös-körül a láthatáron felgyújtott falvak, városok lángja pirítja meg az eget: ott mindenütt ellenség jár. Az ő vidékét kikerüli az. Mikor az elvadult, bozottá vált földek határához ér, ahol az utat benőtte a tövis, ott megfordítja a lovát, s igyekszik az átkozott földről elmenekülni, ahol a gazda maga sem eszik kenyeret.

S az ellenmondás démonának öröme telt ebben. Hozzá csak a csatatéren jóllakott hollók látogattak el, azokkal beszélgett.

A király fut. Nincs hová fejét lehajtania. Mint a szarvast a kopófalka, úgy üldözi az ellenség. Ég a lába alatt a föld. És mindez egy embernek egy szavába került; egy kicsiny kis embernek, akit nem vesz észre senki, csak amikor felgyújtja az országot, akkor jegyzik fel a nevét. S ebben a lángban van bosszú és dicsőség. Aki szeret ezeknél melegegdeni, miért ne gyújtaná fel a hazáját, ha megharagudott a királyára?

Az elátkozottaknak voltak ünnepnapjaik is. Mikor a megbélyegzett ember éjjel valami nagy égés verőfényét látta az égen, akkor hajnalban elindult azon táj felé. Nem kellett félnie, hogy honfitársaival találkozik össze. Ott az ellenség jár: — jó cimbor! Attól már nem kell neki félni. Azok is *tisztelték* az ő átkozott hírnevét. Olyankor aztán örömhírekkel meg-
rakodottan tért haza a puszták lakba, s friss vad helyett friss rémtetteket rakott fel az inséges asztalra. De hát nem többet ért-e az az úri asztalok minden csemegéinél, hogy gróf Konyeczpolszky elfogta a lázadó kozák vezér, Bogdán feleségét és fiát, s megölette mind a kettőt. A kozák vezér aztán visszafordult, ő meg Konyeczpolszky várát foglalta el, annak is volt felesége és két fia: azokat a kozák a lengyel tábor szeme láttára keresztre feszítetté, „mint Krisztust és a két latort a Golgotán!” — Hogy a kiüldözött socinianusok, a kozákokkal együtt visszatérve, összefogdosták a kolostorból a szerzeteseket és az apácákat, s kényszerítik őket egymással házasságra kelni, s úgy viszik el rabságra: hogy Csapliczky lengyel vezér az elfogott kozák hetmánt, ki várástól együtt feladta magát, kivégezteté: de nem hóhér keze által, hanem a szakácsával ölette le, ezt a csúfságot egy egész ország vére sem lesz elég lemosni. Ha agyonkínóztatta volna, azt még megbocsátaná a kozák, de hogy a szakácsával ölette le, mint egy ludat: azt nem.

S az elátkozottak ezt jólesett tudni.

Fut már a király és a királyné; pusztáról pusztára! Amely házban este lefekszik aludni, abban nem talál nyugtot reggelig! A svéd had elfoglalta Nagy-Lengyelországot. A főrendek

csapatostól sietnek eléje; nem harcolni: meghódolni. Csak Krakkó áll még, az őrzi a koronát, a kincstárt, a templomok ékszereit és a pactum conventumokat.

XVIII.

A király és a királyné futottak pusztáról pusztára.

Hasztalan fordultak a föld minden potentátjaihoz, Lipót császárhoz, XIV. Lajos királyhoz, azoknak maguknak is mind nagy bajuk volt akkor.

Különös idők jártak. Az égen üstökös csillag rémképe kísértett éjszaka, s nappal álnapok rajzoltak kettős keresztet a firmamentumra: a csillagászok világromlást jósoltak a Mars és Saturnus közelgő conjunctiójából, s Varsó alatt olyan nagy földrengés volt, hogy a házak ledőltek. S ami az égben és a föld alatt végbement, az történt a föld felett is.

Nemcsak Lengyelországban pusztítottak a láncikat szétört rabszolgák, az egész világ tele volt futó királyokkal. Nápolyban Masaniello halász fordította fel a trónt; Moszkvában a lázadó nép előtt kellett fedetlen fővel meghajolni Alexis cárnak: Sztambulban Ibrahim szultán számára fonták a selyemzsinórt az elégtelen janicsárok: Lipót császárt saját országában keresték fel a magyar kuruc hadak, s Anglia királya I. Károly szobája ablakából nézte, hogy tákolnak össze egy alkotmányt a lába előtt, ami aligha vérpad nem lesz, s maga XIV. Lajos is futott Párisból a saját népe elől.

Egyik földi király nem segíthetett a másikon.

— Forduljunk az égi királyhoz! — Szólt ekkor az özvegy Radziwill hercegné Luiza Mária királynénak.

Az özvegy (csak özvegy menyasszony!) akkor volt legvirulóbb hajadon korában. Férjhez menetelekor neki is új nevet adtak: „Mária Kazimirá”-t. Akik szerették, azután „Mariettá”-nak hívták, s akik rettegték később, „Kazimirá”-nak jegyezték föl.

— Forduljunk segélyért az égi királyhoz! S ha már nincs más hely, mint Krakkó: vándoroljunk mi asszonyok Szent Szaniszló vértanú sírkápolnájához, gyalog és meztláb.

Szaniszló vértanú, Lengyelország védszentje, megérdemelte nagyon, hogy nemzete tiszteletben tartsa; ő nemcsak az égi világban volt szószólója hazafiainak, hanem ezen a földön is sokszor kisegítette őket. Mikor már minden segélyforrás kikapadt, a végveszedelem idején, megnyitotta Szent Szaniszló a kincstárat, s ami kegyes adományképpen abban összegyűlt évek alatt, odaadta a királynak hadviselésre. Mindig hozzá fordultak a végszükségletben és sohasem tagadta meg búsás segélyét. Az ilyen aztán az igazi szent! Aki megérdemli, hogy a királyné és udvarhölgyei kiszálljanak cifra hintóikból s lehúzza piros sarkú cipőiket, selyemharisnyáikat, napokon át, kavicsos, göröngyös utakon keresztül, porban és sárban, hosszú, mértföldekre nyúló búcsújárásban, alázatosan közelítsenek felé.

Kitartottak. A nők erősek, ha valamit fölfogadtak, s az égiekben legalább hűségesebbek az erős nemnél.

Mikor már csak egy napi búcsújáróra voltak Krakkótól, szemközt rohan rájuk egy felriadt raj, a Krakkóból menekülő nép e rémhírrrel: „Krakkó alatt az ellenség!”

Asszonyok, leányok, férfiak, koldusok, nagyurak, hintók, talyigák, lovasok, gyalogok, összekeveredve, egymást rémítve, kergetve.

Ahol a két futó had összetalálkozott, ott azután meg kellett állni. Egyik a másikat tartóztatta fel. Ez is ütközethez hasonlított: csakhogy az volt benne az eldöntő kérdés, hogy melyiknek a réműlete nagyobb? Az viszi el a másikat magával. A keletről jövő búcsújárók a kozákok dúló hadáról beszéltek, mely hátuk mögött jó hömpölyögve, mint az áradat; a nyugatról jövők pedig a nagy futásról, mellyel a pilaviczi ütközetből a svéd sereg elől felbomolva porlott szét a lengyel nemesi felkelő had, s védtelenül hagyta Krakkót. A várparancsnok ott közelít nehéz társzekereivel, amikre az ország kincsei, a korona,

a királyi jogar, a Szent Szaniszló ezüstkoporsója vannak sietve felhányva. Merre futni velök?

A királynak csak egy okos embere volt: a bolondja.

— Meneküljünk a koronával együtt Ausztriába?! — kiálta Wawra, s általános volt a helyeslés.

— Fussunk át a határon!

A király és a királyné is ezt találták legokosabb tanácsnak.

Hanem ekkor egy minden zsvivajon túldörgő mély férfihang kezdett úrrá lenni a zúrzavar fölött.

— Hallgassuk Zamojszkyt! — zsvivajga a nép, s utat nyitott egy porlepett lovag előtt, kinek két ágra nyúló fekete szakálla hosszan terült bivalybőr-páncélos mellén.

Zamojszky János mintaképe volt az igazi lengyel nemesnek.

Vagyonban gazdagabb mint a király; címeiben „a római szent birodalom hercege”, Sandomir nádora, Zamojszcze várának örökös ura. S ahogy természetével betölté azt az óriásra szabott páncélt, úgy betölté tetterővel a magán viselt címetek.

Fia volt annak a Zamojszky Jánosnak, aki Báthory Istvánt megválasztatta lengyel királynak s az ellentrónkövetelőt, ausztriai Miksa főherceget, hadseregéstől együtt foglyul ejtette, ki az orosz cárt a lengyel trón zsámolya elé térdelni kényszeríté, ki Zamojszcze városában épített egy várat és egy tudományos akadémiát — a saját költségén.

A fiára maradt örökségül megmutatni, hogy mire való a mesés kincs, az erős vár és a tudományok háza.

Akadémiájában neveltetett Lengyelország számára tudósokat, jó hazafiakat és becsületes embereket: a várában pedig tartott jó katonákat és hatalmas tüzéséget. Palotája tárháza volt a művészet és díszmű-ipar remekeinek, miknek beszerzéséhez a jó ízlést francia- és olaszországi utazásában szerezte meg. Háza mindig otthona volt minden hazai és külföldi tudósnak.

— A király futhat az országból, ha úgy akarja; de a korona nem fut el a lengyel földről.

Ezt akarta az a dörgő hang tudtul adni.

— Még áll Zamojszcze vára! s ha kell, dacolni fog a kerek világgal. Akinek még van szíve, jöjjön velem. Nyitva a kapum jó barátaimnak, s nem nyílik meg ellenségnek soha!

A király nem vette magára a kérdést, hogy van-e szíve? Ő a bolondja tanácsát kívánta követni.

Luiza Mária mit tehetett volna egyebet, mint hogy férjét kövesse?

S ha a királyné azt határozta, hogy a határon túl fusson: nagyon természetes, hogy udvarhölgyei is vele menjenek.

Hanem egy alak kivált a sok közül. Mária Kazimira, a két ikerleány egyike.

— Én nem hagyom el ezt az országot, mely engem leányának fogadott; ezt a földet, melyben férjem hamvai nyugosznak. Én megyek Zamojszcze várába!

S ez a mondás oly szikra volt, mely lángot gyújtott egyszerre ezernyi ezer elbúsult szívben. A gyávából hős lett, mikor azt látta, hogy a gyengék leggyengébbike, egy özvegy, aki még gyermek, lép előre, szemközt az ellenséggel, s azt mondta: én jobban szeretem a hazámat, mint az életemet!

A királyi pár azon vette észre, hogy udvaroncaival együtt magára marad.

Luiza Mária szíve megdobbant Mária Kazimirának e nagy elhatározásától. Keblére vonta az ifjú nőt: legkedvesebb kegyencét s marasztalni kezdé.

— Hogy mennél te Zamojszcze várába, hogy élnél ottan — egyedül?

Zamojszky János pedig már akkor abból az egy szózatból megtudta, hogy ez a nő az, aki az ő szívére legméltóbb ebben az országban.

— Nem fog egyedül élni Zamojszczeban e hölgy, nemes királyném: hanem élni fog, mint az én párom, az én feleségem, Zamojszk úrnője.

S minthogy Mária Kazimira gyalog volt és mezítláb, fél-

kezével fölemelé őt magához, s odaülteté maga elé a nyeregbe s azzal a bámulat zaját túldörgő hangon kiáltá hadnagyának:

— Vágtass előre Zamojszczéba! Lakodalomra készüljenek! Nászmenet jön a házhoz! Ezt az egész vidám társaságot *itten* meghívom magamhoz násznépnek! Aki vigadni akar, jöjjön az én házamhoz! Szívesen látott vendég lesz mindenki!

S azzal szerelmes jegyesét egy előjártott hintóba ültetve, a kocsi mellett lovagolva kísérte Zamojszczéig; az egész menekülő tömeg: asszony, gyermek, férfi, úr, koldus, gyalog, lóháton, szekéren tódult a nyomába, s mindnyáját befogadta Zamojszcze vára.

És hét napig nem volt vége-hossza a lakodalomnak, ahol a násznép egy egész vidék menekülő népsége volt. Ide futottak a Wisznowieczky hercegek, az ifjú Koributh, s a Szobieszkyczek anyja, Theophila, két leányával, s a környék nemessége kincseivel és gyermekeivel. Mindannyinak volt helye a vőlegény lakában.

Zamojszkynak telt az ilyen vendégségre. Tárházai tele felhalmozott eleséggel; pincéi borokkal. Az úri lakomáknál ezüst tányérról evett minden vendég. Csak a kést, villát kellett magával hoznia hazulról, s a vendégszerető házigazda tréfái közé tartozott az, hogy mikor a vendégei egy narancsot felszelnek, vagy egy diót feltörnek, abból mag helyett fényes aranyak hulljanak a tányérára.

Ezzel a lakomával felelt Zamojszky a svéd királynak a pilaviczi győzelemre.

S a tréfa annyira meglepte a győztest, hogy elkerülte Zamojszcze várát.

János Kazimir király és a királyné pedig futottak a határon túl

XIX.

A pilaviczi ütközetből megfutott lengyel főurak nem tartották elég nagy sárnak azt, amiben megúsztak, még benne is akartak maradni. Mind oda seregletek a győztes svéd királyhoz, átadni hódolatukat.

Egész „Nagy-Lengyelország” meghódolt az idegennek, s a nemes urak jártak karöltve Varsó utcáin a svéd lovagokkal s hagyták écosisait táncolni az asszonyaikat a Wasa fejedelmek veres dragonyosaival.

Csak egy hiányzott közülök, akinek a távolléte nagyon feltűnt: Zamojszky János herceg.

A svéd király nagy elfogadási ünnepélyt rendezett, aminek diæta nevet adott, s arra meghívó leveleivel felszólítja a megjelenésre a meghódított Nagy-Lengyelország főnemeseit, Zamojszky is közöttük volt.

Mind siettek megjelenni; csak Zamojszky küldött kimentő levelet a svéd királynak.

Válogatott derék mentsége volt; jobbat nem is kereshetett volna.

— Nem mehetek; mert azon a napon a király *inasának* a lakodalma van, s azon nekem ott kell lennem!

A királynak az inasa ő maga volt.

— No megállj! Majd viszek én hát neked násznépet is, meg muzsikát is a lakodalmadhoz.

Károly Gusztávnak igen jó címe volt háborút indítani Lengyelország ellen. — A lengyel király egy levelet írt hozzá; melynek a borítékán a svéd király nevét követő címek elszámhlása után csak kétszer volt odatéve et cætera. Háromszor kellett volna odatenni.

Ennek a harmadik „etc.”-nak az elmaradása elég ok elpusztítani egy egész nemzetet.

Ekkor született meg először Lengyelország felosztásának a terve.

A svéd király felhívta Alexist, az oroszok cáriját, Bogdánt, a kozákok fejedelmét, a brandenburgi herceget és II. Rákóczy Györgyöt, Erdély nagy fejedelmét, hogy osszák fel maguk között Lengyelországot. A négy utóbbi fejedelem ráállt: csak az orosz habozott még.

A lengyel nemesség négy oldalról megtámadva, saját országgyűlése által az önvédelem eszközeitől megfosztva, királyától elhagyva, az ellenfelek között leghatalmasabbik karjai közé veté magát: meghódolt a svéd királynak, s azt hívta meg Varsó fővárosába.

Úgy hullott a svéd király kezébe Lengyelország, mint egy érett alma.

Aki pedig azalatt Krakkót elfoglalta, az Rákóczy György volt.

A svéd király aztán megtanította a lengyel nemes urakat szelíd erkölcsökre. Az nem azért hívta össze az országgyűlést, hogy egy ember kiáltó szava azt mondhassa: „nem akarom”, hanem azért, hogy egy ember megmondja a többinek: „én így akarom!” s a többi hallgasson. Úgy hívták azt csúfságból, hogy „néma országgyűlés”.

És a nemes főuraknak és a követeknek ott künn kellett hagyni a kardjaikat a folyosón, mikor az országgyűlésbe beléptek. Elhagyni az elválhatlan kardot, amire a tanácsteremben is jól esik hivatkozni! Akinek a kardját elvették, az nem is tehet mást, mint hogy hallgat.

A svéd király azt is tudta, hogy hogyan kell adót kivetni, és behajtani, s a szűz nemesi vállak megtanulták azt viselni.

A barbároktól félték a lengyel főurak, hogy azok elpusztítják, fölégetik a királyoktól ápolt kultúra remekeit. Inkább égtek volna azok porrá és hamuvá! A svéd elküldte azokat diadaljelül Stockholmba, a Viasdova királyi palota remek szobrai, Dolabella nagy festményei elvándoroltak a Wasák palotáiba.

A vad szkíta fajtól félték, ki a fogoly nemes urakat keresztre

feszítetté, élve elsíroltatá; s akihez menekültek, az még rosszabbat tett velök: kigúnyolta és lenézte; s igaz nemesre nézve ez az igazi keresztrefeszítés, élve eltemettetés.

Az Athosz-hegyi barátok, az olympi püspök fanatizált népe tüzzel-vassal pusztította a római hitű lengyel templomait, kolostorait; a civilizált svéd protestáns volt: az nem üldözte a jezsuitákat, csak éppen nevetni járt a szertartásaikra, s belekacagott a misemondás antiphonáiba; nem gyilkolta le, csak összecsókolgatta a szent szűzeket, s a misemondóruhákba, a papi kazulákba és szutánokba a trombitásokat és dobosokat öltözteté fel, úgy parádézott velök Varsó utcáin. És minden közhelyen nevetségessé tette a lengyel nemzeti viseletet; az ő tollas kalapja, szalagoktól repkedő tarka öltönye lett a divat.

A „néma diéta” az egész országot jelentette.

Hanem ekkor is volt egy ember, aki azt merte mondani: „Nye pozvolim!” Zamojszce ura: az utolsó otthon maradt nemes, aki azt merte üzenni a királynak: „Én nem mehetek ma tehozzád, mert a király inasának a lakodalmára kell mennem!”

— No hát majd elmegyek én arra a lakodalomra! — mondá Károly Gusztáv, s megjelent Zamojszce vára előtt, a vendégsereggel.

— Szállok az úrnak!

A násznép azt mondta:

— Állok eléje! — S megkezdődött az „áldomásozás”.

Húsz napig tartott ez az áldomásozás-koccintás — mozsarakkal! Húsz napig szóratta Károly Gusztáv tűzgolyóit és bombáit Zamojszce várára. A lakodalmas ház, a gyönyörű palota, melyen olasz művészek kezei remekeltek, a diadalmenetek képeivel fedett falak, a drágakövekkel rakott mozaikok, a könyvtár, a ritkaságok múzeuma, mind korommá égett. Három millió tallér értéke volt a kincsnek, ami a király inasának a lakodalmát megbánta.

— Csigavér! — szóló nevetve Zamojszky, s megcsókolta

szép Máriáját. — Ne búsulj miatta! Jövő évben másikat építünk helyette.

S aztán levezette a nejét a palota alatti boltozatok alá, s megmutatta neki a felhalmozott kincseket, amikből még pompásabb palota is kitelt a leégetténel.

Egy nap aztán félbehagyta a bombázást Károly Gusztáv.

Zamojszky másnap küldött neki egy hordó lőport, izenetével.

— Úgy látom, hogy elfogyott a lőporod. Adok kölcsön.

A király erre odaküldé heroldját a vár kapujához.

Zamojszky a felhívó trombitaszóra megjelent a bástyán.

A herold felszólítá a király nevében, hogy ne hagyja tovább pusztítani se várát, se népét, hódoljon meg.

Zamojszky nevetve válaszolt:

— Nem tett a király még eddig semmi kárt az én váramban, s ágyútekéitől még nem sérült meg más, mint egy vénasszonynak a fejkötője, aki az ablakon kinézett, meg egy pulykának a farka, ami az udvaron sétált.

E sértő gúny a hatalmas országhódítónak egész haragját kihívta. Az ostrom újra megindult, s szakadatlan ágyúzás után a svéd hadak a várfalakat rohammal készültek elfoglalni.

Zamojszky tudta azt, hogy mi vár reá.

Kézen fogta, átölelte Mária Kazimirát.

— Kedves galambom — mondá neki. — Holnap lesz a lakodalmunk utolsó napja; következik a bezáró tánc: a fegyvertánc. Lehet, hogy új vendégeink jönnek. Te vagy a gazdaszszony: neked kell őket elfogadnod, ellátnod mindennel. Jer velem, megmutatom a kamrádat, ahonnan a konyhára te adsz majd ki a „nagy vacsorára”.

Azzal levezette a fiatal feleséget még egy boltozattal alább, egy mély pincébe.

A nagy vacsorához valók ott voltak hosszú sor tonnákba elrejtve. Drága kincs: lőpor.

— Hallod-e, gyémántom, ma vagy holnap rohamra indul

az ellenség, s Isten kezében van sorsunk. Amennyi férfi van Zamojszcében, az mind a falakon fog harcolni, meg nem tér onnan, hacsak győztesen nem. Az asszonyok pedig összegyűlnek itt a boltozatok alatt, amik fejük felett vannak. Köztük van Grizelda testvérem, a Wisznowieczka hercegleányok, Szobieszka Theophila két hajadon leányával, Konyeczpolszky Jaromir neje: a lengyel nők ős mintaképei, szentek az égben, hívek a földön. Itt várják a harc kimenetelét. — Mikor az el fog kezdődni, te lejössz e bolt alá egyedül, s itt várod, hogy érted jöjjön valaki; bezárt ajtónál. — Nem fogsz félni egyedül? Nem. Mária Kazimira nem tudja, mi a félelem. — Tehát vársz. — S ha férfihang lesz az, mely a zárt ajtón keresztül megszólít, akkor felkiáltasz: „gloria in excelsis!” s sietsz kinyitni az ajtót; — ha pedig női hang lesz, ami megszólal künn, akkor azt mondod: „dies irae: dies hodierna!” A mai nap a harag napja! Akkor tudod, hogy veszve van minden; akkor tudod, hogy mit kell tenned.

Mária Kazimira megszorítá hős férje kezét. Úgy lesz.

— Hallod, már kezdi az ágyúzást az ellen! Isten veled.

Megcsókolták egymást. Mária Kazimira becsukta magára a vasajtót és egyedül egyedül maradt. S az ezüst kargyertya-tartóban égő viaszfáklyán számolá, meddig tart még az élet? Talán addig, amíg az a viaszgyertya csonkig leég? — Még akkor is alig volt több, mint gyermek. Második menyegzőjéhez a mindennapi éji zene az ágyúdörgés volt s a feje fölött megütött boltozatok döngése.

Várt sokáig. Az ágyúdörej megszűntével semmi hang sem hallatszott ide alá a felvilágból. Ki tudja, mi történik odafenn? A harc rémképei végigvonultak lelke előtt. Ha megannyi hős is minden férfია Zamojszcének, a hatalmas svéd sereg előtt meg nem állhat összetöretlenül. Történnék-e még csodák a földön? Talán ha valaki erősen imádkozik ott mélyen a föld alatt, meghallja azt, aki ott lakik a magasban a csillagok fölött.

Mikor már a viaszgyertya a végső ízén égett, léptek és han-

gok hallatszottak a vasajtóhoz vezető lépcsőzeten: férfi léptek, férfi hangok.

Mária Kazimira kitörő örömmel rohant az ajtót felnyitni, s amint azt kitárta, a vakító fáklyafény aureolájában egy ismeretlen, idegen férfi lépett eléje. Egy délceg ifjú, a hősrégék tüneményes alakja: sisakja, vértete ezüsttől, aranytól ragyogó, vértől és koromtól szennyes; kard, lándzsa nyomától horpadt és tépett, arca didalmámortól szilaj, gyöngéd fájdalomtól érzékeny, hódító és szelídítő egyszerre. — Ez arcot nem látta Mária Kazimira még soha, ez nem volt a mindennapi vendégek között! Az égből kellett ennek ide leszállni.

Az ifjú belső hévtől reszkető, harangzúgásként zengő hangon mondá az ifjú nőnek:

— Asszonyom: a diadal miénk! A svéd szétverve! — Hanem hős férjed elesett.

Az ifjú nő, annyi ellenmondó indulat, ily nagy egymás ellen lázadó érzések küzdelme alatt ájultan rogyott össze.

Mikor felocsúdott, a nemes hölgyek körében találta magát, s ott meglátta ismét azt az ifjút, ki mély sírjában a diadal és a gyász híret hozta meg neki. Most már nem volt fegyver, páncél rajta; selyemköntösben volt, s egy nő lábainál térdelt, annak a térdeit ölelte át, annak a kezeit halmozta el csókjával s örömtől zokogva rebegte: „Óh anyám! édes jó anyám!”

Az a nő volt Szobieszka Theophila.

A hős nevét megmondá a várudvarról felhangzó diadalordítás:

— Éljen a mi megszabadítónk, Szobieszky János!

XX.

Ki volt ez a Szobieszky János? s hogy jött az most ide?

Kezdjük az ismertetést a hősök anyjánál.

Szobieszka Anna, a nagy Zolkievszky leánya volt: azé a hős lengyel vezéré, ki Moszkvát ostrommal foglalta el, s a

minden oroszok trónját a lengyel királynak szerzé meg, és a cárt magát is elfogta. A Viasdova palota boltozatán ott állt a kép, amint Zolkievszky a fogoly cárt láncra verve viszi a lengyel király elé. A képet Dolabella isteni ecsetje örökkévalóvá tette volna, ha Nagy Péter cár el nem követi azt az istenölést, amitől Attila is visszaborzadt, hogy a nemzetét sértő remekművet a falról levakartatá. Mert a művész remekét megsemmisíteni — valóságos istengyilkolás.

E nagy hadvezér legvitézibb hőse volt Szobieszky Jakab. Ő maga egy saját költségen kiállított ezredet vitt a hadjáratba. Elindulásakor „az arany ezrednek” nevezték azt, ragyogó fegyverzetéről; visszatértekor a „vas ezred” volt a neve. Ő tört be legelső Moszkva kapuján.

Ez a Szobieszky Jakab győzte le a khoczi utközetben Ozman szultánt s diktálta neki a békét. E dicsőséges harcban elesett Zolkievicz egyetlen hős fia, s csak unokái maradtak meg, egy ifjú, Dániel, s egy hajadon, Theophila.

Egy utközetben a vakmerő ifjú Dániel tatár fogságba jutott, s a fogoly herceget a tatár lefejeztette, fejét elküldte Sztambulba.

Csak az egyetlen unoka maradt meg, Theophila. Ez örökölte a Zolkieviczek egész roppant hagyatékát; kincseiket, gyűlöletüket és hazaszeretetüket. Ennek lett a férje Szobieszky, a khoczi győző, aki ezt a három kincset meg tudta kétszerezni.

Ami Theophilának legelső gondja volt: mesés váltságdíjért visszaszerezni testvére, a hős Dániel levágott fejét. Annak a számára épített fényes kápolnát Zolkievben; s aztán mikor a két fia, Márk és János annyira megnőtt, hogy a szót megérté, minden reggel elvezette őket ebbe a kápolnába s letérdelteté nagybátyjuk síremléke elé, s újra meg újra elmondatá velük az esküt, hogy nagybátyjuk halálát nem hagyják megbosszúlatlan.

De nemcsak vad dühvel készíté elé fiai lelkét nagy felada-

tukra, a mívelt külföld legjobb tanárait hozatta el Zolkievbe, s ahogy növekedtek gyermekei, egymással vetélkedve lovagias testgyakorlatokban, úgy gyarapodtak tudományban és művészetben. A gyermek János úgy tudott bánni az ecsettel is, mint a kelevézzel és karddal: eltalálta az emberfőt; élet híven az ecsettel, — halálhíven a fegyverrel. Költő volt és troubadour; elragadó szónok. Már gyermekkorában arra szoktatta az apja, hogy vele vitatkozzék, szabatosan és kifejezésteljesen. Kezdje a szabadság kultuszát azon, hogy még az egyetlen emberrel szemközt is, kit az isteni törvény maga tesz korlátlan urává, az apával szemközt is, tartsa meg függetlenségét, mit nem a durva nyersség, hanem ész és öntudat tart fenn.

S mikor kinőttek az iskolából a fiúk, akkor az apa kirepíté őket a világba: tanuljanak repülni a maguk szárnyain. Theophila gyermekeinek búcsúzáskor a két család címerét egyesítő paizst adott át, a spártai anya e jelszavával: „Vagy ezzel, vagy ezen!”

A két hősi nem szerelmi kalandokat, nem élvezeteket hajhászni ment a világba. Azt a helyet keresték föl mindenütt, ahol zivatar volt. Angliát beutazták Cromwell nagy küzdelme idején; Nápolyt felkeresték, mikor Masaniello volt az úr, s Párisban harcoltak mint köztestőrök a liga ellen.

S akkor összebeszéltek, hogy beutazzák — Törökországot. Felkeresik magát azt a leghatalmasabb ellenfélt, akivel apáik annyi végzetes harcot vívtak, saját titokteljes birodalmában: tanulmányozzák a rejtelmes óriást, ki egész Európát fenyegeti, tulajdon udvarában. Elmentek együtt Sztambulba.

A keleti tündérmesék világának közepette érte őket utól a gyász hír, hogy atyjuk meghalt — s a még annál is nagyobb gyász, hogy hazájok haldoklik.

Ez a hír hazahívta őket. Nem kerültek a hosszú, de biztos tengeri útra, hanem lóra ültek, s merre legegyszerűsebb az út Sztambulból hazáig — Thrácián, Bulgárián keresztül, át

a Dunán Oláhországba, azon keresztül a podoliai határig, egy napot sem pihenve s megrövidítve az éjt.

És végtül végig a hosszú úton, ami szemközt jött rájuk, az elfogott lengyel honfitársaik tömege volt, kiket, mint a csorda barmot, hajtottak rabságra, vásárra, tatárok, oláhok, kozákok. Egy hosszú processió, több, mint kétszázezer ember, rabkötélre fűzve; papok, apácák egymáshoz kötözve, hajcsáraik a foglyok elrabolt fényes köntösébe öltözve, s az embernyáj félmezítelen és korbácsütéstől vérző tagokkal; megannyi nemes alak!

A két Szobieszky elkeseredett dühvel állta útját e gyászmenetnek. Csekély csapat volt kíséretük; de az első csata után megszaporodott az. A foglyokról letépték a rabláncokat, s a levágott kísérek fegyvereit adták kezeikbe, s aztán mint a hógomoly nőtt egyre az úti kíséret. A két hősfő hazatértében felgombolyítá a rabságra vitt lengyel tábor, s hadsereget gyűjtött az ellenség földén, s ezzel a felszabadított rabokból összetákolta haddal, melynek fegyvere az elkeseredés, taktikája a halál megvetése, rohanta meg az ellenségek leghatalmasabbikát, a svéd királyt Zamojszcze ostroma alatt és legyőzte azt. Legyőzte ugyanazzal a haddal a legvitézebb svéd sereget, mely mint a polyva porlott szét az ellenségek legmegvetettebbike, a kozák paraszthad előtt!

Ez volt Szobieszky János első diadala.

Tudta jól, hogy az egyetlen helyen, mely még Lengyelországból meg nem hódolt az ellenségnek, ott kell találnia azt a nőt, aki a Szobieszkyek anyja! Nem volt több húsz évesnél. Az anyai csók jutalmáért vágyott.

XXI.

A földre tiport óriás testébe visszatért a lélek. Ez a húsz éves ifjú volt az ő lelke, nemtője, sorsa.

Szobieszky János nem maradt Zamojszcze várában. Nagy

munkája volt, sietett. Megverte az ellent, megcsókolta az anyját; a harmadik volt feltámasztani hazáját.

Mint az ítéletnap i arkangyal kiáltó szava a halottakhoz: „keljeteek fel!”, úgy hangzott végig az országban ébresztő hívása. A hadseregek a földből támadtak elő.

Ha a lengyel alkotmány szerint joga volt egy embernek azzal a szóval, hogy „nye pozvolim” szétrobbantani az egész országgyűlést, megtagadni adót és hadsereg-állítást a kormánytól; de viszont az egyes kerületeknek megint szabadságuk volt az országgyűlés rendelete ellen konfederálni, s a szövetséges gyűlésben venni fel, amit az országgyűlés elejtett. Egyetlen egy kerület is protestálhatott az országgyűlés ellen, s joga volt mást határozni, mint az országgyűlés. Ezúttal a konfederáció mentette meg Lengyelországot.

Szobieszky sietett visszahívni az országba a királyt és királynét, s aztán megindult első diadaltól lelkesült hadserege élén, a királypárt oltalmazva, Varsó felé.

Közeledtének híre is győzelem volt már. A lengyel főurak, a papok és nemesek, kik a svéd hódítónak olyan könnyen esküdtek hűséget, olyan könnyen el is feledték az esküt, s tömegestől szöktek el Varsóból, megtértek bűnbánattal saját királyukhoz.

Minden lépésnél nőtt az óriás, s Varsó alatt már egyenlő magasan hordta a fejét az addigi győztesseel.

Károly Gusztávot az utolsó lengyel főnemes is elhagyta. Ez volt Radziejowszky maga. A háború okozója. Aki hazájába behívta az ellenséget. — Ő is visszatért a királyhoz. — Kezére, lábára, nyakára láncokat veretett, úgy ment a király elé, bűnbánóan, vezekelve, meghunyászkodva.

— Itt vagyok. Büntess meg. Én már elítéltem magamat; ítélj el te is. — Inkább tenálad a rostély mögött, mint az idegennél.

(Károly Gusztáv *kancellárrá* tette a honáruulót: s a *rostély* börtönt is jelent.)

Olyan jól meg tudta magát gyűlöltetni a hódító rövid hatalma alatt, hogy a lengyel királyhoz, ki népének nemcsak földéről, de szívéből is ki volt űzve, visszatérté az országát. Kénytelen volt odahagyni Varsót.

János Kazimir és Luiza Mária a nép üdvivallása mellett tértek vissza fővárosukba, honnan az ellen sietve elvonult.

És Luiza királyné ismét karjába szoríthatá itt a másodszer is özvegy asszonyt, ki az alatt a rövid idő alatt, hogy egymástól távol voltak, egy egész csodákkal és rémekkel teljes korszakot élt keresztül. Lelkületük között oly végtelen nagy lett a különbség. A királyné folyvást futásban, egy remegő férj kezétől vonatva, kinck nincs sehol megmaradása, folyvást imádkozva, kétségbeesve, oltalomért rimánkodva, a távoli ágyúördüléstől tovább futva; az özvegy ifjú hölgy pedig megszokva az éjt, napot eggyétevő harci lármát, a véres arcokat, a nők lángoló honszerelmétől átgyullasztva, a hős férfiak mesés erényeiben megdicsőülve, emlékében egy nagy hős gyásza, reményeiben egy még nagyobb hős aureolája: — egymástól mi távol szakadtak ők!

Hanem Bethune-né Leonora, a másik, az hű képmása maradt a királynénak: az vele futott, félt, imádkozott, olyan volt, mint ő.

A két Szobieszky diadala végighangzott egész Európán. Rokonszenvező királyok küldték üdvözléseiket a visszahelyezett királynak; a pápa ajándékozott egy ezüst sisakot, tetején arany koronával János Kazimirknak, Luiza Máriának pedig adományozta a húsvét ünnepén megszentelt „arany rózsát”, a legmagasabb kitüntetést.

A két Szobieszkyvel egyszerre két Isten jött segítségére Lengyelországnak. Még Allah is melléje állt.

Sztambulban mulatásuk alatt Szobieszky Márk, az idősebb testvér, mély barátságot kötött az új nagyvezérrel, Küprili Mehemeddel. A két testvér közül az öccsnek jutott a lángész, a bátyának a megfontoló bölcsesség. Márk bölcs szava épp

olyan nagy diadalt szerzett Lengyelországnak, mint János fegyvere. A török nagyvezér megfordítá a tatár vazall fegyverének élet, s mely eddig a lengyelt törte, az ő parancsára annak védelmében csorbult. Izla Ghirai khán előbb szétverte a kozákokat, aztán elfogta Rákóczy György hadseregét, s mire a svéd új erővel visszatért Varsó alá a brandenburgi szövetségessel, már akkor a föltámadt lengyel tetszhalott mellett egy arcvonalba sorakozva találta Izla khán seregét. S ez a diadal a másik Szobieszky, Márk bátya műve volt.

XXII.

A lengyel főváros, Varsó, a Visztula balpartján fekszik, átellenben Prága, a külváros. A két hadsereg ott adott egymásnak találkoztát a jobbparti mezőnyön, Prága előtt.

Aki csak férfi névre érdemes volt Varsóban, az mind ment az ütközetbe. Ez nem szólásmód. Valóban úgy volt. Három napig tartott a harc, megújulva minden reggel; s a lengyel asszonyok kiűzték házaikból a férfit, aki magától menni nem akart; új meg új csapatok érkeztek a csatatérre; már az őszszakállú véneket, már a tizenkét éves gyermekeket is csapatokra oszták, felfegyverezték s odaküldték a vérmezőre. Menni kellett a rokkantaknak, a fellábadt betegeknek is, s a papok, püspökök ott száguldoztak a csapatok élén; egyik kezükben a kereszttel, a másikban a karddal, míg a nők a hídfőket foglalták el, s a gyáva megfutamodót visszakergették az ütközetbe.

A királyné és Mária Kazimira a balparti halmokról nézték e rettenetes dráma lefolyását. Ott volt körülöttük Lengyelország nemes hölgyeinek színe, virága: valamennyi közt legkitűnőbb alak a két Szobieszky anyja, Theophila.

A lengyel hősök ott remekeltek, feleségeik, anyáik, nővéreik,

szerelmeseik szemeláltára, buzdítva a túlpartról áthangzó üdvkiáltástól, új dühös rohamra elkésértve a szélhordta átokrivallás mennyei kardalától. Minő harcjáték volt az! Az egyik parton egy nemzetnek valamennyi hős férfja, a másikon valamennyi honszerető leánya s ahogy nem mozdul el helyéből a harcoló férfi három nap és három éjjel, úgy tanyáz elszéledetlen a hölgsereg, helyét el nem hagyva, dolgát meg nem únva a szabadban. Jöhet zápor, szél, zivatar, égetheti a forró nap arcaikat, nem mozdulnak el helyeikből, nem jut eszükbe éhség, szomj, félelem; nem alélnak el, nem jön szemeikre álom. Csak a sebesültek ápolására gondolnak s a harc kimenetelét lesik reménykedve.

Ott ül a királyné is egy dombon; egy felfordított dob a trónja. Az égető napszúrás ellen nappal, a hideg szelek ellen éjjel, egy vállára vetett daróc-szűr védi.

S aztán mutogatják egymásnak: „az ott az én hősöm! az a tiéd!” Megismerik őket zászlóikról, fegyverzetükről. S mikor egynek a hőse lefordul lováról, nem szabad sírásnak hangzani! Vissza kell fojtani a könnyeket a szívbe.

A harmadik nap is leszállt már, s az ütközet még nem volt befejezve. A tatár lovasság egyszer már keresztültörte a svéd sereg derekát, s egész a király testőrseregéig hatolt. Izla khán dárdája Károly Gusztáv mellvértjén hajlott el; de elhajlott. A testőr csapat állt, mint az ércfal, s estefelé a lengyel sereg balszárnya össze volt törve.

A túlpartról látták az asszonyok, hogy dől meg egyik dandár a másik után: a svéd had egyre előre nyomul.

Ekkor hangzott fel az első jalkiáltás ajkaikról.

És ez oly rettenetes hang volt, hogy megrendíté a harcolókat. Az éj sötéteje nem volt elég hatalmas szétválasztani a küzdő feleket; a lengyel nők jajszava nem hagyott pihenést a harcnak. A vezérek kazalokat gyújtottak fel a mezőn, a zászló tartók fáklyákat vettek kezeikbe lobogó helyett, hogy a harcolók láthassák egymást, s mikor a felhős ég koromsötét

éjszakákat borított a földre, ott lehetett látni e rémes bolygófényeit a temetőnek, amint előre-hátra száguldoztak, egymást üldözték, keresték, összecaptak, kialudtak, újra kigyulladtak.

A fáklya fényénél messzire kitűnt a király alakja. Arany koronás ezüst sisakjáról messziről rá lehetett ismerni.

Egyszer aztán az ezüst sisak eltűnt. Nem esett el a király: csak csuklyáját rántotta sisakja fölé; s aztán futott. Feladta a csatát.

A néző asszony-tábor hogy elhallgatott egyszerre! Ebben a némaságban volt a legnagyobb fájdalom.

A királyné láztól reszketve rogyott a földre. Vége mindennek.

A svéd fáklyák előre nyomultak a balpart mentében.

Most egy új dandár állítá meg őket; a fáklyáktól körül-lángolt körben egy ifjú lovag vágatott, arany harcárdját magasra emelve.

— Az ott Szobieszky János!

— Az én fiam! — Kiáltá Theophila. — Imára, nők. Le tér-deinkre! Kiáltunk Istenhez!

— Nem, nem imádkozunk most — kiálta egy másik asszonyi hang. — Nem olvasó kell ide, hanem tüzerkanóc! Ágyúkat ide! Hozzatok ágyúkat!

E szótát Mária Kazimira hangoztatá.

S pillanatok múlva ott voltak az ágyúk: az asszonyok maguk töltötték, irányozták; lobbantották el azokat, oda tüzelve a folyón keresztül az ellenség közé, ahol legsűrűbb a tömeg.

Luíza királyné láztól reszketve bámulá azt a fekete ruhás gyermeket: az ő kis kedvencét, Mária Kazimirát, amint özvegyi fekete ruhájában ott parancsnokolt az ágyúüteg közepe, maga irányzá, maga vezénylé lövésre a halálszóró érc-csatakigyókat, utat seperve a lángfény közepett harcoló hős számára, a vértezett embertömegek között, akik omlottak előtte, mint a kaszált rend.

Szobieszkynek egy asszony segített harcolni; egy asszony, aki imádja őt — és hazáját; a varsói hármás nagy nap utolsó éjszakáján.

Győzött-e e döntő ütközetben a svéd? azt nem mondhatja meg senki. — Csodák történtek; égi, földi tünemények.

Még egy hatalmas nagy haderő állt Lengyelország határán: Alexis orosz cár hadserege.

A svéd király őt is felhívta Lengyelországon megosztolni.

S az orosz azt mondta rá: „osztolni bizony jó!”

Csak az a kérdés, hogy kinek a köntösén megosztolni, a lengyelén-e, vagy a tieden?

Az orosz cárnak több szüksége volt a keleti tengerpart tartományaira, mint egy darab, megszelídíthetlen lengyel nép lakta sivatagra.

Az éhes farkas azon tanakodott magában, hogy a két dülködő bika közül melyiket vágja le?

Istenítéletre bízta a dolgot.

Alexis előhozatta az ukrániai pusztának két legszilajabb bikáját; tüzes billogvassal az egyikre rásütteté Lengyelország címerét, a másikra Svédországot, s aztán országnagyjai és vezérei szeme láttára egymásra bocsátá a két dühödt vadat a sorompók között.

Ez döntse el: a svéd bukik-e el, vagy a lengyel?

A Lengyelország címerét viselő vad törte le a másikat.

Ez volt az órakulom.

A sors úgy rendelé, hogy Alexis cár ne Lengyelországot rohanja meg, hanem a jó barátot, a svédet. Osztolni a szövetséggel jó: de belőle még jobb.

Károly Gusztáv, amíg Lengyelországot leigázni járt, egyszer csak azt vette észre, hogy a háta megett a szövetségese elfoglalja az ő legszebb tartományait: Liefland, Kurland, Finnland egy kardcsapás nélkül odavesz. Akkor aztán hanyatthomlok

futott haza Lengyelországból, a saját birodalmát védelmezni — a szövetséges társ ellen.

Ahogy elmulasztja a háromhetes zivatart egy holdmegújulás: úgy tűnt el Lengyelország földéről minden ellenség. Még havak előtt nem volt több szabad lengyel föld, mint amit Zamojszcze vára ágyú tiszára sepertek, s ma már nem volt ellenség a haza földén.

S mindez két Isten csodája és a két Szobieszky hőstette volt.

Nem sokáig voltak ketten.

Szobieszky Márk a szlobodiszai ütközetben elesett. Kár ifjú hősvéréért; de még nagyobb kár bölcs eszéért, mert vele együtt hunyt el a török—lengyel szövetség. Most azután már csak egy Isten és egy hős maradt, Lengyelország számára csodákat elkövetni.

Hát nem elég az?

XXIII.

A királyné haldoklott.

Testi és lelki szenvedések megtörték életerejét. Elvégezte, amire küldve volt és semmi tennivalója sem volt már a földön. Kifáradt a küzdelemben annyi külellenséggel, egy magában meghasonlott nemzettel, s egy minden nagyra képtelen királlyal: — a sorssal magával.

A Visztula partján sétálva egy napon, miután hasztalan vitatkozott visszavonó országnagyjaival, e keserű szókra fakadt: „ergo moriendum!” (No hát haljunk meg!)

Ez volt az ifjú deli *Cinq-Mars* lovag *utolsó szava*, mikor a vérpadra lépett. Gonzaga Luiza Mária „ezt” ismételte.

Érezte, hogy meg fog halni; hogy meg kell halnia.

A francia udvari orvos, a királyi csillagász s az irgalmas szűzek minden betegápolói nem bírtak halálos baján segíteni. Mi baja volt? Az „élet!” Ebből kellett kigyógyulnia.

„Ergo moriendum!”

A halál sejtelmeivel szívében, a királyné odahívatta két kedvencét, Leonorát és Mária Kazimirát. Két gyűrűt vont le ujjáról. Az egyik egyszerű csontgyűrű volt, a másik aranykarika.

— Ez a Gonzaga-gyűrű — mondá a haldokló, Leonora kezét megfogva, — ami úgy fénylik rajta: nagyanyámnak egy szál körültekert haja. Ez a gyűrű talizmán: boldogság, szerelem, hódító varázs lakik benne. Ezt neked adom Leonora. — Aztán Mária Kazimira kezét vonta magához, s az aranykarikát annak az ujjára húzta. — Ez is talizmán: a Gonzaga hercegnők jegygyűrűje volt mindig: ezzel a gyűrűvel jár a hatalom.

S mikor odavonta magához Mária Kazimira fejét s megcsókolta homlokát, ezt súgá neki:

— Ez a homlok koronát fog viselni. A királyné meghal, s utána te jösz.

Pedig még akkor élt a király is.

Hogy kinek adta Leonora a Gonzaga-gyűrűt, nem tudjuk még; hogy Bethune marquis-nak nem, annyi bizonyos. — Mária Kazimira az arany karikát Szobieszky jegygyűrűjével cserélte ki. A varsói napok jegyezték el őket, s soha egymáshoz illőbb pár nem találkozott egymással a földön.

A királyné ajtajában ott várt már a vőlegény küldötte, Matheinszky Máté, a mátkakoszorúval, ami rozmarinból volt fonva.

A királyné maga tette fel a koszorút Mária Kazimira fejére, megküldve a vőlegénynek a szokásos mátkát-talat.

A lakodalom napján, ősi szokás szerint, még hajnalban, napfölkelte előtt, mikor még minden sötét volt, fáklyavívók seregétől környezve jött el a vőlegény menyasszonyáért, kísérve pompában ragyogó daliái, huszárjai csapatjától, ő maga gyémántoktól tündöklő vőlegényi köntösben, paripájának zablájja, patkója vert arany, csajtárja, nyerge igazgyöngy és

smaragdkövektől fénylő; a királyi palota előtt fogadta a főkancellár maga a nászmenetet. A királyné volt az örömanya; ő vezeté kézenfogva Mária Kazimirát az oltárhoz; s a pápai nuntius, Odescalchi, adta az ifjú párra az áldást. (Rövid időn az eskető áldozárból pápa lett, az egybeadott vőlegényből, menyasszonyból királyi pár, s az örömanyából — halott.)

Egész serege a poétáknak várta a templomajtóban az ifjú párt, verseit egyszerre valamennyi igyekezve össze-vissza elszavalni előttök. Délutáni négy óráig nem szakadt vége a lengyel és latin epithalamium-szavalásnak. A lakoma a királyi palotában kezdődött meg, s ennek minden terme a meghívott vendégekkel volt tele, kik a vőfély Matheinszky Máté hívására egyenkint az új pár elé léptek, s menyegzői ajándékaikat odarakták eléjük egy márványsztalra, hogy az, ha márványból nincs, leszakad a kincsek terhe alatt. Arra elkezdődött a lakoma; hordó számra folyt a tokaji bor, s mellé a lelkesült áldomások; éjfél után félrevitték az asztalokat, bevonták veres bársony szőnyeggel a termék padlatait, s kezdődött a tánc.

S a reggel nem új napot hozott, csak a tegnapi folytatását; lakoma, zene és tánc, dicsbeszéd és áldomás váltogatták egymást.

S még a harmadik nap is csak folytatása volt a menyegzőnek, a násznép a vőlegény házához kísérte a menyasszonyt, s ott még nagyobb volt a pompa, mint a királynál. Az étkezőasztalok arany csipkés abroszokkal megterítve, tányérok, billikomok ezüstből, velencei kristály és porcellán a hölgyek számára; a drága csipkéekkel szegélyezett asztalkendők oda-szegezve az asztalhoz, hogy az inasok el ne csenhessék, s a lakománál felhordva minden, amit csak a négy világrész ízeset teremt, ételek hód-farkból és medvetalpából, a lengyel asztal ínyenc különlegességei, francia és magyar borok; s aztán a drága jó dohány, aminek a kultuszát a pipával a lengyel már akkor oly magasra vitte, hogy estefelé a terem egyik végétől a másikig nem lehetett látni. A harmadik nap estéjén már a fel-

hevült fők egzotikus állapota tetőpontra jutott: az áldomás-
íváson a nemes urak összekaptak; „kard ki kard!” hamar ki-
mondott jelszó, a kardok összepengtek az asztal fölött: a fel-
szolgáló inasok uraik segélyére rohantak; a zűrzavar, a tom-
bolás általános lett, hajdusereg, bámész nép, maga a muzsikáló
cigánybanda lerohant a terembe; a kristályt, porcellánt össze-
törni, az asztalkészletet, ezüst tányért, billikomot elkapkodni,
egymást agybafeőbe verni; kard csattogott, buzogány pufogott,
a vér és a bor összevegyült a padlón, úr és tolvaj dulakodott
egymással s az „amabilis confusio” alatt a vőlegény és meny-
asszony és a királyné udvari kíséretével a belső szobákba el-
menekültek.

Mert ez csak *rendes* lefolyása volt az úri lakodalomnak s az
ifjú pár örülhetett a szerencséjének ezúttal; mert öszokás
szerint, amíg a lakodalmat az általános tülekedés, melyben az
asztal étszerei közprédává kerülnek, be nem fejezi, addig ők
magányukba vissza nem vonulhatnak, s ha a násznép hét napig
megtartja az illendő tartózkodást, ez csak az ifjú pár veszteg-
zárát hosszabbítja meg.

A királyné maga vetközteté le az ifjú menyasszonyt, s meg-
csókolta, úgy hagyta ott vőlegénye nászkamrájában.

Aztán ő is hazament s lefeküdt ahhoz a vőlegényéhez, aki-
nek a csókja csak a másvilágon ébreszt fel. — Meghalt.

XXIV.

Amint Luiza Mária lehúnyta a szemeit, vele együtt Lengyel-
ország jobb napja is lehúnyt. A vihar újra hallatá távoli dörgé-
sét, s a láthatáron körös-körül vészthirdető felhők tornyosul-
tak.

Küprili nagyszerű hadjárata megindult az egész keresztyén
világ ellen; a tatárhad ismét ellenségül tört be a határon; a
kozák elővette réig bosszúját s csatlakozott hozzá: János Kazi-

mir segélyért kiáltott minden barátságos hatalomhoz. Követei bejárták az udvarokat. Mindeniknek más dolga volt, nem jöhetett. Bécshez bízott legtöbbet. Onnan visszatérő követétől várta a vigasztaló biztatást. A visszatért követ a hozott izenetet Wawrának adta át (oka volt rá, egyencsen nem adhatta azt át a királynak).

— Itt van a bécsi segély! — mondá a bohóc. — Hol? — Nem látod? Itt a dobozban. Hadsereget ma nem küldhet Bécs a lengyel királynak; de megsegíti az özvegy embert: küld neked hét arcképet: uralkodó családi hercegasszonyok képei mind. Választhatsz közülök feleséget.

A királynak nagy zsebű francia kabátja volt, abba dugta az arcképeket. Azután lement sétálni a palotája parkjába.

A palota földalatti boltüregének ablakai e parkra néztek; azok börtönök voltak, nevezetesebb államfogyok számára.

Ez ablakok egyikéből asszonyi énekhangot hallott a király felrévedezni. A hang ismerős volt — és megfoghatatlan, hogy támad az egy börtönből elő, hová asszonyokat nem szoktak elzárni soha.

Odament a király. Bekémlelt a kettős vasrostélyon át az ablakon.

Lobogó szövétnek világítja meg a mély börtönüregét.

Ott hevert annak a fenekén, redves szalmán, egy láncra vert férfi, kiben a király a meggyalázott férjet, Radziejowszkyt ismerte meg. Az ének egy asszony ajkairól jött, ki a földön fekvő fogoly fejét ölében tartá. Az asszony kis fia pedig a fogoly láncszemeivel játszott. Egy gyóntató barát térdelt a fogoly lábainál s az utolsó kenetet adta fel a haldoklónak. A nő halotti zsolozsmát énekelt.

És a király megismerte a nőt is, a gyermeket is.

A férj visszatért az elárult királyhoz, bűnbánva, bűnhődésre készen, ahol az elengedett vérpad után a börtön várt reá, s a nő visszatért az elárult férjhez, hogy megossa vele börtönét.

Ez a nő holnap reggelre özvegy lesz, s az a kisfiú árva lesz.

János Kazimir, mint a kísértet-üldözött, rohant el e helyről, fel palotájába.

Valami nagy elhatározás fogamzott meg lelkében.

— Ez a nő holnapra özvegy lesz, s ez a kis fiú árva lesz.

— Nos? hát választottál a hét hercegnő közül? — kérdezé a bolond.

— Egyiket sem! Hozd elő papi taláromat, add ide camaorámat, pásztorbotomat. Megyek a kolostorba vissza.

És azzal egy asztalra rakva a koronás ezüstsisakot, az arany vezérbotot, kardot, övet, sarkantyúkat: felvette hajdani bíbornoki jelmezét újra.

— Vedd át — mondá Wawrának a királyi jelvényekre mutatva. — És mondd meg az országnagyoknak, én Isten országát keresem, s visszaadom nekik a földit.

És ennek a hírül adását a bolondjára bízta!

Az a nő lehetett már özvegy: az a fiú lehetett már árva.

János Kazimir még egyszer megjelent az országgyűlés előtt, hogy megmondja az ország rendének: „Ti meguntatok engem s én meguntalak titeket.” Azzal kiköltözött Párisba, s lett Saint-Germain des Prés-i apátúr. — Hogy azután mindvégig mily jámbor életet élt, arról beszélnek eleget — Ninon de L'Enclos és az özvegy L'Hôpital marquisné memoirjai.

XXV.

Zolkiev valóságos kis paradicsom volt. A leggazdagabb és a legműveltebb lengyel főúri családnak székhelye; a természet szépségei egyesítve az építészet és művészetek minden remekeivel. Ide hozta Szobieszky János ifjú szép nejét, boldogsága tavaszkorában, s az új pár szerelme által igazán paradicsom lett Zolkiev.

Ahol két ily nemes lélek összetalálkozik, eszményi szépségben arcra, alakra egymáshoz illő; jellemében, hajlamában egymásnak tulajdon mintája, ugyanazon gondolatok, ugyanazon

Álmok osztályosa, az érzelmek kimeríthetlen mélységével, a nő és férj lelke annyira egymásba olvadó, mint a szivárvány ellentétes színei; az ott a paradicsom.

A mesébe illő harcok hőse egyszerre királya és rabszolgája volt nejének; boldog csak annak mosolyában; aggódó csak annak elmélázó arca miatt. Hisz e méla arc mögött nem rejlett bánat, csak az a titokszerű sejtelem, amit a nő érez, mikor közelegni érzi az időt, mely egy új világot s abban egy jóslat-teljes életet, vagy talán halált fog hozni.

A hős nem gondolt babéraitra, csak arra a pici gyöngyös főkötőre, amit Mária Kazimira rózsás ujjai hímeztek. Pihenhetett csatabárd és vadászfegyver az agancsra akasztva; tom-bolhatott nyugtalankodva a mén az akolban; a csaták hőse azzal foglalkozott, hogy az elejtett gyöngyszemet fölszedje s a tű hegyére adja. A hadvezér költő is volt és énekes, festő és szobrász; tudott szavalni és játszani; mindez annak a szolgálataiba állt, hogy ifjú nejének arcáról closzlassa azt a felhőjét az „édes bánatnak”.

Egyszer azután e tündér-napfénytől beragyogott paradicsom közepébe berohan egy ronggyá tépett alak, kinek arcán a por és sár csak a friss sebhelyeket eltakarni jó; csak hangjáról ismer-ni rá. A jó Matheinszky Máté az, a volt vőfély.

— Nem csókolózás napja ez, Szobieszky János! Kozákok és tatárok kétszázezernyi haddal törtek be a határon, Doroszenko hetman és Adel Ghirai khán a vezérük, Küprili Achmed hadat izent Lengyelországnak, fél hazánk lángba és vérbe van borulva.

— Hát a király? — kérdé Szobieszky.

— Nincsen király. Leköszönt, pap lett, elbujdosott.

— Hát a hadsereg? A poszpolita?

— A hadsereg feloszlott, mert nem kapott zsoldot: a kincstár üres s a poszpolita nem ült fel, mert a diatát szétrobbantotta egy „nye pozvolim”.

— Hát mi van még?

— Semmi sincs. Te vagy magad. Te vagy király, hadsereg, Lengyelország.

— Megértettem.

Mondá a hős, s azzal megcsókolva szép feleségét, azt mondá neki:

— Te drágám! rögtön kocsira ülsz és utazol Franciaországba. Lajos király majd pártodat fogja. Halljak felőled jóhírt, — te felőlem inkább semmit!

Az engedelmes asszonyt hű leventéi kíséretében azonnal útnak indítá. Azt csak nem engedheti, hogy a kozák kezére jusson, s úgy bánjanak vele, mint Konyeczpolszky feleségével.

Aztán sietett megfelelni annak a feladatnak, hogy most ő legyen király, hadsereg és Lengyelország.

Mit talált maga előtt?

Egy rongyos, félmeztelen hadsereget, melynek már kilenc hónap óta nem fizettek zsoldot: mindössze tízezer embert.

Kiosztá közöttük saját kincseit. Ami ingó vagyona volt, mind odaadta a hadseregnek. A zúgolódókat kibékíté; egy hó alatt húszezer főre emelte a hadsereget, s azzal rögtön szemközt ment a betörő ellenséggel. Tizenötezer lovasa volt és ötezer muskétása. Az ellenségnek meg volt kétszázezer harcosa.

S nem vakmerő, mítikus hős kalandra indult ki Szobieszky. Átgondolt terve volt: merész és dicső. A katonai lángésznek egy villáma, mely, amely percben meggyullad, le is üt; oly merész és nagy terv, minő Nagy Sándor perzsiai hadútja, minő Hannibal italiai hadjárata, minő Hunyadi János belgrádi győzelme, lehetetlen, kimagyarázhatlan, de igaz.

Azt a kis sereget elosztá kétfelé. A nagyobb részét, a tizenöt-ezer lovast, elküldte Wisznowieczkyvel az ellenség hadseregét megkerülni, meghatározva az útját és a találkozás helyét.

Akkor a megmaradt ötezer muskétással és ágyú-telepeivel egyenesen közé veté magát az egész töméntelen ellenséges hadnak.

Egész dandára fellázadt ellene, mikor egyedül látta magát annyi ellenség közepett. Árulást kiáltott a szemébe. De Szobieszkynek emberfölötti hatalom volt adva. Mikor felállt hadserege közepett s csengő hangjának varázsával elmondá előtte vakmerő, de dicsőségs tervét, a lázadó katonák odaborultak lábaihoz, s a nyomai porát csókolva, esküdtek, hogy követni fogják mindenhová, a halálba is!

De Szobieszky olyan helyre vitte őket, ahol a halált ők osztják, nem ők veszik.

A podhaiczei hegyek felé fordulva, odaveté magát a kozák sereg közepébe, s színlelt futással becsalta azt egy előre kiszemelt szűk hegyi útbá s akkor irtóztató pusztítást követett el benne.

Az ellenség csontjain keresztül azután bevonult diadalmasan Podhaicze városába.

Az csak nyílt város, de a hegyi utak a hozzájárás hatalmasan védhetővé teszik.

Jól számított. Az ellenség bosszút fog esküdni a kudarcért; minden erejével a kis dandár ellen fordul, mely egy sánc nélküli város közepébe ékelte magát, hogy azt ott összemorzsolja.

Jól számított. Egyik horda a másik után jött oda Podhaicze alá temetőt keresni magának; kozák és tatár, s amit keresett, azt megtalálta. Tizenhat napig tartott az ütközet, hol egy nyílt város falai közt egy maroknyi had védte magát tenger sokaság ellen, s az összes ellenhad még nem talált egyebet, mint temetőt magának. Az ötezer lengyel olyan bástya volt, amit nem lehetett összetörni. Tizenhat napig nem hallott felőlük senki semmi hírt. Tizenhat napig volt általános búcsújárás Lengyelországban, a harangzúgás templomba hítt mindenkit, imádkozni az ellenség közé eltemetett Szobieszkyért és összes hős bajtársaiért. Csak imádkozni érte, segíteni nem sietett a nagy óriás. A hó leesett már, s hóban nem szeretnek a nemes urak hadakozni.

A tizenhatodik nap reggelén már az utolsó töltenyek járták.

De hajnalban kigyulladtak a hegytetőn a váravart jeltüzek. — Ott közelít Wisznowieccky — kiálta Szobieszky katonáinak, s azzal csatarendbe állítva megtizedelt hadtestét, kiontott vele az ellenségre, melyet hátulról a hegyekről alárohanó Wisznowieccky fogott két tűz közé; a kozák és a tatár, a tizenhat napos ostromban kifáradva, kicéhezve, a szűk völgykatlanban megszorítva, tökéletes kudarcot vallott; Kalga szultán és Doroszenko attaman a harc estéjén békét könyörögve jöttek Szobieszky elé s térden könyörögtek tőle kegyelmet.

A podhaiczei győzelem megszabadítá Lengyelországot, csodamódon, s egész Európa visszhangzott a diadal híretől.

A podhaiczei hősök dandárát diadalkapukkal fogadta minden város, s mikor Szobieszky az országgyűlésbe belépett, az ország egybegyűlt rendei mind egy tömegben felálltak előtte, amit csak a királynak szoktak megtenni, s a kulmi érsek, a korona kancellárja, e szókkal üdvözlé őt:

— Te mentéd meg Lengyelországot! — S aztán hasonlítja őt Herkuleshez, Achilleshez, Apollóhoz, s nevezte őt a „*nagyok közt nagynak, a nagyobbaknál nem kisebbnek s a legnagyobbak közt egyenlőnek!*”

Szobieszky pedig azt felelé rá, hogy Isten menté meg Lengyelországot, s aztán beszélt igen egyszerű szavakban a diadal legnagyobb részeseiről, a közkatonákról, s kéitte a rendeket, hogy ebben a nagy lelkesedésben fizessék ki nekik a hátra levő zsoldjukat.

S tán kifizették? Azt nem tették. Mikor fizetésről van szó, akkor mindig „nye pozvolim!”.

XXVI.

Királyok változtak, hanem az udvari bolond megmaradt. A csörgősipka nem esett választás alá. A bohóc állását két hatalom biztosítá: az egyik a saját esze, a másik az osztrák

aranyak. A sipkájának a csörgése nem kevésbé tudott mosolyt varázsolni a mogorva arcokra, mint az erszényének csörgése.

A podhaiczei diadal után azt mondá Szobieszkynek a bohóc:

— Hallottad-e már az örömhírt, mely rád vonatkozik?

— Hallottam. A feleségem fiút szült nekem.

— Nem azt. A rendek téged akarnak megkínálni a koronával.

— Gyönyörű, ép, egészséges fiú!

— Te léssz III. János király, ha egyetértesz.

— Nagyatyja nevére Jakabnak keresztelték!

— A „koronák” pártolni fogják jelöltségedet — mondá

Wawra.

— Lajos király s az angol királynő tartották őt a keresztvízre

— folytatá Szobieszky.

— De hallgass hát rám, mikor én a koronáról beszélek.

— Ne beszélj nekem a koronáról, mikor én a fiamról szólok.

— Hallod? Híveid pártja ma éjjel Jablonowszkynál fog összegyűlni, odajöjj.

— Ma éjjel én a feleségem elé megyek, aki jön haza Franciaországból s hozza magával a kicsinyemet — mondá Szobieszky megcsókolva a levelet, melyben Mária Kazimira az édes örömhírt tudatá vele.

A bolond megrázta a csörgősüvegét.

— Kár, hogy kettőnk közül az egyik bolond.

Hogy melyik volt az, nehéz volna megmondani. Az-é, ki újszülöttének első mosolygását nem adta oda egy koronáért, s azt a csörgetyút, amivel csecsemő fia játszik, többre becsülte annál az arany jogárnál, amivel a — bepótlált lengyel királyok játszanak?

Szobieszky elment a felesége elé, őt fele úton elfogadni. S a lengyelek választottak aztán maguknak egy éppen nekik való királyt: egy tehetetlen nyomorékot, az ő „Piászt” vérből. Koributh Miskának semmije sem volt királyi, csak a

gyomra. Egy ülő helyében meg tudott enni ötszáz narancsot. Megválasztották királynak.

Wawra megmaradt annál is udvari bolondnak.

— Komám — mondá a királynak. — Teneked meg kellene házasodnod.

— Minek? — szólt Koributh Miska, a király. — Én nem vagyok „ember a háznál”.

— Van a római császárnak egy huga, Eleonora, vedd el: majd lesz az „ember a háznál!”

— Bíz az jó lesz!

Eleonora császári hercegnőnek derék, vitéz jegyese volt már akkor, a lotharingi herceg, Károly; annak visszaküldték a jegyűrűjét, a hercegnőt szánra tették, mert tél volt az idő; jégtől zajló folyamokon, hómezőkön keresztül, tíz mértföldet vágatva naponkint, elszállíták Lengyelországba s nagy hirtelen összeeskették a czensztoc Chaui kolostorban a szegény Koributh Miskával, Lengyelország királyával.

Ezzel a francia befolyás egyszerre ki lett szorítva az osztrák által. A francia udvaroncok kiszorultak a Viasdova palotából, helyet kellett adni a németeknek, s hangzott német szó a francia helyett.

A lengyeleknél akkor keletkezett az a népdal, aminek a refrainja így hangzik: „Poki szviát szviatem; Polak Nyemczovi nye bedzie bratem.” „Előbb lát a világ véget, mint jó barát lesz lengyel s német.”

A lengyel rendek dühösködtek a házasságért s a király miatt hazájukon álltak bosszút: hagyták dúlni az ellenséget. Mahomed szultán vezérei óriási haddal áraszták el Lengyelországot.

A nyomorék király aztán megbosszulta magát a rendeken azzal, hogy kötött egy csúfos békét a szultánnal, melyben tartományai felét átengedi a portának, s a megmaradt felét adófizetőjévé teszi.

Mahomed e békekötés után küldött Koributhnak egy pom-

pás elefántcsont dobozkát, abban volt a díszkafány, mely a lengyel királyt vazall-hoszpodárrá alázta le.

A diæta feloldított dühében s nem akarta elfogadni a kafányt, s felhívta Szobieszkyt, hogy űzze el trónjáról az áruló királyt.

Szobieszky annál jobbat tudott. Elűzte az ellenséget. A khoczi mi ütközetben megsemmisíté az egész táborn, mely Lengyelországot leigázni jött, s visszafoglalt mindent, amit a nyomorék király elvesztett.

Koributh Miska király pedig mégsem viselhette a díszkafányt, mert azon a napon, melyen Szobieszky negyven ezrenyi ellenséget levágott, ő is megtette a magáét; Danczig várostól ezer darab narancsot kapott ajándékba, s azt egy nap alatt mind megette. Másnap meghalt. Elmondhatni róla, hogy a csatáéren halt meg.

XXVII.

Most már csakugyan őrajta volt a sor: a mítoszi hősön, kiről meg van írva, hogy sasszárnyakon repült az ellenség elé s teknőnc lábakon közeledett a trónhoz.

A trónnak kellett eléje menni, hogy hamarább összetalálkozzanak.

Mikor a nyomorék Koributh ledült a királyi székből, lehetett-e egyébre gondolni, mint hogy helyébe a nemzet ünnepelet hősét ültessék?

Lehetett bizony! A megüresült trónnak akadtak vevői!

Ahová a német egyszer gyökeret vert, az ott megörökül. Az özvegy királynénak s vele együtt a trónnak kérői akadtak. Az egyik volt a hajdani völgénye; Lotharingi Károly, a másik bajor Fülöp. S egyik sem jött üres kézzel. Károly kilenc havi zsold kifizetését ígerte a hadseregnek, két új vár építését, öt-ezrenyi hadnak saját költségén tartását s örök szerelmet a királynénak. Fülöp megduplázott mindent, kivéve az örök szerelmet.

Két német párt küzdött egyszerre a lengyel trónért, s mind a kettő nem sajnálta a pénzt, amit a nemes urak mindenkor szívesen fogadnak.

A nagy választási országgyűlés Európa közfigyelme alatt ment végbe Varsóban. Országgyűlés, aminőhöz hasonlót azon század nem látott.

A megyék annyi követet küldtek, ahányat nekik tetszett, ha két jelölt lépett fel a követi megbízásért, nem veszték rajta össze, megválasztották mind a kettőt, ha három versenyzett, mind a hármat. Ahány jelölt pártot tudott magának csinálni, mind bekerült az országgyűlésbe.

És a követeken kívül joga volt a Kolón megjelenni minden nemesnek. A választási napon százezer lovas nemes volt együtt a Vola mezőn, az országgyűlés épületét körülfogva, s a százezernek mind joga volt koronát adni, vagy megtagadni, joga volt azt követelni és elfogadni.

A Kolóban összegyűlt ezer követ között egyetlenegnek a „nye pozvolim” szava elég volt megsemmisíteni az ajánlott jelöltséget, s ha a „szopa” és a „Kolo” megegyezett egy jelöltben, a százezer közül odakünn egyetlenegy hang „nye pozvolim” elég volt arra, hogy ne legyen belőle király.

Itt pedig már volt két jelölt, s mindegyiknek nagy pártja volt. S mindegyiknek a pártja jól meg volt vesztegetve.

Hiszen ily tömérdek hadat heteken át együtt tartani, etetni, itatni, ahhoz egy hadjárat költsége kell. S az előtanácskozás maga huszonkilenc napig tartott. És azalatt folyvást érkeztek újabb csapatok, a lengyel tartományok legtávolabb palatinátusaitól, sztarosztáikkal, élükön a pompázó főnemesek, kísérve cifra fegyverzetű német, oláh, kozák, tatár cselédnéptől, soknak magyar hajdú is voltak; előttük vitték a szalagoktól repkedő boncsukot, a hetmani jelvényt, a buzogányos bulevát aranyból, ezüsből. A lovak maguk, akkori divat szerint, megfestve tarkára, egyik párducnak, másik tigrisnek, sörényük, farkuk bíborpirosra, égszínkékre; a lovagok öltözete, fegyver-

zete ragyog a drágakövektől. Mikor együtt vannak, tengere az a drága prémnek, beszórva boglárokkal, miben mint hajók vitorláí repkednek a szélnek eresztett zászlók ezerével.

A harmincadik napon megérkezett maga a főmarsall, Szobieszky János. Őt is kísérte a pompa; különb, mint a többi. Száz lobogót hoztak utána, amit az ellenségtől foglalt el. Testőrségét kétszáz janicsár képezte. Ilyen másnak nem volt. Ezek voltak azok a janicsárok, kiket Khoczimnél a leg-hősibb védelem után foglyul ejtett, nyomban megkegyelmeztet, s akik attól a perctől fanatikus hívei lettek s legvitézebb testőrei; a meghódított ellenfél is imádta őt.

Az összegyűlt lengyel nemesség valóságos két táborra volt oszolva, mind a két fél a maga jelöltjeért kardot húzni kész. Nem királyválasztás szavazat szerint, hanem ütközet készült itt, ahol előbb megmártogatják honfivérben a koronát, úgy teszik a fejére annak, akié a csatatér marad.

A legdühösebb lárma benn az országgyűlésben folyt. Mind a két párt rajongott a maga jelöltjeért — az idegenért — akit soha sem látott. Nagy volt a lelkesedés! felvették az árát.

Ekkor lépett be a Kolóba Szobieszky. Mikor már a püspökök, a nagyhatalmak követői rekedtté kiabálták magukat. Megjelenése elcsendesíté a zajt, s egyenesen a szószékre lépett.

Hangja, ha akarta, a népviharon is uralkodott, most a csendben az is csendes volt és nyugodt.

Csak igazságokat mondott: felmutatá mind a két jelöltet egymás mellett, a lotharingit és a bajort, s kimondá mind a kettőről, hogy egyik sem való a lengyel trónra. Tegyenek le mind a kettőről a pártok, s válasszanak egy harmadikat, egy hőst, egy igazán királynak való férfit.

Mindenki feszült figyelemmel várta, mit fog mondani. Lesz-e bátorsága így szólni: „Magam vagyok az! én leszek királytok!”

Szobieszky meglepte mindannyit. Kimondta a nevet. „E férfi a nagy *Condé* herceg.”

E szóval szét volt robbantva egyszerre mind a két párt. Mind a kettőben nagy száma volt a francia szövetség híveinek, s azok innen is, túl is, tapsolni kezdtek a kimondott névnek, s a harmadik jelölt miatt felbomlottak a zárt sorok, megsemmisült mind a két párt, s csak egy kiáltás hangzott: „éljen Condé!”

De Szobieszky ellenfelei, a hírére féltékeny, nagyságára irigy Paz grófok, addig tudták halasztani a tanácskozást, míg beesteledett, s naplement után nem szabad királyt választani.

Egy éjszaka pedig hosszú idő: reggelig a két német párt jezsuitái teleharangozták a nemesi tábort Condé herceg cretnekségével, hogy nem hisz Istent, hogy pénteken húst eszik, hogy nem gyónik soha! hajnalra már egész tömeg volt, mely a Vola mezőn azt kiáltotta a nevére: „nye pozvolim!”

Nem volt hátra más, mint az ütközet! Kardra bízni a döntést: ki legyen a lengyel király?

Már éppen azon a ponton állt az országgyűlés, hogy minden ember kardot rántson s azzal adjon jelt a Vola mezőn dandárookra felosztott nemességnek az összecsapásra, amidőn a krakkói érsek felállva helyéről, jelt ad az egy sorban ülő főpapoknak s azok egyszerre rákezdek énekelni a „Veni Sancte Spiritus”-t.

A szent zsolozsmára egyszerre elhallgat az ádáz zaj. A tiszteletreméltó praelatusi kar az égi szent lelket hívta alá, az emberek térdre borultak.

S a meghívott leszállt!

Amint a zsolozsma után csend lett, felállt a helyéről Jablonowszky Szaniszló, Kis-Russia palatinusa s azt mondta: „Béküljünk ki, lengyelek! Ne vesszünk össze a németen és francián, válasszunk királynak egy lengyelt!”

E pillanatban egy vékony selyemzsinór, mely a török, tatár, kozák, svéd háborúk diadaljévényeiül elhozott zászlókat az elnöki szék mögött egy csomóba fűzve tartá, elszakadt,

(vagy tán elvágatott) s arra mind a száz lobogó egyszerre előre omlott, mint egy dícskőr terjengve szét az elnöki trónmennyeczet körül.

E zászlókat Szobieszky foglalta el mind. Hisz azt tudta mindenki.

Egyetlen rivallás tölté meg a Kolót.

„Éljen Szobieszky János! Éljen a király!”

Fredro Miksa kiugrik az erkélyre s kikiáltja e nevet a száz-ezernyi sokaságnak. És arra azután nem hangzik egyéb szó, mint Szobieszky neve. Akik Károly, akik Fülöp hívei voltak, letépték a jelölt tollait süvegeik mellől s nem gondoltak többé harcra, ütközetre: ebben a névben megtalálták a talizánt, melyen kibéküljenek; dandárról dandárra, egyik palatinusról a másikra terjed az üdvkiáltás, s az ellen-főurak, a Pazok azt látják, hogy híveik otthagyják a lotharingiai zászlót, s a Kolóhoz tódulnak, szavazataikkal megelőzni a többieket. Minden zászló meghajol előtte. A nép örömtől ittasul, az egész város megzendül az üdvriadaltól, Szobieszky ki van kiáltva királynak.

Ekkor megkondul az estharang. A diétát folytatni nem szabad. A királyválasztás második napja is eredménytelen marad. Estharangszó után tiltva van a s szavazás.

És ismét következik Varsóra egy izgalmas éj. Nem száll le álom e városta ma. Az utcákon lovas csapatok nyargalnak, hintók vágatnak végig, fáklyásoktól, kísérve, minden palota ki van világítva. A királyjelöltek pártjai, a Szobieszky-család ellenségei mindent megkísértenek, hogy a holnap reggeli választást megghiúsítsák. Egy „nye pozvolim” elég.

Elég. De annak ott kell hangzani a maga helyén.

S az egyesült nép: oroszlán, akinek a torkába kell dugni a fejét az ellenmondónak, s bizony leharapja!

A Koló minden bejاراتát, lépcsőit, gádorát elfoglalták a jó hazafiak, akik ismerik a maguk embereit, s akiről azt tudják, hogy Szobieszky ellensége, azt nem eresztik be a gyűlés-terembe.

A szavazásban meggátolni a lengyel nemest semmi hatalomnak sem szabad; hanem a fejét kettéhasítani a szavazás előtt a legközelebbi szomszédjának, szabad.

A Kolóba csak azok gyűlhetnek össze, akik a Szobieszky megválasztását akarták. Maguk a Pazok, a litvániai hetmanok, kinn rekedtek.

Paz Mihály, kit eltaszigáltak az ajtótól, pisztolyait ragadta elő, s belőtt a Kolóba velök, úgy kiáltá el tiltakozását; golyói ott füttyöltek el az elnöklő alkirály fülei mellett. Odabenn nem törődtek a kinn rekedt szidalmaival és golyóival; folytatták az értekezést. Egy ellenmondó hang sem jutott be.

De hátha mégis!

Emlékezünk még tán a szomorú alakra, ki János Kazimir alatt szétrobbantotta az országgyűlést a „nye pozvolim” szóval, s azóta elhagyott magányában ült egyedül, számkivetve minden emberi társaságból. Az utolsó lény is magára hagyta már: az elűzött asszony, kit meg akart bosszulni. Az megbocsátott már az ellene vétőknek, s visszatért eltiprói lábait csókolni; de a bosszú, ez megmaradt neki, az elátkozottnak.

Senki sem emlékezett már arcára, feljöhetett bátran Varsóba. Senki sem látott a szívébe, mit rejtegetett benne?

Ez az ember, Szcizinszky, elszánta rá magát, hogy ő szétrobbantja az országgyűlést, s megghiúsítja Szobieszky megválasztását egymaga.

Furfangosan kigondolt terv volt. — A Kolónak elnöki tribünje mögött volt egy roppant nagy kályha, amit olyankor, ha télen volt az országgyűlés, fűteni szoktak. Szcizinszky éjjel fölmászott a Koló tetejére s onnan a kürtőn át leereszkedett abba a magas kemencébe s várt, míg az elnök fölteszi a kérdést:

— Akarjátok-e Szobieszkyt királytoknak?

A második felhívásnál felemelte Szcizinszky a kályha tetejét, s kidugva rajta a fejét, bekiáltott a terembe éles, rikácsoló hangon:

— Nye poz

De a harmadik szót már csak a másvilágon ejthette ki, mert ott állt a kályha párkányára felkapaszkodva Matheinszky Máté s az hirtelen egy bárdcsapással úgy ütötte le az ellenmondó kidugott fejét, hogy az odagurult az elnök lábaihoz.

Az elnök a lába alá esett fő felett a napirendre tért át.

Harmadszor is föltekintte a kérdést:

Akarjátok-e Szobieszky Jánost királytoknak?

Az egész országgyűlés harsogtató: „akarjuk!”

De mikor minden elcsendesült, egy kiváló, csengő, határozott hang elkiáltá:

— Nye pozvolim! Én nem akarom!

Aki e szót kimondá, az maga volt Szobieszky János.

Mindenki bámulva tekintte rá, míg ő helyéről fölkelve szólt:

— Nem akarom, hogy királlyá legyen választva valaki az országban, amíg törvényeink meg vannak sértve, amíg egyetlenegy nemes akadályozva van e gyűlésben megjelenni; amíg a nemzet szabadságán a legkisebb csorba van ejtve. Nem akarom!

E varázslatos szavakra a bejáratokat elzáró tömegek félrevonultak, s belépett a Kolóba a két Paz hetman, a Szobieszky-család ősellenségei, a hősnek elkeseredett irigyei, versenytársai, Leonora bérencei, a lotharingiai herceg pártfőnökei.

Odamentek Szobieszky elé.

Paz Mihály így szólt hozzá:

— Te ma legyőzted magad, s ezzel legyőztél minket. Elutasítottad a koronát, s ezzel megttetted magadat királynak. Alávetted magad törvényeinknek s ezzel fölemelted magadat vállainkra. Kimondtad e szót: „nye pozvolim!” s ezzel lehetlenné tetted másnak, hogy azt kimondja. Neked, mint jelöltnék, nincs szavazatod. Királyunk lettél!

S a felrivalló ordítás százezer ajakról hirdeté, hogy Lengyelországnak olyan királya van, akit mindenki szeret, III. János.

Szobieszky még követelte a személy szerinti szavazást is.

Végbement az is, dándáronkint. És százezernyi szavazat között egy sem volt „nye pozvolim”.

XXVIII.

Még egy kísértet várt a megválasztott királyra.

Az özvegy királyné, Leonora hívei odamentek hozzá s azt mondták neki:

— Lásd, most erős láncokkal köthetnéd magadhoz a Szent Római Birodalmat. Válj el a feleségedtől: csak egy francia marquis leánya az, s vedd nőül Eleonorát, a római császár húgát.

— Fiamnak anyját taszítsam el magamtól? — Szólt Szobieszky. — Akkor tartsátok meg a koronátokat.

S elutasította egy császárléányt, hogy felemelje a trónra D'Arquien Mária Kazimirát, akit szíve szerint szeretett.

XXIX.

Tehát Szobieszky János király volt már, és D'Arquien Mária Kazimira királyné. De még nem voltak megkoronázva. **S a koronázási ünnepély nagy pompa volt Lengyelországban.**

Hanem III. János azt mondta az ország nagyjainak hogy: „Hagyjuk most azt a pompát, ráérünk még arra: most nekem elébb való dolgom a törököt meg a tatárt kiverni az országból. Az ellenség Lemberget ostromolja már. Én odasietek. Azok majd ismernek korona nélkül is.”

Csak az volt a kérdés, hogy ami költséget az országgyűlés a koronázási ünnepélyre megszavazott, ugyanazt engedje a királynak a hadsereg ellátására s az ország megszabadítására fordítani. Ki mondhatott volna ellent?

Egy ember mégis akadt, aki ellentmondott. Nem jegyezzük fel, hogy hitták. Minek a Herostrateseket emlegetni? Neki inkább kellett koronázási parádé, mint Lemberg felszabadítása. A „nye pozvolim!” elkiáltása után szerencsésen kiugorván az utcára, a többi követek utána szaladtak, elérték. Ott már haszontalanság lett volna őt agyonütni, mert a szavát ott hagyta az országgyűlésben; hanem elkezdtek vele alkudozni, hogy jöjjön vissza a Kolóba, s ott vonja vissza a liberum vetóját; adnak neki ezer aranyat. Utoljára felverték az ajánlatot húsz-ezer aranyra. A nemes úr rongyos volt, kardja, sarkantyúja rozsdás; hanem azért attól, amit egyszer kimondott, el nem állt húszezer aranyért sem, egész Varsó városért sem.

A diæta szét lett robbantva.

Ekkor aztán Szobieszky János a saját királyi hatalmánál fogva kezdett el hadsereget gyűjteni, testőrség címe alatt, s vaskézzel hajtott be minden adót és tartozást, hogy pénze legyen a hadviseléshez.

Lett azért nagy zúgolódás.

A bécsi udvar szította a tüzet, nem bírva elfelejteni Eleonora királyasszony megszegyenülését, Wawra keze dolgozott az összeesküvők között.

Szobieszky régi családi ellenségei ligát kötöttek, s abba sok régi hű barátja is be lett vonva. A tiszta vérű nemes urak, kiknek a nyaka semmi jármot nem akart eltűrni; kik előtt a nemzeti hősnek babérkoronáit eltakarta a fejedelmi süveg, mihelyt azt valósággal viselni akarta a király. Még Wisznowieczky is beállt a ligába.

Az összeesküvők gyűlésén a büszke Paz Gáspár felsorolá János királynak rettentő bűneit: hogy az ősi szabadságot tiporja el és zsarnoki kézzel markol a nemzet szentséges jogai közé.

— Noha ezek mind igazak, — mondá a vén Wisznowieczky (aki nem volt osztrák-párti, hanem republicanus), akkor az ilyen szörnyeteg nem érdemel mást, mint hogy megölessék.

Azért, hogy a hazát megmentette, megérdemli, hogy mauzóleumot emeljünk neki, de azért, hogy a szabadságot elvesztette, megérdemli, hogy alatta feküdjék.

Wawra odasúgott Paznak. (Ez az eredmény nem volt a bécsi tervek sorában.) Paz megértette az intést.

— Nem úgy, öreg barátom, — mondá. — A megöletés tisztességében csak azokat a királyokat szokták részesíteni, akik Isten kegyelméből uralkodnak. A mi királyunk nekünk csak legelső szolgánk. Azt nem illeti az a dicsőség, hogy Brutus és Cassius törei halhatatlanítsák emlékét. A választott királyt, ha vétkezik a *köztársaság* ellen, elítélik és becsukják. A szomszéd magyaroktól tanultuk ezt. Zsigmond királyt, mikor kihágást követett el, törvény elé állították, mint egy közönséges nemes embert, fejére olvasták a törvényt s becsukták Siklós várába s leültették vele a fogságot. A mi királyainkat nem szabad ahhoz szoktatni, hogy ők rendkívüli törvények alatt állanak: hogy nekik csak a halál parancsol. Tanulják meg, hogy büntetésök egyenlő a köznemesével.

De hasztalan volt Paznak minden sophismája s Wawrának minden csillapítása, az összeesküvők többsége azt határozá, hogy Szobieszkyt, a szabadság-eltipró zsarnokot meg kell gyilkolni.

Ez nem volt Wawrának kedvére. Neki az volt Bécsből utasításul adva, hogy a lengyel udvarnál, akárkinek a királysága alatt, igyekezzék a francia befolyást kizárni, s az osztráknak ajtót nyitni; hanem, hogy ott forradalmat és királygyilkolást tervezzen, azt nem köszönték volna meg neki.

Wawra azt tette, hogy elárulta Szobieszkynek az összeesküvők tervét.

— Meg ne nevezd őket — mondá János —, úgy is tudom, hogy kik azok. Eredj vissza hozzájuk és mondd meg nekik, hogy ne törjék azon a fejüket, hogy mely helyen és mi módon öljenek meg. Mert én holnap olyan helyre fogok menni, ahol minden órában és százféle módon megölhet valaki, de ami

mégis olyan hely, ahol az összeesküvők semmiképpen meg nem ölhetnek engem. Találgassátok, hol lehet az.

Azt ugyan az összeesküvők semmiképpen ki nem tudták találni, míg másnap azután meg lett előttük oldva a talány.

Szobieszky János egész testőrhadával s felfegyverzett jobbagyaival elment a töröktől ostromolt Lembergbe. Ott valóban minden órán megölhette őt valaki, de az összeesküvők nem.

A leMBERGI hadjárat annyi fényes történelmi ténnyel van tele, hogy a regény maga csaknem eltűnik közöttük.

Ott van egy hős leánynak az epizódja: Visoczka Zenobiáé, aki hazája veszedelmében elhagyta családját s elment azt védelmezni a leghatalmasabb fegyverekkel, amikkel a nők harcolni tudnak; a női csáb, bűbáj, szépség fegyvereivel: bejutott a szultán háremébe, meghódította az ellenséges ország fejét magát, első kegyencnője lett a padisahnak: egy rózsás ujjával hadseregeket tett semmivé, amiknek Lengyelország ellen kellett volna indulniok. Fömládozta a „szívét”, hogy megmentse a nemzetét.

Kétszáz ezernyi had indult ki Sztambulból, s azok között a „halál”-legió. Tizenkétezer janicsár önkéntes, aki „halálvitéznek” nevezte magát. Kara Mehemed volt az előhad vezére. Ugyanaz, akit Szobieszky Khoczimnál oly csúfosan tönkre vert. Azóta a vezér gyalázatos számkivetésben élt. Most előhozatta őt a szultán, s kardot adott a kezébe. — „Itt van a kardod, fend le a csorbáját; ha verve térsz vissza, itt vágatom le a fejedet ugyane seregek előtt.” Ekkor egy lengyel kém hozta a szultán elé. — „Jól megnéztél mindent?” — kérde a szultán s azzal egy erszény aranyat adott át neki. — „Tehát menj a királyodhoz haza, s beszélj el neki, hogy mit láttál.”

Ennek a hadseregnek kellett Lengyelország ellen indulni. Lipót császár követői ösztönözték a portát, hogy támadja meg a lengyel királyt. Hanem egy gyöngéd kéz keresztülhúzta számításait; Zenobia addig suttogott a szultán fülébe,

míg az a rettentő hadsereg felét az orosz cár ellen küldte Ukániába s az óriásnak most már csak fél karja volt Lengyelország megtámadására. — Az is elég volt akkor a lengyelnek. Egész hadserege Szobieszky testőrhadából és jobbágyaiból állt.

Az összeesküvők nem követték őt oda, csupán Wisznowieczky ment utána.

Mikor utolérte, azt mondá neki:

— Mikor a trónon ülsz, akkor félj a kezemtől! De mikor lovon ülsz, vagy a sátorban fekszel, akkor bízd rám a fejedet, az én testem védelmezi azt!

Egy hősnő neve van feljegyezve e hadjáratból, Chrazanovszky Helené, kinek a férje, Chrazanovszky Samu, tartá fel Trembowla várában Ibrahim vezér táborát, míg Nuraddin Lemberget ostromolta. Rommá volt löve már az erőd, s négy visszavert ostrom után egyébre nem lehetett gondolni, mint a feladásra. Ekkor Helena két tört mutatott a férjének: — „Ha feladod a várat, az egyik törrel téged öllek meg, a másikkal magamat.” — Ő maga az ostrom viharában ott járt a leg-sűrűbb golyózapor közepett s kergette vissza a helyeikre, akik a vész elől megfutottak.

Ez mind a történelemé, ez nem regény; de végigvonul mégis az egész hőskölteményen az az uralkodó eszme: a szerető szív gondolatja, mely, miként az ocean láthatlan ázalagjai képesek az egész vízgyetemet átvilágítottá tenni: ez is hozzáadja tüneményes fényét a nemzetélet nagy forrongásaihoz.

Mikor Szobieszky megérkezett Lembergbe, saját seregénél tízszerre erősebb ellenfélt talált maga előtt. Annyi volt előttük a sírásó, hogy bízvást halottaknak nevezhették magukat.

És akkor az jutott neki eszébe, hogy meghívja magához a feleségét. Jöjjön oda gyermekével együtt vele eltemetkezni.

Más időben aggódott miatta, mikor maga csatába indult, a nőt elküldte Párisba. Akkor reménylette, hogy győzni fog. Most csak arra volt készen, hogy dicsőségesen eltemeti magát.

Ehhez meghívta a feleségét és a gyermekét is, hadd temetkezzenek egy sírba.

És Mária Kazimira megjelent férje hívására gyermekével együtt a sírhalomnak szánt városban.

A körös-körül füstbe, lángba borult láthatár hirdeté, hogy a tatár—török tábor zöme a fővezérrel együtt megérkezett.

Augusztus 24-e volt, legforróbb nyári nap; délután négy órakor a Lemberg körüli halmokról özönlött alá az ellenséges tábor. Szobieszky elhatározá, hogy nem várja be a támadást, hanem ő maga indul ellenére rohammal.

Halálmerénylet volt az!

Wisznowieczky odaborult a lábaihoz, átölelte térdeit, úgy könyörgött neki, hogy ne vigye a biztos mészárszékre királyi életét.

Szobieszky keserűen mondá neki:

— Csinálok magamnak egy mauzóleumot, hogy alatta feküdjem. Dicsőt, de drágát. Nektek nem kerül semmibe: csak hazafiak csontjából lesz rakva. Az alatt fogok fekünni.

— Felejtsd el, amit mondtam! Engedd, hogy jóvá tegyem halálommal. Engedd, hogy én vezesse rohamra a sereget.

— Te is ott fogsz lenni. És látni fogod, hogy hal meg a zsarnok, akit nemzete halálra ítelt.

És neje, kis gyermekével együtt nem váltá fel a könyörgő főurat, hogy őt visszatartsa. Ő azalatt, míg férje a harcba rohant, ott térdelt a templomban, a nagy nemzeti vértanú, Kostka Szaniszló szobra előtt s Istenhez imádkozott segítségért.

Szobieszky azt mondá lovas dandárainak: „ma csak karddal fogunk harcolni, nincs szükség a dárdákra!” s azzal elszedette a lovasoktól a lándzsákat s mind azokat kitűzette a halmok mögé, az utak árkaiba, hogy messzire csillogó hegyeikről azt higgye az ellenség, mintha ott még tartalékhadak állának készen.

S egy tartalékhad csakugyan segélyére sietett.

Szobieszkyt úgy hívták gyors hadműveleteiért, hogy „*vihar*”. Testvére érkezett meg: az igazi *vihar*.

Az északi láthatár egyszerre elborult s égre emelkedő porfelleget hajtva maga előtt, rohant a zivatar a síkra alá. Az égi és földi csodáknak napja volt ez. Az afrikai hőségre hirtelen oly hózivatar következett, mintha a Nemere tartaná a megnyezőjét: hózivatar és mennykőhullás, közbe pedig kardcsattogás és csataordítás. — Szobieszky, szövetségesével, a hóviharral együtt támadta meg az ellenséget. Neki barátja volt a hideg szél, a hó, amannak megölője. — Őneki hadi terve volt, jól kiszámított, összevetett praktika, amaz azt sem tudta, merre van előre, merre hátra. János király maga rohant dandára élén az első támadásra, s Nureddin seregei szétbomlottak előtte. Az oldala mellett vágtható marseille-i érsek alól két lovat kilőttek a csatában; a királyt nem érte semmi vész. Az ellenség óriási tömegei egymást gátolták mozdulataikban. Szobieszky, ha egy helyütt szétzavart egy dandárt, azt hagyta futni, maga a másik ellen fordult s ott jelent meg, ahol nem várták a sűrű hófúvásban. Nureddinnek egész rengeteg tábora szétrobbant — a két „*vihar*” előtt, s azok üldözik őt naplementig, míg szétverték tökéletesen. Mikor alkonyatra a vihar elcsendesült, Mária Kazimira királyné Lemberg fellegvárának ormáról széttekinte, egy nagy szemfedelel látott maga előtt, mely a megölt ellenséget takará: a hómezőt deréknyárban, s e hómezőn visszatérő férjét és hőseit az elfoglalt zászlókkal.

XXX.

Megmondta azt a „fekete tyúk”! Mikor Lemberg alá megérkezett a nagy derékhad, az ütközet előtt a tatár szultán jóslatot tartott. A tatár augurok egy fekete tyúkot bocsátottak szabadon. Ha az Lemberg felé fut, akkor bizonyos a diadal. Egyszerre azonban a fekete tyúk visszafordult s ijedten repült vissza a török táborba. Ez vészjel volt. Meg volt jósolva a nagy

kudarc előre. Még egy ostoba tyúknak a röpte is befolyással bír az ütközet eldöntésére. A tatárhad előre látta, hogy megverik.

A vihar elmúlt, de Szobieszky megmaradt viharok; tovább verte a futó Nuredint, megérkezett Trembowla alá, hol Ibrahim az ötödik rohamot intézte a hős Chrazanovszkyak ellen. Egy dombtetőről húsz ágyú dőréjével adta hírül az ostromlottaknak, hogy megérkezett fölmentésökre, s az ősz muzulmán futva vitte vissza vert seregét a Dnieszteren és a Pruthon, a Dunán innen meg se szállt pihenni. Szobieszky ötezer vitézzel üldözte a százötvenezernyi ellent.

Istenkísértésnek látszott; — Isten ítélete volt az!

Wisznowieccky és mindazok, akik János király ellen összeküldtek, odagyűltek most köréje, nem hogy a zsarnok ellen hozott halálítéletüket végrehajtsák, hanem hogy őt a haláltól megőrizték. Szobieszky rohant előre: Ők mindenütt az oldalán. — „Bocsáss meg! Felejtsd el a bántást! Tartsd meg magadat!”

Nem engedett nekik. — „Mennem kell előre, amíg meg nem halok. Meg kell halni annak a királynak, akinek van egy embere az országában, aki őt nem szereti!”

Rettenetes mondás volt! S aki azt kimondta, annak azt megtenni is volt bátorsága. Egyik csoda után a másikat követte el. Csoda volt minden győzelme, csoda volt életben maradása.

Utoljára azt tették vele az összeesküvők, hogy mikor már a Dnieszteren is átkergette az egész török hadsereget s készült azt még tovább is úzni, akkor felgyújtották előtte a Dnieszter hídját Khoczimnál. Ezzel gyökeresen meg lett akadályozva, hogy fogadását megtarthassa, hogy meghaljon.

Akkor azután odamentek hozzája, körülvették, meghajták előtte térdeiket, s mindnyájuk nevében az ősz Wisznowieccky így szólt hozzá:

— Most már az a király vagy Lengyelországban, akinek egy embere sincs, aki őt ne szeresse, nekünk sincs egyéb dolgunk, mint hogy téged vigyünk Krakkóba megkoronázni.

Ezzel egy fejezet be lett rekesztve a Szobieszky család regényében.

Többé orgyilokkal nem fenyegette őt senki.

És még egy csodát jegyzett fel a történelem, amit a világszellem asszonykézre bízott. — A szerály első asszonya, a „sultana asszeki”, a szép lengyel hölgy rávette a szultánt, hogy kössön békét Lengyelországgal, s fordítsa egész erejét Bécs ellen. Hasztalan volt a római birodalom minden követneinek cselszövénye, Sztambulban úgy, mint Varsóban, megbuktatta őket az első és örök nagyhatalom, mely áll azóta, amikor csak egy nagyhatalom volt Európában, s áll most, amikor a sajtóval együtt hatot csúfolnak így, és állni fog örökké: a női varázs.

A diván békét kötött Szobieszkyvel, s a lengyel országgyűlés egyhangúlag határozá el a király és királyné megkoronáztatását.

A krakkói székesegyházban az oltár előtt két sorban vannak eltemetve a megholt királyok. A lengyel királyokat kétszer temették el: rögtön haláluk után a varsói egyház sírboltjába; ott vártak azután, amíg egy új király érkezett, aki megérdekelte, hogy egész pompával koronázzák meg a krakkói székesegyházban. János Kazimir és Koributh Mihály előkerültek koporsóikban a varsói kriptából s az ő hatlovas gyászszekereik nyiták meg a koronázási menetet. A gyászszekér után járult gyalog és hajadonfővel az élő király és a királyné. A koronázás a gyászpompával kezdődött. A koporsókat letették a ravatalra, s akkor őt herold lovagolt be a templomba, feketével bevont paripákon, a királyi és hadvezéri jelvényeket hozva kezében, koronát, jogart, ország almáját — kardot és lándzsát. Azokat a két koporsó fölött darabokra törték. Csak ekkor lett megszüntté a megholt királyok uralkodása, csak ekkor léphetett helyökbe az új király.

Egész Lengyelország színe, java ott volt a koronázáson. De meg a salakja is. Több mint ezer volt a nyavalyatörősök száma, kiket akkoriban ördögösöknek neveztek, s kik az

ország minden részéből összegyülekeztek rémordításaik kardalával megdicsőíteni az ünnepélyt. E szerencsétlenektől hemzsegett Kis-Lengyelország. S az volt a néphit, hogy akit azok megáldanak, az szerencsés lesz teljes életében. De mikor aztán Olszovszki, az ország prímása, elmondá a fényes templomi gyülekezet előtt, miket tett az országért Szobieszky, s mennyi része volt tetteiben Mária Kazimírának, mikor Szobieszky homlokát hétszer fölkenve a szent chrysmával, a koronával érinté, s azután a királynénak intett, hogy készüljön a korona elfogadásához, amidőn annak haját egészen le kellett bontani, hogy az aláomló gazdag hajsátor, mint egy második királyi palást, takarta be egész sarkig: akkor a templomot betöltő fényes ünnepi sereg örömkialtása még az ördöngösök ordítását is túlhangzotta.

S a király koronázási pompáját emelték az európai hatalmasságok fényes követségei, egymással versenyző fényes kíséreteikkel, ott volt a perzsa sah küldötte is, keleti pompával ragyogó dandára élén; de a legfeltűnőbb alak volt valamennyi idegen fényes úr között egy kicsiny kis ország uralkodójának, Apafi Mihály, Erdély nagyfejedelemének követe: Thököly Imre. Ekkor még csak magyar főnemes, de nemsokára a magyar szabadságharc vezére, s nemzeti király.

E koronázási nappal Lengyelország történetében egész fordulópont állt be. A török szultán még egy sikertelen ostrom után, mely ismét Szobieszky és Mária Kazimira egyesült hősi erőfeszítésén tört meg, békét kötött Lengyelországgal; Fedor cár meghalt, s utódjának még sok baja volt saját országa népeivel, Lengyelországot senki sem támadta meg, de mindenki versenyzett a barátságáért, Európa első hatalmasságai. S a lengyel e rokonszenvet, e sokaktól kért baráti jobbot egy szegény, elnyomott, szenvedő nemzetnek adta önként: a magyarnak.

Szobieszky megszerette Thököly Imrét az első találkozás óta, s engedélyt adott rá Boham lovagnak és Lubormirszky-

nek, hogy a magyar szabadságharcosok számára segélycsapatokat toborozzanak. A két vezér hatezer harcossal kelt át a Kárpátokon, s segített Thökölynek diadalmas hadjáratában Lipót császár hadseregei ellen; míg a Duna felől ugyanazon roppant ozmán tábor, mely azelőtt Lengyelországot ostromolta, irányt váltva, a római birodalom ellen nyomult előre. XIV. Lajos seregei is mindenütt győztek a császári seregek fölött. A római birodalom napjai meg voltak számlálva.

Ámde még nem volt a jezsuita fegyvertár kiürülve egészen.

Ha nem sikerült Szobieszkyt a diétán megbuktatni, a harctéren megtörni, palotájában meggyilkolni, vagy jellemében megfordítani, ha diadal kísérte minden téren: még volt egy tér, ahol nincs legyőzhetlen ember, még volt egy fedetlen része a hősnak, amit nem véd meg semmi páncél. A jezsuiták tudnak mérget keverni — tál nélkül is.

Szobieszky boldog férj volt. A legszebb és a leghívebb asszony férje. Mikor Mária Kazimirát megkoronázták, mindenki azt kiáltá körüle, hogy „éljen az első asszony, a legszebb asszony, a legjobb asszony Lengyelországban!” S ő maga is ezt kiáltotta.

Mikor a korona érte Mária Kazimira fejét, akkor a királyné magas jó reményben volt, abban az állapotban, amikor még a római köztársaság is királynőnek tekinté az asszonyt, s lictorai tisztelegtek előtte az utcán. Ketten lettek megkoronázva: ő és a szíve alatt hordott gyermek (akit ezért jobban is szeretett mindig az elsőszülötténél).

Lebetegedését Párisban akarta bevárni, királyi komája, XIV. Lajos udvaránál, s előre küldé Bethune-t, hogy fogadtatását előkészítse.

XIV. Lajos ez alkalomra a hercegi *kék szalaggal* szándékozott feldíszíteni Szobieszkyt.

Ha Koributh Mihályt a római császár az aranygyapjas rend szalagjával tünteté ki: úgy következett, hogy a francia király

meg Szobieszkyt tisztelje meg a francia trónnak e legfényesebb díszajándékával.

A jó D'Arquien, az öreg, azonban még mindig csak duc és père volt — kis betűvel; s Mária Kazimira azt a kegyet kívánta a francia királytól, hogy adja inkább a kék szalagot „atyjának”.

A rioux-i hercegség éppen megürült, s D'Arquien marquisnak még akkor megígérte a hercegi címet XIV. Lajos, mikor Gonzaga Máriát rábírta, hogy menjen el királynénak a vén Ulászló mellé. Egy kis, nagyon megérthető hiúság is járult ez óhajtáshoz. — D'Arquien Mária Kazimirát a hétszer felkent chrysuma-olaj nem óvta meg attól, hogy a versailles-i udvarnál a királyné és a kegyenc-hölgyek azt mondják neki: „hogy van ön, marquisnő?” Mert hisz egy „lengyel” királynét csak nem szólíthat a francia királyné „testvérnek” s a francia hercegnők nem címezhetik „felség”-nek! De ha egyszer francia hercegnő a címe, akkor legalább azt meg kell neki adni.

Tehát a rioux-i hercegséget kérték XIV. Lajostól D'Arquien papának, s semmi ok nem volt reá, hogy ez meg legyen tagadva.

Egy napon, mikor már a királyné éppen csak Bethune visszaérkeztére várt, hogy Franciaország felé útra keljen, Wawra, az udvari bohóc meséivel mulattatá a türelmetlenkedő úrnőt.

— Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy ifjú lovag, ki a távol sarmaták országából elvándorolt a fényes Versailles-ba, s beállt a francia király testőrhadnagyának. A fiatal sarmata délceg ifjú volt. Lutetia hölgyei bolondultak utána. Egynek közülök, a szép Brisacier asszonynak aztán az ifjú testőrhadnagy segített észére térni. Derék pénzváltó felesége volt a hölgy, aki nemigen vette észre, ha a pénzei közé egy hamis veretű is keveredett. Az ifjú testőrhadnagy azután tovább ment s lett belőle király. Mikor aztán már király lett és sok pénz megfordult a kezén, egyszer a hamis pénz is visszakerült hozzá, s azt mondá neki: „Apám, nem ismeresz? Pedig a te képed vise-

lem!” — Traillom lárom! — Ilyenek a testőrhadnagyok mind!
— „Az ördög tud felőled valamit!” felelt mogorván a király.
— Ilyenek a királyok mind!

A féltés lángra volt lobbantva Mária Kazimira szívében.

— Mit tudsz te e dolgról?

— Én nem oly sokat, mint egy karmelita, aki fontos levelekkel érkezett III. János királyhoz Versailles-ból.

— Hozd ide nekem azt a karmelitát!

Wawra előkészíté a francia szerzetest, aki azután elmondá a királynénak az egész regényes történetet: miszerint Szobieszky János, mikor még fiatal testőrtiszt volt Lajos udvaránál, szerelni viszonyban állt egy madame Brisacier-val. E barátság következménye volt egy ifjú Brisacier, ki jelenleg a francia királyné belső titkársa. Most, midőn Szobieszky világszerte felmagasztaltatik, Brisacierné eljöttnek látta az időt, hogy gyalázatából dicsőséget csináljon, s fiának bevallja, hogy ő a dicső Szobieszky Jánosnak a gyermeke. E reményteljes sarjnak fényes eredetéhez méltó név és állás kell. A francia királyné a nagy Szobieszky iránti hódolatát véli azáltal kifejezni, ha azt kívánja, hogy a rieux-i hercegség az ifjú Brisacier-nek, Szobieszky természetes fiának adományoztassék.

Egy vesztett ütközetnek a híre nem lett volna olyan rettenetes Mária Kazimirára nézve, mint ez a rágalom.

Mert rágalom volt az elejétől végig.

Szobieszky azt felelte feleségének: „Esküszöm neked, hogy te voltál első, te vagy egyetlen szerelmem. Kívüled más asszony nem létezett reám nézve soha”.

Az ilyen esküt még egy király szájából is nehezen hiszik el.

Aki XIV. Lajos udvaránál mint testőrtiszt szolgált valaha!

Hasztalan mondta el János neje előtt fiatal éveinek történetét, ami csak a küzdelmek, komoly tanulmányok, férfias testgyakorlatok, vészterhes utazások szakadatlan krónikája volt, hogy büszkesége, magas vágyai úgy betölték egész lelkét, miként annak gondolatja sem lehetett hiú kedvcsapongások

után: a nőt sohase nyugtató meg egészen. Az ilyen tövis benn török.

S még azt, hogy e titkot megtudta, megbocsátotta volna a nő: de azt, hogy mások is megtudták, azt nem bírta elviselni. Ez eset óta mind a sírig gyötrötte magát és saját gyötrelme által a férjét féltékenységgel. Levelei, miket a táborozás alatt férjéhez írt, s annak a válaszai mind tanúskodtak a kínos lelki állapotról. A királyi pár boldogsága meg volt mérgezve.

S aztán voltak, akik a rágalmat világhírűvé tudták tenni. Megnyerték a francia királynét magát, hogy írjon leveleket Szobieszkynak Brisacier elismerése végett; eleresztettek a közhír szárnyára egy mendemondát, hogy Brisacier egy száz-ezer talléros kötelezvényt küldött Szobieszkynak azért, hogy őt, mint természetes fiát, ajánlja a rieux-i hercegségre, s hogy Szobieszky azt elfogadta. Ó! a lengyel király! a korona nélkül is dynasta! Ki milliókat dobott oda saját kincstárából, ha szüksége volt rá a közügynek, vagy köznyomornak, de aki vesztegetésre soha egy lengyel garast ki nem adott: hogy ez engedje most magát megvesztegetni pizok pénzzel, egy nyomorult kalandor által, kinek soha száz tallér sem volt együtt a zsebében! — Elhitték! — Hiszen mentül eszeveszettebb a rossz hír, s mentül fényesebb, magasabb az ember, akiről azt kiáltják, annál kedvesebben fogadják azt. — Párisban chansonnete-eket írtak e tréfás esetről, s Mária Kazimirának azt is hírül hozták.

A királyné akkor aztán azt mondta, hogy nem kell már a „cordon bleu” se az apjának, se a férjének; legyen a rieux-i herceg, akinek tetszik; a jó D’Arquien csak maradjon tovább is duc kis betűvel; ő maga sem utazott el Párisba; hanem otthon maradt a keserűségével.

Talán e lelki harcnak volt befolyása másodszülött gyermekének lelkületére. Az a bátyja elleni gyűlöletet elhozta magával a világra, mely gyűlölet végzetessé lett Lengyelországra nézve.

Végre Szobieszky maga is tűrhetetlennek találta a Brisacier-vel

való bosszantást, s a francia királyhoz fordult emiatt. XIV. Lajos igazságot szolgáltatott neki. Brisacier anyját bezáratta a Bastille-be, a nyomorult kalandor maga megszökött, s hol orosz, hol angol szolgálatban folytatta vakmerő vállalkozásait; utoljára Amerikában veszett el.

Hanem két dolog megmaradt belőle, amire valakinek szüksége volt: a lengyel királyi párnak megzavart házi boldogsága s a lengyel udvarnak elhidegülése a francia iránt.

XIV. Lajos sejtette, hogy a lengyel királyi párból legalább az egyik fél fel van ingerülve ellene, s ez nagy baj volt ránézve. Vitry, a püspök, csak hivatalos képviselője volt Franciaországnak Varsóban, az igazinak Bethune marquisnak kellett volna lenni, aki e szolgálatáért gazdagon mért évdíjt húzott. A francia király gyanakodott Bethune-re. Ez is veje volt D'Arquien marquisnak, aki nem kapta meg a hercegséget. S a feleségek haragja olyan betegség, ami a férjekre elragad.

Nem volt fölösleges még egy második titkos követet küldeni Varsóba, aki az első titkos követ eljárására felügyeljen.

Elküldték Varsóba Gravel marquis-t.

XXXI.

Gravel marquis tökéletes udvaronc volt, aki az első tekintetre kitalálta, hol kell hozzákezdenie a feladatához.

Bethune marquisnő szép asszony volt — és ezt tudta.

A két D'Arquien ikertestvér mintha teljesen megosztott volna a Gonzaga-örökségen, amit eltitkolt anyjuk hagyott rájuk: Mária Kazimirának jutott minden büszkeség, nagyravágyás, hűség, szenvedély; Leonorának minden könnyelműség, csapodárság, élvhajászat, a Gonzaga-vérből.

Mária Kazimira egy koronához juttatta férjét, Eleonora is szerzett a jó Bethune-nak koronát, de amiről jobb nem beszélni.

Gravel ott kezdte félhivatalos küldetését, hogy egész hódolatával fordult a szép főkincstárnokné felé. Törekvései nem

maradtak sikertelenek. A marquis délceg férfi volt és finom társalgó. — Nemsokára azon kedvező üzenetet küldhette haza Versailles-ba, hogy minden a legjobb kerékvágásban van: a francia befolyás helyre van állítva.

Csakhogy a bécsi udvarnak is ott voltak a szemei, hogy mindent meglásson. A bohóc Wawra észrevette a veszedelmes sakkhúzást, s tudott tenni róla.

A szép francia lovagot meg lehetett buktatni — egy még szebb olasz lovaggal.

Ilyen is állt készen.

A bécsi udvarnál volt egy fiatal olasz nobili, nápolyi születésű: Sardis Beppo. Férfi, aminő az asszonyok ideálja. Fenékgig romlott szív, csábító szép arccal. Ezt küldték el Varsóba, mint rendkívüli követet.

Az olasz értett a megbízásához. A franciától még nem foglaltak el oly hirtelen első ostrommal egy várat, mint Sardis lovag Gravel marquis-tól a szép Eleonora szívét.

Az előbbi szerető el lett feledve.

De Sardis lovagnak nem ebből állt minden feladata; hanem a franciát egész királyostól kiűzni Varsóból.

Mikor már egészen bírta a hölgy szívét, akkor elkezdte a féltékenyt játszani.

Egyszer, egy boldog pásztoróra után, ezt a talányt mondta a nőnek:

— Találd ki, mi az: ami, ha nagyon kevés, akkor sokfelé elosztható, ha nagyon sok, eloszthatatlan.

A nő kitalálta: — a szerelem.

— Olyan az enyim, mint az az utolsó.

— És az enyim?

— Mint amaz első.

— Nézzed, neked adom azt a gyűrűt, amit ősanáimon kezdve valamennyi asszonya családomnak csak akkor adott oda valakinek, ha igen nagyon szeretett. Én nem adtam azt még senkinek. Egy csontkarika csupán, ami körül a leghűbben

szerető asszonynak egy hajszála van tekerve. Ezért a gyűrűért, akik elajándékozzák, elkárhoznak: úgy szeretnek.

— Szívem fölött fogom viselni — mondá az olasz. — De ha már most ideadtad azt, ami drágább volt a gyémántnál, add ide azt is, ami olcsóbb a szemétnél. Gravelnek a leveleit, amiket hozzád írt.

— Ah! Te azt hiszed, hogy azokból mást tudhatnál meg, mint azt, hogy ő szeretett engem; de én őt soha?

— Hinném, ha látnám — szólta az olasz. És pedig nem azt akarta ő megtudni Gravel leveleiből, hogy volt-e a francia boldog, hanem azt, hogy kezdett-e Bethune marquisnővel politikai cselszövényt?

— Győződjél meg róla — szólta a delnő, s odavezette Sardis lovagot írószekrényéhez.

Az a szekrény az asztalos művészet remeke volt: fiókja nem nyílt kulcsra, hanem talányra. Egy sor billentyű volt az alján, melyeknek kombinált megnyomására lehetett csak azt kihúzni. Aki a talány betűit nem ismerte, fel nem nyithatta azt. Annyira azonban ki lehetett húzni a fiókot, hogy egy tollszárnyí nyílás támadjon rajta, amikor egy rejtett gép oly dobolást, csengetést, kerepelést támasztott a szekrény belsejében, hogy azt az egész palotában meg kellett hallani. E stratagema mellett más, mint aki a billentyűk titkát bírta, még csak kísérletet sem tehetett a szekrény felnyitására, anélkül, hogy magát rögtön elárulja. Itt tartotta Leonora Gravel leveleit. A fiókot egyedül a delnő tudta kinyitni.

Ott voltak legfelül Gravel levelei is a gyűjteményben, vékony arany zsinórral egymáshoz kötve.

— Vedd és olvasd!

Kiválasztott gyönyörűség lehet az! egy epedő, egy kétségbeesett imádó ömlengéscit olvasni — annak, ki boldogítva van! s nevetni amannak a fohászain — párosan.

Sardis lovagnak meg volt adva az a gyönyör.

De mit gondolt ő erre a gyönyörre most, azt csak az arca mutatta: a szívében harag volt afölött, hogy csak „ezt” találta a levelekben; semmi államtitkot, semmi politikai cselszövényt, amit igazán keresett. Üres szalma volt rá nézve az egész fölfedezés.

Ekkor valami jutott eszébe.

Lehetne ezt kinccsé változtatni mind! Csak kézre lehetne keríteni!

Hanem ebben az egyben Leonora kérlelhetetlen volt. Azokat a leveleket még Sardis lovag szép szemének sem áldozta fel. Tehát vándoroljanak vissza hozzájárulhatatlan rejtekükbe.

Sardis lovag folytatta a tervét.

Amíg Leonora Gravel levelkeit egyenkint visszadugdosta finom chinai papírborítékjaikba, azalatt Sardis lebontotta a kapott gyűrűről azt a körüle csavart hajszálat. Azt a hosszú, aranyveres hajszálat, mely egykor a legszebb Gonzaga úrhölgy fonadékaiból lett kiszakítva, amihez annyi emlék és varázs, és szívbeli babona volt kötve: azt ő észrevétlenül hozzákötötte az arany fonálhoz, amivel aztán ő maga egész gyöngéd előzékenységgel segített újra összekötni a végigolvasott édes levelkéket, s ő maga helyezte el azokat abba a szegletbe, ahonnan azokat elővették. *A hozzákötött hajszál vége kívül maradt...*

Az volt a kérdés, hogy az a vékony hajszál nem szakad-e el azalatt, amíg egy összekötött levélsomagot azon a szűk hasadékon, amit a megrántott fiók enged, kihúznak vele?

Sardis loagnak volt egy megvesztegetett frajja a kincstárnokné szolgálatában, ki ezt a tolvajremeket úrnője távollétében szerencsésen véghez tudta vinni. Még aznap este birtokába jutott Sardis Gravel marquis szerelmes leveleinek.

Nos aztán?

Mire volt neki jó egy csoport billet doux, egy nemes lovag által egy nemes úrhölgyhöz írva? Ha el akarta azokat árulni talán Bethune marquis-nak, azzal legfeljebb annyit érhetett el, hogy a két francia közül egyik a másiknak egy karddöfést

fog adni, s azzal az egész ügy be lesz fejezve: az árulót azonban előbb mind a kettő meg fogja korbácsolni.

Egészen másra volt jó ez a levélcsoomag Sardis kezében.

XXXII.

Volt egy chansonette, amit Versailles-ban a Brisacier-féle esetre készítettek. Akkoriban nagy divatja volt ennek a gúnyirodalomnak. A chansonette refraine-je ez volt:

„Je fis le roy mon père:
Le roy me fera paire.”
(„Királyt én atyámmá tettem:
Király herceggé tesz engem.”)

A hírhedett gúnydal végsorai Mária Kazimira füléig elhatoltak.

S a féltékenység tudványa nagyobb, mint a beteg ember szomja.

A királyné epedett e gúnydal után. Meg akarta annak ismerni minden strófáját, magába szívni az egész keserű mérget. Meg akarta tudni, minő gonosztetteket bírtak hát napvilágra hozni az ő férje felől. Azon imádott, bálványozott férfiről, kiről ő azt hitte, hogy az oly tökéletes, mint egy isten; s most aztán kiséül rá, hogy ő is csak hamis isten: csak Jupiter.

— Ön egy nagy szívességet tehetne nekem — sottogá egy napon a királyné az udvarias Gravel lovagnak. — Szerezze meg nekem Versailles-ból azt a bizonyos chansonette-et.

— Nem fog megharagudni a király?

— Meg akarom őt vele tréfálni. Nem tudja meg soha, hogyan jutottam hozzá. Ha megérkezik a dal, tegye ön borítékba, s adja át a francia komornámnak, ez jó titoktartó.

Gravel marquis megígérte a királynénak, hogy megszerzi számára azt a mulatságot. Nem is kellett a chansonette-ért

Versailles-ba fárasztani a futárját: megvolt az nála, csak szépen le kellett írnia a királyné számára, s aztán titokban a francia komorna kezébe juttatni, aki azt azután átadta úrnőjének.

Az a komorna is a bécsi cselzsövők megvesztegetett kémje volt.

A királynénak most már adatok voltak a kezében; — mert a chanssonette hiteles okmány. Szobieszky minden találkozásuknál kénytelen volt tűrni a csipkedő célzásokat, amikkel a sértett női becsvágy elégtételt szokott venni magának. Hanem oly nagylelkű volt, hogy mindenkinek meg tudott bocsátani: — még a neijének is. (Ez pedig nehéz feladat!)

Olyan nagyon szerette Mária Kazimirát, hogy annak még a féltékenysége is az asszonyi remeket kiegészítő vonásul tűnt föl előtte. Még a gúnyolódásaiért is háládatos volt. Megsértető volt; de megharagítható nem.

Különb is nagy gondok foglalták el lelkét. Egész Európa egy nagy átalakulásnak ment eléje.

Egy nagy, sok darabból összetett birodalom készült végfelhasználáshoz, a nagy „római szent birodalom”.

Vesztett hadjáratok után, megfosztva Spanyolországtól, legyőzve Németországban a francia hadvezérektől, csak a kegyelemcsapásra látszott még várni, s az elháríthatanul közeledett feléje a diadalmas félhold hadseregeivel. A magyarok összetörték a kezeikre vert láncot, s Thököly győztes seregei hajtották magok előtt a jezsuitákkal szövetséges tábort. A szultán megtette magyar királlyá az ifjú fővezért, s csak a koronát kellett még elvenni Lipót császártól: az ország el volt tőle véve.

Kara Musztafa, a török birodalom akkori vezetője, kimondá a nagy szót, hogy „addig nem fog megpihenni, amíg Rómában a szent Péter templomából istállót nem csinál a szultán lovai számára!” Bécs az első állomás volt számára. Hét évig gyűjtötte a hadsereget a mohamedán világ minden részéből; hét évig látta Magyarország gyülekezni Ázsia és Afrika minden

harci népeit rónáin, az élelem-szállító tevék hosszú sorát, s a gabonával, lőszerrrel terhelt hajókat a Dunán, s ezereit a szekereknek, mik a török tábor poggyászát szállíták utána. Soha nagyobb és fényesebb hadsereg nem vonult keresztül Magyarországon.

Lipót császárnak egyedüli reménye volt a sokszor megsértett lengyel nemzet és Szobieszky. Egyedüli félelmes ellensége a töröknek ez volt. A francia udvar jól tudta ezt, s minden rugót mozgásba hozott, hogy a lengyelek szövetségét Ausztriával megakadályozza. Varsó el lett árasztva röpiratokkal, melyek a lengyel nemzetek a magyar iránti rokonszenvét hirdették, s az Ausztria elleni gyűlöletet szították; a francia követ, Morstyn lovag maga köré gyűjtötte mindazokat a lengyel főurakat, akik a francia pártot képezték, s előkészíté a tervet, hogy Szobieszkyt letegyék a trónról, s helyébe Jablonszky Szaniszlót emeljék, a korona nagyhetmanját. Ha másképp nem megy: meg kell ölni a királyt.

Egy hajszálon függött minden, s — ez a hajszál nem szakadt el.

A királyt az országlás gondjai foglalták el egész nap, s mikor a pihenés rövid idejére családjá körébe vonult vissza, akkor ott enyhülés helyett újabb kínzásra talált, a feleség féltékenykedésére. Ez, mikor alaptalan, még ingerel is. A két házastárs között heves összezördülések fordultak elő, amiket az udvari bolond megtudott.

— Komám te! — mondá egyszer a királynak. — Tudod, hogy minek a jelensége az, mikor egy asszony a fejét *ok nélküli* féltékenységével gyötri? Ez azt jelenti, hogy meg akarja előzni a férj féltékenységét. Mikor az asszony *ok nélkül* veszekedik, akkor bizonyos, hogy takargat valamit.

— Mit mondasz?

— Azt mondom, hogy jól tennéd, ha egyszer felkutatnád a feleséged írószekrényének a fiókját, mert én úgy tudom, hogy van itt az udvarnál egy veszedelmes lovag, aki az asszonyok

körül nagyon szerencsés, s az a te királynédnak titokban leveleket küldöz.

— Az nem lehet!

— Gravel lovag a neve. Én magam láttam, mikor egy ilyen levelet suttyomban adott át a királyné udvarhölgyének, ujját a szája elé téve, s suttogva mondá: a király meg ne tudja.

— Bolond vagy!

— De a kisebbik.

Már a szívébe volt verve a tövis a királynak. Fölkereste a királynét.

Véletlen, sorsszesély, a világszellem rendelése volt-e? hogy éppen akkor, amidőn János Mária Kazimira szobájába ment, annál éppen a testvére is ott volt, Leonora.

A király mosolygó nyugalmat erőltetett.

— Teneked Gravel lovag levelkéket szokott küldeni titokban?

— Bohóság — szólt a királyné elpirulva.

— Mi van bennük?

— Francia chansonette-ek.

— Ha chansonette-ek, miért kell azokat titokban küldeni?

— Hogy a király meg ne lássa.

— De én meg akarom azokat látni.

Mária Kazimira a méltatlanul gyanúsított női erény büszkeségében elhallgatott: nem védekezett tovább. Az ő írószekrénye soha bezárva sem szokott lenni. Némán mutatott oda: győződjék meg felőle a király saját szemével, mit talál abban?

A király nem restelt kutatni. Meg is találta azokat a leveleket, amiknek borítékjain Gravel lovag írását megismeré. Aztán kibontá azokat s elkezdé olvasni.

Mária Kazimira félrefordult s büszke közönnyel kezdett el testvérével beszélgetni. Hanem Leonora annál jobban figyelt Szobieszky arcvonásaira, kinek ábrázatja az olvasás alatt rémítő kifejezést öltött; szégyen, fájdalom, keserűség vegyült e kifejezésbe, míg valamennyit egybeolvasztá a kitörő harag. Indulatosan kiálta Mária Kazimirára:

— Asszonyom! Chansonette-ek ezek? Amik így kezdődnek:
„Ma princesse! ma déesse!”

S odatartá Mária Kazimira elé a szekrényében talált iratokat.

A királyné, mint egy álomittas bámult a levelekre. Ő nem ismerte azokat. Most látta először valamennyit.

De annál jobban rájok ismert Leonora; ő egykor keblében hordozta, ajkaival oly sokszor érinté azokat! Ezek az ő hozzá írt levelei voltak Gravel lovagnak.

A bécsi cselszövők a Bethune-nétől ellopott szerelmes leveleket a királyné írószekrényébe csempészték át, akinek még arról sem volt sejtelme, hogy azok Leonorához lettek írva.

— Esküszöm az élő Istenre, hogy nem tudok e levelekről semmit.

— Hát én nem esküdtem-e az Istenre önnek, hogy nem tudok Brisacier-ről és az anyjáról semmit, s hitt-e ön nekem? Pedig az elmúlt volt; még ha vétek lett volna is: olyan idő vétké, amikor ön még nem volt nekem királyném. De ez az árulás mostani; friss, még meleg! Holott én önnek már királya vagyok!

— Férjem!

— Talán az is! De királya minden bizonnal.

— És ön elhihetné azt énrólam, gyermekei anyjáról, akinek nem volt boldogságom egyéb, mint gyermekeim fölnevelése, hogy én aljas gyönyöröket kerestem titokban?

— Nem elhitte-e ön is azt rólam, gyermekeinek atyjáról, kinek szintén nem volt egyébről álmom, örömem, gondolatom, mint róluk és önről: hogy én nem mondok igazat?

— Fölteheti ön ezt rólam? Énrólam? Ki együtt jártam önnel minden vészben, ki követtem önt, mikor meghívott magához, hogy temetkezzünk el egy sírba?

— Annál iszonyúbb a bukás, mentől magasabbról történik az!

— Állíttasson ön törvényszék elé!

— Nem, asszonyom. Hűtlen feleségeiket lefejeztetni csak angol királyok szokták, akiknek „fölséges” a címük; a lengyel királyok, akik „csak” nemes emberek: maguk ölik meg a hűtlenségen kapott nőt.

— Hát tegye ön azt.

— Elismeri ön, hogy e leveleket önhöz írta amaz ember? Szobieszky képes volt egy „igen” szóért megölni azt a nőt, akit jobban szeretett, mint az egész világot.

És Mária Kazimira képes volt az „igen” szót kimondani azért, hogy Szobieszky által megölessék. Minek tovább élni, ha férje szerelmét elveszté?

Ekkor odarahant közéjük Leonora, s mind a kettőnek eltakarta ajkait kezével.

— Hallgassatok! s ne szidalmazzatok egymást és az Istent. — Ezek a levelek énhozzám lettek írva. Én vagyok az a nő, ki kötelességét elfeledte, ki esküjét megszegte, ki meggyalázta becsületét. Nekem kell meglakolnom. E levelek az én bűnöm. Könyv nélkül tudom mindannyinak a tartalmát. Százszor elolvastam őket. Bűnös gerjedelemből átszívtam azokat lelkem emlékezetébe. Engem ítéljetez el, állítsatok pellengérré. E leveleket az én szekrényemből lopták ki, egy hajszál segélyével, gyalázatos áruhással: azért, hogy idecsempésszék a királyné szekrényébe.

Mária Kazimira a hála elérzékenyülésével tekintte Leonorára, kiből nagyobb volt a testvéri szeretet, mint a saját női becsületének féltése, aki inkább fölfedte a saját hűtlenségét, mint hogy testvérét el hagyja veszni az ő hibája miatt.

Hanem Szobieszky arcáról még kétség és gyanú volt leolvasható. Hátha ez önfeláldozás alapja csak kegyes hazugság.

Leonora vette észre e kételkedést, s hévvel folytatá:

— Ha kétkedik ön szavaimban, foglaltassa le Gravel iratait. Meg fogja közöttök találni az én saját leveleimet, amikben mindezen levelekre választ adtam. Mert azt is megtettem.

Azzal szégyentől megcsommisülten rogyott össze ez önmagát

semmivé tevő asszony. Kétségbeesett zokogása nagyobb bizonyíték volt minden teleírott papírlapnál.

Szobieszky keblére ölelte nejét s reszketve suttogá neki:

— Ne kétkedjünk egymásban többé. Most már tudom, mit szenvedhetél te, amíg megszűntél bennem hinni; mert amit én ez órában szenvedtem, az fölér egy pokollal. Ne nyissunk ez ördög előtt ajtót többé.

S azzal inte neki, hogy maradjon és vigasztalja testvérét.

A király elsietett.

A folyosón találkozott a bohóccal.

— Vicisti Galilee! — mondá neki. — Hanem azért a feleségem ártatlan.

— De Gravel nem az!

— Azt majd megtudjuk azonnal.

XXXIII.

A király drabantjai rögtön körülfogták Gravel lakását s a lovag tiltakozása dacára elkobozták iratait.

Szobieszky azt parancsolta, hogy rajta kívül senki se fűrkéssze a lovag irományainak tartalmát, ő fogja azokat maga átvizsgálni.

A vizsgálatnak meglepő eredménye lett.

Először is megtalálta a király Gravel levelei között mindazokat a szerelmes levelket, amiket az saját levelcire válaszul kapott. A kézvonások és a tartalom meggyőzték felőle, hogy azokat Leonora írta.

Egészen boldognak érezte magát e felfedezés által.

Hanem a boldogság nem tartott sokáig.

Azoknál még sokkal nevezetesebb titkokat is talált a király Gravel lovag iratai között. A francia miniszterhez írt levelciet a francia követnek, ki azokat Gravel marquis révén szokta Versailles-ba elküldeni. E levelekből mindent megtudott

Szobieszky: az egész cselszövényt, melyet a háta mögött szöttek, fontak. Hogy a francia udvar maga, melynek ő oly hű szövetségese volt, dolgozik azon, hogy őt a trónról letaszítsa, csak azért, mert már nagyon erős és önálló lett neki! És minő hangon írtak róla? tele gúnnyal és megvetéssel, nevetségessé tették természetét, arcát, bajusz- és hajviseletét, apró házi szokásait, tréfára vették neje féltékenységét Brisacier miatt, és mind e gúny csak visszhang volt a versailles-i hangra a „tekintetes király” iránt, és neje az „ügynevezett” D’Arquien Mária iránt, ki egy francia „duc et père”-nek — kis betűvel — állítólagos leánya, de igazában egy Gonzaga-korcs, s mégis azt meri kívánni, hogy a francia király így szólítsa őt: „húgom!” és a férjét így: „öcsém!” Quelle étourderie!

Ez nem volt elég.

Vitry, a francia követ levelei, miket a francia miniszterhez írt, gyalázták a lengyel nemzetet is, s azt híresztelték róla, hogy minden nagy embere megvehető pénzen. Szobieszky legjobb barátai, a legelőkelőbb főurak, saját fegyvertársai, a hozzá legközelebb álló hivatalnokok, kiket ő tett naggyá, mind meg hagyták magukat vásároltatni, s egyike a legkedvesebb rokonainak kész volt a vérdíjt előre felvenni, hogy a királyt megölessé, s a koronát saját fejére tegye azután.

És ez éppen akkor történik, amikor ő, Szobieszky János, azon törekszik, hogy a világ minden elnyomott népeit felszabadítsa, a Kárpátokon túl úgy, mint a Peloponesusban! Mikor Lengyelországot naggyá, hatalmassá, rettegetté alakítja át, mikor a fél kezével Moszkváig, másikkal Adrinápolyig elér, s Lengyelország és a civilizált világ két ellenségének torkát szorítja velök! És most akarják őt a trónról bezúzott fővel letaszítani! Akarják saját országnagyjai, barátai s legfőbb barátja, a francia király.

Ez lesújtó csapás volt Szobieszky lelkének.

S hogy semmi kétség se maradjon fenn, oda volt mellékelve a lajstroma az összeesküvők neveinek; csakhogy titkos je-

gyekkel, amiknek a kulcsát egyedül a követ és a francia mimiszter bírta, és még egy ember, akit a követ megnevezett: „Morstyn”.

Ezt is Szobieszky emelte a legmagasabb államhivatalba. És ő vala az összeesküvés jobb keze.

Szobieszky sietett fel a szenátusba a levelekkel.

Bizonyára ott találta mindazokat, akik ellene össze voltak esküdve, trónja körül csoportosulva. — Felolvasta előttük de Vitry levelcit.

A megrémülés zsibbadt némasága követte szavait.

Ekkor így szólt a király:

— Ez mind hazugság! a lengyel nem lehet áruló! A lengyel férfiak nem lehetnek megvásárolhatók, mint a háremhölgyek a sztambuli rabszolgabazárban. Az egész egy alávaló rágalom.

S széttépvé szórta szét a francia követ levelét.

Szavára kitört a vihar. A szenátus minden tagja felszökött helyéről s odarohant a király elé, esküdve, hogy ártatlan az árulásban.

Az egyedül megnevezett Morstynt mellén ragadva, oda ráncigálták a király lábaihoz s térdre nyomták, egy ember a hajába markolt, s úgy ordított rá, az üstökét cibálva:

— Add elő a titkos írás kulcsát, hadd tudjuk meg a gaz árulók nevét!

És meglehet, maga a követelő volt elsőnek felírva abba a lajstromba. Hanem a liga tagjai maguk siettek lehangosabban tiltakozni az árulás ellen.

— Kínpadra kell őt vonni! — ordíták a szenátusban — míg első nem adja a titkos írás kulcsát!

Végre Morstyn, amint egyszer a torkát eleresztették, azt mondá, hogy ennek a kulcsnak nincs birtokában. Azt otthon tartja a podoliai kastélyában: engedjék odamenni, ott előadja.

— Meg kell tudnunk, kik az árulók közöttünk! — kiálta felhevülten Jablonszky István. Ő maga volt királyul kiszemelve az összeesküvők által Szobieszky helyébe.

— Meg kell őket ismernünk! — kiáltá az egész gyülekezet.

A király pedig — talált egy égő viaszgyertyát a tanács asztalán, föléje tartá a papírlapot, melyre az összeesküvők nevei föl voltak írva, a papír lobbot vetett, s fekete foszlányai csendesen szállongtak el a nemes urak fejei fölött.

— Nincsenek!

S ezzel a szóval kiverte valamennyinek a kezéből az orgyilkot.

Ahelyett kardjaikat rántották ki a főurak, s ott rögtön össze akarták aprítani Morstynt a király lábainál. A király betakarta a bűnöst a palástjával, nem hagyta bántani. Elvitetvé börtönbe s nyitva hagyatta börtöne ajtaját, mielőtt ítéletet hoznának a fejére. Hadd szökjék!

XXXIV.

Ez az esemény képezte a fordulópontot a világtörténelemben.

A francia udvar által tervezett összeesküvés napvilágra jött egy cselszövény által, melynek sikerülte egy asszonyi hajszálon függött. A hajszál nem szakadt el, mely oly gyöngye, hanem ehelyett elszakadt a lánc, mely Lengyelországot Franciaországhoz köté, az az erős lánc.

Az a párt maga, mely a franciához szított, megszegyenülésében a legdühösebb ellensége lett a tegnapi szövetségesnek, mikor annak gúnyszavaiból megérté, hogy mily megvetett eszközül adta oda magát, s ez fordult legdühösebben ellene.

Egész Varsó fellázadt a francia követ ellen. Az országgyűlésen törvényt hoztak, mely megtiltja a francia követnek Lengyelországban letelepülését, s egy szónok — a litvániai Tiszkievicz — azt indítványozá, hogy marquis de Vitrynek négyszáz botot kell veretni a talpára török módra! Ez az indítványa ugyan nem fogadtatott el, de Tiszkievicz azért esküdött égre és pokolra, hogy de Vitry mégis meg fogja kapni a négyszáz

botot a talpára. A francia követnek a hintáját aznap kövekkel dobálta meg a nép. A király tudtára adatta de Vitrynek és Gravelnek, hogy jó lesz az éjszaka oltalma alatt elhagyniok Varsót, minden hozzátartozandóikkal együtt.

S a két marquis-nak igen jó sugallata volt, amidőn pompás hintajaikat, kíséreteikkel együtt, a vairsói főúton elbocsátva, ők maguk ketten, álruhába öltözve, egy parasztszekéren melékutakon igyekeztek kijutni az országból; mert bizonyára Varsótól egy napi járásra ott várt rájuk lesben Tiszkievicz négyszázad magával, s mindegyiknél volt egy mogyorópálca; úgy akarta beváltani a fogadását. Jó szerencse, hogy csak az üres hintókat kapták meg.

A francia befolyás ezzel teljesen megbukott Varsóban.

S mily csekély okok miatt!

Azért, hogy D'Arquient nem írták Ducnek nagy betűvel — azért, hogy a francia királyné egy marquis-nak királynévá lett leányát nem akarta testvérének nevezni — azért, hogy Sardis lovagnak olyan szép szemei voltak, — azért, hogy egy Gonzaga-hajszal egy levélcsonagot megbírt.

És ezen a láthatatlan csekélységen múlt, hogy Lengyelország Moszkva ellen forduljon, s hatalma teljében összezúzza a keletkező orosz birodalmat, elmúlt, hogy a török birodalom Bécs városát birodalma ötödik fővárosává tegye, a negyedik volt már Buda, — és elmúlt, hogy Budán egy Thököly királyi dinasztíája örökítse meg magát. Megfordult a végzet!

XXXV.

Szobieszky bölényvadászatra ment a Kárpátokba.

Azt mondta, hogy nincsen egyéb dolga, mint mulatni.

Történetesen éppen akkor ment Thököly Imre is bölényt hajtani ugyanoda.

A két jó barát találkozása nem lehetett véletlen.

Szobieszky itt mondta el jövődő terveit őszintén Thökölynek.

Se a lengyel király, se a lengyel nemzet nem lett többé XIV. Lajos szövetségese a helyrehozhatlan sértések után.

Se Szobieszky, se a lengyel nép nem lett szövetségese a török hódítónak.

De azért mind Szobieszky, mind a lengyel nép megmaradnak a magyarok jó barátainak.

Most meg fogják menteni a római szent birodalmat és annak császáriját a végveszedelemtől. S majd mikor aztán Lipót császár a megszabadítót karjai közé öleli s így szól hozzá:

— Mivel köszönjem meg hősi segélyedet?

Akkor azt fogja neki mondani Szobieszky:

— Add vissza Magyarországnak szabadságát!

Ez lesz az egyedüli jutalma, díja hősi segélyének.

A két nemes fejedelmi vezér mint jó barát vált el egymástól.

Thököly már akkor tudta, hogy Szobieszky vele szemközt fog harcolni, — és mégis őmellelte!

A versailles-i hírlapokban az lett elhíresztelve, hogy Szobieszky nem képes már semmi harci tetre: nagyon el van hívva s a köszvény összehúzta a lábait. De Vitry marquis ezzel a tréfával ütötte el a kudarcát, s a franciáknál mindig annak van igaza, aki az embereket meg tudja nevetetni.

Nevettek rajta s chansonette-eket csináltak belőle.

XXXVI.

Kara Musztafa és Thököly Imre, kit a szultán Magyarország királyává emelt, Bécs alatt álltak már hadaikkal. Magyarország el volt veszve Lipótra nézve. A birodalmi főváros bástyáiról lehetett a láthatáron emelkedő vésztüzeket látni: a tatár előhadak hírmondóit. Éjszaka fáklyavilágnál menekült a császár és a két császárné, a főhercegasszonyok és velük

együtt hetvenezer lakos Bécs egyik kapuján át a Duna túlszárnyára. Az ifjú császárné azt az éjt a szabad ég alatt tölté, sátor nélkül, szalmán fekve, egy bokortól védve a hideg szél ellen.

Kara Musztafa a várakat, erősségeket mind a háta mögött hagyva, egyenesen a fővárosnak tartott egész seregével.

A bécsiek nemsokára meglátták őket.

Amilyen nagy Bécs városa, három nap alatt egy éppen akkora új város támadt mellette, elpusztítója és eltemetője a másíknak. Egy új város, fényes sátorokból, melynek közepén, mint egy templom, emelkedett a fővezér sátora, érczetővel, selyem- és drága szőnyeg-falakkal; ragyogó az aranytól s repkedő a zászlóktól. E félhold alakú új város maga is utcákra volt osztva s az utcákban kereskedők, kalmárok bódéi felütve; ezerei a teherhordó tevéknek jártak-keltek a sorokban, közöttük tornyos palankint hordó elefántok: Ázsia, Afrika minden pompája együtt. Kara Musztafa egész szeráját elhozta magával; kíséretét fejedelmek képezték, Szelim Girai, Krimia khánja, Thököly, Magyarország királya, Apafi, Erdély nagyfejedelme, Cantacuzeno Szirván, Oláhország hoszpodárja. S míg a sánckosarak mögöl háromszáz ostromágyú szórta tűzgolyóit Bécs falaira, addig a nagyvezér az ezeregyéjszaka meséit regéltette magának bajadérei által.

Semmi sem mentheté meg Bécset kezei közül. Azt csak negyvenezer ember védte, s neki háromszázezer harcosa volt.

Rohammal is elfoglalhatta volna bizton. Spahijai lóháton ostromolták meg a Lipótvárost s egy hajrával elfoglalták azt. De kímélni akarta: nem a várost, hanem annak a kincseit. Ha rohammal veszi be, a győztes katonák osztoznak meg a kincsen; ha feladás mellett kapja meg, minden kincse a fővárosnak neki magának marad.

Kara Musztafa ötven napig dőzsölt sátorában s hallgatta az odaliskjai meséit, míg árkászai folytatták a földalatti harcot tűzknáikkal a bécsiek ellen. A háromszáz ágyú porrá lőtte

már a főváros templomait, császári palotáját, a védőknek elfogyott már élelmük és lőszerük; maguk is ki voltak fáradva halálba; a félhold tábora általános ostromhoz készült, s az Bécsnek temetkezési napja leendett.

Az általános rohamot megelőző éjszakán a török tábor minden zászlója előtt szurok-serpenyőket gyűjtöttek meg, hogy Bécs falairól alátekintve úgy tűnt föl e tábor, mint egy vészcsillagokból csoportosult félhold szörnyű képe.

De ugyanakkor a Szent-István tornyában álló őr a Kahlenberg tetején fellobogó tüzet jelzett. Ez Szobieszky tábornoka volt. Ő maga jött, oly hatalmas hadsereg élén, aminőt még lengyel király nem vezetett soha. Igaz, hogy gyalogságában némely zászlóalj mezítláb volt. — Hogy ne szégyeljék magukat a fényes bécsi urak ily rongyos emberek által megszabadítani, azt mondá róluk Szobieszky: — „Íme ezeknek fogadásuk tartja, nem húzni fel más csizmát, mint amit a megölt ellenségtől fognak elvenni.”

A hős király, miután a hosszú napon keresztül hadai rendezésében kifáradt, este ledőlt az őrtűz mellé s a földön fekvő írt — levelet az ő szerelmes hitveséhez, amiben arra kéri, hogy ne keljen fel olyan korán, mert az árt az egészségének. Aláírva ez: „a te hű és imádó Seladonod”.

S előtte volt a világot meghódítani támadt óriási tábor.

Másnap reggel nyolc gólya érkezett meg a magas légtérbe repülve s leszállt a Szent István tornyára fészket rakni — az ostromolt város közepett.

— Jó jel! — kiálták az ostromoltak. — A madarak jóslata!

Ez a nap volt szeptember 12-e, vasárnap. Évfordulója a khoczi diadálnapnak, s Szobieszky királlyá választásának. Ezen a napon rohanta meg Szobieszky Kara Musztafa táborát.

Oldala mellett lovagolt elsőszülött fia, Jakab, 16 éves ifjú: ki amidőn első harci próbáját megteendő, anyjától búcsút vett s azt sírni látta, azt kérdé tőle:

— Miért sírsz?

— Azért, hogy kis öcséd még nem mehet veled!

Lengyel asszonyhoz illő szó!

Öt hadoszlopra osztva, mint megannyi zuhatag omlott alá a Kahlenberg szakadékaín át a lengyel tábor Kara Musztafára.

Ugyanakkor a nagyvezér általános rohamot fuvatott Bécs városa ellen. Roppant hadseregét három részre osztá fel. Lovasságát, a spahikat, szarácsiakat, az oláh, és tatár hadakat Szobieszky ellen küldé; a janicsárokat és a válogatott testőrlovasságot magánál tartá; a többivel Bécs falait rohantatta meg. Ő maga asszonyai társaságában, bíborpiros sátora alól nézte a nagyszerű harcjátekot, fekete kávéját szürcsölve.

Neki csak játék volt az. Két kis fiának a fejét simogatta aközben; egy kis szerecsny törpéje volt, aki egy szelídített struccmadarat táncoltatott körben előtte, s egy szemfényvesztő bohóca folytatott párbeszédet egy beszélő papagájjal; a rabnői pávatoll legyezőkkel hűsítették, mert forró délután volt.

Igazán forró! Ezen a napon törte össze Szobieszky János a félhold uralmát.

Kara Musztafa nem akarta azt meglátni. Nem akarta a szemeinek elhinni, hogy csapatjai egymás után bomlanak szét, s hogy háta megett az egész láthatárt takarja már a futó hadseregeitől felvert porfelleg.

Hiszen még az a tartalékhad, mely ökörlötte volt csoportosulva, maga is nagyobb és erősebb, mint az egész bécsi sereg és Szobieszky hada összevéve.

Estig, amíg feljött a hold (éppen holdtólte volt), a török sereg kétharmada futásnak eredt.

Ekkor megjelent a nagyvezér előtt a sheik-ul-izlam, az egyház főpapja.

— Fuss innen, átkozott! — kiálta rá. — Te, kinek dobzódásai, ostobasága, kapzsisága és restsége fordítá ellenünk Allah haragját. — Fuss! Az ütközetet elvesztéd. A hadsereget el-

vesztéd. Mentsd meg legalább az ország nagy zászlóját, hogy ellenség kezére ne kerüljön. Nézz fel az égre és lásd meg, hogy maga az ég is ellenünk harcol.

Éppen akkor egy nagyszerű teljes holdfogyatkozás látványa tűnt föl az égen. A mohamedán csapatok jelvényük elsötételésében végveszedelmük jóslatos tüncményét látták, s kétségbeesés szállta meg szíveiket.

Kara Musztafa ekkor szánta el magát a cselekvésre.

Előhozta paripáját, mely alig tudott lépni az arany és drágakő terhétől s felült rá és parancsokat osztott.

De parancsát már nem fogadta senki.

Legjobb vezérei holtan feküdtek már a mezőn.

A csatatérről vágatva jött a hős Szelim Girai, tajtékozó paripáján, vértől és portól belepve.

— Mit akarsz még? — kiálta a nagyvezérre. — Fuss innen! Nem látod, hogy maga Szobieszky János jön reád?

Valóban ő közlített, maga a király. Az a bíborveres sátor volt rohamának célja. Rá lehetett ismerni harcosai közepett gyémántos sisakjáról, ragyogó puzdrájáról, s arról az ezüst paizsról, melyet a hű Maczinszky hordozott oldala mellett; amely paizst az astronomok a csillagok közé emeltek.

Arca előtt futott mindenki, még a janicsárok is.

A roham, mellyel Szobieszky huszárai az ellenálló sorok közé törtek, oly erőszakos volt, hogy valamennyi dárda kettétörtött az első sor vitézei kezében, mikor ellenfeleik közé csaptak.

A janicsár had is megfutott. Beteljesült az ősz szakállú ulema átka Kara Musztafán: „El fognak futni a vitézeid az ellenség kalpagjának látásától!”

A nagyvezér ekkor vette észre, hogy a végveszély szakad a fejére.

Leszökött aranytól görnyedő paripájáról, s két kis fiát ölre kapva, felugrott egy közönséges harci ménre, ami futásra való volt.

— Őljetek le mindent! — kiálta rabszolgáinak, s azzal kengyelvasát lova oldalába vágva, nyargalt bódultan a futó tömegben keresztül gázolva.

A rabszolgák végrehajták parancsát. Leölték a szép hárem-hölgyeket, kik még tegnap paradicsommá varázsolták a földet. Némelyiknek kis gyermeke is volt, annak a fejét szét-hasíták; aztán leszúrták a palankinhordó elefántokat, a teherhordó tevéket, elvágták a nyakát a szelídített struccmadárnak, hogy semmi se jusson élve az ellenség kezébe. Még a beszélő papagályt is meg akarták fojtani, de az kiszabadítá magát a kezeik közül, s aztán felrepült a levegőbe, onnan kiabálta alá a betanított mondást: „Allah buffáj! Allah mitrei chrestinnai”, s repült tova a gazdája után az egész futó tábor feje fölött.

Ez öldöklés valamennyi sátorban megújult: a vert had legyilkolta a magával hozott asszonyokat s a teherhordó állatokat czernyi ezer számra.

A nagy ütközet el volt döntve. Hat pasa feküdt holtan a csatatéren, köztük az aleppói és silistriai pasák. A török hadsereg nem létezett többé, a Bécs előtti tér hulláival volt fedve.

Mikor Szobieszky a nagyvezér pompás sátora elé megérkezett, a nagyvezér lovása eléje vezette Kara Musztafa paripáját, az aranynyereggel; a nyeret és a kantárt haza küldé a király feleségének.

És aztán ugyanazon a tört résen, melyen az ellenség akart behatolni Bécs városába, vonult be felmentő seregével a megszabadított metropolisba.

A bécsi nép istenítve fogadta megszabadítóját!

Szobieszky János pedig egyenesen a Szent István templomába sietett s ott arcra veté magát az oltár előtt, homlokát a hideg kőre nyugtatva.

A főpap egyházi beszéde így kezdődött:

— Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Johannes. Azután ismét visszament az elfoglalt török táborba, szállást

foglalva a nagyvezér pompás sátorában, s hol még tegnap Kara Musztafa a paradicsom minden örömeit bitorolta, Szobieszky ott leült hosszú, reggelig tartó levélíráshoz. Az egész ütközetet leírta egyetlen, imádott felesége számára. — A levél ezen végződött: „a mi *Fánfánunk* derekasan viselte magát!” — S azt nem tudhatta minden ember, hogy Jakab fiuk volt az „a mi *Fánfánunk*”.

Iszonytató kincshalmazt hagyott prédára maga után a török tábor; Szobieszky is kivette belőle a maga részét: ez volt hatszáz kis gyermek, kiket a menekvő apák nem értek már rá megölni: azokat ő összeszedeté s valamennyinek keresztapja lett és gondoskodott a felnevelésökről.

XXXVII.

Egész Európa visszhangzott Szobieszky csodaszerű diadalától. Minden nemzet, minden ország megünnepelte azt. Rómában egy egész hónapig tartott az ünnepély Szobieszky tiszteletére. Az általa elfoglalt próféta-zászlót városról városra hordozták, s paizsát fölemelték a csillagok közé.

Nem csak Bécset, nem csak a római birodalmat, de az egész kereszténységet ez a diadálnap mentette meg.

Csak a francia hírlapok írták e diadálnapról, hogy azt nem Szobieszky fegyvere vívta ki: hanem a pápa őszentsége hatásos imái az egek urához.

Csak az volt hátra még, hogy Thökölynek adott szavát beváltsa Szobieszky.

Majd mikor a római császárral találkozni fog, majd mikor az kérdezni fogja tőle: „Mivel háláljam meg, hogy megmentetted birodalmamat, koronámat, trónomat?” Akkor lesz ideje azt válaszolni:

— Tedd boldoggá, tedd szabaddá a te Magyarországodat!

Az ebersdorfi mezőn találkozott össze Szobieszky a császár-

ral. A lengyel és osztrák hadsereg közepett lovagoltak egymás felé az ünnepélyes találkozóra. Szobieszky mellett lovagolt a fia, a büszkesége. Azt is be akarta mutatni a császárnak. Az is az ő ügyéért harcolt.

Egy teljes negyedóráig tartott a találkozás. Szobieszky beszélt a császárhoz; üdvözölte, gratulált neki, bemutatta a fiát, — s a császár mindezekre egy szót sem szólt: még csak azt a szót sem mondta neki, hogy „Köszönöm!”.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

Bp. Sz.	Budapesti Szemle
EPhK	Egyetemes Philologiai Közlöny
HhM	Jókai Mór hátrahagyott művei. 1—10. k. Bp. 1912.
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JCB	a JKK Cikkek és beszédek c. sorozata
JKK	a jelen kritikai kiadás
NK	Jókai Mór összes művei Nemzeti kiadás. 1—100. k. Bp. 1894—98. — Az Egy ember, aki mindent tud: 37. k. Novellák. 211—309. l. 1895.
Nyr	Magyar Nyelvőr
sh.	sajtóhiba
Ü	Üstökös
VU	Vasárnapi Ujság
[szögletes zárójelben]	a sajtó alá rendező kiegészítései
~	Egy ember, aki mindent tud. Csak más művekkel egybenyomatott kötetkiadá- sok esetén használjuk.

A JKK-ban még meg nem jelent Jókai-műveknek a jegyzetekben közelebbi jelölés nélkül megadott lapszámái mindig az NK megfelelő kötetére vonatkoznak.

EGY EMBER, AKI MINDENT TUD

KÉZIRAT, KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK

A regény kéziratának töredékét a Petőfi Irodalmi Múzeum „V. 1234” szám alatt őrzi, a Múzeum kéziratárába 1954. okt. 19-én a Művelődésügyi Minisztérium közvetítésével az orosházi Állami Polgári Fiúiskola gyűjteményéből került át, az orosházi iskola pedig — ismeretlen időpontban — Ernst Lajos gyűjteményéből szerezte. 49 oktáv méretű lapból áll, a lapok sorszámozásába azonban hiba csúszott, a 44-es lapszám után a 47. következik, így a kézirat utolsó lapján az 51-es szám olvasható. Első lapján az írás erősen megfakult, már csak itt-ott olvasható. Egyébként a kézirat a regény első öt fejezetét, valamint a hatodik fejezet első negyedét foglalja magába (az „Ottó gróf félig-meddig maga is hitt” kezdetű bekezdésben a „vitalizált csónakot víz ellenében” szavakig bezárólag). A Jókai kézírását őrző szöveg számos szövegkritikai kérdés eldöntéséhez ad megoldást.

Elsőször az Üstökös c. élc lapban jelent meg (Az Üstökös. Laptulajdonos és felelős szerkesztő Jókai Mór), folytatólagosan az 1874. máj. 2-től júl. 18-ig (XXVI. kötet 18—29. sz.), minden esetben a lap első közleményeként. Címe: *Egy ember, a ki mindent tud*. Egy darab regény. Írta Jókai Mór. A lap — az egykori hírlapok, folyóiratok gyakorlatának megfelelően — az első közleményt nem látja el sorszámmal; a másodikat „első folytatás” jelzéssel látja el, s innen kezdve folyamatosan sorszámozza a következőket. Az utolsó részlet címe alatt „Tizenegyedik folytatás és vége” szavak olvashatók. Így az Üstökös a művet összesen tizenkét részletben közölte; tagolása a lapban a következő:

1. 1874. május 2. — 18. sz. 205—208. A regény eleje a „Mint tudjuk, e jóslata” kezdetű szakasz végéig.
2. 1874. máj. 9. — 19. sz. 217—220. Innen az „Ottó gróf aztán megtanulta” [az NK szövegében: „ebből az esetből megtanulta”] kezdetű szakasz végéig.
3. 1874. máj. 16. — 26. sz. 229—232. Innen az „Úgy hogy ha azt az összeget” kezdetű szakasz végéig.

4. 1874. máj. 23. — 21. sz. 241—244. Innen a „Julcsa kisasszony—szólt erre. . .” kezdetű szakasz végéig.
5. 1874. máj. 30. — 22. sz. 255—258. Innen az „Egynél több ilyen színlapot. . .” kezdetű szakasz végéig.
6. 1874. jún. 6. — 23. sz. 265—270. Innen az „Elmegyek önnel a Szíriuszba” kezdetű szakasz végéig.
7. 1874. jún. 13. — 24. sz. 275—279. Innen a „. . .Polyxena aztán elment” kezdetű szakasz végéig.
8. 1874. jún. 20. — 25. sz. 287—290. Innen az „Október elsejére virradóra” kezdetű szakasz végéig.
9. 1874. jún. 27. — 26. sz. 299—302. Innen a „S komolyan utána-látott” kezdetű szakasz végéig.
10. 1874. júl. 4. — 27. sz. 309—313. Innen a „Nem maradt meg belőle más” kezdetű szakasz végéig.
11. 1874. júl. 11. — 28. sz. 321—323. Innen a „Rengeteghy Ottó közéjük tartozott” kezdetű szakasz végéig.
12. 1874. júl. 18. — 29. sz. 333—336. Innen a regény végéig.

Kötetkiadások

- I. Egy ember, a ki mindent tud. Egy darab regény. Bp. 1874. Az Athenaeum tulajdona 175 l.
A kiadó az első kötetkiadást az 1874-es évjellel bocsátotta ki, s eredetileg nyilván a karácsonyi könyvpiacra szánta. Bizonyára az év végi munkatorlódás következtében húzódnak át a nyomdai és kötési feladat az 1875. év januárjára. E hónap utolsó napjaiban olvassuk ugyanis a hírt: „Jókai Mór humoris-tikus regénye, »Egy ember, a ki mindent tud« most az Athe-naeum nyomdájában külön kötetben is megjelent.” (A Hon 1875. jan. 29. 23. sz. 3. Reggeli kiadás.) Mivel az akkori fürge kiadói kolportázs az egy hónapnyi késedelmet kizárja, a regény könyvalakban kétségkívül csak 1875. január végén készült el.
- II. Új olcsó kiadás. Bp. 1885. Athenaeum 175 l.
- III. a) 2. kiad. Bp. 1891. Franklin-Társulat 178 l. (Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás. 133—134.)
A kiadás sorszám-jelzése itt is, mint a Franklin-Társulat vala-mennyi további kiadásában, téves.
b) 1897.
Címlapkiadás.
- IV. a) Novellák. Bp. 1895. Révai Testvérek 377 l. (Jókai Mór összes művei. NK 37.)
~ 211—309. l.

- Ugyanez a kiadás megjelent teljesen azonos, finomabb papíron nyomott „amateur díszkiadás”-ként és nagy 8° alakban Nemzeti díszkiadás elnevezéssel.
- b) 1904.
Címlapkiadás.
- c) 1907.
Címlapkiadás.
- d) 1910.
Címlapkiadás.
- V. a) 3. kiad. Bp. 1897. Franklin-Társulat 178 l. (Jókai Mór válogatott munkái. 45.)
- b) Ua. 1907. 4. kiad.
Címlapkiadás.
- c) 1907. 5. kiad. (Szépirodalmi Könyvtár)
Címlapkiadás.
- d) 1909. 6. kiad. (Jókai Mór válogatott munkái. 45.)
Címlapkiadás.
- e) Ua. 1911. 7. kiad. (Jókai Mór válogatott munkái. 45.)
Címlapkiadás.
- f) 1912. 8. kiad. (Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás. 45.)
Címlapkiadás.
- g) 1914. 9. kiad. (Jókai Mór válogatott munkái. 45.)
Címlapkiadás.
- h) 1914. 9. [!] kiad. (Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás. 133—134.)
Címlapkiadás.
- VI. Novellák III. Bp. 1930. Franklin-Társulat—Révai Testvérek 299 l. (Jókai Mór művei. Centenárium kiadás. 66.)
~ 168—246. l.
- VII. Kisregények. I. Nagy Miklós utószavával, Szántó Piroska rajzaival. Bp. 1957. Szépirodalmi Könyvkiadó 678 l. (Jókai Mór válogatott művei.)
~ 581—677. l.

Idegen nyelvű kiadások

Jókainak ezt a magyar társadalmi viszonyokat tükröző szatirikus művét német tolmácsolás tette az idegen nyelvű olvasók szélesebb tábora számára hozzáférhetővé, mint erről a Jókai-fordítások bibliográfiái tanúskodnak. (Gál János: *Jókai élete és tróji jelleme*. Berlin 1925. 244—293.; Ferenczi Zoltán: *Jókai idegen nyelvekre fordított műveinek*

jegyzéke. Magyar Bibliofil Szemle 1925.; Demeter Tibor: *Magyar szépirodalom idegen nyelven*. Bp. 1952. — Kézirat.) Az a körülmény, hogy az egyik német nyelvű kiadás nem a regény eredeti címét veszi a fordítás alapjául, hanem új címet konstruál, több tekintetben is félreértések forrásává válik. Ez az új cím: „*Ein moderner Cagliostro*” ugyanis az olvasó figyelmét a főhős átváltozó-képességére irányítja — szemben Jókai alap gondolatával, amely a főuraink széles elméleti ismeretanyaga, „mindentudása” mögött ástó ürességre és önzésre célt. Ám a Cagliostro név a bibliográfus számára is megtévesztő. Ennek hatására regényünk fordításának egyik jegyzékébe (Demeter Tibor i. mű) a német mellé egy állítólagos francia is becsúszik a következő adatokkal: *Le Cagliostro Hongrois*. Traduit par Mme Jankovich. Budapest 1882. Revue de Hongrie. A közölt adatsor nyilván a Gasette de Hongrie. Journal politique, financier et littéraire. (Directeur politique: A. Saissy) c. lap egyoldalnyi terjedelmű, Revue Hongroise c. rovatára vonatkozik, amely „Publiée sous le patronage de l'Academie” jelzéssel tér vissza a lap minden egyes számában. A rovat Jókai számos művét közli francia átültetésben, így az idézett *Le Cagliostro Hongrois* címűt is (1882. szept. 17. és 21. 74. sz. 3. és 75. sz. 3.). Ám a cím alatt regényünk helyett Jókainak *A magyar Faust* c., Hatvani professzorról szóló mondákból szőtt írását olvashatjuk. Ez a tétel tehát törlendő a regény fordításainak jegyzékéből. Ugyancsak törlendő továbbá a regény idegen nyelvű átültetésének jegyzékéből a Nagy mulatságos naptár 1854. évi kötetére utaló adat is, amely szintén a Hatvani-mondák fordítását nyújtja, de német nyelven. (*Ein ungarischer Zauberer*. Volkssage. Übersetzt von Ludwig Rosner. Pester Sonntagsblatt. 1854. jún. 25. 26. sz. 350—351.) Hogy e cím nem vonatkozhatik az *Egy ember, aki mindent tud* c. regényre, már a német közlés pusztá időpontja is bizonyítja.

Annál különösebb viszont, hogy a bibliográfiák nem említik a regény legrégebb, hazai olvasóknak leginkább keze ügyébe eső tolmácsolását.

Német:

1. *Ein Mensch der Alles weiß*. Ein Stückchen Roman von Moriz Jókai.
Megjelent a Pester Lloyd (Verantwortlicher Redakteur: Dr. Max Falk) Morgenblatt jelzésű reggeli kiadásának vasárnapi mellékleteiben, a tárca-rovatban 1874. május 3-tól július 19-ig tizenkét folytatásban. (Nr. 103, 109, 114, 120, 125, 130, 135, 142, 148, 153, 159, 165.) A teljes regény könnyed és

pontos fordítása. A német lapban az egyes részletek, folytatások terjedelme, elhatárolása vasárnapról vasárnapra megfelel az Ű magyar nyelvű közléscinek. Mivel az Ű szombatokként jelent meg, a Pester Lloyd mindössze egyetlen nappal a magyar közlés után már németül rendelkezésére bocsátotta olvasóinak a regény megfelelő részletét. A fordító ismeretlen.

- II. *Ein moderner Cagliostro*. Roman von Maurus Jókai. Autorisierte deutsche Bearbeitung von Ludwig Wechsler. Berlin. O. J. (1890) Verlag Otto Janke 140 S. Collection Otto Janke. A címlap közlésével ellentétben nem átdolgozás, hanem a regény teljes fordítása.

TÉMA ÉS MŰFORMA

A hír, hogy Jókai *Egy ember, a ki mindent tud* címen az Ű részére humorisztikus regényt ír, 1874. ápr. 17-én bukkan fel sajtónkban (Pesti Napló 1874. ápr. 17. 88. sz. Esti kiadás. A Különfélék rovatában. Átvette a közleményt a Pester Lloyd 1874. ápr. 18. 90. sz., majd a VU 1874. ápr. 26. 17. sz. 268.). Az Ű maga előbb ápr. 26-ra ígéri a regény első részletét (1874. ápr. 18. 16. sz. 192.), ám a jelzett napon e helyett újabb hirdetést közöl, amely szerint a regényt „a jövő számban kezdjük meg”; „s hogy ezentúl jelentkező előfizetőink is elejétől fogva megkaphassák, rendkívüli előfizetést nyitunk a májusi és júniusi hónapokra.” (1874. ápr. 25. 17. sz. 204.) Az üzleti hangsúlyú beharangozást követően a folyóirat a május 2-i számban valóban közölni kezdi a regényt; ám még a jún. 20-án és 27-én megjelent 25., illetve 26. szám is egy-egy további azonos szövegű közleményben adja tudtára az olvasóknak, hogy „féléves új előfizetőink megkapják az Ű azon számaint is, a melyekben Jókai Mór most folyó humoristicus ily czimű regénye: *Egy ember a ki mindent tud* megjelent”. A regényre vonatkozó első nyilatkozatok eszerint az egykori kiadvállalati szokásoknak megfelelően inkább az Űstökös, mintsem közvetlenül a hirdetett regény propagálására szolgáltak.

A mű a Jókai-irodalomnak mindmáig egyik mostohagyermekke, jóllehet éppen egykori rendkívüli kelendősége, negyven éven át sűrű egymásutánban felsorakozó kiadásai arról tanúskodnak, hogy — lát-szólag igénytelen, játékos alapjellege ellenére — volt mondanivalója korához.

Azt a sajátos nyelvtani képletet, amelyet Jókai címként alkalmazott, írónk más alkalommal is szívesen használja különböző műfajú írásainak

címeként. Kezüink ügyébe eső párhuzamai a regény megjelenése előtti időkből: *Egy ember, aki gyalog járta meg Párist* (Ű 1862. vö. NK XCVII. 47.), *Egy szónok, aki „el nem áll”* (A Hon 1866. vö. NK XLIX. 388.), *Egy ember, aki nem akar koronázni* (A Hon 1867. vö. NK XCVII. 66.), *Egy léghajós, kit Amerikába vert át a szél* (A Hon 1871.); a regényt követően pedig: *Egy játékos, aki nyer* (1882. JKK 26. k.), *Egy derék asszony, akinek nincs története* (Nemzet 1890. okt. 28.).

Ez a címtípus valóban alkalmas az olvasó érdeklődésének felkeltésére: a jelzett szó határozatlan névelőben kifejeződő általánosságát a jelzői mellékmondat feloldja, a szó szoros értelmében kiragad valakit az ismeretlenségből, aki valamely különleges tulajdonsága, képessége, jellemvonása vagy éppen kalandja következtében különös figyelemre érdemes.

Jókai e művének címéhez szokatlan műfaji megjelölést fűz: más alkotásaival szemben „regény” helyett „egy darab regény”-nek nevezi. Nyelvünk olyasféle kifejezéseinek analógiájával állunk tehát szemben, mint az „egy darab történelem”, „egy darab múlt”, amelyek arra szoktak utalni, hogy a szóban forgó jelenség mint rész, nyomatékosan képviseli az egészet — a történelem valamely korszakát, a múltnak bizonyos kiemelkedően fontos vonásait. Csak rész tehát az egész helyett, pars pro toto; ám ez a rész az egésznek lényegét mutatja meg, mintegy magába sűríti annak összes sajátosságát. Ez a finom utalás arra int, hogy bár írónk az Ű számára írta művét, s a humorisztikus-szatirikus lap hasábjainak hangjához, tónusához szabja előadását, — ám maga az Ű mértéke szerint s annak eszközeivel megközelített téma mégsem lényegtelen. Erre utal egyébként a regény műformája maga is: ez teszi lehetővé, hogy írónk változatos szempontok szerint, sokoldalúan közelítse meg az alapproblémát, boncoló késével mélyebbre hatoljon, éppen nem kesernyés hangsúly nélkül mutatva be mindazt, amit társadalmilag visszának, ferdének vagy éppenséggel kártékonynak ítél a tárgyalt jelenségekben.

A téma nem jelentéktelen: a magyar főúr életútjának s egyben életformáinak bemutatása a solferinói ütközettől az 1869. évi gazdasági válságig eltelt tíz év magyar történetével a háttérben. Ez a tíz év valóban alkalmat ad arisztokratáink „mindentudásának” bemutatására: katonai, politikai, gazdasági, művelődési teendőink egyre újabb és súlyosabb erőpróbák elé állítják a magyar társadalom ekkori vezetőrétegét. Különösen áll ez a Bach-rendszer bukását követő első időkre, amikor a magyar „ó-konzervatívok” nagyrészt arisztokratákból verbuválódó csoportja különös politikai jelentőséghez jut, s az önkényuralom felidézte úgyszólván megoldhatatlan problémakomplexum

megoldására az októberi diplomát követő napokban a maga módján kísérletet tehet. De ettől függetlenül is — a kapitalizmus széles arányú kibontakozása hazánkban, az ipari, kereskedelmi, közlekedésügyi vállalkozások mohó egymásra-torlódása, a mezőgazdaság racionális, gépesített és nagyüzemi formáinak előtörése is — egyaránt méltó munkateret kínálnak a „történelmi osztályok” e vezető rétege számára. Jókai regényének alapkérdése lényegében, hogy miként állja meg a magyar főnemesség átlaga ezt a próbát.

Nem lehet feladatunk azoknak a kiábrándító jelenségeknek, politikai, gazdaság- és művelődéstörténeti tapasztalatoknak felsorakoztatása, amelyek Jókait a magyar főúr átlagos típusának e satirikus-humoros ábrázolására készítették. Annyi bizonyos, hogy ha a magyar főrendi világ társadalmi életünkben betöltött szerepének alaposabb, kritikai megközelítésére nem is vállalkozott, a problémák felvetésére ebben a hangnemben alkalmat talált. A mai olvasó úgy érzi, ez a mű odavezeti az ügyefogyott arisztokrata típusa köré szövődött, évtizedeken át virágzó anekdotakör eredőhelyéhez.

A regény voltaképpen zsánerképek láncolatából áll, láncszemekként veti fel a kérdéseket: mit tesz, hogyan szolgálja hazáját, népét — szolgálja-e egyáltalában — a magyar mágánás

mint katona (I. fejezet)

mint regényíró (II. fejezet)

mint etnográfus (III—IV. fejezet)

mint mecénás (V. fejezet)

mint spiritiszta (VI. fejezet)

mint gazda (VII. fejezet)

mint politikus (VII. fejezet folytatólag)

mint üzletember (VIII. fejezet)

s végül mint magatehetetlen öreg, mint ember (VIII. fejezet folytatólag).

Rengeteghy Ottó a maga sokoldalúságával valamennyi hivatását vállalja, s valamennyiben sorra csődöt is mond, haszontalanul fogyasztván éveit, vagyónát, társadalmi tekintélyét s utoljára még becsületét is.

Mi e sorozatos kudarcok, bohózatba illő felsülések oka? van-e olyan közös magyarázó elv, amely a bukásoknak ezt a valóban megmosolyogtató tömegét megalapozza? Jókai művében többször ismétlődik válaszként a fentiekre az „in theoria” és az „in praxi” szembeállítás, az elméleti felkészültség, a nagy vagyon, az előkelő összeköttetések elégtelenségének hangsúlyozása, amelyek csak az élettel, a társadalommal, a gazdasági és művelődési viszonyokkal való közvetlen

kapcsolat, ezekben való tájékozottság — egyszóval a néppel, a nemzettel való összeforrás állapotában jelentenek igazi értéket, vihetnék előbbre birtokosuk és a közösség ügyét. Ottó félszegségének az a magyarázata, hogy egyéniségéből minden kööttség hiányzik. Mindaz, amije van, csak a maga önzését szolgálja, így pedig mindentudása hiábavaló. „Mindent tudott; de semmit sem szeretett” — halljuk a mű zárómondatában.

Az egységes alap gondolat ellenére a regényben minden egyes fejezet akár önálló műként is megállhatna mint egy-egy életforma olykor humoros, olykor csipkelődő vagy éppen kesernyős ábrázolása. Abból következően, hogy hősünk fejezetről fejezetre egy-egy éles fordulattal, úgyszólván átmenet nélkül vált át újabb és újabb szórakozási, időtöltési, érvényesülési ösvényekre, az író mesélő leleményének sok ügyeskedéssel kell a történet láncszemei közt valamelyes összefüggést teremtenie. Erre jó eszközül kínálkozik az utalás az idő múlására, a hős életvéneinek szaporodására, a háttérben zakatoló országos események egymásutánjára is. Ám ezen kívül is — a fejezetenként bekövetkező kudarc, a kudarcot követő kiábrándulás önmagában is ürügyül szolgál rá, hogy logikusnak érezzük: Ottó grófnak ismét valami újat kell elkezdenie. A regény egészének alapeszméje szükségyszerűvé teszi, hogy a régit felváltó újabb életforma, új hivatás vagy időtöltés ismét csak a hős jellemének, egyéniségének korlátai között jöjjön létre és mozogjon. Ezért a mű egész hangolása olyan, hogy az olvasó eleve várja és élvezi az előrelátható újabb és újabb bukfenceket, a mindentudás hiábavalóságát, a tervek, próbálkozások meghiúsulását — saját humorérzékének, gúnyolódó kedvének kielégítését. Mindez bizonyos meghatározott tartalmi skémát tételez fel, amelyet írónk valóban következetesen fejezetről fejezetre igénybe is vesz: Jókai meghatározott sablon szerint rakja fel a fejezetek színeit, alkalmazza a hozzájuk illő motívumokat.

Az első — rendszerint a fejezet élén — a megfelelő ismeretkör megcilllogtatása: legalább annyira dokumentuma Jókai széles körű érdeklődésének, mint amennyire Rengeteghy Ottó mindent felölelő ismereteinek. Ám Jókai — ha egykorú népszerű folyóiratok, ismeretterjesztő művek, német vagy francia szakmunkák és lexikonok friss használata alapján is — már e szakkérdések kiválogatásával, tűzijátékszerű fellöppentésével is játszik, kuriózumokkal szórakoztat, a valóságot költészettel vegyíti, képzeletünkre és nevető hajlamunkra apellál. Mintegy karikírozza tehát saját fejében megbotló hőségének „szak tudását”.

Ezután az új és újabb életformákhoz illő újabb és újabb nőalakok felléptetésére kerül sor — a szende vidéki ártatlanságtól a nagyvárosi

démonig, a másodrendű pesti vendéglő csalóányától az előkelő udvari dámáig. Valamennyi nőalak fellépése egy-egy szerelmi történet nyitányát jelzi, ám sohasem vezet el a befejezésig, erőszakkal szakad meg — egyszer hősiünknek, máskor imádottjának felsülése vagy kiábrándító tapasztalata következtében. Az egyes fejezetek végére Ottó grófnak nem marad egyebe ezekből a kalandokból, csak imádottjainak egy-egy fotográfiája: öregkorában megnyomorodva, „mikor egyedül marad, meglevenülnek előtte azok az arcképek, amik ágya fölé sorba föl vannak aggatva a falon” (309.).

Végül minden fejezetben kibontakozik bizonyos erőpróba, alkalom, amely a hőstől megkívánja, hogy az elmélet fellegeiből lebecsülje a való élet talajára, s ott ismeretek helyett az életből magából, tudomány helyett emberségből vizsgáljon. S ezen a vizsgán gyökérlensége, önzése, mélyebb érzésekre képtelen lelkivilága következtében sorozatosan elcsúszik.

Hogy ez a fejezetenként visszatérő vázlat végül is nem vezet egyhangúságra, hanem alkalmazásával Jókai fordulatossá, olykor nagyon is friss hatású, jó ritmusú cselekményt alakít ki, azt írónk bő invenciója magyarázza. Minden fejezet magva lényegében egy-egy anekdota; ám a fejezet gerincét szolgáló jóízű eset körül szinte záporoznak a további, hol jellemzésül, hol díszítő elemként, hol pusztán a mulattatás végett alkalmazott vidám ötletek, tréfás aforizmák, szójátékok, kuriózumokra való utalások. A központi szerepet játszó, gerincként alkalmazott anekdotikus történetet a részletekben ugyancsak anekdoták színesítik. A Rengeteghy gróf katonai pályáját szemléltető első fejezetben így tobzódnak régi katonai anekdotáink: a nyeregkápába pisztoly helyett dugott szalámi, a Plonplon herceggel a szabastopoli ágyúk tüzelésekor bekövetkezett „sajátságos változás”, a választóvízzel felerősített huszárpálinka, vagy a kuglizásra használt prófuntok esete, a bécsi bonmot, amely szerint azért vesztettünk Szolferínónál, mert nem volt hús: „a hadsereg marháit mind a táborkarnál voltak összpontosítva” (218.), a seb, amelyet élősd marásának vélne a néphumor, a hátul kapott kardvágás, amelynek következtében nem mondhatja a vitéz szerelmesének, hogy „borulj a keblemre”, csupán hogy — „borulj a hátamra” stb. — a felsorolást tovább is folytathatnánk.

Hasonló például szolgálhat az Ottó gróf gazdálkodási kísérleteivel foglalkozó VII. fejezet is, amely lényegében nyolc anekdotán mutatja be egy-egy feje tetejére állított próbálkozás fonátságait.

Egy anglus, akit Ottó a birtokán alkalmaz, gőzmalmot épít, holott nincs hozzávaló víz.

A második artézi kutat fúr, hogy vizet találjon, de nem talál.

A harmadik gyapottal próbálkozik, ám ültetvénye egyetlen deres hajnalon tönkre megy.

A negyedik anglus (bár valójában „morvaországi hollandus”) Ottó gróf szőlejét „hovibrenkezi” s így ér el savanyú bort — „aki abból ivott, kicsordult a könnyre” (JKK 74.).

Az ötödik kísérlet Ottó gróf saját ötlete: kettő helyett a birkáknak *mind a négy tőgyét* hasznosítani.

„— Az én birkáim tejéből a legtökéletesebb chestersajt készül. Jövőre én minden birkának a két tőgyét kifejetem, s csak a másik kettőt engedem a báránynak kiszopatni.

— Tudod mit? — mondá neki Erdőváry — légy szíves *előbb* a báránykával kiszopatni a birka egyik két tőgyét, — *azután* fejed ki a másik kettőt. . .” (JKK 75.)

Az Ő egyik régi anekdotája tér vissza e sorokban, úgyszólván szó szerint:

„Báró Őszy vénségére rájött, hogy sokkal jobban mennének az ő gazdaságai, ha ő saját maga kezelné azokat. Kiszámítá, hogy ha ő maga tartana juhokat, mennyit venne be. . . Megmutatta egy praktikus ismerősének a számítást.

— Sokra találdat tenni ezt a sajtot. Ennyi nem lesz.

— Hja barátom. Én máskép fogok tenni mint ti. Én minden birkának két tőgyét kifejetem, s csak a másik kettőt engedem a báránnyal kiszopatni.

— Hm, tudod mit? Engedd előbb a báránynak az egyik kettőt kiszopni, s *azután* fejed ki a másik kettőt.” (Üstökös 1858. szept. 18. 5. sz. 39.)

Ám Ottó mindentudásán nem lehet kifogni. A hatodik megoldás: Tibetből hozatni egész gulyányi jakot. Annak viszont csak tizedrésze éli túl a hosszú utazást, azokat aztán gyaloghíntóban szállítják Bálvándra — „a velük utazott Dalai Lámával (vagy nem tudom én minek híjják ott a csordapásztort) — azzal együtt.”

Egy új anglus feladata lesz, hogy vízdesztillálót és jégkészítő gépet állítson fel az állatok részére, minthogy azok a hazai kútvizet nem bírják. S mindezek eredménye? Egy megnyert fogadás és egy kiállítási oklevél. S ez már a hetedik vállalkozás!

A fejezet lezárásaként *azután* a Lipót-rend anekdotáját is hozzáfűzi az író az előbbiekhöz: ezt a kitüntetést az országos járvány alkalmával doktori tevékenységéért nyeri el, mivel az orvoságul osztott ginzeng gyökér mellé egy-egy forintot is ad parasztjainak, a gyógyultan felülvizsgálatra jelentkezőknek pedig még egy további forintot ígér — s így a betegség — hála parasztjai pénzhességének — birtokát elkerüli.

Szándékosan időztünk e részleteknél, hogy e regény példájával igazoljuk, milyen sokoldalú szerepet kap írónk e művének felépítésében az anekdota. Anekdoták segítségével körvonalazza azonban alakjai jellemét is; hiszen egy régi megfigyelés szerint „a Jókai-regények főalakjai nem tesznek ránk egységes benyomást, hanem apró tableau-k hőseivé töredeznek vagy ficamodnak, mert Jókai az embert is — hogy úgy mondjuk — csak egy-egy anekdota erejéig tudja sikeresen megmintázni.” (Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Bp. 1924. 342.) E megfigyelés helyességéről a mű különös szemléletességgel tanúskodik. Főként zsáneralakjai szempontjából alapvető jelentőségű az anekdoták szerepe. Ám jóval gyakrabban érvényesül — s így Rengeteghy alakjával kapcsolatban különösen szembetűnő — írónk „halmozó tendenciája”, Jókainak az a hajlama, hogy „mintegy belelovalja magát az anekdotáiba, egyre meglepőbb részletekkel csigázza őket” — s velük karikatúra-szerűen hőseinek egy-egy fővonását emelve ki, „merőben egy oldalról jellemzett típusokká” formálja őket (Nagy Miklós: *Jókai*. Bp. 1968. 303—308.). Az anekdota eszerint nem pusztán építőelem, szerkezeti egysége az *Egy ember, aki mindent tud* c. műnek, hanem a regényben érvényesülő jellemábrázolásnak is lényeges eszköze.

Van azonban Jókai e művében az anekdotának mindezekon felül még egy további funkciója is. Az anekdoták itt az író társadalomszemléletének megfogalmazói, a rendiség társadalmi szerkezetében vezetésre determinált réteg ürességének, hivatástalanságának kipellengetését szolgáló csipős, csattanós történetkék. Nemcsak olvasói élvezik, hanem az író maga is szembetűnő kedvvel kíséri el Rengeteghy Ottó gróf alakját anekdotákban ábrázolt kudarcainak útján. Mintha csak elégtétellel töltené el, hogy a maga eszközeivel kifejezésre juttathatja a Rengeteghyben képviselt típusal szemben felgyűlt érzéseket. Korábbi művei, amelyekben a mágnás-hősökön a Széchenyi-korszak kiemelkedő főúri alakjainak ihletését érzékeljük, az ábrázolás már pusztán mitikus méreteivel is e hősök kivételességére utal, jöllehet a Kárpáthy Zoltánok mellett ott is egyre kísért az Abellinók szálnalmas és kártékony figurája. Mintha most az író számára e kivételek korszaka véget ért volna: az anekdoták szurkáló-csipkedő ötleteivel az átlagot veszi célba, amelynek kezében rang, kiváltság, nagy vagyon, mindentudás egyaránt hiábavaló, hivatásának nem teljesítésére, csupán megcsúfolására alkalmas. De másfelől ugyanez a műfaj pajzsul is szolgál írónknak a célbavett típus ellenében; könnyed, friss tollal, hirtelen kézzel alkotott mű anekdotikus jellegét mindig érvül hozhatja fel a célbavettek esetleges sértődésével szemben. „*Ridendo dicere verum*” — a horatiusi bölcsesség a korszerűtlenné

lett feudalizmus visszásságainak leleplezésére a magyar író számára is jó tanács. A magyar néphumorról szóló akadémiai székfoglalójában maga fogalmazza meg, mit is jelent a humor a „szabadelvű és felvilágosult népek” írója számára: „Nemzetek, akik szeretik kimondani az igazságot, mikor nyíltan nem lehet: képes beszédben, tréfa színe alatt is; akiknek szelleme azon önállóságra jutott, ahonnan a jót a rossztól nem csupán a hagyományos hit, hanem saját ítélőtehetség tudja megkülönböztetni, akik a világosságnak szemébe mernek nézni, azoknál otthonos a humor.” (NK. 96. és 313.) Jókai anekdota-halmozó módszerét ebből a szempontból is mérlegre kell tennünk.

A FŐHŐS MINTÁI

A regényben felhalmozott anekdotikus és kuriózum jellegű részletek tömege, a mindentudó Rengeteghy Ottó élethivatásainak, érdeklődési köreinek sokfélesége láttán kételkedve kérdezzük: volt-e, lehetett-e Jókainak olyan modellje, akinek életpályája az ezerszínű anyag elrendezéséhez — legalább nagyjából — vezérfonalul szolgálhatott. Mégis annak fenntartásával, hogy írónk, szokásához híven, itt is több kortársának élettörténetéből kölcsönöz motívumokat, a regényben áruklódó nyomok hol halványabban, hol szembetűnően egy meghatározott személyre, gróf Andrássy Manóra mutatnak.

1. *Andrássy Manó*

Andrássy Manó (1821—1891) a kiegyezés miniszterelnökének, Andrássy Gyulának bátyja, egyéniségének egzotikus és ellentmondásos vonásaival méltán vonhatta magára Jókai érdeklődését. Érdeklődési köre valóban szerteágazó: természetbarát, sportember, utazó, műgyűjtő, író, etnográfus, közigazdász, vasgyáros, az iparfejlesztés úttörője, kitűnő gazda, alkalomadtán megyei tisztviselő és politikus — nem könnyű hirtelenjében számbavenni működésének valamennyi területét. Figyelemreméltó körülmény, hogy osztályának ekkor kibontakozó válságával ellentétben családjának történetében a személyéhez kapcsolódó fejezetnek az anyagi gyarapodás volt a legfőbb jellemzője. A kapitalizmus magyarországi kibontakozásának folyamában szerepe korántsem jelentéktelen; különös figyelmet érdemel, hogy korszerűsítette a Sajó mentén működő vasműveinek bányászatát, alaposan növelte kohóinak számát, kezdeményezésére 1868-ban alakult a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat, amely 1881-ben a Rima-

murány-völgyi Vasmű Részvénytársasággal összeolvadva hazánknak akkori legnagyobb nehézipari vállalatává fejlődött; élete végén pedig Andrásy a Szerencsre tervezett cukorgyár létesítésén is sokat fáradozott. Érthető, hogy mindezek következtében a kortársak szemlélete szerint elsősorban a rideg üzletember vonásai jellemzik: „Ezért tartották többen Andrásy Manót a fősvénységig menő, önző jó gazdának” — állapítja meg akadémiai emlékbeszédében pályájának méltatója. (Radvánszky Béla: *Emlékbeszéd gróf Andrásy Manó levelező tag felett*. Bp. 1901. 14. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. X. k. 12. sz.)

Nem nehéz megtalálni e különös jellem további olyan vonásait sem, amelyek Jókai ellenszenvét kiválthatták, s trónkat arra indították, hogy a magyar mágnás típusának humoros-szatirikus ábrázolásához éppen Andrásy alakját válassza kiindulásul.

Elsősorban Andrásy Manó politikai múltját kellett Jókainak mérlegre tennie, amelyet a regény írásakor még ellenzéki pártállású író csak idegenkedve szemlélhetett. Andrásy Manó gróf az 1848 nyarán kiéleződő forradalmi hangulat hatására testvérével, Gyulával és Tivaddarral együtt honvédnek állt, s részt vett a pákozdi csatában is. A krónika nem beszél róla, együtt volt-e a továbbiakban Gyulával Schwachatnál. Tény azonban, hogy amikor Windischgrätz 1849. január 5-én Pestet elfoglalta, Andrásy Manó elhagyta hazáját.

„1849 elején, közepette azon balviszonyoknak, melyekbe szegény hazám ekkor bonyolult, egy kezembe akadt munka olvastával vágy száll meg, legyőzhetetlen vágy, keletet . . . mielőbb színről színre látnom, és élvezve ismernem szépségeiben” — olvassuk az *Utazás első oldalán*. — „Útlevél után láttam legott. S heted nap múlva már Bécsben valék, hol ügyeim rendezése s a készülődés miatt csak annyit időztem, hogy február elején Londonba juthattam.” (*Utazás Kelet-Indiákon. Ceylon, Java, China, Bengal*. Pest 1863. Emich Gusztáv kiadása.)

Nem nehéz megítélni, mit mondhattak Jókainak a díszes album élére tett sorok a grófról, aki az országos veszedelem kiéleződésének perceiben letette fegyverét, s hazájának hátat fordított. Mi több, keleti útja során még a várható hírek elől is elzárkózott: „Leveleimet, melyek ekkori meggyőződésem szerint csak leverő tudósítást hozhattak utánam, hogy útközben ne háborgassák lelkemet, mind Kalkuttába, keleti zárándoklásom befejező pontjára címzettetem.” (I. m. 1—2.) Sajátságos viszont, hogy útleírásának végén Andrásy ugyanazzal indokolja meg idő előtti hazatérését, amivel útnak indulását magyarázta: a Kalkuttában kézhez vett levelek Magyarországra vonatkozó lehangoló híreivel. „Hazámból érkezett kellemetlen hírek

arra bírtak, hogy rövidebbre szabjam kimaradásomat.” (I. m. 143.) A kortársnak aligha volt nehéz kitalálni e hfrek kellemetlen voltának közelebbi okát: a pesti haditörvényszék 1850. január 1-én forradalmi tevékenységéért „hirdetményileg megidézte” Manó gróf testvérét, Andrássy Gyulát, s a főbenjáró ügy az egész Andrássy-birtok elkobzásával fenyegetett. (Vö. Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I. k. Bp. 1910. 65—70.)

Ha arra gondolunk, hogy Jókai *Egy ember, aki mindent tud* c. regényében a magyar arisztokrata katonai pályájának csődjét éppen a megfutamodás szimbólumával, a hátul kapott seb motívumával indokolja, — úgy erre Andrássy Manó említett szabadságharc alatti pálfordulása valóban alapul szolgálhatott. A regény hősének ábrázolása azonban az első fejezetekben sokkal általánosabb, a hozzá kapcsolt anekdotikus anyag bővebb, semhogy a modell pontosabb meghatározására alkalmas volna. Mégis figyelembe kell vennünk, hogy Andrássy Manó katonai múltja Jókai korában szóbeszéd tárgya lehetett, esetleg anekdotikus elemekkel is színeződött. „Andrássy Manó? farrod? kaszik? ágyú” — olvassuk Jókai XV. sz. noteszének 16. r. lapján az olvashatatlanra mosódott, de nyilván katonai vonatkozású szavakat. (Jókai Mór: *Följegyzések* II. Bp. 1967. 280.) Mivel a regény a főúri életformák általános bemutatására törekszik, Jókai fantáziájának megmozgatására, csipkelődő, tréfálkozó kedvének felszítására a grófi katonákról szóló fejezethez nyilván Andrássy Manó múltjának itt célzásszerűen említett epizódja is elég lehetett.

Jóval biztosabb talajt nyerünk következtetéscinkhez Jókai regényének az Ottó gróf utazását, úti élményeiből készült könyve iratását s a mű fogadtatását tárgyaló következő részeiben.

A regény II. fejezetének végén Ottó gróf Fantissa szerelme elől menekülve előbb Algírba szökik oroszlánt, majd Bengálba tigrist, elefántot, Sziámba szarvorrút, Ausztráliába kengurut, Mexikóba buffalót, Kamcsatkába cethalat, végül Oroszországba jegesmedvét vadászni. Jókai csak odavetőleg vázolja fel ezt az útvonalat, s amit e vázlatban előad, önmagában is elég ahhoz, hogy Andrássy Manó utazásaival hozzuk kapcsolatba. Mégis utalnunk kell arra, hogy Andrássy első önálló műve címével is odakinálokzik a Jókainál megadott út egyes állomásaihoz. Való az is, hogy Andrássynak e művében jelentős helyet foglalnak el a szerző vadászkalandjai: a beutazott tájak szinte valamennyi jellemző nagyvadával való találkozásait kissé szárazon, inkább tényyszerű, mint izgalmas, de részletező előadásban adja itt elő olvasóinak. Vegyük ezekhez, hogy utóbb egy gyűjteményes vadászati tárgyú kiadványban más hazai arisztokraták társzerzőjeként egyebek közt a medvevadásatról szóló fejezettel is szerepel. (*Hazai*

vadászatok és sport Magyarországon. Írták: gróf Andrassy Manó, báró Orczy Béla, báró Podmaniczky Frigyes, gróf Sándor Móríc, Szalbeck György, báró Wenckheim Béla, gróf Festetics Béla. Pest 1857. Geibel Ármin kiadása.) Ezek alapján érthető következtetésünk, hogy Jókai előtt a regény e fejezetének írásakor Andrassy Manó jellegzetes alakja lebegett.

A regény további részletei csak valószínűsítik ezt a feltevést. Ottó gróf Fantissát lerázva hazatér, s házában egész ritkasággyűjteményt rendez be egyrészt a magával hozott kitömött állatokból, másrészt etnográfiai tárgyakkól. Ezeket természetesen nem reklámozza, s nem is mutogatja másnak, „csak jó barátainak”; ám a gyűjteménynek így is híre megy, s a „szép és szellemdús Zsombolyainé” — a társadalmi előítélet „jegét” megtörve — „első volt Ottó grótot elegáns oroszlánbarlangjában meglátogatni”. Radvánszky Béla akadémiai emlékezéséből tudjuk, hogy Andrassy Manó hazatérése után valóban értékes magángyűjteményt alakított ki pesti otthonában. „Mérlegutcai kissé ódonszerű palotája egy kis múzeum volt” — olvassuk. — „Értékes képtárán kívül magánembernél párját ritkító műkincseket gyűjtött össze. A legnagyobb súlyt a régi magyar ötvösművekre fektette. . . Jóformán csak magyar régiségeket gyűjtött. Külföldi műkincseit, kivéve a keleti utazásaiból hozott gyűjteményeket, egy ízben el is adta.” Ide kívánczok Radvánszky személyes emléke is e házi múzeumról: „Sokszor látom most is magam előtt erőteljes alakját, a mint múzeumában körülvezet, örömmel szedve le egy-egy újabb szerzeményt, melyről véleményemet kérdi.” (Radvánszky Béla: *Emlékezésed gróf Andrassy Manó lev. tag felett.* Bp. 1901. 13—14. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. X. k. 12. sz.)

Ám további Andrassy Manó tevékenységére utaló részletek is feltűnnek a regényben. Zsombolyai grófnő rábeszéli Ottót: „Önnek az úti kalandjait valóban meg kellene örökítenie — egy szép albumban. Írja le!” Ezt az ötletet az a körülmény adja a grófnőnek, hogy Ottó gróf mint „kitűnő festész” megmutatta a grófnőnek „szép vázlatait, kartonjait, akvarelljeit, miket utaztában sajátkezűleg készített”. Zsombolyai grófnő buzdítására azután a mű el is készül, mint „utazási album”; mi több, kiállítását tekintve párját ritkító alkotás: „szöveg, papír, metszetek, színyomatok, bekötés: kifogáson felül”; előállítására Ottó gróf egész vagyont költ.

Ezek a részletek az egykorú magyar olvasókban feltétlenül Andrassy Manó könyvének képét idézték fel. Az Utazás Kelet-Indiákon — Jókai korának valóban remekbe szabott nyomdai alkotása volt. Nagy „kettedrét” formátumával, 16 színes könyomatával, félbőr

kötésével messze korának átlagos hazai nyomdatermékei fölé emelkedik. Még a század végén is kiemeli a kor kitűnő könyvtáros szakembere Andrassy Manó e művének különleges értékét: „eddig legdíszesebben kiállított magyar mű.” (Id. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. k. Bp.)

S e mű illusztrációi is Andrassy Manó saját kezéből származnak, utazása különböző helyein készült, hiteles alkotások. Andrassy grafikus készsége a kortársak előtt évek óta ismeretes, Madarász László különös szerepét a Zichy-ékszeres körül politikai körökben Andrassy karikatúrája tette 1848-ban „közsuttogás tárgyává”, még mielőtt az a Jókai szerkesztette Esti Lapok hasábjain kipattant volna. (Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Mikszáth K. ÖM. 18. k. 161.) Ottó gróf rajzkészségének, akvarelljeinek emlegetésével tehát Jókai regénye még határozottabban Andrassy Manóra tereli gyanúnkat.

Ehhez járul továbbá, hogy Ottó gróf könyvéhez hasonlóan az Utazás Kelet-Indiákon is utólag jön létre, minden korábbi feljegyzés nélkül született szerzőjének emlékeiből. Létrejöttét Andrassynek útközben készített rajzai, festményei ihlették: tizenegy hónapi keleti útjából hazatérőben, az 1850. év végén a hajón fogamzott meg benne a gondolat, hogy keleti tapasztalatai a nyilvánosság számára is érdekesek lehetnek. Kötetének utolsó lapjain olvassuk erre vonatkozóan: „Európához közeledve ötlött csak eszembe, milyen érdekes országokat jártam meg, s hogy tapasztalat-, ismeretben jóval gazdagabb vagyok. Most kezdém sajnálni, ha már annyit rajzolgatek, miért nem jegyeztem egyszersmind. Rögtön tehát hozzáfogék: de az idő rövidsége miatt, mennyit még a hajón kellett töltenem, igen keveset lehetett csak főbb vonásokban vázolgatnom. Haza érkeztem után majd két év múlva gyűjtém össze adatimat csupán emlékből: és így keletkezett jelen munka, mellynek hiányaiért nyájas olvasómtól utólagosan kérek bocsánatot. Megvallom, csak az bátoríta közönség elé juttatásában, hogy a beutaztam világrészről vajmi kevés jelent meg akár magyarul, akár németül.” (I. m. 166.)

Aligha csalódunk, ha feltételezzük, hogy az itt közölték adtak indítást Jókai képzeletének Ottó gróf további sorsának kimódolásához. Írónk méltán mérlegelhetette: arányban van-e Andrassy művének írói értéke, a nehézkes, régies előadás, a szerkesztés nyers esetlegessége, a kétségkívül széles érdeklődésű gróf mondanivalójának különös színegyvelege („egy ember, aki mindent tud”) — könyvének ragyogó kiállításával. De nem kevesebb idegenkedéssel tölthette el Jókait az Andrassy könyvének idézett soraiból körvonalazódó munkamódszer is: helyszíni jegyzetek nélkül, pusztá emlékezetből írni útleírást, Ottó gróf módjára mintegy utólag készíteni el a könyvvé dagadó szöveget

az adva levő illusztrációkhoz. Jókai maga szépirodalmi tevékenységében is más utat követ. Mennyi anyaggyűjtés, jegyzetelés, sokoldalú, írásban is nyomon kísérhető tapasztalatszerzés, mily széles olvasottság húzódik meg egyes műveinek csupán egy-egy fejezete, szakasza, sőt mondata háttérében! S mekkora feladat: mindezt egységes, áttekinthető művé formálni, s az élő nyelv bájával tolmácsolni tudni.

Annak természetesen semmi nyoma, mintha Andrassy értékes természettudományos, közgazdasági vagy néprajzi megfigyelései a kortárs-szakemberek kritikáját vonták volna magukra; ellenkezőleg — ma is forrásértékűnek ítéljük azokat Kelet egykori viszonyainak ismerete szempontjából. Jókai önként adódó fenntartásai az Utazással szemben azonban érthetővé teszik, hogy regényében a humoros-zatirikus alapkoncepciónak megfelelően bőven buzgó jókedvvel ábrázolja Ottó gróf művének fogadtatását, szúrja tűhegyre a könyvben hemzseggő írói tévedéseket, s érzékelteti az elírásokból keveredő tudományos botrány következményeit.

A regény szerint a tudományos félresiklásokért nem pusztán Ottó grótot magát terheli felelősség. Ő ugyanis nem személyesen írja meg albumát, hanem e furcsa vegyülék elkészítéséhez „irodalmi szakácsként” fródeákat alkalmaz. Ez a minden hájjal megkent firkász menet közben jól megkopasztya kenyéradóját: valóságos élősködője a háznak, hamiskártyásként nyeri el Rengeteghy pénzét, váltót frat alá vele, különféle minőségben egész rokonságát nyakába varrja, s végül házat vesz Ottónál szerzett jövedelméből. Emellett pedig tücsköt-bogarat kever Ottó gróf könyvébe, csak úgy találomra, a maga feje, ízlése szerint! Egyrészt Jókai horatiusi ihletésű Kullancs úrfijával tart rokonságot („bojtorján” és „kullancs” — egyaránt lerázhatatlan arról, akihez hozzáragadt); másrészt rokona a Jókai-regények minden lében kanál ürge és felületes újságíró típusának is, így a két úrnak szolgáló, meggyőződését szélkakasként változtató Ollósinak, *A fekete vér e. műve* különösen plasztikus figurájának (Vö. JKK 58. k.).

Kétségtelen, hogy Andrassy Manó könyvét, az *Utazást* maga írta; Jókai azonban nem ok nélkül céloz rá, mit köszönhetnek a század arisztokrata írói a házukban titkár vagy nevelő gyanánt alkalmazott tollforgatóknak. Nagyon valószínű emellett az is, hogy Andrassy Manó könyvének háttérében az Andrassy-fiúk egykorú nevelőjének, Peregriny Eleknek tisztes alakját is látni vélte.

Peregriny Elek (1812—1885) nem jelentéktelen személy, 1866-tól mint pedagógus, a pesti egyetem magántanára, visszatérve — jelentős vargabetűvel — arra a munkahelyre, amellyel először 1848-ban tisztelték meg. Ifjú éveit főúri családoknál nevelősködve töltötte, így Andrassy Károly három fia mellett 1833-tól három évet töltött

(utóbb báró Mednyánszky Alajos, majd gróf Károlyi György fiainak házitanítója volt).

Fontosabb ennél, hogy mint a romantikus idők annyi magyarját, Peregrint is megszállva tartotta az utazási láz, a távoli földek, népek, életformák megismerésére sarkalló szenvedély. Szerény viszonyai ellenére újra meg újra beutazta Nyugat országait; hogy ennél meszebbre vágott, arról éppen az Andrássyéknál írt első műve tanúskodik. Kétségtelen, hogy a 12–14 éves Andrássy Manó egzotikus érdeklődését, utazási kedvét ez a mű csigázta fel: Heinrich Joachim Campe műve Amerika fölfedezéséről, amelyet ezekben az években Peregriny tolmácsolása tesz hozzáférhetővé a szélesebb olvasóközönség előtt. (*Amerika fölfedezése*. Mulatságos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. Pest 1836; újabb kiadásban 1850-ben jelent meg.) Campe a mai értelemben vett ifjúsági irodalom úttörő alakja, jó tollú író, érdekes olvasmányt nyújt, s közel tudja hozni fiatal olvasóihoz Columbus, Cortez, Pizarro kalandos alakját. Az újvilág egykori életviszonyainak ezzel az eleven ábrázolásával valóban könnyen felgyújthatta ifjú tanítványának fantáziáját.

Későbbi ifjúsági és népművelő kiadványai, tankönyvei Jókai kezén is megfordultak, egyik művéről elismeréssel emlékezett meg a Budapesti Napló hasábjain (*Cikkek és beszédek*. I. k. Bp. 1965. 56.). Amerikáról szóló művének összecsengése Andrássy utazásával a természetrajzi és etnográfiai egzotikumok vonatkozásában csakúgy, mint Peregriny közismert összekötése az Andrássyakkal szerepet kaphatott abban, hogy Jókai Ottó gróf mellé házi fróját is odaállította — természetesen a regény jellegének megfelelő karikatúráként a karikatúra mellé.

Önként kínálkoznék itt, hogy párhuzamot vonjunk az Utazás és Ottó gróf albuma között tartalmuk rendkívüli változatossága és egzotikuma szempontjából. Jókai természetesen kerüli, hogy Andrássy művéből egyes közvetlen kínálkozó motívumokat ragadjon ki, s ily módon mintegy leleplezze forrását. Egy látszólag elejtett megjegyzése: „az ozelot, a megszelídíthető párduc, mellyel az indus nábobok szarvasra vadásznak” (JKK 26. l. 12–13. sor), — mégis minden valószínűség szerint közvetlen Andrássytól származó emlék, aki a murserabati fejedelemtől tett látogatásával kapcsolatban beszél a názim vadászó párducairól:

„A pórázon vezetett, köpenybe burkolt párduczok fejét nem igen mertem simogatni, bár tudtam, hogy szelídek, sőt az egyik nagyon is bágyadt, betegesnek tetszék, hanem társa annál virgonczabb, tüzesebb szemű volt. Vadászatra szekeren viszik ki őket, és csak, ha gazellát, őzet vertek föl, creszti szabadon a peczér: ilyenkor a párducz vagy

nehány ugrásra ejti el azt, vagy ha nem, elszalasztja végképen: s őt szekérbé ültetvén szemlefölde viszik tovább." (I. m. 151.) Andrássynál tehát nincs szó ozelotokról; Jókai az, aki a párducokat ozelotoknak teszi meg, hogy a természetrajzi tévedések lajstromán elhelyezhesse. Korának tudományos szenzációi közül mindenestre nem egy bizonyult félreértés vagy félremagyarázás eredményének, s az író játékos kedve — a humoros hatás kedvéért — ezeknek számát is sok leleménnyel tetézte.

A regény VII. fejezetének mezőgazdasági kísérletei, majd a VIII. fejezetben az ipari és pénzügyi gründolások — csak Andrássy Manó hasonló vállalkozásainak fonákjaként vehetők számításba, akinek gazdálkodását — szemben Rengeteghyével — különösen sikeresnek, jövedelmezőnek minősíti életrajzírója. Ám ezen a téren a témák felvetéséhez aligha volt modellre szüksége, a regény szempontjából indítékul elegendő volt számára annyi, hogy Andrássy mindentudása a gazdasági kérdések ismeretét felölelte.

A téma úgy, amint a regényben jelentkezik, a környezeti adottságokkal nem számol s így eleve halálra ítélt mezőgazdasági kísérlet-sorozat az író keze ügyében van. Lényegében abból az ellentétből fakad itt a humoros esetek, gazdálkodási felsülések sorozata, amely egyfelől a mezőgazdaság kapitalizálódásának felgyorsult hazai folyamatában egymás mellé sorakozó próbálkozások, a gépesítés, növény- és állathonosítás, modernebb termelési technikák bevezetése s másfelől Jókai konzervatív gazdálkodási nézetei közt fennáll. Idevágó álláspontját az író ismételten kifejtette, kezdve „Kivonatok egy nevezetes külföldi gazdasági tanácsos jegyzeteiből” c. humoreszkjén (*Országos Nagy Naptár 1853. évre. 70—72. Vö. Cikkek és beszédek. IV. k. 51—55.*) — idős éveinek rendkívül vonzó kötetéig, a *Kertészgazdasági jegyzetekig* (Bp. 1896. 80.). Ottó gróf felsüléseihez ilyen vonatkozásban *Az új földesúr* Maxenpftsch Vendelinjének az aratókaszáló géppel vallott kudarca tartja a legközvetlenebb rokonságot (JKK 13. k. 70—71.). Valószínű, hogy Jókai bizalmatlanságát e gazdasági újításokkal szemben nemcsak az alkalmilag hírül vett balsikerek magyarázzák, hanem az a tény is, hogy mindezeket az önkényuralom éveiben hazánkba tóduló Maxenpftsch-szerű gazdatisztek, jószágkormányzók, „tudósok” gyarmatosító mesterkedéseinek ítélte. Az ipari és pénzügyi vállalkozások csődjének, a hitelezők kényszerezéssel való kijátszásának példái az 1860-as években az író mindennapi tapasztalatai közé tartoztak, kivált a regényben említett 1869. évi, majd a regény megjelenését közvetlen megelőző 1873. évi rendkívüli válság időszakában.

Hogy a gazdasági újítások e sorozatának anekdotikusan kiélezett

részleteit felsorakoztatva sem veszi el Jókai szem elől Andrássy Manó alakját, annak a fentiek ellenére is van némi nyoma a regényben. Andrássy Manó tudvalevőleg a Bach-korszakban különös érdeklődéssel vett részt a Tisza-szabályozás munkálataiban. A regény szerint Bálvándra visszavonuló Rengeteghy Ottónak első gondolata egy öntözőcsatorna-rendszer: „már az alapszabályait is kidolgozta egy országos öntözőcsatorna-létesítő társulatnak”, de az esős őszt követően az érdekelt szomszéd birtokosok összetett kézzel beszéltek le a vállalkozásról — „hisz így is minden rét víz alatt áll”. (Vö. JKK 70—71.) További halvány, de kétségkívül rokon vonás Andrássy Manó és a regény hőse közt, hogy birtokuk intézését mindketten szorosan a maguk kezében tartják, nemigen bízva mások tanácsában. „Évről évre növelt birtokaitban ő maga volt az intéző erő és az akarat, személyében összpontosult az egész kormányzás” — halljuk Andrássyról. (Radvánszky i. m. 14.) Ottó gróf viszont végighallgatva nagybátyja, Erdőváry sok tapasztalat alapján előadott gazdasági tanácsait, azt mondta magában: „ezt meg már éppen jobban értem, mint te!” — s mit sem törődve a helyi viszonyokkal, vág neki a maga nagyszerű, de sorjában meghíúsuló gazdasági terveinek. (JKK 70.) Hogy a regény torzít, s a rokon mozzanatok következményeit a valósággal szögesen ellenkezőnek ábrázolja, a Jókai választotta műfaj természete s a benne tükröződő frói szándék magyarázza.

Biztosabb talajra érünk a VII. fejezet következő, terjedelmesebb részében, amely Ottó gróf politikai tevékenységével foglalkozik. (Csak a véletlen műve lehet, s ellentmond a mű belső tagolódásának, hogy e rész nem önálló fejezetként, külön fejezetsorszám alatt jelent meg az egymást követő kötetkiadásokban.) Jókai itt az 1860-as évek két politikai szakaszát veszi háttérül, s azt ábrázolja, hogyan viselkedik hőse egyrészt a Schmerling-féle új típusú önkényuralom, másrészt a Schmerling bukását követő, parlamentarizmussal kísérletező korszak viszonyai között.

Schmerling nevét a regény futólag említi ugyan — Ottó gróf „nagy tisztelője volt Schmerling lovag bámulatosan nagyszabású állameszméinek” (JKK 82.) — az események alakulásában azonban egy név nélkül emlegetett, ám „irányadó miniszternek” (JKK 84.) juttat szerepet. Ő az, aki által Ottó gróf a politikába kapcsolódik mint az „ifjú konzervatív párt vezetője” (JKK 87.). A regény elismeréssel emlékezik meg az ó-konzervatívok Bach-korszakbeli politikájáról, passzív ellenállásukról, a rendszerre és figuráira szórt megjegyzéseikről, de anyagi és erkölcsi áldozatvállalásukról és nyílt rendszerellenes akcióikról is. Nem ért azonban egyet azzal az egyezkedő, jogfeladó állásponttal, amelyet az ó-konzervatívok csoportja a magyarországi ki-

bontakozás alapjául kínált az uralkodónak, a francia-szárd erőktől elszenvedett solferinói vereség (1859. jún.) után, s amelyet a császár által 1860. október 20-án kibocsátott októberi diploma próbált megvalósítani. Ez a rendszer a birodalom egyes népeinek parlamentjeit egy összbirodalmi Reichsratnak akarta alárendelni, s a negyvennyolcas törvényeket — köztük a jobbágyság eltörlésére vonatkozókat is — megtagadva, a régi rendi alkotmány alapjára épült. Érthető, hogy a magyar társadalomban politikai erőt képviselő középnemesség, úgyszintén a magyar érzésű mágnások a rendszert ellenkezéssel fogadják. A megkérdésük nélkül főispánná kinevezett főurak e kinevezést hírlapi közleményekben utasítják vissza, az országgyűlés nem küld képviselőket a Reichsratba, csupán alkotmányos sérelmeinkkel foglalkozik. Így 1861 nyarán az uralkodó ismét az önkény rendszerét lépteti életbe, visszatér a rendőrállamok aljas megoldásához; Schmerling Antal lovag, a véreskezű Schwarzenberg Félix egykori igazságügyminisztere kap miniszterelnöki kinevezést, s valósítja meg némi-leg változott formában Bach egykori álmát.

Milyen álláspontot foglal el az így beállt politikai viszonyokkal szemben Andrásy Manó? Erre vonatkozóan mindössze két életrajzi mozzanatra hivatkozhatunk. Andrásy az októberi diploma napjaiban az ó-konzervatív politikával szemben nem foglalt el tagadó álláspontot, s minthogy e mágnásokból és gazdag nagypolgárokból rekrutálódó csoport tagjainál egy generációval fiatalabb, valóban találó rá az „új konzervatív” elnevezés. Mi több, e csoport korábbi passzív ellenállásával szemben valóban e szerencsétlen irányban aktivizálódó „tett-párt” híve lesz: elfogadja a rendszer kiszolgálását követelő főispáni megbízatást. Ráadásul az enyhülést lezáró napokban az erőszak botrányos, az egykori bihari dolgokra emlékeztető alkalmazásáért is felelősség terheli.

Sátoraljaújhelyen, a megye székhelyén ugyanis — állítólag az adószedés és újonccsállítás körül folyt viták és ellenállás következtében — 1861. június 30-án „kirendelt katonaság foglalta el a vármegyeházat és a tisztviselőket kiszorította”. Másnap pedig, mikor az alispán, Komáromy József kérésére a piarista rendfőnök a rend nagytermét engedte át a gyűlés céljára, — „alighogy az alispán a gyűlést megkezdve a főispán is megérkezett, megjelentek a zsandárok és a katonaság — a gyűlés kellő tiltakozás után elszlott.” (Vö. Radvánszky i. m. 11—12.) Nem vitás, hogy az 1874-ben még ellenzéki szemléletű Jókai szemében hazafias és politikai szempontból mindez megbélyegzést érdemlő intézkedés.

A komikus-szatirikus hangvételű regény természetesen kizárja a hasonló súlyú s személyi célzatukban egyébként is félreérthetetlen

részletek felhasználását. Ahhoz azonban elég, hogy indítást adjon e korszak Bécsben lebzselő, semmittevő szalondiplomatájának, e közkeletű mágnás-típusnak megjelenítésére a mű megfelelő fejezetében. Így jelenik meg tehát Ottó gróf mint a Schmerling-korszak „ifjú konzervatív” kreatúrája, az „irányadó miniszter” kedvence történetünkben. Működése országgyűlés hiányában audienciákra és politikai estélyekre korlátozódik — „nagyszerű családok bürokratának nevelt magzatai”, nagypénzű szülők tékozló csemetéi, félszerkerült karrieristák, szakmájukban járatlan főtisztek és közigazdászok, börzealkuszok és vállalkozók, besúgók és titkosrendőrök, no meg a birodalom elmaradott nemzetiségi csoportjainak a Reichsratba irányított neveletlen képviselői társaságára.

Egy következő politikai konstellációhoz vezet át a regényben Ottó gróf parlamenti felszólalásának története. Erre Jókai szerint az „1865-ki válaszfelirati vita” során került sor, miután az „irányadó minisztert” — éppen amikor „fiókjában már aláírva a nagy meglepetést szüendő kinevezések” s köztük éppen Ottóé is — egy „handbillet” felmenti állásából. Tartozunk az igazságnak azzal, hogy Schmerlinget, akire Jókai céloz, nem tudtán kívül mentették fel tisztségéből: maga adta be lemondását 1865. jún. 27-én; s másrészt az országgyűlés összehívása négy és fél éves alkotmányellenes kormányzás után csak 1865. december 11-re történt meg, s így a válaszfelirati vita a következő évre maradt. (Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I. k. Bp. 1910. 211. és 230.)

A regény szerint Ottó gróf mindjárt szűzbeszédével nevetésgéssé válik a parlamentben. Tévedésből a kérvények tárgyalásakor jelentkezett szólásra, amikor arról volt szó, hogy „engedessék meg a papoknak a házasodás”; s hozzá még a válaszfelirat ürügyén, pusztá feltűnési vágyból „belevonta beszéde keretébe széles ismeretei egész tudományhalmazát”, függetlenül attól, hogy a válaszfelirat kérdéseire kapcsolódott-e vagy sem. De így járt el későbbi felszólalásai alkalmával is. „Felelt hosszasan és alaposan olyan szónokoknak, akik egy szót sem szóltak, s megcáfolt olyan állításokat, amiket nem mondott senki.” Bár ezt az anekdotikus anyagot Jókai saját országgyűlési tapasztalatából meríti, ez a parlamenti torzkép is vonatkozásba hozható Andrássy Manó személyével. Radvánszky emlékbeszéde szerint Andrássy „mint szónok nem volt kiváló, akadozó előadása gátolta ebben” s másrészt „az általános politikai kérdések kevésbé érdekelték”, viszont nagy közigazdasági tapasztalatairól szívesen és „mindig súllyal beszélt” (I. m. 12—13.). Minderről Jókainak személyes benyomásai lehetnek; ötletgazdagságát, komikum iránti fogékonyságát,

s nem utolsósorban ekkori ellenzéki érzületét ismerve — Ottó szónoki próbálkozásainak kiterveléséhez a regényben ennyi is elég volt.

2. Szapáry Ferenc, Festetics Leo, Xántus János

A körvonalazódó cselekmény a fentiek szerint egy kortársi élet-történet legáltalánosabb fordulatait, mintegy annak vázlatát veszi kiindulásul, s ezt formálja anekdoták, ötletek, kuriózumok, tudományos szenzációk és tévedések kifogyhatatlan sorával humoreszkek láncolatává.

Van azonban Ottó gróf történetének néhány olyan részlete, amely más ihlető, indítást adó személyre utal. Így nincsen rá adatunk, mintha Andrassy Manó gyakorlatias-racionalista egyéniségében az okkult érdeklődésnek akár csak csírája is felbukkant volna, mintha Renge-tegnyként valamely Silindiához hasonló vidéki birtokán akár pusztá kíváncsiságból spiritiszta szeánszokkal szórakozott volna. Jókai itt korának egy másik, Andrassy Manónál sokkal jellegzetesebb mágnás-alakját veszi torzképéhez kiindulásul, a regényben név szerint is emlegetett gróf Szapáryt, aki hazájában a maga idejében valóban „elsőrendű próféta és kodifikátor a spiritiszták között” (JKK 54.), s kétségkívül alkalmas rá, hogy izgalomba hozza az író-t. Csodadoktori tevékenységével később is szolgáltatott motívumokat frónk egy kiemelkedően érdekes alakjához, *A lélekidomár* Lándoryjához. (JKK 51. k. 549—555.)

Gróf Szapáry Ferenc (1804—1875, neve Szápary, Szápáry alakban is előfordul művei címlapján) előbb nagyabonyi birtokán kísérletezett gyógyítással, utóbb Drezdában, majd a francia fővárosban nyitott ún. magnetikus gyógyintézetet. Sikereit elsősorban szuggesztív egyéniségének, mi több: szuggesztív gyógyító módszerének köszöni, amelyet maga még a svájci Anton Franz Mesmer (1733—1815) elméletével hoz összefüggésbe és „magnetikus” jellegű ráhatásnak vél; de része van kezelő eljárásaiban a magyar nép „kenőasszonyaitól” tanult fogásoknak is. Az *Egy ember, aki mindent tud* c. regény szempontjából már pusztán a Mesmer-iskolával való kapcsolat is tanúskodhat Szapáry okkult érdeklődéséről; ez az irányzat ugyanis az élőlények, a föld és az égitestek állandó kölcsönhatását tételezte fel egy közelebb-ről meg nem határozható finom közeg, mindent betöltő ún. fluidum által. Am Szapáry kora okkult törekvéseinek sodrában ennél jóval tovább haladt, s egyrészt párizsi spiritiszta kísérletek tapasztalatait rögzítő és elemző német nyelvű munkáival, másrészt hazai látogatásai alkalmával rendezett szeánszok útján jócskán hozzájárult a hőbortos divat magyarországi elterjesztéséhez.

E divat irodalomtörténeti vonatkozásait lényegében Arany Jánosnak *A képmutogató* c. balladájával kapcsolatban vizsgálta a kutatás. (Tolnai Vilmos: *Arany Képmutogatójának személyes vonatkozásai*. It 1916. 167—179.; Boda István: *Arany János „különös természete” és az Arany-balladák megrendült lelki hősei*. EPhK 1927—28.; végül Voinovich Géza Arany János: *Kisebb költemények*. Bp. 1951. Arany János *Összes Művei* I. k. 555—557., a költeményhez fűzött jegyzetében.) Ismeretes, hogy e balladában a leányát kitagadó, végső szegénységbe juttató, sőt kutyáival halálba üzető öreg gróf spiritiszta kísérlet keretében értesül leánya haláláról, s eszmél rá saját örjítő felelősségére:

Asztal-írás ötvenhatban
Vala itt-ott még divatban;
Kisdéd asztal egyik lába
Író-eszközt rejt magába;
A körül sereglenek,
Azzal írnak másvilági
Láthatatlan szellemek.

Szép ajak mond: „Gróf úr nem mer
Szóba állni a szellemmel.”
Gróf mosolygva asztalhoz nyúl,
Csak érinti: asztal indul,
Szalad ujjá közt az ón,
S a papírra ez van írva
Ismert kézzel: „Én, Verón.”

Említésre méltó, hogy Elek Oszkár a ballada öreg grófjában egyenest Szapáryt vélte felfedezni. (It 1916. 291—293.) Hogy Nagykőrösre a spiritizmus divatja közvetlenül Szapárytól, a mintegy 35—40 kilométerre eső Abonyból jutott el, kétségtelen. „A grófnak volt rá gondja, hogy a Slade, Hume s egyéb kopogó szellemek csodatevéseinek hitelt szerezzen itthon is” — halljuk a közvetlen szemtanútól és ismerőstől, Ágai Adolftól, aki apjának abonyi házában, az öreg Ágaival vitázva látta, hallotta Szapáryt. — „Nem telt bele egy hónap, s ott Abony táján már széltiben alakultak dalárdák, s önképző körök formájára szellemkopogtató s asztaltáncoltató »kränzchenek«, amelyekben előadás után a nyugalomra tért asztalon nagy uszonnát tállaltak be, s utána a fiatalóság egymást táncoltatá meg, mialatt az öregje a mellékszobákban, mint eddig hívogatta a színeket, most hívogatta a szellemeket.” (Pórzó [Ágai Adolf]: *Egy magyar Hansenről*. VU. 1880. márc. 14. 11. sz. 169—171.) A divat 1853-ban hírlapi közlések alapján válik hazánkban ismertté (Vö. *Önmozgó asztalról*. Budapesti

Hírlap 1853. április 13. 88. sz.; további cikkek ugyanitt az ápr. 15. 20, 22, 26, 27 és 28-án megjelent 90, 94, 96, 99, 100 és 101. sz. Figyelemre méltó még a Pesti Hírlap 1853. ápr. 15. 929. sz. részletesebb közleménye, amely Andree alapján nyújt tájékoztatást az Amerikából Európába rontó okkult kísérletek lényegéről.). Kétségtelen, hogy ezekhez képest Szapáry könyvei, első kézből származó és a jelenségek elméleti magyarázatára törekvő kötetei nemcsak „szakszerűbb”, hanem egyben mélyebb élményt nyújtó írások. Kelendőségüket bizonyítja, hogy napjainkban könyvészeti ritkaságnak számítanak (*Table-Moving. Somnambulisch-magnetische Traumdeutung. Paris—Leipzig 1854. 475 S.*; továbbá: *Das Tischrücken. Fortsetzung. Geistige Agapen. Psychographische Mitteilungen der Pariser Deutsch-Magnetischen Schule. Paris 1854. XXIV, 324 S.*). A nemzetközi hóbort jelenségeiről mind ezek alapján Jókainak színes emlékei lehetnek, ezeket regényének megfelelő fejezetében bőven ki is aknázza. S úgy véljük, érthető is, ha elsősorban Szapáry személyében keressük történetünk megfelelő fejezetének ihletőjét. Az már viszont a történet logikájából, az arisztokrata hős alapjellemből következik, hogy e divatos játéknak is csak „félíg-meddig” hódol, a romantikus hősök odaadása nélkül szórakozik vele.

A Rengeteghy Ottó balsikerű gazdálkodási újításairól szóló fejezet — mint láttuk — mintegy visszájára fordítva, felsülések sorozatává torzítja Andrásy Manó valójában kiemelkedő gazdálkodási eredményeit. Nem ismerjük az Andrásy-birtok agrotechnikáját, a birtokon alkalmazott újításokat és ésszerűsítéseket. Jókai Ottó gróf történetének e fejezetéhez mindenesetre bő indításokat találhatott egyrészt a Festetich Leo gróf gazdálkodásáról, másrészt a világjáró Xántus János ekkori magyarországi növényhonosító tevékenységéről szóló híresztelésekben, híradásokban.

Bár Festetich Leo működését írónk késői emlékezéseiben elismerően méltatja, kétségtelen, hogy a gróf ügyetlen gazdálkodása Jókaira nézve kettős vonatkozásban is következményekkel járt. Festetich a Délibáb c. „Nemzeti Színházi Lap” szerkesztőjeként Jókait bírta meg a „főmunkatársi” teendőkkal, aki azt általános érdekű szépirodalmi folyóiratként építette fel. A lap azonban 1853. jan. 2-től csupán 1854. febr. 19-ig élt, akkor Festetich „a legkritikusabb percben” magára hagyta Jókait adósságaival; s mint Jókai anyjának írt levelében panasolja, „Festetichs bűnei miatt belevesztettem a lapba fél év alatt készpénzben ötszáz forintot.” (*Jókai Mór levelezése. I. 121. és 127.*)

Ezzel egyidejűleg azonban Festetich Leo mint a Nemzeti Színház igazgatója s így Laborfalvi Róza főnöke is szerepet kap Jókaiék életében. „Nagyon megrontotta színházat, csinált egy év alatt 50 ezer

pengő adósságot, megérdemelné, hogy mindennap huszonötöt csapjanak ezért rá” — írja Jókai említett levelében édesanyjának. Az indultatos szavakat az az aggodalom magyarázza, hogy a színház csődjé Jókainé pályáját is súlyosan érinthetné.

Ezek a személyes problémák nem csupán írónknak Festetichről kialakított képét befolyásolják, hanem Rengeteghy alakjának kidolgozásához is indítékokkal szolgálnak. Igazolja ezt a Nemzeti Színház viszonyaira való késői visszaemlékezéseinek egy olyan részlete, amelyben a gróf magángazdálkodására, s annak keretében növény- és állathonosító kísérletezésére is kiterjeszkedik. Jókai ekkori felfogása szerint a grófnak nem egy érdeme volt, dicséretére szolgál pl., hogy „nem voltak szívbeli vonzódásai”. Felvetődik így a kérdés, min bukott meg hát mégis? „Azon, hogy nem tudott számítani. A színháznál is úgy gazdálkodott, mint a saját nagy úri birtokán, amit elvesztett, nem úri passziók, nem hazárd játékok útján, hanem csupa gazdasági kísérletezéssel. Már pedig a gazdasági experimentáció németnek orvosság, magyarnak halál. Míg más gazda búzát vetett, ő krappot ültetett. Persze, hogy beleveszett. Nem viselt akkor senki veres nadrágot. Ha várt volna a krapptermeléssel, amíg a honvédsereg felállítatik!” Említést érdemel, hogy a regény fennmaradt kéziratrövidékében Jókai néhány helyen Ottó helyett Leo néven említi Rengeteghyt. (*A hajdani Nemzeti Színházról*. HhM. IV. k. 26.)

A regény főhősének másik mintája a gazdálkodási fejezetekben Xántus volt.

Xántus János (1825—1894) mint író, utazó, földrajzkutató, természetbúvár, etnográfus stb. gazdag és romantikus élmény- és tapasztalatkincsével valóban a korszak egyik magyar polihisztorának számít, „mindentudása” a gazdasági újításokra, főként a növény- és állathonosításra is kiterjed. A déldunántúli Széchenyi-birtokok ügyészének, Széchenyi István egykori személyi titkárának, a székely kurtanemes Xántus Ignácnak fia természetesen nem rendelkezik a magyar mágnásfamíliák sarjainak előnyével. Közéllát azonban Jókaihoz, s érthető, hogy sokoldalúságából egyet-mást felhasznált az író Rengeteghy Ottó történetének színezésére.

Xántus negyvennyolcas múltja következményeként emigrációba kényszerítve bolyongja be Észak-Amerikát, s mostoha viszonyai ellenére mint természettudományos gyűjtő rendkívüli teljesítményeivel beírja nevét a kontinens történetébe. Az önkényuralom enyhülésének éveiben visszatér hazájába, és utazásainak tapasztalataiból kiindulva felveti, majd részvénytársasági alapon megvalósuláshoz segíti a pesti Állatkert tervét. Szerelmi csalódása és romantikus alaptermészete azonban újabb vállalkozásra ösztönzi. Eötvös József megbízásából

részt vesz az osztrák—magyar keletázsiai expedícióban, Ceylon, Singapoore, Sziám, Kína, Japán partvidékein végez tudományos gyűjtőmunkát, majd egyedül saját ügyességére és bátorságára hagyatkozva Borneo és Jáva területének etnográfiai és természettudományos feltárásában tevékenykedik. Így hozza létre — monumentális állat- és növénygyűjteménye mellett — azt a gazdag, egzotikus néprajzi kollektiót, amely hazatérése után alapgyűjteményként a magyar Néprajzi Múzeum megszervezését lehetővé teszi. (Vö. Sándor István: *Xántus János*. Bp. 1970.)

Jókaival való szívélyes összeköttetése még a szabadságharc előtti időben kezdődik. Ismeretségük későbbi nyomait Jókai följegyzései őrzik, hol Xántus regényes pályafutásának anekdotikus mozzanataira utalva, hol a Xántus közvetítésével Keletről rendelt műtárgyak jegyzékét rögzítve, amelyek minden bizonnyal Laborfalvi Róza ismert műgyűjtői szenvedélyét voltak hivatva kielégíteni. (Vö. *Följegyzések* I. k. 374. és 389. 1860 tájáról és II. k. 20. és 37. 1870. évből.) Laborfalvi Róza és Xántusné Doleschall Gabriella szívélyes baráti összeköttetése szempontunkból külön is figyelmet érdemel. (Sándor István i. m. 182—183.)

Érthető tehát, hogy keletázsiai gyűjteményének első méltatását is éppen Jókaitól kapja Xántus. Jókai a gyűjteményt még félig kicsomagolt állapotban, 1870 novemberében tekintette meg, s cikket is írt róla. (*Xántus gyűjteménye a múzeumban*. A Hon 1870. nov. 25. Reggeli kiadás.) Mi több, ő veti fel itt a néprajzi múzeum létesítésének tervét is. „Múlthatatlanul szükséges, hogy azok egy külön ethnographiai osztályban egyesítenek, s azoknak rendezése és az osztály terjesztése külön osztályörre bízassék” — végzi e közleményt, miután elragadtatottan végigkalauzolja olvasóit mindazon, ami Xántus kincseiből már látható. Ez az etnográfiai gyűjtemény tehát alaptermészete szerint is mozgásban tartja Jókai fantáziáját, s — hasonlóan Andrássy Manó már említett házi múzeumához — szerepet kaphat az Ottó gróf magánmúzeumáról szóló fejezet motívumsorának megtervezésében. Mi több, a gyűjtemény háttereként ugyanaz az útvonal jelentkezik a szemlélő előtt, amelyet korábban Andrássy Manó is végigjárt: a szerelme elől menekülő Rengeteghy vadászutjának vázlatához kiindulási ötletül ennyi is elég.

A regény szempontjából lényegesebb, hogy Xántus már első, 1861—62. évi mintegy féléves hazai látogatása alkalmával az ő buzdítására keletkezett és gróf Lázár Kálmán elnökségével működő erdélyi Állat- és Növényhonosító Társulat különös pártolására kötelezte el magát (Xántus János: *Emlékbeszéd szárhegyi gróf Lázár Kálmán 1. tag felett*. Bp. 1875. Értekezések a természettudományok köréből. VI. k.

1. sz.). Hogy az erdélyi megmozduláson kívül a hasonló magyarországi törekvések ügyét is szívében viseli, arra nézve a honosítási kísérletek leglelkesebb szószólóját, Katona Dienezt hívhatjuk tanúul. (Katona idevágó legnépszerűbb műve: *Növény honosítás*. 3. kiadás. Pest 1864. 68., amely negyvenegy növény hazai művelésére szolgál buzdítással és szaktanáccsal.) Xántus Amerikába való visszatérése után állandó levelezésben áll Katona Dienessel, aki nagy méltánnyal emlegeti a magyar utazó fáradozásait.

„Nemzetünk. . . haladásra példázó jó fiai között mostanában igen jeles és nemes tényeiről ismeretes Xántus János úr, az éjszak-amerikai államok Consula Manzanillóban, a mexikói államban, ki nem csak azon növények törzseit, vagy magvait, melyeket tőle kértem, hanem sok egyebet is összeszerzett és már hozzám Újhelyre küldött” — olvassuk Katona egyik cikkében. (Katona Dienes: „*Haladjunk*.” Falusi Gazda 1864. febr. 17. 8. sz. 117—118.) A közleményből megtudjuk, hogy Xántus egyik küldeménye, egy „fel nem futó”, de „csuda bőven termő” szőlő volt, ennek tizennégy „törzsökét” Washingtontól nyugatra „400 magyar mérföldnyire” eső területről küldte Hegyaljára. Még közelebb vezet Rengeteghy Ottó dolgaihoz e híradásnak az az adata, hogy „küldött már Xántus fagyas tájbeli gyapotfa és indigo-cserje magvakat (bombax pentadrum, et indigofera borealis).” A közlés szerint e küldemény nem is érkezett hiába: „ezen két, gyapot és indigo kereskedelmi ciknek egész hazánkrai kiterjesztésére már tizenegyen vállalkoztak”, hiszen „a szer, melylyel indigót gyárthatunk, igen könnyű és biztos, és legalább nyolcz millió ezüst forintunkat itthon marasztalandja évenkint.” Katona Dienes szerint hasonló eredménnyel kecsegtet a Xántus ígérte következő küldemény is, a gumós tapsir (*Heraclium tuberosum Malinae*) is, mely „a burgonyánál minden tekintetben különb termény.” Úgy véljük, a hasonló s más közleményekben is fel-felbukkanó hírek Xántus növény- és állathonosító buzgólkodásáról nem maradtak hatástalanok regényünkre nézve. A szőlő, indigó és a fagyálló gyapot motívuma mindenesetre e műben is feltűnik, természetesen a mű humoros-kesernyés jellegének és Jókai kétkedő álláspontjának megfelelő színezéssel.

3. Jókai és Rengeteghy

A regénynek természetesen a társadalmi-történeti inspiráción, a kortársak élettörténetéből kölcsönzött eseményeken, jellemükből kiemelt uralkodó vonásokon túl Jókai személyes élményeihez is köze

van. Rengeteghy, az „ember, aki mindent tud”, nem pusztán a mű hőse, hanem egy kevésbé az író maga, — maga Jókai is. Jókai is tudja mindazt, amit hőse — messze többet és jobban amannál. Ismeretbősége *A jövő század regényének* írása idején szemképrázatosán színes és széles. Igaz, nem mély és szakszerű tudással rendelkezik. De áttekintése van tudományok hosszú sorának akkor elért eredményeiről, számon tartja (vagy kikövetkezteti) e szenzációs eredmények alapján elért vagy elérhető gyakorlati vívmányokat. Éppen ezeknek alapján próbál számot vetni a „jövő századdal”: hogyan alakítja majd át az emberiség megnövekedett tudása a világot. Nagy regényében ismereteinek roppant gazdagsága egyetlen utópisztikus látomássá rendeződik, kép a gigantikus küzdelmek árán születő jövődőről.

A jövő század regénye azonban 1872-ben már készen áll, a látomásnak vége, Jókai új feladatot keres, s önként vetődik fel a kérdés: mire jó a tömérdek műveltség, amellyel az előbbi nagy alkotás készült? Új, igénytelenebb satirikus-humoros regénye, az *Egy ember, aki mindent tud*, írónknak ebben a hangulatában jött létre.

Az új regényben nyilvánvalóan tükröződik az ötvenedik életévén túllépett Jókai clégedetlensége eredményeivel, alkotásaival, önmagával. Jókai, aki előbb Berend Iván, majd Tatrangi Dávid alakjában mutatta meg, mit tehet a modern tudomány eredményeinek birtokában a rendkívüli ember, a romantikus hős, — mintha e hős mércéjével mérné meg önmagát. Az eredmény nyilvánvaló, Jókai esetében a költészettel szemben a valóság húzza a rövidebbet. Az író számára pedig, aki nap mint nap hivatása szolgálatában lép át a mindennapokból az álmok világába, de onnan vissza, a valóságba is, — a költészeten innen, a hétköznapiok használatában mit érhet a sokféle tudomány területéről gyűjtött ismeret, — a technika, biológia, orvostudomány, meteorológia, a földrajz, néprajz, szociológia, közgazdaságtan, államtudomány, kereskedelem- és bankügy, a hadügy, a pedagógia, a régészet, történelem, vallástudomány, művészet és irodalom érdekeségeinek sora, amelyeknek tervszerű gyűjtéséről jegyzőkönyvei tanúskodnak? (Vö. *Följegyzések* I. k. 270—315.) Mire való is lenne mindez éppen az ő keze ügyében, aki életének alakításában sem ügyesnek, sem gyakorlatiasnak nem mondható? Az ilyen és hasonló kérdések nyomán támadó szelíd önirónia volt minden bizonnyal az a mélyebb élményréteg, amelyben az új mű: *Egy ember, aki mindent tud* alapötlete gyökerezik.

Az viszont már az alkotó, alakító, élményeit művészi objektivációkban tükröztető író leleményének, képességeinek következménye, hogy a felhasználhatatlan tudás motívumát társadalmi vonatkozásaiban is mérlegre teszi, s kora egyik arisztokrata típusának jellegzetes-

ségeként mutatja be új regényében. S így azután új művében ismét költészetté lesz s mint ilyen válik éleletalakítóvá ugyanaz a „rengeteg” tudás, amely írónk megfigyelése szerint kora Rengeteghyjeinek birtokában hasznavehetetlen és szükségszerűen füstbe megy.

A NŐALAKOK MINTÁI

Különös nyomatékkal kell hangsúlyoznunk, hogy a regény csak finom utalásokkal, motívumok, motívumsorok felvillantásával, nem pedig a kulcsregények nyers módján juttat a kortárs olvasók eszébe egyes ugyancsak kortárs személyiségeket. Még fokozottabban áll ez azokra a nőalakokra, akiket Jókai fejezetről fejezetre haladva igen változatos típusokban sorakoztat Rengeteghy Ottó mellé. Aurélia, a tábornok jó humorú leánya; Fantissa grófnő, aki magyar bárónő és lengyel grófnő, de franciául ír regényeket, s a félvilágon keresztül üldözi Ottót szerelmével; özvegy Zsombolyainé, a szép Melanie, aki okos és gazdag, de szeszélyeivel egyben kiábrándító is; Juliska kisasszony, a Nagy-Komló műveletlen „népénekesnője”; Xéni, a spiritizmussal szórakozó nyíágrai, vidékiesen naiv kurtanemes leány; Erdőváry Piroska, a melegszívű bálvándi grófkisasszony, egy teljes fejezeten át Ottó gróf gyengéd kártyapartnere; majd a Bécsben szórakozó bankár-feleség, Sardana Pálné, az „irányadó miniszternek” és Ottónak közös „imádottja”; Pesten az országgyűlés karzatán díszelgő szép Pelikánné, a mindenre vállalkozó pénzembernek, Fixsternek felesége, „mondjuk ki kereken: egy szép zsidóasszony” s végül Lóri, a házmester leánya — az egyetlen, akit az író melegebb színekkel ábrázol. Csupa vázlatosan, finom humorral s bizonyos mondén hangszúllyal odavetett portré, általános s a maga idején bizonyára nem kivételnek számító típus. Ám néhányukban az egyénítés egy-egy jellegzetes vonása meghatározott személyre látszik utalni.

Így félreérthetetlen a regénynek Fantissával foglalkozó részlete: „Fantissa” néven tulajdonképpen csak „beavatott körökben” ismerik, minthogy ezt írói álnévként is használja. Francia nyelven ír „bámulatos unalmas” regényeket; „kötet számra el tudott írni fennakadástalan, anélkül, hogy egy gondolat háborította volna”. Ehhez járul — mint említettük —, hogy magyar báróné és lengyel grófnő. Férje, Balduin báró, a kaszinó híres tarokkjátékosa, ám Ottó gróf miatt e házasság felbomlik, s Fantissa végül is egy orosz herceghez megy feleségül. Mindez sokkal világosabb, semhogy ne kellene az 1860-as évek pesti életének egyik igen feltűnő alakjára, Budai Júliára gondolnunk (1830—1917?), aki 1849-től 1861-ig gróf Batthyány Artur

felesége volt, 1861-ben pedig Apraxin Sándor orosz diplomatához ment nőül. Említést érdemel, hogy régebben idegen származásának vélték, mivel anyanyelve nem volt magyar. Éppen ezért kelt különös feltűnést, hogy az októberi diplomát követő, hazafias lelkesedés fűtötte napokban, 1861-ben jótékony műkedvelő előadásokon ismételten fellépett magyar szavalataival, sőt három hónapon át a magyar színpadon is szerepet vállalt. Játszott egyebek közt Jókai darabjában, *A szigetvári vértanúk*ban is, s mint életrajzában olvassuk, „a színésznői dicsőségért lemondott születési előnyeiről s rangjának méltóságáról”. (Catherine Barna: *Une femme de lettres de second Empire, la comtesse Julia Apraxin*. Szeged 1934. 197.). Jókai Fantissájához hasonlóan Apraxin Júlia is szívesen foglalkozott szépirodalommal, s mi több, francia nyelven írt. Néhány drámai művét a Nemzeti Színház is bemutatta, írt verseket, novellákat, regényeket is; mindezeket a kor nevesebb írói tolmácsolták magyarul. Könyveit pedig saját neve helyett Eiluj Nixarpa néven jelentette meg. 1864-től a század végéig Párisban élt, majd követte férjét újabb állomáshelyére, Spanyolországba. Jókai Mór *A fekete vér* c. regényének lapjain is céloz hazai színpadi szereplésére (JKK 58. k. 138. és 316.).

A pesti társasági élet ismerői könnyen odatársíthatták képzeletükben a szerelmét világrészeken át üldöző Balduin báróné alakjához a korszaknak egy másik sajátos egyéniségét, Xántus János feleségét, Doleschall Gabriellát is. Doleschall Gabriella (1847—1923), a maga korában jónevű orvos és állatorvos Doleschall Gábor leánya — hasonlóan Apraxin Júliához — a színház szerelmese volt. Mint gyermek, jelen volt a miskolci kőszínház megnyitó előadásán, fellépett műkedvelők társaságában, játszott színpadon hivatásos színészek társaságában is. Színésznő azonban mégsem lehetett, szülei nem merték a „sikamlós pályára” engedni. Mégis — mint maga vallja — „életem legboldogabb percei azok voltak, midőn a közönség tapsa zúgott felém”. (Vö. emlékeztet a Keresztessy Sándor: *Emlékalbum a Miskolcon 1823-ban megnyílt első magyarországi kőszínház 100 éves jubileumára*. Miskolc 1923. c. kiadvány 129. s köv. l. és cikket: *Miskolczi emlékek Tompa Mihályról*. Miskolczi Napló 1918. jún. 1.) Barátai is írók, művészek, politikusok, de különösen a kor nagy színésznői: Laborfalvi Róza, Jászai Mari, Rákosi Szidi, Prielle Kornélia. Laborfalvi Róza közvetítésével Jókai Gabriellának Xántus Jánossal való különös házasságáról kétségkívül sok olyan részletről értesült, amelyek regényünk szempontjából nem közömbösek.

Xántus János 1868 nyarán ismerte meg a nála huszonkét évvel fiatalabb leányt, s tíz-egynéhány napnyi ismeretség után megkérte a kezét. Doleschall Gabriella vonakodva mondott igent, s a sajtóban

fel is röppent az eljegyzés híre. Néhány nap múlva azonban Gabriella visszavonta vonakodva adott beleegyezését, az eljegyzés felbomlott, a szerelmében mélyen csalódott Xántus pedig ennek hatása alatt lemondott a pesti Állatkert igazgatásáról, s elfogadta Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter meghívását a keletázsiai expedícióba. (Vö. Sándor István: *Első néprajzi kiállításunk és Xántus János*. Ethnographia 1951. 190—192. és uő. *Xántus János*. Bp. 1970. 181—191.) Xántus útja tehát a messze Japánig és Borneóig valóban egyszerre vadásút és menekülés a mindenütt nyomába járó szerelem elől, mint Ottó grófé Jókai regényében; Gabriella pedig, ha nem is a maga valóságában, de érzéseivel valóban ott jár Xántus nyomában, akinek úti levelei, beszámolóí sűrűn tűnnek fel az 1869—70. évek hírlapjaiban és folyóirataiban. Valóban ott jár, s ez az, amiről Laborfalvi Róza s így minden valószínűség szerint Jókai is tudott, mivel nem szabadulhat attól a belső vádtól, hogy Xántus miatta teszi ki életét az ismeretlen Kelet leselkedő veszélyeinek. „Öt évig folytonosan nagyon sajnáltam és bánkódtam utána” — olvassuk kevéssel utóbb sajtókezű feljegyzésében. (Vö. erről az esztergomi érseki levéltárban az 1874. 430, 465, 487. stb. sz., válasukra vonatkozó iratokat.)

Még egy körülmény valószínűsíti, hogy Ottó gróf szerelmeinek története nem független Doleschall Gabriella életének akkori alakulásától. Mikor a regény első fejezete 1874. májusának első napjaiban az Üstökös hasábjain megjelenik, még friss szenzációként foglalkoztatja a pesti társaságot Gabriella sorsának újabb fordulata. 1873 októberében ugyanis egy tátrai találkozás eredményeként újra fellobbant a vonzalom Xántus és Doleschall Gabriella között, 1873. október 22-én megvolt Miskolcon a fényes esküvő; ám a két erős, maga útját járó egyéniség nem tudja megszokni egymást, s Gabriella öt hónapi házasság után szüleikhez hazaköltözik. „Egymásban a házastársat a legnagyobb mértékben tévesztetten választottuk”, — olvassuk erre nézve közös kijelentésüket. (Vö. Sándor István: *Xántus János*. Bp. 1970. 336—341.) Mindezek figyelembevételével nehezen képzelhető, hogy a regény beavatottabb olvasóinak gondolatvilágában nem kapcsolódott volna a megfelelő fejezethez Xántus és Doleschall Gabriella házasságának története. Mi több, hasonló képzettársításra az Ottó gróf etnográfiai házi múzeumába merészkedő „általánosan tisztelt, szép és szellemdús úrhölgy”, Zsombolyainé, hősünk irodalmi vállalkozásának szeszélyes műzsája is alkalmat ad. Ő is „valami idegent” érez barátjának munkáján s közönyösen fogadja a neki dedikált művet. „Valóban érzett valami idegen, — nem a könyvön, hanem a grófnőn. . .” — olvassuk a regényben. A kölcsönös elhidegtülés a Keletet járó, az oroszánvadász-etnográfus Ottó gróf és szerelme közt

tehát Gabriella válásának közvetlen közelségében akarva-akaratlan párhuzamok megvonására ösztönöz.

A regény nőalakjai köré szőtt epizódokat végül Jókai színházi élményei is színezték.

Az idős Jókai az önkényuralom éveire emlékezve foglalkozik a népszínmű egykori primadonnáival, akik közt véleménye szerint a legelső és egyúttal leghíresebb De Caux Mimi volt. Eredetileg drámai színésznőnek készült, de legnagyobb sikereit Szigligetinek köszönhette. Életének van egy olyan epizódja, amely kétségkívül kapcsolatba hozható a Komló kerthelyiségében éneklő Juliska kisasszony személyéhez fűződő fejezettel, akiből Rengeteghy operaénekesnőt próbál nevelni. De Caux Miminek is akadt hasonló pártfogója.

„Élt akkor az országban egy derék magyar mánás — meséli Jókai —, aki nagy kedvelője volt a színeseknek: maga is híres zeneszerző. Amellett nagybirtokú földesúr. Nőtlen volt. De azért nem nögyűlölő. Sőt ellenkezőleg.

A főúr rögtön fölfedezte az új művésznőben a nagybecsű artistai kincset, s határozott a sorsa iránt. Ily kiváló tehetségnek nem szabad a Kerepesi-úti múzsabarlangban leparlagosodni paraszt színművek mezején, azt ki kell képeztetni a magasabb művészet szerfái számára. Közbenjárók által sikerült a művésznővel megértetni a nemes mecénás ajánlatát, ki neki egy tízezer forintos kötelezvényt küldött (kellően betáblázva) abból a célból, hogy elutazzék Olaszországba, magát a legelső világhírű mesterek által az éneklésben kimíveltetni. A bőkezű főúr még arra is ajánlkozott, hogy ő maga is elkíséri pártfogoltját Milanoig. Sőt ha kell, odább is, mindenütt atyai gondviselését éreztette vele.

A művésznő azonban, amint a kötelezvény a kezében volt, el is ment, de nem Itáliába solfegiót tanulni, hanem a szent házasság kikötőjébe, férjhez ment hirtelen a Nemzeti Színház kedvenc bonvivantjához, László Józsefhez.!”

De Caux Mimi tehát nem színpadi, hanem magánéletével csúfolja meg az ismeretlen nevű főúri udvarlót, aki Jókai előadása szerint perbe fogta ugyan az énekesnőt, de a pert minden fórumon elvesztette. A pénzből házat épített a Stáció-utcában, s csak később ment ki külföldre, valóban művészi fokra fejlesztette énektudását, s mint híres operaénekesnő sokáig szerepelt a német fővárosok legjobb színpadain. (*A hajdani Nemzeti Színházról*. HhM. IV. k. 23—24.) A póruljárt mecénás történetét méltán illeszthette Jókai a magyar főúr baklövésceiből kialakított regénybe.

A nyagrai spiritiszta hölgy, Határy Xénia (házas, egyszerű, földönjáró anyja örményes akcentusával — „instálam nagyságas gróf

urat” — a regény egyik különösen eleven figurája) ugyancsak ismerősnek tetszhet az 1870-es évek hazai társasága előtt. Jókai magyar hangulatú erdélyi környezetben mutatja be, „tisztességes régi divatú ősi kastélyban”, „a homlokrészén kiülő rondellákkal, elől virágos, hátul gyümölcsös kerttel, lépcsőzetes feljárással, melynek mellvédjén sorbarakott ecetes üvegek érlelték a napon beágyazott tartalmukat”, míg „a két kapu-bálvány teteje takarva a fülfű kövér rózsáival” (JKK 48.). Mégis a beavatottak ezekben a hónapokban akaratlanul is a regény egyik helyén név szerint emlegetett „Vay baronesse” személyét társítják Xéni kisasszony alakjához, akinek Erdélyhez semmi köze.

Vay Ödönné báróné, született Wurmbrand-Stuppach Adelina grófnő (1840—1925) kevéssel a regény írása előtt kapott szerepet a magyar főváros életében. 1873-ban Dr. Grünhut Adolf orvos társaságában megalapította a Szellemi Búvárok Pesti Egyletét, a spiritiszták e magyarországi társulatát, amely mintegy intézményes „szakmai” keretet biztosított az addig játékos-szórakozásszerű spiritiszta szeánszoknak hazánkban. Jókai némi hazafias dicsfényt fest Vay báróné feje köré, felelevenítve, hogy tőle mint „ismeretes politikai jósnőtől” ered az egykori közkézen forgó jóslat, „amit az ötvenes évek elején mint a »hiszekegyet« tudott könyv nélkül minden igaz magyar hazafi és honleány”. Ez a jóslat rimes formában 1850-től 1860-ig sorra veszi az egymást követő évszámokat, s rendre mindegyikhez rimes kicsengéssel hozzáfűz egy-egy dodonai hangulatú jövődőlő megjegyzést:

„1850: — gyász az öltözetben,

1851: — minden ügyünk rosszul megy. . .”

(Vö. JKK 55.)

Kétségtelen valóban, hogy a spiritiszta mozgalom hazai népszerűsítésében a vesztt szabadságharc után — éppúgy, mint az első világháborút követő években — jelentős szerepe volt a nyomott, reményt és vigasztalást hasonló túlvilági jóslásoktól váró közhangulatnak. A vers azonban nem származhatott az 1850-ben mindössze tíz esztendőes Vay bárónőtől, a magyar spiritizmus későbbi apostolatától, s csak utóbb, a szellemidézés divatjának fellobbanását követően, amelynek árja Vay bárónőt fiatalon magával sodorja, kapcsolódhatott a közéletű rigmus a bárónő személyéhez.

Vay Adelina egyébként ritkán tartózkodik Budapesten. Vidéki kastélyában él, hasonlóan Xénihez, ha nem is éppen Erdélyben, mégis a birodalom egy eldugott zugában, a stájerországi Gonobitzban. Itteni kastélyában folynak spiritiszta kísérletei, amelyek a vidéki

magányban neki is olyasféle szórakozást nyújtanak, mint Xéninek. Ám Vay báróné e bűvárlatok háttérének, kiváltó okainak felderítésére törekedve felzárkózik korának idevágó „tudományosságához”, a spiritizmus európai irodalmában is nevet szerez. Hogy Magyarországon ismertté vált, sőt bizonyos értelemben Szapáry mellett a magyar spiritizmus megalapítójának számított, azt irodalmi munkásságának tulajdoníthatjuk. Műveit ugyan németül írta s adta ki, de közülük több magyar fordításban is megjelent, s részben már a Jókai regényét megelőző években (így pl. *Szellem, erő és anyag*. Ford. Tó-völgyi Titusz. Pest 1869.).

„E nagy celebritásokat elérni volt Ottó gróf magas vágya” — olvassuk Jókainál a Szapáryt és Vaynéet bemutató sorok után. S közvetlen ezt követően arról ejt szót, milyen szemléleti különbségek jelentkeznek Ottó és Polyxenia felfogása közt, s mint jellemzik azok általában a férfi és a női nemet, mintegy párhuzamul a „kodifikátor” Szapáry és a „jósno” Vay baronesse egymás mellé állításának.

Futó szemlénk a regény hősei és „modelljei”, helyesebben az írónk képzeletét mozgásba lendítő, alkotásra indító személyek fölött Jókai írói módszerére nézve sok tanulságot kínál. Elsősorban képzeletének érzékenységre vez fényt, amely a látóhatárán feltűnő személyek portrészzerűen éles és reális ábrázolására éppúgy alkalmas, mint az éles kontúroknak, az alak személyesebb jegyeinek elhalványításával egyes vonások kiélezésére, erőteljes kidomborítására. Van úgy, hogy az írói koncepció, a műfaji kívánalmak vagy éppen a célzat azt kívánja, fordítsa visszajára azt, amit az élet kínál. Ilyenkor írásaiban hiányzóknak tüntet fel olyan tulajdonságokat, amelyek modelljeiben megvannak, vagy megfordítva, hőseit olyan elemekkel tudja gazdagítani, amelyeket mintáiban különösen hiányolt. Sajátos írói dialektikával teremt: csak nézőpontján múlik, pozitív vagy negatív irányban túloz-e, mitikus hőst vagy démont, lángelmét vagy torzképet bont-e ki az élet nyújtotta példákból. Mindezt talán írói rutinnak is felfoghatnók, magyarázhatnók ízlésének, felfogásának romantikus alapjellelégével. Ám legjobb művei s életműve a maga teljességében ennél mélyebbre mutatnak: egy rendkívüli íróegyéniség sajátos alkotó és alakító erejéről tanúskodnak, amelynek birtokosa mint művész, mindent megtehet, amit csak akar.

IRODALOM

Bár a regényt immár közel száz év óta nemzedékek olvassák, a Jókai-irodalom a mű bibliográfiai adatainak számbavételén túlmenően alig foglalkozott vele. Egykorú kritikusa nem akadt, időrendileg olyan művek közé ékelődve mint egyrésről *A jövő század regénye*

(1872) és *Az arany ember* (1873), másrészt az *Enyim, tied, övé* (1875) — rövidebb terjedelmével, humoros-szatirikus alapjellegrével úgy szólván észrevétlen maradt.

A szakirodalomból lényegében csak Nacsády József nyújt a mű értékeléséhez figyelemreméltó szempontokat a *Fekete gyémántok* (JKK 20. 317—318.) keletkezéstörténetében.

Eszerint „a *Fekete gyémántok* tárgyi-gondolati anyagának jelentős része — mint a Jókai-életműben továbbélő motívum — *A jövő század regényében* (1872) és az *Egy ember, aki mindent tudban* (1874) bukkan fel erőteljesebben. Az előbbi általában továbbfejlesztése, az utóbbi szemlátomást groteszk „ellenregénye” a *Fekete gyémántoknak*. Tatrangi Dávid Berend Iván alakjának hiperbolája, Ottó gróf viszont berendi feladatokat vállaló, de azokat — hűbelebalázs módján — végrehajtani képtelen, nevetséges ellentársa a *Fekete gyémántok* főhősének.”

SZÖVEGVÁLTOZATOK

Szövegkritikai munkánkat a kiadás részére meghatározott elvek szerint végeztük. (Vö. Kiadásunk főbb elvei. JKK 1. k. 298—318.; és A Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésének új szempontjai. JKK 34. k. 299—307.) Ennek megfelelően a regény 1874. évi — valószínűleg 1875-ben megjelent — első kiadását vettük alapul. Ezt az eljárást az *Egy ember, aki mindent tud* c. regény esetében a regény szövegtörténete is indokolja.

A kézirat összehasonlítása egyrészt az Ű, másrészt az 1874. évi első kiadás, végül az NK szövegével biztos alapot ad a regény szövegtörténetének körvonalazásához.

E folyamat világosan elkülöníthető fázisai a következők:

1. Az Ű folytatásos közleményeinek alapjaul a kézirat eredeti szövege szolgált. Szemmel láthatóan hiányoznak a folyóiratból a kézirat bizonyos, nagyrészt ceruzával írt utólagos betoldásai és javításai; viszont még benne vannak a kézirat egyes utólag törölt szavai, kifejezései.

2. Az említett eltérések arról tanúskodnak, hogy a regény kéziratát Jókai az Ű-beli közlés után átsimította, egy-egy részletét stilisztikailag árnyaltabbá formálta, a regény előadását folyamatosabbá tette.

3. Ez az átdolgozott kézirat szolgált az 1874. évi első kiadás alapjaul. Ez ugyanis pontosan tükrözi a kéziratban tett másodlagos változtatásokat, az említett kiegészítéseket és javításokat egyaránt. Valószínű, hogy az író ezt az átsimított szöveget véglegesnek szánta.

4. Mégis, mintegy két évtized múltán, az NK előkészítése alkalmával — nem a kéziratban, hanem nyilván az 1874. évi kiadás egyik

példányán — itt-ott még néhány színező, nyomatékosító szót toldott a szövegbe; ez az újabb átsimító munka azonban terjedelmében és jelentőségében igen szerény.

5. Ez az immár valóban végleges változat jelent meg az NK-ban.

Az írói munkával, sajnos, nem tart lépést a nyomdai előállítás gondossága. Ilyen tekintetben kevésbé illetheti gáncs az NK-t, amely általában híven, pontosan követi az 1874. évi szöveget. Feltételezhetően az író meghatalmazása alapján azonban nemcsak a helyesírást hozza közelebb a századforduló éveinek gyakorlatához, hanem Jókai egyes tájnyelvinek vagy pongyolának ítélt kifejezéseit egyszerűen felcseréli az irodalmi nyelvben általánossá vált formákkal. Így az 1874. évi kiadásban még clevenebben jelentkező *-bul, -bül, -tul, -tül, -rul, -rül* ragok a Nemzeti Kiadásban *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* alakban térnek vissza, az *asztán, lány, dejsz* szavakat *azután, leány, de isz* formában látjuk viszont stb.

Az 1874. évi kötetkiadást kulcsjellege ellenére a kézírathoz mérten sok pontatlanság is jellemzi. Nem csupán az NK-ban elvszerűvé vált fenti törekvések feltűnédezését kell itt említenünk, amelyeket egyelőre még csak a nyomda felületességének következményeként értékelünk. Jelentősebb, hogy a kiadás a kézirat számos helyének hibás olvasatát rögzíti, egyes szavakat, kifejezéseket kifelejt; e hibák és hiányosságok pedig e kiadásból a mű későbbi kiadásaira is átszármaznak. E hibákkal és hiányosságokkal szemben a mű első részében a fennmaradt kézirat-töredék, második részében az Üstökös szövegének kellett alkalmilag elsőbbséget biztosítani, bár az első folyóiratközlés sem ment a hibás olvasatoktól és félreértésektől, s a sajtóhibáktól.

Itt kell megemlítenünk, hogy Jókai kézírata — gyöngybetűi ellenére — helyesírási szempontból korántsem egységes. Írónk szemmel láthatóan nem sokat ad az apróságokra, egyrészt nem mindig következetes, másrészt inkább utalásokkal, mintsem pontos eligazítással készíti elő a nyomda számára a kéziratát. Ez a megfigyelés elsősorban magánhangzóinak írását jellemzi: az *í, ó, ú* hosszúságát számos esetben nem jelzi, az *o-t* és az *u-t* sokszor az írott *v*-vel egyező betűjellel jelöli, az *ö, ő, ü, ű* fölé egyaránt félkört kanyarít. Mindez gyors ritmusú írói munkájának önként adódó következménye.

Helyesírási szempontjából az alábbi módosításokat tettük.

A hol kérdésre felelő *elől*, valamint a honnan kérdésre felelő *előlről* szavakban mai gyakorlatunknak megfelelően rövid *ő-t* használunk a korábbi kiadások *elől, előlről* írásmódja helyett.

Mai nyelvhasználatunknak megfelelően hosszú mássalhangzót használunk az egykori szövegek *boszankodik, könye, sokal, viszhang* szavaiban: *boszankodik, könnye, sokall, visszhang*.

Mai elveink szerint *poggyász*, *vajon* helyesírással írtuk át a régebbi szövegek *podgyász*, *vajlon* formában írt szavait.

Meghagytuk azonban a Jókai ejtését tükröző hosszú mássalhangzót a *kaszálló* szóban, a *putton* szóalakot a ma szokásos *puttony* helyett, a *felyül* alakot a mai *felül*, úgyszintén a *tölgy* szóalakot a ma általános *tőgy* helyett. Megtartottuk Jókai kéziratának megfelelően a *torpédó* írásmódot, úgyszintén a fonetikusán írt *debüt*, *diüfrozva* alakokat is, amelyek e szavaknak meghonosodási tendenciáját tanúsítják, bár idők folyamán feledésbe mentek. Végül korfestő hatásáért ragaszkodtunk a *Pesther Lloyd* és *Reichsrath* szavak régies helyesírásához *Pester Lloyd*, *Reichsrat* helyett, valamint a *strike* szóalakhhoz *sztrájk* helyett.

A főhős nevét a regényben néhol *Rengetegi* alakban találjuk, ezeket *Rengeteghy* formában egységesítettük. (A kézirat első fogalmazványa néhány helyen *Ottó* helyett *Leó* néven említi *Rengeteghyt*.) A regényben előforduló *Nyiagra* és *Nyidgra* helynév-formák váltakoznak; ezeket az NK-nak megfelelően *Nyiagra* formában egységesítettük.

Számos odavetve leírt személy- és földrajzi név írását helyesbítettük. A kötetkiadásban használt *Albufeda*, *Beethoven*, *Boieldieu*, *Fennimore*, *Fatsiúsis*, *Halevy*, *Hoffmann*, *Kuza*, *Mencsikoff*, *Plonplon*, *Reusz Leobenstein*, *Szulkowszky* stb. neveket a megfelelő helyes formára változtattuk: *Abulfeda*, *Beethoven*, *Boieldieu*, *Fenimore*, *Facsidzsio*, *Halévy*, *Hofmann*, *Cuza*, *Mensikoff*, *Plon-Plon*, *Reuss-Lobenstein*, *Sukovszkij* stb. Hasonló elvi alapon *opolcsenije* alakra módosítottuk a kötetkiadás *opoltsenie* szavát, minthogy az orosz szó német helyesírásának fenntartása nem volt indokolt.

Ugyancsak helyesbítettük a régi szövegek egyes további, hibás helyesírású idegen szavait, mint *handbillet*, *indechiffrel*, *minorenitás*, *patronesse*, *queenspeep* stb. a következő szokásos formában: *handbillet*, *indéchiffable*, *minorenmitás*, *patronnesse*, *queenspipe* stb.

Írónk egyébként a helyesírással is jellemez: a *spiritiszták* „asztalírással” használt alkalmatosságának neve *psychograph* Ottó gróf (és Jókai) beszédében, *pszichográf* Polyxena, s *cikográf* Határyné ajkán. E változatokat tehát megtartottuk.

Lap: Sor:

- 5 14 fedezzük (Ü: fedezzünk — sh.)
amelynél (Ü: melynél)
- 15 midőn gróf (1874, NK: midőn a gróf)
- 19 latinon, a görögön (Ü: latinon, görögön)
- 21 fajokkal (Ü: fajokról)
- 22 zsebmetszőtül (NK: zsebmetszőtől)

Lap: Sor:

- 5 : 24 mi az a Kochmor (1874, NK: mi az Kochmor)
26 Baldowerer (*orgazda*). — Ami (Ü: Baldowerer. — A mi)
szépliteratúrát (Ü: széplitteratúrát)
- 6 : 1 remekfróktul (1874, NK: remekiróktól)
4 homoeopathiát (Ü: homoeopathiát — sh.)
a Schrott-kúrát, a perkinizmust (Ü: a schrottismus, per-
kinizmust; 1874: aschrottcurát, a perkinizmust; NK: a
schrottcurát, a perkinizmust)
- 10 utazó; — tekintély (Ü: utazó; — hajlottabb korában tekin-
tély)
- 10—11 spiritizmusban és *quasi* médium (Ü: spiritizmusban és
médium)
- 12 bramanizmust (Ü: bramaismust)
- 13 mohamedanizmust, a shi (Ü: mohammedanizmust, shi)
- 19 Reichsgesetzblatt (Ü: Reichgesetzblatt — sh.)
- 22 tágasabb (1874, NK: tágabb)
- 26 fait (1874: faet — sh.)
- 27 szervezetében (1874, NK: szervezésében)
- 30 svájci *nemzeti* hadsereg (1874, NK: schweizi hadsereg)
hadsereg és az (Ü: hadsereg s az)
- 34 tökéletesülésétől (Ü: tökéletesüléseért)
- 7 : 3 egyszer egy-egy vén (1874, NK: egyszer egy vén)
4 közé, azt úgy (Ü: közé, ezt úgy)
7 torpédókkal (Ü: torpedokkal; 1874, NK: torpédokkal)
hogy az kénytelen (Ü, 1874, NK: hogy ez kénytelen)
feltételek (Ü: feltételek)
- 10 követett (1874: követetett — sh.)
- 11 ezután (Ü: azután)
követendőkrül (NK: követendőkről)
- 13 roham, *szoroson átnyomulás* (debouche) [Ü: roham, de-
bouche; 1874, NK: roham, *szoroson átvonulás* (debouche)]
első lovassági sokk (1874, NK: első choc)
- 30 *ad* (Ü: ad)
- 31 ahol (1874, NK: hol)
- 32 vezényletének (Ü: vezérletének)
- 33—34 még? — *A Terézia-rendbe okvetlen belekeveredik*. A sors
(Ü: még? A sors)
- 8 : 1 betölté (Ü: meghozta)
Napirendre került (Ü: Kitért)
- 3 volt a „turf”, hol a dicsőség terem, a „róka” kijött a coverből.
Csak (Ü: volt a hír mezeje. Csak)

Lap: Sor:

- 8 : 4 *covert* (Ü: *mezőt*)
9 szállíttatni (Ü: szállítani)
15 inasomtul (1874, NK: inasomtól)
16 ostoba *fiatal* fickótul (Ü: ostoba ficzkótól; 1874, NK: ostoba *fiatal* ficzkótól)
 abbul (1874, NK: abból)
18 nyeregkápáján (1874, NK: nyeregkápájában)
23 halálveszélyből (1874: halálveszélytől)
28 Solferinórul (K: Solferinórul; Ü, 1874: Solferinótul; NK: Solferinótól)
29—30 kirendelve (1874, NK: kiküldve)
34 búgni a feje (1874, NK: búgni feje)
 8 *iszonyún* (Ü: *csunyan*)
9 : 15 érezé (1874, NK: érzé)
17 curaçától (1874, NK: curaçától)
19 édes ez a curaçao (Ü: édes az a curaçao)
26 huszártul (K: huszártul; Ü: huszárt; 1874, NK: huszártól)
10 : 9 ágyúztatni; — a trombita (Ü: ágyúztatni; — trombita)
14 mögül (Ü: megül)
19 kuglíhupf (NK: kuglhupf)
24 Napoleon III. (1874, NK: III. Napoleon)
28 megtörténik az. Ottó (1874, NK: megtörténik ez. Ottó)
33 pisztolytokbul (K: pisztolytokbul; Ü, 1874, NK: pisztolytokból)
11 : 14 kapaszkodtak; mentekötőjénél (Ü: kapaszkodtak, a mentekötőjénél)
23 láthatd (1874, NK: láhatta)
28 magadat, aki (1874, NK: magadat, ki)
32 azokbul (1874, NK: azokból)
12 : 4 elvész (Ü: elvesz)
7 hogy az csak (1874, NK: hogy ez csak)
14 *marja* (Ü: *nyomja*)
17 és atilla gallérja (1874: és az atilla gallérja; NK: és az atilla gallérja)
28 lórul (1874, NK: lórol)
34 feküdni (K, Ü: fekünni)
13 2 kóresetek (Ü: kőr-esetek — sh.)
5—6 oldalán (*auf der Reversseite des Medaillons*). S az ilyen (1874, NK: oldalán. S az ilyen)
7 miként (1874, NK: miképen)
10 visszafordult a katonáihoz (Ü: visszafordult katonáihoz)

Lap: Sor:

- 13 : 14 bumerággal (K, Ű, 1874: bumaranggal; NK: bumeranggal)
18 tábornagy *vesztette el a lábait* Drezdánál (Ű: tábornagy Drezdánál)
20 legutóbbi *páciens* szavait (Ű: legutóbbi szavait)
21 hangokbul (NK: hangokból)
- 14 : 3 még ennél is (Ű: még annál is)
4 amikor a balszárnyát (1874: a mikor balszárnyát; NK: amikor balszárnyát)
7 szaladt (Ű: haladt)
11 viseljük, *ez demoralizálta a hadsereget*; hibázott (Ű: viseljük; hibázott)
13 varratott (Ű: varatott)
14 akasztani, *ez gátolta a gyors haladást*; hibázott (Ű: akasztani; hibázott)
15 amiért (Ű: miért)
23 imádkozni: *az tudva* (Ű: imádkozni: *ez tudva*)
26 odakötözik (1874, NK: kötik)
27 Milánóból (1874, NK: Milanóból)
32 sebéből (NK: sebéből)
33 tábornokbul (NK: tábornokból)
kisasszonyából (NK: kisasszonyából)
- 15 : 1 hová (Ű: hova)
2 újságbul (NK: újságból)
3 rá nézve a lomtárba (1874, NK: rá nézve lomtárba)
5 aztán Ottó gróf felvette (Ű: aztán felvette)
6 zsinóros (Ű: zsinoros)
síjtásos (1874, NK: sujtásos)
7 tollas, *süveges*, sarkantyús (Ű: tollas, sarkantyús)
10 deklamáltak *novellákat*, verseiket (Ű: declamáltak verseiket)
11—12 süstörögtették (Ű: eregették)
12—13 kommentálták *egzakt* (Ű: *bocsáták közre exact*)
tanulmányaik *téziseit* (Ű: tanulmányaikat)
23 *szenvedte* (Ű: *ilte*)
25 *litteratúrához* (1874, NK: *litteratúrához*)
26 *poéták, tudós* (Ű: *poéták és tudós*)
- 16 : 4 *azután* (Ű: *aztán*)
11—12 *infanterista*. (*Nem kell neki a pegazust pucolni.*) Ottó
(Ű: *infanterista*. Ottó)
16 *Frithiofsságát* (Ű: *Frithiofsságát*)
16 *Jevgen Anyegint* (Ű: *Onegint*)
20 *jobbbrul* (NK: *jobbról*)

Lap: Sor:

- 16 : 20 balrul (NK: balról)
21 kuriózumaival naphosszant (1874, NK: curiosumaival egész naphosszant)
24—25 Puddingokrul (1874, NK: Puddingokról)
25 Maccákrul (NK: Maccákról)
Bambocciokrul (NK: Bambocciokról)
Scaramuzziákrul (Ü: Scaramuzziókrul; NK: Scaramuzziákról)
26 Staberlékrül (NK: Staberlékről)
27 virorumbul (NK: virorumból)
30 kellett segítségül (Ü: kellett neki segítségül)
hívnia (Ü: hívni)
31 megmagyarázza (Ü: megmagyarázta)
34 előlrül (NK: előlről)
hátrul (NK: hátról)
- 17 : 1 maccaronicumokkal, mikhez más adja a rímet, más a szöveget; anagrammákkal (Ü: maccaronicumokkal; anagrammákkal)
13 az egyik gondolat cikkszdából a másik (Ü: az egyik gyökeréből a másik; 1874: az egyik gondolat gyökeréből a másik)
17 iránta e tekintetben (Ü: iránta a tekintetben)
- 18 : 9 estéken át mindig (1874, NK: estéken mindig)
12 tarokkozott a kaszinóban (Ü: tarokkozott kaszinóban)
18—19 feleségemmel együtt írsz (Ü: feleségemmel írsz)
22 Fantissa grófnő nemcsak (1874, NK: Fantissa nemcsak)
híres, hanem fényes (Ü: híres, fényes)
23 neki a hírlapok által országosan megénekel (Ü: neki ország-szeri megénekel)
27 eladta a smaragd (Ü: eladta smaragd)
ékszerét (1874, NK: ékszereit)
30 vdgatott (Ü: ment)
- 19 : 2 vadászva, Oroszországba (Ü: vadászva, kikerült Orosz-országba)
7 belőle orosz hercegasszony (Ü: belőle herczegasszony)
7—9 hercegasszony. Ottó grófnak nem maradt belőle más, csak a szép üldöző fotografidja. Ottó (Ü: herczegasszony. Ottó)
10 gróf ebből az esetből megtanulta (Ü: gróf aztán megtanulta)
12 írja, de (Ü: írja ugyan, de)
16—17 még egy nagybecsű etnográfiai (Ü: még ethnographiai)
17 gyűjtemény (Ü: gyűjteménye)
18 összevlogatott (Ü: összeszerzett)
20 Pesther (NK: Pester)

Lap: Sor:

- 19 : 27 kerülhetett (Ü: került)
27—28 kerülhetett ez újságírók (Ü: került az újságírók)
28 fülébe. *A kaszinóból?* Bizonyos (Ü: fülébe. Bizonyos; NK: fülébe. *A casinóból.* Bizonyos)
29 elemekből áll; de (Ü: elemekből áll *s azok közt vannak írók is*; de; 1874, NK: elemekből áll; de)
30 megjelenése (Ü: megjelenései)
- 20 : 1 van (Ü: vannak)
3 háromtul (1874, NK: háromtól)
8 sportsmanok (1874, NK: sportsmanek)
9 helyükbe (1874, NK: helyökbe)
16 miután *tdrsai* lassankint (Ü: miután lassankint)
17 mamlasszal („szalmamamlasz”: Strohmann) [Ü: szalmamamlasszal (Strohmann); 1874, NK: mamlasszal (Strohmann)]
18 utolsótul (NK: utolsótól)
19 robbert (NK: rubbert)
23 cochon *játszds* az írókkal (1874, NK: cochon az írókkal)
29 skriblifexnek (Ü: skriblifdmnak)
31 megtudta *e* ritkaságok (1874, NK: megtudta *a* ritkaságok)
- 21 : 8 ismertetése (Ü: ismeretése — sh.)
10 monda (Ü: mondd)
13 akvarelljeit (Ü: aquarelljait)
19—20 talpából (NK: talpából)
22 után (Ü: utána)
monda (NK: mondd)
- 22 : 6 csak *egy* akkora (Ü: csak akkora)
9 elveszthetetlen (Ü: elveszhetetlen)
12 könyv közönség (1874, NK: könyv *a* közönség)
13 és *remek* színnyomatokkal (1874, NK: és színnyomatokkal)
14 polgárjogot (Ü: polgári jogot)
17 cárnének (Ü: császárnének)
18 *taikunnak* (K, Ü: *daimionak*)
19 rögtön *mind* magyar (Ü: rögtön magyar)
21 úrhölgyek (1874, NK: hölgyek)
25 Végre *még* a magyar (Ü: Végre a magyar)
tudományos (Ü: tudós)
26 tagnak. *Meglássa!* Ottó (Ü: tagnak. Ottó)
27 ragadtatva *e* prospektus (Ü: ragadtatva *a* prospectus)
32 franciául (K, Ü: francziául)
- 23 : 1 perspectivába (Ü: perpectivába — sh.)
3 ezeken (Ü: ezen)

Lap: Sor:

- 23 4 se e pogány (Ü: se a pogány)
5 sem (1874, NK: se)
7 aki a Jung-csecsenekből (1874, NK: a ki Jung-czechen-ekből)
19—20 szívességet (Ü: szivességét)
26 kiadóktul (K: kiadóktul; Ü, 1874, NK: kiadóktól)
vérszopóktul (Ü: vérszipóktul; 1874, NK: vérszopóktól)
26—27 honoráriumot; azok rablók! de (Ü: honorariumot; de)
31 szivarait (1874, NK: szivarjait)
33 hintáját (1874, NK: hintóját)
34 gróf rakásra lőtt (1874, NK: gróf vaddsza lőtt)
- 24 : 2 játszott gavallérosan (1874, NK: játszott vele gavallérosan)
3 hátsó-kézbul (Ü: hátsó kezébül; 1874, NK: hátsó-kézből)
4 „last” (K: „levees”t; Ü: „lész”t)
5—6 minthogy kártyaadósságokat (NK: minthogy a kártya-
adósságokat)
8 türte tőle mindezt (Ü: türte mindezt)
11 nyomdászrul (K: nyomdászrul; Ü, 1874, NK: nyomdászról)
15 kocsmából (1874, NK: korcsmából)
17 szaracénusok (Ü: hitelezők)
20 zсібárostól (1874, NK: zсібárustól)
25 nyomdából (NK: nyomdából)
31 sohase látta a gróf az árát (Ü: soha sem adta meg az árát)
- 25 : 4 ívnél (Ü: iven)
5 látogatásnál (1874, NK: látogatásánál)
8 migraine-je (Ü: migraine)
9 kacérkodni; — hogy vetélytársnéit (Ü: kaczerkodni; —
vetelytársnéit)
19 monda (1874, NK: mond)
27 nagyon (1874, NK: nagyban)
32 olyan (1874, NK: oly)
- 26 : 3 Bojtorjánnak, hogy azon túl minden (1874, NK: Bojtorján-
nak, minden)
7 aztán (1874, NK: azután)
8 befejezve (1874, NK: bevégezve)
12 reklámok (Ü: reklamok)
14 klub (K, Ü: klubb)
- 27 : 9 „mauthbaresnek” (Ü: Mautbaresnek)
10 archeológia, technológia, meteorológia (1874, NK: archaeo-
logia, meteorologia)
11 heraldika (Ü: heraldia — sh.)
11—12 stratégia (Ü: strategia — sh.)

Lap: Sor:

- 27 : 12 *anatómia* (Ü, NK: *anthropologia*)
 cetca (K, Ü: *caetera*)
 16 az a *nagy* veszedelme (1874, NK: az a veszedelme)
 22 szagoltatni (1874, NK: szaglaltatni)
 25 reklámok (Ü: reklamok; 1874, NK: reklame-ok)
 29 belefáradt (NK: belefárad)
- 28 : 7 városból (1874, NK: városból)
 11 maguk (1874, NK: magok)
 12 alul (NK: alól)
 16 születéshelye (Ü: születési helye)
 18 partján (Ü: parján — sh.)
 19—20 ilyen *hamut termő* gyümölcsfa (Ü: ilyen gyümölcsfa)
 27 északnak (NK: éjszaknak)
 28 sámán (K, Ü: *Shaman*; 1874, NK: *Schaman*)
 31 vadász"-bul (NK: vadász"-ból)
 33 állítását (Ü: állását)
- 29 3 ablakoltatják (Ü: ablakoltatják)
 3—4 is: *de* nem (1874, NK: is: nem)
 17 *hanem* inkább *szőrös*, *nem-repülő* tűzok (Ü: *mint* inkább
 nem repülő szőrös tűzok)
 24 elhagyatott (Ü: elhagyott)
 26 takaró *egy* olyan (NK: takaró olyan)
- 30 : 1—2 *pesansok* (*üveg-korallok*), *olivettek* (üveggyöngyök) és
 kaurik [1874, NK: *pesansok* (üveg gyöngyök) és *kaurik*]
 7 *mahomedánoknak* (1874, NK: *mohamedánoknak*)
 9—10 *Kamcsatkától* (NK: *Kamcsatkából*)
 10 *tehetta meg* azt az utat (Ü: *tehetta* azt az utat)
 14—15 *konverszationszlekszikonbul* (NK: *konversationslexi-*
 konból)
 15—16 *elhagyta volna* a türelme (Ü: *elhagyta* a türelme)
 30 *megcibdták* (Ü: *megmosdatták*)
 32 *megismertesse* (Ü: *megismertette*)
 33 *ottan* (NK: ott)
- 31 2 *lesz a'* nagyon (NK: *lesz az* nagyon)
 nagyon; *az fogja* (1874, NK: nagyon; *ez fogja*)
 5—6 *lázította, ez pedig az uralkodó párt a magyar akadémidnál.*
 Úgy (Ü: *lázította. Úgy*)
- 32 1 *szájrul* *szájra* (1874, NK: *szájról-szájra*)
 akárhová (1874: *akarková* — sh.)
- 33 4 *veres* (NK: *vörös*)
 31 *Tudja* (Ü: *Tudta*)

Lap: Sor:

- 33 : 27—28 azon bizonyos kör (1874, NK: azon kör)
28 paripák (Ü: versenyparipák)
12 versenytéren (Ü: turfon)
30 kocsmákba (1874, NK: korcsmákba)
34 be művészetét (NK: be a művészetét)
- 34 : 1 hangja (Ü: hangjai)
2 tüdőkrül (1874, NK: tüdőről)
ami földolog (Ü: s ez a földolog)
4 kisasszonytul (1874, NK: kisasszonytól)
17 régen (Ü: rég)
18 népdalnoknő (Ü: népdalnokné)
27 ötvenezer (Ü: negyvenezer; NK: százdötvenezer)
28—29 van igen szép (Ü: van szép)
- 35 3 aeolodiconon (1874: aeolodiconon; NK: aelodiconon — sh.)
15 kantátéről (1874, NK: cantatékről)
16 oratóriumokrul (NK: oratoriumokról)
20 Striccando (1874, NK: Sriccando)
22 fogva (1874: fog — sh.)
24 Auber, Berlioz, Liszt (Ü: Auber, Barbieri, Liszt)
27 Arditinak (Ü: Arditinek)
28 komolyan (1874, NK: keményen)
- 36 : 10 Milánóbul (NK: Milanóból)
12 össze neki, hogy (Ü: össze, hogy)
15 válogatnia (NK: válogatni)
19 fizetett, s nehogy (Ü: fizetett; nehogy)
26—27 füle", a maestro (NK: füle", e maestro)
28 baritont (Ü: baristont — sh.)
30 lépni" eleganciával és festőileg (Ü: lépni", eleganciával s festőileg; 1874, NK: lépni" és eleganciával, festőileg)
- 34 több fényes talentumot (Ü: több talentumot)
- 37 2 des modés-ok (Ü: desm-odesok — sh.)
7 Ha ez a vállalat (Ü: Ha a vállalat)
7—8 „Osztrákmagyarmonarchialajthainnenirésze” (egy szónak hagyja ezt szedő úr!) megbuktatja (1874, NK: „Osztrák—magyar monarchia Lajthán-inneni része” megbuktatja)
11 kezdte (Ü: kezdték; 1874, NK: kezdé)
26 hangjegyekhez ugyan még (1874, NK: hangjegyekhez még)
32 lehet (Ü: lehetett)
33 felfedezte ideálját (1874, NK: felfedezte magának ideálját)
- 38 : 1 ésszerűen (NK: nagyszerűen)

Lap: Sor:

- 38 33 forint *havi* fizetése (Ü: forint fizetése)
39 : 1 ezerekkel (Ü: ezerekkel)
3 ezt (Ü: azt)
6 mint Ottó gróf, *akinél mindig kész az indemnity*. Ottó gróf bizony (Ü: mint Ottó gróf. Ottó gróf bizony)
11 között; *az a paradírozás* (Ü: között; a paradírozás)
26 egyszer a kezében (1874, NK: egyszer kezében)
40 : 17 *felyül* (NK: felül)
19 meglátta *egyszerre* azt a sok (1874, NK: meglátta azt a sok) lámpást (1874, NK: lámpát)
25 *felyül* került (NK: felül került) bátorsága (Ü: bátorság)
26 nekiereszté (1874, NK: neki eresztette) hangját, *szokás szerint hamisan*; tűzbe jött (Ü: hangját, tűzbe jött)
29 utána (1874: utánna) leénekelte a kollégáját (Ü: leénekelte collegáját)
32—33 *összehunyorodott* (Ü: kialudt)
41 : 23 *paptól, se arra nem vár, amíg az országgyűlés tárgyalni fogja a keserves polgári házasságról nemakarványöğő törvényjavaslatot*; de egy bukott (Ü: paptól; de egy bukott)
28 egy *bukott* színésznőt (Ü: egy színésznőt)
42 : 1 *azután* (1874, NK: aztán)
5 *fellépő* (Ü: szereplő)
14 Sultanina (NK: Sultania)
18 egy *epochális* gikszert (1874, NK: egy gixert)
43 1 szent (Ü: szt.)
4 hanem (Ü: hanem *hanem*)
23 gróftul (NK: gróftól)
29 *tivornyáiról* (Ü: *tivornyáiról* — sh.) *azután* (NK: aztán)
33 *állapotja* (Ü: állapota)
44 : 1 ragad *a falun*, *hogyan* (Ü: ragad, *hogyan*)
7 *aztán* (1874, NK: *azután*)
29 azoknak *a csücskeit* (1874, NK: azoknak csücskeit) *magasságáig* (1874: *magasságaig*) *s ott elkezdé* (1874, NK: *s elkezdé*)
33—34 *hozzátette Ottó gróf a magyarázatot* (Ü: *hozzátette a magyarázatot*)
45 : 2 *No az* (1874, NK: *No ez*)
7 *aki többet* (Ü: *a többet*)

Lap: Sor:

- 45 : 15 embert, a járási (Ü: embert, a *ki* járási)
16 dolgokrul (1874, NK: dolgokról)
27 leírást (1874, NK: leírásdt)
28 házából (NK: házból)
32 aztán (NK: azután)
33 lányokból (1874, NK: leányokból)
- 46 : 3 mulattatóit (1874, NK: mulattatókat)
14 lelkektül (NK: lelkektől)
19 Dejsz (1874, NK: De isz)
20 azoktul (NK: azoktól)
24 almáriomok (1874, NK: almáriumok)
27 hogy a boldogult (NK: hogy boldogult)
28 másvilágrul (NK: másvilágról)
- 47 : 4 vihette (Ü: viselte)
5 kerítő (Ü: kerítés)
10 látta (Ü: látá)
13 parázsokkal (1874, NK: parázsokkal)
26 olvasta Mr. Harris (Ü: olvasta *már* Harris)
27 miket az a pszichográf (Ü: miket az psychograph)
- 48 : 1 közt (Ü: között)
7 nagybátyja (Ü: nagy *atyja*)
13 Gligortul (NK: Gligortól)
19 cigányleány (NK: cigánylány)
23 Határyné (Ü: Katáryné)
24 agyonütötték (1874: agyonütöttük)
26 rondelákkal (Ü: rondelákkal)
34 Megmondta ezt (Ü: azt)
- 49 : 5 Határyné (Ü: Katáryné)
7 „pszichográf”-bul (NK: „Psychograph”-ból)
13 medianimizáltak (Ü: medianimizáltak)
16 mind a maguk (Ü: mind maguk)
18 Valószínűleg e rémesemények (Ü: Valószínűleg a rémesemé-
mények)
22 lightot (Ü: lighthot)
25 ezúttal (Ü: ezentul)
olyan (Ü: oly)
31—32 cseresnyepiros ajkakkal (Ü: cseresnye piros *gömbölyü*
ajkakkal)
33 szempillák (Ü: szenpillák — sh.)
- 50 : 3 miután (1874: Mitán — sh.)
11 ezt (Ü: azt)

Lap: Sor:

- 50 : 21 cikográpozzon (Ü: czikographozzon)
22 cikográf (Ü: psychograph)
- 51 : 2 e találkozás (Ü: a találkozás)
3—4 legédesebb (Ü: legéredesebb)
15—16 által. *Polyxena kisasszonynak elmondá a pszichográf, Ottó gróf hol jár és mit mivel egész nap?* (Ü: által, mit mivel egész nap?)
18—19 mikor *ebédelt* s *nem* hat óra, mikor *lovagolt*, hanem (Ü: mikor *lovagolt* s hat óra mikor *ebédelt*; hanem)
33—34 Zoroaszter, Cicero (Ü: Zoroaster, Socrates, Cicero)
- 52 : 4 fotográfíázott (Ü: fotográfiázott)
8 élő (NK: égő)
10 esténként (Ü: esténként)
19 jódozmon (Ü: jóda, ozon)
26 legnagyobb (Ü: legmagasabb)
- 53 : 11 még, s ellenszennvel (Ü: még, és ellenszennvel)
17 öntül (NK: öntől)
elhatározást (Ü: határozást)
18 e forró szavaknál idegeiben (Ü: e tekintetnél, a forró szavaknál idegeiben)
- 54 : 2 földi virányokon (Ü: föld virányain)
4 lánytól (NK: leánytól)
5 lányka (NK: leányka)
12 vezekülten (Ü: vezeklően)
fekszik (Ü: terül)
16 volna erre a válasza (Ü: volna a válasza)
18 ajkát (Ü: ajkait)
27—28 martalékul (Ü: martalékdul)
31 Szápáry (Ü: Sz ***)
32 Vay (Ü: V **)
- 55 : 3 meglehet, *hoggy* már (Ü: meglehet, már)
18 akkor *egy* lapomban (Ü: akkor *a* lapomban)
- 56 : 3—4 *hová mégy?* »E nagy (Ü: *hová mégy?* *Tovább nem terjedt a nagyhirű jósnő jóvendölése.* E nagy)
7 gyakorlás (Ü: gyakorlat)
21 Pace; midőn (Ü: Pace; s midőn)
24 prevosti (Ü, 1874: prevorsti)
28 Giulani (NK: Giuliani)
32 tapasztalataiból (Ü: tapasztalatából)
- 58 : 12 szellemek gyorsabb (Ü: szellemek *valami* gyorsabb)
27 földrül (NK: földről)

Lap: Sor:

- 58 : 30 éppen (Ü: ép)
59 : 3—4 derült, *de* holdvilágtalan (NK: derült, holdvilágtalan)
6 föl Polyxena (Ü: föl *se* Polyxena)
11 vállalkozóktul (NK: vállalkozóktól)
12—13 borsóbul (1874, NK: borsóból)
60 : 1 *berügött* (Ü: *becsipett*)
9 *zsinóros* (Ü: *sinoros*)
föld, *s* peng (Ü: föld, peng)
9—10 sarkantyú, *ahová* (Ü: sarkantyú, *hová*)
12 magátul (NK: magától)
61 7 vasbul (NK: vashól)
8 mikor *az* ebédhez (Ü: mikor ebédhez)
10 *hahó!* (Ü: *hahhó!*)
62 : 7 borokbul (NK: borokból)
11 fejükbe (Ü: fejkbe)
16 emlékszik (Ü: emlékezik)
25 akkor egy lábán (Ü: akkor *az* egyik lábára, NK: akkor egy lábára)
28 *tétegett* (Ü: *tetetett*)
63 9 tud *ez* a gróf (Ü: tud *az* a gróf)
11 *ezt a* mulatságot (Ü: *azt* mulatságot — sh.)
12 *asszonytul* (NK: *asszonytól*)
14 addig már nem (Ü: addig már *most* nem)
21 méltóságos (Ü: méltóságos)
27 *napan* (Ü: *napon*)
leányomat (NK: *leányamat*)
28 *mához* (Ü: *mához*)
31 *instálom* (Ü: *instálom*)
nagyságos (Ü: *nagyságos*)
33 *alkalammal* (Ü: *alkalommal*)
Családomat (Ü: *családomat*)
nagyan (Ü: *Nagyon*)
34 *Maradok* (Ü: *Maradok*)
64 : 6 ír (Ü: *írt*)
7 *lányak* (Ü: *lányoknak*)
13 *volna neki* azt (Ü: *volna* azt)
20 *lányban* (Ü: *lányban*)
22 *annak fejkötő* (Ü: *annak is* fejkötő)
65 : 2 világos (NK: *kivilágos*)
kivirradtig (Ü: *kivirradtig*)
6 *marad* (Ü: *maradt*)

Lap: Sor:

- 65 : 13 *Egyik-másik regényem* (NK: *Egy másik regényem*)
szenvedett már ily (Ü: szenvedett ily)
14 azoknál ez az én (Ü: azoknál az az én)
22 neked az eszed (Ü: neked eszed)
26 prófuntot (Ü: profuntor — sh., 1874: *prufontot* — sh.)
- 66 : 9 *is, tudományod is* (Ü: *is, vagyoned is*)
11 *Kezdd el már az eszedet és vagyonedat valami* (Ü: *Kezd el már az eszedet és a vagyonedat valami*, NK: *Kezd el már az eszedet valami*)
23 *fáraók* (Ü: *faraók*, NK: *fdráók*)
25—26 *alapítva. A mexikóiaknak már az inkább idejében voltak öntöző vízvezetékeik; a japániak* (Ü: *alapítva: a japániak*)
27 *át egy hegyről a másikra a vizet s rizst* (Ü: *át a vizet egyik hegyről a másikra s rizst*)
32 *megöntözi a búzáját* (Ü: *megöntözi búzáját*)
Kap húsz (Ü: *Kap is húsz*)
- 67 : 2 *egy gazdálkodó teremő ész* (Ü: *egy gondolkodó és teremő ész*)
alapítani (Ü: *alakítani*)
3 *emlékezett* (Ü: *magemlékezett* — sh.)
8 *szerint Frankhonban s az* (Ü, 1874: *szerint s az*)
10 *Egyiptombul* (NK: *Egyptomból*)
15—16 *Angliában; és tevével a kétágú ösztökével ekevas nélkül a Dobrudzsában. Látta* (1874, NK: *Angliában. Látta*)
18 *Facsidszio* (Ü: *Májmassun*)
gombolyítják (Ü: *gombolítják*)
19 *aztán* (Ü: *azután*)
20—21 *birtokát képező tóbul* (Ü: *birtokán lévő tóbul*; NK: *birtokát képező tóból*)
22 *azokat* (NK: *ezeket*)
30 *kezdte* (Ü: *kezdette*)
31 *hanem ő* (Ü: *hanem hát ő*)
- 68 : 2 *gróftul* (NK: *gróftól*)
miből (1874, NK: *miből*)
6 *kedélyhangulatban* (Ü: *kedélyállapotban*)
9 *nálok* (Ü: *náluk*)
11 *sem nemet, sem igent* (Ü: *sem igent, sem nemet*)
12 *csodaszépség* (Ü: *csodaszép*)
13 *azt* (Ü: *ezt*)
17 *feleségük* (Ü: *feleségeik*)
18—19 *egy idegen férfitől* (Ü: *egy férfitől*)
20 *tükörtül* (1874, NK: *tükörtől*)

Lap: Sor:

- 68 : 21 hűtlenség (Ü: hűtelenség)
30 őszieket (Ü: őszit)
elvetette (Ü: elvetette)
- 69 : 1 kiteleltetés (Ü: teletetés)
végett (a takarmány (Ü: végett (takarmány)
szűk lévén (Ü: nem lévén)
idén (NK: időn)
- 11 régimódi (Ü: régimód)
- 13 gazdálkodásbul (NK: gazdálkodásból)
- 18 birtokos *saját* feladata (Ü: birtokos feladata)
tisztjei (Ü: tisztci)
- 27 tapasztalatait (Ü: tapasztalatát)
- 28 száraz, *hóttalan* tél (Ü: száraz telek)
- 30 drótféreg, a földibolha (NK: drótféreg, földi bolha)
földi bolha, a *hesszeni légy*, az atkás (Ü, 1874: földi bolha,
az atkás)
- 34 lépfene (Ü: légfene — sh.)
- 70 3—4 viszontagságok; aminek (Ü: viszontagságok s a minék;
NK: viszontagságok, és a minék)
5 attul (NK: attól)
- 6 professzortul (NK: professzortól)
- 7 kárából (NK: kárából)
- 13 gazdának az *első* teendője (1874: gazdának *első* az teendője
— sh.)
- 19 felyülért (NK: felül ért)
- 20 nem is lehetett (Ü: nem igen lehetett)
- 21 feladata (Ü: feladat)
- 27 mely a külföldi (Ü: mely külföldi)
- 28 hogy az év (Ü: hogy ez év)
- 32 és szomszédjai (Ü: és a szomszédjai)
- 71 4 hogy ez a jó (Ü: hogy az a jó)
9 játszik és aztán (Ü: játszik s aztán)
- 24 buzáját, *se* guanót (NK: buzáját, guanot)
- 25 Iquique (Ü: Iquimique)
- 26—27 olyat az angol (Ü: olyat angol)
- 30 bőtermés-*inség* (Ü: bőtermés-*veszedelem*)
- 34 azokbul (NK: azokból)
- 72 : 16 ezen a bajon is (Ü: ezen is, NK: azon a bajon is)
17 anglust (Ü: ánglust)
- 18 artézi (Ü: ártézi)
- 21 az sem (Ü: azt nem)

Lap: Sor:

- 72 : 31 kölcsönöznénk *Belgiumnak* 4%-re (Ü: kölcsönöznénk 4%-re)
33 hagyd te az akklimatálást (NK: hagyd te *kedves öcsém* az akklimatálást)
33—34 experimentálást, *kedves öcsém*, a császároknak (Ü: experimentálást *kedves kedves öcsém*, a császároknak; NK: experimentálást a császároknak)
73 1 pénzők (Ü: pénzüik)
2 bankóprésbül (NK: bankóprésből)
alattvalókbul (NK: alattvalókból)
való ez (Ü: való *az*)
3 riasztotta (Ü: riasztá)
5 díszlett is gyönyörűen (Ü: díszlett gyönyörűen)
10 tokokbul (NK: tokokból)
12 Brightonbul (NK: Brightonból)
gépeket (Ü: *gőz*gépeket)
14 magrul (NK: magról)
17 elsejére (NK: elejére)
24 elébb (NK: előbb)
26 szőleje (NK: szőlője)
27 vincellér és *pincemester* telekített; (1874: vinczellér telekített; NK: vinczellér telepített)
28 veres (NK: vörös)
31 Elhatározta (Ü: Elhatározá)
31—32 a szőlejét (Ü: az *egész* szőlejét; NK: a szőlőjét)
32 hooibrenkezni (Ü: hovibrenkezni)
hooibrenkezett (Ü: hovibrenkezett)
33 abból (NK: abban)
74 : 3 szőleje (1874, NK: szőlője)
állapotját (Ü: állapotát)
4 rögtön távolból (Ü: rögtön *a* távolból)
5 *aszúbornak* (Ü: *azon* bornak)
teremni (Ü: teremteni — sh.)
6 *már* (Ü: *mert*)
abbul (NK: abból)
szerint *valóságos* „lacrima (NK: szerint „lacrimae)
7 előállani (Ü: előállnak)
8 tavalyi (Ü: *tavak* — sh.)
14 hooibrenkes (Ü: hovibrenkes)
barnulni (Ü: *borulni*)
18 Akkor *aztán* ahol (Ü: Akkor a hol)

Lap: Sor:

- 74 : 19 Hooibrenket (Ü: Hovibrenket)
22 hooibrenkezeni (Ü: hovibrenkezeni)
26 Lett is aztán (Ü: Lett aztán)
- 75 : 26 lacrima (NK: lacrimae)
5 építetett (Ü: épített)
13 mint a szomszédaim (NK: mint szomszédaim)
14—15 minden *birádnak* a két tölgyét kifejetem (Ü: minden két tölgyét kifejetem; NK: minden *birádnak* a két tölgyét kifejetem)
17 mondd (Ü: monda)
18 tölgyét (NK: tölgyét)
28 tölgyénél (NK: tölgyénél)
31 könyvtárábul (1874, NK: könyvtárából)
32 abbul (1874, NK: abból)
34 át az Okent (Ü: át Okent)
rásütötte (Ü: ráütötte)
könyvbül (Ü, NK: könyvből)
- 76 : 2 tölgye (NK: tölgye)
4 meghonosítod (Ü: meghonosítottad)
16 vizekhez (Ü: vizben)
20 tenni (1874: lenni — sh.)
21 állítatni (Ü: állitatni)
25 exhibitionbül (NK: exhibitionból)
- 77 : 1 csillagok (Ü: csillagok — sh.)
6 csodadoktorrá (Ü: csudadoktorrá)
7 homoeopathiával (Ü: homeopathiával)
17 amint (Ü: a mire)
32 nyerhetne (Ü: nyerhetne e)
- 78 : 27 föl (Ü: föl)
29 föl (Ü: föl)
akkor *ahhoz* az (Ü: akkor az)
33 különbség *van* a (NK: különbség a)
- 79 : 8 világban becsületes (Ü: világban a becsületes)
10 e kényszeredett (Ü: a kényszeredett)
13 *veszesz föl* (Ü: *szedsz fel*, NK: *veszesz fel*)
13—15 *veszesz föl a jószágodra törlesztés mellett kölcsön, s ennek a törlesztésére megint húszpercentes pénzt szedsz fel váltóra; azután* (Ü: *veszesz fel váltóra; aztán*)
33 *errül* (NK: *erről*)
tárgyrul (1874, NK: *tárgyról*)
- 80 : 4 szerelmes (Ü: szemérmes)

Lap: Sor:

- 80 : 7 öntül (NK: öntől)
9 ezt a szót (Ü: azt a szót)
10 naprul napra (NK: napról-napra)
12 s azt (Ü: s ezt)
aki (Ü: ki)
13 sejti, mi (Ü: sejti, hogy mi)
16 én el a te (NK: én el azt a te)
19 megőrizted (Ü: megőrzötted)
20—23 kaptál!" *Hanem hát Ottó gróf azt a tudományt nem tanulta.
E helyett azt mondta a grófnőnek. „Quelle (1874, NK: kap-
tál!” „Quelle)*
32 grófnőtül (NK: grófnőtől)
34 hagyni legkisebb (NK: hagyni a legkisebb)
81 : 14 bejjel tanulmányozta (Ü: bey-jel együtt tanulmányozta)
24 parlamentben e szavakat (Ü: parlamentben a szavakat)
32 ismerte (Ü: ismert — sh.)
82 : 11 felyül (NK: felül)
13 felyül (NK: felül)
22—23 hooibrenkes (Ü: hovibrenkes)
27 nevét a kihallgatásra (NK: nevét kihallgatásra)
83 : 18 eddig (Ü: addig)
84 : 3—4 fogadta őexcellenciája (Ü: fogadta a grófot ő excellen-
tiája)
6 ő ezt a kedves (Ü: ő azt a kedves)
18 sétapálcáját (NK: sétapálczát)
24 irodafőtül (NK: iroda-főtől)
85 : 30 Mire (Ü: végre)
33 hüvelykujját (Ü: hüvelyk és mutató ujját)
86 : 32 aztán (Ü: azután)
87 : 9 ifjú olasz, ifjú török (Ü: ifju olasz, ifju orosz, ifju török)
16 szájrul szájra (NK: szájról-szájra)
20 fizettetett (1874: fizetett — sh.)
30 fölött (Ü: miatt)
88 : 11 Vayrul (1874, NK: Vayról)
arrul (NK: arról)
Zsedényirül (1874, NK: Zsedényiről)
12 szarvakat (Ü: szavakat — sh.)
14 arrul (NK: arról)
érsekrül (NK: érsekről)
17 arrul (NK: arról)
31 Bojtorján (Ü: batárján — sh.)

Lap: Sor:

- 89 : 7 minorennitásuk (NK: minorenitások)
13 zszurnalisztákat (Ü: *jovialistákat* — sh.)
14 ciprust (NK: *cziprusit*)
14—15 vezére, *lumene*, diabolus (Ü: vezére, *daemon*, diabolus)
22 biztosítá (1874: biztosít — sh.; NK: *biztosítja*)
29 tartsa (Ü: *tartja* — sh.)
90 : 3 féltékenység, az (Ü: féltékenység ez)
22 szalmaözvegytül (NK: *szalmaözvegytől*)
29 vesz (Ü: *vett*)
30 vesz (Ü: *vett*)
31 keresni (Ü: *felkeresni*)
91 : 2 hű *bécsi magyar* zszurnaliszták (Ü, 1874: hű *journalisták*)
7 *bons offices-ek* (Ü: *bons officierk*)
14 *Sardanapálné* Ü(: *Sardanapálnő*)
17 *attul* (NK: *attól*)
22 *hínak* (NK: *hivnak*)
24 *nevelte csak* (Ü: *csak növelte*)
31 *ez nem* (Ü: *az sem*)
33 *hogya nagy* (Ü: *hogya nagy*)
92 : 4 *parlamentárizmusról* (Ü: *parlamentarismusról*)
14 *véletlenekből* (NK: *véletlenekből*)
20—21 *nyélbesütésért* (NK: *nyélbeütésért*)
21 *szükségem* (Ü: *szükségesen* — sh.)
24 *Kolumbusz-tojás* (NK: *Columbus-féle tojás*)
93 : 3—4 *kopasz ősz* (Ü: *ősz kopasz*)
6 *varázserővel* (Ü: *varázsszerrel*)
7 *attul* (NK: *attól*)
18 *ékeszólókat* (Ü: *ékesenszólókat*)
27 *éppen beszédét* (Ü: *épen a beszédét*)
28 *padoknak* (Ü: *padok népének*)
94 : 3 *kigondolható* (Ü: *gondolható*)
4 *Ottó gróf képviselő* (Ü: *Ottó képviselő*)
7 *agráralkotmányról* (NK: *agráralkotmányról*)
15 *tart, olyan mint a süketfajd dörgéskor, nem hall* (Ü, 1874: *tart, nem hall*)
21 *szakíttatni* (Ü, 1874: *szakítatni*)
23 *Egyesült Államokrul* (NK: *Egyesült-Államokról*)
24 *állameszmérül* (NK: *állameszméről*)
jogokrul (NK: *jogokról*)
védvámrendszerrül (NK: *védvámrendszerről*)
25 *taktikárul* (NK: *taktikáról*)

Lap: Sor:

- 94 : 25 erényszövetségről (NK: erényszövetségről)
proletariátusról (Ü: proletariátusról)
- 26 pauperizmusról, a néger (NK: pauperizmusról és a néger)
államokról és a (NK: államokról, majd a)
elvérül (NK: elvéről)
- 27 arányokról (NK: arányokról)
- 28 szerződésekről (NK: szerződésekről)
pragmaticaról (NK: pragmaticáról)
- 29 hadrendszerről (NK: hadrendszerről)
- 30 adóreformról (NK: adóreformról)
- 34 rejtette el arcát (Ü: rejtette az arcát)
- 95 : 1 kapta (NK: kapva)
3 de hogy (Ü: hogy de)
- 14 magában (NK: magának)
- 19 aztán (Ü: azután)
- 25 látta, teljesen (Ü: látta, s teljesen)
- 27 ezt (Ü: azt)
- 96 : 32 egymástól (NK: egymástól)
- 97 : 11 fűrészporból (NK: fűrészporból)
- 30 mellől (1874: melől — sh.)
- 98 : 3 azt (NK: ezt)
- 6 Bécsben (1874: Bécsbe — sh.)
- 19 Ottó gróf úgy (Ü: Ottó úgy)
járt (Ü: jár)
- 23 ez (Ü: az)
- 24 égből (Ü: égről)
- 99 : 3 még van (NK: van még)
- 29 olyan valami (Ü: valami olyan)
lepi (Ü: lépi — sh.)
- 100 : 16 Illuminat-rend (Ü: Illuminet-rend)
- 102 : 3 csak a hű (Ü: csak e hű)
- 4 halvány (Ü, NK: halavány)
- 7 le e kínzó (Ü: le a kínzó)
e falról (Ü: a falról)
- 8 ide a fejedet (Ü: ide fejedet)
- 17 azután (Ü: aztán)
jön (NK: jő)

Motivumrokonság

A regény elsősorban a Jókai anekdotázó hajlamát dokumentáló kiadványokra irányítja figyelmünket, ez az írása is igazolja, hogy irodalmunkban „az adomagyűjtés és értékesítés terén senki sem mérkőzhetik Jókaival”. (György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetlen kapcsolatai*. Bp. 1934. 56.) Gyűjteményeiben, mint *A magyar nép adomái* (Pest 1856., második, bővített kiadás 1857.), s ennek későbbi, kiszélesedett változata *A magyar nép élce szép hegedűszóban* (Bp. 1872. s még további nyolc kiadás), valamint az 1858-ban szerkesztett, tíz füzetre rugó *Nagy Tiükör* c. gyűjtemény s az ennek folytatásául zánt további, egyfüzetes *Kakas Márton albuma* c. kiadvány, végül az 1859-ben megindított humorisztikus folyóirat, az *Üstökös*, amelynek huszonöt évfolyama az ő szerkesztésében jelent meg — egyaránt az anekdota iránti nem fogyatkozó érdeklődésének tanúsítói. Külön ki kell emelnünk, hogy akadémiai székfoglalójául is *A magyar néphumorról* c. jeles néprajzi tanulmányát választotta. A Jókai-irodalomnak nincs is számottevőbb alkotása, amely ne foglalkoznék külön fejezetben írónk anekdotakedvelésének, humorérzékének kérdéseivel.

Azok a témakörök, amelyeket a magyar főúr személyéhez kapcsolva az *Egy ember, aki mindent tud* c. regény felsorakoztat, anekdotagyűjteményeiben is egyre újra feltűnnek, olykor egész ciklusokra rugó terjedelemben jelentkeznek. A katonaelet, a politika — kivált a Schmerling-kor viszonyai közt —, a gazdálkodás, a spiritizmus, a gründolások stb. szinte felajzva tartják Jókai tréfálkozó, csipkelődő kedvét, állandó termékeny talajt biztosítanak szellemes ötleteinek. Már *A magyar nép adomái* c. gyűjteménye is használja az „osztályadomák” kifejezést; regényünk végeredményben ilyen osztályadomákból sűrűsödik össze, egyetlen magyar rétegre irányulva mintegy annak humoros-szatirikus természetrajzával ajándékoz meg.

Jókai műveinek túlnyomó többségében azonban az anekdoták jóindulatú, szelíd humort árasztanak. Mint György Lajos megfigyeli, „regényeiben és novellás köteteiben a magyar népi humor lelkébe zárt meleg színeivel örökítette meg a többé már vissza nem térő magyar élet sztereotip alakjait: a méltóságteljes táblabírák, az országot kortések s vitézlő inszurgensek, a tudós professzorok s kalandos népköltők, a könnyelmű színészek és tógátus diákok, a tréfás jurátusok s furfangos patvaristák, az együgyű parasztok és találékony legátusok, a próbált torkú kántorok és kortyondi pajtások garabonciás népségének tarka cseiteit.” (I. m. 56—57.) Ezt a sort regényünk a magának

élő „magyar” mágnás dolgait leleplező, csfősebb, de nem kevésbé hazai zamatú anekdoták alkalmazásával toldja meg.

Önként vetődik fel továbbá a kérdés, hogyan viszonylik Renge-teggy Ottó alakja a Jókai ábrázolta arisztokrácia romlott, negatív előjellel ábrázolt alakjaihoz, a Kárpáthy Abellino képviselte típushoz. Annak ellenére, hogy Rengeteghy Ottót írónk nem ábrázolja gonosz-nak, sőt mint karikatúra-szerű sablont teszi újra meg újra neveltségessé, — hősiünk két szempontból is az említett típusal tart kapcsolatot. Rengeteghy egyrészt mint mágnás, felsülései ellenére sem nevezhető ártalmatlannak. A Jókai elképzelése szerinti hazaszeretettől áthatott társadalomban lényegében semmiféle funkciója nem lehet, mindentudása nemcsak hiábavaló, hanem neveltségessége ellenére káros is. Értékek pusztulnak el a kezén, tudása éppúgy mint előjogai és a vagyonával biztosított lehetőségek nem építő energiák, amelyek az ország jövőjét szolgálják, hanem hiábavalóságokra elvesztegetve, oktalan módon elforgácsolva a nemzet számára is veszteségként könyvelendők el. Ilyen szempontból tehát Ottó Abellinónak szelídített mása. Még inkább azzá teszi azonban hősiünket gyökértelensége: bár átgálása, kezdeményezései túlnyomórészt itthon folynak, szemmel láthatóan nem ebbe a magyar világba való. Műveltsége idegen, újító próbálkozásai nem a hazai viszonyokhoz mértek, távoli világokból próbál a magyar földre bocsátkozni, nem számolva kultúránkkal, társadalmi-gazdasági berendezkedésünkkel, politikai célkitűzéseinkkel, sőt földrajzi és éghajlati körülményeinkkel sem. Mintegy légüres térben mozog, nem ismerve azt a kötöttséget, amelyet a haza, a nép fogalma jelent. Ebből adódik, hogy neveltséges színezése ellenére alakját antihumánusnak látjuk, éppúgy, mint élesebben formált rokonaét, Abellinóét.

Mint a keletkezéstörténet megfelelő fejezetében utaltunk rá, a regénybeli növény- és állathonosítások szoros párhuzamul kínálkoznak *Az új földesúr* Maxenpfutsch Vendelinjének újító kísérleteihez. Renge-teggy Ottó anglusainak sorozatos gazdasági fiaskóihoz hasonlóan Ankerschmidt morva jószágigazgatója is a gazdálkodás racionalizálásával foglalkozik. Arató-kaszáló gépe Bécsben „a próbakaszáláson padlósiima földön két perc alatt leborotvált egy boglya árpát”; ám a hazai tarlón a derék masina „nemcsak lekaszálja a repcét, de itt mindjárt helyben ki is csépli, meg is őrli”. (JKK XIII. k. 71.) Az anekdotikus esetek szímmel láthatóan mindkét műben egyazon tőből, Jókai konzervatív gazdálkodási elveiből hajtottak ki.

A *Fekete gyémántok*kal elsősorban Ottó gróf regényének bécsi fejezete függ össze, írónk itt foglalkozik az 1860-as évek országra szóló vasútépítési botrányaival, amelyekbe mint ismeretes, az ún.

„legfelsőbb körök” is belekeveredtek. (Vö. JKK 20. k. 287—295. a keletkezéstörténet Vasútpanamák c. fejezetét.) Jókai kétségkívül nagy figyelemmel kísérte az ezekre vonatkozó sajtóközleményeket, tudott a vasútépitéseket finanszírozó belga bankár, Langrand-Dumonceau üzletről, s így érthető, hogy egyre újra megemlékezik azokról a napokról, „mikor Dumonceaut kurrentálták” (JKK 31.).

Egyébként Berend Iván puritán élete, szakszerűsége, szívsós kutatókedve, környezetével való összefonódottsága merőben olyan tulajdonságok, amelyeknek Ottó mintegy a fonákját képviseli — polgár helyett arisztokrata, szakember helyett dilettáns, elmélyedő munka helyett a könnyű ötletek kedvelője, életmódját pedig a közösség érdekei helyett saját kedvtelése határozzák meg. Timár Mihállyal csupán ott párhuzamos Ottó gróf gazdálkodása, hogy mindketten Brazíliába szállítanak hazai lisztet. De míg az előbbinél ez érdemnek számít a költő szemében, — itt éppen nem az.

Jól megfigyelhető továbbá *A jövő század regényében* részletesebben kibontott témák utalás-szerű visszacsengése regényünkben; ilyenek a spiritiszta képzeteken kívül (vö. *A jövő század regénye*. NK 52. k. 45., 53. k. 85. és 178.) Staberle (uo. 52. k. 103.) említése, az artézi kút (52. k. 116.), a saintsimonizmus (52. k. 207.), az aargauzi csordák (52. k. 503.), a magnale magnum (53. k. 34.), a jódozmon (53. k. 34.), a jak (53. k. 34.), a tenger alatti távirdahuzal (53. k. 339.) stb. Regényünk „ellenregény” jellege e részletek tanulsága szerint még sokkal határozottabbnak tetszik *A jövő század regényéhez* viszonyítva, mint a *Fekete gyémántokhoz* való vonatkozásaiban.

Regényünk VII. fejezetének elején az a motívum, hogy Ottó gróf a falitükrök előtt önmagával beszélget, később az *Akik kétszer halnak* meg c. műben is visszatér. (*Illavay Ferenc uram tükre* c. fejezet.)

Korának magnetikus-spiritiszta divatja hasonlóképpen erősen foglalkoztatja Jókai fantáziáját, írónk életművében játszott szerepe külön tanulmányt igényelne. Irodalmunk e kérdéssel csak alkalmilag foglalkozott, legrészletesebben *A lélekidomár* idevágó problémáit vizsgáltuk (JKK 51. k. 546—555. a keletkezéstörténet Gondolatolvasás és szuggesztíó Jókai korában c. fejezetében). Arra a megfigyelésre vonatkozóan, hogy „a szépirodalom is megéri az »asztalláze« hatását, és novellában, regényben egyre sűrűbbek lesznek a célzások, hivatkozások az asztalok szellemeire,” — már Elek Oszkár figyelme is első-sorban írónkra terelődött: „Hogy csak Jókaiából idézzek egy-két példát: *Tábornok és asztralszellem* (Divatcsarnok 1855), *Politikai Divatok* (1862) »*A table moving korszaka*» c. fejezete [JKK 14. k. 397—410.] *A számárrend története* (? 1900. Olcsó Jókai 92. sz.).” E sorozat nyilván kiegészíthető olyan művekkel is, mint a *Magnetismus* c. cikk az

Országos Nagy Naptár 1853. évi kötetében (*Cikkek és beszédek*. JKK IV. k. 61—63.); *A janicsárok végnapjai* (JKK 7. k. 30.), *A kőszelű ember fiai* (JKK 28. k. 226.), valamint számos novella és visszaemlékezés. Több kérdést megvilágít ebben a vonatkozásban Stojitsné Alexy Elza „szakmabeli” hozzáértéssel készült tanulmányában (*Jókai a misztikus*. Teozofia. A Magyar Teozofiai Társulat Lapja. 1904. 163.), valamint Szekeres László a *Politikai divatok* idézett fejezetéhez fűzött jegyzetekben (JKK 14. k. 611—612.).

Lap: Sor:

- 5 : 12 *prototypon* — mintapéldány, prototípus
 15 *toto coelo* — itt: világviszonylatban, minden tekintetben
 21 *ovasero* — helyesen: ovaherero; állattenyésztő nomád néger nép Délnyugat-Afrikában és Dél-Angolában, amely a bantu nyelvcsalád egyik nyelvét beszéli, s az 1904—1905. években súlyos harcot vívott függetlenségéért a gyarmatosító németekkel. Számuk 35 000 főre tehető
ladino — Jókai itt nyilván a német nyelvnek a lengyelországi zsidóság körében módosult és héber, lengyel, orosz stb. jövevényszavakkal bőven színezett, héber ejtésű változatára, a jiddis nyelvre, nem pedig Svájc rhaetomán lakosságának latin nyelvére gondol. A jiddis a kivándorlások következtében Nyugat-Európa és Amerika zsidó lakossága egy részének anyanyelveként is tovább élt, s mint ilyen, az idegen nyelvű környezetben egyúttal a bizalmas közlések titkos nyelvévé vált. — Jókai más regényében (*A lélekidomár* JKK 51. k. 54.) a latinot mint „a tolvajok zsargonját” említi.
 23 *kochem nyelv* — a tolvajnyelv egyik németországi neve. A ‚vagány’, ‚alvilági nagymenő’ jelentésű *kochem* szó, ‚hóhem’ alakban az 1920-as évek hazai csoportnyelvében is használatos volt. A *kochem*, *kochemer loschen*, rot-welsch nyelv alapszerkezete és szókincsének nagyobb része szerint német, de nemzetközi alkalmazásának megfelelően számos francia, olasz, jiddis, cigány stb. elem színezi, valamint sok újszerű, csak a beavatottak előtt ismert, szellemesen alkotott képzett szó és összetétel. Szókincsének számos elemét, így az itt idézetteket is Jókai az 1858—1872. években használt és V. jelzésű jegyzetfüzetében rögzítette. (Vö. *Följegyzések*. I. k. 316.)
 24 *Trararumgenger* — postatolvaj
 24—25 *Chassimathandler* — orgazda
 25 *Bismuther* — zsebmetsző

Lap: Sor:

- 5 : 25 *Schottenfaller* — vásári tolvaj
Linkwechsler — ékszertolvaj, aki a kezébe vett értéket hasonlító, de értéktelen tárggyal cseréli fel
- 26 *Baldowerer* — az alvilági bünszövetkezetekben a lopás elkövetésére kínálgató alkalom kitapasztalója, tolvajkém
- 6 : 4 *homoeopathia* — régi gyógyászati elv; a betegséget ugyanazon szer apró adagjaival lehet gyógyítani, amelyek nagy adagban a betegséget előidéztek
hydropathia — vízgyógyászat
Schrott-kúra — a folyadékfogyasztás mérséklésén alapuló gyógy mód, nevét első sziléziai alkalmazójáról nyerte; a XIX. sz. első felében volt népszerű
perkinizmus — szerves kémiai érdeklődés, felkészültség, kutatói hajlam. Nevét az angol Perkin William Henry (1838—1907) vegyészről kapta, aki az anilin festékanyagának felfedezőjeként szerzett világhírnevet.
- 5 *baunscheitizmus* — sajátos betegségmegállapító és gyógyító irányzat, amely a XIX. században Európában már nem volt orvosi gyakorlatban. Névadója, a német Karl Baunscheidt (1809—1874), és iskolája megkísérelte az ötezer éves kínai és japán akupunktúr eljárást új életre támasztani, amelynek lényege, hogy a finom tűkkel ellátott ún. „életébresztővel” a bőr felületét megsebzik, a sebet krotón-, oliva- és ricinusolaj keverékkel bekenve gyulladáshoz hozzák, így mozgósítva a szervezetet — felfogásuk szerint — a szükséges erőfeszítésre (Vö. Baunscheidt Károly: *A baunscheidtismus*. Magyarítá Szabó P. M. Szeged 1865. és uő.: *A braunscheidtismus gyógy módja*. Ford. Feszely József. Pest 1866.).
- 9 *állat-acclimatáló* — állatok magyarországi meghonosításával kísérletező
- 13 *a mohamedanizmust, a shi és sunna válfajaival* — A sí' szó pártot jelent: arra a mohamedán táborra vonatkozik, amely szerint az Iszlám valamennyi hívének közös főpapját, az imámot — azaz kalifát — mindenkor a prófétától, a negyedik kalifa, Ali ibn Ali Talib (656—661) és Fátima ágán való leszármazás alapján örökösödéssel kell kijelölni. A szunna, vagyis az ősi mohamedán vallási hagyomány szorosabb hívei szerint viszont ezt a méltóságot az igazhitűek összességének közös elismerése alapján, azaz lényegében választás útján kell betölteni.
- 14 *talmudizmus* — zsidó vallási irányzat, amely a Talmud

- 6 14 (tanulmány) címen ismert bibliamagyarázatokat, jogszabályokat és egyéb hagyományokat tartalmazó gyűjteményt tekinti a vallásos élet normájának; mégpedig annak i. u. 550 tájt Babilonban keletkezett szövegezése szerint *krisztianizmus* — a kereszténység, és pedig elsősorban nem vallási-hitelvi, hanem filozófiai-erkölcsi vonatkozásaiban, mint az emberi életről és magatartásról vallott felfogás, ahogyan az Krisztus tanításaiból kibontható *in thesi* — elméletben, tétélesen
- 14—15 *janzenizmus* — Cornelis Jansen (1585—1638) hollandiai püspök nevére elnevezett irányzat a katolikus egyházon belül, amely a bukott emberi természet jóra való képtelenségének hangsúlyozásával pesszimista színezetet öltött, s erkölcsi szempontból rendkívül szigorú elveket vallott.
- 15 *mormonizmus* — amerikai szekta, főként az Egyesült Államok Utah nevű államában népszerű. Alapítója Joseph Smith (1805—1844), aki állítása szerint 1827-ben angyal kezéből, fémtáblára vésvé kapta egy állítólagos Mormon nevű próféta könyvét. A protestáns, zsidó és pogány elemeket egyesítő vallás elveinek pontosabb körvonalazása alig lehetséges, mert az egymást követő főpapok egyre újabb „kinyilatkoztatásainak” megfelelően gyors iramban változik. Kezdeti korszakában a többnejűség jellemezte, Jókai erre céloz.
- 19 *Reichsgesetzblatt* — „a birodalmi törvények lapja”, A Habsburg-birodalom hivatalos közlönye az önkényuralom alatt, amely az alkotmányos jogaitól megfosztott Magyarországot sértő rendeleteket, pátenseket közli
- 26 *Dienstreglement* — katonai szolgálati szabályzat *au fait* — jól értesült, az események új fordulatairól, a művészet, tudomány eredményeiről is jól tájékozott, „offé” személy
- 29 *porosz landwehr* — a nép széles rétegeinek katonai kiképzését biztosító intézmény, amelyet a sorkatonaság mellett az általános védkötelezettség elve alapján az 1815. évi törvény hozott létre. A XIX. század derekán hol külön zárt alakulat volt a hadsereg mellett, hol a sorkatonaság szerves része. A regény a következőkben más népek hasonló jellegű, nem reguláris katonai intézményeit említi. Kevéssel Jókai regényének írása előtt az 1870—71. évi francia—német háború tette időszerűvé a szövegben közöltekhez hasonló összehasonlító fontolgatásokat (így pl. -d.: *A porosz-német és a*

Lap: Sor:

- 6 : 29 *francia hadsereg c. tanulmánya VU. 1870. aug. 14. 33. sz. 415—417.*)
- 30 *opolcsenije* — az orosz hadsereg 1874-ben szervezett, nép-felkelés jellegű kiegészítő részlege
- 31 *riflemen* — puskás, lövész, vadász (Jókai e szót többes számú alakjában használja)
- 32 *bashibozuk* — szükség esetére toborzott irreguláris török gyalogos vagy lovaskatona, aki a maga kedvteléséből harcol, rablástól, kegyetlenkedéstől sem riadva vissza
használhatók-e még a török bashibozukok nyílt csatában — „Mindnyájan Kis-Ázsiából, vagy mint ők nevezik Arabistanból valók voltak. Fekete, napégetett éltes férfiak. Öltöztük a rendes török öltözet volt. . . . Azonban nehogy azt higgye valaki, mintha ezen öltözetdarabok a magok épségökben lettek volna: csak a foszlányok mutatták, hogy valaha olyanok lehettek. . . . A basi-bozuknak mindene sajátja. A padisáknak csak háború idején szolgál, s ekkor örömet szolgál, mert legalább ennivalót kap, ha pénz fizetésökre alig jut is.” (Urházy György: *Látogatás a basi-bozukoknál*. VU. 1854. aug. 20. 25. sz. 210—212. l. Jókai novellája róluk NK 19. k. 112—23.)
- 34 *sohlai fegyvergyár* — alighanem Suhl poroszországi város Erfurt körzetében, Németország egyik legrégebb fegyvergyárával, amely azonban ekkor már elvesztette különös jelentőségét
bécsi ágyúöntőde — az 1849—55. épült Artillerie-Arsenal az osztrák főváros Favoriten nevű kerületének különleges érdekessége, óriási négyszögletű területét bástyaszerűen hat kiugró kaszárnyatömb veszi körül, a bejáratául szolgáló parancsnoki épület kapuját felül Hans Gasser szobrai díszítik, az épülettel szemben pedig Ausztria hadimúzeuma hívja magára a figyelmet. (Vö. Döntő István: *A bécsi cs. kir. Arzenál*. VU. 1863.)
- 7 : 1 *genie-corps* — corps du genie, műszaki alakulat
- 3 *fortificationalis főtiszt* — erődítmény-építő mérnökkari főtiszt
- 4 *kreposzt* — a ,vár', ,erőd' orosz neve
- 5 *redanok* — régi erődök, várak ékalakban előreugró részei
vas helepolis — ókori ostromgép; 3—5 emeletes, kerekeken vagy hengereken mozgó várvívó torony, amely lehetővé teszi, hogy a támadók a lőrésen át zúdítsák a nyilat, lándzsát a fallal védett erődítmény védőire

Lap: Sor:

- 7 : 6 *gyújtó carcass* — a gyújtóbombák, gyújtólövedékek egyik faja
Itt: *sokk* — két ellenséges lovascsapat összecsapása, rohama egymás ellen
- 33 *Terézia-rend* — teljes nevén Mária Terézia-rend. Az Osztrák—Magyar monarchia legmagasabb katonai kitüntetése.
- 8 1—2 *olasz—francia—osztrák háború* — 1859. ápril.—júl. havában az Itália északnyugati részén fekvő szárd királyság III. Napoleon francia császárral szövetségbe legyőzte a Habsburg birodalom seregét
- 3 *cover* — védőállás; mint vadász kifejezés: odú, rókalyuk (angol rókavadászaton)
- 14 *bivouac* — szabad ég alatt ütött katonai tábor
- 15 *maleficháború* — átkozott, istenverte háború
- 18 *rigorózum* — szigorlat, záróvizsga
- 28 *Solferino* — község Észak-Olaszországban a Garda tó mellett, ahol 1859. június 24-én az osztrák haderő a szövetséget szenvedett szárd (olasz) és francia hadaktól döntő vereséget szenvedett
- 9 : 6 *Plon-Plon* — Napoleon Joseph Charles Paul (1822—1891), I. Napoleon unokaöccse. Mint hadosztály-parancsnok részt vett 1854-ben a krími hadjáratban, de amint azt ellenfelei utóbb szemére vetették, Szebasztopol ostroma alatt „beteget jelentett”. Jókai regénye is gúnyosan, jól érthető célzatos-sággal említi a „változást”, amely az első ágyúlövés hallatára éri utol a herceget, akit egyébként a magyar emigráció az önkényuralom éveiben a magyar trónra is kombinációba vett. Az utóbbi tényről ugyancsak csipkelődve szólt Jókai *A vörös herceg* c. versében. (Név szerint említi *A lélekidomár* c. regényében is. JKK 51. k. 48. és 233. Vö. még a JKK 95: 23 jegyzetet.)
- 6—7 *Sebastopol* — a cári Oroszország egykor fontos hadikikötője a Krím félsziget déli csúcsán. 1854—55-ben a francia—angol—török—szárd szövetséges haderő rendkívül súlyos, egy teljes évig tartó ostrom árán vette birtokba.
- 17 *curaçao* — a Kis-Antillák egyik szigetéről elnevezett narancslikőr
- 28 *választóvíz* — hígított salétromsav, erősen maró hatású, színtelen folyadék
- 10 : 1 *meszeli be kabátjukon a foltot* — az osztrák gyalogság fehér egyenruháján esett foltot a katonák krétával tüntették el
- 91 *ventre à terre* — száguldva, vágatva

Lap: Sor:

- 10 : 15 *chasseur* — lovasvadász katona
19 *kuglihu pf* — helyesen: Gugelhu pf, kuglóf
22—23 *Code de duel* — párbajkode x
23 *Julius Caesar* — Itt említett művében a vezérlete alatt vívott i. e. 58—52. évi gall háború történetét írta meg: *Commentarii de bello Gallico* címen.
24 *Napoleon III. de Caesare Julio* — III. Napoleon császár *Histoire de Jules César* c. kétkötetes műve (Paris, 1865—66) kevéssel a regény írása előtt magyar fordításban is megjelent. (*III. Napoleon Julius Caesarja*. Pest 1866.)
24—25 *Handbuch eines wahren Soldaten* — „Az igazi katona kézikönyve”; nyilván célzással az 1870-es években megjelent hasonló című ausztriai kiadványok sorozatára
25—26 *Fadejev* — Rosztiszlav Andrejevics Fagyevjev (1826—1884) orosz tábornok és katonai író; nagy feltűnést keltő tanulmányai hosszú ideig az oroszországi ellenzéki, főként nagyszláv irányzatú és németellenes törekvések hívei körében voltak népszerűek, de szükségszerűen nyugdíjaztatásához vezettek
25—26 *Die Taktik im Kleinen und Großen* — „A taktika kicsinyben és nagyban”
31 *XII. Károly* — svéd király (1682—1718), akinek nevéhez a XVIII. század eleji Svédország váratlan katonai előretörése fűződik: sorra térdre kényszerítette kis északi hazájának ellenfeleit: Dániát (1700), Nagy Péter Oroszországát (1700), Lengyelországot (1702), Szászországot (1706), mígnem egy újabb oroszországi hadjáratban Poltavánál csatát veszített (1709), s török földön keresett menedéket. 1718-ban egy norvég várostrom alkalmával esett el.
13 1—2 *Humoristico-letalis* — bár halálos, mégis humoros
11 *Szuvarov hírhedett pozitúrájában* — az ellenségnek gúnyosan hátát mutatva
15 *hottentotta* — Dél-Afrikának a négerektől embertanilag elütő, zsákmányoló-állattartó gazdálkodású pusztai-sivatagi népe, amelynek eszközei közt azonban a bumeráng ismeretlen; a bumerángot Ausztrália természeti népei használják.
17 *par répercussion* — visszapattanás következtében
18 *Moreau* — Jean Victor Moreau (1763—1813) hadvezéri sikerei és köztársasági érzése egyaránt kihívták Napóleon féltékenységét és haragját, aki összeesküvés címén fogságra, majd száműzetésre ítélte. I. Sándor cár azonban udvarába

Lap: Sor:

- 13 : 18 hívta, s hadsegédvé tette az 1813. évi hadjáratban. A drezdai csatában két lábát ágyúgolyó vitte el, s néhány nap múlva meghalt.
- 14 : 2 *Magenta* — város Észak-Olaszországban, az 1859. évi háborúban a támadó osztrák hadsereg az egyesült francia—szárd hadseregtől itt szenvedte el első súlyos vereségét (1859. jún. 4-én)
- 6 *Benedek* — Benedek Lajos (1804—1881) tábornagy, a Habsburg-ház odaadó híve. Mint katona különösen kitűnt az 1859. jún. 24-i solferinói csatában, bár az ütközet végül is Ausztria vereségével zárult. 1860-ban az alkotmányosság útjait keresve Magyarország kormányzójává nevezték ki.
- 15 : 5 *azt a divatot* — a Bach-korszak második felében, az 1850-es évek végén jött divatba a fővárosban egyrészt a régi történelmi, másrészt a magyar paraszti viselet jellemző darabjainak mintájára készült díszes magyar ruha — tüntetésül a függetlenségünket támadó rendszer németesítő törekvéseivel szemben. (Vö. *Fekete gyémántok* JKK 2. k. 192.; *Egy az Isten* NK 27. k. 206.; *A fekete vér* JKK 58. k. 23—24.; *Önéletírásom* NK 100. k. 144. stb.)
- 8 *az volt a hangulat* — az 1850-es évek vége táján a magyaros divathoz hasonlóan a magyar költőkkel, művészekkel tartott társadalmi kapcsolat is a tüntetés egyik formája Bach irányzatával szemben. Érthető, hogy az udvar kegyeiben háttérbe szorult hazai előkelő világ az önkényuralom lazulása idején szövetségeseit látja a hazafias közvéleményt képviselő magyar írókban, művészekben. Jókait erre a jelenségre főként az 1860. ápr. 3-án a Nemzeti Színházban a „szűkölködő horvát testvérek javára” rendezett műkedvelő előadás eszméltette rá, amelyben konzervatív főurak, előkelő hölgyek léptek színre írók, színészek, cigányzenészek társaságában: „együtt játszottak komédiát”, éspedig úgy, hogy előadásuk alkalmával „színpadi képekben testesültek meg a protestációk”, s „az utolsó budai basa azt mondá rá, hogy ‚das war eine fein gesponnene Intrigue!’” (Pesti Napló 1860. ápr. 5. — 81-3046. sz. 2—3.; *A fekete vér* JKK 58. k. 137.). Később Jókai kiábrándultan, malíciával emlegeti ennek a „demokratikus” hangulatnak mulandóságát, amely az 1860. évi hazafias felbúzdulás idején a főúri világot megérintette: „Olyat sem látott a publikum soha, ezután se fog

Lap: Sor:

- 15 : 8 látni soha” — olvassuk erre vonatkozóan *Az én színpadi életem* c. írásában (*Életemből* I. k. NK 96. k. 68—70.). Még világosabban foglal állást *A fekete vér* c. regényének lapjain (JKK 58. k. 159.), ahol az októberi diploma kiadásának napjára emlékezve írja le e sorokat: „Még ma éjjel a poéták, muzsikusok elsőrendű csillagai voltak a magyar népek; holnap reggel senki sem fogja őket meglátni többé.”
- 14 *tableaux vivants* — élőképek
concert spirituel — egyházzenei hangverseny
- 16 : 15 *Metastasio* — valódi nevén Pietro Trapassi (1698—1782) olasz költő, 1730-tól a bécsi császári ház udvari poétája, az olasz nyelv zenei lehetőségének kiaknázásával, dallamos versformáival éppúgy, mint harmonikus világnézetével a rokokó-költészet hazánkban is népszerű előfutára
- 16 *Frithiofs saga* — Esias Tegnér (1782—1846) svéd püspök, egyetemi tanár érzelmes románc-ciklusa, amely egy ó-izlandi költemény modern feldolgozásával kísérte meg a régen letűnt mitikus korszak képzeletvilágának feltárását a modern Európa számára. Magyarra Győry Vilmos fordította (1870). *Jevgen Anyegin* — a klasszikus mű hazánkban kevéssel Jókai regényének megjelenése előtt Bérczy Károly tolmácsolásában (1866) vált népszerűvé.
- 17 *Sakuntala* — Kálidásza (i.u. VI. század), a nagy ind költő egyik drámájának címe és főszereplőjének neve; a mű címe inkább *Sakuntala* formában ismert. Felfedezése a XVIII. századi Európában nagy feltűnést keltett, főként Goethe fogadta lelkesedéssel. Magyarra Fiók Károly fordította 1887-ben, a regény írásakor tehát valóban csak valamely nyugati nyelven volt hozzáférhető (a szanszkrit eredetén kívül).
- 18 *incunabula* — incunabulumok, ősnymotványok
- 19 *bustrophaedon* — az ókori görög szó értelme: ‚barázdaszerű’, ‚ökörfordulás-forma’. A szó a régi görögök és itáliaiak írásgyakorlatát jellemzi, akiknél a betűk egymásutánja egyszer balról jobbra tart, aztán a sor végén visszakanyarodva jobbról balra halad.
- 21—22 *calotte irodalom* — Jókai a bohócsapka francia nevével hozza kapcsolatba s ennek megfelelően írja a calotte szót; nyilván az alantasabb komikus hatásokra törekvő, alacsonyabb színvonalú szórakoztató irodalomra gondol. A foga-

Lap: Sor:

- 16 : 21 lom azonban valójában Jacques Callot (1592—1635) francia grafikus, rézmetsző névre utal, aki az olasz népelet színes, kavargó képeit örökítette meg sorozataiban, s nemcsak a képzőművészetben teremtett iskolát. A német romantika nem csökkenő népszerűségű írója, Ernst Theodor Amadeus Hoffman (1776—1822) fantasztikus történeteinek első gyűjteményét Callot-ra emlékeztető címmel adta ki: *Phantasiestücke in Callots Manier* (1814). (Vö. *Floegels Geschichte des Grotesk-Komischen*, bearbeitet . . . von Friedrich W. Ebeling. Leipzig 1862. 432. Egyik kiadása Jókai könyvtárban is megtalálható.)
- 24 *baladino* — a bohóc szerepkörében főként a táncos változatok képviselője
perograll — a régi spanyol komédiákban a nagyszájú, vagy rosszkor és ügyetlenül szóló figurák neve; a spanyol társalgási nyelvben a közhelyek, útszéli igazságok neve mindmáig a 'perogralluda'
Jack Pudding — helyesen: John Pudding, az európai báb-színházak, tréfás rögtönzések, bohózatok állandó alakja, amelynek 'János' nevéhez valamely ételnév járul: nálunk Paprika Jancsi, a németeknél Hanswurst stb. Szerepének alakítását — legalább részben — a megfelelő színész találékonyságára, ötletességére szokták bízni.
- 25 *Macca* — az olasz maccaroni szó rövidítése; egyes commedia del arte-jellegű művek nagybélű, mások asztalán élőködő, elhízott vagy éhenkórász figurájának neve.
Baboccio — fajankó, esetlen, féleszű típus az olcsóbb hatásokra építő olasz bohózatokban
Scaramuzzia — olaszul helyesen: scaramuccia; a szó értelme: csatározás, csetepaté, verekedés. Jókai a vulgáris olasz színjátszás hagyományos, fekete spanyol tisztí egyenruhában hetvenkedő típusát jelöli e szóval.
- 26 *Staberle* — a bécsi bábjátékok, bohózatok 19. századi tipikus alakja, nagyhangú, izgága, hadonászó katonatiszt
- 16—27 *Epistolae obscurorum virorum* — 1515 és 1517 közt több részletben kiadott szatirikus irat, fiktív levélgyűjtemény, amelynek éle a kölni hittudományi iskola és általában a megmerevedett középkorvégi skolasztikus módszer ellen irányul. Szerzői Crotus Rubianus (1480—1539) és Ulrich von Hutten (1488—1527).
- 34 *carmen maccaronicum* — 'makaróni-vers'; latin vagy latinos

Lap: Sor:

- 16 : 34 végződésű szavakkal kevert nyelven, azaz konyhalatinsággal készített vers (pl. „Diligenter frekventáltam iskoláim egykoron”). Ezt a keveréknyelvet a makaróni-versek származási helyén, Olaszországban az olaszok kedvelt ételéről nevezték el, *latino maccheronico*-nak. A humanizmus korában olykor jelesebb költők is írnak makaróni-verseket.
- 17 : 1 *chronostichon* — olyan latin nyelvű felirat, amelyeknek egyes kiemelt betűi római számokat jelölnek, s így mintegy burkolt módon közlik azt az évszámot, amikor a feliratban jelzett esemény történt
- 2 *transparent* — *transzparens*
- 20 egy *rendkívüli hölgyet* — Fantissa alakjáról vö. a keletkezés-történet megfelelő fejezetét.
- 19 : 20 *Pesther Lloyd* — német nyelvű, liberális irányzatú napilap, amely 1854-től 1944-ig kilencven éven át folyamatosan megjelenve jelentős szerepet játszott Európának hazánkra vonatkozó tájékoztatásában. Fennállásának első negyven évében népszerűségét Falk Miksa szerkesztői munkája által biztosította.
- 20—21 *tetovírozott* — Kevéssel Jókai regényének írása előtt szenczációja volt a magyar fővárosnak is a „tetovírozott ember”, akit egyes sajtóközlemények szerint valamely afrikai nép, mások szerint kínaiak vagy kínai tatárok tetőtől talpig tetováltak: „Talpát és tenyerét kivéve, egészen tele volt szurdalva kék és vörös ábrákkal, úgy hogy 388 ábra tarkítja: még fejbőre is tele van” — olvassuk Jókai lapjában. — „Az alakok legtöbbször állatok: tigrist, sast, baglyot stb. ábrázol.” (A Hon 1872. jan. 26. 21. sz. Esti kiadás. — Vö. még: *A tetovírozás a vad népeknél*. VU. 1872. febr. 11. 6. sz. 72.) Ezzel kapcsolatban a VU képen is bemutat az észak-amerikai mandán törzshöz tartozó „tetovírozott indiánokat”.
- 20 : 2 *tabuláris assessor* — táblai ülnök
- 6 *marqueur* — az a személy, aki a játékban szerzett pontokat feljegyzi
- 7 *high life* — az előkelő világ, felső tízezer
- 8 *diníroznak* — a franciából németesített névvel az író szintén a magyar mágnások gyökértelenségére céloz
- sportsman* — a regény szóhasználatára arról tanúskodik, hogy a sport Jókai korában még csupán az előkelő világ kedvtelése; a sport fogalma a fejlődésnek ekkori fokán nálunk

Lap: Sor:

- 20 : 8 még csak a vívást, lovaglást, úszást, vadászatot foglalta magába
- 10 *septemvirek* — a hétszemélyes tábla, *tabula septemviralis*' néven 1723-ban újjászervezett legfőbb hazai bírósági fórumnak bírái
- 11 *whisteztek* — angol eredetű, négy személy által játszott kártyajáték, a mai bridzs egyik őse
- 13 *bien content rebellis* — az étellel elégedett, mégis lázongó, rebellis
- 22 *hogyan transpirálhatott* — hogy szivároghatott ki
- 23 *frère et cochon* — sülve-főve egyetértő jóbarátok, cimborák
- 23—24 *már rég meghaladott álláspont* — a regény ismétlődő utalása az előkelő világ pálfordulására, amely csupán az 1860-as évek elején divatból mutatott érdeklődést a magyar irodalom és a magyar írók iránt
- 28 *encanailfroztta magát* — alacsony társaságba keveredett
- 29 *skriblifex* — írka-firkáló vagy írnozkodó személy, firkász
Sunt, qui se nequiter humiliant — Vannak, akik hitvány módon lealacsonyítják magukat
- 21 : 28 *invita Minerva* — Minerva akarata ellenére; itt: hivatás, hozzáértés nélkül
- 22 : 8 *majordátus* — hitbizomány, az egykori kiváltságos családok birtokszervezetének el nem adható része, amely mindig a család legidősebb sarjára száll örökségül
- 18 *taikun* — a régi Japánban a sogun méltóságot viselőknél külföldi személyek előtt használt neve, 'nagyfejedelem'. Valójában ez a XII. századtól 1868-ig fennállt japán tisztség a fővezért illette; a történelem során azonban a sogunok hosszabb-rövidebb időre magukhoz ragadták az uralkodói hatalmat, mellettük a fejedelem személye háttérbe szorult.
Augusztó császárnő — (1811—1890) a német I. Vilmos felesége, aki előbb mint porosz király, majd mint Németország császára játszott szerepet Európa történetében
- 19 *Eugenia császárné* — Eugenia Maria Guzman (1826—1920) spanyol hercegnő, III. Napóleon francia császár felesége, aki nemcsak az európai női divatot befolyásolja tekintélyével, hanem a politikai mozgalmakat is.
- 23 *februári pártens* — 1861. febr. 26-án kelt császári nyílt parancs, amely a Habsburg-birodalmat alkotó államok képviselőit meghívta az ugyanezen államok országgyűlései fölé rendelt birodalmi tanács, a Reichsrat ülésére. A magyarok azonban

Lap: Sor:

- 22 : 23 az országgyűlés álláspontjának megfelelően a hatalmi szóval létrehozott tanács ülésétől távolmaradtak.
- 23 1 *perspectiva* — itt: régimódi egycsővű látcső
6 *stapel* — bolya. A németben járatlan újságíró itt városnevet sejtett.
7 *csecsen* — északkaukázusi, ma mintegy 300 000 lelket számláló, főként állattenyésztést űző mohamedán nép, amely Samil cserkesz vezér cárellenes felkeléseiben, így az 1848. évi lázadásban is részt vett. A „jung” jelző a századközépi forrongó nyugati fiatalság hasonló mozgalmaira, elsősorban a Heine és Börne alakja körül csoportosuló német Jungdeutschlandra céloz, ezzel állítva párhuzamba és érzékeltetve a csecsenek (más néven csecsencek) történelmi szerepét. Bojtorján a csecseneket a „zehen”, mulatni” kifejezés alapján értelmezi „dorbézolóknak”.
- 8 *stagione* — itt: színházi időny
- 24 : 2 *leskártól* — skartba tesz; egyes kártyajátékok műszava, a félretett, játékban nem szereplő kártyalapok neve
4 a „last” — az utolsó ütés, amelynek bizonyos kártyajátékokban fokozott jelentősége és pontértéke van
17 *szaracén* — Jókai a szót tréfásan, átvitt értelemben „hitelező” jelentéssel alkalmazza
26 *Aushängebogen* — korrektúra-ív
- 25 : 8 *vapeur* — gőz; itt: szélsőséges kedélyhullámozás, szeszélyesség
- 26 : 19 *Petermann* — August Petermann (1822—1878) kiváló német földrajztudós és kartográfus, szakmájának egyik világhíressége. Jókai Petermann Geographische Mitteilungen c. folyóiratára vagy Afrika, Amerika és Ausztrália korábban ismeretlen tájairól készített, úttörő jelentőségű térkép-kiadványaira gondolhatott.
28 *szent Hermandad* — eredetileg egyes kasztíliai és aragoniai spanyol városok „testvérisége”, szövetsége, amelyet a nemesiség hatalmaskodásai ellen kötöttek meg a XIII. század végén, s amely 1476-ban katonai szervezetté alakulva, a királyi hatalom egyik támaszává lett.
- 27 : 9 *mautbares* — megvámolható, vámköteles tárgy
12 *et cetera graeca* — itt: és a többi
23 *tant pis pour lui* — annál rosszabb ránézve
31 *betlehemi gyermekgyilkolás* — a biblia szerint Herodes király a Jézus imáadására siető napkeleti bölcsektől várta a

Lap: Sor:

- 27 : 31 híradást arra nézve, hol született a megváltó, de „látva, hogy kijátszották a bölcsek, igen megharagudott, és elküldvén megöletett minden fiúgyermeket, aki csak volt Betlehemben és egész környékén, a kétévésektől lefelé.” (Máté 2, 16.)
- 34 *Majmatszun* — Majmacsin, mai nevén Altan-Bulak, város a Bajkál-tótól délre, a Szelenga-folyó közelében, az egykori Külső-Mongólia határán, a mai Burját-mongol Autonom Szovjet-Köztársaságban
- 28 10 *Dahomey* — egykor önálló északnyugat-afrikai néger állam, majd francia gyarmat, jelenleg Guinea egy része, százezer négyzetkilométert meghaladó terület kb. egymillió lakossal. Egykori véres emberáldozatainak, pogány szokásainak leírása kedvelt csemegéje volt a Jókai korában kiadott népszerű folyóiratoknak (Répin dr.: *Egy ország, ahol embereket áldoznak fel.* Hazánk s a Külföld. 1866. 2-4. sz. 20-23, 38-42, 52-55.; *A dahomeyi vérünnepély.* VU 1865. 70.; *Újabb emberáldozatok Dahomeyban.* Uo. 1863. 11. stb.)
- 15 *Kufa* — város a hajdani Mezopotámiában, amelynek eredetét illetően ellentmondó feltevésekkel találkozunk: némelyek az ún. kufi írás eredőhelyét az Iszlámot megelőző idők arab településének vélik, míg mások szerint alapítása csak 636-ban a mohamedán arab birodalom első nagy hódítója, Omár kalifa alatt történt. Ma jelentéktelen falu.
- 15-16 *Ádám születéshelye* — hasonló legendás vélekedések nagyrészt a középkor utazási irodalmának közvetítésével kapnak szárnyra Európában. Ismerni vélték Kain házát, ahol testvérének meggyilkolása után lakott, a sóbálványt, amellyé Lót felesége változott, Noé bárkájának roncsait, az égő csipkebokor maradványait, az oroszlánvermet, amelybe Dániel prófétát hajították, a fügefá helyét, amely elhervadt, miután Jézus megátkozta stb. Ádám sírját a legendák hol a Paradicsom közelébe, hol a Golgotára lokalizálják; zsidó legendák a Hebron hegyére teszik.
- 16 *Nod szolgált Kainnak menedékiül* — a testvérgyilkos Kain a biblia szerint az édenkerttől keletre, Nod földjén telepedett le. A Nod szót azonban az újabb magyarázatok nem földrajzi fogalomnak tekintik, hanem 'számkivetés', 'bujdosás' jelentésűnek értelmezik (Mózes I. 4, 16.)
- Caspiae Portae* — a Kaspi-tótól délre eső hegyvidéken, az Elbrusz hegységben egy kb. 14 km hosszú katonai erődít-

Lap: Sor:

- 28 16 ményyé alakított hegyszoros ókori neve; mai nevén Tengi-Szirdara
- 19—20 *hamut termő gyümölcsfa* — Csokonainál, Aranynál, de régibb fróinknál is jelentkező, bibliai alapon kibontakozott képzet. Eszerint Szodoma földjét mindmáig fogja Isten átka, s bár szemre szép gyümölcsöt terem, az egyetlen érintésre hamuvá lesz. A legendát először a *Salamon bölcsessége* c. görög nyelvű irat rögzíti az i.e. II. században, középkori népszerűségét pedig Tertullianus: *Apologeticus* c. műve (i.u. II. sz.) biztosítja. (Vö. Scheiber Sándor: *Kívül arany, belül hamu*. Nyr 1953. 138—139. és uő.: *A Szodoma almái Aranyndl*. Nyr 1955. 461.)
- 20 *Big Bon Lik tó* — helyesen: Big Bone Lake; feltehetőleg Jókai képzelete szülte „földrajzi” név, amelyet angol szavakból alkotott; értelme: „nagy csontú”
- 20—21 *özönvíz előtti emberek* — Jókai korának őslénytani szenciációira utaló motívum; nem sokkal a regény megjelenése előtt írta Lyell: *The geological evidence of the antiquity of man* c. művét, (negyedik kiadása: London 1873), indult meg Mortillet szerkesztésében a *Matériaux pour l'histoire de l'homme* c. első idevágó szakfolyóirat (1866), s jött létre Speziában a palaeoanthropologia első kongresszusa (1867). A regény azonban Isaac de la Pereyra 1665-ben megfogalmazott vélekedésére céloz, aki szerint a bibliai teremtéstörténet (Mózes I. 2, 7.) csak a zsidó nép őstörténetét nyújtja, éltek azonban emberek Ádám előtt is (erre vonatkoznék Mózes I. 1, 27. verse), ám ezeket a praeadamitákat a vízözön elpusztította. Ezzel az elmélettel a XVII—XIX. században számos neves író rokonszenvezett (így Goethe, Bory de Saint Vincent stb.); érthető, hogy Jókai is találkozott vele
- 23 a *pézsamacska* — Jókai nyilván a Közép-Ázsiában honos pézsmaszarvasra (*Moschus moschiferus*) gondol, amely a köldöke alatt elhelyezkedő zacskóba gyűjti össze az illatszertiparban nagy jelentőségű, barna mirigyváladékot, a pézsmát. Való, hogy a közvetítő kereskedők nemegyszer kiszedték az állat lemetsett erszényéből a pézsmát, s helyébe gyantás kőtörmelékkel helyezve külön is értékesítették. Ez szolgált az említett hiedelem alapjául
- lapis nephriticus* — nefrit, vagy baltakő; zöld, zöldesszürke, sárgás, kissé zsíros tapintatú, rendkívül tömör, nehezen

Lap: Sor:

- 28 23 repeszthető ásvány, amelyből Kelet népei kardmarkolatokat, pecsétköveket, ékszereket készítenek
- 24 *a castrói mozgó szikla* — a motívumot az írónak egy közel egykorú közlemény szolgáltatta (Ányos Lajos: *Önmagoktól hangzó hegyek és sziklák*. VU. 1869. aug. 15. és 22. — 33—34. sz. 453—454, 466—467.), amely a Memnon szobrokból kiindulva a Föld zengő szikláinak számos példáját sorakoztatja fel, ám Castró sziklájának említése nélkül
- 25 *madarakat, amik virágkehelyből kelnek ki* — Jókai képzetét a jelek szerint a 'növényből állat' illetve 'állatból növény' képzete tartósan foglalkoztatta. Mások is említik 'a kínai fán termő, virágból kikelő kacsoját' (*A lélekidomár* JKK 51. k. 11.), nyilván a XVI. század ún. Bernicla kacsojának mondája nyomán, amely régi útleírások közvetítésével terjedt el Európában. A monda szerint ez a kacsa egyes tengerparti fák gyümölcséből kel ki, amelyeket tengeráramlások sodorta azernyi kacsojás sárgája táplál: így történhet meg, hogy alma alakú gyümölcsükben kacsok tenyésznek.
- 28 *sámán ládmák* — Tibet buddhista papjai vallástörténeti szempontból a sámánizmusnál jóval fejlettebb fokot képviselnek hittételeik pontosabb körvonalazásával, szertartásaik kötöttebb rendjével; így a két fogalom nem kapcsolható össze. *a nehéz asztalt kezük rátevésével* — az asztaltáncoltatás a spiritizmus körébe tartozó jelenség, amely — úgy látszik — a klasszikus ókorban sem volt ismeretlen. Feledésbe merülve azonban csak az Amerikából kiinduló újabb hullám által vált ismeretessé az 1853. évtől kezdődően Európában. Nálunk a Bach-rendszer nyomott hangulatában néhány évig szintén divatos volt. A szellemidézésnek ez a módja a samanizmus körében ismeretlen, még kevésbé hozható kapcsolatba a lámaizmussal.
- 30 *Számiel* — Kelet mondáiban a gonosz szellem, a sátán neve
- 31 *Blüvös vaddsz* — Karl Maria von Weber (1786—1826) 1820-ban komponált operája
- 33 *a biszndtók* — feltehetőleg a bisznavisz, bisznoisz néven emlegetett indiai vallásos szekta. Ez alapítóját, Dzsambadzsit Visnu isten megtestesülésének tekinti, hitvilágában, szertartásaiban a hindu és mohamedán vallás elveit, formáit elegyíti, húst nem eszik és különös védelemben részesíti az állatokat
- 29 : 3 *ablakdltat* — szoptat, táplál
- 5 *Sukovszkij* — Vaszilij Andrejevics Zsukovszkij (1783—1852),

Lap: Sor:

- 29 : 5 a romantikus törekvések úttörője, hazafias tárgykorú versein kívül az angol romantikusok és Schiller orosz tolmácsolásával szerzett nevet. (Az említett cári himnuszt idézi JKK 30. k. 69 : 15—16.)
- 8 *Pacific vasút* — az Egyesült Államokat nyugat—keleti irányban átszelő első vasútvonal (az ún. Unio- vagy Közép-Pacific vonal) 1869-ben készült el
- 10 *tamul* — India déli részén és Ceylonban élő nép; India sötét arcbőrű őslakóinak, a dravidáknak egyik nagy múltú, de félreszorítottágában visszamaradt csoportja
- 12 *ozelot* — nevét valójában nem az Ázsiában vagy Afrikában, hanem az Amerikában honos párducmacskától (Felis pardalis) nyerte; kb. egy méter hosszú, 30 cm széles, csavart-farkú, barnásszürke vagy vörössárga, feketén pettyezett szőrű ragadozó
a megszelídíthető párduc — való, hogy a vérengző és ravasz afrikai párduc-alfajok nagyon ritkán támadják meg az embert; új adatok az állat szelídíthetőségéről nem állanak a tudomány rendelkezésére; de néhány évszázaddal ezelőtt, úgy látszik, Ázsia egyes fejedelmei valóban teljesen megszelídítették és vadászatra is használták. Így Marco Polo szerint a tatár kánnak a meghódított Kambula városában sok párduca és hiúza volt, amelyekkel vadászni szokott. Szelídített ozelot vadászállatként való használatáról vö. a keletkezés-történet Andrassy Manórol szóló fejezetét.
- 15 *kivi* — Új-Zealand szigetein honos futómadár (Apteryx), amelyet csökevény szárnyak, négyujjú lábak, hosszú csőr jellemznek
- 16 *kacika* — főként Közép-Amerikának egyes területein az indián közösségek előljáróinak a spanyol hódítóktól nyert neve
- 21 *squatters* — nem annyira a szabad, mint inkább az erőszakos, *jogtalanul letelepülők* neve
shaker-quaker — a „reszkető” kvékerek szigorú önfegyelmet követelő angol protestáns szektája, amely az Egyesült Államokban is elterjedt. A XVII. században alapította Georg Fox; a „shaker” — reszkető — melléknév a szekta tagjainak istentiszteletek alkalmával beálló elragadtatására, illetve e sajátos lelkiállapot kísérőjeleire vonatkozik
- 28 *Hentzi szobra* — Henrich Hentzi (1785—1849) 1848-ban Windischgrätz bevonulása után a budai vár parancsnoka lett. 1849 május elején Buda ostroma alatt, bosszúból, katonai

Lap: Sor:

- 29 : 28 célpontokra való tekintet nélkül bombáztatta Pestet. Május 21-én, az ostrom utolsó óráiban megsebesült és meghalt. Emlékére az osztrák uralom a Szent György téren 1852-ben oszlopot emelt, amelyet azonban a dualizmus alatt a közvélemény nyomására eltávolítottak (vö. *A mi lengyelünk* JKK 66. k. 237.).
- 39 *kaad* — minden bizonnyal a maláj-szigetek bennszülötteinek kava néven ismert itala, amelyet a borsfélékhez tartozó Piper methysticum rostjaiból állítanak elő, s amely nemcsak kellemes élenkítő, hanem hűsítő szer is.
- 30 4 *Marco Polo* — középkori velencei kereskedő, utazó (1254—1324), aki Perzsián, Mongólián, Kínán keresztül Japánig jutott el. A cserekereskedés üveggyönggyel, kauri-kagylóval sokkal tovább, legalább a XIX. század derekáig dívott Afrika és Óceánia primitív népei körében.
- 8 *Dalle isten* — valószínűleg azonos a *Görögtíz* c. regényben udi néven emlegetett Kaukázus vidéki nép Daal nevű istenével, aki maga a föld — „aki minden fiát táplálja, ruházza, árnyékkal betakarja, álmában ringatja, holtában visszafogadja”. (JKK. 33. k. 128.)
- 14—15 *konversationslexikon* — művelt társalgásban, beszélgetésben, olvasmányokban ritkábban felbukkanó nevek, szak kifejezések, fogalmak magyarázatára szorítókozó lexikon. Jókai korának két legnépszerűbb ilyen kiadványa a Meyers Konversations-Lexikon és a Brockhaus' Conversations-Lexikon.
- 20 *Asztarte* — a Közel-Kelet ókori népeinél a szerelem és termékenység istennője
- 21 *anilinpíros* — vörös színben oldódó kátrányfesték, fukszia *myrrhina* — ősvilági fenyőfélék fosszilis gyantája, borostyánkő
- 24 *Kossuch gyárdban* — Kossuch János (1813—1868) üveg- és kőedény-gyáros és kereskedő
- 27—28 *a templomosok* — Hugo de Payens 1119-ben alapította, szerzetesi és katonai eszményekhez igazodó lovagrend, szent Bernát fogalmazta szabályzatuk több hasonló intézménynek mintája lett. IV. (Szép) Fülöp az avignoni fogságba vetett V. Kelemen pápától 1311-ben kieroszakolta a rend eltörlését, lefoglalta vagyonukat, utolsó nagymesterüket pedig máglyán égettette meg (1314).
- 28 *Baphomet bálvány* — a templomos lovagoknak legendás

Lap: Sor:

- 30 : 28 **hírű, emberfej alakú, drágakövekkel kirakott titkos jelvénye** — eredetileg két egymásba font háromszög —, amelyet a rendbe való felvételük alkalmával különös ünnepélyességgel vontak be szertartásaikba. Nevét — tévesen — Mohamed próféta nevével hozták kapcsolatba, bizonyos szektárius jelleget tulajdonítva a lovagrend vallásos felfogásának és politikai törekvéseinek. Jókai ismételtlen említi, különösen részletesen foglalkozik vele *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* c. regényében. (JKK 35. k. 133—134. Írónk idevágó forrásáról, főként Rajka László kutatásai nyomán uo. 310—311. és 374.)
- 33 **Gützlaff** — Karl Gützlaff (1803—1851) hittérítő és orientalista; a bibliának sziámi nyelvre való fordításán fáradozott, majd húsz éven át Kínában működött. (*A chinai nyelvről és írásról* c. tanulmányát vö. az *Academai Értesítő* X. évf. 1850. 87—88.)
- 31 : 3 **dzungár** — Közép-Ázsiában, az Altaj-hegység, a Szelengafolyó forrásvidéke és a Bajkál-tó közlé eső medencét, „a népvándorlás kapuját” lakó nép. Egykori mongol törzs, amely a XVII. sz. végéig széles területen uralkodott a későbbi Kína és Oroszország határvidékén. A XIX. sz. derekának egyes kutatói a dzungárokat a magyarokkal testvér népek, hazájukat a magyar őshazának vélték. Az elmélet tarthatatlansága nyelvészeti és őstörténeti kutatásaink alapján hamarosan nyilvánvaló lett. (Vö. Reguly Antal: *A dzungárokról*. *Academai Értesítő*. X. évf. 1850. 155—168. és Jerney János: *A Dzungár nép nem magyar faj*. *Új Magyar Múzeum*. I. évf. 1850—51. I. k. 135.)
- 5 **az egész finnista ligát** — Hunfalvy Pál és Budenz József elveit valló nyelvészeink körét, akik ekkortájt vívják harcut a magyar nyelv finnugor rokonságának elismertetéséért.
- 6—7 **fejéhez verték a Kalevalát** — a finn eposzt Hunfalvy Pál tanulmányai alapján ismerték meg hazánkban (*Kalevala, finn eposz ismertetése és kivonatai*. Szépirodalmi Lapok 1853. I. félv. 147—152, 163—168, 179—188, 771—781, 787—793, 803—808.), első magyar fordítását Barna Ferdinánd készítette, akinek műve kevéssel Jókai regénye előtt jelent meg (1871), Jókai lapja is ismertette (*A Hon* 1871. 159. sz. esti kiadás).
- 10 **Augsburger Allgemeine** — az 1798-ban alapított politikai napi-

Lap: Sor:

- 31 10 lap, az Allgemeine Zeitung, 1810 és 1882 közt Augsburgban jelent meg, ekkor viselte a fenti címet. Jókai korának egyik legtekintélyesebb európai újságja, amely azonban általában az önkényuralmat támogatta a magyar nemzeti törekvésekkel szemben.
- 17 *tallyho* — angolul: tally-ho! A róka felbukkanásakor hajtóvadászat alkalmával hallatott kiáltás. Értelme: hajrá!
- 19 *Rózsa Sándor hurokra került* — az alföldi betyárvilág felszámolására különleges jogkörrel kiküldött királyi biztos, Ráday Gedeon gróf emberei 1869. jan. 25-én csalták lépre és fogták el Rózsa Sándort. (Vö. JKK 51. k. 696.)
- 20 *Dumanceau* — helyesen: Langrand-Dumonceau, André (1826—1900) belga származású bankár, az 1860-as évek hazai vasútépítési vállalkozásainak finanszírozója, aki azonban bonyolult üzleti spekulációiba belebukva hirtelen eltűnt Európából. 1872-ben távollétében 10 esztendei fegyházbüntetésre ítélték. Később kiderült, hogy Brazíliába menekült, s ott is fejezte be életét. Pályája erősen foglalkoztatta Jókait, róla mintázza a *Fekete gyémántok* bankárjának, Kaulman Félixnek alakját. (Vö. JKK 20. k. 295—297.)
Patkót meglőtték — mindkét betyárrá lett Patkó-testvér golyó által halt meg 1861-ben, János 37, öccse, István 35 éves korában. (Gönczi Ferenc: *A két Patkó-testvér*. Új-Somogy 1940. jan. 5.)
- 25 *Sobri Jóska* — a Vas megyei betyárt 1837 februárjában tűzharcban lötték agyon, a nép azonban hosszú éveken át ezután is elevennek vélte. Jókai *Sobri Jóska elfogatása* c. cikkét A Hon 1874-ben közölte. (NK 61. k. 50.)
- 32 : 3 *Olvastad-e már* — az itt felsorolt hírlapok, folyóiratok nemcsak Jókai szerkesztői tájékozottságáról vallanak, hanem regényírói módszerének is dokumentumai. „Vasárnap valóságos újság- és könyváradat lepte el a Jókaiék asztalát, mint a Nílus, újra és újra megtermékenyítette a noteszek talaját”, írja Hankiss János. (It. 1928. 3.) Az említett lapok közül az *Allgemeinét* a regény fentebb is említi (vö. 31 : 10); hasonlóan jelentős politikai napilap az 1864-ben indított *Neue Freie Presse*, valamint Páris boulevard-lapja, az 1854 óta kiadott *Figaro*. A felsoroltak közt azonban az élclapok dominálnak. A *Punch* Londonban 1841-től, a *Charivari* Párizsban 1832-től, az *Ulk* Berlinben 1831-től (mint a *Berliner Tageblatt* melléklete), a *Kladderadatsch* ugyancsak Berlinben 1848-tól,

Lap: Sor:

- 32 : 3 a bécsi *Der Floh* 1869-től szórakoztatja és befolyásolja politikai szemléletében Európát. Az említett magyar élclapok közül Medve Imre kiadványa, a *Tatár Péter* 1861. okt. 6.—1863. jan. 4-ig élt, a Torkos István, majd Komócsy József szerkesztette *Füles Bagoly* 26 száma 1865-ben jelent meg, míg a Bús Vitéz (Matkovich Pál), illetve Vértesi Arnold névvel jegyzett *Fekete Leves* 38 száma 1861-ben, további 2 száma 1867-ben látott nyomdafestéket. Figyelemre méltó, hogy az író kitér a balkáni népek (szerb: Vidovdán, görög: Europaikosz herenisztesz), sőt a hazai nemzetiségek (román: Trompeta Karpaţilor) orgánumaira.
- 33 : 28 *Komlóba* — a Komló-kert tágas udvari kerthelyiség volt a kétemeletes Trattner-házban, a mai Városház utcában (egykori Gránátos utcában). Művészek, politikusok, írók sűrűn látogatták, hatszáz személynek biztosított helyet. A vendégeket előbb német színészek szórakoztatták, utóbb — Jókai javaslatára — a Nemzeti Színház művészei léptek fel a Komlóban. 1864. július 14-én Lisznyai Kálmán és Vahot Imre irányításával magyar dalostársulat alakult és működött itt rendszeresen. Műsorán nemcsak dalok, hanem szavatelők, monológok, páros jelenetek is szerepeltek. Való, hogy ez időben a dalostársulatnak egy Júlia nevű tagja is volt: Szörényi Júlia; azonosítása azonban a regény Juliska kisszövegével hiányában nem lehetséges. A Komló-kert 1875-ben zárta be kapuját. (Vö. *Magyar színművészeti lexikon*. Szerk. Schöpflin Aladár. III. k. [1936] 3.)
- 35 : 1 *fiszharmonika* — e hangszer, a mai harmónium egyik kezdetlegesebb változata, amely a múlt század első felében az orgonából alakult ki, sípok helyett lengő nyelveket, fújató helyett lábbal kezelhető pedálot alkalmazva stb.
carillon — harangjáték, illetve fémlémezekből készült ütőhangszer a harangozás utánzására
theorba — pengető hangszer, a lant egyik régi formája, amelyet a hangszer nyakán elhelyezett két kulcsszekrény jellemzett a XVI—XVIII. században
- 1—2 *hegedűzongora* — (virginál, spinét, klavicimbalum) Jókai valószínűleg a pengető zongorák különböző típusait foglalja össze e néven, amelyek a reneszánsz idején fejlődtek ki, s amelyeket billentyűkarokkal szólaltattak meg
- 2 *pánharmonikon* — mechanikus hangszer, a német Mälzl találománya 1807-ben, amelynek szekrényében egy forgó korong

Lap: Sor:

- 35 : 2 ütő és fúvó hangképző eszközöket hoz — a dallamnak megfelelően — működésbe
harmoniaakkord — más néven akkordion, a mai harmonika egykori, kezdetlegesebb változatának neve. A billentyűvel működő hangszer első formáját a bécsi Damian szerkesztette 1829-ben.
melódion — melodium, a XIX. sz. közepe táján Franciaországban szerkesztett kis úti harmonium
- 3 *aeolodikon* — más néven aeolodion, klavaeoline, colin, a fiszharmonika egy kezdetlegesebb, Eschenbach hamburgi toronyőr által 1860 táján készített változata. Régen szélharmonikának is nevezték. A zongoráéval azonos billentyűzetű; a belsejében elhelyezett fúvókészülék két pedállal szabályozható.
viola de gamba — vonós hangszer, a mai cselló előde, amely a középkor végén Spanyol- vagy Olaszországban alakult ki
eufón — eufónium; baritonkürt, tuba
- 3—4 *bandoska* — cseh nemzeti hangszer, bőrrrel bevont üvegkorsó, rajta néhány kifeszített lószőr; ezek nedves kézzel érintve bőgőszerű hangot adnak. Hazai megfelelője a népszokásainkban használt köcsögduda.
- 4 *szalmahegedű* — pontosabban szalmamuzsika, a facimbalom (xilofon) cigányok használatában ma is előforduló, házilag összemesterkedett fajtája, amelynek farúdaít spárgára tűzve s megfelelő alátétre fektetve szólatatják meg. Az alátétet fenyőfakeretbe foglalt négy, hosszanti elhelyezkedésű farúd alkotja, amelyekre hosszában ugyancsak fonállal 2—3 centiméter vastag szalmakötegeket kötöznek hengeresen, hogy a rájuk fektetett hangzó-rudak minél kisebb felületen érintkezzenek az alátéttel s megütve minél szabadabban zendüljenek meg. (Veszprémi változatát említi a Pesti Hírlap 1867. febr. 27. sz. Vö. Sárosi Bálint: *Die Volksmusikinstrumente Ungarns*. Leipzig 1967. 12—13.) Jókai is leírja a *Hétköznepokban* (JKK I. k. 179.).
contrabasse — contrebasse a kontrafagottnak, e ritkán használt, mély hangú, nehézkesen kezelhető fúvós hangszernek francia neve
- 5 *acustica canonica* — a középkori egyházi zene sajátága, amelynek alkotásai a Szent Ambrus és Nagy Szent Gergely korában rendszerbe foglalt hangnemekhez alkalmazkodnak, csak egyetlen módosított hangot használnak (a h mellett a b-t),

Lap: Sor:

- 35 5 hogy minden diszsonanciát elkerüljenek — az utóbbit a „zene ördögének” (diabolus in musica) ítélve. Ezt a szabályt a kromatikus hangok alkalmazásával a világi zene lényegében a XIII. században törte át
- 7 *polikromatikus* — tizenkét félhangból álló hangsor, amely együttesen egy oktávot alkot
Jubaltól, a muzsika feltalálójától elkezdve — a biblia szerint Jubál Kain nemzetségéből származott, a lantosok és furulyások atyja volt (Mózes I. 4. 21.)
- 9 *zsidó „alamoth” hang* — a 9. zsoltár első mondatában felbukkanó kifejezés, utasítás az éneklés módjára: „női hangon, Ben számára”. Eszerint a zsoltár előadását eredetileg különösen magas hangú férfira bízták. Utóbb a bibliai szövegben rögzített kifejezés általános zenei műszóvá vált.
- 9—10 *lateráni castrato hang* — minthogy egykor a lateráni bazilika énekkarában nők nem vehettek részt, a szoprán szólamát kasztrált férfiakra bízták
- 11 *ambrozi* — az egyházi éneknek a gregoriánnal rokon, de annál régiebb, kevésbé szabályozott típusa, amely nevét az egyházi zene nagy alakjáról, Szent Ambrus milánói püspökről (†397) nyerte
- 11—12 *plagali templomi hangok* — a plagális a középkorban használatos egyes egyházi hangnemek (hypodor, hypofrig, hypolyd és hypomixolid), sajátos skálák közös neve, amelyekben a félhangok más-más helyen jelentkeznek
- 12—13 *kettős kontrapont* — ha az alapdallam és annak az ellenpontozó szólama egymással felcserélhetők
menzúra — az orgonasípok hosszának és keresztmetszetének viszonyát kifejező szám; a szűk menzúrájú síp — hosszához képest kis átmérővel — éles, metsző hangot, a tág menzúrájú erős, vastag hangot ad
- 14 *consonanz* — összhang
harmónia — a mai zenei szaknyelvben az akkord neve; a németiség a fúvó hangszerek zenéjét nevezte harmóniának, de a XII—XV. században a francia vielle nevű hangszer is ezt a nevet viselte
- 15 *diafónia* — a harmónia ellentéte, a zenei összhang hiánya, diszsonancia
- 16 *pszalmódia* — a zsoltárénekek dallamai, illetve előadási módjai (zenekísérettel vagy anélkül)
- 17 *style da Cappella* — helyesen: a cappella vagy alla cappella;

Lap: Sor:

- 35 : 17 eredetileg a templomi énekkarok stflusa, ma a hangszer-
kíséret nélküli kórus-stflus általában
- 18 —19 *slargando* — szélesen, méltósággal
- 19 *smanioso* — lázzal, lázasan
smorzando — elhalóan
sordo — tompán
sospirioso — sóhajtva
sostenuto — vontatottan
- 20 *sotto voce* — halkán
staccato — szaggatottan
spirituoso — lelkesen
stretto — hajszoltan
strepitoso — lármásan
striccando — zenei kézikönyveinkben ismeretlen kifejezés
- 22 *Tartini* — Giuseppe Tartini (1692—1770) olasz hegedű-
művész és zeneszerző
Gluck — Cristoph Wilibald Gluck (1714—1787) német
zeneszerző, a franciás klasszicizmus jegyében írt operáival
alkotott maradandót
- 23 *Bellini* — Vincenzo Bellini (1801—1835) olasz zeneszerző,
nevét ma is nagy sikerű operák sora őrzi
Spontini — Gasparro Spontini (1744—1854) olasz karmester
és operaszerző
Cherubini — Luigi Cherubini (1760—1842) olasz származású
francia zeneszerző, a párizsi Conservatoire igazgatója
Boieldieu — François Adrien Boieldieu (1775—1834) francia
zeneszerző, kivált vígoperáival aratott nagy sikert
- 24 *Meyerbeer* — Giacomo Meyerbeer (1791—1864) német zene-
szerző, akit a francia zenekultúrát sugárzó operái tettek
kora ünnepelt komponistájává
Mendelssohn — Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809—1847)
német zongoraművész és zeneszerző
Flotow — Friedrich von Flotow (1812—1883) német zene-
szerző, korának egyik népszerű, fülbemászó dallamaiért
Európa-szerte kedvelt opera-komponistája
Halévy — Jacques Fromental Halévy (1799—1862) francia
zeneszerző, opera-komponista, a francia zeneakadémián a
zeneszerzés tanára
Auber — Daniel François Auber (1782—1871) francia zene-
szerző, III. Napóleon császári karmestere, a francia zene
koronázatlan királya; főként operáival aratott világsikert

Lap: Sor:

- 35 24 **Berlioz** — Hector Berlioz (1803—1869) francia zeneszerző, Liszt és Wagner előfutára, a romantikus zenei törekvés nagyhatású képviselője
- 25 **Paganini** — Niccolò Paganini (1782—1840) olasz hegedűművész és zeneszerző, a hegedűművészet utolérhetetlen mestere
- 27 „**Csók-keringő**” — a népszerű zenemű ekkortájt jelent meg magyar kiadásban is. (Louis Arditi: *Csók keringő. Busserl-Walzer. Il baccio. Les baisers. Valse.* Pest é.n. [1861] Rózsa-völgyi és Társa) Magyar szövegét nem ismerjük. Az egykori kritika a művet így jellemzi:
„Ehhez az ékes címhez tessék egy még ékesebb címlapot képzelni, melyen egy caballero hatalmasan szorongatja Dulcineáját. Tessék elhinni, hogy ha ez így megy, megérjük, miszerint a mézeskalácsos bolt busserl termékén kívül egyéb is meg fog jelleni zenére téve, p. b. barátfülsat. Különben a zenemű (?) nem rossz, s az a tanulság belőle, hogy a csók könnyű és coda, da capo van benne. Kik ártatlan nemzedéktől szeretnek énekelni hallani, azoknak ajánlhatjuk a szöveg megmáskosítását, annál is inkább, miután e zene alá minden bolondot, rímest, rímtelent oda lehet tenni.” (Sr. Zenészeti Lapok 1862. márc. 13. 24. sz. 190—91. Vö. még *Enyim, tied, övé* JKK 30. k. 273, *A fekete vér* JKK 58. k. 315 és *De kár megvéni* JKK 62. k. 81.)
- 36 14 **Malibran** — Maria Felicia Malibran (1808—1836) neves spanyol származású énekesnő
- Alboni** — Marietta Alboni (1826—1894) világhírű olasz operaénekesnő, hazánkban 1847-ben Donizetti Lindájában énekelt; az egykorú beszámoló szerint hangjára „más alt dalosok szédülve néznek” Említi Albonit Jókai *A fekete vér*-ben is (JKK 58. k. 354.) és részletesen jellemzi Berlioz nyomán 1847-ben az *Életképek Mi hír Budán?* c. rovatában (JCM. I. k. 358—61.)
- Catalani** — Angelica Catalani (1780—1849) olasz énekesnő, aki remek énektudásával Európa-szerte fényes sikert aratott. Sok szó esik róla az *Egy magyar nábobban*. (JKK 5. k. 66; 442.) *In spe* — reményben, ti. Ottó grófnak valóságtól elrugaszkodott reményeiben, elképzeléseiben
- 16 **Ronconi** — a három Ronconi nevű operaénekes testvér közül Jókai valószínűleg Giorgio Ronconira (1810—1890) gondol, aki a szabadságharc előtt Pesten is énekelt, és főként Donizetti operáinak címszerepeiben aratott világszerte sikereket

Lap: Sor:

- 36 : 16 *Carrion* — zeneművészeti lexikonok, kézikönyvek nem említ-
tenek hasonló nevű előadóművészt
- 38 : 14 *ah la gioia* — óh az öröm
24 *düpirozva* — félrevezetve, bolonddá téve
- 30 *Kuhnságos* — tréfás célzás Franz von Kuhn tábornaszernagy
(1817—1896) nevére, aki 1868-tól 1874-ig a monarchia
közös hadügyminisztere volt
- 31 *büdzsé* — költségvetés
- 39 : 3 *supererogatum* — a költségvetés túllépése
5 *delegáció* — a kiegyezés után a monarchia országainak közös
ügyeiben (pénzügy, hadügy, külügy) határozó parlamenti
bizottság
6 *indemnity* — indemnitás, azaz a költségvetés hiányában az
országgyűlés által a kormánynak adott felhatalmazás arra
nézve, hogy az állam pénzügyeit az előző év költségvetési
előirányzatainak megfelelően intézze
- 10 *sub camera charitatis* — békésen, egymás közt barátilag (ti.
elintézni valamit)
- 13—14 *redunió* — két vagy több állam szoros szövetségi kap-
csolata a legfontosabb államügyekben intézkedő hatóságok,
valamint az államfő azonossága alapján
- 34 *juvelier-bolt* — ékszerkereskedés
- 40 : 21 *anticipált* — előlegezett
- 41 : 8 *Silindia* — régi magyar nevén Selénd község az egykori
Arad megyében. Egyik erdélyi útjáról szóló beszámolójában
írja Jókai: „Megemlíthetem, hogy a szlignyiai országút
mellett áll egy malom, melynek karzatára rácsozat helyett
e szó betűi vannak vágva: Honszeretet.” (*More patrio*. VU
1858. 614.)
- 13 *portentum* — csodaszülött, rendkívüli tehetség
- 17 *complanálta* — kiagyalta, kifundálta
jurium director — jogtanácsos
- 45 : 17 a „mezidisi” *cseppkőbarlangnak* — az egykori Bihar megyében
az 1850-es években feltárt cseppkőbarlang az akkori leírás
szerint több emeletnyi folyosó-járataival mintegy 15 000 láb
hosszúságú; „vízesésű alakzatai, orgonái, háromszínű oszlop-
zatai, Sz.-Péter széke, oltárai, harangjai, veres ugró-kútja,
hieroglyph oszlopszatai, obeliskjei, — különösen pedig füg-
gönye és utóbb Kalvária hegye, úgy nagytava, — a szemlélő
előtt egy mesés alvilágot alkotnak.” (K. T.: *A mezidői bar-
lang*. VU 1859. 161—162.)

lap: Sor:

- 45 17 a „Gyecdár” jégbarlangnak mindenféle ritkaságait — az Abrudbánya közelében kb. nyolc méteres kút fenekéből nyíló hármás barlang cseppkőképződményeit. Mindegyik barlangban „a padlat sima jég, mi hegyoldalához nem ér, hanem a jégtalap és a barlangoldal között egy félölnyi üreget hagy, mely üregbe, ha követ vetünk, néhány másodpercig dörömböl, míg fenekére ér. . . Az alap jégéről számtalan jégoszlopok emelkednek, melyek néha egyöles átmérőjűek; mások fa alakban jelennek meg, mi a nézőt különösen meglepi.” (Vö. Kőváry László: *Erdély földje ritkaságai*. Kolozsvár 1853. 125—126.) Jókai a barlangot más művében is említi. (*Szegegy gazdagok*. JKK 12. k. 167 : 3.)
- 47 : 9 Home — Daniel Douglas Home neves londoni spiritiszta médium, akit az okkult kísérletek tudományos felülvizsgálásában buzgólkodó neves fizikus és kémikus, William Crookes (1832—1916) is alkalmazott. Home látványos kísérletei közé tartozott: testek súlyváltozásának előidézése, hangszerek megszólaltatása érintés és észlelhető fizikai ráhatás nélkül, szellemjelenések fényképezése stb. William Crookes tekintélye ellenére Home produkcióit ellenkezéssel fogadta és szemfényvesztésnek ítélte a kor közvéleménye, beleértve a spiritiszták szektájának egy részét is. A kísérletek s a velük kapcsolatos viták éppen a Jókai regényét megelőző években foglalkoztatják lapjainkat, folyóiratainkat. Hasonlóan büvészkedő misztifikációknak minősítették Davenport „kísérleteit” is.
- Davenport* — amerikai szemfényvesztő testvérpár, a spiritiszta mozgalom egykori ismert vámszedői (O. Abbot: *The Davenport Brothers*. New-York 1864.) 1865-ben sógoruk, Fay társaságában csodaszekrényükkel bejárták Európát, s vásári produkciójukat a spiritizmus varázsába burkolva magas belépti díjért mutogatták. Párizsban és Lipcsében egyaránt ráfizettek bűvészkedésükre: nézőik sorában itt is, ott is akadt, aki mutatványaikat a nyilvánosság előtt leplezte és megismételte. (Wilhelm Schneider: *Der neuere Geisterglaube*. Paderborn 1913. 372—373.)
- 15 *vitalizált* — spiritiszta fogással „életre keltett”, mintegy önálló és elemi erejű mozgásra kényszerített
- 18 *Tamerlan* — Timur Lenk (1336—1405) mongol fejedelem, aki Perzsiát, India egy részét, a dél-oroszországi tatár kán-ságot és Szíriát sorra meghódította, s az Európát fenyegető

Lap: Sor:

- 47 : 18 Bajazid török szultánt is megverte az angorai csatában (1402).
- 27 *pszichográf* — a szellemek üzenetét írásban közvetítő spirítiszta kellék, ceruzával felszerelt apró háromlábú asztalka, amely a ráhelyezett kezek hatására az alája tett papírlapra betűket, szavakat ír le. Vannak egyéb változatai is: „megindult a papíroson a bűvös fa-háromszögbe tűzött írón” — olvassuk Ágai Adolf emlékezéseiben (Porzó: *Egy magyar Hensentről*. VU. 1880. márc. 14. — XXVII. évf. II. sz. 170.) Utóbb a módszer átalakult: fa- vagy fémkorong, majd pénzdarab járt a papírra köralakban előre felírt ábécén betűről betűre a rátett kezek érintése nyomán stb.
- 33 *Banner of Light* — „A fény zászlója”, a spiritizmus amerikai „szakfolyóirata”, amelyet az 1870-es években Bostonban indított meg a Colby and Rich cég
- 48 : 2 *Cooper Fenimore* — James Fenimore Cooper (1789—1851) amerikai regényíró, aki nevét a nemes szívű indián hősről szóló Bórharisnya elbeszéléseivel tette maradandóvá.
Flammarion — Camille Flammarion (1842—1925) francia csillagász, szaktudományának rendkívüli hatású népszerűsítője.
- 2—3 *Hofmann Fallersleben* — August Heinrich Hofmann von Fallersleben (1789—1874) német lírai költő és filológus; a „*Deutschland, Deutschland über alles*” c. egykori német nemzeti himnusz szövegének szerzője.
- 3 *Bulwer Lytton* — Edward George Bulwer Lytton gróf (1803—1873) jeles angol romantikus regényíró
- 5 *Maga III. Napóleon is* — való, hogy a francia császár érdeklődve figyelte a spiritizmus Franciaországban különösen divatozó hóbortjait. Több ízben „kísérletezett” maga is egyes médiumokkal, köztük — Jókai előadásának megfelelően — Home-mal is; sőt a mozgalmat politikailag is kamatoztathatónak tekintette. (Karl Kiesewetter: *Geschichte des neueren Occultismus*. 2. Auflage. Leipzig 1909. 539.)
- 6 *Montebello* — Napoleon Auguste Lannes, Montebello hercege (1801—1874) francia politikus. Külügyi szolgálatban működött. Utóbb tengerészeti miniszter lett. 1864-től mint a szenátus tagja III. Napóleon híveként ismert.
- 11—12 *hírhedett afféjéjt* — a kortársak előtt nyilván ismert, ma már felderíthetetlen esetre vonatkozó célzás.
- 24 *A férjéjt agyonütötték 48-ban* — célzás a szászok és románok

Lap: Sor:

- 48 : 24 magyarelles hadjárataira, amelyeket a féktelen nacionalista uszítás robbantott ki, az osztrák császári főparancsnok, Puchner altábornagy pedig elborzadva, de tétlenül szemlélt. (Vö. *Egy az isten* részleteit, JKK 70. k.)
- 30 *fülfü* — sziklákon, falak romjain ültetve vagy elvadulva gyakori növény (*Sempervivum tectorum*), tizenkét sugarasan szétálló rózsaszín szírommal, a szárhoz pikkelyszerűen simuló szárlevelekkel
- 49 : 2 *levelensült* — népi étel, palacsinta-, lepény-, pogácsa- vagy cipőféle tészta, amelyet káposzta- vagy ritkábban töklevéibe burkolva forró hamuban, parázson vagy forró köveken sütnek meg, hogy héjuk vékony és puha legyen, és sajátos ízt nyerjen. (Gunda Béla: *Ethnographica Carpatica*. Bp. 1966. 310—314.)
- 13 *medianimizált* — az a lelkiállapot, melyben a médium sajátos feladatára, pl. a szellemekkel való kapcsolatteremtésre különösen alkalmas
- 20 *lunatikusság* — ún. holdkórosság, másnéven alvajárás jelensége, amelyet Jókai korában még a Hold hatásának tulajdonítanak. (Vö. az 1876-ban megjelent *A debreceni lunátikus c. művével*.)
- 22 *Star* — a spiritizmus egykori angol folyóirata
- 26 *Spirit rapping* — 'kopogó szellem'
- 27 *Spirit knocking* — ugyancsak 'kopogó szellem'
- 50 : 14 *rapport* — itt: az a felfokozott lelkiállapot, amelyben a médium rendkívüli képességeinek kifejtésére, pl. szellemek megidézésére képes.
- 34 *Gabelsberger modorban* — Franz Gabelsberger (1789—1849) a müncheni bajor pénzügyminisztériumban miniszteri titkár, a róla elnevezett gyorsírási rendszer feltalálója. A gyorsírás ügyére Lukács János volt országgyűlési gyorsíró az 1861. év küszöbén a Pesti Napló jan. 4-i számában hívta fel a figyelmet, tekintettel az országgyűlés közelgő megnyitására. (Vö. Szontagh Pál: *Gyorsírás*. VU. 1861. márc. 17. II. sz. 122—124.) Gabelsberger gyorsírási rendszerét 1863-ban Markovits Iván alkalmazta a magyar nyelv sajátosságaihoz, s ez a megoldás Gabelsberger—Markovits néven évtizedekre megszabta hazánk gyorsírási gyakorlatát.
- 51 : 20—21 *double vue* — haldoklók vagy életveszélyben forgó személyek hasonmásának megjelenése hozzátartozóik, rokonaik, barátaik előtt ('Doppelgängerai')

Lap: Sor:

- 51 : 34 *Abulfeda* — Ismail Abulfeda (1310—1331) Hama fejedelme, arab geográfus és történétfíró.
Hariri — Abu Muhammed Kászim ibn Ali (1054—1121) arab költő, a rímes próza (makáma) műformájának kiváló mestere.
- 52 : 11 *a sidericus erő* — a csillagoknak tulajdonított sajátos hatás, amelyet arra fogékony személyekre egyidejűleg és egymással párhuzamosan tesznek oly módon, hogy egymástól távollevők közt e hatás következtében bizonyos összeköttetés létesül
- 19 *jódozmon* — egykori spiritiszta elképzelések szerint bizonyos finom légnemű anyag, amely az elhunyt lelkekkel való kapcsolat megteremtését lehetővé teszi
magnale magnum — Jókai magyarázata szerint amit az ókor gyógyásza „magnale magnum”-nak neveznek, a Föld szellemének, a geodémonnak befolyása az emberi szervezetre, egyetemes gyógyító erő. (*A jövő század regénye* 53. k. 34. l. 11—13. sor.)
- 20 *A vibrációk elmélete* — főként az 1870-es években elhunyt Dr. Bruno Schindler, németországi orvos magyarázza különféle irataiban egyrészt a telepatikus hatásokat (gondolatátvitel), másrészt a távollevők szellemszerű váratlan megjelenését rendkívüli távolságnyira tartózkodó rokonságuknál stb. a vibráció elméletével. Ennek lényege, hogy „az emberi szellem egy másik emberi szellemre való vágyteljes rá gondolással e másik szellemet összhangzó lengésével azonos lengésbe tudja hozni. Ha pedig az idegrendszer valamely pontja vibrál, úgy a lengéshez kapcsolódó képzet valamennyi hozzá-asszociált eszmével együtt a tudatba lép, és az izgalom, amely egész az érzelmi érzékelésig továbbplántálódik, látomásaként reprodukálja e képet.” (Idézi Kiesewetter i. m. 632., forrása: Schindler: *Magisches Geistesleben*. Breslau 1857. c. művének harmadik könyve.)
- 54 : 31 *gróf Szapáry* — gróf Szapáry Ferenc (1804—1875) a XIX. sz. Európa-szerte ismert csodadoktora; személyéről bővebben a regény keletkezéstörténete tájékoztat.
- 32 *Vay baronessa* — Vay Ödönné született Wurmbrand Adelina (1840—1925), személyéről vö. a keletkezéstörténet megfelelő fejezetét
- 55 : 18 *Én akkor egy lapomban közöltem* — Jókai a *Jóslat* c. verset saját neve alatt közölte *Kakas Márton politikai közleményei* c.

Lap: Sor:

- 55 : 18 kötetében (Pest 1862. 431—144. — Vö. *Költevények*. NK 98. k. 96.)
- 56 : 24 *a prevosti látnoknő* — „*A prevosti látnoknő*” a német romantika Ludwig Uhland körül csoportosult sváb köréhez tartozó orvos-költőnek, Andreas Justinus Kernernek (1786—1862) hajdan világhírűvé vált műve. A szóban forgó látnokasszony, Friderika Wanner (1801—1829), akit Kerner megfigyelés végett saját házába költöztetett. Mint médium, a spiritizmus amerikai hullámát megelőzve, az okkult jelenségek változatos sorát szolgáltatja Kerner keze ügyébe. Kerner mindezeknek krónikása, ellenőrzője és természettudományos magyarázójaként írta be nevét az okkultizmus irodalmának európai történetébe. (*Die Seherin von Prevost. Eröffnungen über das innere Leben des Menschen und über das Hineinragen einer Geisterwelt in die unsere*. Stuttgart 1829.)
- 29 *miss Fox Kane* — helyesen: Kate Fox, az Amerikából kibontakozott modern spiritiszta-okkultista törekvések egyik elindítója és szervezője. Később Londonba ment férjhez, s a szigetország spiritiszta mozgalmának kibontakozásában családjával együtt jelentős szerephez jutott.
- 60 32 *ármányos újságlíró egyszer...* — az anekdota feltűnik már 1857-ben Jókai: *A magyar nép adomái* c. gyűjteményének második kiadásában (309. l.)
- 65 : 8 *Dicső-Szentmártonban* — az egykori Kis-Küküllő megye székhelye Erdélyben (mai nevén *Tárnáveni*)
- 18—19 *Játszottál komédiát horvát, szűkölködő testvéreink javára* — Vö. 15 : 8. jegyzetet
- 66 : 18 *szénalepények sajtolva* — az eljárás az 1850-es években vált széles körben ismertté. „Tudjuk, hogy a krimiai hadjárat alatt a szénát összesajtoltan tanulták szállítani,” olvassuk az egykori sorokat. (VU. 1857. máj. 24. 21. sz. 182.)
- 20 *nagy volt az aszály* — az 1863. év katasztrofális hatású természeti csapása hazánkban
- 27 *rizst természetnek a hegyoldalban* — az ún. hegyi rizs hazai meghonosításának terve az 1860-as évek magyar mezőgazdasági szaklapjaiban is felvetődött. (Vö. pl. Földváry Kálmán: *Növény-honosítás*. Nyílt levél ft. Katona Dienes úrhoz. Falusi Gazda 1865. 52—53. és 57.)
- 30 *Az angol farmer gőzmozdonnyal* — „Angolországban a ches-teri gazdasági gépkiallításán négyféle gőzeke volt jelen” — olvassuk az egykori újsághírt. — „Kettő közülök ti. Boylelé

Lap: Sor:

- 66 : 30 és Towleré sikerültnek mutatkozott. Az első magának vaspályát rakó gőzgéppel jár.” (*Gőzeke*. VU. 1858. aug. 25. 394.)
- 34 *Reuß Lobenstein uralkodó fejedelemség* — az ún. türingiai államok egyikére, Reuss-Gera-Schleiz-Lobenstein-Ebersdorf (rövidítve Reuss-Schleiz) kis német fejedelemségre vonatkozó utalás, amelynek uralkodója 1919-ig a Reuss család ún. ifjabb ágából került ki. 1920-ban egyesült Tübingiával
- 67 : 4 *Napoleon mintagazdasága Saint-Cloud-ban* — a Versailles körzetében fekvő kisvárosnak nem annyira mintagazdaságát, mint inkább kastélyát és parkját emlegeti az egykori sajtó. (*Saint-Cloud*. VU. 1855. nov. 25. 47. sz. 377—378.)
- Albert herceg* — Albert August Karl Emanuel, Szász-Koburg Gotha-i herceg (1819—1861) 1840-től Viktória angol királynő férje. Külföldi származására való tekintettel Angliában a gazdálkodás és közművelődés területén tevékenykedett, a politikai életben közvetlenül nem vett részt
- 4—5 *Albert herceg gulyái Windsorbán* — az angliai várost sem állattenyésztése teszi tekintélyessé, hanem az ott épült palota, amely „épen olyan kedvelt nyári mulató helye az angol királyi udvarnak, aminő a bécsi császári udvarnak Schönbrunn”. (*Windsor*. VU. 1855. máj. 27. — 21. sz. 166—167.)
- 7 *bor petinirozása* — Petiot burgundi szőlőbirtokos ajánlotta eljárás csiger-féle mesterséges bornak ki nem sajtolt törkölyből való készítésére
- 8—9 *indigó-tenyésztés* — a főként Indonézia szigetein és Közép-Amerikában termesztett növényt, a kékfestők alapanyagát szolgáltató indigót Európában holland közvetítéssel a XVI. század óta ismerték, de behozatalát a nálunk hagyományos festőcsilleng-termesztés védelmében évszázadokon át tiltották. Meghonosítására az önkényuralom idején szörványos kísérletek történtek Magyarországon.
- 10 *Múmia-búza* — elágazó kalászú búzafaj, amely a híresztelés szerint egyiptomi piramisokból, múmiák koporsójából került elő; a leletek néhány szeme állítólag kicsírázott és termést hozott. Valójában a búza csírázóképesége 15—20 évi tárolás után megszűnik, az eredeti múmia-búzával végzett kísérletek sem jártak eredménnyel; az egyiptomi királysírok tehát pusztán a búzatermesztés ősi foka mellett tanúskodnak. Tény ezzel szemben, hogy Európában már a XV. században ismeretes a múmia-búza néven emlegetett faj,

Lap: Sor:

- 67 : 10 s Jókai korának mezőgazdasági folyóiratai a búza egyéb fajai mellett az ún. múmia-búza termesztésének hazai kísérleteire is ismételten kitérnek. (Vö. Nyáry Gyula: *Az aszhulla (múmia) búza*. Falusi Gazda 1861. 17. sz.; Bogma Gyula: *A múmiabúza meghonosítása és termesztése*. Uo. 1862. II. félév 10. sz.; Szappanos István: *A múmia-búza*. Uo. 1864. II. félév 17. sz. stb.)
- 11—12 *cirokmagot, melynek szárdából cukrot préselnek* — a fűfélék (Gramineae) családjának egyik faja a cirok (*Sorghum vulgare*), amelyet hazánkban cirokseprűk és -kefék készítésére használnak; ennek változata a cukorcirok vagy kínai cukornád, amelyet Ázsia és Amerika tropikus részein s Európában Spanyolországban mint cukornövényt termesztenek. A szárdából kiperéselt nedv magas cukortartalmú, egyszerű besűritéssel is cukrot ad.
- 18 *Facsiázio szigete* — a Csendes-óceán egyik Japánhoz tartozó, Tokiótól délre fekvő szigete; a regényben említett szokásról nincsen adatunk, valószínűleg pusztán Jókai tréfás ötlete
- 20 *pupdkéből* — a hernyók bábjaiból
- 68 : 33—34 *festő mályvát* — valószínűleg a fekete mályvarózst (Malva arborea)
- 69 : 30 *hesseni légy* — a gabonaneműek veszedelmes ellensége (*Cecydomyia destructor*), amelyet állítólag a hesseni csapatok hurcoltak be 1776-ban Amerikába, s így kapta ott nevét. (Vö. *Jövő század regénye*. I. k. 124.)
atka — a pókszerű ízeltlábúak osztályának egyik szárazföldön és vízben egyaránt sűrűn előforduló rendje. A szinte mikroszkopikusan apró lények mohák, kövek közt, de növényeken, állatokon is megtalálhatók; legismertebbek a rüh-atka és a kullancs.
- 32 *zöldrothadás* — tölgy-, bükk-, fenyő- és egyéb fafélék zöldes elszíneződéssel járó szétmállása, amelyet a *Peziza aeruginosa* nevű gomba okoz
penészféreg — a peronoszpóra neve a népnyelvben
- 33 *áska* — az ászkaszövény (Cochlidion limacodes) a papírmolyok családjához tartozó kártevő, a tölgy-, bükk-, dió-, gesztenye-, eperfák stb. hazánkban sem ritka ellensége
- 70 : 19 *földhitelintézet* — a Magyar Földhitelintézet 1863-ban jött létre Pesten a hazai mezőgazdasági beruházások támogatására
- 71 : 25 *Iquique szigete* — helyesen Iquique, Tarapaca chilei tartomány

Lap: Sor:

- 71 : 25 fővárosa a Csendes-óceán mellett, a salétrom-kereskedelem központja a víztelen, kopár vidéken
- 72 : 21 *ichor* — az ókori görög mitológiában az istenek „fehér vére”; Jókainál rugalmas, törhetetlen anyag, amely *A jövő század regényében* körvonalazott elképzelése szerint egykor majd a világ technikai forradalmát teszi lehetővé. Regényünk is ebben az értelemben használja a szót.

- 25 *gyapottermelés* — A gyapot meghonosítására hazánkban az 1860—62. években sorozatosan történtek kísérletek. A kor sokat forgatott mezőgazdasági folyóirata, a Falusi Gazda, a kérdést állandóan napirenden tartja, beszámol a Somogytól Kassáig szerte történő próbálkozásokról. Jókainak közvetlen tapasztalata lehetett mindezekről; valószínűbb mégis, hogy a Vasárnapi Újság egyik idevágó közleménye ragadta meg fantáziáját, egyrészt a virágba borult gyapottelepek varázsának, másrészt a termesztés kényességének leírásával, a gyári feldolgozás költséges voltának hangsúlyozásával:

„A gyapottelepek, ha szél viharait, a nagy esőzést, a rovarok pusztításait szerencsésen kikerülték, szeptemberben oly gyönyörű látványt nyújtanak, minő a növényvilágban csak lehetséges. Láthatni buja bokrokat tenyéryei levelekkel, háromszínű virágokkal, barnás gubókkal az érés különböző fokain.

Amint a virág először kinyílik, ekkor igen szép sárga, mely az első éj alatt karmazsin színre változik, ez harmadnap múlva pedig csokoládé színű lesz, ezután a szirmok lehullanak, és hátra marad a gubó, mely már fél hüvelyk átmérőjű. A virág kinyílása és a gyümölcs megérése közti időköz igen különböző; egészen az időjárástól függ, néha 4, de legtöbbször 6 hét szükséges.

Gyapottermő országokban a gubók közönségesen aug. elején kezdenek maguktól felpattanni, s ez tart dec. 1-ig, de nálunk, ha a jövedelmes honosítás sikerülne, a gubók csak sept. elején nyílnának, és csak az első nagyobb fagyig lehetne azokat gyűjteni, még pedig különös figyelemmel, mivel naponkint pattogzanak.

Eddig a művelés; a gyűjtéssel kezdődik egy másik munkálat, melyben a gyapotot a piacra készítjük, de erről még jelenleg korán lenne szólni, majd akkor, — ha nálunk is úgy sikerül a honosítás, mint Olaszországban, — írhatnak arról is, meg a gyárakról is, melyek nélkül a gyapottenyésztés nem is

Lap: Sor:

- 72 : 25 képzelhető!!" (Salamon László: *A gyapot művelése*. VU. 1864. márc. 13. — 11. sz. 106.) Említést érdemel még, hogy a cikk szerzője egyebek közt három évig kísérletezett a gyapotnövény felső-egyiptomi változatán kívül annak amerikai fajtájával (*Gossypium barbedense*) is
- 29 *Gyapot a király* — Ezen a címen jelent meg Dr. T. tollából egy „*rajz az angol gyárleletből*” (VU. 1862. febr. 9. — 6. sz. 66—69.), amely e jelszót angol nyelven is Jókai keze ügyébe szolgáltatta, s a gyapottermesztés gazdasági-társadalmi következményeiről szokatlan élességgel nyújt tájékoztatást a lap olvasóinak: „Gyapot a király? Nem az, hanem hitszegő kegyetlen hódító és zsarnok, ki bűn s embertelenség által növekedett nagyra, s kinek kormánya alatt 5 millió ember és 1 500 000 000 tallér tőke sóhajt rabszolgaságban.”
- 27 *lacrimae Christi* — „Krisztus könnyei”, vörös csemegebor, amelyet a Vezúv vidéki vulkanikus talajon termesztett szőlőfajtából készítenek.
- 73 : 32 *hooibrenkezni* — Hooibrenk Dániel módjára kezelni. Hooibrenk eszméit széles körű irodalom népszerűsítette az 1860-as években. Nemcsak szőlészeti munkáját adták ki magyar fordításban (*Új eljárás a szőlőműveléshez*. Ford. Simonyi György. Kecskemét 1861. 32.), személyesen is ismertette Pesten a maga rendszerét 1860. okt. 27-én a Köztelek kistermében. Az 1860-as években hazánkban tevékenykedő „lajtántúli” szőlőkertész alapvető tévedése volt, hogy újításként olyan művelési módot ajánlott népünknek, amely „a magyar szőlőszet ősi tulajdona”: az ívvezetés példái a vele vitázók tanulmányai szerint egyaránt megtalálhatók Pozsony és Ruszt, a Balaton-vidék, Szekszárd és Decs, az Alföld, Arad és vidéke, valamint Erdély szőlőiben. Mi több, Hooibrenk az ívvezetés módszerét annyira a saját találmányának tekintette, hogy ennek hazai előfordulásai után a magyar szőlőgazdáktól holdankénti díjat követelt „találmányáért”. Egész szemléletét az a gondolat hatotta át — az egyik egykorú vitacikk szerint — „hogy mi magyarok a Kulturunfábig népfajhoz nem tartozván, minket a Kultur jótéteményeiben akármi úton részeltetni kell.” A gazdasági irodalomban ezzel kapcsolatban elhangzó olyan tanács, mint pl. hogy „előbb ösmerjük meg hazánkat s a benne rejlő ész- és természetgazdagságot, s csak azután fogadjuk el a külföldi

Lap: Sor:

- 73 : 32 tanácsot kísérletkép, mikor párját hazánkban nem találjuk föl" — Jókai elvével mindenben egyezik. Közvetlenül regényünk felé mutat a Hooibrenkkel foglalkozó irodalomban az az intő példaként idézett megfigyelés, hogy „azon főurak, kik a német főgazdatisztek intézkedéseik után a régibb évtizedekben tönkre jutottak, az idegen istenek utáni járás miatt buktak el.” (Pálya József: *Utóirat*. Falusi Gazda 1862. I. félév. 265. Vö. még Kielberger György: *Szerény észrevételek szőlőszeti munkáinkra*. Falusi Gazda 1862. I. félév. 264—265.)
- 74 : 23 *rakasson le alagsöveket a szőlőjébe* — nagybirtokok hasonló kísérletéről ismételt olvashatunk az egykori mezőgazdasági szakajtóban. Az egyik Schwarzenberg-birtokon pl. egy 10 ölnyi távolságban és 4 láb mélyen alagsövezett 10 holdas rét az első nyáron 980 font szénával termett többet az előző évinél, egy szántóföld pedig 1 1/3-szor kifizette az alagsövezést terméstöbblete által. (*Az alagsövezés sikere*. Gazdasági Lapok 1855. ápr. 26. — 17. sz. 261.)
- 75 : 3 *aargauai tehén* — szarvasmarha-fajta, amely nevét a Svájc északi részén, a Rajna és az Aare folyó mentén húzódó Aargau kantontól nyerte
- 31 *Oken* — Lorenz Oken (1779—1851) német egyetemi tanár, korának népszerű természetbúvára és bölcseleje. *Allgemeine Naturgeschichte* c. 14. kötetes műve megvan Jókai könyvtárában. (Vö. JKK 20. k. 310—11.)
- 76 : 4 *Megkapod, ha meghonosítod a jakot* — a gypjas jak (Bos grunniens) „szelidített” állapotban, háziállatként az ókor óta ismert, életmódja szerint valóban olyan természeti adottságokhoz kötött, amelyek más körülmények közt való meghonosítását úgyszólván lehetlenné teszik. Tibet magasan fekvő vidékein és az ezekkel összefüggő hegyláncokon, fennsíkokon 4000—6000 méter magasságban otthonos; a meleget erősen megsínyli, tikkadt állapotában testi épségének kockázatásával, a meredek lejtőkkel sem törődve rohan a hegyi patakokhoz stb. Nagyobb csoportokban való telepítése tehát egyrészt kockázatos és költséges, másként pedig nem kifizetődő. A regényben foglalt anekdotikus eset természet-tudományos megalapozottságához nem fér kétség. (Vö. Farkas Mihály: *Az angorai és tibeti kecske*. Falusi Gazda 1868. 177—178.)
- 77 : 10—11 *ginseng gyökér* — ginzeng-fű (Panax ginseng) Kelet-

Lap: Sor:

- 77 : 10 Indiában és Észak-Amerikában egyaránt elterjedt növény. Bár természetik is, főként vadon élő változatainak tulajdonítanak különös gyógyító erőt. Az orvosszerként használt gyökér vastag kiágazásaival, elágazó gyökérvégével apró emberalaknak látszik; neve kínai nyelven 'emberkét' jelent, Kínában csodaszernek vélik, a legváltozatosabb bajok ellen használják, s úgyszólván minden orvosságba bevegítik. Európában holland utazók által 1610 óta vált 'pencsa' néven ismeretessé. Jókai számos alkalommal említi, így *Görögtűz* c. kötetében, a *Talapór kán* c. novellában: „minden betegséget meggyógyít, s a rossz szellemeket távoltartja.” (JKK 33. k. 232.)
- 78 : 14 *Lipót-rend* — I. Ferenc által 1808-ban alapított, hármas fokozatú kitüntetés, amelynek adományozási szabályzatát 1860-ban Ferenc József módosította
- 80 : 23 *quelle plaisanterie, chère comtesse* — miféle tréfa ez, kedves grófnő
- 81 9 *Mencsikoffnak felölni historiai nevezetességű paletotját* — Alekszandr Szergejevics Mensikov herceg (1787—1863), orosz államférfi és hadvezér, 1853 márciusában I. Miklós cár rendkívüli követe Konstantinápolyban, s mint ilyen Oroszországnak a török megszállás alatt álló ún. dunai fejedelemségekre vonatkozó igényeit volt hivatva érvényre juttatni a diplomácia eszközeivel. Az erő politikájának elvét követve, ezek a törekvések szükségszerűen vezettek el az 1854—55. évi török—angol—francia szövetségben vívott krími hadjárat-hoz. Mensikov kabátjával kapcsolatban egykori folyóiratunk a szemtanú szavait idézi: „sokszor volt alkalmam közelből látni, midőn Péra utcáin járkált viseltes felső kaputrokban, összegyűrt kalappal fején, s mankós pálcával kezében. . . Éppen ezen öltözetben jelent meg Mencsikoff herceg a török szultán előtt, ami hallatlan sértés, s lábbal tapodása azon régi ősi szokásnak, melynek illedelmi szabályai szerint, minden idegen hatalmasság követje csak a lehető legnagyobb díszszel s kitelhető pompával járulhat a nagyúr trónusa elé. [. . .] s általános az a közhiedelem, hogy ha Mencsikoff kellő díszruhával járult volna a szultán elé a cár követeléseivel, nem ütközött volna oly makacs ellenzékbe, minővé egyesíté a díván és külhatalmak követségeit az a világhíru kabát, melynek igen sokan hajlandók a jelen elkeseredett háborúit tulajdonítani.” (*Szergievics Mencsikoff herceg*, VU. 1854.)

Lap: Sor:

- 81 : 9 dec. 3. — 49. sz. 345—346.) Jókai célzása nyilván az itt közölt anekdotikus eseményre vonatkozik. (Említi *A jövő század regénye*. 52. k. 295.) Egyébként maga Jókai is viselt Mensikov-kabátot (vö. *A tengerszemű hölgy*. 76. k. 37 skk.).
- 10 *Cuza fejedelemmel* — Alexandru Cuză (1820—1873) Románia fejedelme az 1859—60. években, akinek uralma alatt egyesült Moldva és Havasalföld, és szabadult fel a romániai jobbság
- 11 *Tuilleriák* — a XVI. században épült reneszánsz stílusú francia királyi palota
- 11—12 „*Schwarzer Peter*” — a gyermekszobák nálunk „fekete Péter” néven ismert kártyajátékának említésével a regény Metternich herceg szellemi képességeinek színvonalára céloz
- 12 *Metternich herceggel* — Metternich Richard herceg, (1829—1895) a híres osztrák kancellár fia. 1859-ben nevezték ki Párizsba osztrák követnek, s III. Napóleon udvarában jelentős befolyásra tett szert
- sincerizált* — bizalmaskodott
- Old Pam* — minden bizonnyal Palmerston lord
- 13 *fox hunting* — rókavadászat
- 14 *Szadik bej* — Czajkowski Mihály (1808—1886) lengyel regényíró, francia politikai ügynök, majd török tábornok. Az 1831. évi ukrajnai cárelenes összeesküvésben való részvétele miatt Párizsba emigrált, a francia kormány konstantinápolyi ügynöke lett, majd francia megbízatásának megszűntével a mohamedán vallásra tért át, s 1853-ban a török hadsereg tábornokaként keresztény csapatokból hadtestet szervezett a dunai fejedelemségeket támadó osztrák csapatok ellen. 1873-ban a cártól kegyelmet kapott és visszatért Oroszországba
- Mabille* — hírhedt nyári tánchelyiség Párizsban
- Monroe-doktrina* — az Egyesült Államok 1823. dec. 2-án kiadott nyilatkozata, amely szerint Amerika az amerikaiaké, más földrészek államai nem avatkozhatnak amerikai államok ügyeibe
- 15—16 *Tehuantepec szerződés* — a Csendes-óceán mellett fekvő mexikói városról elnevezett szerződés 1842-ben jött létre José Gary és a mexikói kormány között, s annak a földszorosnak csatornával való átmetszésére vonatkozott, amely Észak- és Közép-Amerikát választja el egymástól. A terv azonban a Panama-csatornával szemben erősen háttérbe szorult.

Lap: Sor:

- 81 17 *németországi hegemónia* — Bismarck politikai alapelve, aki 1862-től mint porosz miniszterelnök Ausztria és a Habsburg-ház hasonló törekvéseit ellenezve tesz kísérletet a német államok egyesítésére
- 18 *Persignyvel* — Persigny, Jean Gilbert (1808—1872), francia államférfi, III. Napóleon híve, két ízben belügyminiszter, majd szenátor. (Vö. *Gróf Persigny Viktor*. VU 1861. márc. 3. — 9. sz. 97—98.)
- 20 *Antonelli* — Giacomo Antonelli (1806—1876) bíboros, államférfi, IX. Pius pápa alatt (1846-tól az Egyházi Állam miniszterelnöke, a Szentszék politikájának évtizedeken át szinte korlátlan befolyású irányítója. Bár a pápai állam függetlenségének harcosa, nem kerülte el a kortársak szóbeszédét, hogy titokban az egységes Olaszország híveivel is összejátszott. Szerepel az *Egy az Isten* lapjain is. (JKK. 69. k. 475.) (Vö. *Látogatás Antonelli bíbornoknál*. VU 1861. aug. 18. — 3. sz. 391.)
- 21 *Mill Stuart* — John Stuart Mill (1806—1873) angol filozófus és nemzetgazdasági író, aki az ún. klasszikus közgazdaságtan tételeinek összefoglalását nyújtotta műveiben.
- 24—25 *honoratu adunataru* — románul helyesen: onorată adunare; azaz: tisztelt gyűlés
- 25 *Macellariu* — Ilie Măcelariu (1822—1891) erdélyi kormányzó tanácsos, az erdélyi román nemzetiségi törekvések egyik vezéralakja. 1867-ben a magyar parlamentben román nyelven szólalt fel. Elnöke volt az erdélyi román passzivitást bejelentő 1869. évi szerdahelyi román értekezletnek, amelynek határozata lényegében 1905-ig irányt szabott az erdélyi románság politikájának.
- 25—26 *Welker Staatslexicona* — pontosabb címe: *Das Staats-Lexikon. Encyclopedie der sämmtlichen Staatwissenschaften für alle Stände*. Herausgegeben von Karl von Rotteck und Karl Welcker. Leipzig é.n. A liberális szemléletű összefoglaló mű a század derekának államtudományi ismereteiről bő tájékoztatást nyújtott íróknak egyéb műveivel, főként a *Jövő század regényéhez* is.
- 27 *tanzimat* — az arab szó értelme: „rendeletek”; a Törökországban 1839-ben kibocsátott reformtörvények neve, melyek az egyenjogúság és vallásszabadság elvét mondják ki, ám a nem-muzulmán alattvalók és az idegenek hagyományos helyzetének fenntartásával

Lap: Sor:

- 81 : 29 *Manchester-iskola* — a gazdasági élet teljes szabadságát követelő irányzat, amely az ipari és kereskedelmi élet minden állami beavatkozástól független alakulását igyekezett biztosítani
- 32 *pápai internationale* — az egyházhű politikusok nemzetközi összefogása
- 33 *nihilisták* — Jókai valószínűleg a nihilista mozgalom sajátos etikai felfogására céloz a „pokol-páholy” kifejezéssel, mint-hogy a nihilisták a hagyományos erkölcsi normákat is a haladás akadályának vélték. Ilyen értelemben a „pokol-páholy” nem annyira a szabaddóműves páholyokkal egyértelmű kifejezés, inkább talán olyasféle mulatóhely „páholya”, amilyenről *A kőszílvű ember fiai* Szentpétersvárt játszódo fejezete is megemlékezik (JKK 27. k. 37—44.) — a „fővárosi aranyifjúság” éjszakai lokálja.
- 34 *chifre indéchiffable* — elolvashatatlan, megfejthetetlen titkosírás
- 82 : 2 *ceremoniell* — helyesen: cérémonial; az előkelő világ életét szabályozó szokások, szertartások rendje.
- 5 *Schmerling lovag bámulatosan nagyszabású dllameszméinek* — Anton von Schmerlinget (1805—1893) a regény fullánkos fogalmazása nem véletlenül éri; uralmát Jókai Bachénál is kártékonyabbnak ítélte (vö. *A szerelem bolondjai* JKK 17. k.)
- 83 : 28 *losonci vasútrészvényeknek* — célzás a Pest—Losonci Vasút (más néven Ipoly—Sajóvölgyi Vasút, végül Császári és Királyi Szabadalmazott Pest—Losonc—Besztercei Vasút) építése körül az 1863—1865. években lezajlott országos pénzügyi botrányra. A vállalkozást csak a király közbelépésére állami beavatkozással lehetett a teljes csődtől megmenteni. (Vö. JKK 20. k. 287—292. és Léderer Emma: *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*. Bp. 1952. 260.)
- 84 : 20—21 *erdélyi vasúti consortium* — más néven „a magyar keleti vasút építésére szövetkezett pénzcsoport” a Nagyvárad—Kolozsvár—Brassó vasútvonal gondolatát 1863-ban vetette fel, de megvalósulására csak a kiegyezés után került sor, munkálatait pedig — a losonci vasúthoz hasonlóan — magas körökig felhatoló panamák, pénzügyi válság, a nemzetiségi szempontoknak a vállalatba való belejátszása, úgyszintén a konzorcium bukása kísérte. (Vö. Lukács Béla: *A magyar keleti vasút*. Kolozsvár 1870. és JKK 20. k. 292—295.)
- 32 *reichsrath* — birodalmi tanácsos; az önkényuralom korában kitüntetésként adományozott cím

Lap: Sor:

- 85 : 21—22 *praeferentissime* — elsőbbséget élvezve, mindenkit megelőzve
- 86 : 3 *Ein verflixter Kerl* — átkozott, ördögös egy fickó
- 25 *Szardanapál* — mondai hős, az utolsónak vélt asszír király, aki kormányzói teendőit elhanyagolva kéjencként, feleségei közt női ruhát öltve töltötte idejét. Mikor pedig i.e. 883-ban Medea helytartója megostromolta Ninivét, ahelyett, hogy fölvette volna a harcot, máglyán pusztította el magát.
verbrannt — elégett
- 26 *abgebrannt* — tönkrement
durchgebrannt — megszőkött
- 87 : 17 *Egy gróf Károlyiról* — Gróf Károlyi István (1797—1881) katonatiszt, majd diplomata, a szabadságharc idején Pest megye főispánja s a Klapka parancsnoksága alá rendelt Károlyi-huszárezred szervezője. 1849 februárjában Windischgrätz elfogatta és börtönbe vetette. 1850-ben magas váltságdíj fejében szabadlábra helyezték, de otthonát a Károlyi-palotában nem foglalhatta el, mivel azt akkor szállásul és hivatali helyiségül Haynau foglalta le. A regény erre a sajátos helyzetre céloz.
- 21 *Vagy egy Örményiről* — Örményi József (1807—1880) a szabadságharc előtt nádorhelyettes, majd a Tisza-szabályozás kormánybiztosa, élete végén Zala megye alispánja. A monarchikus felfogású, de magyar érzésű főurakból, magas műveltségű, vagyonos nemesekből rekrutálódó ún. ó-konzervatív irányzat híve, akik az önkényuralom éveiben udvari összekötötteik útján egyedül képviselnek bizonyos ellenzékét Bach rendszerével szemben.
- 22 *a leghatalmasabb osztrák minisztert* — a Bach — más forrás szerint Augustus Antal — és Örményi közt lejátszódott esetről ismételten megemlékezett Jókai, legrészletesebben *A párhaj a magyar irodalomban a régibb időkben* c. dolgozatában. „A magyar konzervatív főurak helyét a kormányhivatalokban elfoglalták az új ‚Beamterek‘. Hanem azért a magyar konzervatív főurak nem szűntek meg udvarképesek lenni, s ahol összejöttek az új méltóságokkal, nem mulasztották el velük éreztetni lenéző fumigálásukat. Különösen tudta őket infestálni Örményi József. Az udvari bálban a mindenható miniszter Bachot, mikor az már báró volt és excellentiás úr, így szólítá meg: ‚nun, wie geht’s Ihnen Herr Doctor?’” [Hogy van, kedves doktor úr?] (A Hon 1879. dec. 25.

Lap: Sor:

- 87 : 22 Reggeli kiadás. 309. sz. 5. — Vö. még: *Az én dolgom a Pesti Naplónál*. HhM. 5. k. 288—89., továbbá *A fekete vér* JKK 58. k. 212—213., valamint *A hajdani Nemzeti Színházról*. HhM. 4. k. 28—29.)
- 24 *Vagy egy gróf Andrássyról* — feltehetően Andrássy Györgyről (1797—1872), aki mint Széchenyi lelkes híve és gazdasági szakíró játszik szerepet a kor történetében.
- 28 *Vagy egy másik gróf Andrássyról* — a regény itt talán Andrássy Gyulára (1823—1890) céloz, aki az emigrációból hazatérve, 1858-tól Deák párthíveként vesz részt a politikai mozgalmakban
- 29 *ideiglenes hivatalnoki testület* — ismeretlen „Bach-huszárok”, az önkényuralom nagyrészt idegenből hazánkba került tisztviselői
- 31 *Vagy arról a gróf Zichyről* — Zichy Manó (Edmund) főrendiházi tag (1811—1894), 1848-ban Fejér megye főispánhelyettese, akivel Jókai a horvát ínségesek javára rendezett műsoros előadáson 1860. ápr. 3-án a Nemzeti Színházban szerepelt: „Én magyaráztam Zrínyi Miklós a költő verseivel a tableau-t, melyben gróf Zichy Manó, mint Zrínyi, megesküdteti a magyar aristokraciát, hogy az utolsó csepp vérig nem fognak ezentúl másképp beszélni, mint magyarul.” (*Az én színpadi életem. Életemből*. I. k. 96. k. 68—70. — Vö. még *A fekete vér* JKK 58. k. 250—251.)
- 88 : 1 *Vagy arról a másik gróf Zichyről* — Zichy Nándort Jókai lapjában, *A Honban Alapkérdéseink* címen közölt politikai cikkéért (A Hon 1863. febr. 7. — 30. sz. 2. l.) a pesti katonai bíróság nemessége elvesztése mellett egyévi nehéz börtönrre ítélte; az ítéletet a fellebbviteli hatóságok némileg enyhítették, végül Ferenc József kegyelmi úton egy hónapi fogházra szállította le. (Vö. Takáts Sándor: *Jókai börtönbüntetése*. Budapesti Hírlap 1930. júl. 29. — 170. sz. 1—2. l. és *Politikai divatok*. JKK 14. k. 499—505. l.) Vele együtt ítéltek el és börtönözték be mint felelős szerkesztőt Jókait is.
- 3 *Vagy arról a harmadik Zichyről* — kiléte ma már megállapíthatatlan
- 4 *epurd!* — itt: kitessékel, eltávolít
- 5 *Vagy arról a negyedik* — nyilván ismét Zichy Nándorra célzó megjegyzés. Vele együtt, mint „forradalmi író”, Jókait magát is kemény ítélettel sújtotta a pesti katonai bíróság. Ám Zichy udvari összeköttetései következtében a cikkíró bünte-

Lap: Sor:

- 88 5 tésének fellebbviteli, illetve kegyelmi úton történt mérséklése szükségszerűen a Jókaira mért ítélet hasonló enyhítésével is együttjárt. (Vö. a 88. l. 1. sorához fűzött jegyzetet)
- 7 *gróf Nátkó* — Nátkó Kálmán (1822—1902) cs. kir. kamarás, főrendiházi tag, az osztrák—magyar államvasút igazgatója. Felesége bobdai Gyertyánffy Berta (1824—1882) cs. kir. palotahölgy, zongoraművész
- 9 *gróf Karácsonyi* — Karátsonyi Guido (1817—1885) cs. kir. kamarás, akinek felesége, Marczibányi Mária (1834—1876) tízezer forintos alapítványt létesített 1858-ban, hogy annak kamataival évenként a legjobb vígjátékot jutalmazza
- gróf Teleki* — gróf Teleki József (1790—1855) történet-tudós, az akadémia első elnöke és egyik legbőkezűbb mecénása is, egyebek közt a nevét viselő 24 000 koronás alapítvánnyal, amelynek kamataiból évi 100 arannyal jutalmazták az esztendő legjobb drámai alkotását.
- 10 *báró Vay* — Vay Miklós kancellár (1802—1894), a császári ház bizalmi embere, aki azonban a szabadságharc után teljes visszavonultságban élt. Az önkényuralom kezdetén mégis perbe fogták és bebörtönözték. 1859-ben jelentős része volt a protestánsokra nézve sérelmes császári nyílt parancs, az ún. protestáns pátens visszavonásában. A magyar konzervatív párt egykori vezéralakja.
- Zsedényi* — Zsedényi (Pfannschmidt) Ede (1804—1879) politikus, V. Ferdinánd szélsőséges híve, akit azonban Jellasics betörése és a kamarilla mesterkedései kiábrándítottak. 1859-ben az evangélikusok késmárki kerületi ülésén a protestáns pátenset támadó heves beszédéért több hónapi fogházra ítélték.
- 14 *Bartakovics érsekről* — Bartakovics Béla (1791—1873) rozsnói püspök, majd 1850-től egri érsek, számos magyar kulturális ügy bőkezű mecénása.
- 15 *Bezirksvorstand* — kerületi főnök
- 16 *Simoncsics konziliárius* — Simontsits János (?1783—1856) a Nemzeti Színház szervezésében, majd az 1840-es években az intézmény megnyitásában is önzetlenül és áldozatkészen tevékenykedő Pest megyei tisztviselő, a megye másodalispánja. 1849—1852 között a Nemzeti Színház igazgatója, majd gazdasági igazgatója volt; e nehéz időkben nemcsak hogy becsülettel helyállt, de még fizetést sem fogadott el.
- 89 : 1 *rutén Reichsrath-vezér Issecseszkul* — Leon Isácseskul (1818—

Lap: Sor:

- 89 : I 1878) nem rutén, hanem bukovinai román bojár család sarja; osztrák udvari tanácsos, az egységes Ausztria politikai elvének hűséges támogatója s mint ilyen hívja ki Jókai gúnyolódását. A hasonló érzésű, Ausztriához és az önkényuralomhoz húzó, idegen nyelvű csoportot csipkedi Jókai folyamatosan az Üstökös lapjain Isztrikucz és Nassalnicsezkul egyre visszatérő figuráiban.
- 7 *minorennitás* — kiskorúság
- 12 *főkatondkat, akik igen jó ökonómok, és nemzetgazdászokat, akik igen nagy strategisták.* — az ötlet Jókai parlamenti élményéből származik. 1869-ben egy vitában a pénzügyminiszter szelfd gúnnyal céloz arra, hogy írónk hivatásánál fogva nem érthet közigazdasági kérdésekhez; mint ezt Jókai válaszában kifejezi, „hogyan került egy regényíró a financierek közé”? Ekkor arra hivatkozva, hogy választói ilyen kérdésekben érdekeltek, hasonlóan finom éllel vág vissza a miniszternek: „én is épp olyan nagy bámulója vagyok a tisztelt pénzügyminiszter úr budgetjében a miniszter úr gazdag fantáziájának. (Élénk derültség a baloldalon).” (A bankügyi törvény vitájában. Vö. *Jókai Mór politikai beszédei*. Sajtó alá rendezte Takáts Sándor. Bp. 1925. I. k. 115.)
- 15 *diabolus rotae* — a törvényszék ördöge; tréffás elnevezése a boldoggá- és szentté-avatást megelőző egyházi vizsgálat folyamán az avatás ellen szóló érveket hivatalból előterjesztő ügyésznek
- 16—17 *infandum renovare dolorem* — „a mélységes fájdalmat idézni vissza”; Aeneas szavai Vergilius *Aeneis*-ében (II. é. elején) a származása felől érdeklődő Dido királynőhöz, amelyekkel Trója pusztulásának elbeszélését vezeti be.
- 19 *nec arte, nec Marte* — „sem ügyeskedéssel, sem Mars útján’ *dat tibi regna Venus* — „neked Vénusz ad országokat”; bizonytalan eredetű humanista disztichon részlete a XV. sz.-i Ausztriáról
- 21 *nunquam jam carmina dicam* — „tedd le, apám, botodat, verset nem írok soha többé”. Ovidiusnak, olykor Vergiliusnak tulajdonított latin vessor, aki zsenge korában ezzel kérlete volna édesapját, mikor az a szüntelen vers-fabrikálást sért meg akarta fenyíteni.
- 90 : 20—21 *Hic Rhodus, hic salta* — „itt van Rhodus, itt ugrálj”! Aisopos 203. meséjéből alakult szállóige. (Vö. Tóth Béla: *Szállóigék lexikona*. Bp. 1906. 252.)

Lap: Sor:

- 90 : 27 *handbillet* — az uralkodó rövid, hivatalos kézírata
- 91 7 *bons offices* — adólevelek
- 92 6 *Bluntschli* — Johann Kaspar Bluntschli (1808—1881) svájci származású jogász, müncheni, majd heidelbergi egyetemi tanár
- 29 1865-i *vdlaszfelirati vita* — a Ferenc József trónbeszédére az országgyűlés két háza által adandó válasz (az ún. Adresse) megvitatása. Részt vett a vitában Jókai is, egy ellenjavaslattal szemben azt hangsúlyozva, hogy az országgyűlés nem térhet le az 1848. évi alapokról, nem adhatja fel a jogfolytonosság elvét. (Vö. Takáts Sándor: *Jókai Mór politikai beszédei*. I. k. Bp. 1923. 26—37.) Ez egyébként ekkori hírlapi cikkeinek is visszatérő gondolata: „Hitünk szerint a legnagyobb alkotmányhűség egyúttal a legnagyobb lojalitás.” (A Hon 1865. aug. 29.)
- 33 *maidenspeech* — ún. szűzbeszéd, a képviselő első felszólalása
- 93 : 28 *antistes* — itt: 'ellenfél'; a latin szó jelentése azonban 'beavatott', 'valaminek a mestere'.
- 8 *Bentham* — Jeremy Bentham (1748—1832) közgazdász és jogfilozófus, aki szerint az a jog helyes, amely a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogságát biztosítja
- 9 *Lancaster-iskola* — az idős Jókai visszaemlékezései szerint az 1840-es években Kecskeméten szokásban volt a diákok között, hogy ingyen tanították egymást nyelvekre, zenére s „ezt hívták Lancaster szisztémának”. (*Az én iskolatársaim*. HhM. 5. k. 16.)
- 23—24 *universal állameszme* — az a felfogás, amely a nemzeti államokat egy általánosabb, magasabb rendű állam keretében óhajtja összefogni.
- 26 *non-interventio elve* — a nemzetközi jogban a be nem avatkozás politikájának elve.
- 32 *jucundus* — kellemes, jóindulatú
- 95 : 23 *Napoleon herceg* — a regény Plon-Plon gúnyneven is említi (JKK 9 : 6). 1868. június 19-én azonban a III. Napoleon császárt demokratikus-liberális megnyilatkozásaival egyre újra zavarba ejtő „vörös herceget” hazánkban nagy tisztelettel fogadták. Sajtónk olyan személyiségnek látta, „ki sympathiával keresé fel hazánkat, hogy rokonszenvével ügyünket és érdekeinket elősegítse.” (VU. 1868. jún. 14. — 25. sz. 281—282. A herceg képével.) Jókai is vezércikkben üdvözölte a herceget, a maga balközépi politikai álláspontjának

95 : 23 megfelelő szempontok szerint: „Nem feledtük még el, hogy húsz év előtt a francia nemzet mozgalma volt az, mely hazánkat is egy hosszú zsidbadásból életre költé. . . Emlékünkbe vésvé maradt Franciaországnak és a Napóleonoknak a nemzetiségi jog nevében vívott nagy diadala Olaszországban. E nagy diadal a mi kriptánkat is megnyitotta. . . A rokonszenv számos tanújelei, miket hazánk bujdosó fiai tapasztaltak a napoleonidák küszöbén belül: köztudomásúak ez országban.” Az éljenzést ezért: „ne vegye a fenséges vendég akként, hogy az egy gyűlöletét könnyen, háláját soha nem felejtő népek nyilatkozványa a múltért.” (*Napoleon herceg Buda-Pesten*. A Hon. 1868. jún. 17. — 138. sz. — Reggeli kiadás.) Való, hogy a herceg az említett napon látogatást tett a magyar képviselőházban, s úgy látszik, a Vasárnapi Újság ehhez fűzött tréfásan csipkelődő kommentárja szolgáltatja Jókai kezébe a Rengeteghy parlamenti szerepléséről szóló fejezet egyes motívumait:

„Beléptekor épen Berzenczey László szónokolt, paprikázva szörnyen a sőt; utóbb, hogy a herceg előtt világlátottságát megmutassa, bele szötte a sóvitába Nápoly olaját és China theáját is. Valami egy óra hosszáig ült Napoleon herceg a főrendek karzatán, — és ezalatt volt alkalma hallani képviselőházunk sok nevezetességét. Beszéltek Deák, Bónis, Somsich; hadonászott Besze, kesernyéskedett Madarász, pattogott Halász és Csanády, és szólottak ezeken kívül még sokan: és működött folyvást az elnöki csöngettyű Gajzágó Salamon kezében. A herceg nagy érdekléssel figyelt mindenre.” (L.: *Napoleon herceg Pesten*. VU. 1868. jún. 21. 25. sz. 299.)

modenai herceg — Ferenc Ferdinánd Geminián (1819—1875) osztrák főherceg, az 1859-ig önálló Modena hercegség uralkodója, akit már az 1848. évi forradalom is elűzött trónjáról, s miután hatalmát osztrák fegyverek segítségével visszanyerte, 1859-ben a magentai vereség után népe ismét megfosztott trónjától. Az önkényuralmáról hírhedtté vált herceg aligha számíthatott volna a magyar képviselőház ünnepélyes fogadtatására, de lehet, hogy 1868 áprilisában, Mária Valéria főhercegnő keresztelője alkalmával a Budán tartózkodó királyi család vendége volt. Hogy Jókai a magyar parlament vendégei közt említi, annak okát a Vasárnapi Újság egy szerény közleményében kereshetjük: „Budára hír szerint

Lap: Sor:

- 95 : 23 újabban magas rangú vendégek váratnak a közellevő keresztelőre és pedig a modenai herceg és hercegné és — ha igaz — Napóleon herceg.” (VU. 1868. ápr. 5. 14. sz. 165.)
- 96 : 14 *embonpoint* — pocak, testesség
25 *Szulamit* — a bibliai Énekek énekében (7. fej.) a menyasszony neve. Jelentése: sunemi nő, Izrael legszebb leánya.
- 97 : 7—8 *Pest városra felett a légben elvivő vasút* — az itt felsorakoztatott utópisztikus vállalkozások között a légi vasút elképzeléséhez Friedrich Albrecht ötlete szolgált alapul, amelyet folyóirataink is ismertettek. A svájci feltaláló a Rigire irányuló közlekedést léghajós vontatással vélte megoldhatónak, és pedig a következőképpen: „A léghajó a reá akasztott kosarat a légbe emelni törekszik, s ekkor a tengelyt a felső sínpárhoz nyomja. . . Ám e kosarat egyenes vonalban a légbe föl nem emelheti, hanem, mivel a sínpár harántosan fölfelé emelkedik, és mivel a tengely két végén forgó karika van, a kosarat megmozdítja, s viszi a vaspálya fölfelé irányuló vonalán.” (*Léghajó-vaspálya a Rigi-hegyén*. VU. 1859. máj. 22. sz. 245—246.)
- 10 *kukorica-papírmalom* — „Diamant Mór úrnak elvégre sikerült saját szerű elbánás és saját szerű gépek segítségével a kukoricaszárát és leveleit oly módon feldolgozni és elkészíteni, hogy az e kezelés folytán nyert anyagból papírost lehet gyártani.” (Dr. Tótkés: *Kukorica-szalmból papír*. VU. 1857. máj. 24. 21. sz. 181—182. Vö. még Pesty Frigyes: *Papírkészítés kukorica levélből*. VU. 1863. febr. 1. 5. sz. 41—42.)
- 15 *espano—hungarian bank* — spanyol—magyar bank; ilyen intézmény a regény keletkezése idején nem volt. A regény a nemzetközi pénzügyi vállalkozások akkortájt bontakozó sajátos formájára céloz.
- 18 *strike-akklimatáló társulat* — a sztrájkokat meghonosító társulat; talán utalás az első hazai munkásszervezetekre
- 22 *ex asse* — alaposan, tökéletesen
- 34 *gründer* — a vállalkozás szervezője, létrehozója.
- 98 : 14—15 *Ausgleichsverfahren* — a veszteséggel záruló vállalkozás maradék értékeinek bírói eljárás útján megfelelő arányban való elosztása a károsult hitelezők között.
- 99 : 6 *turcsi-ló* — apró, igénytelen külsejű ló
- 100 : 11 *pater Klinkowström* — Friedrich August von Klinkowström (1788—1835) német festő és pedagógus, aki Bécsbe kerülve a kortárs német romantikusokat követve, katolikus vallásra

Lap: Sor:

- 100 : 11 **tért és katolikus fiúnevelő-intézetet** alapított. Itteni említése — mint a kisregény számos más mozzanata — anakronizmus.
- 13 **hármás korona-egylet** — a tiara, a pápa ünnepélyes alkalmakor viselt hármás koronája, amelyet Jókai egy képzeletbeli vallásos egylet címerévé tesz meg.
- 15—16 **konfráter** — valamely szerzetesrend tiszteletbeli, külső tagja.
- 16 **Illuminat-rend** — XVII—XVIII. századi misztikát és felvilágosodást sajátosan vegyítő titkos társaság Francia-, Német- és Spanyolországban, amelyet a regény tréfálkozva mint valami szerzetesrendet emleget.
- 19 **Péter-fillér** — egyházi intézmények fenntartása céljából a pápa rendelkezésére bocsátott adományok neve.
- 21 **Mária-Cell** — Magyarországból is széles tömegeket vonzó alsóausztriai búcsújáró hely.
fogadalmi ajándékokat küld — régi vallásos gyakorlat, amelynek lényege, hogy a fogadalmat tevő valamely jótéteményt kér Istentől, s ennek teljesülése esetére hálaból bizonyos kötelezettséget vállal, pl. ajándékokat ajánl fel meghatározott vallásos vagy jótékony célra.

EGÉSZ AZ ÉSZAKI PÓLUSIG

RÖVIDÍTÉSEK

AkH	A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. Bp. 1954.
Bernstein	Dr. Bernstein Béla: <i>Jókai és a zsidók</i> . Bp. 1925.
1876	az <i>Egész az északi pólusig!</i> első kötetkiadása
HhM	Jókai Mór hátrahagyott művei. 1—10. k. Bp. 1910.
It	Irodalomtörténet
JKK	a jelen kritikai kiadás; a JKK köteteire történő hivatkozásokban a ciklus megjelölésének elmaradása esetén a <i>Regények</i> ciklusra utalunk
MKrk	Mikszáth Kálmán <i>Összes Művei</i> kritikai kiadás
NK	Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 1—100. k. Bp. 1894—98.
Oken	Lorenz Oken: <i>Allgemeine Naturgeschichte für alle Stände</i> . 1—14. k. Stuttgart, 1839—43. (E mű lapjaira utaló számokban a római szám nem a kötetekre, hanem a gyűjteményes mű beosztásának megfelelően annak

egyreszre utal, ugyanis egy-egy rész elején kezdődik, a kötetbeosztástól függetlenül, a lapszámozás. Az egyes részek az alábbi kötetekben találhatók: I. rész: 1. kötet — II. rész: 2. kötet — III. rész: 3—4—5. kötet — IV. rész: 6. kötet — V. rész: 7—8—9. kötet — VI. rész: 10. kötet — VII. rész: 11—12—13. kötet — Mutatók: 14. kötet)

- sh. sajtóhiba
 Schulchan *Der Schulchan aruch oder die vier jüdischen Gesetz-Bücher in's Deutsche übertragen.* Hamburg 1837. (E könyv három egybekötött, de egyenként előlről lapszámozott részből áll. Hivatkozásainknál a római szám a részt, az arab szám a lapot jelzi.)
 Ü Üstökös
 Vajda Dr. Vajda Béla: *Jókai és a zsidóság.* Losonc, 1904.
 [] a sajtó alá rendező kiegészítése

KIADÁSOK, ÁTDOLGOZÁS, FORDÍTÁSOK

A hírlapi közlés

A regény kéziratáról nincs tudomásunk. Szövegét első ízben az Ü közölte, 1875. évi 1—25. számában, folytatásokban. Az egyes folytatások a műnek következő részeit tartalmazzák:

1. jan. 2. (1. sz. 1—3.) A mű elejétől — „*Előszó. Az ottfeledezt matróz*” — „... az Üstökös hasábjain (folytatása nagyon érdekes lesz)” szavakig.
2. jan. 9. (2. sz. 13—16.) A „*III. A jeges medvék Rarejje*” fejezetcímtől az „... érdekeinek előmozdítására czéloztatik.” szavakig.
3. jan. 16. (3. sz. 25—28.) A „*Most tehát legelső feladatom. . .*” szavaktól az „... Én e hídra vontattam fel szánomat.” szavakig.
4. jan. 23. (4. sz. 37—40.) A „*Hoztam magammal egy önemelő gépet. . .*” szavaktól az „... Én élni akartam.” szavakig.
5. jan. 30. (5. sz. 49—53.) „*A királyt nem szabad megenni*” fejezetcímtől az „... a milyen most előttem feltáru.” szavakig.
6. febr. 6. (6. sz. 61—64.) A „*Nekem pedig hát nem volt. . .*” szavaktól az „... a míg négy lábú.” szavakig.
7. febr. 13. (7. sz. 73—76.) „*A bazalt születése*” fejezetcímtől a „... kapaszkodva lehet előre haladni.” szavakig.
8. febr. 20. (8. sz. 85—88.) „*A labyrinth és lakói*” fejezetcímtől az „*Áhítattal közelítettem felé.*” szavakig.

9. febr. 27. (9. sz. 97—101.) „Az ősemler a kristályban” fejezetcímtől a „... lehet ez a szem fel nyitva?” szavakig.
10. márc. 6. (10. sz. 109—113.) „A czet palotája” fejezetcímtől az „... étellel napról napra.” szavakig.
11. márc. 13. (11. sz. 121—23.) A „Harcz az óridsok között” fejezetcímtől a „... Halálra ki volt fáradva, elaludt.” szavakig.
12. márc. 20. (12. sz. 144—46.) A „Második kötet. Utazás a czethalban” fejezetcímtől a „... tanúbizonyságot tehet.” szavakig.
13. márc. 27. (13. sz. 155—58.) „A volcán gyújtás” fejezetcímtől „... az ember maga is átördögül.” szavakig.
14. ápr. 3. (14. sz. 167—69.) „A feltámadás csodája” fejezetcímtől „... a kristály magába zárta.” szavakig.
15. ápr. 10. (15. sz. 179—81.) „Ez a pillanat elfeledteté. . .” szavaktól „... a túlvilági dajkazenét.” szavakig.
16. ápr. 17. (16. sz. 191—93.) „A kőbe nőtt após” fejezetcímtől az „... Ezt már értettem.” szavakig.
17. ápr. 24. (17. sz. 203—6.) A „Lednykérés özönvtelótti módon” fejezetcímtől a „... Noháma nem volt »Katlánneth«.” szavakig.
18. máj. 1. (18. sz. 215—18.) A „Menyegzői kéjutás a föld alatt” fejezetcímtől a „... rátalálok! Ezt fogadom.” szavakig.
19. máj. 8. (19. sz. 227—30.) A „Kain sírboltja” fejezetcímtől az „... utódaid számára, derék öregem.” szavakig.
20. máj. 15. (20. sz. 229—42.) Az „Ős genealogia” fejezetcímtől a „... biztos irányt adott.” szavakig.
21. máj. 23. (21. sz. 251—53.) „A Tegethoff” fejezetcímtől „... a nagy fáradságos munkában.” szavakig.
22. máj. 29. (22. sz. 263—66.) Az „Egy újjá születő föld” fejezetcímtől a „... Talán a mi örökőseinket?” szavakig.
23. jún. 5. (23. sz. 275—77.) „Az új teremtés műve” fejezetcímtől a „... piócza arasz-ugrásokkal.” szavakig.
24. jún. 12. (24. sz. 287—89.) Az „Ez idő alatt a vizen kívül is. . .” szavaktól a „... ha mingyárt belehalok is.” szavakig.
25. jún. 19. (25. sz. 299—301.) „A tó már elveszté vizeit. . .” szavaktól a mű végéig, „... az örök éjszakában. (Vége.)” szavakig.

Az első kötetkiadás

1875 júniusában ért véget a regény hírlapi közlése, s a következő évben jelent meg önálló kiadványként, két kötetben az *Egész az északi pólusig!*, a budapesti Athenaeum kiadásában. A kötet szedése jóval

gondosabb, s nem tartalmaz annyi nyomdahibát, mint a hírlapi közlés, ebből a tényből arra következtethetünk, hogy nem a hírlapi szövegből, hanem az eredeti kéziratból szedték, ezt azonban teljes bizonyossággal a kézirat hiányában nem állíthatjuk — elvégre lehetséges volt az is (bár kevésbé valószínű), hogy az Ü szövegének hibáit Jókai vagy tudtával a könyv szerkesztője gondos kézzel javítgatta. Ez a kiadás változatlanul még egyszer megjelent, 1885-ben.

A fordítások

A regénynek német, lengyel, orosz és ukrán fordításairól tudunk. Az ismeretes kötetkiadások adatait külön bibliográfiában közöljük, és ugyanott jelezzük, hogy németül a regényt már a magyar folyóirat-közléssel egyidejűleg folytatásokban közölte a budapesti német napilap, a Pester Lloyd. Egy újsághír utalt arra, hogy a fiumei La Bilancia c. olasz nyelvű fiumei lap is közölte.

A Bibliographia Hungarica szerzője pedig, Demeter Tibor, szóbeli közlése alapján az 1930-as évek egyik magyar könyvkatalógusában látta hirdetni a mű észt fordítását *Kakskümmendtuhat aastat jää alla* címmel.

Felfigyelhetünk Ludwig Wechslernek 1891-ben Berlinben megjelent fordítására, amelynek címe (*20.000 Jahre unter dem Eise*) forma szerint is Verne-re utal, akinek *Vingt mille lieues sous les mers* c. regénye 1870-ben jelent meg: a két cím csak annyiban különbözik egymástól, hogy az egyikben mérföldről és tengerről, a másikban évről és jégről van szó, de egyébként a két címmondat és különösen a kettőben egyformán szereplő szám — húszezer — megtévesztően hasonló.

Ennek a német fordításnak felhasználásáról, de legalább is ismeretéről tanúskodik a két orosz, az ukrán és az állítólagos észt fordítás címe is.

A lengyel fordításról Csapláros István ír: „[Józef Ignacy Kraśzewski] sűrű levélváltásban van Władysław Golemberskivel, aki 1874 végén Ojczyzna címmel lapot indít Lwówban. [...] [Golemberski] amikor pár héttel a lap megindulása előtt a lengyel írótól cikket vagy regényt kér, úgy érvel, azzal gyakorol honfitársára nyomást, hogy Jókai már írt a lapnak. 1875. március 15-i levelében pedig tudatja vele, hogy Jókainak *Egész az északi pólusig* c. regényét fogja a lapban részletekben közölni.” Lábjegyzet: „A folyóirat Varsóban hozzáférhetetlen. A fordítást németből Czesław O. Pieniążek készítette, és megjelent önállóan is: *Aż do bieguna północnego*. Lwów,

1875. 342 l.” (Csapláros István: *Kraszewski és Magyarország*. Bp. 1963. 54.) Ugyanerről a lengyel fordításról Jan Ślaski ezt írja: „Az első lengyel nyelvre lefordított Jókai-regény Galiciában az *Egész az északi pólusig* volt, mely folytatásokban jelent meg a lwóvi Ojczyznában 1875 februárjától ugyanezen év augusztusáig. 1875-ben külön, könyv formájában is kiadták. A fordítás munkáját németből (a Pester Lloyd-ból) Czesław O. Pieniżek végezte. Ez az első lengyelül könyv formájában megjelent Jókai-regény. Pieniżek Jókai első név szerint ismert fordítója.” (Jan Ślaski: *Jókai lengyelül*. Világirodalmi Figyelő. 1958. 1. sz. 43.)

Kötetkiadások

~ = *Egész az északi pólusig* [változat: pólusig]. Ezt a jelölést csak az egyben nyomott kötetkiadások esetén használjuk.

- I. a) *Egész az északi pólusig! vagy: mi lett tovább a Tegetthoffal?* Regény. Egy a hajón hátramaradt matróz feljegyzései után. 1—2. kötet. Bp. 1876. Athenaeum 1. k. 156 l.; 2. k. 175 l.
 b) Ua. 1885.
 Címlapkiadás.
- II. a) | ~ — A ki a szívét a homlokán hordja. Bp. 1896. 280 l. | Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 59. |
 ~ 1—166 l. Ugyanez a kiadás megjelent teljesen azonos, finomabb papírra nyomott „amateur díszkiadás”-ként és nagy 8° alakban Nemzeti díszkiadás elnevezéssel.
 b) 1906.
 Címlapkiadás.
 c) 1908.
 Címlapkiadás.
 d) 1908.
 Címlapkiadás.
 e) 1912.
 Címlapkiadás.
 f) 1912.
 Címlapkiadás.
- III. *Az északi pólusig*. [Bp. 1912.] Révai. 213 l. | Olcsó Jókai. 44—46. |
- IV. ~ — Magnéta — A szegénység útja. Bp. 1930. Franklin—Révai 281 l. | Jókai Mór művei. Centenárium kiadás 70. |
 ~ l. Itt a magyaros „pólusig” alak.

„Ifjúsági” kiadás

A medvék országában. Elbeszélés. Jókai Mór Egész az északi pólusig c. munkájából a serdültebb ifjúság számára átalakította Bródy Sándor. Illusztrálta Mühlteck Károly. Bp. [1895]. Singer és Wolfner. 125 l.
— — Ua. 2. kiadás. [1908 után].
— — Ua. [3. kiadás]. 1911. (Filléres Könyvtár 10—12. sz.) A borítófedélen a szerző: Jókai Mór.

Idegen nyelvű kiadások

Németül:

Bis an den Nordpol, oder Was ist mit dem Tegetthoff weiter geschehen? Roman nach den Aufzeichnungen eines am Schiffe zurückgebliebenen Matrosen, nach den Anleitungen Jules Verne's ans Licht gebracht von Martinus Gallus (Moriz Jókai). Pester Lloyd. 1875. január 3.—június 26. (24 folytatás)

20.000 Jahre unter dem Eise. Autorisierte deutsche Bearbeitung von Ludwig Wechsler. Berlin [1891]. Otto Janke 288 p.

Bis zum Nordpol, oder was geschah weiter mit dem „Tegetthoff“? Vom Verfasser einzig autorisierte Übersetzung von Ludwig Wechsler. Berlin—Wien 1909. Das Deutsche Haus — Moritz Perles 272 p.

Bis zum Nordpol. Aus dem Ungarischen übersetzt von W. Gellert. Karlsruhe 1915. F. Gutsch Verlag.

Reise in die Vergangenheit. Frei übersetzt von Alexander Sacher-Masoch. Zürich 1957. Schweizer Druck- und Verlagshaus 307 p.

Lengyelül:

Az do bieguna północnego czyli co się potem działo w opuszczonym statku Tegetthoff. Przetłóżył Czesław O. Pieniążek. (Lwów). 1875 [folytatásokban] Ojczyzna.

— — Ua. könyvalakban. Lwów 1875. Drukarnia związkowa.

Oroszul:

20.000 лет подо льдом. Перевод с венгерского Л. А. Муракиной Москва 1895. Сатин. 191 P.

20.000 лет подо льдом. Перевод с венгерского С. Михайловой. Ленинград 1925. Пучина. 177 P.

Ukránul:

20.000 рокив під кригою. Переклад с угорської І. Чендея та О. Маркуша. Київ 1959. Державне Видавництво Дитячої Літератури УРСР. 166 P.

1875. január 2-ától kezdve Jókainak új folytatásos regényét kezdte közölni az Ű c. hetilap. Az Ű-t, amely ekkor lépett tizenhetedik évfolyamába, Jókai alapította 1858-ban, és 1875-ben is ő szerepelt a lapon mint laptulajdonos és felelős szerkesztő, s nagyrészt ő maga is írta a lap közleményeit. A lap címlapján, a cím fölött állandó rajz — melyen a kakasfejű ember utalt az írásait részint Kakas Márton névvel aláíró Jókaira — grafikusan érzékeltette azt, amit az első szám 11. lapján olvasható előfizetési felhívás szóval fejezett ki, ti. hogy Az Űstökös „humorisztikus hetilap”. Valóban, vers, próza, rövid közlemény e lapban csaknem mindig, a bőséges illusztráció pedig kivétel nélkül a tréfa, a szatíra jegyét viselte magán.

Az új folytatásos regény a lap huszonöt számán keresztül — június 19-ig — mindig a lap első oldalán, mint e számok legfőbb közleménye kezdődött, ezzel Jókai a mű jelentőségét, aktualitását hangsúlyozta.

Tehát időszerű téma jelentkezett a humort ígérő környezetben. Hogy időszerűsége miben állott, azt teljes címének a és része mutatja, amely az NK-beli változatról már lemaradt. A teljes cím: *Egész az északi pólusig! vagy: Mi lett volna tovább a Tegetthoffal? Regény egy a hajón hátramaradt matróz feljegyzései után.* „A Tegetthoff” közismert fogalom volt a magyar olvasó előtt 1875-ben.

A Tegetthoff-expedíció

Az 1867. évi kiegyezést követően több reprezentatív osztrák—magyar vállalkozás indult meg. Ilyen volt *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben* c. huszonegy kötetes díszmunka (1887—1901), amelynek Jókai is egyik szerkesztője volt, és e vállalkozások közé tartozott az *osztrák—magyar sarkkutató expedíció* is. A nagy tengerjáró nemzetek, főként az angolok több évszázad óta tartó, sok kudarcral járó, áldozatokat követelő, de szívósan egyre északabbra hatoló sarki expedícióiba a XIX. század hatvanas éveitől kezdve először a németek, majd a Monarchia tengerészei kapcsolódtak be. Főként gróf Wilczek János ösztökélésére és anyagi támogatásával jött létre ez az expedíció, amely az előző német expedíció egyik osztrák résztvevője, Julius Payer főhadnagy és természetbúvár, valamint Karl Weyprecht tengerésztiszt vezetése alatt 1872. július 14-én indult el a norvégiai Tromsø kikötőből. Hajójuk a győzelmes osztrák tengernagy, Tegetthoff nevét viselte. A közös vállalkozásban magyar volt a hajó orvosa, dr. Kepes Gyula.

A Tegetthoffot már augusztusban teljesen körülzárta a jég s ettől

kezdve a jégmezővel sodródott tovább tehetetlenül. Utasai több utazást tettek a jégen, az útbajezett közeli szigeteken kitzúzték zászlójukat, új szigeteket fedeztek fel. — Mindezt nehéz, viszontagságos élet árán végezték csaknem két teljes éven keresztül, mialatt a jég a Ferenc József-föld, Novaja Zemlja és a Spitzbergák közti tengerrészen sodorta hajójukat. Változatlanul körülzárva, minthogy egy harmadik áttelelésre már nem volt elegendő élelmi tartalékuk s hajójukat veszélyes, északi irányú tovább sodródás — a visszatérés lehetetlenné válása —, sőt ráadásul felfordulás is fenyegette, több felderítő kirándulás után 1874. május 20-án elhagyták a már féloldalt dőlt Tegetthoffot. Szánokon, csónakokat szállítva indultak el a jégmező széle felé. Itt csónakra szálltak, és augusztus 24-én találkoztak szerencsésen a Nyikolaj nevű orosz hajóval, s ez szállította őket azután a norvégiai Vardöbe.

Jókai és a Tegetthoff-expedíció témája

Magyarországon az újságolvasók nagy érdeklődéssel várták az expedícióról gyéren érkező híreket, annak sorsa élénken foglalkoztatta a közvéleményt, és megmenekülésük után a sajtó több cikkben számolt be a sarkkutatók útjáról (Magyarország és a Nagyvilág, 1874. 38—42. sz.; Vasárnapi Újság, 1874. 41. sz.; Családi kör, 1874. 44. sz. stb.). Természetesen az expedíció magyar résztvevőjét, dr. Kepest állították előtérbe, őt interjúvolták meg, s az arcképét is közölték.

Az expedíció e magyar résztvevőjéről éppen három nappal a hírlapi közlés előtt — 1874. december 29-én — jelent meg A Hon esti kiadásában a következő hír: „*Dr. Kepes Gyula újabb kitiűntetése.* A mai hivatalos lap jelenti, hogy Ő Felsége dec. 10-én Gödöllőn kelt legfelsőbb elhatározásával dr. Kepes Gyula honvéd-ezredorvost, az osztrák—magyar éjszaksarki expedíciónál szerzett érdemei elismeréseként a magyar honvédség szabadságot állományában törzsorvossá ki-nevezte.”

A Hon egyébként is közölte az expedíció résztvevőinek fogadtatásáról szóló híreket és kétségtelen, hogy Jókai a saját lapjában olvastak alapján is közel került a megfrandó regény témájához.

Így pl. az 1874. évi október 6-i szám előre jelezte, hogy ugyanannak a hónapnak 17-én a Budapestre érkezik Julius Payer és Kepes doktor s előadást fognak tartani a földrajzi társulat ülésén.

Majd az október 19-i szám közölt beszámolót Payer és Kepes budapesti tartózkodásáról, látogatásairól. Egy idézet e beszámolóból: „Alig beszélnek másról, mint csak a mi körünkben időző kedves vendégeinkről”, majd megírja a lap, hogy Payer milyen érdekes részleteket mesélt a sarki hideg nagyságáról és hatásáról.

Jókaiban gyűlt, gyülemllett a téma iránti érdeklődés és az adatok ismerete.

Körülbelül ekkor, az 1874. év derekán kezdhetette meg Jókai is az időszerűvé vált témának a maga módján való feldolgozását; erre utal két tény.

Egyfelől az, hogy az idevonatkozó noteszbejegyzések Jókai 15. (XXIII.) sz. noteszében (I. JKK *Följegyzések* II. k. 96 : 4—99 : 6), az *Enyim, tied, övé* (JKK 29—30. k.) és az *Egy az Isten* (JKK 69—70. k) c. regények jegyzetei közé ékelve szerepelnek, márpedig az előbbi 1874. szept. 20-tól kezdve jelent meg folytatásokban (vö. i. m. 29. k. 277.), az utóbbit pedig már 1875 végén szeretné kötetben kiadatni 76 folyamán (vö. i. m. 69. k. 292.). Jókai noteszében egyrészt a regényben felhasználandó motívumok bukkannak fel (96—97.), utalással helyenként még forrásművének, Oken könyvének lapszámaira is, ami megfelel Jókai általános anyaggyűjtő módszerének, a noteszek leggyakoribb használati módjának, de utána külön már egy tartalomjegyzék-vázlat is szerepel (98—99.). S minthogy a továbbiakban a hírlapi közlés megkezdésekor közölt előzetes tartalomjegyzékből következtetni tudunk majd a téma fejlődésére, nem lesz érdekeltes most a noteszban foglalt, még korábbi tartalomtervezetet is bemutatnunk: 1. *A táncoló medvék* — 2. *Medve convoi* — 3 *A jégbarlang* — 4 *A diornis* — 5 *A medveharc* — 6 *A malachitbarlang* — 7 *Bábi kék színen* — 8 *A bazalt születése* — 9 *A csontszörny* — 10 *Lamekh a kristályban* — 11 *Nahama a kristályban* — 12 *A cethal szoptat* — 13 *Harc a cachelotal* — 14 *A megölt cethal* — 15 *A naphtha volcán belül* — 16 *A nahama feltámadása* — 17 *Lamekh feléléde* — 22 *A kérés* — 18 *Kain sárboltja* — 19 *A Tegethoff* — 20 *A Sziget* — 21 *Az álmodat* — 23 *Az ugrás a bazalton át* — 24 *A Salamander. . .* — 25. *A Triton és Nahama* — 26 *A futás* — 27 *Az északfény* — 28 *A megszabadított medve* — 29 *A masodon kivágás* — 30 *Nahama feléléstése* — 31 *A szikla felvetetése* — 32 *Nahama öltözködése*. Ha ezt a tartalmi vázlatot a későbbiekkel összehasonlítjuk, akkor azt látjuk, hogy Jókai ekkor már kialakította a cselekmény magvát, fővonalát, de még meglehetősen nyersen, csiszolatlanul. Pl. ugyanaz az elem (Nahama feltámasztása) kétszer is szerepel benne: 16. és 30. számmal, Galiba Peti még személytelen: figurája még ekkor nem alakulhatott ki, nincs szó az otfelejtésről, a Tegethoff hajó csak később, 19. szám alatt bukkan fel, amikor Észak vándorai rátalálnak, s a mű befejezéséből itt még kevesebbet találunk, mint a megjelent változatban.

Már említettük a másik előzetes tartalomjegyzéket: 1875. január 2-án, a mű első közleményével egyidejűleg Az Űstökös 10. lapjának, jobb hasábján már tartalomjegyzéke (igaz, később némi módosítást

szenvedő fejezetcímekkel) is olvasható: „*Egy ott feledett hajós — A jeges medvék Rareyje — A jégbarlang élés tárháza — Özönvíz előtti pecsenyék — A kristálybarlang — A tízezer éves menyasszony — Új emberteremtés — A csethal teigazdaság — A kristálytó — A meggyújtott földrés — Keresztültörés az egész jégtengeren — A Tegethoff kiszabadítása — A polus elérése — Az örök nappal — Hazatérés egész új hajós néppel*”. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a közlés megkezdésekor az egész mű, legalábbis vázlatosan, már készen volt, tehát nem úgy készült, mint Jókainak hírlapi folytatások számára írt művei általában; ezekről ugyanis Mikszáthnál ezt olvassuk: „...elkezdett írni reggeli előtt hajnalban... Folyt az egyik gondolat a másikkól... Át sem nézte többet a kéziratot (hiszen sokszor már várták is a nyomdában).” (MKrk 19. *Jókai Mór élete és kora*. 2. k. Bp. 1960. 57—58.)

A közölt előzetes tartalomjegyzéknek azonban nem csupán az az érdekessége, hogy a mű megírásának idejére következtethetünk belőle, hanem az is, hogy a végén szerepel egy olyan fejezetnek a címe is, amely hiányzik a műből: „*Hazatérés egész új hajós néppel*”... Hogy itt hová csaponghatott Jókai képzelete, vajon a regény hőse, Galiba Peti egész tengerészcsapatra való gyermeket nemzett volna a feltámasztott ősnővel, Nahámával, hogy évek múltán velük térjen haza a Tegetthoffon — avagy tán a naftavulkán melege által életre hívott lényekből állt volna össze az „új hajós nép” — nem is sejtethetjük. Csak annyi bizonyos, hogy Jókai eredetileg „happy end”-es befejezést tervezett művének, s csak utólag mondott le erről a megoldásról valami oknál fogva. Valószínűleg ekkor, eredeti elgondolásának megváltoztatásával illesztette a mű legvégére s feltehetően az elejére is (hiszen *A kitalálhatatlan irat* fejezetcímmel jelzett motívum az előzetes tartalomjegyzékből még hiányzott!) a vadlúd-postával érkezett üzenet kerettörténetét, amely éppenséggel nem „happy end”-es, hanem inkább szívszorító-elgondolkoztató... „Talán lesz, aki hitelt ad szavaimnak s elindul felkeresésünkre” — olvassuk az üzenetet lezáró sarki keltezés előtt.

Aki ezeket az „örök éjszakából” haza üzeni s az egész történetet elmondja, az a Tegetthoff „ottfelejtett matróza”. Ennek alakja egy halálesetre vezethető vissza. A jégvilág kétesztendei megpróbáltatásait a Tegetthoff hajógépésze, Otto Krisch nem bírta elviselni és 1874. márc. 16-án elhunyt (a magyar sajtó dr. Kepes képzettségének és ügyességének tulajdonította, hogy az expedíció az igen nehéz körülmények ellenére is csupán egy áldozatot követelt). Nyilván az egy fővel megfogyatkozottan hazatérő expedíció sugallta Jókainak az „ottfelejtett matróz” gondolatát. S hogy a műnek ez a főhőse „egy Pietro Galiba nevű dalmáciai születésű magyar fiú” volt, aki később

már nem a hivatalos *Pietro* néven, hanem mint *Peti* szerepelt, ennek a körülménynek is fölfedezhető a tárgyi alapja. Julius Payer a könyvében (*Die österreichisch—ungarische Nordpol-Expedition*. Wien. 1876. 4—5.) a név és születési hely megjelölésével felsorolja az expedíció összes résztvevőit, s e jegyzékből — amely természetesen az egykorú napisajtóban is szerepelt — kitűnik, hogy a 24 személy közül a vári születésű dr. Kepes Gyula hajóorvoson kívül öten — fiumei születésű hajósok — származtak az akkori Magyarország területéről. Jókai szembenállt azokkal a bármilyen irányú nacionalista elfogultságokkal, amelyek szerint ezek nem voltak magyarok, s ezt a felfogását juttatta kifejezésre a hivatalosan olasz, becézetten magyar keresztnévű, vezetőknévéről akár olasznak, akár magyarnak tekinthető Galiba nemzeti-ségének fenti meghatározásában: „dalmáciai születésű magyar fiú”.

Jókai és Verne

Vajon a sarkutazás témája juttatta-e Jókainak eszébe az ilyen témák akkor oly divatos feldolgozóját, Jules Vernét, vagy éppen Verne népszerűsége adta-e neki az ötletet egy „verneiáda” megírásához: ezt ma már aligha lehet megállapítanunk. Hogy azonban az *Egész az északi pólusig!* c. regény verneiáda a javából, ezt már hírlapi közlésének szerző-megjelölése is nyilvánvalóvá teszi. Az Ü-ben ugyanis a mű címe alatt ez olvasható: „*Jules Verne* oktatói szerint *Irta Kakas Márton*”.

Verne magyarországi elterjedésével és népszerűségével, s Jókaira gyakorolt hatásával, részben Kont Ignác, s elsősorban Hankiss János (*Jókai et la France. Revue de Littérature Comparée*, 1926. és *Jules Verne. A tudomány a szépirodalomban*. Bp. 1930. c.) művei, valamint saját kutatásai alapján Szemző Piroska foglalkozott 1972. december 14-én a Magyar Írók Szövetségében tartott emlékülésen. (Előadásának kivonatolatos szövege: Vernétől Jókaiig. *Science Fiction* tájékoztató, 1972. dec. Jókai emlékszám. 63—66.; teljes szövege: *Magyar Könyvszemle* 1973. 158—170. franciául.)

Előadásában idézte Jókainak Vernére vonatkozó két kijelentését (*Az élet komédiáisi*. JKK 31. k. 550., és levele Hegedűs Sándorhoz 1879. szept. 7-én), véleményét pedig így összegezi: „... műveiben valóban kimutathatók a Vernével egyező színhelyrajzok, egyező motívumok az ősfaua és -flóra szerepeltetése, egyezőval a természettudományok bevonultatása, a Vernéhez hasonló feldolgozási módszer alkalmazása. . . a Verne-hatás a pszichikai egyezősüket is jelenti.” Már a Szemző Piroskától idézett két Jókai-vélemény sem Verne-rajongásról tanúskodik, hanem az első meglehetősen gúnyolódó, a

második pedig a francia közönség által történő esetleges összehasonlítások miatti aggodalmát fejezi ki. Ezen túlmenve — éppen az *Egész az északi pólusig!* hírlapi közlésének formája, de legfőképp e regény tartalma és stílusa fejezi ki azt a véleményt, amelyet Jókai Vernéről alkotott.

A hírlapi közlés formáján egyrészt annak helyét, másrészt a szerző megjelölését értjük.

A közlés helyéről — Az Ü c. hetilapról — már megállapítottuk, hogy humoros-szatirikus lap volt. Most csak azt a csúfondáros hirdetést idézzük, amely a fentebb említett előzetes tartalomjegyzék mellett, a lap bal hasábján jelent meg és ugyancsak a regényre utal: „*Táncmester kerestetik*, ki hajlandó a FERENCZ-JÓZSEF földre menni. A vállalkozónak igen jó haszna kínálkozik, a mennyiben ott még táncmester nincs — medve pedig annyi van, hogy — sok.” Nem lehet vitás, hogy az élclapjában, annak főhelyén megjelenő művet szerzője satirikus élűnek szánta.

S megerősíti ezt a szerző nevének feltüntetése, amelyet már idéztünk. Kakas Márton névvel Jókai általában tréfás-szatirikus műveit jegyezte, s a satirikus hatást fokozta még ezúttal a „Jules Verne oktatásai szerint” kifejezés.

Mielőtt azonban a mű tartalmi és stiláris elemeinek satirikus jellegével foglalkoznánk, a „Jókai és Verne” témához még meg kell jegyeznünk, hogy Jókai, ha egyszer élcelődött is író társa nagy népszerűségén, másszor meg aggodalommal gondolt az esetleges összehasonlításukra — buzgó olvasója volt a francia író kalandos műveinek. Azok hatottak is képzeletére. Ez a hatás persze nem volt oly tudatos és közvetlen, mint amikor Jókai emlékiratokat használt fel forrásként (pl. a *Rab Ráby*, a *Gróf Benyovszky Móric életrajza*, *A két Trenk* és a *Trenk Frigyes* c. műveiben) vagy más történelmi, illetve anekdotikus forrásokat dolgozott fel regénynek. (Ilyen az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* vagy az *Egy asszonyi hajszál*.) — Verne ösztönzése nem tudatos és nem közvetlen, hanem a motívumok mint olvasói emlékek bukkannak fel, tán akaratlanul, egy-egy művének megírása közben.

Lássuk ennek eseteit az *Egész az északi pólusig!* c. regényben!

Különösen Verne-nek három olyan regényében, amely Jókai műve előtt jelent meg, tehát minden bizonnyal Jókai olvasmányemlékei közé tartozott, találunk az *Egész az északi pólusig!* egy-egy elemével rokon motívumokat. Ez a három regény: *Voyage au centre de la Terre* (1864) (Utazás a Föld középpontja felé), *Les aventures de Capitaine Hatteras* (1866) (Hatteras kapitány kalandjai) és *Le Pays des fourrures* (1873) (A prémek hazája). Legszembeötlőbb a sarkvidéki színhely

azonossága a *Hatteras kapitány kalandjaiban*; itt is szerepel teljesen jégmentes sarktengeri medence, s itt, valamint *A prémekek hazája* c. regényben is szó van sodródó jégmezőről, sőt az utóbbiban a cselekménynek ez a központi témája: az Észak-Kanadától földrengés folytán elszakadt, lassan olvadó jégsziget és rajta a menekülő emberek — akárcsak Jókainál, ahol a jégmezőn nyugvó sziget az, amelynek jégbarlangjában Galiba Peti menedéket talál, majd az általa végrehajtott robbantás (ennek hatása felér egy földrengésével) következtében a sziget elszakad a földrésztől és észak felé sodródik. . . egész az északi pólusig! Az óriási, föld alatti barlang motívumát viszont Verne *Utazás a Föld középpontja felé* c. regényében találjuk meg, melynek szereplői az izlandi Snaefells tűzhányó kráterén keresztül hatolnak a Föld mélyébe, s az ott elébük táruló csodálatos, hatalmas tengeren kelnek át. A földtani rétegeket Jókai hasonló módon emlegeti, mint Verne, és hasonló a két-két szörnyállat — Vernénél az őskori Plesiosaurus és Ichtyosaurus, Jókainál a Galiba Petinek tejet adó cet és a physeter — élethalálharca. . .

Magában Jókai lapjában, *A Honban éppen 1874 folyamán* jelent meg egy sorozat *Verne apróbb műveiből* címmel, s ennek október 1-én kezdődő darabja ezt a címet viselte: *Tél a jég közt*. E mű október 16-án kezdődő fejezete: *A jeges medvék*.

Csak néhány példa, számuk bőven szaporítható volna, s mind azt tanúsítják, hogy Verne művei mint olvasmányemlékek éltek és feléledtek Jókaiában.

Hogy nem közvetlen és tudatos átvételről van szó, azt egy párhuzamos idézettel demonstráljuk. A regényhősökre jegesmedve támad Verne *A prémekek hazája* és Jókai *Egész az északi pólusig!* c. művében:

A prémvadászok (György Ferenc fordítása. Bp., 1964. 155.)

Long őrmester, mihelyt kitekintett az ablakon, egyszerűen ezt mondta:

— Ezek medvék!

Valóban azok voltak; vagy fél tucat jegesmedvének sikerült áthatolni a cölöpövezeten [. . .]

Mihelyt értesítették a félelmetes húsévők jelenlétéről, Jasper Hobson megparancsolta, hogy torlaszolja el belülről a folyosó ablakát.

Egész az északi pólusig (110 : 20—32)

Amint kinyitám az ajtót, egyszerre nekem rohan egy óriási medve.

Az ágyúablakon bújt be bizonyosan.

És én ráismertem a jegesmedvére [. . .]

Most ez fog megenni engem.

Védtelen voltam. Ré múltomban átrohantam a kemikáliák és naturáliák kabinetébe, s annak az ajtaját bereteszeltem.

A fentieket ennél is meggyőzőbben igazolja az a tény, hogy a *L'Île mystérieuse* (Rejtelmes sziget) c. Verne-regényben, amely 1875-ben jelent meg, amelyet tehát Jókai az *Egész az északi pólusig!* megírásakor még nem ismerhetett, az eddig említetteknel is meglepőbb analógiákat találunk Jókai elbeszélésével. Így a két föld alatti barlang leírásában, a barlangban mindkét esetben tó van, vezetőként Vernénél Top kutya, Jókainál Bábi mackó stb., stb. — még a hasonlatuk is azonos, Vernénél „akár csak egy székesegyház hajójában” (Vázsonyi Endre fordítása, Bp. 1953. 152.); Jókainál pedig: „Egy óriási dóm tárult fel előttem” (121 : 2). Párhuzamos az olyan aprólékos, de a cselekmény lényegét befolyásoló részlet is, mint a madárposta: Vernénél az albatrosz, Jókainál a vadlúd. . . Megannyi nyomatékos bizonyítéka annak, hogy hasonló ismeretek, emlékek, hasonló téma és a megírás egyidejűsége — tán bizonyos mértékig felfogásuk, gondolkodás-módjuk rokon elemei is — a francia és a magyar írónál hasonló szituációkat és leírásokat hoztak létre.

Ámde Jókai és Verne viszonya az *Egész az északi pólusig!* c. regény-nyel kapcsolatban nem volna kellően feldolgozva, ha nem demonstrálnók azt, amire korábban már utaltunk: hogy itt a vernei téma és a vernei szituáció-sorozat *szatirikus jelleggel* szerepel.

A szatirikus elem

Jókai sajátos stílusának — s bizvást mondhatjuk: e stílus mindmáig tartó népszerűségének — egyik fő tényezője Jókai egyéni humora.

Ennek általános jellegzetessége: széles köre. Egyik fő eszköze Jókai hatáskeltésének. — E humor szinte minden művét áthatja, s az író olyan mesterien kezeli, hogy még a legtragikusabb vagy legfensége-sebb témákba is bele tudja vinni, anélkül, hogy visszatetszőnek, szentségtörőnek vagy legalábbis oda nem illőnek érződne; sőt ellenkezőleg, a túlzott feszültségek kellő helyen történő némi feloldásával csak még emberibbé teszi, még közelebb hozza az olvasóhoz a súlyos mondanivalót. Ez a sosem bántó humor azért is lehet ilyen funkciójú, mert alapjellege az, hogy nem maró gúny, hanem inkább kedélyes tréfálkozás.

Ilyen kedélyes tréfálkozással szól ezúttal is az osztrák—magyar sarki expedíció izgalmas, az olvasóközönséget lebilincselő, s olykor megrázó történetéről, s így szemléli, szövi bele szavaiba Verne szerföltötti népszerűségét is. Lapról lapra, majdhogynem sorról sorra boncolgathatnók a regény szatirikus elemeit, kezdve a cím alatt szereplő „Jules Verne oktatásai szerint” szavaktól, a főhős nevéől

— „Galiba” — és a cselekmény magvát adó tragikus eset bejelentésétől: „... a kebleket megnyitó szőlőnedv befolyása alatt sub rosa őszintén megvallá, hogy ők bizony egy pajtást ott felejtettek a Tegetthoffon”. . . tovább, akár az izgalmasabb részletekben is.

E Jókai általános stílusjegyeihez tartozó humoros elemeken kívül azonban az *Egész az északi pólusig!* egyedi sajátossága az, hogy Jókai humora, a kedélyes tréfálkozás külsőségeinek megtartása mellett, *ezúttal szatírává, sőt önszatírává élesül.*

1874-ben — tehát a mű megírásának évében jelent meg (az Üstökösben máj. 2-tól júl. 18-ig és kötet alakban is) Jókai *Egy ember, aki mindent tud* c. regénye. Rengeteghy Ottó gróf e történetét úgyszólván a legcsekélyebb motívumszál sem fűzi Galiba Peti matróz jég alatti naplójához, csupán annak a történetnek a címe az, ami ezt a naplót s hőstét eszünkbe juttatja. Mert Galiba Peti aztán valóban *mindent tud.* Ismeri az ásványtant a legritkább ásványokig, érti az állattant, sőt nemcsak az élő állatok egész világát, hanem az összes őslényeket is, amelyeket valaha felfedezett a tudomány, tudja az állatpszichológiát is, a jegesmedvékkel mint barátaival bánik. Jártas a növénytan teljes rendszerében és a legritkább kémiai reakciókban is, ismeri a történelmet és a földtörténetet, teológiát is tanult és nyelvtudása az óhéberig terjed. Nem is szólva fizikai képességeiről: ügyes, erős, szívós, bátor, s ahol több emberi erő már abszurdum volna, ott megjelenik jóbarátja, a jegesmedve, hátára veszi, így mászik fel vele a függélyes sziklafalra stb., stb.

Jókait a kritika sokszor vádolta meg azzal, hogy alakjai valószínűtlenek — elegendő az *És mégis mozog a föld* (JKK 22—23.) kritikai fogadtatására, főként Gyulai Pál kritikájára utalnunk, s még Szana Tamás Figyelőjének elnézőbb kritikájában is ezt olvassuk (1872): „Jókai regényének minden személyénél lehet legalább egy kérdőjelet tennünk, s még azokat is, melyek természetesebbek, csak hosszú indoklás bizonyíthatná egészen valószínűeknek.” (I. m. 22. k. 452.) De bőven idézhetnénk az egykorú bírálatokból olyan passzusokat, amelyek „angyalok” és „ördögök” megalkotásával — ma így mondanók: „fekete-fehér ábrázolással” — vádolják Jókait. S most íme, ő maga, mintha egy fintorral — de egyéniségéhez illő, szelíd mosolyra fintorítva írói arcát — azt akarná megmutatni: no várjatok csak, mutatok én nektek olyan regényhőst, aki valóban „mindent tud”, mindenhez ért, megél a jég hátán is (szó szerint), s mindezt teszem — Verne „oktatásai szerint” (hogy egy szelíden gúnyos mosolyt villantson a mértéktelen népszerűségű francia íróra is. . .). Így vezeti végig a szatirikus elemet Jókai a regényen, azután egyszerre eltűnik ajkáról a szelíden gúnyos mosoly, hogy az eredeti tervéhez képest

megváltoztatott befejezés fanyarságával Galiba Peti tragikus végét sejtess: mintha azt akarta volna az író, hogy a vadlúd-posta és a benne foglalt üzenet valóságában higgyen az olvasó, s e hitét ne cáfolhassa meg az a tény, hogy hiszen Galiba Peti sohasem került elő. Tán ez a valószínű beállítás is hozzátartozott a Verne felé vágó szatírához, ami valószínű Verne-persziflázása teszi ezt a regényt. Az öngúny pedig: a Jókai által megalkotott „abszolút Jókai-hős” alakja, története. . .

A kritikusok által kifogásolt „Jókai-hősök” alakjához, történetéhez azonban igen nagy mennyiségű ismeretanyag is hozzátartozik s ennek halmozása a „Jules Verne oktatásai” szerinti regényírásnak is szerves része.

A Tegetthoff-expedíciónak a sajtóban is tárgyalt terve, sorsa szintén szolgáltatott tudományos adatokat, s ezeket Jókai akkor mintegy készen kaphatta, mégis mindezt kevésbé használta fel, mint azokat a geológiai ismereteit, amelyeket korábban a *Fekete gyémántok* írásakor szerzett. Az öt évvel korábban készült regény még jól élt az író emlékezetében, akkori forrásművei még kéznél lehettek (vö. a *Fekete gyémántok* Nacsády József által írt jegyzeteinek „A regény társadalom- és természettudományos ismeretanyaga” c. fejezetét, JKK 20. k. 311—13.)

Érdekes módon: szemlátomást éppen forrásművei befolyásolhatták Jókait abban, hogy művének eredeti koncepcióját megváltoztatva, szatirikus jellegű és lokális kicsengésű („Hazatérés egész új hajós néppel”) írását tragikus véghangulatú, s kis terjedelme ellenére monumentális kozmogóniát és biogenezist érzékeltető regénynek fejezze be.

A regény ismeretanyagának jellege, felhasználása

Megvolt a regény ötlete, a „vezéreszme”, amint Jókai a *Gróf Benyovszky Móric élete* bevezetésének ars poetica jellegű vallomásában nevezi (JKK 52. k. 7 : 19), s amely ezúttal egy aktualitáshoz meg a szerző szatirikus magatartásához kapcsolódott — megvolt a fantasztikus történet kerete, Jókainak azonban ennyi nem lehetett elegendő a regény megírásához: hiszen ő képzeletének csapongásában mindig óriási mennyiségű és széles skálájú ismeretanyagra támaszkodott.

Ezúttal természettudományos (növénytani, ásványtani, állattani, őslénytani, fejlődéstani) és bibliai (sőt a középkori zsidó törvényekig és szokásokig terjedő, némi héber nyelvismeretet is magában foglaló) ismeretanyag adta a regény „húsát-vérét”. Az előre meghirdetett és

általunk már bemutatott tartalomjegyzéket a véglegessel összehasonlítva, a tudományos tényanyag jellegének és felhasználásának, különösen pedig eltérő jellegű szakterületek összeötvözésének módjára is tájékoztatást kapunk.

Az előzetes tartalomjegyzék 15 fejezetcíme között egyetlenegy utal az ősember szerepeltetésére (*A tízezer éves menyasszony*), s ezt nyomban követi az a cím (*Új emberteremtés*), amely a regény akkor kitűzött célját, *akkori* alapeszméjét eláruló utolsóknak (*Hazatérés egész új hajósnéppel*) az előkészítésére utal. Ez az eredetileg tervezett zárfejezet azonban, mint már hangsúlyoztuk, a regény kidolgozásakor elmaradt, s ezzel az egész, kereknek tervezett cselekmény egy másik zárt és kerek cselekménynek adta át a helyét. Azt hisszük, nem járunk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a tervezett tartalomban szereplő „tízezer éves menyasszony” még „csak” ősemberként jelenhetett meg Jókai képzeletében, minden bibliai vonatkozás nélkül, azzal a rendeltetéssel, hogy Galiba Peti életre kelthesse, nőül vehesse és az „egész új hajósnép” anyjává tehesse. Ha mindezekkel szembeállítjuk a végleges tartalomjegyzéknek erre a cselekményszádra utaló fejezetcímeit (*Az ősember a kristályban — A húszézer éves menyasszony — A feltámadás csodája — A kőbe nőtt após — Lednykérés özvönléltői módon — Menyegzői kéjutazás a föld alatt — Kain sírboltja — Ős geneologia*), akkor már a számszerű gyarapodás is (az idevonatkozó fejezetek száma megnyolcszorozódott, majdnem egyharmada lett az összes fejezeteknek!) azt bizonyítja, hogy Jókai időközben megváltoztatta eredeti szándékát és új „vezéreszmét” adott regényének. Hőse már nem tér haza „egész új hajósnéppel”, a mű — a szatirikus elemeihez nem is illő — szomorú, tragikus kicsengéssel zárul: Galiba Peti az általunk is már megszeretett szerelmével és apósával egyetemben eltűnik a semmiben, csupán följegyzései kerülnek vadlúd-posta útján az emberiség birtokába. Ilyen reményvesztett lezárásra utal a végleges változat utolsó fejezetcíme is: *Ne továbbl!*

Nem tudjuk pontosan, mi készítette Jókait szándékának, „vezéreszméjének” megváltoztatására (talán úgy vélte, hogy a jelenben — a Tegetthoff expedícióhoz kapcsolódva — lejártszódo cselekménye teljesen hitelét veszti, ha az új hajósnép be nem következett visszatérését úgy írja le, mintha az bekövetkezett volna). — de mindenesetre, mint említettük, lényegesen befolyásolták forrásai. Annyi bizonyos, hogy Galiba Petinek az ősléánnyal kötött házasságát, amely eredetileg csak az új hajósnép nemzésére szolgáló epizód lett volna, majdhogynem az egész regény középpontjába állította és ezzel sokkal romantikusabbá tette a cselekményt. S e változtatás során a „természet-

tudományos” őslélektanból bibliai alak lett — anélkül, hogy elveszítette volna természettudományos elemeit. Tehát szükségessé vált új ismeretanyag (a bibliai és a későbbi zsidó vonatkozású ismeretek) felhasználása: ezzel kétségkívül az eredeti terv után, mintegy „menet közben” gazdagodott a regény.

De Jókai még tovább ment: az eredetileg tervezett természettudományos ismereteknek nem helyettesítéseként használta fel bibliai és későbbi zsidó vonatkozású ismeretanyagát, sőt nem is mechanikusan hozzájuk illesztve, hanem egy merész vállalkozással — vallásfilozófiai térre lépve — *egybeötvözte* a két ismerettömböt. Talán maga is érezte, milyen merész — kétfelőli támadásnak kitett — vállalkozás a korának legelőrehaladottabb természettudományos tételeit a bibliai hagyománnyal összeegyeztetve alkotni egységes, közös kozmogóniát és biogenezist. Felismerhette, hogy ez a feladat éppenséggel nem egy „Jules Verne oktatásai szerint” szatirikus hangvétellel írt regénybe való — s *tán ezért* is változtatta meg annak korábbi kedélyes kicsengését tragikus-monumentálissá. . . (Utolsó szatirikus eleme: hogy milyen alkalmas ruhadarabok lennének a különböző országok zászlajából — 141. lapon van — tehát a regény utolsó hatodában még csak tréfás célzás sem fordul elő!)

A regény ismeretanyagának forrásai

Ha az *Egész az északi pólusig!* szövegéből kiemeljük és egymás mellé tesszük a különféle természetrajzi, földtani és paleontológiai vonatkozásokat vagy csupán a szövegben szereplő ásványi és vegyi anyagok, növények és ősnövények, állatok és ősellatok, régi és egykorú technikai eszközök pusztá elnevezéseit, akkor szédítő adattömeg áll előttünk. Persze mindezt a sok információt Jókai nem ehhez, a napi aktualitás (a Tegetthoff expedíció szenzációja) által életre hívott kisregényéhez gyűjtötte nagy sebten, hanem a jóval alaposabban s hosszabban is érlelődött *Fekete gyémántok* előkészítéskor (vö. Nagy Miklósnak e regény 1952-es kiadásához írt bevezetését, Szabó Géza *Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése* c. tanulmányát — It 1954. 1. sz. — és mindezek alapján Nacsády Józsefnek *A regény érlelődése* c. kritikai jegyzeteit — JKK 20. k. 280—81.). Az ahhoz, valamint *A jövő század regényéhez* gyűjtött, részint noteszfeljegyzésekben rögzített ismeretanyagának mintegy „mellékterméke” az, ami az *Egész az északi pólusig!* szövegébe került; úgy véljük azonban, hogy a nagyszámú forrásmű (felsorolásuk és ismertetésük: JKK i. m. 308—17.) inkább

csak emlékekben és hangulatokban hatott a kisregény megírásakor; a konkrét tények, adatok mintegy összpontosulva, a *Fekete gyémántok* egy bizonyos forrásából származnak. Ez Lorenz Oken *Allgemeine Naturgeschichte für alle Stände* (Stuttgart 1839—43) c., átfogó jellegű, tizennégy kötetes műve. (Kiderül ez kötetünk *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetéből is.)

Persze egy-egy részletre vonatkozóan egyéb olvasmányait is felhasználta Jókai. Így könyvtári hagyatékában ma is megtalálható Oskar Fraas *Vor der Sündfluth* (1866) c. illusztrált ismeretterjesztő műve, melyben szó esik a sarkvidéken felfedezett mammut- és rinocéroszcsontvázakról, sőt az őszállatok konzervált teteméről is, amelyet a sarki ragadozók megdézsmáltak: ez a mű „Az éjsark éléstárháza” c. fejezet megírásához adhatott ösztönzést. (Vö. Keresztury Dezső: *Adalék Jókai forrásaihoz*. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1957. Bp. 1958. 384—91.)

A Bibliát Jókai jól ismerte, sűrű forgatása hozzátartozott neveltetéséhez, életéhez, s aligha találjuk olyan hosszabb lélegzetű művét, amelyben nem idézné. Ezúttal azonban nem futólagos idézetben szerepel a bibliai történet, hanem a mű lényegéhez — feltételezésünk szerint az alkotás közben kialakult végső „vezéreszméjéhez” — szervesen tartozik hozzá. Mózes öt könyvéből, a *Pentateuchból* a *Genezis* (héberül: *Beresit*) néven ismert első könyv első hat fejezete — a világ teremtése, valamint az első embereknek a vízözönig terjedő története — adta a regény bibliai ismeretanyagát, amint ezt részletesen a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetünkben az egyes fogalmakhoz fűzött értelmezésekben bemutatjuk. Az ottani részlet-kommentárokon túlmonden azonban most itt hangsúlyozzuk azt a tényt, hogy Jókai elmélyülten, szinte elemzőleg tanulmányozta regényének sajátos szempontjából a bibliai szöveget. Hiszen, mint már említettük, összhangba akarta hozni annak megállapításait korának legelőrehaladottabb természettudományos megállapításaival! Nem egyes fogalmakhoz vagy mondatokhoz kapcsolódik (s ezért nem a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között kapott helyet, hanem itteni fejtegetéseinkhez tartozik) az a tény, hogy *Az új ég*, valamint az *Egy újjászülető föld* és — immár egyenes utalással! — *Az új teremtés műve* c. fejezetekben Jókai a *Genezis* első fejezetét, a világ teremtését illesztette be a maga módján regényébe. S hogy milyen volt ez az ő módja? Lehtett volna Effel-féle persziflász is, de Jókainak — aki csak a klerikalizmus és a vakbuzgóság ellen tiltakozott mindenkor (l. éppen a *Fekete gyémántok* c. regényt) — lelke mélyén élő őszinte vallásossága ilyen megközelítést nem engedett, ezért nem véletlen az sem, hogy a regény stílusa éppen e sajátos teremtéstörténetnél veszíti el szatirikus elemét. .

Jókai azt próbálja kifejtetni a bibliai szövegből, hogy a maga korabeli természettudományos ismeretek megvilágításában mit jelenthettek az ószövetségi kozmogónia egyes mozzanatai. Ugyanezt tűzte ki céljául s kerekén meg is mondta, hogy „a Poézis feladata lehet a tudás, a hit és a Phantasia közreműködésével megvilágítani a Világteremtés nagy mysteriumát” *Világteremtés* c. elbeszélésében (HhM 2. k. 194—212.), amely mintegy közvetlen előzménye az *Egész az északi pólusig!* idevágó fejezeteinek.

Ennek részletes, az egész fejezetekre kiterjedő elemzése külön tanulmányt igényelne, itt csupán áttekintően illusztráljuk megállapításunkat.

A regény hőse (itt Jókai már nem is említi a humorosan ható Galiba Peti nevet! — ez csak a regény elején, az első személyben írt napló előtt fordul elő) megkísérli korának technikai eszközeivel a maga szűk szférájában megisméltetni a teremtés művét. A Károli-féle bibliafordítás modernizált szövege szerint (könyvtárában egy 1842-es kiadás található) „A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén” (1, 2) — ennek analógiája a sarkvidéki jégsziget kietlen, pusztá, sötét világa. „És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság” — a regényben a modern robbanóeszközzel történő vulkángyújtás hozza meg a sarkvidéki tájba a világosságot. . . S ennek következtében indul meg a regényben az a folyamat, melyet Jókai így nevez: „Az új teremtés műve” „Vajon az állat születik-e meg előbb vagy a növény?” — kérdi korának tudósaival. De hiszen a növény ott rejlik már: „A sár maga tele volt az őskorban elhalt s addig jég alá temetett növényzet törmelékeivel, a félbenszakadt rohadás alkatrészeivel” — olvassuk a regényben, összhangban a bibliai szöveggel, amelyben (1,11—12) a harmadik napon teremti Isten a növényeket. (Másképp a melegvízű tóban az állatvilág jelentkezése korábbi az ősnövényeknél.) „Pezsdüljenek a vizek élő állatok nyüzsgésétől: és madarak repdessenek a föld felett. . .” (1,20), majd később: „hozzon a föld élő állatokat. . .” (1,24) olvassuk a bibliai teremtés ötödik és hatodik napjáról, Jókainál pedig: „a víz cinőberveres volt. . . ázalagok tömege volt az. . . a naida felemészti az ázalagot. . . alakulása jelszó a mindennemű férgeknek és puhányoknak a megalakulásra. . . újabb huszonnégy óra múltával a nádgyökereken megjelenik. . . a polip. . .” stb., stb. egészen addig, amíg végül „. . .mintha a mozgó iszapban egy óriási alak körrajzai idomulnának ki. . . Mi fog születni? Ember?. . . Széles fej, hátgerinc, kezek és lábak. . .”

Így, kétfelöli kárhóztatást megkockáztatva, ötvözi egybe művében Jókai a két különböző ismeretforrás adatait, s mint nyomban látjuk, a játékos ötletektől sem riad vissza.

Közben azonban még egy elemet bekapcsol elbeszélésébe. Ószövetségi szereplői, akik a Pentateuchból lépnek a regénybe, természetesen az ősi héber nyelvet kell hogy beszéljék. Jókai, aki sosem mond le a dialógusokban rejlő drámai elemről, beszéltetni akarja őket. S ehhez kéznél van egy újabb forrásműve: könyvtári hagyatékában megmaradt a *Schulchan aruch* c. zsidó törvénykönyv német nyelvű, itt-ott héber kifejezésekkel illusztrált kiadása (*Der Schulchan aruch oder die vier jüdischen Gesetz-Bücher in's Deutsche übertragen*, Hamburg 1837), s e műre a regényben kifejezetten hivatkozik is (215 : 4, l. a hozzáfűzött jegyzetet). S bár önmaga is kételkedett, hogy a Genézis embere beszélhetett-e a XVI. század elején kiadott törvénykönyv nyelvén, ismerhette-e annak kifejezéseit („Hiszen te csak kiadod magadat özönvíz előtti embernek! Nem vagy te homo primigenius! Hiszen te úgy tudod a Schulchán Árucho könyv nélkül!” — mondja a regény főhőse a feltámasztott Lámekh pátriárkának (215), és egy önkritikával fölérő kitérőben megjegyzi: „hogy az ősemberek azon a nyelven nem beszéltek, hogy a szertartások későbbi dátumúak”, (233) — mégis sorra veszi, és regényének szövegébe illeszti a forrásművében talált héber kifejezéseket (vö. a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* közt az egyes kifejezésekhez fűzött jegyzeteket).

Nyomon követtük az *Egész az északi pólusig!* keletkezésének egyes szakaszait, összetevőit, forrásait. *Irodalom* c. fejezetünkben a gyér kritikai visszhanggal és irodalmi utóéletként Bródy Sándor ifjúsági átdolgozásával fogunk foglalkozni, de itt most megemlítünk még egy körülményt, amely a keletkezéstörténet egyenes folytatásának, a mű mintegy „személyes” utóéletének látszik. Ez Naháma alakjával kapcsolatos.

A feltámasztott ószövetségi ősléány, a pátriárka gyermeke — jól lehet e regényrészlet csekély terjedelmének megfelelően nem olyan árnyaltan, sokszínűen bemutatott személy, mint Jókai más, nevezetes nőalakjai, még futó jellemzésében is versenyre kel velük. Már kristályba zárt alakjának leírása, a felélesztés részletezett folyamata, az első csók — mindez előre vetíti ezt a jellemzését: „Naháma valóban csodálatos teremtés volt. Valami közéletlenség a ma született gyermek, a vadállat és a szemérmes szűz között. A gyanútlanág és féltékenység, a szelidség és makacsság keveréke. Minden indulat kezdetleges nála. Lehet belőle egész nőt s egész vadállatot csinálni. . .” (207). — Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy e fejezeteknek a viktoriánus korszakhoz képest erős erotikuma nem pusztán véletlen műve, amely nyomtalanul tűnik el. Pályája végén több hasonló érzéki szépségű gyermeklányt alkot majd a mester, pl. a *Rákóczy fia* Miriklóját. S lehet, hogy másukat a való életben is keresi ekkor.

Az Egész az északi pólusig! nem keltett akkora visszhangot, mint Jókainak több más, nevezetesebb regénye. A korabeli irodalmi közvélemény, úgy látszik, természetesnek vette, hogy Jókai valamilyen formában reagál egy olyan nagy port felverő, regényes körülmények közt lezajlott napi aktualitásra, mint amilyen a Tegetthoff-expedíció volt.

Mindjárt megjelenése után bírálta a művet a Fővárosi Lapok recenzense (1876. júl. 5., 151. sz., 709): „*Az Egész az északi pólusig* (regény két kötetben, ára 1 ft 80 kr) nem oly mű, mely szaporítná Jókai koszorúit. Egy a »Tegetthoff« hajón feledt ember beszéli el benne csodadolgait, egy csomó cifra képtelenséget a jég-, malachit- és kristálybarlangban, nagy medve- és cethalcsatákat, negyvenezer év óta kristályba falazott emberek föllevenítését, melyeket Jókai iránti tiszteletből hajlandóak volnánk paródiának tartani, ha a sok ásványtani, ősrাজi és történeti idézet, meg a phantasztikus hang pathosza nem bizonyítaná, hogy a koszorús regényíró itt komolyan tréfál. Ezt a genre-t azonban engedje egészen át Jules Verne-nek, a kinek a phantázián kívül az effélékhez alapos tudománya is van.”

Vernének az akkori magyar irodalomra gyakorolt hatásával foglalkozott s többek közt Jókainak *A jövő század regénye* és *az Egész az északi pólusig!* c. műveiről írt Fülöp Adorján *A Jules Verne-féle irány regény-irodalmunkban* c. tanulmányában, amely a Petőfi Társaság közlönyében, a Szana Tamás által szerkesztett Koszorú 1885. évi második kötetében folytatásokban látott napvilágot. *Az Egész az északi pólusig!* c. kisregényről itt (i. m. 31. sz. 491—92) egy általános irodalomesztétikai fejtegetés keretében olvassunk.

„... a regény kicsinyben maga az élet, de az élet valóság, legyen ilyen a regény is. A valóság alatt nem meztelenséget értek. Az író az élet hatása alól soha sem vonhatja ki magát; de józan ész vezetése mellett félszégeitől emancipálódhatnak. Ne a közönség ízlése, kapcsolása valamely műfaj iránt adjon irányt a költőnek, hanem a költő a közönségnek. Akkor sohasem fog az irodalomtörténész olyan kórokat jelezhetni, melyekben, mint Nisard [Désiré Nisard, 1806—1888, francia kritikus, a XVII. századi klasszicizmus rajongója] kifejezi magát: »On a mis les choses curieuses au-dessus des choses vraies«. Akkor lesz a regény lelket-szívet nemesítő olvasmány és nem egyszerűen mulattató, unalom űző. Akkor nem jön létre a Jules Verne-féle regény. De itt egy újabb bizonyága a beható regényelmélet hiányának. E műveket elvégre is kénytelenek vagyunk a regény-nem körébe felvenni, bármi némű helyet is mutassunk ki

számára; mert tudomány nem készíti az elméletet a költő számára, de túlcsapongástól megóvhatja. Az e fajta műveknek is van jogosultságok, mert léteznek, mint ahogy volt a lovag- s később a rabló-regényeknek. Az irodalomtörténész kénytelen számba venni, habár mint ferde irány képviselőit is. Szerencsés az író, ha a Verne-féle irányú regényben mind azt a bele nem illőt oly módon szövi meg, hogy azok a viszonyok, melyek közt hőse megfordul, humoros színben tűnjének fel. Ilyen többé-kevésbé, mert határozottan nem az, »Az otffeledett matróz« Jókainak »Egész az északi pólusig!« című elbeszélésében.

A mi ebben a műben a legérdekesebb, az a két első fejezet. Az első fejezetben előadja, hogyan jöttek rá a megmaradt kolbászról egy társuk eltűntére. A másodikban pedig az van elbeszélve, hogy egy vadlúd tollaira húzott hártypapírra írt titkos írást, miután ez bejárta a világ minden nyelvészeti akadémiáját, hogyan fejtette meg a »Hon« szerkesztőségében, ahova közszemlére tették volt ki, az irodaszolga, kisütvén, hogy tulajdonképp madárnyelven van írva s annyit jelent: »Galiba Péter jégalatti naplója«.

Már maga a két bevezető fejezet is eléggé mutatja, hogy nem akar komoly lenni. A további elbeszélés, Galiba sorsa az ébredés után és földalatti viszontagságai éppen nem összeillő folytatás és legkevésbé az a befejezés. Galiba végre nem menekül meg s a menekvésről lemondva, írja meg naplóját. Az írónak regénye minden, csak kissé jelentékeny személyéről is számolni kell. A sorsra bízni nem szabad; nem legalább oly értelemben, hogy bizonyos határon túl nem törődik vele. Az a mód, hogy a sorsra bízta, akkor mikor érdeklődésünket a legmagasabb fokra csigázta, s hogy elpusztuljon, mikor küzdései után megérdemelné hogy révbe jusson, az eseménynek, az egész műnek költőiségét semmisíti meg. Verne ilyent soha sem tesz. »Utazás a föld központja felé« című művében szintén fordul elő titkos írás, csakhogy az egyén ez által indíttatik terve kivételére. Bejárja a föld belseje egy részét, de végre is visszatér. Olyan furcsa helyzetekbe, mint Galiba, éppen nem jó. Nem támaszt fel vízözön előtti embereket, nem avatkozik felekezetek vallási dogmáiba, csipkedő megjegyzéseket legkevésbé sem tesz. Sőt oly nagy gonddal vezeti kutató személyét minden akadályon keresztül, annyira számot igyekszik adni mindennemű természeti tüneményről, hogy ha nem tudnók, hogy mindez tisztán a fantázia műve, szeretőnk valónak képzelni, elhinni. Ez nincs meg Jókainál.

Egy képet azonban nem hagyhatok említés nélkül, mert bár tisztán képzelet szüleménye, de élénkségénél fogva rendkívül lekötő. Ez »az újja születő föld« címet viselő fejezet. Aki az ily leírásokat szereti, az elmondhatja, hogy Jókai e kis rajzban remekel.

E műnek tartalmát bővebben nem ismertetem. Cselekvény, mint azt regényben megkívánnók, nincs; események, mellékszemélyek befolyással a hős sorsára, nincsenek. Mindezt elintézik a véletlen s illetőleg az író fantáziája"

Miként Fülöp Adorján a vernei hatás szempontjából, ugyanúgy 1904-ben Dr. Vajda Béla is egy sajátos szempontból foglalkozik a kisregénnyel. Könyvében (*Jókai és a zsidóság*. Losonc, 1904) többek közt Jókainak *Almodád* c. regéjét említi, amelyben a címszereplő, aki Noé unokája egy cseppkőbarlangban, mely ekkor még cseppfolyós állapotú, belefagy egy átlátszó kristályprizmába. Vajda idézi Jókait: „Még most is alszik. Ha fölébredne, ha összetörné kristálykoporsóját? Miket tudna nekünk beszélni?” Majd így folytatja Vajda: „A regének itt vége, de Jókait nem hagyja aludni a kíváncsiság, hogy ugyan mit álmodhat Almodád? Visszatér hát hozzá *Egész az északi polusig* című regényében. Karika [sic!] Peti magyar matróz, ki egy északsarki expedícióval útnak indult, elmarad társaitól, kik hazatérnek s tovább bolyongva, eljut az északi pólusig. Ott akad rá a kristályjegceek közé dermedt Lamakh ősapánkra, Ada és Cilla egykori boldogtalan férjére. Tovább kutatva megtalálja annak unokáját, Nahamát is. Szétrobbantja jégkoporsójukat s — azok ötezeréves álmukból fölébrednek. Karika Petinek nagyon megtetszik a leány és az öreg Lamekhtől ékes héber beszédben megkéri unokája kezét s »kedasz Mose v'israél« feleségül is veszi. Csakhogy költőnk nem elégszik ám meg a csodás képzelet által szült mesének ragyogó szépségével, ő még annak igaz voltáért is síkra száll. »Tudom — mondja —, hogy jönnek előbb a geologusok, chimikusok sta., majd az exegeták és talmudisták s megtámadják elbeszélésem igaz voltát, mert hát az őscember nem ezen a nyelven beszélt s hogy az esketési szertartások későbbi időkből keletkeztek. . . « Óh, dehogyan is támadják a szegény talmudisták ezért Jókait! Hálát adnak neki inkább, mert az elbeszélésnek részben szándékos, részben szándéktalan humorát csakis ők élvezhetik igazán. Ők, kik általában a legkevesebbet nevetnek. . .» (21—22.) Később, a kis könyv VI. fejezetében a cikkíró elemzi a Jókai által használt héber szavakat — megállapításait a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* megfelelő helyein közöljük.

Mintegy két évtizeddel később ugyanilyen szemszögből elemzi Jókai műveit Dr. Bernstein Béla (*Jókai és a zsidók*. Bp., 1925). Bernsteinnél ezt olvassuk Jókairól: „. . .mikor »Leánykerést özönvízelőtti módon« ír le (*Egész az északi polusig*. 110.) és ebben a zsidó menyegzői szertartás részleteit alkalmazza [. . .] akkor egész sereg héber műkifejezést használ, nagyrészt teljesen jól [. . .]. Ugyancsak e művében (152.), melyben csodálatos természettudományát csillogtatja, földtan,

ásvány-, állat- és növénytan titkait tárván fel, egész sereg héber növénynevet sorol fel kifogástalan értelmezéssel.” Amit Bernstein a Jókai által használt egyes héber szavakról megjegyvez, azt is a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* közt az egyes szavaknál közöljük.

Ugyancsak 1925-ben írta Gál János: „...A francia írók közül megemlíthetjük még Jules Verne-t, aki az *Egészen az északi pólusig* c. regényének megírására ösztönözte. Meg akarta Jókai mutatni, hogy ő is tud olyat is írni, mint a magasztalt és roppant népszerűségnek örvendő fantasztikus útirajz-regényíró”. (*Jókai élete és írói jelleme*. Berlin, 1925. 229.)

Hankiss János, aki Jókai művcinek francia vonatkozásaival foglalkozott (*Jókai et la France*. Revue de Littérature Comparée, 1926) és Verne magyar elemzője volt (*Jules Verne. A tudomány a szépirodalomban*. Bp. 1930.), említi tanulmányaiban ezt a „verne-i” Jókai-regényt; pl. a *Jókai et la France*-ban rámutat, hogy ezt a regényt általában Verne-paródiaként könyvelték el, holott Jókai voltaképpen hasonlóan járt, mint a *Don Quijote* szerzője: annyira megbarátkozott hőisével, hogy végül is a pártjára állt és ekkor már valóban verne-i eszközökkel fejlesztette felsőbbrendű lényé. „Jókai réunit aux qualités de Verne l'art irréprochable d'une forme correcte et brillante” — írja Hankiss, majd egybeveti Jókainak ezt a művét Verne néhány regényével, rámutat több közös motívumra.

„Mint kuriózumot említem meg, hogy Jókai *Egész az északi pólusig* című regényének új fordítása jelent meg a centenárium évében Leningrádon. Egyébként az orosz fordításokat is az jellemzi, hogy Jókainak nem éppen a legjobb művei” — írja Csekey István, aki a tartui egyetem magyar jogi professzora volt (*Északi íráások*. Bp., 1928. 99.).

Másféle utóélete is volt Jókai e művének. Hogy legalább címének emléke benne élt a köztudatban, ezt bizonyítja az a tény, hogy az *Alkotmány* c. lap 1896. március 6-i számában a Nansen-expedíció sorsáról érkezett híreket, illetve álhíreket ismertette s közleményének ezt a címet adta: *Egész az északi pólusig*.

Számottevő ténye a regény utóéletének az, hogy Bródy Sándor „a serdültebb ifjúság számára átalakította”, s ez az új verzió (*A medvék országában* címmel) azután ismételtelen megjelent. Miből állt ez az átalakítás? Kimaradtak az olyan percnyi életű, már a századfordulóra is idejüket múlt aktuális és lokális célzások, mint a keretül szolgáló előszó szerkesztőségi vonatkozásai, félretette Bródy a szerelmi motívumot: Naháma és apja eltűnt a szövegből. Nem kímélte a humorosnak szánt vagy humorosan érthető részleteket, és végül kimaradtak az új teremtésre vonatkozó fejezetek. Jókai sokrétűnek szánt, szét-

ágazó ismeretanyagot közvetítő, kedélyes humorral pergő történetéből olyan ridegen didaktikus olvasmány lett, amelybe csak Bábi mackó szerepeltetése visz derűt, változatosságot. Ki is használja ezt a tényezőt Mühlbeck Károly, a jeles rajzoló, a könyv illusztrátora: képein valósággal hemzseg a sok mackó.

Végül említsük meg, hogy a tudományos-fantasztikus irodalom (science-fiction, sci-fi) divata erre a regényre is ráterelte a figyelmet: a Magyar Írók Szövetségében működő tudományos-fantasztikus munkabizottság 1972. december 13—14-én tartott Jókai emlékülésén a jelen kötet sajtó alá rendezője elemezte ezt a kisregényt. (*Galiba Peti jég alatti naplója* SF. tájékoztató 22—28.) A satirikus elem kifejtéséből indult ki, így jutott el a tudományos fantasztikumnak a regényben található elemeihez, Jókai és Verne kapcsolatának elemzéséhez. A vita *A jövő század regénye* és az *Ahol a pénz nem isten* c. regényekre is kiterjedt, az *Egész az északi pólusig* c. regénnyel kapcsolatban a felszólaláshoz Nagy Miklós, Kuczka Péter és Szemző Piroska szólott hozzá. (L. *Science fiction tájékoztató. A Magyar Írók Szövetsége Tudományos-Fantasztikus Irodalmi Munkabizottságának kiadványa. 8. sz. 1972. dec. Jókai-emlékszám.*)

SZÖVEGVÁLTOZATOK

A Jókai kritikai kiadás elveinek figyelembevételével (l. a *Hétköznapok* 291—318. és *Az arany ember* I. k. 299—307. l.) jelen regény kiadásánál is az első könyvkiadás szövegét vettük irányadónak (a továbbiakban 1876-tal jelölve). Mellette mint szövegváltozatokat a sajtókiadást (jelle a továbbiakban: Ü) és az NK szövegét kísértük figyelemmel. Kézirati szöveg nem állt rendelkezésünkre, ilyet e regényhez fontosabb közgyűjteményeink nem őriznek.

E három kiadás összehasonlításából az tűnik ki, hogy az 1876. évi első kiadás és a megelőző sajtóközlés (Ü) érthetőleg sokkal közelebb áll egymáshoz, mint a mintegy 20 évvel fiatalabb NK. Ez a megállapítás nemcsak a helyesírási eltérésekre áll, hanem a variánsokra is. Ha ugyanis az itt közölt lényeges szövegváltozatokat vesszük alapul — közöttük igen csekély számmal akad néhány pusztán helyesírási eltérést feltüntetendő változat —, akkor azt találjuk, hogy az összes eseteknek 60%-a az 1876 és Ü kiadás egyezését mutatja az NK eltérő szövegével szemben.

A helyesírás szempontjából a három kiadás közül természetesen az NK áll legközelebb a mai nyelvszokáshoz, de bőven vannak példák arra is, amikor az 1876-os kiadás felel meg mai helyesírásunknak.

Ez egyébként is sokkal gondosabb, mint az Ű szövege, melyben legtöbb nemcsak a durva sajtóhiba, hanem az értelmet zavaró tévedés vagy torzítás is. A valódi szövegváltozatok tanulmányozása viszont az NK szövegének gondosabb készítésére vall. Akármennyire folyt be vagy nem folyt be Jókai maga e kiadás gondozásába, a benne talált variánsok az esetek többségében sikerültek, céltudatosak és megfelelnek a szerző feltételezhető írói szándékának. Mindenesetre a szövegnek nagy mértékben javára voltak. Ha nem a szerzőtől magától erednek ezek a módosítások, az, aki készítette őket, nemcsak kiváló szakember lehetett, hanem olyan eredményesen beleélte magát Jókai gondolatvilágába, mintha csak őtőle magától származnának a változtatások és kétségtelennek látszik, hogy Jókai jóváhagyta ezeket.

Kiadásunk alkalmazkodik az 1876. évi első kiadás szövegéhez, azt veszi alapul, de az NK-nak Jókai által végrehajtott, illetve legalábbis feltehetően jóváhagyott módosításaival. Mellőztük azonban az NK-ban végrehajtott s tisztán szerkesztői jellegű, a szerzői szándéktól nyilván független módosításokat, mint pl. a kiemelések (ritkítások) elhagyását, a -ból -bul és hasonló változatok egységesítését stb. A helyesírás szempontjából a már említett szabályozó elvek és az eddig megjelent kötetek gyakorlata alapján általában a hangalak megőrzésére törekedtünk, de mai formával váltottuk fel a régies, ma már szokatlan helyesírási alakokat mindazokban a szöveg lényegét nem érintő esetekben, amikor egyszerűen jelölési különbségről van szó. Így jártunk el a hosszú és rövid magánhangzók használatában, egyes szavakban a mássalhangzó megkettőzésében (pl. ahoz, aként, aláülyed, épen, fentart, köny, lövel, galy, viszér stb.), vagy éppen a Jókainál levő kettőzés megszüntetésében (britt, kevésbbé, lehellet, tuffa, vajjon stb.). Egységesen a mai szokás szerint írtuk a kettőztetett kétjegyű mássalhangzókat a különben is ingadozó régies használati mód helyett (öcscsét, hegygyel, kristálylyá, anynyira, föléleszzen féle alakokban, amelyek elvétele előfordulnak nem ragozott tőszóban is: aszszonyi, könynyü, hunnyászkodva stb.).

Egyes szavaknál is eltértünk a régebbi helyesírástól, mint: aként, akint, alugyatok, alunni, egyptomi, felyül, feljül, hejh, jóllét, keztyü, koppasztani, külömb, külömben, külömbség, legfelyül, lélekzet, lóggatva, mammuth, megszakgat, mértföld, mértföldnyi (nem egységes, találunk t nélküli alakokat is vegyesen), mingyárt, motring, teknőc, teknőnc, töltsér, vajjon, valjon, vésü, volcán (de akad vulkán alak is többször).

Az összetett szavak írásában végig a mai nyelvszokást követtük, az ilyen esetek száma igen nagy, felsorolásuktól eltekintünk. Ilyen esetek

pl.: hozzá szoktam, oda dörzsöl, rá ver, végig dörzsölőzik, vissza menekül.

Egyes esetekben elválasztottuk a régiesen egybeírt szavakat. Így pl. alantlevők, attulfogva, arcraborulva, árvaságrajutás, bámulatraméltó, bokornagságú, cethalbarlangja, csodaalakú stb.

Ide tartoznak az igeikötők mai használatunktól idegen egybeírása a segédigével. Pl. átakarna alakulni, behagyják magukat fogatni, elmertem követni, megakarta gyújtani, rálehetett hagynom stb. Ezeket is minden esetben különírtuk.

A tulajdonnevek írásában egységesítettük a mai helyesírásnak megfelelően a földrajzi neveket China, chaldaeiak, Egyiptom, grönlandi ocean, jeges tenger, Jegestenger, Mammuth-barlang, Páris esetében. A kiindulásul szolgáló Tegetthoff expedíció névadójának nevét legtöbbször hibásan, egy t-vel találjuk mindhárom kiadásban. Helyreállítottuk a helyes két t-s írást, ami egyébként itt-ott előfordul a három kiadásban is.

Az idegen szavak tekintetében a mai szabályoknak megfelelően írtuk a következőket: accord, ambulans, amphitheatrum, apathikus, arcticus, aristocraticus, asbest, asphalt, atmospherai, bassus, chalcidon, chemicus, chlor, chloroform, chronometer, coalitio, continens, cyclopi, daemon, epidermis, expeditio, fantastikus, geologia, grotesk, hallucinatioja, hydra, hydrochemiai, jargon, kataklyzma, kautsuk, labyrinth, loyaltás, magnesium, mágusz, metaphysicai, miasma, microscop, mutatio, mysterium, naphta, naphtha, nitroglycerin, observatorium, october, oconomus, operateur, operatio, organismus, orographus, pastilleokat, patiens, phantasticus, philologus, photographia, physicus, polyp, praedestinatio, psychiatriai, pyramid, quota, salamander, sanscrit, sceptikus, solid, speculál, speculatio, spiritus, stenographiázza, symbolistikus, symphonia, syrén, szerail, teleskopium, theologia, toilett, tropicus, universalis, vibratio, villanyinductiógép, vulcán (de: vulkán is előfordul).

A számos geológiai, állattani, növénytani, ásványtani, kémiai műszó írásában ragaszkodtunk (a fentebb felsorolt kevéstől eltekintve) a szerző írásmódjához, csak annyit változtattunk a mai nyelvszokásnak megfelelően, hogy egységesítve írtuk nagy kezdőbetűkkel az ásványok, őszállatok, növények, elemek stb. nevét.

Az 1876-ban található kötetbeosztást és fejezetszámozást, minthogy ez utóbbi csak az első kötetben történt meg, s a második kötetből hiányzik, következetlensége miatt mellőztük és helyette az NK következetes — számozás nélküli — beosztását követtük.

Lap: Sor:

- 103 : Cím ÉSZAKI-PÓLUSIG! (Ü; 1876; NK: ÉSZAKI POLUSIG!)
- MI LETT TOVÁBB A TEGETTHOFFAL? (Ü: MI LETT VOLNA TOVÁBB A TEGETTHOFFAL? NK: —)
- Regény egy a hajón hátramaradt matróz feljegyzései utdn (Ü: Regény. Egy a hajón hátramaradt matróz feljegyzései utdn. Jules Verne oktatásai szerint írta Kakas Márton. 1876: Regény. Egy a hajón hátramaradt matróz feljegyzései utdn. Irta Jókai Mór. NK: Irta Jókai Mór)
- 105 : Cím I. kötet Előszó (NK: Előszó)
- 1 Valamelyikén ama (Ü; 1876: Egyikén ama)
- 15 felolvasták (Ü; 1876: felolvassák)
- 16—17 rendesnél, amit sokan a hideg összehúzó hatásának tulajdonítottak (NK: rendesnél.)
- 106 : 1 E négy centiméter (Ü: négy meter)
- 107 : 15 bucanier (Ü: botcanier)
- 108 1 betű szerinti tartalma (1876: betűszerint tartalma)
- 4 ismeretes nemzet (1876: ismeretes nemzet)
- 12 kitalálhatlan (NK: kitalálhatalan)
- 13 mexikói és rio-janeirói (Ü: mexicói rio janeiroi; 1876: mexicoisrio janeiroi — sh. —)
- 23 nyelvtani osztályal (Ü; 1876: nyelvtani osztályban)
- 30 Gyulai (Ü; 1876: Gyulay)
- 109 : 3 Frecskai (Ü: Frecskay)
- 4 Beksics (Ü; 1876: Don Pedrő)
- 5 Szathmáry (NK: Szatmáry)
- 16 rejtéllyel (Ü: rejtekekkel)
- 22 fedeztük (Ü: fedeztünk)
- 23 ki a kezünkéből (NK: ki kezünkéből)
- 25 Üstökös hasábjain. (Ü: Üstökös hasábjain. (Folytatása nagyon érdekes lesz.) lábjegyzet [az Ü-ből hiányzik])
- 110 : 14 el még nagyon (NK: el nagyon)
- 21 ágyúablakon (Ü: ágyulyukon; 1876: ágyulőrésen)
- 30 kabinetjébe (Ü: 1876: kabinetébe)
- 111 8 szíjam (NK: szívjam)
- 12 ajtónyílásban kétrét hajolva. (Ü: ajtónyílásban. Kétrét hajolva.)
- 16 mondék (NK: mondám)
- 17 húsoddal (1876: husaddal)
- 112 : 1 kísérltettem meg (Ü; 1876: kísértettem meg)
- 18 nyírni (Ü: nyőni)

Lap: Sor:

- 112 : 22 elejbe (NK: elejébe)
28 dajkálta *ki* az erdőben (NK: dajkálta az erdőben)
- 113 : 5 fenn (Ü: fenne — sh.)
24—25 bocsátván elől (NK: bocsátván elő)
- 114 : 16 gyanusak voltak a téli (1876: gyanusok voltak a téli; NK: gyanusak a téli)
27 fogaival (Ü: fogával)
- 115 : 1 előránték (Ü: előrántok)
20 csak nem élhet levegőből (NK: csak nem élhet a levegőből)
24—25 a többi kilenc hónap alatt (Ü; 1876: a többi nyolcz hónap alatt)
28 ahol özvénvz előtti állatok (Ü; 1876: a hol az özvénvz előtti állatok)
- 116 : 4 az eltemetett húskincsek (1876: ez eltemetett huskincsek)
14—15 szánkóba, mint a kutyák (NK: szánkóba, mint kutyák)
- 117 : 14 a szánkámat (NK: az én szánkámat)
33 arra nekiiramodott (NK: azzal neki iramodott)
- 118 : 16 az ő körmeikkel (Ü; 1876: az ő körmeivel)
24 amik (Ü: mik)
33 hogyan ment be (Ü; 1876: hogy ment be)
- 119 : 18—19 horpadásokra ömlő tengerözön (Ü; 1876: horpadásokra ömlő tengerözön)
28 aztán (NK: azután)
- 120 : 11—12 ez a mi szárazföldünk (Ü: az a mi száraz földünk)
22 válllatom (NK: vállatom — sh. —)
25—26 Nincs is az orrukba (Ü; 1876: Nincs az orrukba)
- 121 : 21 hosszú hattýnyakkal (1876; NK: hosszú hattýnyaka)
29 keresztül (Ü: keresztől)
- 124 : 7 megfordítva áll, aminek az okára (NK: megfordítva; áll az okára)
- 125 : 3—4 beláthatlan (NK: beláthatatlan)
14 teknőncök (NK: teknőczök)
- 126 : 13—14 pézsmaszagú (NK: pézsmaszaga)
26 az nekem éppen elég lenne (Ü: az épen nekem elég lenne)
- 127 : 2 tompa lapja fele (NK: tompa fele lapja)
4 epiornis (Ü: epornis)
5 tyúktojás tartalma (NK: tyuktojás tartama)
32 lábának szárjai embercomb vastagságúak (Ü: lábának szárán embercomb vastagságúak)
- 128 : 4 de poularde (Ü; 1876; NK: de poulard)
- 129 : 30 éjsarki (NK: éjszaksarki)

Lap: Szr:

- 130 : 25 *együtt* énekelt (Ü: énekelt)
131 : 25—26 leugrott trónjáról (NK: leugrott a trónjáról)
132 : 4 azt a gép kötelei meg nem bírják (Ü; 1876: azt az a gép kötelei meg nem bírják)
134 : 19—20 meleget tartott ez örök jég közepett. — „*Hony soit, qui mal y pense!*” (1876, NK: meleget tartott ez örök jég közepett.)
135 : 1 két *mancsa* közé fogva (Ü; 1876: két *talpa* közé fogva)
8 aminek a természet rendje szerint (Ü: a minék természet rendi szerint; 1876: a minék a természet rendi szerint)
19 növeszti (Ü: neveszti)
136 : 12 homoródalmási (Ü: humoródalmási; 1876: humoród almási)
27 *vájva* (Ü: *vágva*)
6 ezt az egész darab (Ü; 1876: azt az egész darab)
8 *hév*méréseknek (NK: *hő*méréseknek)
9 *éjsarki* (NK: *éjszaksarki*)
22 *átmetszésében* (NK: *átmetszésben*)
138 : 9 csillagokként (Ü: csillagonként; 1876: csillagokként)
139 : 5 *Félig* (Ü: *Egész*)
24 *rézvitriolból* (Ü; 1876: *vitriolbul*)
140 : 6 „hegyi para” *Bergkorck.* (Ü: „hegyi para” *Berkorck.*; NK: „hegyi para”).
17 *csigamész* (Ü: *csigarész*)
31 *Bizonyára ott* (Ü: *S bizonyára ott*)
142 : 1 *teleszítja magát fénnyel, aztán* (Ü: *tele szítja magát fénnyel, s aztán*)
6—7 *tarisznyámat és felöltönyömet, melyeket* (Ü: *tarisznyámat és felöltönyömet, melyet*)
24 *sikerült kifeszíteni* (Ü: *sikerült kifeszítenem*)
143 : 14 *átvándolnom* (NK: *átvándolnom*)
145 : 22 *amik néhol* (1876: *a mig néhol*)
146 : 6 *s aztán nagyon sokáig elkoplalnak vele* (NK: *s aztán sokáig elkoplalnak vele*)
23 *Lógott* (Ü: *Lóggot*; 1876: *Lóggott*)
24 *éjszakot* (NK: *éjszaksarkot*)
irányába (NK: *irányában*)
147 : 22 *tarték* (Ü: *tartok*)
149 : 2 *kétszáz kilogramm* (Ü; 1876: *ötszáz kilogramm*)
150 : 22 *keresztültörték* (Ü: *keresztül törték*)
151 : 14 *ráznd* (1876, NK: *rázna*)

Lap: Sor:

- 152 : 6 befelé (Ü: lefelé)
153 30 föld alatt lakó csoda (Ü: földalatti lakó csoda)
154 2 Mosaesaurus (Ü: Mosaes saurus)
27 gyil (Ü: gyilk)
155 4 elzárja (NK: elzárta)
14 közül (1876, NK: közül)
26 kangsbergi (NK: kansbergi)
156 15 ebben (Ü; 1876: abban)
16 készleteim megújítása (Ü: készleteim megnyitása)
30 Visszatérett (Ü: Visszatérest; 1876: Visszatérést)
157 : 3 vitt alá (Ü: visz alá)
17 éjszarki (Ü: éjszaki; NK: északsarki)
30 órahosszat (Ü: órahosszat)
158 9 jeléül annak (Ü; 1876: jele annak)
17 feiül (Ü: felyül)
18 hívnak (Ü: híának)
19 Lauterau (Ü: Lautersov)
34 oldalaiában (Ü: oldalában)
159 : 15 láthatlan (1876, NK: láthatatlan)
160 : 12 primogenius (Ü: primogenitus)
17 láthatlan (1876, NK: láthatatlan)
18 az időjárás befolyása (Ü: az időjárás lefolyása)
25 a kristálytömeg közé (Ü; 1876: e kristálytömeg közé)
30 e barlangba (Ü; 1876: a barlangba)
33 belelépett (1876: belépett)
161 3 feloszthatlan (1876, NK: feloszthatatlan)
9 zsurlódás (NK: surlódás)
13—16 mely az emberi vér hőmérsékét *alig haladhatta fölül, s e hőmérsék* tízezer s tízezer év után, aeonok lefolyásával sem szállt a zérus fokon alul (1876, NK: mely az emberi vér hőmérsékét tízezer s tízezer év után aeonok lefolyásával sem szálltá a zérus fokon alul)
25 fedte apróbb (Ü: fedte egy apróbb)
28 kalapáccsal leverve (Ü: kalapáccsal beverve)
162 : 11 a magába zárt *idegen* testhez (Ü: a magába zárt *állati* testhez)
34 Egy halott bőre merev (Ü: Egy halott bőre *pedig* merev)
164 2—3 vagy én tanulnám *el* az ő nyelvüket (NK: vagy én tanulnám az ő nyelvüket)
7 eddig (Ü: addig)
9 ezelőtt (Ü: azelőtt)
14—15 a napok *végének* (NK: a napok *végével*)

Lap: Sor:

- 166 : 2—3 a tegnap és a holnap között (NK: a tegnap és holnap között)
21 csak a tojásait (Ü: csak tojásait)
23 fegyverrel is tudtak bánni (1876; NK: fegyverrel tudtak bánni)
- 167 : 32 leghihetlenebbnek (NK: leghihetlenebbnek)
- 168 : 12 Nem hiszem (Ü; 1876: Nem hittem)
29 egy-egy helyen (NK: egy helyen)
- 169 : 9—10 melyet egy sziklapárkányon félkörben körül lehetett járni (Ü: melyet egy sziklapárkányon félkörben lehetett járni)
- 170 : 33 magam raktam azokat (NK: magam raktak azokat — sh. —)
- 171 : 8—9 Szárazföldünk alatt még egy jégréteg van, s az alatt még a tenger. A jégréteg tartja a földet (NK: Szárazföldünk alatt még egy jégréteg tartja a földet)
20 csak ma nem (Ü: csak ma sem)
25 az egész évadot kitarja (Ü; 1876: az egész ivadot (*saison*) kitarja)
29 rosszabb az ízük az osztrigánál (Ü; 1876: rosszabb az izük az osztrigánál)
- 172 : 6 híják (NK: hívják)
21—22 elővesszük a tapogató hálónkat (NK: elővesszük tapogató hálónkat)
- 173 : 13 folyó fénnyé (Ü: folyadó fénnyné)
20 künn (Ü: kín)
28 anya (Ü: ornya — sh. —)
29 eloszlátólag (Ü: eloszlásólag — sh.)
30 princ (Ü, 1876: picí)
- 174 : 1—2 Bábinak, ki nagyot *ds*tozott (Ü: Bábinak, ki nagyott *ácsingó*zott)
3 kész lakoma (Ü: két lakoma)
10 kiüült konzerves edényemet (Ü: kövüilt conservées edényemet; 1876: kiüült conservées edényemet)
13 szigonyokbul (Ü: szigonyukbul)
14—15 Ezeket vagy puskából lövik ki (Ü: Ezek vagy puskából lövik ki)
15—16 és amely percben (Ü: *mint* a mely percben)
22—23 azt egy medve fölemészti (NK: az egy medve fölémészti)
24 fog e barlangban támasztani (Ü: fog itt támasztani)
28 mint mikor a gőzhajó katlanából (NK: mint mikor gőzhajó katlanából)

Lap: Sor:

- 175 : 21—22 ilyenkor hall- és látérzékei a víz alá vannak merülve
(Ü: ilyenkor *nem* hall és látérzékei a víz alá vannak merülve)
32 tölgyeihez (Ü: tölgyeihez; 1876: tölgyeihez)
- 176 : 16—17 egy vékony, belül üres kaucsukcső (NK: egy vékony kaucsukcső)
19 félignél *tovább* telt meg (Ü: félignél *odább* telt meg)
- 177 : 4 télire (Ü: télére)
8 Nem hiszem én azt; ha *igaz*, sem bánom (Ü; 1876: Nem hiszem én azt — ha *hiszem*, sem bánom)
23 a tenger és a tó (NK: a tenger és tó)
- 178 : 11 ez előjelét (NK: az előjelét)
23 bothead whale, balaena mysticetus (Ü: bozohead whale, balaena mysticetus)
34 *szintén* szereti (Ü: *szinte* szereti)
- 179 : 7 egy *kilogramm* (Ü: egy *font*)
27—28 *sugárokban* (NK: *sugarakban*)
- 180 : 5 az föl sem veszi (NK: ez föl sem veszi)
7 Veszélyben Izrael! (NK: Veszélyben *van* Izrael!)
21 *villóztak* (1876, NK: *villogtak*)
24 *szakadt félbe* (NK: *szakad meg*)
30 a cet-fark csapása (NK: a cet farkcsapása)
- 181 : 4 tud úszni, lebukni s megöli a tengeri oroszánt (Ü; 1876: tud úszni, lebukni s megölni a tengeri oroszánt)
5—7 Bábí csak arra vár, hogy... oda oldalogjon (Ü: Bábí csak arra vár, hogy... oda oldalogni)
14 *csontok* (Ü: *csattok*)
20 *hittem addig* (NK: *hittem eddig*)
- 182 : 1—3 Szemei... mint az embernek, hátaltesen látszottak felém pislogatni (Ü: Szemei... mint az embernek: hátaltesen látszott felém pislogatni)
5 *elaludt. (Vége az első kötetnek)* (NK: *elaludt.*)
- 183 : Cím *II. kötet* Utazás a cethalban (NK: Utazás a cethalban)
14 szalonnája erjedésbe megy át (Ü: szalonnája gerjedésbe megy át; 1876: szalonnája *terjedésbe* megy át)
- 184 : 7 Malpighi hálózata (Ü; 1876; NK: *malpigi hálózat*)
- 185 : 9—10 egy egész *kis* cápát (Ü; 1876: egy egész *czápát*)
17 *búni* (NK: *bujni*)
Ez a *második* gyomor (Ü: Ez a *negyedik* gyomor.)
23 Legkisebb [bekezdés nélkül] (Ü; 1876: Legkisebb [új bekezdésben])
- 186 : 4 köpölyű (Ü: *küppölyü*; 1876: *köppölyü*)

- Lap: Sor:
- 186 : 10 míg (Ü: még)
- 187 : 29 kiapadhatlanoknak (NK: kiapadhatatlanoknak)
- 188 : 6 choroidaea (Ü: choradaea)
- 190 : 21 éjsarki (NK: éjszaksarki)
 21—22 *ami messze semmi esetre nem lehet* (Ü: *s ez messze semmi esetre nem lehet*)
- 191 : 8—9 a nép és az uralkodó (NK: a nép és uralkodó)
 33 hirtelen egy élő hang (NK: hirtelen élő hang)
 34 Méhdöngés! (Ü; 1876: Egy méhdöngés!)
- 192 : 31 meg kellett volna éreznie (1876; NK: meg kellett volna érezni)
- 193 : 3 annak a világa (NK: annak világa)
 14 készített (NK: készítetett)
 20—21 Nem éreztem már azt a nehéz büzt (NK: Nem éreztem már a büzt)
 24 állanom (Ü: állnom)
 27 ott volt az a zegzugos (NK: ott volt a zegzugos)
 30 s a kék égfoszlány (Ü: s e kék égfoszlány; NK: s kék égfoszlány)
 34 képet fordít felénk, *alig változtatva rajta egy kis mutációval* (NK: képet fordít felénk)
- 194 : 19 elpárolog (Ü; 1876: elpárolg)
- 195 : 12 a láng-e vagy a jég (Ü: a láng-e, vagy a lég?)
- 196 : 1 a magam hajszálnak (Ü; 1876: a magam hajaszálnak)
 3—4 *hogyan az tíz négyszögmérföldnyi* (NK: *hogyan a tíz négyszög mértföldnyi*)
- 197 : 2 még előbb (Ü: még előbb)
 4 olyan puha (Ü: az olyan puha)
- 199 : 4 a tűz világánál (NK: a tűzvilágnál)
 5 kék, zöld, piros, rózsaszín (Ü: kék, zöld, rózsaszín)
 7 vésűvel (NK: vésővel)
 30 rettentő (NK: rettengő — sh. —)
 32 Mentől (Ü: Mentül)
 34 nehezült az a gondolat (1876: nehezült az gondolat)
- 200 : 5 eloltani a kanócot (Ü: eloltatni a kanócot)
 26 A döngő kristályok (Ü: A döngő kristályok)
 28 felzendülő hang (Ü: felrendülő hang)
 31 csattanások és döngések (Ü: csattanások és döngések)
- 201 : 23—24 csengő orgonasípjával (Ü: csengő orgonasípjával)
 31—32 kristályprizma, millió darabra hullott szikraesőként
 rúgva szét csengő morzsáit. (Ü: kristályprizma. Millió

Lap: Sor:

- 201 : 31—32 darabra hullott szét. Szikraesőként rugva szét csengő morzsáit. (NK: kristályprizma, millió darabra hullott, szikraesőként rugva szét csengő morzsáit. [Értelemváltoztató megváltozott központozás])
- 202 : 10 Lámekh (Ü: Lámakh)
12 Lámekhnak (Ü: Lámakhnak)
24 megholt (NK: meghalt)
- 204 : 7 a csodáig magasztosítá fel (Ü: a csodásig magasztosítá fel)
12—13 ez alvó lényhez (NK: az alvó lényhez)
- 205 : 25 vissza a földre egy lélek (Ü: vissza a földbe egy lélek)
- 206 : 1—2 borszeszt, melyben ámbra (Ü; 1876: borszeszt, miben ámbra)
2 tölteni szájába (NK: tölteni a szájába)
9 lehúnyta a szemeit (NK: lehúnyta szemeit)
25 egy mennyezetet csináltam (Ü: egy mennyezetet csináltam)
31 odabujt (Ü: odabukt)
32 állati meleg (NK: állatmeleg)
- 207 : 2 a szép Naháma (Ü: a szép Noháma)
9 az újszülött gyermekem (Ü: az én újszülött gyermekem)
- 208 : 18 vesekonzerv (Ü; 1876: veseconservée; NK: veseconservé)
- 209 : 17 ötven fokra Réaumur (Ü: ötven fokra Réaumur; NK: ötven fokra)
- 210 : 2—3 megmozdította egész barlangunkat (NK: megmozdította az egész barlangunkat)
7 meggyújtottam elébb Davy-lámpámat, hogy bizonyossá legyek (Ü: meggyújtottam elébb a Davy-lámpámat, azután megnézem a sodronyt, hogy bizonyossá legyek)
18 emberi alak (Ü: ember alak)
- 212 : 3 hízelkedő (NK: hízelgő)
33 elvettem tőle a szívs korbácsot (NK: elvettem tőle a korbácsot)
- 213 : 6—7 kimondám nagy ünnepélyesen a Chalizeh alkalmából ellesett végzetes jelszót (Ü: kimondám e szókat nagy ünnepélyesen a Chalizeh alkalmából ellesett végzetes jelszót)
20 Erwah! (Ü: Erwach)
24—25 szemébe néztem XIX-ik századbéli bátorsággal (NK: szemébe néztem a XIX-ik századbéli bátorsággal)
- 214 : 14 Eziránt (NK: Az iránt)
20 hetibb (Ü: hetib)

Lap: Sor:

- 215 : 2—3 csak kiadod magadat özönvíz előtti embernek (NK: csak ki adod magadat *akkor* özönvízelőtti embernek)
11—12 Sekukim (Ü: Sefukim)
28—29 az életre hozott emberemnek (NK: az életrehozott embernek)
33 vésüvel (NK: vésővel)
- 216 : 17 bádogedényemtől (Ü: bádog edényeimtől)
25 ünnepelt (Ü: innepelt)
33 Bizonyosan király lehetett (Ü: Bizonyosan lehetett)
- 217 : 3 Naháma (Ü: Noháma)
8—9 gombostűfejnyi apróságok (NK: gombostűfej apróságok)
27 ezt a tudós Thenard (Ü; 1876: azt tudós Thenard)
30 maréknyi (NK: maroknyi)
- 218 : 19 Naháma (Ü: Noháma)
- 219 : 8—19 a Pentateuch előtti időknek *leghitelesebb* története (NK: a pentateuch előtti időknek története)
- 220 : 5—8 az Úrhoz, *ami ugyan nem sikerült neki, minthogy hangja nem volt hozzá; azt még tán az özönvíz előtt elvesztette. A könnyű öltözet, amiben mind a két emberi alakot találtam, meggyőzőtt afelől, hogy ők még akkor* (Ü: . . .mind a két ember alakot. . . ; NK: az Úrhoz; ők még akkor)
11—12 éjszarki tájképet egyszerre meglátják (Ü: éjszarki tájképet egyszer meglátják; NK: éjszakszarki tájképet egyszerre meglátják)
18 „Sabbath”-ot (NK: „Sabbaoth”-ot)
33 hőmérsék (NK: hőmérsék)
- 221 : 23 hétméternyi (Ü: tíz meternyi)
- 222 : 33 nőnél (Ü: nőknél)
- 223 : 6 hőmérőt (NK: hőmérőt)
17—18 sziklaormokat (Ü: sziklamartokat)
27 egyesül (Ü: egyesült)
29 összezúzza (Ü: összezúzta)
32 a kristályok (NK: e kristályok)
- 225 : 6 pergamentáblámat (1876; NK: pergamentáblámat)
24 motringokat (NK: matringokat)
- 226 : 4 elaltatá (NK: eltalálta — sh. —)
8 fejemre téve kezét (1876; NK: fejemre tévé kezét)
- 227 : 28 leugrott (NK: leugrett — sh. —)
31—32 métermázsát (Ü: mázsát; 1876: kilogrammot)
- 228 : 24 robbanás (Ü: roppanás)

Lap: Sor:

- 229 : 5 pazzolan-tufa (Ü: pazzolan-tufa)
230 : 4 ezt az átkot (NK: azt az átkot)
23—24 letörölhetlen (1876; NK: letörölhetetlen)
231 : 11 ráveté (Ü: rátéve)
12 Nedunja (Ü: Nedurja; NK: Neddnja)
232 : 5 Herodes (Ü: Henodes)
6 Arais (NK: Orias)
10 cardamonum (NK: cardamomum)
28 földművelés (NK: földművelés)
233 : cím geneológia (NK: genealógia)
234 : 24 sokszorozzunk (Ü: sokszorozzuk)
235 : 12 akkor nagyot durran (NK: akkor durran)
20 rést törhettem (Ü: részt törhettem)
23 ösatya mellett (Ü: ősatya mellett)
236 : 29 sápadt zöldes fényű tányérjával (Ü; 1876: sápadt fehér fényű tányérjával)
237 : 10 olthatlanul (NK: olthatatlanul)
238 : 28 maradt (Ü: marad)
240 : 1 Odafeküdt a lábamhoz (1876; NK: Oda feküdt lábamhoz)
21 veszendőben (Ü; 1876: elveszettül)
241 : 27—28 mindenféle drága bundaneműekkel (NK: mindenféle bundaneműekkel)
242 : 5 marchand des modes (1876: marchand des modes)
6 tetejébe tunique-nek (Ü: tetejének tuniquenek)
11 baslik (Ü: bahslik; 1876; NK: bashlik)
20 Egy-egy roppanás (NK: Egy roppanás)
243 : 16 annyi vakmerőséget (Ü: ennyi vakmerőséget)
26—27 feltartóztathatlan (NK: feltartóztathatatlan)
244 : 8 ami vizet fogunk (Ü; 1876: ami vizet iszunk)
18 nyugati (NK: nyugoti)
245 : 13—14 Szerencsésen megfeneklettünk. A hajó... tökéletesen befúrta magát (Ü; 1876: Szerencsésen megfeneklettünk. A hajó... szerencsésen befúrta magát)
14 Én meg (NK: Én még)
23 lehívtam Bábit (NK: lehívtam a Bábit is)
246 : 4 a kettő között (Ü; 1876: a kettő közül)
18 a serlegekben (NK: a serlegben)
247 : 1 Mikor meg (NK: Mikor még)
17 éjszark (NK: éjszaksark)
21—22 mire valók azok a szárnyas szálfdák, mire valók azok a nagy vashengerek (NK: mire valók azok a nagy vashengerek)

Lap: Sor:

- 247 : 24 gerendákbul összerótt (NK: gerendából összerótt)
26 magát lássa (Ü: magát látja)
- 248 : 20 több kenyér nem terem (Ü: több kenyér meg nem terem)
30 füstje (Ü: füste)
- 249 : 20 puskapor (Ü: puspor — sh.)
- 250 : 9 orra (Ü: ára; 1876: órra)
25 sajtászerű (Ü: sajtákező)
- 27 éjsarki (NK: éjszaksarki)
- 251 7 éjsarkhoz (NK: éjszaksarkhoz)
16 bogáncs (Ü: bogács)
22 azteket (Ü: esztek)
- 252 : 7 elhalt s addig (NK: elhalt, addig)
15 az öregtől tanultam (Ü; 1876: az öregtől eltanultam)
- 253 : 10 erőttette (NK: erőltette)
11—12 hegylábáig (NK: hegylábig)
- 254 : 8 festanyag (NK: festőanyag)
9 telemertem (Ü: telemértem)
14 láthatlan (NK: láthatatlan)
17 elefántormányok (NK: elefántormányok)
21 fogókarokkal (NK: forgó karokkal)
egy csepp vízben (NK: egy pohár vízben)
- 255 : 12 megfoghatlanok (NK: megfoghatatlanok)
megszámlálhatlanok (NK: megszámlálhatatlanok)
19 habarcok (Ü: haborcok)
32 a széthasított darabokbul. . . göngyölődik össze (Ü: a szét-
hasított darabokkal göngyölődik össze)
- 256 : 1 két állat lesz ismét (NK: két állat lesz belőle)
18 a naisok miriádjait (Ü: a mások miriádjait)
19 s még ők maguk (Ü: s még ők maguk)
- 257 : 12 pudva (Ü: pondva)
16 búzös penészfajok (Ü: bűnös penész fajok)
- 258 : 14 gyümölcskifejlésig (Ü: gyümölcskifejléseig)
28—29 sérthetlenné (NK: sérthetlenné)
- 259 : 19 kiölték a polipokat (Ü: kiölték a polypokat)
21 ennek lehullottak (Ü; 1876: annak lehullottak)
- 260 : 7—8 bábhüvelyektől (Ü: bábhüvelyektől)
16 kocsonyaként (Ü: kocsonyakint)
18 rohadt nedvű (Ü; 1876: rohanemű)
20 cipőcímek (Ü: csipőcímek)
- 261 5 amik közül (Ü; 1876: amik körül)
13 articulariák (Ü: articulariák)

Lap: Sor:

- 261 : 31—32 mesés egyedüllétben.
Minden nap
(NK: mesés egyedüllétben. A syrén minden nap)
- 262 : 8 az éj és nap (Ü: az ég és nap)
18 pöffedező (Ü: püffedező)
22 szárjai (NK: szálai)
30 lesimitá *arcomról* (Ü: lesimitá *azonnal*)
- 263 : 5 Triton Gygas (Ü: Frison Gygas; 1876: Triston Gygas)
21 rám (Ü: reám)
- 264 : 4—5 s megkapva egy kezével (Ü; 1876: s *azzal* megkapva egy kezével)
10 utban álló patakban (Ü: az útban ál patakban — sh. —) megfűrösztött (NK: megfűrösztött)
30 éjsarki (NK: *északsarki*)
- 265 : 20 éjsark (NK: *északsark*)
- 266 : 4 rózsaszínű (Ü: *viaszszinü*)
13 éjsarki (NK: *északsarki*)
15 lopvanósző (Ü; 1876: *lopvanövő*)
16 „*uredo nivalisnak*” *hórozsa*. Hanem (Ü: „*uredo vivalisnak*”. Hanem)
20 rozanilin (Ü: *roganilin*)
21 fukszin (Ü: *fucherin*)
29 üzenetet (Ü: *izenetet*)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

Jules Verne több művével rokon motívumok bőven akadnak az *Egész az északi pólusig!* c. regényben, minthogy azonban ezek a francia művek Jókai regényének megírása előtt jelentek meg, s kétséget kizáróan olvasói élményként közvetlenül hatottak Jókaira — helyenként éppenséggel persziflázusra készítették (mint a hírlapi közlés címében maga is utalt rá) — e sajátos kapcsolatot inkább a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetben elemeztük, egyes konkrét összefüggésekre pedig az alábbiakban, az egyedi magyarázatok között utalunk. A természet erőivel szemben magára maradt és a saját erejéből önmagának életlehetőséget teremtő fiatalember motívuma pedig Defoe *The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner* (1719) c. regénye óta, mely németül már 1720-ban, magyarul pedig 1844-ben jelent meg, világszerte annyi regényben és elbeszélésben szerepel, hogy ezeknek még csak részleges felsorolása is céltalan volna.

Az *Egész az északi pólusig!* c. regényben szereplő igen sokréttű ismeretanyagból a nagyszámú földtani motívum és az északsarki meleg világ Jókainak *Fekete gyémántok* c. művében, két héber kifejezés pedig *Sírkőalbum. Kathlanneth* (HhM 7. k. 119—246.) c. kisregényében szerepel. Bábi, a főhöst segítő, szelíd és okos medve hasonló a *Szegény gazdagok* Ursujához, amely Mariorát védi a havasokban. A hosszú föld alatti bolyongás lényeges motívum *A három márványfej* több fejezetében (A Bludár, A Solom álma): ezekben a történelem előtti ember életének rajzát kapjuk (JKK 50. k.). Az Északi sark fölötti utazásról szól a *Két léghajós* c., merész képzelettel készült elbeszélés a hetvenes évek elejéről (NK L.). Az *Almodád* c. elbeszélés azt mutatja be, hogyan fagy bele a kristályba az ősléány (l. az *Irodalom* c. fejezetben. 538.).

Lap: Sor:

- 103 : Cím *Tegetthoff* — Wilhelm Tegetthoff báró (1827—1871) osztrák tengernagy 1864. máj. 9-én Helgolandnál, 1866. júl. 20-án pedig Lissánál aratott nevezetes győzelmet; a róla elnevezett hajóval indult el az osztrák—magyar expedíció az Északi Sark felé (vö. a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetet)
- 105 : 1 *ama nevezetes banketteknek* — egy bécsi díszlakomáról, melyen dr. Kepes is felszólalt, A Hon 1874. szept. 26-án számolt be
4 *sub rosa* — „a rózsa alatt”; amit a római lakomákon a menyegyzetre festett rózsa alatt, tehát évés-ivás közben mondtak el, az bizalmas közlésnek számított; általános értelme: bizalmasan; az Üstökös szerkesztői üzenetei közt sűrűn szerepelt „szerkesztői subrosa”
6—7 *dalmáciai születésű magyar fiút* — vö. a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetet
- 10 *dr. Kepes hazánkfia* — dr. Kepes Gyula (1847—1924) a Tegetthoff hajóorvosa volt
- 12 *hajózáslótlartó* — „Flaggmann”, lobogóztiszt
- 107 : 9 *bucanier* — helyesen: boucanier; Amerikában így hívták a bölényvadászot
20 *kollódiumlapok* — nitrocellulóz-oldattal bevont, fényérzékeny lapok; a kollódiumnak a fényképezésben való felhasználását 1851-ben találta fel Archer és Fry
24—25 *napmikroszkóp* — napfény vagy más erős fényforrás által megvilágított tárgyat sokszoros nagyítással kivetítő készülék
- 108 : 9—10 *Ilyen hosszú szavakat csak Kelet-Indiában eresztenek* — e megállapításnak tárgyi alapja van: a szanszkritban egybeírtak több szót

Lap: Sor:

- 108 : 15 *Jeddo* — Tokió korábbi neve
- 16 *ladino* — a spanyol származású zsidók német beszéde (ma a svájci Graubünden kantonban beszélt rétoromán nyelv egyik nyelvjárását nevezik így)
- 17 *bisbariba* — valószínűleg a Kelet-Szudánban élő bedzsa nép bisarin törzsének a szemita családba tartozó nyelvét vagy a Dahomeyban élő bariba népnek az eve családba tartozó nyelvét akarta említeni Jókai
- 18 *Helsingfjörd* — nyilván Helsingfors (Helsinki svéd neve) helyett
- 19—20 *a budapesti magyar tudóstársasághoz. . . a nyelvtani osztálylyal. . . a mi kezünkbe* — Jókai 1861 óta volt a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja
- 24 *a „Hon” szerkesztőségében* — Jókai 1863-ban alapította meg nagy politikai lapját, a Hont
- 25—26 *univerzális karaván-szerdja* — tréfás utalás arra, hogy a szerkesztőségben a legkülönbözőbb témák feldolgozói működtek
- 27 *Igazmondó* — Jókai 1867-től 1879-ig megjelenő politikai és szépirodalmi hetilapja volt
Üstökös — heti élclap volt, 1858-ban indította meg Jókai mint Nagy Tükör (1856—58) c. lapjának folytatását, 1882-ig ő volt — végül csak névlegesen — a főszerkesztője, itt jelent meg az *Egész az északi pólusig!* is
- 27—28 *Bolond Miska* — heti élclap, 1860-tól 1875-ig jelent meg, Tóth Kálmán, majd Bartók Lajos szerkesztésében
- 29 *Figyelő* — irodalmi és művészeti hetilap, 1871-től 1876-ig Szana Tamás, majd Ábrányi Emil szerkesztésében
Vadnay Károly (1832—1902) — író, 1867-től 1892-ig a Fővárosi Lapok c. szépirodalmi napilap szerkesztője, Jókai tisztelője, bizalmasabb ismerőse
Gyulai Pál (1826—1909) — 1873-tól volt a Budapesti Szemle c. irodalmi és tudományos havi folyóirat szerkesztője
- 31 *Magyar Polgár* — Kolozsvárott 1868-tól 1886-ig jelent meg, Papp Miklós 1880-ig szerkesztette, Jókai 1876-os torockói útjáról ez az újság számolt be a leggondosabban (vö. *Egy az isten.* JKK 69. k. 301.)
Egyesy Géza (1844—1924) — újságíró, 1867-től az országgyűlési gyorsíró-iroda tagja és a Hon munkatársa
Vasárnapi Ujság — vegyes tartalmú, népszerű, illusztrált hetilap 1854-től 1921-ig jelent meg. 1867-től 1905-ig Nagy

Lap: Sor:

- 108 : 31 Miklós szerkesztette, aki mindenkor az író hívei közé tartozott
- 32 *szenografidzza* — gyorsírással jegyzi
- 109 : 1 *Hegedűs Sándor* (1847—1906) — politikus és újságíró, Jókai unokahúgának, Jókay Jolánnak férje, 1868-tól a Hon munkatársa volt
- Szathmáry György* (1845—1898) — író, politikus, akadémikus, 1869-től a Hon munkatársa volt
- Törs Kálmán* (1843—1892) — író, újságíró, országgyűlési képviselő, 1868-tól 1876-ig a Hon és az Ústökös, valamint a Jókai-féle Életképek (1876—77) munkatársa volt
- 2 *György Aladár* (1844—1906) — író, újságíró, politikus, a marxizmus egyik első magyarországi ismertetője, 1871-ben lett a Hon munkatársa
- Bakcsi Ferenc* (1846—?) — Háromszéki születésű országgyűlési képviselő, író, 1867-től 1878-ig Jókai Igazmondó c. lapjának munkatársa, egy ideig tényleges szerkesztője
- Moldován Gergely* (1845—1930) — a kolozsvári egyetemen 1886-tól a román nyelv és irodalom tanára; nyelvész, irodalomtörténész, műfordító; írásai Jókai Igazmondó-jában is megjelentek, Jókaitól is fordított románra
- 3 *Mudrony Soma* (1841—1897) — író, politikus, a Hon közgazdasági rovatvezetője volt
- Frecskay János* (1841—1919) — író, újságíró, 1866-tól a Hon munkatársa, majd segédszerkesztője volt
- 4 *Beksis Gusztáv* (1847—1906) — író, újságíró, országgyűlési képviselő, történész, spanyol klasszikusok fordítója; az Ű és az első kötetkiadás szövegében *Don Pedrő* áll, ez Bartók Lajos (1851—1902) írói álneve, aki az Ű, utóbb a Bolond Miska belső munkatársa volt
- Visy Imre* (1852—1889) — újságíró, országgyűlési képviselő
- Erődy* — Erődi (Harrach) Béla (1846—1936) nyelvész, író, ismertek arab és perzsa műfordításai
- 5 *Szathmáry Károly* (1831—1891) — korának termékeny regényírója, Jókai utánzójaként ismerik, 1870-ben a Hon munkatársa lett
- Jakab Elek* (1820—1889) — történész, akadémikus, levéltáros, régi kéziratok szakértője
- 10 „*A Sándor*” — szerkesztőségi altiszt volt; „magántitkári teendőket végzett mesterünknek [. . .] és figyelmeztette őt a bekövetkező lejáratokra [. . .]. A Sándor nemcsak a pénz-

Lap: Sor:

- 109 : 10 beli ügyekben volt Jókai bizalmasa, hanem a szfvbeliekbe is be volt avatva" (Erődi Harrach Béla: *Jókai és a Hon. Élet.* 1925. 64., vö.: *A lélekidomár.* JKK 51. k. 539.). Jókai műveiben gyakori, hogy titkos írásokat, melyeket a tudósok megfejteni képtelenek, játszi könnyedséggel fejt meg egy műveletlen kívülálló (pl. JKK *Kisregények* 3. k. 157., ahol az udvari bolond a titok megfejtője)
- 25 és 26 közt *A jegesmedvék Rareye* — John Solomon Rarey nevezetes műve *A lószelídítés legújabb módja* címmel 1858-ban magyarul is megjelent
- 110 : 29—30 *kemikáliák és naturáliák kabinete* — vegyszerek és természetrajzi gyűjtemény helyisége
- 111 9 *hangyhalvag* — hangyasav; itt: kloroform
- 21 *Ferenc József föld* — ma a Szovjetunióhoz tartozik, neve Zemlja Franca Joszifa; szigetcsoport az Északi-Jeges-tengerben, 1873-ban fedezte föl s nevezte el így az osztrák— magyar sarkkutató expedíció. A mellette elterülő tengerrészen hagyták el az expedíció résztvevői a Tegetthoffot
- 112 19—20 *Pester Lloyd* — német nyelvű, liberális budapesti napilap volt, a kormány szócsöve a kiegyezés után. 1854-től 1944-ig jelent meg
- 20—22 *einschürige* (helyesen: einschürige) *Bärenwolle: steigend; Bärenfett: starke Nachfrage; — Bärenhäute: in ministeriellen Bureaus sehr gesucht* — egyynyíratú [évenként egyszer nyírt: a gyapjú egyik minőségi jelzése] medvegyapjú: [árfolyama] emelkedő; medvezsír: erős kereslet; medvebőr: minisztériumi hivatalokban nagyon keresik! A német szövegben többrétű a humor: a Pester Lloyd egyik legolvasottabb rovata volt a tőzsdei jelentés, Jókai ennek a kifejezéseit — a német népirodalom s ennek nyomán több szépirodalmi mű alakja: hűtlenséggel vádoltatván, férje Siegfried elűzte, s Genovéva az erdőben nevelte kisiát
- 28—29 *Genovévának a fiát, pedig princ volt, egy szarvas dajkálta ki az erdőben* — Genovéva brabanti hercegnő (VIII. sz.) a német népirodalom s ennek nyomán több szépirodalmi mű alakja: hűtlenséggel vádoltatván, férje Siegfried elűzte, s Genovéva az erdőben nevelte kisiát
- 29—30 *Ugolinót, mikor éhhalálra volt ítélve, alattomban a menyecske lednya táplálta tejével, le is festette azt Rafael* — Ugolino della Gherardesca olasz gróf mint Pisa városkapitánya ghibellin

Lap: Sor:

- 112 : 29 — 30 ellenfeleinek fogságába esett s ezek gyermekeivel együtt börtönbe zárták és mindnyájukat halálra éheztettek; Dante a pokolba helyezi Ugolinót, mert megette négy kisfia holttestét (Pokol, 33. l.—90.), Rafael ilyen tárgyú művét a források nem említik, Ugolino témáját Reynolds, Sabatelli, Benvenuti, Stradams, Norblin, Delabarde és Boulanger festőművészek örökítették meg
- 113 : 17—18 *rózsaszínű tengeri kutya* — a „tengeri kutya” a fóka német nevének (Seehund) tükörfordítása
- 21 *si fueris Romae, romano vivito more* — ha Rómában leszel, élj római módra; Szt. Ambrus (337—397) mondása, a Szt. Ágostonhoz intézett intelmekből, Jeremy Taylor (1613—1667) idézi
- 115 : 30—31 *a szentpétervári természettani múzeum nagy mammut csontváza* — Jókai említi a Gróf Benyovszky Móric életrajza c. művében is (JKK 52. k. 393 : 28—394 : 6)
- 116 : 30 *repetitionstheodolit* — a teodolit (geodéziai mérésekre szolgáló műszer) olyan változata, amely többszöri beállítás után mindössze két leolvasással egy vízszintes szög többszörösét méri
- 32 *teleszkópium* — teleszkóp
- 117 : 5—6 *planum inclinatum* — ferde sík lap
- pirutsád* — talán a jégtáncból ismert *pirouette* vagy a német *rutschen* (csúszni) szóból ered
- 16 *serenissime* — a szerző következetesen él a királyokra és a parlamenti életre vonatkozó korabeli kifejezésekkel, de időnként saját politikai helyzetét is kifigurázza (kiegyezés stb.)
- 118 9 *angol mérföld* — 1524 méter
- 10 *Zichy előfok* — a Zichy-sziget a Ferenc József-föld sziget-csoportjának egyik északnyugati része
- 119 : 1 *pliocén* — Jókai meghatározása szerint: „Az ifjabb teremtés korszakának nevezik azt — „pliocén”.” (*Fekete gyémántok*. JKK 20. k. 8.)
- 3—4 *a puzzuolai Jupiter Serapis temploma* — a nápolyi öbölben fekvő Pozzuoli városnál állt az időszámításunk utáni első században vásárcsarnoknak épült, majd Serapis istennek, a görög Hádesz egyiptomi megfelelőjének tiszteletét szolgáló épület; ennek 1750-ben történt kiásatásakor három olyan oszlopa került elő, amely a földtől 3—4 méter magasságban beléjük fúródott kagylók nyomát őrizte; ezt a jelenséget azzal magyarázták, hogy a valamikor víz alá süllyedt oszlo-

Lap: Sor:

- 119 : 3—4 pok az 1538. évi kataklizma idején ismét a tenger szintje fölé emelkedtek; Jókai említi *A csigák regényében* is (NK 50. k. 135.)
- 6 *modiola* — jura-képződményekben előforduló csigafajta (l. Oken I. 685.)
- pholas* — kagylófajta (l. Oken V. 285—86, 289) világító fűrőkagyló (*pholas dactylus*); *A csigák regényében* (i. m. 101 : 9—12) is szerepel
- 7 *lithophag* — „köevő”, az Adriai tengerben élő sziklafúró kagyló
- 33 *pondus specificum* — fajsúly
- 120 : 7 *Golf-stream* — a Golf-áramlás valóban a Florida-szorosból kierre fordul északkelet felé
- 20 *hengerbucka* — lejtőn hátrafelé vetett bukfenc
- 28 *Drummond-féle kőnyilámpás* — kőny = hidrogén; a Drummond-féle gázlámpást 1826-ban találták fel: mész- vagy magnéziumhengernek hidrogénlánggal történő izzításával világít
- 121 2—3 *magasabb Szent Péter templomnál* — a római Szent Péter templom középső hajójának belső magassága 46 m, az épület magassága a földtől a kereszt csúcsáig 132,5 m
- 5—6 *Fantasztikus torzalakú jégtömegek* — az itt következő leírás forrása: Oken I. 616.
- 17 *ivarfehér* — ivor: elefántcsont; nyilván örökletes sajtóhibáról van szó
- 21—23 . . . *egy húsz öles plesiosaurus, egy páncélos krokodil, hosszú hattyúnyakkal, százfogú állkapcával, gyűrűs farkkal* — „Le plesiosaurus, serpent à tronc cylindrique, à queue courte, a les pattes disposées en forme de rame. Son corps est entièrement revêtu d'une carapace et son cou, flexible comme celui du cygne, se dresse à trente pieds au-dessus des flots” (Verne: *Voyage au centre de la terre*, XXXIII.); Jókai leírásának forrásául kisebb részben a francia szöveg („hattyúnyakkal” — „son cou. . . comme celui du cygne”) nagyobb részben annak rajzos illusztrációja (Riou műve) szolgált; az állat hattyúnyakát Oken is említi — „Schwanenhals” — (VI. 631., I. 685.), a krokodil-hasonlat is szerepel, de Oken az állat fogainak állását hasonlítja a krokodiléhoz
- 123 9—10 *Az igazgatótandcsot kielégítve, az osztalékot otthagytam a részvényeseknek* — a részvénytársaságok működési szokásainak persziflázsa

Lap: Sor:

- 123 : 23 *kaszabörtön* — kivégzési mód: egy üreg falából és fenekéről kaszapengék meredeznek, amelyek a felülről belökött embert összevissza vágják
- 124 : 21 *Papin-féle párdában főző katlan* — Denis Papin (1647—1710) által feltalált főzőkészülék: légmentesen zárható, gőzhevítésű vasedény (vö. a mai Kukta fazék)
- 34 *Valóban húsbanya* — a következő leírás magvát vö. Oken I. 619—20.
- 125 : 19 *dinotherium* — a harmadidőszak közepének nagy ormányos állata (vö. Oken I. 654., VII. 1115.)
- anoploterium* — a harmadidőszak hasított patájú állata, a kérődzők elődje (vö. Oken I. 653., VII. 1146.)
- 23 *Bikford-gyutacs* — szikra, láng vagy izzó test által meggyújtandó, robbanóanyagok felrobbantására szolgáló kánóc
- 28—29 *pterodactylus* — kihalt állatfajta, repülő hüllő (Oken I. 695., VI. 653., VII. 653.)
- 126 : 26 *dinornis* — kihalt madárfaj, utóda a hatalmas méretű újzélandi moa
- 127 : 4 *párizsi múzeum* — a Jardin des Plantes-ben levő Musée d'Histoire Naturelle-nek őslénytani osztálya is van
- epiornis* — aepyornis, Madagaszkáron talált, pleisztocén kori óriási ősmadár
- 128 : 4 *chevalier de poularde* — szó szerint „jérce-lovag” — (egykorú anekdotikus kifejezésre utalhat)
- 7 *münster* — székesegyház
- 20 *a moszkvai Veliki Iván harang* — ilyen nevű harang nincs; a moszkvai Kremlben van az Ivan Velikij (Nagy Iván) harangtorony, huszonegy haranggal — Jókai vagy ennek a XIX. században öntött 4000 pud súlyú nagyharangjára gondol, vagy a torony előtt álló 12 000 pud súlyúra, amely a világon a legnagyobb, ámde sohasem kongott, mert öntetése után két évvel, 1737-ben tűzvész folytán egy része még az öntögödörben kihatott. Csak 1836-ban emelték ki, két részben a gödörből, azóta áll a helyén, és a neve sem Ivan Velikij, hanem car-kolokol (harangcár).
- 21 *carillon* — harangjáték
- 33 *assa foetida* — *asa foetida* (Teufelsdrück = ördögzsar) a Ferulafélékhez tartozó néhány növény beszárított tejnedve, nevét undorító szagáról, csípős, keserű ízéről kapta (vö. Oken II. 115., III. 1819.)

Lap: Sor:

- 128 : 33—34 *arum-crinidum* — kontyvirág, az Aracaea családjába tartozó, kellemetlen szagú virág (vö. Oken III. 594.)
34 *haut goût* — étvágygerjesztő
- 129 : 3 *shakerquakker* — az amerikai quaker szektából 1747 körül kiágazott shaker szekta, mely vagyonközösségben, egy nő („az új Éva”) vezetése alatt élt, nevét (shaker = rázó, rázkódó) az istentiszteletéhez tartozó táncról kapta
4—5 *lichen izlandicum* — izlandi zuzmó (vö. Oken III. 259.)
17 *ursus peleus* — barlangi medve (helyesen: *ursus spelaeus*) a mai barna medvénél nagyobb őszállat (vö. Oken I. 641., 643.)
plantigrada — *plantigradus* = talponjáró; olyan állat, amelynek járaskor az egész talpa érinti a talajt
24 *cadaver* — holttest
- 31—32 *azt a palackot, melybe leveletem bedugaszoltam* — Jókai itt nyilván olvasmányainak (Verne művei, Alfred de Vigny „Bouteille à la mer” c. verse stb.) hatása alatt állt, ahol elég gyakori a palackposta motívuma, és megfeledezett arról, hogy az ő hőse nem palackban, hanem madárszárnnyon juttatja el üzenetét (l. jelen kötet 107 : 8—22, és 266 : 26—30)
- 132 : 12 *Bayard lovag* — Pierre du Terrail, seigneur de Bayard (1470—1524), a „félelem és gáncs nélküli lovag” sok nevezetes vitézi tette közül az utolsó az volt, hogy kétszáz spanyol ellen egymaga védte a Garigliano hídját
21 *Dugovics Titusz* — Hunyadi János vitéze 1456. júl. 21-én Nándorfehérvár (Belgrád) ostrománál elkapta a bástyára felhágó törököt és vele együtt vetette le magát a mélységbe; vö. Jókainál: *A magyar nemzet története* (JKK 67. k. 233.)
- 133 1—2 *ennél nagyobb fűrjek Mózes vándornépének sem hullottak le az égből a pusztában* — a bibliai történetben az Úr a tengeren túl felkapott fűrjeket szór alá a pusztában vándorló zsidók táplálékául (Mózes 4. könyve 11,31—32.)
4 *türkőztem* — gyürkőztem
20 *cervus primogenus* — ősszarvas
- 134 : 21—23 *minden rabnak az az ébren és álmában örökké visszatérő gondolatja* — a rabok szökése Jókai több művének vezértémája (*Rab Ráby* JKK 38. k. — *A két Trenk. Trenk Frigyes.* JKK 59. k.)
- 135 : 18 *jégoszlopca* — kis jégoszlop
21 *jégálhambra* — a mór uralkodók granadai palotája (épült

Lap: Sor:

- 135 21 1333—1391) az Alhambra; pompája tette híressé; Jókai ilyen jégpalotát ír le *Észak hondból* c. elbeszélés-kötetében (*A jégpalota*, NK 35. k. 351—53.)
- 32 *Davy-lámpa* — Sir Humphry Davy által 1815-ben feltalált biztonsági bányalámpa
- 136 : 12 *Homoródalmds* — Udvarhely megyei község (ma: Merești);
vö. még 251 : 25 jegyzet
- 30 *hegytej* — leírásának és elnevezésének (Bergmilch) forrása: Oken I. 234.
- 31 *tátvány* — tátongó mélység
- 33 *sziluri alakítás* — a szilur földtörténeti korszak, a paleozoikum-ban a kambrium után következett (vö. Oken I. 732)
- 137 : 24 *diorit* — mélységi kőzet, nagy gránittömegek szélén szokott előfordulni
- 27 *szád* — üreg nyílása
- 138 2—4 *egy oly roppant malachit sziklát, mely a hirhedt Nizsne Tagilszki malachit bánya hatszáz mázsás szörnyetegét háromszorosan felülmúlja* — „im Jahr 1835 hat man aus der Nodeijdnovi-Kupfergrube am Nischney-Tagil im nördlichen Ural eine Malachitmasse von 14 000 russischen Pfunden an den Tag gefördert” (Oken I. 386—87.); malachit szerepel *A kőszlű ember fia* c. műben (JKK 27. k. 33 : 1): „Egy egész roppant terem csupa tiszta malachitból! . . .”; Nyizsnyij Tagil nagy bányaváros az Urál-hegység keleti lejtőjén, a mai Szverdlovszk területen
- 7 *rézlazur* — azurit: sötétkék, kristályos ásvány (vö. Oken I. 388—89.)
- 9 *wismuth* — nemfémes elem, amely a természetben vörös árnyalatú ezüstfehér ásványként fordul elő
- kobaltvirág* — víztartalmú, arzénsavas kobalt ásvány; apró, tűalakú kristályainak színe az őszibarack virágára emlékeztet
- 14 *dendrit* — kőzetek fa vagy levél alakú bevonata (vö. Oken, I. 80.)
- 18 *a Lake Superiorndl a Cliffemineban talált óriás* — az amerikai Felső-tó vidékén, Michigan államban fordul elő a réz nagy mennyiségben (vö. még Oken I. 460.)
- 22 *szelénréz* — berzelin; dendritfelületű, ezüstfehér ásvány (vö. Oken I. 418.)
- 28 *Nikita Demidoff* — a tulai kovácsmester-családból származó Nyikita Gyemidov (valódi nevén Nyikita Gyemidovics Antufjev, 1656—1725) orosz puskaműves I. Péter cár rende-

Lap: Sor:

- 138 : 28 letére érctermelő üzemeket létesített az Urál-hegységben; ő és fia a Tagil folyó partján létesítette nagy jelentőségű üzemét (Nyizsnye-Tagilszkij Zavod), fia 1726-ban kapott nemességet, s a család Oroszország leggazdagabbjai közé emelkedett, bekerült az udvari arisztokrácia körébe, egyik ivadéka Napóleon unokahúgát vette nőül és hercegi rangot kapott
- 139 : 6 *kalcedon* — mikrokristályos kvarcváltozat, féldrágakő (vö. Oken I. 141.)
- 8 *achát* — a kalcedon szalagosan színezett változata (vö. Oken I. 145.)
- 24 *rézvítriol* — kékgálic, rézszulfát; vízben oldódó, kék, kristályos anyag, többek közt festésre használják (vö. Oken I. 304.)
- 26 *kénsavany* — kénsav
- 31 *agyagpala* — (vö. Oken I. 753.)
- 140 : 3 *a fonható kőselem, az amiant* — azbesztfajta (vö. Oken I. 269., III. 1666.)
- 5 *tremolit* — az amfibol-azbeszt egyik fajtája (vö. Oken I. 264.)
- 6 *hegyibőr* — az azbesztfajta német nevének (Bergleder) fordítása (l. Oken I. 268.)
- 8 *turzás* — kutatás
- 12 *fősz* — esetleg elírás „lősz” helyett; vagy „gipsz” jelentésben
- 14 *miliolita* — krétás mészsanyag (vö. Oken I. 66.)
- 15 *cerithium* — a harmadidőszakbeli rétegekben előforduló csigafajta; Jókai szívesen foglalkozott a csigákkal, könyvet is írt *A csigák regénye* címmel (NK 50. k. 94—200.) és ismeretes volt csigagyűjteménye; (vö. Oken V. 649.)
- 16 *turbó* — csigafajta (vö. Oken I. 685, V. 439); fajtáiról Jókai részletesen ír *A csigák regényében* (NK 50. k. 113—114.)
- 22 *weldi agyag* — Weald angol tájelnevezésről (Kent és Sussex grófságokban) elnevezett agyagszerű alakzat (vö. Oken I. 686—89.)
- 141 4 *a budapesti kőbányai víztartók ádsákor* — a kőbányai víztartókat 1869-ben létesítették (l. *Budapest enciklopédia* Bp. 1970. 1305)
- 10 *a pofámat ráspollyal borotválja* — a *Bálványosvárban* (JKK 43. k. 205) oroszlán nyálja ráspollnyelvével Opour Kevend lábát
- 13 *konstitúció* — itt: szervezet

Lap: Sor:

- 141 : 16 *széneny* — karbon
18 *dsatag* — fosszilis, megkövült
28 *reves* — korhad, taplós, foszforeszkáló
31—32 *fénymágnese* . . . *bolognai kavicsok* — ún. bolognai súlypátból és szénből keletkezett mészbárium, amely napfényhatás után sötétben rövid ideig foszforeszkál; egyik német neve „Lichtmagnet”, ennek szó szerinti fordítása a „fény-mágnes” (vö. Oken I. 274, V. 135.)
- 142 : 14 *karbunkulus* — vörös drágakő (gránát vagy rubin)
31 *eszkdba* — faanyag összeerősítésére szolgáló, lapos fejű szeg, illetve vaskapocs
- 144 : 18 *Georges Cuvier* (1769—1832) — francia zoológus és paleontológus, a paleontológia tudományának megalapítója; itt jelzett műve: *Le règne animal* (1817)
Lorenz Oken (1779—1851) — német természettudós; itt jelzett művét lásd a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetben
Georges-Louis Leclerc, Buffon grófja (1707—1788) — francia természettudós; itt jelzett művei: *Histoire naturelle* (1749) és *Les époques de la nature* (1789)
Schütz — Jókai valószínűleg Joseph Baptist Schütz osztrák tudósra gondolt, akinek *Allgemeine Erdkunde oder Beschreibung aller Lander der fünf Welttheile* c. 12 kötetes műve 1808-ban jelent meg
- 145 : 14 *Milyen hűséges a medve*: — *amlg négy lábú* — Jókai korában a „medve” szónak ez a jelentése is megvolt: „komor, moró-zus ember” (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2. k. Bp. 1970. 873.)
17 *dolerit* — középszemű bázisos magmás kőzet (vö. Oken I. 502., 523., 526.)
20 *vízirányos* — vízszintes
- 146 : 6—8 *egyszerre nagyon sokat tudnak enni, s aztán sokdíg elkoplanak vele* . . . *tevéi a jégsivatagnak* — vö. Oken VII. 1660.
29 *labrador jegecek* — kőzetalkotó plagioklász földpát (labradorit) kristályai (vö. Oken I. 193., 488., 499., 500., 502—3., 505., 785.)
- 147 : 11 *augit* — zöldes vagy fekete ásvány, kőzetek fontos elegyrésze (I. 256., 259., 497., 502—3., 505—6., 522.)
17 *térime* — térfogat
- 149 : 10 *toppancs* — itt: mancs
18 *csillámpala* — kvarcból és csillámból összetett palás kőzet
23 *turzó bányászok* — vö. 140 : 8 jegyzet

Lap: Sor:

149 : 24 *kovarc* — kvarc

151 33 *jaspis* — finom szemcsés kvarcváltozat, szebb példányaiból ékkő készül

153 : 20 *à la quadrupède* — négy lábú módra; a francia kifejezés azt a tréfás asszociációt kelti, mintha tánclépésről volna szó

154 : 1—2 *Jardin des Plantes* — az 1635-ben alapított párizsi botanikus kert és természetrajzi múzeum (vö. 127 : 4 jegyzet)
2 *mosasaurus* — mosasaurus, óriási méretű, a 25 métert is elérő őshüllő

2—3 *a tudós Hoffmann* — H. Hoffmann növény- és ásványgyűjtő a XVIII. században

3 *Maastricht* — hollandiai város a Maas folyónál, a belga határ közelében

5 *A maastrichti apátúr aztán pert indított* — a leírt történetet l. Oken I. 674.

27 *Egy huszonöt méter hosszúságú gyil. . .* — e leírás szinte szó szerinti fordítása Oken (VI. 628.) szövegének: „. . . die riesenmäßige Sumpfeidechse, welche eine Länge von 25 Fuß, in ihrem Rückgrath 130 Wirbel hat und einen hohen, flachen, nach Art eines verticalen Ruders gebildeten Schwanz besitzt” (megjegyezzük: a német szövegben méter helyett láb áll, amely a méternek mintegy harmadrésze csupán) *gyil* — krokodil

155 : 11 *chelonía* — a teknősök latin neve (vö. Oken VI. 509—11.)

13 *balán* — a kacslábú rákok egyik faja (vö. Oken V. 868.)

15 *iguanodon* — 10—18 méter magas növényevő őshüllő (vö. Oken VI. 628.)

20 *libella* — szitakötő-féle (vö. Oken I. 313.)

27 *a kangsbergi ezüsthordó csillámpala* — a csillámpala kőzetben levő sok ezüstös fényű csillám szabad szemmel is látható; elterjedt kőzet az Alpokban (Kangsberget l. Oken I. 773.)

28 *ruta* — sárga virágú, erős illatú félcserje

156 30 *körmeivel kötve kereket* — vagyis: körmeit ugyanarra a célra — fékezésre — használva, amiért a kocsik, szekerek kerekét láncsal szokás megakasztani

157 : 22 *légeny* — oxigén

158 : 18 . . . „*kristálypince*”. *Hasonlókat találtak Courtes-nél a Mont-Blanc alatt, aztán a Lauterau jéghegyei alatt és Natersnél Felső-Wallisban. . . Ez a madagascari kristálybarlanggal vetekedik* — szinte szó szerinti fordítás Oken szövegéből (I. 138): „. . . Crystallkeller. . . wie es 1784 bey dem Crystallkeller an den

Lap: Sor:

- 158 : 18 Courtes in der Montblanc-Kette der Fall war. . . Auf diese Weise wurden. . . im Hintergrunde des Lauteraargletschers Crystallkeller gefunden. . . Oberhalb Naters in Oberwallis wurden nach Ebel zwischen 1770 und 1780. . . Crystalle gewonnen. . . auf Madagaskar hat man Bergcrystalle unter ähnlichen Verhältnissen gefunden." Jókai a noteszében (JKK Följegyzések II. k. 96 : 10) itt Oken művének lapszámát is feltünteti
- 24 kovany — szilícium
- 159 6 sem sárga citrin, sem barna füsttopáz, sem fekete morion — Oken szövegének (I. 137.) majdnem szó szerinti fordítása: „Gelbgefärbte Stücke heissen Citrin, braune Rauchtopyaz, schwarze Morion.”
- 26—27 szentek szente — a hajdani jeruzsálemi templom legbelsőbb része, a frigláda helye volt
- 160 : 11 *protopithecus* — ősi emberszabású majom
- 11—12 *homo primogenius* — ősszületett ember; a neandervölgyi ember helytelen elnevezése
- 12 *homo diluvii testis* — ember, aki az özönvíz tanúja
- 161 : 15 *aeon* — hosszú korszak, a felmérhetetlenség érzékeltetője *anno 1-ben* — itt: a hajdani időszámítás első évében
- 31 *Matuzsálem* — bibliai személy (Énok fia, Lámek atyja, pátriárka, 969 évig élt) és a szokatlanul magas életkor jelképe; Jókai mindkét minőségére utal
- 162 2 *iridizált* — irizált: a finom repedésszerű felületű ásványok felszínének az a tulajdonsága, hogy a repedésekben megtört fény visszaverődve a szivárvány színeiben játszik
- 13 *epidot* — különféle színekben előforduló szilikát ásvány (vö. Oken I. 167.)
- 18 *realgár auripigment* — a realgár, mely sötétpiros vagy narancsvörös, áttetsző ásvány, a napfényen megsárgul és az auripigment nevű citromsárga vagy barnás ásvánnyá alakul át (vö. Oken I. 407., 449—450.)
- 164 : 28 *moa* — vö. 126 : 26 jegyzet
- 30 *latámi* — John Latham (1740—1837) angol természettudósról elnevezett, a papagájjal rokon madárfajta
- 167 : 34 *uti figura docet* — amint az ábra mutatja
- 168 : 10 *butyor* — batyu, motyó
- 169 : 24 *keserű víz* — keserűs és glaubersó tartalma folytán hashajtó hatású víz, a külföldön is ismert budai keserűvíz Kelenföldön, az Örmözön fakad (Ferenc József keserűvíz)

Lap: Sor:

- 169 : 34 *Gloria in excelsis!* — Dicsőség a magasságban! (bibliai idézet, Lukács 2,14)
- 171 : 23 *patella* — előlkopoltyús csigafajta, „tányércsiga” (vö. Oken V. 410, 503, 505.)
- 31 *ámbrá* — az ámbrás cet (*Physeter catodon*) belciből távozó mosusz szagú anyag, amely csomókban úszik az óceán felszínén, illatszert, gyógyszert és izgatószeret készítenek belőle; Jókai a noteszében (JKK Följegyzések II. k. 96 : 30, 33) itt Oken művének lapszámára hivatkozik
- 172 : 2 *cyprinodon* — pontyfajta
- 4 *Mammut-barlang* — az Egyesült Államokban, Kentucky államban a Green River mellett fekszik a 16 km hosszú és 10 km széles Mammoth Cave, a világ legnagyobb karszt-barlangja
- 7–8 *tele van a régi aztékok múmiáival* — az aztékok Mexikóban éltek, múmiáik nem kerülhettek Kentuckybe
- 21–22 *tapogatóháló* — háló, a ráakasztott ólom meríti a víz alá
- 173 6 *Polyphemus barlangja* — az óriás Polüphemosz, akinek barlangjából Odüsszeusz és társai csak csellel tudnak elmene-külni, Homérosz *Odüsszeiájának* kilencedik énekében szerepel
- 9 *viheder* — bányalég; „... emehhez egy régi tájszót kértem kölcsön” írja Jókai a *Fekete gyémántokban*, ahol részletesen ír a viheder sajátosságairól (JKK 20. k. 35.); vö. még: *Báldvnyosvár* (JKK 43. k. 38.)
- 30 *a vízből félig kiemelt farkán még ott aludt a kis princ* — „... ihr Junge... sie tragen es nicht bloß auf ihren Schwanz... sondern erheben sich auch oft, um es an die Luft zu bringen...” (Oken XIII. 1007.)
- 174 : 7 *utilizál* — kihasznál, hasznosít
- 8 *financier* — pénzügyi szakértő
- 19 *a legcsekélyebb seb megöli* — „... stirbt sie (die Balaena) bald, auch an einer leichten Wunde” (Oken XIII. 1045.)
- 175 18 *az anyacét kénytelen hátta feküdni a vízbe, s úgy nyújtani a tejét a fiának* — „... beym Saugen legt sich die Mutter auf der Wasserfläche auf den Rücken (doch ohne Zweifel so, daß sie, so wie das Junge während der Zeit die Naslöcher in der Luft hat” (Oken XIII. 1007.)
- 176 : 4–5 *Darwinndl van a geológiai tabellán* — feltehetően elírás vagy téves szedés: „genealógiai” (származástani) helyett
- 11 *extremitás* — végtag

Lap: Sor:

- 176 : 32 *tengeri oroszlány* — oroszlánfóka; a „tengeri oroszlán” a német „Seelöwe” szó szerinti fordítása
- 177 : 15 *Ez aztán az igazi honanya* — tréfás utalás arra, hogy az oroszgyűlési képviselőket honatyáknak szokás nevezni
- 30 *vámmázsa* — 50 kiló
- 31 *száz fok meleget (Fahrenheit szerint)* — kb. 38 fok Celsius
- 178 : 17 *ámbrá-cet* — vö. 171 : 31 jegyzet
- 23 *bothead whale (balaena mysticetus)* — a grönlandi bálna pontos latin elnevezése előtt az angol elnevezés nyilván elírás, mert helyesen „toothed whale”, vagyis fogas bálna (vö. Oken VII. 1014.)
- 26 *sperm-whale, physeter macrocephalus* — az ámbrás cet (vö. 171 : 31) angol és latin neve (catodon vagy macrocephalus) (Oken VII. 1010, 1049.)
- 31 *balaena-cet* — bálna
- 180 : 2 *cachelot* — cachalot; az ámbrás cet francia neve
- 7 *veszélyben van Izrael!* — bibliai utalás, próféta riadó szó
- 181 : 19 *spermaceti* — bálnaszőr kenőcs, szappan, gyertya, bőrápoló stb. készül belőle
- 183 : 16–17 *alattság* — hajókötel
- 25 *rumburgi vászon* — Rumburg (ma Rumburk) textiliparáról nevezetes észak-csehországi város
- 26 *indusium* — ez a szó, amely latinul fátylat jelent, ugyancsak szerepel Okennál, akitől Jókai a cetek harcának egy-egy motívumát átvette; ez a szó a páfrányokról szóló fejezetben olvasható: „Die Samenschalen. . . sind von dem sogenannten Schleyer (Indusium), einem dünnen, durchsichtigen Häutchen bedeckt” (II. 86.)
- chlamys* — egy darabból készült, a vállon vagy mellen összekapcsolt görög felsőköpeny
- 184 : 7 *Malpighi hálózata* — Marcello Malpighi (1628–1694) olasz anatómusról elnevezett, a bőr külső rétege (epidermis) alatt elterülő réteg
- 12 *hús-California* — utalás a californiai arany-lelőhelyekre, amelyek 1848 után egyszerre világhírvé, a gazdagság jelképévé lettek
- 185 : 1 *a „tojásdad nyílás”* — nyilván a főér bejárata
- 13 *nyolcvanöt fok (Fahrenheit)* — kb. 30 fok Celsius
- 186 : 4 *köpöly* — pohár alakú kis edény, a betegek testéből vért szíváltak vele
- 7 *hidra* — polip, szörny

Lap: Sor:

- 186 : 17 *a nagy halnak a mája nyitotta meg. . . a vak Tóbiás szemeit* — apokrif bibliai történet (Tóbiás könyve 11,13—14) szerint az ifjabb Tóbiás a hal epéjével gyógyította meg vak atyja szemét
- 20—21 *duodenum* — patkóbél, a vékonybél része
- 22 *arteria subclavis* — kulcscsont alatti verőér
- 27 *chilus* — tejszerű folyadék, amely emésztéskor a bélcsatorna nyirokereibe kerül
- 29 *ámbra* — l. 171 : 31 jegyzet
- 31 *uncia* — súlymérték, kb. 3 deka
- 187 5 *csörr* — csőr
- 13 *ebben bizony Jónás kényelmesen ellakhatott* — a bibliai történet (Jónás jövendölése 2, 1) szerint Jónás próféta három napot és három éjjelt töltött egy nagy hal gyomrában
- 188 5 *tunica sclerotica* — a szem ínhártyája
- 6 *choroidaea* — a szem érhártyája
- 18—19 *Kezdett nagyon úri szaga lenni* — feltehetően arra utal, hogy nagyúri asztaloknál kedvenc étel a bűdös sajt, a sokáig tárolt hús és még a szalonkából is
- 26 *quartel* — quarter; angol—amerikai űrmérték, kb. 290 liter
- 189 : 21 *con amore* — szeretettel, élvezettel
- 30—31 *tizenhat fok (Reaumur)* — húsz fok Celsius
- 190 : 10 *atyamester* — a céhben a legényekre felügyelő mester
- 20 *grönlandi óceán* — Grönlandi-tenger: a Grönland és a Spitzbergák közé eső tengerrész
- 20—21 *Parry felfedezett északsarki szabad tengeréről* — Sir William Edward Parry (1790—1855) brit sarkutazóról nevezték el az amerikai kontinens északi partjánál elterülő sarkvidéki szigetvilágot
- 24 *Ha ezek közül ki tudna törni, úsznék tovább* — Jules Verne *Les aventures du Capitaine Hatteras* c. regényének ez az alapvető problémája
- 191 2—4 *III. Napóleonnak, mikor egyedül, egy sas kíséretében elindult elfoglalni Franciaországot* — III. Napóleon, a későbbi francia császár (1808—1873) angliai száműzetéséből 1848. aug. 6-án szállt partra Franciaországban; hívei a napóleoni dicsőség jelképéül egy eleven sasmadarat hoztak magukkal a hajón
- 4—5 *Benyovszky Móricznak, mikor egyedül egy ágyúval el akarta foglalni Madagaszkár szigetét* — Benyovszky, Jókai kedves hőse, 1774. febr. 2-án indult el az akkor Isle de France nevet

Lap: Sor:

- 191 : 4—5 viselő Mauritius szigetről Madagaszkár elfoglalására (vö. JKK 53. k. 271—72.)
- 15 *Acheronta movebo!* — „Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo” (Vergilius: *Aeneis* VII. 312.) „Hogyha pedig nem lágyul a menny, Acherónt verem én fel!” (Lakatos István fordítása) Jókainál gyakran fordul elő; így a *Fráter Györgyben* Zápolya János állítólagos jelmondata (JKK 60. k. 306.); az *Egetlvő asszonyiszívben* (HhM 9. k. 1.) megfordítva: „Flectere si nequeo Acheronta, superos movebo”.
- 29 *bűzkő (stinkstein)* — olyan ásványok és kőzetek közös neve, amelyek bitument tartalmaznak, s ezért dörzsölésre jellegzetes szagot árasztanak
- 30 *itt kőszén, kőolaj van közel* — a bitumen szénhidrogén tartalmú, kőolajból szokták előállítani; a bűzkő a petróleum előhírnöke: Okennél, I. 234., 659., 719., 732., 757.
- 32 *böses Wetter* — Wetter, Grubenwetter = bányalég; böses Wetter = gonosz bányalég (vö. Oken I. 742.), ettől fél Berend Iván is (JKK 20. k. 35.)
- 192 : 18 *naftagáz* — „kőolaj-gáz”, földgáz, kőolajmezőkön feltörő szénhidrogénelegy
- 194 : 14 *dágvány* — ragadós sártömeg
- 23 *degetár* — kátrány-áradat (a deget szekérkenőcsnek használt kátrány)
- 195 : 13 *a magam kvótájával* — a „kvóta” szónak még az az időszertü jelentése is volt, hogy a kiegyezés után így nevezték a közös terhekből Magyarországra eső részt
- 196 : 18 *geodaemon* — a föld démona, szó van róla *A lőcsei fehér asszonyban* is (JKK 47. k. 133.)
- 197 : 3 *anachoreta* — remete
- 9 *tael* — kínai súlymérték és pénzegység
- 11 *a singaporei maharadzsa Huxley cethalász kapitányának ötszáz lak-rupiát fizettetett ki* — lak-rupia = 100 000 rupia
- 198 : 32 *halyotis* — haliotis, fülcsiga, a keresztezettidegű (előlkopolytús) alosztályba tartozó csigafajta; Jókai *A csigák regényében* azt írja róla, hogy hasfájást okoz (NK 50. k. 143.) és így írja le: „... szivárványos kelyhe arannyal áttörve, vagy rózsa-piros háta ezüsttel hímezve, vagy ezüst pajzsa fekete csíkokkal sávolyozva” (uo. 95 : 26—29); Okennél: V. 416.
- 200 : 24—25 *amit a Memnon-szobrok kisugárzanak* — III. Amenophis egyiptomi uralkodó Memnón-oszlopnak nevezett szobrának

Lap: Sor:

- 200 : 24 — 25 kő-pórusaiból napkeltekor a légnyomás hatására hangok törtek elő; e jelenséghez regék fűződtek
- 202 : 10 *Lámekh. . a szép Cilla leánya: Naháma* — a bibliai történet (Mózes első könyve, 4,18—22) szerint Matuzsálem (Metuselách) fia volt Lámek (Lámekh), tehát Ádámot is beleszámítva, az emberiség negyedik nemzedékét jelentette, felesége volt Szelle (Cilla), leányuk pedig Noéma (Naháma); a másik ágon, Szet nemzetségében is szerepel, de Ádámtól számítva, a tizenharmadik nemzetségben egy Lámek, akinek ugyancsak Matuzsálem nevű apja volt (Mózes első könyve, 5,25), mégpedig a hosszú életéről nevezetes Matuzsálem, s ennek a Lámeknek a fia volt a bárkaépítő Noé; Jókai a kettő közül az elsőre gondol (vö. 233 : 28-29 jegyzet): mert ennek Noéma nevű leányát említi a Biblia és ennek a Lámeknek nem ír az életkoráról (a másíkról megtudjuk, hogy 777 évig élt) (vö. Vajda. 22, 44.)
- 14—15 *Az „elrejtőzés” misztériuma az ősmagyarok előtt is ismeretes volt* — Jókai ezt a motívumot később (1883-ban) valóban fel is használta az ősmagyar témájú *Báldnyosvárban* (JKK 43. k.), ahol (196.) egész fejezetnek a címe: „Az elrejtőzött”, ott a tetszalott Opour Kevendre mondják „Ő nem halt meg, csak el van rejtőzve!” (200 : 13), s hogy ez mit jelent, így magyarázzák: „Mikor a földön nincs tanács: az égbe kell érte menni. Ez az ősi szokás. A legvénebb vezért illeti ez az út” (200 : 17—19).
- 18 *Nem halt meg a leány, csak alszik* — bibliai idézet, Jairus leányára mondta Jézus (Máté 9,24)
- 22 *kaldeaiak* — babilóniaiak
- 24 *Jugurtha* (i.e. kb. 154—104) — Numidia királya, Róma ellen harcolt
- 25 *Baruch Hageb öccsét, Szeimet . . . élve zárta el* — Jókai *Barak Hageb asszonyai* c. elbeszélésének (HhM 2. k.) forrása a könyvtári hagyatékában is megmaradt s általa gyakran használt *Dictionnaire de l'amour* (Troyes 1811) c. ötkötetcs anekdotagyűjtemény (I. 300.); a címszereplőnek Szeim nevű öccse sem a forrásműben, sem pedig Jókai elbeszélésében nem szerepel
- 28—29 *Szolejmán császárt az ulémák Szigetvár ostromakor dmbával költötték fel haldlából* — II. Szolimán török szultán (1495—1566) Szigetvár ostromának utolsó napjaiban, valószínűleg septe. 4-én, szélütés folytán halt meg

Lap: Sor:

- 202 : 32 *Richelieu* — Armand Jean du Plessis, Richelieu hercege, bíbornok és Franciaország minisztere (1585—1642) a korabeli európai politika egyik irányítója; Jókai azt írja: „késő vénségéig”, holott ötvenhét éves korában hunyt el
- 203 : 14—17 *Azért az én szívem* — a bibliai szövegből (Zsoltárok könyve 45,3); Szenczi Molnár Albert fordítása:
Azért a mi szívünk nem félne,
Ha az egész föld megrendülne
És a hegyek a tengernek
Közepibe bédülnének.
- 207 : 2 *Tubalkain* — a bibliai történet szerint Lámech fia, Naháma fivére (Mózes első könyve 4,22), ki kovács s mindenféle réz- és vasmunkának művese lett
- 209 : 25 *vargát ránt* — megpörkölődik
- 211 : 9 *mechanice* — itt: mozgatással
- 28 *Amhádrétz* — szó szerint: „a föld népe”; tanulatlan, tudatlan emberre mondják (vö. Schulchan I. 4.); Lamek szájában anakronizmus (l. Vajda 22.)
- 212 : 10 *Neszierim* — neszinim; a kánaáni honfoglaláskor ott talált, majd favágóként és vízhordóként szolgáló, Gibon néphez tartozó személyek (Schulchan I. 9.); itt anakronizmus (Vajda 22.)
- Keraim* — aki csak az írott törvényt (Mózes törvényét) fogadja el és a szóbeli törvényeket tagadja (Schulchan I. 9.); a karaim (karaita) felekezet i.u. a VIII. században keletkezett, tehát itteni említése anakronizmus (Vajda, 22.), téves (Bernstein, 22.)
- 11 *mamszer* — parázna személytől született ember (Mózes ötödik könyve 23,2), fattyú (Schulchan I. 3. és I. 5.)
- 15 *Cohen* — Mózes fivéréből, Árontól származó, papi rangú személy (vö. Schulchan I. 4.)
- 16—19 *Most már bántam nagyon, hogy a Zichy-földön. . . csak a Ferenc József-föld Lajtán-túli részére nézve érvényes* — itt Jókai arra céloz, hogy a Zichy-föld, ahol barlangja van, magyar felségterület, szemben a Ferenc József-föld többi — az Osztrák—Magyar Monarchia területi megoszlására használt kifejezés analógiájára: „Lajtán-túli” — tehát osztrák részével; Ausztriában ugyanis már 1868-ban engedélyezték, bizonyos esetekben a polgári házasságkötést, míg Magyarországon a regény megírásának idején csak egyházi házasságot lehetett kötni, s a keresztény-zsidó házasság akadályoz-

Lap: Sor:

- 212 : 16—19 va volt. A zsidó és keresztény közötti házasság jogi, illetve lelki-hagyománybeli problémája Jókainak több művében előfordul, így a *De kdr megvénülni* (NK 90. k.) c. regény Myrrha c. részében, a *Magnéta* (NK 89. k.) c. regény XIV. fejezetében és *A mi lengyelünk* c. regényben (JKK 66. k. 425—35.). Ezt a témát részletesen elemzi Révész György (*A zsidó Jókai regényeiben. A Magyar Zsidó Szemle* dr. Kiss Arnold emlékkönyve. Nyíregyháza 1940. 184—85., különnyomat is), aki felsorolja Jókai zsidó nőalakjait, különösen a leányokat (i. m. 193—95.), de Nahámát nem említi, aminthogy az *Egész az északi pólusig!* c. regényről egyáltalán nem tesz említést.
- 24 *Jore deah* — szó szerint: aki tudományra tanít, a Schulchan aruch második könyvének címe (Schulchan I. 17.); I. Bernstein 22.
- 25 *Ssed* — „. . . War es aber auf dem Felde oder in einer Ruine, wo man die Stimme gehört hat, so darf die Frau nicht heirathen, denn es könnte die Stimme eines bösen Geistes, Teufels (Scheed) seyn” (Schulchan I. 26. és I. 165.); Bernstein 22.: ördög
- 26 *Ed* — „Die Zeugen müssen das Wort Ed (Zeuge) bei ihrem Namen stellen” (Schulchan I. 162.); Bernstein 22.: tanú
- 27 *Makkót mardót* — testi fenyték, korbácsolás (Schulchan I. 10.); az a zsidó nő, akit nem-zsidó személy nemileg érintett, 39 korbácsütéssel volt büntetendő (Schulchan I. 23.); I. Bernstein 22.
- 29 *Az özönvíz előtt* — miként az előzőekből kiderül, az idézett öszövetségi törvény az özönvíz utáni időből származik, tehát itt az özönvíz emlegetése nem tényre utal, inkább tréfás megjegyzés: hogy a szigorú erkölcs afféle özönvíz előtti fogalom; vö. Jókai könyvtári hagyatékában (Oscar Fraas: *Vor der Sündfluth*. Stuttgart 1866)
- 213 6 *Chalizeh* — szó szerint: cipőlevétel; házassági szertartás, amely akkor kötelező, amikor valaki elhunyt fivérének özvegyét veszi nőül (Schulchan I. 176., 182.), alapja Mózes ötödik könyve 25,9.
- 8 *Le kachta* — „lekachta” (sie zu nehmen) (Schulchan I. 180.); Bernstein szerint (22.) Jókai hibásan használja
- 9 *Meachssow* — a Schulchan aruch értelmezésében: „von jetzt an” (Schulchan I. 51.); I. Bernstein 22.
- 11 *Almanath* — Al menath „deswegen” (I. Schulchan uo.)

Lap: Sor:

- 213 : 20 *Erwah* — olyan nő, akit valakinek házassági akadály miatt tilos feleségül venni (Schulchan I. 19.); Bernstein 22.: tilos házasság
- 28 *Katlánneth* — ezt a szót Jókai meghatározza: „Így nevezi a Schulchan Aruch, a zsidó vallás négyes törvénykönyve az olyan nőt, akinek két férje meghalt nagy hirtelen egymás után. . . föltehető róla, hogy a következő férje is meg fog halni: ezért neveztetik »Kathlánneth«-nek, férjölőnek.” (*Székőalbum. Kathlánneth.* HhM 7. k. 26.) l. Schulchan I. 13. Vajda szerint: *katlanit* (44)
- 214 : 8 *Galóth* — fogság; a zsidóknak az az állapota, amely a jeruzsálemi templom lerombolása óta fennáll (l. Schulchan I. 50.)
- 20 *Beer hetibb* — a Schulchan aruch több helyen említi (Schulchan I. 47, 54, 61 stb.) Jókai forrása: „. . . den unter den Text befindlichen Beer Hetib (gute Erklärungen). . .” (uo. I. 26.) Vajda szerint helyesen: „világos magyarázat” (44.) Bernstein 22.
- 24 *Keszubba* — a kathlánneth szó magyarázatához fűzi Jókai: „. . .ha mégis akadna férfi, aki az ilyen nőt feleségül veszi. . . adja meg az asszonynak a keszubbát (móringot)” (i. m. uo.) (Schulchan I. 31.); l. Vajda 44.
- 215 : 1 *Kájim li* — „enyém marad!”, „nekem marad!” (l. Schulchan I. 64.)
- 4 *Schulchán Aruch* — 1564-ben Velencében megjelent törvénykönyv, a zsidó szokásjog és a rabbinikus jog egyeztetése. Említésével találkozunk még az *Egy az Isten* (JKK 70. k. 79—80, ill. 377.) meg *A jövő század regénye* (NK 52. k. 193.) lapjain
- 8 *parnasza* — az a vagyonrész, amelyet az apa ad férjhezadott leányának ellátására (Schulchan I. 68.); Vajda szerint (45.): „nem hozomány, hanem a táplálék, mellyel a férj nejét és gyermekeit ellátni köteles”
- 11 *Sekukim* — ezüstpéNZ (Schulchan I. 191.); Vajda szerint (46.): „*Zekukim* szó magában nem jelent annyit, hogy ezüst, hanem a keszef szóval összekötve használatos »összeg« értelemben”
- 19 *chupa* — négy oszlopon nyugvó baldachin, amely alatt az esketés történik (vö. még Schulchan I. 69.); l. Bernstein 21.
- 23 *hoszan* — vőlegény; l. Bernstein 21.
- 24 *kále* — menyasszony; l. Bernstein 21.

Lap: Sor:

- 215 : 30 *Énokh patriarcha* — a Szet nemzetiségéből származó Matuzsálemnek, a legmagasabb korú patriarchának atyja (Mózes első könyve 1,18)
- 216 : 22 *parperoth* — növény, vö. Schulchan I. 81.
27 *Asmódi* — a bibliai történetben (Tóbiás könyve 3,8) említett gonosz lélek, „a pusztító”, házasságok megrontója
- 217 : 18—20 *manna*. . . *Lecanora esculenta* — a bibliai történet (Mózes második könyve 16,13—31) szerint a pusztában vándorló zsidók élelméül az Úr a harmattal olyasvalamit küldött a földre, ami mozsárban tört, apró szemcsékhez hasonlított és úgy feküdt a földön, mint a dér: ez volt a manna (manhu? = mi ez?) amely sokban hasonlított a természetben előforduló mannazúzmó vagy tatárkenyér (*Lecanora esculenta*) nevű növényhez
27 *Louis Jacques Thénard* (1774—1857) — francia vegyész
- 218 : 2 *lichen* — a zuzmók latin neve: lichenes
30 *ad hominem* — argumentum ad hominem = egy bizonyos ember vagy emberi csoport értelméhez, felfogásához mért érv, bizonyíték
- 219 : 3 *barnumság* — Phineas Taylor Barnum (1810—1891) amerikai vállalkozó, akit korában „a humbug királyá”-nak hívtak, különleges lények és torzszülöttek mutogatásával vált híressé
8 *Pentateuch* — Mózes öt könyve
19 *Jewamah* — az a nő, akiről a törvény eleve feltételezi, hogy gyűlölnie kellett az özvegyet, mert vetélytársnője volt (Schulchan I. 25.)
- 220 : 18 *sabbath* — a szombat héber neve, azé a napé, amelyen a zsidó vallás szerint tilos dolgozni, sőt, szigorúbb értelmezés szerint bármit kezdeményezni is
24 *Tischri* — a zsidó évszámítás szerinti első hónap, kezdete rendszerint szeptemberre esik
- 221 : 10 *öl* — országonként változó hosszúságmérték; a bécsi öl 1,89648 méter
- 222 : 17—18 *dtrepül* azon a hétméternyi, széles örvényhasadákon — Naháma hét méteres ugrása napjainkban is olimpiai rekord lenne. A mexikóvárosi olimpián, 1968-ban 6 m 82 cm-t ugrott a bajnoknő
- 227 : 31 *Uriel angyal lepecsételte* — Uriel („Isten fénye”) a zsidó apokrif vallási iratokban a főangyalok egyike, az isteni titkok letéteményese
- 228 : 34 *menetelesen* — lejtősen

Lap: Sor:

- 229 : 3—5 *tufa* . . *puzzolan-tufa* — puzzolan-tufának neveznek Pozzuoli városáról (l. 119 : 3—4 jegyzet) egy építőanyag-nak használt, vulkáni eredetű kőzetet
- 15 *Neptun serlege* — a kovaszivacsokhoz tartozó serleg formájú tengeri szivacs (Poterion Neptuni) (vö. Oken V. 384.)
- 19—20 *a hajdani „lapis quadratus”* . . *az olaszok tufa litoideja* — „Tufa litoide der Italiener. . . wahrscheinlich ist es dieses Gestein, welches die Alten Lapis quadratus nannten” (Oken I. 524—25.)
- 30 *naevus* — latinul anyajegy; a „Káin-bélyeg”, amellyel a bibliai történet szerint a testvérgyilkos Káint jelölte meg az Úr (Mózes első könyve 4,15) valójában nem maga a bűntetés volt, hanem éppen védelem a vérbosszú ellen
- 230 5—7 *Fuss a földről. . . meg ne tudj halni* — nem pontos idézet a bibliai szövegből (Mózes első könyve 4,11—12)
- 9 *hétyszer átkozott legyen az, aki őt megöli* — l. uo. 4,15
- 13 *a többi mind Seth-ivadék* — Jókai itt eltér a bibliai szövegtől, mert aszerint Ádámnak Kainon, Ábelén és Szeten kívül még más fiai és leányai is voltak (uo. 5,4)
- 14—15 *a menyasszonyaik felett vesztek össze* — Jókai itt is eltér a bibliai történettől, amely szerint Kain azért követte el a testvérgyilkosságot, mert Ábel áldozatára reátekintett az Úr, az övére pedig nem (uo. 4,4)
- 17 *az első földműves* — a bibliai történet szerint Ábel juhásztor volt, Kain pedig földműves (uo. 4,2)
- 231 6 *meghasogatta egyetlen köntösét* — ószövetségi gyászszokás, már Jákob is így siratja halottnak vélt fiát, Józsefet (Mózes első könyve 37,34)
- 11 *Nedúnja* — a menyasszony hozománya (Schulchan I. 75.); vö. Bernstein 21.
- 19—20 *egy kiveszett faj* — Oken könyvében (III. 390): „Der Hartweizen (Triticum durum). . . Same oval, dreyeckig. . . kommt von Taganrog im Handel vor unter dem Namen Grano duro”, főként Spanyolországban és Olaszországban volt ismeretes
- 21 *Taganrog* — város az Azovi-tenger északkeleti partján, 1783-ban került a krími tatárok uralma alól Oroszországhoz
- 24—25 *égharmatpép* — csenkesz (festuca fluitans), a pázsitfűvek egyik nemzetsége, Okennél (III. 415.): Schwadenschwingel
- 25 *vérköles* — ujjasmuhar (digitaria sanguinalis), a pázsitfűvek

Lap: Sor:

- 231 25 egyik nemzetsége; a „vérköles” a német „Bluthirse” szó szerinti fordítása (Oken III. 397.)
- 26 *Jób könnyei* — könnyű, köcsepp (Coix lacrima a Jobi), pázsitfűvek egyik nemzetsége (vö. Oken III. 399.)
mocsár-ríz — a pázsitfűvek nemzetségébe tartozó nyugat-indiai rizs (zizania palustris), l. Oken III. 404.
- 27 *áldott kdsá* — gyapjúsás, a sásfélék közé tartozó fűnemű növény (elymus); l. Oken III. 406., 387.
- 29 *Cyperus Esculentus* — palka, a sásfélék közé tartozó növény (l. Oken III. 431.)
- 232 : 2—3 *luzula* . . *nyúlkenyér* — mezei perjeszittyó (*luzula campestris*) a szittyófélék közé tartozó növény, l. Oken III. 411., 438.
- 3—4 *tófenék termette gesztenyék, lisztes sulyom: a nunufár* — a sulyomfélék (trapaceae) közé tartozó vízinövény, gesztenyeszínű magvait megfőzve fogyasztják, a „nunufár” nyilván a német „Nuphar” nyomán került a szövegbe (Oken III. 456.)
- 5 *Herodes idejében* — nyilvánvaló elírás, mert Okennál (III. 457.) ez áll: „. . . Herodot erzählt, daß die Aegyptier sich von Lotus, den er Lilie nennt, nährten und die Samen. . . zum Brodbacken brauchten”; Hérodotosz (i.e. kb. 484—kb. 425) a legrégebb, név szerint ismert görög történész
- 6 *Arais el Nil* — „unter den eßbaren Wurzeln wird die vom Lotus. . . gegessen, besonders von den Hebräern, welche sie Arais el Nil nennen” (Oken III. 457.) (Lotus)
kék nunufár — *nuphar caerulea* (l. Oken III. 456.); Jókainál még a *Báldványosvárban* (JKK 43. k. 136 : 4)
- 7 *tamara (nelumbium)* — vízinövény; „Diese Rosen-Lilie des Nils. . . welche man häufig in den Tempeln ausgeschnitten findet. . . in Malabar heißt sie Tamara” (Oken III. 451., 460—61.)
- 10 *ticor (Maranta)* — rózsanád, amerikai trópusi növény (l. Oken III. 495.)
cardamomum — a Délkelet-Ázsiában termő gyömbér egyik fajtája (l. Oken III. 506—8.)
- 14 *James Bruce (1730—1794)* — angol Afrika-utazó
- 14—15 *Ensete edule* — abesszíniai banán, a legnagyobb fűalkatú növény
- 233 : cím *geneológia* — genealógia, származástan
- 12 *orografus* — az a geográfus volt, aki a földfelszín alakzatainak

Lap: Sor:

- 233 : 12 leírásaival és osztályozásával foglalkozott; ma: geológus, aki a földfelszíni formák felépítését és eredetét tanulmányozza
19 exegeta — a bibliai szövegek magyarázója
23—24 Noé hatszáz esztendő volt az özönvíz évében — vö. Mózes első könyve 9,28
28—29 nem a harmadszülött Seth utódja. . . hanem a Káin utódja — vö. 202 : 10 jegyzet
- 234 : 13 Mózes I. k. VI. része 23-ik versében — a VI. része elírás IV. része helyett
14 Károli Gáspár (kb. 1529—1591) — műve, az első teljes magyar bibliafordítás 1590-ben jelent meg
- 235 : 6 *calamus albus* (fehér rotáng) — a pálmák családjába tartozó, egyszikű indiai növény (vö. Oken III. 645.), Jókai említi a *Görögtláz* c. regényben is (JKK 33. k. 98 : 3—4)
18 *cyclopi építész* — Ennek az építkezésnek az volt a lényege, hogy a hatalmas kőtömböket megdolgozás nélkül rakták össze s a réseket kisebb kövekkel töltötték ki; Jókai említi még a *Görögtláz*ben is (i. m. 50.)
27 *perniciosa libertas* — ártalmas, veszthozó szabadság
- 236 : 14 északi hajnal — aurora borealis, az északi fény
- 237 : 11 égő kőszénréteg — a *Fekete gyémántok* (JKK 21. k.) „Dies irae” c. fejezetében is kigyullad a bánya kőszene (122.) s egy másik fejezet címe: „Mikor a föld ég talpunk alatt” (198.)
15 *dutweileri kőszénhegy* — „Der sogenannte brennende Berg bey Dutweiler, unfern Saarbrücken, ist ein Beyspiel eines solchen Kohlenbrandes [. . .] Vor beyläufig 120 Jahren soll sich die freiwillige Selbstzündung eines Flötzes unter diesem Berge ereignet haben.” (Oken I. 170.)
- 238 : 2 *Oil Spring* — olajforrás (angolul), Jókai valószínűleg Oil City („Olajváros”) városra gondolt, amely a pennsylvaniai petróleumvidéken fekszik; a századforduló idején kb. 13 000 lakosa volt
23 *plutói alkotás* — a XIX. század elején a geológiának két divatos irányzata volt: az egyik szerint (plutonista elmélet) a föld ősközetei égéstermékek vagyis „plutói alkotások”, a másik szerint tengeri üledékekből állnak (neptunista elmélet). I. *Fekete gyémántok* (JKK 20. k. 6 : 8 jegyzet)
- 240 : 24 *jégmadár* — *Alcedo ispida* (vö. Oken VII. 219.); Jókai említi a *Görögtláz*ben is (JKK 33. k. 149 : 19)
- 241 : 23 *dunnalúd* — dunnaréce (*Somateria mollissima*), az Atlanti-óceán északi partjain élő, kacsaféle madár

Lap: Sor:

- 242 : 3—4 *A Monarchia közös zászlójából, ahogy azt hajdan Gorove bemutatta a magyar országgyűlésnek* — Gorove István (1819—1881) államférfi, 1867-től 1870-ig kereskedelmi, földművelési és iparügyi, majd közlekedésügyi miniszter volt. Az Osztrák—Magyar Monarchia közös zászlója: felül piros, középen fehér, alul félbeosztva, baloldalt piros, jobboldalt zöld sávokból állt, baloldalt középen az osztrák koronával ékesített piros-fehér-piros címerpajzzsal, jobboldalt a magyar koronával ékesített magyar címerpajzzsal, amely baloldalt négy piros-fehér sávot, jobboldalt az apostoli kettőskereszt alatt három zöld halmot ábrázolt
- 5 *marchand des modes* — divatárkereskedő
tunique — tunika, franciául
- 6 *van azon tizenötféle szlín* — a spanyol zászlón a XIX. század végén csak két szlín (piros és sárga) volt: két piros és három sárga sáv, benne a spanyol koronával ékesített címerpajzs baloldalt oszlopot, jobboldalt álló oroszánt ábrázolt
- 10 *kacamajka* — inkább „kacabajka” formában; női felöltő
- 11 *baslik* — török fejkendő, Európában a krími háború után jött divatba
- 26 *Az óriási jégtorlat, mely hátra emelte* — a magasba emelt hajó motívuma szerepel Jókai *Ahol a pénz nem isten* (JKK 71. k.) c. művében, melynek első fejezete a „Vashajó a hegytetőn” címet viseli
- 245 : 14 *zsürmalék (detritus)* — hordalék; „. . . hat man den Geröllmassen, welche das Wasser fortbewegt und absetzt auch den Namen Detritus gegeben. . . was einen durch mechanische Kräfte abgeriebenen Körper bezeichnet” (Oken I. 597.)
- 22 *havária* — hajón történt kár
- 246 : 28 *bogldr* — itt: díszcsat
- 247 1 *Rebeka a kútnál* — a bibliai történet (Mózes első könyve 24,16—28) tartalmazza azt a jelenetet, amelyben a szép Rebeka a kútnál inni adott a kérői megbízatással érkező szolgának
- 2—3 *hasonlíttott Van Dyck (vagy Rubens?) bundába takart istenasszonyához* — Jókai nyilván Pieter Pauwel Rubens (1577—1640) *Helène Fourment bundában* c. festményére gondolt, amely a bécsi Kunsthistorisches Museumban látható; Anthonis Van Dyck (1599—1641) művészete igen közel áll Rubenséhez
- 29 *Nefitím* — Nephilim, náfilim (a náfil szó többes száma), az

Lap: Sor:

- 247 : 29 „istenfiak” (valószínűleg Szet leszármazottai) és az „emberleányok” (valószínűleg Káin utódai) összeházasodásából eredő (Mózes első könyve 6,2—4), nagy termetű, erős emberek (vö. még Mózes negyedik könyve 13,33—34); l. még *Görögltűz* (JKK 33. k. 197 : 2)
- 248 4 *göngy* — becsomagolt, begöngyölt tárgy
9 *dissidentia* — itt: nézeteltérés
- 249 10 *Eliud* — ezt az alakot a hozzátartozó mondával együtt a *Biblián kívüli óhéber iratok* közé tartozó *Hemon könyve* említi (l. *Fekete gyémántok* JKK 20. k. 54. jegyzet); Vajda szerint (43.) elírás
- 12 *Mózes I. könyve III. részében* — a bibliai szöveghely megjelölése pontatlan (l. 247 : 29 és 249 : 10 jegyzet)
- 27 *dioptra* — diopter: egyenes vonal kitűzésére és szögmérésre szolgáló geodéziai műszer
- 28 *astrolabium* — szögek mérésére szolgáló, eredetileg a csillagászatban, a XVII—XVIII. századtól a térképészetben is használatos, koordináta-megállapítást lehetővé tevő műszer
- 250 : 20 *Wiltsek-orom* — Wilczek-föld, a Ferenc József-föld sziget-csoport egyik nagyobb északkeleti szigete, gróf Wilczek Nepomuk János (1837—1922) nevét viseli, aki az osztrák—magyar sarki expedíció költségeit viselte
- 22 *a magunk kvótáját* — vö. 195 : 13 jegyzet
- 23 *in natura* — természetben
- 251 8 *légmérsék* — hőmérséklet
- 23 *kakerlak* — albino, színanyag-hiányos
niám-niám — közép-afrikai néger nép
troglodyt — troglodita, elvadult barlanglakó (vö. Oken VII. 1845.)
- 25—26 *a homoródalmási barlang hagyományos regéiben emlegetett apró emberek* — Homoródalmás (vö. 136 : 12). „E barlanghoz sok regét költ a néphit. . . titkos meneteit tündérekkel s törpékkal népesíti.” (Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. Pest 1868. I. k. 91.); erdélyi útleveleiben ezt írja Jókai: „A néphit azt tartja a felől, hogy a barlangot troglodythok lakják, vagy amint Almáson nevezik, majom emberek. . . lábaik nyomát ott látni a porondon, mintha apró gyermekek jártak volna lábújjhegyen. Évek előtt, a monda szerint, egy almási székely ember lesett ez apró lényekre” (1863. május 1. JKK *Cikkek és beszédek* IV. 98.)
- 252 10 *tohu wabohu* — héber szó: zűrzavar

Lap: Sor:

- 252 : 27 *Nod* — bujdosás, számkivetés (héberül); Mózes első könyve (4,16) szerint Kain a testvérgyilkosság elkövetése után a bujdosás, számkivetés — vagyis *Nod* — földjére távozott
- 28—29 *a növényeket, amikkel az ő idejében annak hegyei-völgyei fedve voltak* — az itt következő növénynevek forrásául Jókai Oken művét használta fel, amelyben (II. 378—81.) együtt találta meg az elnevezésüket; leírásukat ugyancsak Oken művéből vette át
- 30 *chitta* — Okennél: *Triticum aestivum* (II. 379.)
cussemet — Okennél: *Triticum spelta* (II. 380.) ősi búzafajta
- 31 *b'zalim* — Okennél: *Allium cepa* (II. 379.)
chaszir — Okennél: *Allium porrum* (II. 379.)
- 32 *phol* — Okennél: *Vicia faba* (II. 381.)
- 33 *shumim* — Okennél: *Allium sativum* (II. 381.)
s'óra — Okennél: *Hordeum vulgare* (II. 381.)
- 34 *gephen* — Okennél: *Vitis vinifera* (II. 380.) szőlő
- 253 : 2 *dúdaim* — (Oken II. 380.) a Mózes első könyvében (30,16) említett szerelemkeltő mandragóra; Jókainál szerepel a *Minden poklokon keresztül* c. regényben is (JKK 45. k. 50 : cím)
shikimim — Okennél: *Ficus sycomorus* (II. 381.)
shaked — Okennél: *Amygdalus communis* (II. 381.)
- 3 *kimosh* — Okennél: *Hedysarum alkapi* (II. 380.)
- 4 *chabatzelet* — Okennél: *Narcissus orientalis* (II. 379.)
- 5 *challamut* — Okennél: *Portulaca oleracea* (II. 379.)
- 6 *dochan* — Okennél: *Sorghum saccharatum* (II. 380.)
- 7 *gófer-sa* — a bibliai történet (Mózes első könyve 6,14) szerint ebből a fából épült Noé bárkája; Okennél: *Cupressus sempervirens* (II. 380.)
- 254 : 30 *békalence* (*Lemna*) — a lemnaeae családjába tartozó, vízben úszó apró növény (Oken III. 337—38.)
- 255 1 *naida* (*Nais proboscidea*) — a gyűrűsférgék törzsébe tartozó állatok (Oken V. 566.)
- 12 *rezge* — a pázsitfűvek családjában a gabonafélékhez tartozó növény
- 19 *habarc* — polip, Jókai nyilván egy kisebb változatára gondolt, amelyet az általa is polipnak nevezett állat bekap
- 257 : 23 *canna indica* — kána, dísznövény (Oken III. 514.)
- 27 *dronvirág* — borjúlábű, kontyosfű, a kontyvirágfélékhez tartozó növény
- 32 *ammonsó* — ammónium-klorid, műtrágya-anyag

Lap: Sor:

- 258 9 *csillagászi év* — csillagászati év: az az idő, ami alatt a Föld megkerüli a Napot
- 12 *szent „kenyérfa”* — délszaki növény, vö. Oken II. 343. és III. 1571
- 259 : 3 *tarajos qudl* — a csalánozók törzsébe tartozó bordás medúza (Oken V. 198.)
- 23 *nydk* — nyálka
- 24 *priesleyi anyag* — Joseph Priestley (1733—1804) angol teológus és természetbúvár, több elem felfedezője; Oken (V. 18.) róla elnevezett anyagot ír le, amely nem más, mint az ázalékállatok tömege, amely zöld vagy barna réteggel vonja be az üveget
- 260 : 1 *cyclion pediculus* — tetűfajta; „sitzt oft zu Dutzenden als ein Schmarotzer auf den gemeinen Polyphen” (Oken V. 31.)
- 15 *lopvanószök (cryptogamia)* — virágtalan növények, amelyeknél még nem alakult ki a mag, idetartozik a növényvilág első tizenkét törzse (vö. Oken III. 6.)
- 20 *kosbor* — az aprómagvúak rendjébe tartozó növénycsalád, a trópusokon és hazánkban is előforduló díszes virágok (Orchidaceae) (vö. Oken III. 23., 377., 462—66.)
- cípőclm* — rigópohár (*Cypripedium calceolus*) az aprómagvúak rendjébe tartozó növény, a Kárpátokban is előfordul (vö. Oken III. 966., 1376.)
- 21 *rafflesia* — a farkasalmafélék rendjébe tartozó *Rafflesia Arnoldii* a trópusokon, főként Szumatra szigetén tenyészik, virága a földkerekség legnagyobb virágjaként ismeretes, átmérője az egy métert is eléri (Oken III. 801.)
- 24 *sömlékpart* — semlyék, süppedékes, ingoványos talaj
- 31 *yucca* — a liliomok családjába tartozó, amerikai növény (Oken III. 577.)
- képosztapálma* — e növény (*Euterpe oleracea*) francia nevéből (*Choux palmiste*) készült magyar fordítás; Oken szerint (III. 674.) egyike a legmagasabbra növő növényeknek
- 261 I *naddly* — pióca
- szipoly* — a cserebogárnál kisebb, sárgásbarna, kártevő bogár (*Anisoplia segetum*)
- pokolfúria* — fonal jellegű kis bogár, csípése igen fájdalmas (*Furia infernalis*); vö. *Görögút* (JKK 33. k. 227.); az *Ahol a pénz nem istenben egész fejezet* szól róla
- 2 *holothúr* — a tuskésbőrűek törzsébe tartozó tengeri uborka (Oken V. 581—83.)

Lap: Sor:

- 261 : 2 *tre pang* — a tengeri uborka ehető fajtája, melyet szárítva vagy füstölve fogyasztanak el (*Holothuria edula*) (Oken V. 584.), főként Kínában
- 11 *nymphaea* — vízi rózsza (Oken III. 456.)
- 13 *urticularia* — *urticularia* (rence) hínárféle vízínövény, levélhólyagocskáinak labirintusában rovarokat tart fogva (l. *Fekete gyémántok* JKK 20. k. 9.)
- 18 *osztováta* — takács műszó: szövőszék
- 27 *szalamander* — a farkos kétéltűek rendjébe tartozó szalamandra (Oken VI. 461., 636.)
- triton* — a farkos kétéltűek rendjébe tartozó gőte (Oken VI. 454.)
- szirén* — tengerpartokon élő, vízi szervezetű emlősök rendje (Oken VI. 432.)
- amphyon* — *amphium*, angolna-szalamandra (Oken VI. 437—38.)
- hibridum* — hibrid, keverék, egymástól eltérő öröklési tényezőket öröklő utód
- 262 : 6 *miazma* — meghaladott felfogás szerint kigőzőlgés útján fertőző különféle anyag
- 22 *equisetum* — a harasztok zsurló osztályába tartozó növény (Oken III. 312.), zsurló
- lycopodium* — a harasztok korpafű osztályába tartozó növény (Oken III. 316.), korpafű
- 25 *sunnyog* — ravaszul lopakodik
- 263 : 5 *Triton Gygas* — óriás gőte; ilyen csodaszörnyről van szó Jókainak *Océánia* c. elbeszélésében (NK 20. k.), amely hajdan elsüllyedt kontinensen játszódik; ott a főhős megöli a gonosz tritont
- 29 *szdlag* — szalagforma vékony nyúlvány, amely az egyik testrészt a másikkal a belső részekben összeköti
- 264 : 11 *Priessnitz gyógymód* — Vinzenz Prießnitz (1799—1851) osztrák orvos, újfajta vízgyógymód felfedezője, róla nevezték el a gyógyító célú borogatást (priznic)
- 17 *húsz fok (Réaumur)* — huszonöt fok Celsius
- 266 : 13—14 *Ross kapitány is találkozott északsarki útjában a Baffin-öbölben egész rózsaszínre festett partokkal* — Sir John Ross (1777—1856) angol sarkutazó, a mágneses északi sark felfedezője, 1850—51-ben az eltűnt Franklin-expedíció kutatása közben hajózott az amerikai szigettengerben Kanadától északra fekvő Baffin-öbölben

Lap: Sor:

- 266 : 16 *uredo nivalis* (hórozsdá) — a gombák csoportjába tartozó rozsdagomba (Oken III. 192.)
20 *rozanilin* — amino-benzol oxidálódásakor előálló vegyi anyag, melyből anilin-rózsaszínű festék készül
21 *azalin* — azalein, kőszénkátrányból előállított festékanyag
harmalin — peganum növényből nyert piros festékanyag
fukszin — vízben és szeszben behatóan vörös színnel oldódó festékanyag

EGY ASSZONYI HAJSZÁL

RÖVIDÍTÉSEK

- AkH A magyar helyesírás szabályai. 10. kiadás. Bp. 1954.
Dictionnaire Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour, depuis le commencement du monde jusqu'à ce jour. Seconde édition. Tome 1—5. Troyes 1811.
1878 a regény első kiadása
1885 a regény második kiadása
1892 a regény harmadik kiadása
HTSz Helyesírási tanácsadó szótár. Szerkesztette Deme László és Fábian Pál. Bp. 1961.
It Irodalomtörténet
JKK a jelen kritikai kiadás. A JKK kötetekre történő hivatkozásokban a ciklus megjelölésének elmaradása esetén a *Regények* ciklusra utalunk
K kézirat
MWP Malerische Wanderungen durch Paris oder Schilderung der denkwürdigsten Schicksale, Sitten, Gebräuche, Personen und Gebäude dieser Stadt, von den ältesten Zeiten bis auf unsere Tage. Nach dem französischen Werke: „Les rues de Paris” bearbeitet von Dr. A. Diezmann. Leipzig o. J.
NK Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás. 1—100. k. Bp. 1894—98.
Salvandy N.-A. de Salvandy: Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. Tome 1—3. Seconde édition. Paris 1830.
sh. sajtóhiba
szr. szövegromlás

< >	Jókai által törölt szöveg a kéziratban
< . . >	Jókai által törölt olvashatatlan szöveg a kéziratban
[]	a sajtó alá rendező kiegészítése

KÉZIRAT, KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK

A kézirat

Az *Egy asszonyi hajsza*l kéziratának arról a kis töredékéről tudunk, amely az Akadémiai Könyvtár kéziratárában MS 1183/12 sz. alatt található.

Ez a töredék mindössze négy lap, Jókai szokásos kvart nagyságú kéziratlapjain, azoknak mindkét oldalán van szöveg Jókai jellegzetes lila tintás kézírásával.

A regénynek azt a részletét tartalmazza, amely kötetünkben a 338. l. 24. sorában a „— Kedves galambom — mondá neki” szavakkal kezdődik és a 345. l. 15. sorában a „... .harcí lármát, véres arcokat” szavakkal végződik.

A csekély töredékből is következtethetünk a kézirat helyesírási és központozási elveire, amint ezt a *Szövegvdltozatok* fejezetében kifejtiük.

A kézirat-töredék az Akadémiai Könyvtár kéziratárának növedék-naplója szerint (62/1961. sz. bejegyzés) 1961-ben Schneider Fülöpné budapesti lakostól vétel útján került a kéziratár állományába.

Az első kiadás

Nemcsak az a körülmény, hogy a mű előzetes hírlapi közléséről nincs tudomásunk, hanem a kézirat-töredéknek a kötet szövegével való összehasonlítása is arra enged következtetni, hogy az 1878-ban megjelent kötet szedése közvetlenül az autográf szövegből készült: a kötet ugyanis átveszi a kézírásos szövegnek olyan következtetlenségeit, mint pl. azt, hogy a szereplők beszédét tartalmazó bekezdések általában idézőjellel kezdődnek, de kivételesen (pl. a jelen kötet 340 : 14 sorának megfelelő bekezdésben) gondolatjeles kezdés is előfordul.

A K-tal szemben az első kiadás bizonyos korrekciókat tartalmaz, melyekről feltételeznünk kell, hogy vagy Jókaitól magától származnak vagy legalább az ő utólagos jóváhagyásával történtek. Így pl. a Sobieski család neve, mely a K-ban vegyesen *Szobieszky* és *Szobieszki*

alakban szerepelt, a kötetben már egységesen, csak mint *Szobieszky* fordul elő. Volt azonban a K-nak olyan következetlensége is, amely megmaradt a kötet szövegében is; pl. a Żółkiewski családnév jelen kötet 340 : 29 sorában és még utána is *Zolkiewszky* alakban áll, de már a 341 : 16 sortól kezdve mint *Zolkievicz* szerepel. Az első kiadás név-írása — mind ott, ahol a K-tal szemben korrekció történt, mind pedig ott, ahol ez nem történt meg — változatlanul került át a későbbi kiadásokba.

Helyesírás és központozás szempontjából az első kiadás még általában a K gyakorlatát követi (pl. átveszi Jókai gyakori kettőspontjait, amelyek az általános gyakorlat szerinti vesszőket is helyettesítik).

Az első kiadás nyomdai betűtárában megvolt a hosszú *í* és a hosszú *ú* betű, de ezeket nem mindig a mai gyakorlatnak megfelelően használták.

Az első kiadás 1878-ban *Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája* kiadásában jelent meg, majd egy évvel később ugyanennek a kiadásnak a példányai új borítólappal, amelyen a Pfeiffer Ferdinánd kiadó neve volt olvasható. Szabó László *Jókai élete és művei* (Bp. 1904) c. könyvében, Jókai kiadóját felsorolva, megállapítja ugyan, hogy „1868-tól kezdve Jókai önálló művei jobbára az Athenaeum Társaságnál jelentek meg” (293.), ámde az Athenaeum által kiadott művek felsorolásából az *Egy asszonyi hajszál* kimaradt és a Pfeiffer Ferdinánd által kiadott művek közé került. Ezt a tévedést menti az a körülmény, hogy nemzeti kiadásban olvasható bibliográfia (NK 100. 177.) ugyancsak Pfeiffer Ferdinándot tünteti fel az első kiadás kiadójának.

A további kiadások

Ezután a Franklin Társulat vette át kiadásra a művet. Népszerű, olcsó sorozatokban tette közzé.

1885-ben a *Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás* c. sorozat 113. kötete-ként látott napvilágot, majd 1892-ben, a címlapon azzal, hogy „Har-
madik kiadás”, a *Jókai válogatott művei* sorozatcím alatt jelent meg.

A két kiadás közt eltérést csak aprólékos vizsgálattal fedezhetünk fel. 1885-ben az elsónél kisebb formátumú könyv részére új szedés készült, feltehetően nem a kéziratból, hanem az első kiadásból — amire abból a tényből következtetünk, hogy a K ismert töredékében nem találtunk az 1878. évi kiadástól eltérő, de az 1885. évi kiadással egyező részletet.

Az első kiadás szövegét a Franklin Társulat szerkesztője (esetleg a szerkesztői munkát végző nyomdász) több helyen megváltoztatta,

csiszolta — feltehetően Jókai közreműködése nélkül, a változtatások ugyanis olyan természetűek, amelyeket jellegzetesen a kiadói szerkesztők hajtanak végre (írásjelek módosítása — pl. a K és az első kiadás gyakori kettőspontjainak jó részéből vessző lett — idegen szavak írásának modernizálása stb.), s e módosítások közt voltak javítások (pl. az első kiadásban tévesen ékezett francia szavak — manière, brièvement — 1885-ben már helyes ékezéssel szerepelnek: maniere, brièvement) és voltak közömbösek (pl. az első kiadás *veres* jelzőjéből *vörös* lett). Módosult a szöveg a második kiadásban nyilván a szerkesztő szándékán kívül láthatóan nyomdai tévedésből néhány helyen (pl. az első kiadás helyénvaló *gydmoltalan* jelzője *gyántalan* lett), ezek a változások azonban a sajtóhibák és szövegromlások kategóriájába tartoznak. Mindent egybevetve: Jókai keze nyoma, beavatkozása nem észlelhető ennek a kiadásnak a szövegén.

Az 1892-es kiadás pedig első pillantásra annyira hasonló az 1885. évihez, mintha matricáról készült volna. Hiszen mindkettőben azonos a szedéstükör, az oldalak meg az egyes sorok is mind egyformán kezdődnek-végződnek. A tüzetesebb vizsgálat azonban meggyőző bennünket arról, hogy az újabb kiadás új, de mechanikusan végzett szedéssel készült.

Mert miből állnak az 1885 és az 1892. évi kiadás elvétve előforduló különbségei?

Megváltozott — rendszertelenül — egy-egy ékezés (pl. 1885: *história*; 1892: *historia*), egy-egy egybeírás-különírás (pl. 1885: *hölgy alak*; 1892: *hölgyalak*); a változás helyenként romlás (pl. 1885: *megdicsőítő*; 1892: *megdicsőítő*). Előfordul, hogy az 1885-ös kiadás sajtóhibáját az 1892-es kiadásban kijavították (pl. a 270 : 20 sorban *sétáni*; javítva: *sétálni*), de előfordul ennek a fordítottja is (pl. a 274 : 23 sorban: *hölgy*, az 1892-es kiadásban: *kölgy*). S még ahol tudatos javítási szándék látszik — ez a fajta javítás is származhat a szedőtől, s a jelek szerint valóban tőle származik. Mindent egybevetve: az 1892. évi kiadás előkészítésében nemcsak a szerző, de még a kiadói szerkesztő, sőt szerkesztői teendőket végző nyomdász sem hagyott nyomot.

Az *Egy asszonyi hajszál* 1892. évi kiadását hozzákötötték Jókai *A magyar előidőkből* c. művének 1890-ben megjelent harmadik kiadásához, s ez a párosítás folytatódott az NK-ban is: ennek a sorozatnak 1895-ben megjelent 36. kötete is ezt a két művet tartalmazza: az *Egy asszonyi hajszál* önálló címlapja a kötet 175. lapjára került, szövege a 177. lapon kezdődik és a 314. lapon ér véget.

Ez a kiadás — eltérően az előző kettőtől — már lényeges változtatásokat tartalmaz: olyanokat, amelyek csakis magától Jókaitól

származhatnak, vagy legalábbis az ő tudta és beleegyezése nélkül nem kerülhettek volna bele a szövegbe. Legnagyobb részük ugyanis nem formai — sajtóhibát javító, központoszási, helyesírási —, hanem értelmi jellegű.

Az NK szövege több helyen kiigazítja a korábbi kiadások szövegeiben található tartalmi következetlenségeket, ellentmondásokat. Pl. az a *Mária*, akiből később *Mária Kazimira lengyel királyné* lesz, s aki *Mária* néven szerepelt már korábban is (pl. 297 : 20) és szerepel azontúl is, a 307 : 23 sorban a korábbi kiadások megfelelő helyein mint *Blanka* szerepelt: ez az ellentmondás csak az NK-ban szűnt meg. — A regénynek szinte magvaul szolgáló bonyodalom (hogy *Mária* és *Leonora* tulajdonképpen *Luiza Mária királyné leányai*, de ő férje, IV. Ulászló király előtt ezt letagadja s evégből saját életkorát is meghamisítja) Ulászló király és a turpisságról tudó udvari bolond közt egy többször visszatérő utalásban számtani feladványként jelentkezik: *Luiza Mária* valódi, illetve hamisan vallott életkora és a két ikerlányka életkora egybevetve lehetségessé teszi-e, hogy a két leány *Luiza Mária* gyermeke legyen. Vagyis, feltételezve, hogy tizenöt évesnél fiatalabb nő nem ért meg a gyermekszülésre, van-e legalább tizenöt évnyi különbség *Luiza Mária* és a két leány között? Ez a számtani feladvány a 294 : 26—28 sornak megfelelő szövegben a korábbi kiadásokban így szerepelt: *...ha tizenötöt kiveszek a huszonötből, marad ott nyolcz; hát a nyolczból lehet-e kivenni tizenötöt?* — ezt a kétszer is szereplő „nyolcz” számot, amely nyilvánvaló számítási tévedés, csak az NK-ban javították ki „tíz”-re. — Ezzel az alapbonyodalommal kapcsolatban még egy tollhiba volt, amely az első kiadástól (és nyilván már a kéziratból) kezdve „öröklődött” és csak az NK szövegében történt meg a kiküszöbölése. Miután részletesen megismertük a hármaskodalm történetét és megtudtuk, hogy *Mária* első férje a nászájszakán meghalt, az 1878, 1885. és 1892. évi szövegekben — a 302 : 32 és 303 : 1 sornak megfelelő helyeken — *Mária* helyett *Leonóra* áll; az NK-ból ez a nyilvánvaló tévedés is hiányzik. — Egy zárójel bezárásának megváltoztatott helye az NK-ban sokkal érthetőbbé, logikusabbá tette a szöveget a 354 : 4—6 sorban, mint amilyen a korábbi kiadásokban volt; a korábbi kiadásokban: *A visszatért követ a hozott izenetet Wawrának adta át (oka volt rá), egyenesen nem adhatta azt át a királynak; az NK-ban: ...Wawrának adta át (oka volt rá, egyenesen nem adhatta azt át a királynak).* A régebbi változat azt sejteti, hogy a követ titkos kapcsolatban állt Wawrával, az udvari bolonddal, amiről szó sincsen; az új változat a kontextusnak megfelelően azt érzékelteti, hogy a követ olyan rossz hírt hozott, amelyet nem mert személyesen átadni a királynak. — A JKK 351 : 10—12 sora az NK

változata: *Azután Mária Kazimira kezét vonta magdhoz, s az arany karikát annak az ujjra húzta.* A korábbi szövegekben ez a mondat így végződött: *az ujjra vonta* — tehát a mondatban kétszer szerepelt a *vonta* szó: az egyhangúság kiküszöbölése aligha történhetett volna a szerző tudta és beleegyezése nélkül. — Végül utalunk kötetünk 213 : 18 sorára, ahol e mondat után *hogy egy kicsiny neheztelésért nem árulndlak-e el? azt nem tudom* az NK-ban a korábbi szövegekkel ellentétben még egy zárójeles megjegyzést olvashatunk: (*Bercsényi Rákóczyinak*). Ilyen kiegészítést, ilyen pontos utalást a szövegbe senki más nem illeszthetett be, mint maga Jókai. Hogy a maga kezdeményezésére, vagy a szerkesztő felkérésére tette-e — ez a mi szempontunkból mellékes: Jókai keze nyoma kétségtelenül rajta van az NK szövegén, személyesen közreműködött annak kialakításában.

Az NK szövegének további krónikájához tartozik az a körülmény, hogy ez a szedés, amely már 1895-ben három változatú címlappal jelent meg, utóbb még négy ízben került utánnomásra, s közben eléggé megkopott, úgyhogy az utánnomásokba értelemzavaró szövegromlások is belekerültek egyszerű betűkopás következtében. (Ezeket persze a JKK-ban még a szövegváltozatok közt sem soroljuk fel, csupán itt említünk néhány példát: a 269 : 16 sorban a *váltották* szó a kopás után *váltottak* lett — a 289 : 21 sorban a *keblét* szóból *keblet* lett stb.) Néhány nagyon ritka jel arra is mutat, hogy az utánnomás során egyes oldalakat — nyilván a különösen kopottakat — újra szedték.

A fordítások

Az Országos Széchényi Könyvtárban az *Egy asszonyi hajsza* c. műnek három német nyelvű és egy lengyel nyelvű fordítása található meg, az utóbbi fényképmásolatban.

Az első német fordítás korán, alig két évvel az eredeti mű után jelent meg. Itt a fordító neve feltüntetve nincs, a fordítás szövegében jó néhány pontatlanságot és pongyolaságot találhatunk. Előfordul benne a szöveg megcsonkítása is, így pl. a 361 : 19—25 sorban (német 114. l.):

A francia udvaroncok kiszorultak a Viasdova palotából, helyet kellett adni a németeknek, s

Die französischen Hofcavalieri wurden aus dem Palaste Kiasdova hinausgedrängt — sie

hangzott német szó a francia helyett.

A lengyeleknél akkor keletkezett az a népdal, aminek a refrainja így hangzik: „Poki szviát szviatem; Polak Nyemczovi nye bedzie bratem”. „Elébb lát a világ véget, mint jó barát lesz lengyel s német.”

mußten den Deutschen Raum geben und anstatt die französische Sprache wurde die deutsche eingeführt.

Az eredeti szöveg második fele tehát e fordításból kimaradt, a tulajdonnév (Viasdova) írásába hiba csúszott. Akad e fordításban német nyelvtani pongyolaság, akad a magyar ragozás szerepének félreértése. Átveszi az eredeti mű hibáját (hogy két XI. fejezet szerepel, s a további fejezetszámozás ennek folytán eggyel elcsúszik).

Három évvel később Drezdában és Lipszében látott napvilágot jó néhány Jókai-mű német fordítójának, Ludwig Wechslernek az előbbinél jóval gondosabban készült szövege.

Valószínű, hogy Wechsler ismerte a bécsi kiadás szövegét, erre mutat pl. mindjárt a mű első mondatának egy részlete:

Jókai: . . .amióta csak a költők belemesterkedtek a história-frásba. . .

1880: . . .seitdem die Dichter sich in's Handwerk des Geschichtschreiben mengen. . .

1883: . . .seitdem die Dichter den Geschichtsschreibern ins Handwerk pfuschten. . .

— ahol az eredetiből hiányzó *történetírók* és *mesterség* fogalmak hasonló említése sejteti, hogy az első fordító műve hatott a második fordítóéra.

Ámde mindjárt a második mondat bizonyítja, hogy Wechsler, ha ismerte és figyelte is elődjének munkáját, szövegét az eredetiből készítette:

Jókai: . . .hidegvérű. . . .százezer húrú. . .

1880: . . .fischblutigen. . . .vieltausendsaitige. . .

1883: . . .kaltblütigsten. . . .mit hunderttausend Saiten. . .

— tehát Wechsler szövege egyezik az eredetivel ott, ahol elődjének szövege eltér attól. (Megjegyezzük: az idézett „százezer” csupán 1895-ben, az NK-ban lett „tízezer”).

Wechsler a lengyel nevek magyaros írását is átveszi az eredetiből (pl. *Szobieszky*, 229. l.). Megtalálható fordításában az a mondat is, amelynek az 1880-as fordításból való kihagyását párhuzamos szövegekkel illusztráltuk (eredeti: 361 : 19—25, Wechsler 114. l.), de a lengyel idézet helyett annak csupán — kétségkívül a magyarból

készült — német fordítását adja („Eher sieht die Welt ein Ende, als Polen und Deutsche sich reichen die Hände”).

Ennek a második német fordításnak 1909-ben az évszám feltüntetése nélkül közzétett harmadik kiadása az említettel szemben csak minimális eltéréseket mutat.

Végül szólnunk kell a lengyel fordításról, amelynek érdekessége, hogy lengyel tárgyú regényről van szó.

A fordító Stanisław Milkowski ezen kívül Jókaitól *A cigánybárót* (Szaffi) ültette át lengyelre (megjegyezzük, hogy Zygmunt Miłkowski, aki Teodor Tomasz Jeż néven lett neves lengyel író, a magyar szabadságharc résztvevője volt és több magyar tárgyú mű szerzője).

E lengyel szövegben természetesen a lengyel nevek helyes formában szerepelnek, s a fordító egyébként is igyekezett pontosabbá tenni, kiegészíteni Jókai lengyel vonatkozású adatait. Így pl. a lengyel kötet 24. oldalán (az eredeti mű 284 : 21 stb. sorához) lábjegyzetet adott (l. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok*). Másfelől azonban a lengyel fordító nem érezte át és nem reprodukálta Jókai sajátos stílusjegyét, a jóindulatú, izes tréfálkozást. Így pl. kurtít, kihagy éppen ott, ahol ilyen részlet adja meg a mű sajátos zamatát, amit egy példával illusztrálhatunk:

(*eredeti mű: 296 : 9—15*):

— De hát ki akar a menyasszonyom lenni? Nem elég az embert az ágyból kihúzatni azzal a szóval, hogy holnap meg kell házasodnod; legalább annyit mondjanak meg, hogy szép lesz-e vagy csúf, fiatal vagy valami vén banya? Özvegyasszony vagy valami fejedelemnek a kedvесе, akinek hirtelen titulus és fejkötő kell? Én móríngolok-e neki, vagy az nekem? Legalább a nevét tudjam.

(*lengyel fordítás: 42 : 6—9*):

— Któraż jednak zgodzi się na zaślubienie mię? Czy mam dać jej posag, czy też otrzymam od niej zapis? Przynajmniej pragnęlbym wiedzieć o jej nazwisku.

Más terjedelmesebb kihagyásokat is találunk a lengyel fordításban.

Kötetkiadások

~ = Egy asszonyi hajszál. Ezt a jelölést csak az egybenyomott kötetkiadások esetén használjuk.

- I. a) *Egy asszonyi hajszál*. Történelmi regényvázlat. Bp. 1878. Athenaeum 232 l. |Jókai Mór Történelmi Regénytára 11—13. |

- b) [a borítófedélen] 1879. Pfeiffer
Címlapkiadás
- II. a) 1885. Franklin 202 [6]1 (Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás 113.)
- b) 3. kiad. 1892. [Jókai válogatott művei]
Címlapkiadás, egybekötve *A magyar előidőkből* c. elbeszélés-kötettel.
- c) 4. kiad. 1904.
Címlapkiadás
- d) 5. kiad. 1907. [Szépirodalmi Könyvtár]
Címlapkiadás
- e) 5. kiad. [!] 1908.
Címlapkiadás
- f) 5. kiad. [!] 1908.
Egybekötve *A fehér rózsza* c. regénnyel, 4i. sorozati sorszámmal.
- g) 6. kiad. 1911.
Címlapkiadás
- h) 6. kiad. [!] 1912.
Címlapkiadás
- i) 11. kiad. 1913.

III. a) *A magyar előidőkből* — ~. Bp. 1895. Révai Testvérek 315 l. [Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 36]

A magyar előidőkből 3—174 l., ~ 175—314. l. Ugyanez a kiadás megjelent egyidejűleg teljesen azonos, finomabb papírra nyomott „amateur díszkiadás”-ként és nagy 8° alakban Nemzeti díszkiadás elnevezéssel.

- b) 1904.
Címlapkiadás
- c) 1907.
Címlapkiadás
- d) 1910.
Címlapkiadás
- e) 1910.
Címlapkiadás a sorozat feltüntetése nélkül.

IV. *A magyar előidőkből* — ~. Bp. 1930. Franklin—Révai 219 l. (Jókai Mór összes művei. Centenárium kiadás 65.)
A magyar előidőkből 3—108 l., ~ 109—219 l.

- V. Kisregények. II. (Nagy Miklós utószavával, Szántó Piroska rajzaival) Bp. 1957. Szépirodalmi Könyvkiadó 671 l. [Jókai Mór válogatott művei]
~ 5—140. l.

Idegen nyelvű kiadások

Összeállításánál felhasználtuk Demeter Tibor *Magyar szépirodalom idegen nyelven* (Bp. 1952. Kézirat) c. bibliográfiáját.

Német:

- I. *Ein Frauenhaar*. Historischer Roman. Wien 1880. Verlag von Adolf Kugler 168 p.
- II. a) *Ein Frauenhaar*. Historischer Roman. Einzig autorisierte Übersetzung von Ludwig Wechsler. Dresden und Leipzig 1883. Verlag von Heinrich Minden 227 p.
- b) 1892.
Címlapkiadás
- c) Neue Ausgabe [1909.] 313 p.

Svéd:

Ett quinnohär. Översättning av L. Z.-o. Visby 1884. Gottlands Allehandas Tryckeri 199 p.

Lengyel:

Włosek kobiecy. Romans historyczny. Przekład Stanisława Miłkowskiego. Gródzkie 1886. J. Czański. 192 p.

Finn:

Hiuskihara. Historiallinen romaani. Suomennos. Brooklyn (USA) 1899. Siirtolainen 136 p.

KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

Jókainak az *Egy asszonyi hajszál* témaelemeire vonatkozó feljegyzéseit — eltekintve néhány elszórt bejegyzéstől, amelyek korábbi jegyzetfüzeteiben (8. — XVI. 1860—64-ből és 14. — VIII. 1873—76-ból) olvashatók — a 16.—XIII. számú noteszban, a 49^f—51^v lapokon találjuk, a *Névtelen vár*, a *Szabadság a hó alatt*, a *Rab Ráby* és az *Egy hírhedett kalandor* c. művekre vonatkozó előzetes jegyzetekkel együtt. E tényekből a noteszok anyagát sajtó alá rendező Péter Zoltán és Péterffy László arra a következtetésre jutott, hogy e döntően irodalmi tartalmú noteszt feltehetően az 1875—77. években használta az író (JKK *Följegyzések* II. 529—31.).

Ugyanebbe a XIII. sz. noteszba már előbb (38^y), az *Egy hírhedett kalandorra* vonatkozó feljegyzéseknél Jókai beírta Salvandy könyvének pontos címét, amelyről látni fogjuk, hogy az *Egy asszonyi hajszál* egyik alapvető forrásául szolgált. Ez a tény következtetni enged arra, hogy Jókai eredetileg az *Egy hírhedett kalandor* lengyel vonatkozású részeihez keresett hiteles adatokat tartalmazó forrásművet. Így jutott Salvandy könyvéhez. Ennek forgatásakor azután sok anyagot talált, amely kapcsolódott egy másik, évtizedeken át használt forrásanyagának, a *Dictionnaire*-nek néhány olyan szócikkéhez, amelyekre Jókai már korábban felfigyelt, sőt, belőlük elszórtan jegyzeteket is készített.

Feltehetően e tématalálkozások adhatták az impulzust ahhoz, hogy a több helyről kapott, gyűjtött „nyersanyagok” felhasználásával megírja *Egy asszonyi hajszál* c. művét.

Jókai írói nagyságának egyik legfőbb tényezője az, hogy műveinek tartalmi, emocionális és stiláris elemeit olyan, alig áttekinthető és teljes egészükben semmiképpen sem regisztrálható forrásokból, közvetlen élményekből meríti, amelyek minden egyes művének egyedi értékelését követelik meg, és illuzórikussá tesznek minden merev periodizálást. Így az a szokásos korszakolás is, amely szerint Jókai alkotói pályája 1875-től hanyatlásnak indul, s amelyre a JKK több kötetében is hivatkozás történik (*Névtelen vár. Regények* 34. k. 526.; *Egy hírhedett kalandor. Regények* 35. k. 301.) csak kivételekkel és fenntartásokkal idézhető.

Annai bizonyos, hogy 1875-től kezdve Jókai a korábinál gyakrabban nyúlt különféle emlékiratok és útleírások tényanyagához mint forráshoz, ezt a körülményt azonban hiba volna eleve negatívumnak minősíteni. Ahelyett, hogy effajta értékelésnek vetnök alá a szóban forgó művet, inkább azt vizsgáljuk, témájának egyes elemei milyen helyet foglalnak el életművében.

Az *Egy asszonyi hajszál* meséje élesen elkülönül két részre: első négy fejezete a francia történelem egy 1572—74. évi epizódjáról szól, míg a többi (5—31.) fejezet majdnem egy évszázaddal később játszódik és Lengyelország akkori életéről ad jóval szélesebb képet. A kettőt pedig egy vékony cselekményszál fűzi egymáshoz, a címben szereplő „asszonyi hajszál”, amelynek révén a lengyelországi francia befolyás kulisszatitkai tárulnak fel.

Külön, e fejezetben összefoglalóan, a tárgyi és nyelvi magyarázatok fejezetében pedig egy-egy részletre vonatkozóan tesszük mérlegre a Jókai által bemutatott történelmi tények hitelességét. Először a francia, majd a lengyel epizódokról lesz szó.

Mindkét témakör szinte végigvonul Jókai életművén, akárcsak pl. az egzotikum a *Nepean szigettől* (1845) *A Kráóig* (1895), vagy

az osztrák, vagy az orosz téma. Vannak külföldi népek — pl. éppen az utóbb említettek —, amelyeknek megítélésében Jókai felfogása formálódott, az idő folyamán változott: s hogy indítéka nem holmi opportunizmus, hanem emberiség, szelíd jószívűség, annak bizonyítéka az a tény, hogy ezt a folyamatot nemcsak a magyarsággal kényszerű, majd „kiegyezéses” közjogi közösségben élő osztrákok megítélésében látjuk (legjellegzetesebb példája, mintegy gócpontja *Az új földesúr*, JKK 13. k.) — hanem adatszerűen kimutatható az oroszok vonatkozásában is (vö. *Görögülz*, JKK 33. k. 300—5.).

A francia téma

„Valamennyien franciák voltunk! . . . A legnagyobb dicséret volt Petőfitől, midőn monsieur Rayének így mutatott be: »Ez valóságos francia regényeket ír magyarul. . . .» — írja Jókai (*Az én kortársaim*. NK 96. k. 167.) a Tizek Társaságáról, amely 1846-ban az irodalom forradalmát készítette elő.

Jókainak ez a „franciasága” azt jelentette, hogy írásművészete a francia romantikusok hatása alatt fejlődött ki.

Ámde mást is jelentett ez a „franciaság”: azt, hogy Jókai már korai alkotó időszakától kezdve gyakran és szívesen választott francia tárgykört. Itt nem feladatunk elemezni vagy akár csupán felsorolni Jókai egészben vagy részben francia környezetben játszódó műveit, csupán jellemzésül mutatunk rá arra, hogy Jókai több híres regényének (*Egy magyar udob*, *Fekete gyémántok*, *Egy játékos, aki nyer*) döntő fontosságú fejezetei játszódnak le francia környezetben, a *Névtelen vár* alapja pedig éppen egy francia történelmi epizód.

S milyen forrásokból merítette Jókai francia motívumainak tényanyagát? A kutatás már több ilyent feltárt, a leggazdagabb kétségkívül az az öt vaskos kötetből álló mű, amelyről először Hankiss János adott hírt (*Jókai és egy francia anekdotakincs*. It 1928. 1—22.); *Jókai et le „Dictionnaire de l'amour”*. Revue des Études Hongroises. 7. année, N° 4. 1929. 2—237)

E könyv fennmaradt Jókai hagyatékában és ma is a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi: *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour. Depuis le commencement du Monde jusqu'à ce jour*. 1—5 tome. Seconde édition. Troyes 1811. Felhasználásának módjáról Hankiss ezeket írja: „A nagy fantáziájú s egyben nagyon termékeny íróknak leginkább van szükségük készen vett és bőséges „anyagra”, amelyből hamar és könnyedén építhetik légvárait. . . Jókai és főképp első felesége szenvedélyes kedvelője volt a francia memoáriradalomnak. A *Dic-*

tionnaire de l'amour féltett kincse maradt — mint Hankiss is megállapítja —, Jókai „egy könyvhöz sem maradt olyan hífi, mint a szerelem történeti anekdotáinak lexikonához”.

Mikor szerezhette be Jókai, mikortól kezdve merített belőle — erre vonatkozóan Hankiss úgy következtet, hogy összeállítja ama művek jegyzékét, amelyekben megtalálta a *Dictionnaire* valamelyik anekdotájának nyomát. A keletkezési évszámokból megállapítja, hogy Jókai valószínűleg 1851 óta használta a francia gyűjteményt, de bizonyosan a *Dictionnaire*-t aknáztta ki a *Decameron*-jában megjelent *Abu József* című elbeszéléshöz, s ettől kezdve sűrűsödnek nála e francia forrás nyomai.

Arra is fölfigyelt Hankiss, hogy Jókai nem sok időt fordított az adattengerben való válogatásra (a *Dictionnaire* öt kötete több mint 2500 oldal!), hanem szinte találmra ütötte fel, s vette novelláinak alapjául az egymás után következő címszavakat, mint pl. a *Szerelém bolondjai* (JKK 17. k. 508—10) egymás után következő epizódjaihoz a francia forrás *Jean, Jeanne, Jehanguir* c. anekdotáit. Másik érdekes megállapítása Hankissnak, hogy Jókai mintegy periodikusan vette elő, s ilyen időszakokban alaposan használta a *Dictionnaire*-t: pl. az említett *Szerelém bolondjai* c. regényen kívül a *Rendkívüli nők* (NK 61. k.) sorozatának írásakor.

(A JKK *Regények* ciklusában leginkább az alábbi helyeken van szó a „Szerelmi lexikon” feldolgozásáról, az említetten kívül: 20. k. 384—85., 33. k. 409., 50. k. 413—16.)

Az *Egy asszonyi hajszál* esete némileg eltér ettől a szokványos használattól, s éppen ebből az eltérésből következtethetünk a mű keletkezésének körülményeire.

Minthogy sem Jókai személyes, családi életében, sem az akkori külső, politikai eseményekben nem találtunk olyan mozzanatot, amely indítékul szolgálhatott volna e regény megírásának — arra következtetünk, hogy az író érdekes témát keresve bukkant a *Gonzague (Ludovic de)* címszóra (3. k. 56—58.). Az is lehetséges talán, hogy valamilyen láncolat állt fenn; már Hankiss felfigyelt rá, hogy a *Zafireh* (NK 61. k. 32—43.) c., 1874-ben megjelent novella anyagát a francia forrásmű *Barberousse* c. cikkéből (1. k. 300—4.) merítette, amelynek hőse szerepel a *Julie de Gonzague* (3. k. 53—55.) c. anekdotában is, ez viszont Jókai *Szélségnél* alatt c. 1862-ben megjelent kötetében a *Miért láttál?* c. elbeszélés (NK 35. k. 198—203.) alapja. . . Jókairól tudjuk, hogy föl-följegyezte az érdekes és később feldolgozandó motívumokat. Föltételezhetjük tehát, hogy amikor 1862-ben a *Julie de Gonzague* c. anekdotát dolgozta fel, az ott szereplő *Barberousse* és a másik *Gonzague*, *Ludovic* nevét kifrta magának *pro futuro*, s minek

utána 1874-ben az előbbi megörökítette egy novellában — mintegy három évvel később az utóbbit vette elő.

Akár véletlenül ütötte fel ezúttal a *Dictionnaire de l'amour* egyik vaskos kötetét, akár nem, annyi bizonyos, hogy a francia forrásmű több címszavához jutott el. Mégpedig ezúttal nem mechanikusan, egymás mellett álló címszavakhoz, hanem olyanokhoz, amelyek — a *Dictionnaire* kölcsönös utalási rendszere alapján — egymással összefüggve, egész történeti eseményláncolat anekdotikus felvázolását tartalmazták.

Gonzague Ludovic és Henri IV. (3. k. 223—24.): Íme a *Dictionnaire* két címszava, amelyekből Jókai az *Egy asszonyi hajsza* első négy fejezetének témáját merítette. Ami ezután következett, azt Hankiss teljesen szabatosan így határozza meg: „Amikor így figyelme már fel volt keltve, szerzőnk további adatokat keresett az érdekes családról. Ezekből az adatokból, melyeket *utalásokkal egybekötött* lexikoncikkek szolgáltatnak, alakult ki a magyar írónak Franciaország XVII. századbeli lengyel politikáját tárgyaló regénye.” (I. m. 18.)

Az „érdekes család” az olasz Gonzagák francia ága. A *Gonzague Ludovic* c. lexikoncikk tulajdonképpeni főszereplője a címben említett herceg felesége — egy másik *Gonzague* nevű hölgy pedig, az előbbieik leszármazottja, lengyel királyné lett. Itt a szál, amely a regény két részét összeköti, vékony szál, szinte — *asszonyi hajsza*. . . Talán ez adhatta Jókainak a cím, majd a címből a regényben fizikai mivoltában szereplő asszonyi hajsza ötletét, hogy íme a realizálódó szólásmondás: „ez a hajsza volt az, amin múlt, hogy Európa térképe egészen át nem változott. . . stb.” (269 : 13—14.) (A hajsza-motívum nem szerepel a forrásokban: kétségkívül Jókai leleménye.) Ez csupán feltételezés, az azonban már bizonyos tény, hogy a regény második részének cselekményét Jókai a *Dictionnaire*-nek több, ezúttal nem találomra kiválasztott, hanem a sorozatos utalások segítségével „felgöngyöltett” címszavából merítette: *Boisdauphin* (1. k. 405—07.), *Gravel* (3. k. 95—99.), *Casimir IV* (2. k. 17—18.), *Leopold Ier* (3. k. 493—94.), *L'Hospital* (3. k. 502—5.).

A *Dictionnaire* címszavai alapján összeállított történetet Jókai még kiegészítette a XVI. századi Párizs leírásával: ennek forrását is, mint részleteiben a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* közt láthatjuk, megtaláljuk Jókai könyvtárának fennmaradt kötetei közt; ez a mű *Dr. A. Diezmann: Malerische Wanderungen durch Paris*. Leipzig é.n.

A lengyel téma

Míg a francia nemzet a Szent Szövetség és a Habsburgok béklyóit lerázni vágyó, demokratikus átalakulásra törekvő népeknek mintegy vezércsillagként szerepelt a köztudatban — addig a fel-darabolt Lengyelország iránt szívszorogató együttérzés élt a magyar közvéleményben. Ez fűtötte Jókait is pályájának minden szakaszán. Attól kezdve, hogy a *Forradalmi és csataképek* c. sorozatában 1850-ben több képet is rajzolt a magyar szabadságért küzdő lengyelekről, egészen egyik legutolsó alkotásáig, az 1903-ban megjelent, *A mi lengyelünk* c. regényig (JKK *Regények* 66. k.) hosszú a sora lengyel vonatkozású munkáinak.

Milyen helyet foglal el ez a kisregény Jókai lengyel tárgyú művei közt?

Érdekes tény, hogy a lengyelek megítélésében Jókainál nem tapasztalható olyan változás, fejlődés, alakulás, mint pl. az oroszok vonatkozásában. Hasonló jellemzésük vonul végig Jókai egész életművén: barátságban, gyűlöletben egyaránt szertelen emberek, akik hazájuknál csak a szabadságot szeretik jobban, s ez mintegy sors-tragédiájuk. Az ún. *liberum veto*, tehát a szabadságnak mintegy *ad absurdum* vitele vezet a nagy nemzeti katasztrófákhoz. A magyarokkal rokon vérmérsékletűek és jelleműek a lengyelek, hasonló a társadalmi rétegződésük és hasonlóak a belső feszültségeik. Sokfelől törnek rájuk külhatalmak, belpolitikájukban összezsapódnak a külső befolyások, a nagy csapások idején kirobban az önfeláldozó hősiesség. — Mindez annyira kidomborodik Jókai lengyel vonatkozású műveiben, hogy nagyon is szembetűnő a kimondatlan (sőt néha még ki is mondott) célzat: tükröt tartani a magyarság elé, lám ti is ilyenek vagytok, külső perspektívából a ti erényeitek, hibáitok is így festenek, tanuljatok tehát a lengyelek példájából. S ahol konkrét magyar — lengyel kapcsolatra is utalhat Jókai (pl. Benyovszkyra, a jelen esetben Thökölyre, a *Csataképek*ben Bemre és szabadságharcunk más lengyel önkénteseire), ez arra nyújt alkalmat, hogy még szemléletesebbé tegye a sorsközösséget. Lengyel tárgyú alkotásainak mindezen elemeit valamennyi közt a legnagyobb mértékben az *Egy asszonyi hajsza*l tartalmazza: ez a körülmény jelöli ki e regény különleges, egyedülálló helyzetét Jókai munkásságában.

Mert ez az egyetlen munkája, amely — a bevezetésnek, előhangnak tekinthető első négy fejezet és az átmenetül szolgáló ötödik kivételével — teljes egészében lengyel környezetben játszódik. Itt viszont látjuk — illetve később alkotott műveiből előrevetítve láthatjuk — Jókai jellegzetes lengyel alakjait, közös képbe sűrítve: Szobieszky

anyja, Theophila közeli rokona a *Szomorú napok* (JKK 21. k.) hős Kamienska grófnőjének, a torz képű Ulászló király némiképp a *Páter Péter* (JKK *Kisregények* 3. k.) Berezovszkyját juttatja eszünkbe. Szobieszkyben szinte ráismerünk Benyovszkyra, ugyanazok a lengyel főurak harcolnak itt a kozákok, mint az *Egy hírhedett kalandorban* (JKK 35. k.) a hajdemákok ellen.

Milyen forrásból vette Jókai a könyv lengyel fejezeteinek tényanyagát?

Egyrészt a *Dictionnaire* felsorolt címszavainak lengyel vonatkozású részeit aknáztta ki alaposan, másrészt — erre is Hankiss idézett tanulmánya hívja fel figyelmünket — felhasználta a következő művet is: N.-A. de Salvandy: *Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski*. Tome 1—3. Paris 1829.

Jókai forrásainak hitelessége és felhasználásuk módja

Az a két forrásmű, amelyből Jókai az *Egy asszonyi hajsza*l cselekményi elemeit merítette, nem egyenlő értékű.

A *Dictionnaire de l'amour* nem is igényli magának a történelmi hitelességet. Bibliái történetektől (Ádám és Éva stb.) különféle népek mondáitól, legendáitól (Mohamed és Aisa stb.) kezdve, legnagyobb részét történelmi pletykákat, a *chronique scandaleuse*-ök eseteit tartalmazza, csupa szerelmi történetet, amelyeknek általános tanulsága az, hogy a világtörténelem eseményeit a szerelmi kapcsolatok irányítják.

„... A mi regényünk egyetlen egy szál hajról szól csak; „egy” asszonyi hajszaőről. És azután éppen ez a hajsza volt az, amin múlt, hogy Európa térképe egészen át nem változott...” — A legelső bekezdés e néhány sora bizonyítja, hogy Jókai, forrásából nemcsak tényanyagot merített, hanem szemléletet is, mely egyébként megfelelt saját, többször hangoztatott nézetének.

Másik forrásműve elütő jellegű. Történelemtanulmány, szerzője korának neves francia politikusa, Narcisse-Achille Salvandy (1795—1856), államférfi és diplomata, aki két ízben is (1837—39 és 1845—48) Franciaország közoktatásiügyi minisztere volt, 1841-ben pedig nagykövetként Madridban képviselte hazáját. Akadémikussá is tették. Könyvét amellelt, hogy adatszerű pontosságra, a részletek és a történelmi háttér érzékeltetésére törekedett, élvezetes olvasmánynak is szánta. Attól sem idegenkedett, hogy pletykákhoz közel álló részleteket is idézzon. Jókai elsősorban a *Dictionnaire*-ből kiágazó cselekményszálaknak, a két francia születésű lengyel királyné szerepének, kapcsolatainak folytatását kereste benne, s ezáltal Salvandy

művének könnyedebb részei felé hajlott, ám ezek mellett bőven idézte a cselekménybe beleillő politikai és hadtörténeti bekezdéseket is.

Forrásműveinek felhasználása helyenként már-már szó szerinti idézés formáját öltötte. Ezt két párhuzamos szemelvényvel — a *Dictionnaire*-nek és Salvandy művének egy-egy Jókai által átvett részletével — szemléltetjük.

Dictionnaire (3. k. 57.)

Lorsqu'on ouvrit la cassette de la Mole, on y trouva une figure de cire, dont le coeur était percé à coups d'aiguille. On lui demanda ce que cela signifiait, et il répondit qu' il avait éperduement aimé une demoiselle... et que n'ayant pu s'en faire aimer, il s'était adressé à Cosme Ruggiéri, qui passait pour magicien; que cet Italien lui avait donné une image de cire formée avec de tels enchantements, qu'au même instant que la Mole lui enfoncerait une aiguille dans le coeur, la demoiselle deviendrait amoureuse de lui... Ruggiéri déclara la même chose...

Salvandy (1. k. 219—20.)

Le czar Alexis... était contraint de s'humilier... en butte à la haine publique; un duc de Guise appelait aux armes le peuple de Naples, et recherchait l'héritage du pêcheur Mazaniello... les janissaires préparaient le cordon pour le... sultan Ibrahim; Louis XIV fuyait devant le peuple de Paris et Charles Ier s'acheminait du côté de Londres pour porter sa tête royale au long parlement qui demandait cette grande victime...

Jelen kötet (272 : 34—273 : 19)

Egy elzárt szekrényben fedeztek fel egy viaszból készült emberi alakot. Ennek a viaszbábnak a szívébe apró gombostűk voltak szurkálva... De la Mole lovag azt hozta fel mentségül, hogy... választotta szívét nem tudta addig semmiképpen meglágyítani, amíg a tudós Ruggieri Cosimo, a híres mágus azt a tanácsot nem adta neki, hogy az általa bűvészi attributumokkal ellátott viaszbábnak a szívébe gombostűket szurkáljon; ami aztán teljes sikerre is vezetett. Ugyanezt bizonyítja pecsét alatt maga Ruggieri Cosimo is...

Jelen kötet. (330 : 15—23)

Nápolyban Masaniello halász fordította fel a trónt; Moszkvában a lázadó nép előtt kellett fedetlen fővel meghajolni Alexis cárnak; Sztambulban Ibrahim szultán számára fonták a selyemzsinórt az elégtelen janicsárok... s Anglia királya I. Károly szobája ablakából nézte, hogy tákolnak össze egy alkotványt a lába előtt, ami aligha vérpad nem lesz, s maga XIV. Lajos is futott Párizsból a saját népe előtt.

Ez a két szövegrész nemcsak azt mutatja, hogy *mit* vett át Jókai a forrásműveiből, hanem azt is, hogy *hogyan*. Módszere annyiban különbözött a szoros értelemben vett műfordítástól, hogy a fordító — ha feladatát helyesen látja el — az eredeti mű gondolatait, tehát nagyobb szövegegységeit igyekszik a maga nyelvén adekvát módon kifejezni, de ennek keretén belül a kis szövegegységek (szavak, fogalmak) maximális hűségű átültetésére is törekszik; Jókai viszont csak az első helyen említett eljárással használta forrásműveit: tényeket, gondolatokat vett át, de a részletek pontosságára különösebb gondot nem fordított. Még a *Dictionnaire* kalandos történeténél ez kevésbé szembeszökő (bár ott is előfordul: a francia szöveg szerint egyetlen tüvel több szúrászt ejtettek a viaszfigura szívére, míg Jókainál több apró gombostű volt beleszurkálva) — annál feltűnőbb azonban ott, ahol Salvandy könyvéből történeti adatokat vesz át, s azt írja, hogy „Nápolyban Masaniello halász fordította fel a trónt”, holott Masaniello nem ebben az ominózus, 1648-as évben állt a nápolyi felkelők élére, hanem előbb (1647. júl. 16-án már meg is ölték), s ekkor már Henri de Guise herceg (1614—1664) vette át az örökét. — Ennek megállapításához nem lett volna szükség utánjárásra, hiszen megtalálható Salvandynál, Jókai azonban, aki nem történetírói szabatososságra, hanem regényírói szuggesztivitásra törekedett, átugrotta a pontos utalást. Guise herceg nevét vagy nem vette észre, vagy nem akarta az adatokat az olvasmányosság rovására túlhalmazni.

Egyébként sem törekedett filológiai-történelmi pontosságra; pl. a 280:28 sorban XIII. Lajos helyett XIV. Lajos áll az első kötetkiadástól kezdve végig az összes kiadásokban (hogy ez már a kéziratból származó elírás-e vagy nyomdahiba, az a kézirat hiányában nem állapítható meg). Mindazt, amit láthatóan maga elé tűzött célul — érdekes, ízes történetet adni, s közben a franciák és lengyelek iránti érdeklődését is kinyilvánítani — a maga jellegzetes egyéni eszközeivel, meseszöve és stílus eszközeikkel igyekezett elérni.

A regény egyes szavaihoz, mondataihoz fűzött megjegyzéseinkből, a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között kitűnik, hogy nemcsak Salvandy könyvének történelmi adatai hitelesek, hanem a *Dictionnaire* Jókai által feldolgozott történelmi pletykáiban is sok a helytálló adat. Pl. La Mole és Coconas lovagok létező személyek voltak, s az a szerelmi kapcsolat is, amely őket a navarrai királynőhöz, illetve a nevers-i hercegnőhöz fűzte, megtalálható a részletesebb történeti művekben és életrajzi lexikonokban, kettejük kivégeztetése ugyanolyan történelmi tény, mint később Cinq-Marsé. Ugyancsak igaz az, hogy Marie d'Arquien, a későbbi Mária-Kazimira lengyel király-

né serdülő korában Louise-Marie de Gonzague hercegnő, a későbbi Lujza Mária lengyel királyné közvetlen környezetéhez tartozott; már azt, hogy leánya lett volna, csupán a *Dictionnaire* feltételezései közt találtuk meg (vö. a 291:17–27 jegyzetet a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* közt). Az meg, hogy ikernővére lett volna Bethune főkincstárnok nejének, nyilván Jókai képzeletéből ered.

Ahol a történclem ennyire romantikus kapcsolatokat produkál (azaz pontosabban: ahol az ilyeneket följegyzik), ott szinte kínálkozik a regényes feldolgozás az íróknak. Természetes, hogy a francia és a lengyel történelem e romantikus eseménysorozata francia, illetve lengyel íróknak is csábító témául szolgált. Nem feladatunk felkutatni a két témakör valamennyi regényes megelevenítését, csupán arra a kettőre utalunk, amely igen közel állt Jókai e művéhez. Az első, tisztán francia tárgy feldolgozását az idősebb Alexandre Dumasnál, a francia—lengyel eseménysorét — persze túlnyomórészt lengyel elemeit — Henryk Sienkiewicznél találjuk meg.

Jókai, Dumas és Sienkiewicz

„A franciák közül első volt Hugo Victor, akit megkedveltem . . . Dumast legkésőbb ismertem meg a *Trois mousquetaires*ből” — írta visszaemlékezésében Jókai (NK 100. k. 137.) ifjúkori olvasmányairól. Tehát már a szabadságharc előtt olvasta, nyilván eredetiben — erre utal az általa idézett francia cím és ez a mondat „Tízennöt-tizenhat éves koromban megtanultam angolul és franciául” (uo.). Minthogy pedig a *Les trois mousquetaires* (A három testőr) 1844-ben jelent meg, bizonyos, hogy Jókai csak ezután kezdte olvasni Dumas-t. Személyesen is megismerkedett Dumas-val, a francia író 1865. évi pesti látogatásakor. Dumas itt „megismerkedett magyar kollégájával, Jókai Mórral” s egy estélyen „Jókai Mórral társalgott, aki elmondta neki, hogy legelső regénye megírásánál az ő csapongó képzeletű munkáinak olvasása buzdította” (az egykorú sajtóközlemények összefoglalása, Radó Richárd: *Pest-budai emlékek a XIX. századból*. Bp. 1941. 51, 57.). Jókai paródiát is írt Dumas modorában: *Dumas Sándor papa útinaplója Magyarországról* (JKK Cikkek és beszédek. V. k. 393–410.) A francia írónak az a regénye, amely szintén *La Mole* és *Coconas* lovagok történetét dolgozza fel *La reine Margot* címmel, 1845-ben látott napvilágot, magyar fordítása pedig, *Margot királyné* címmel 1869-ben Pesten jelent meg. Jókai tehát olvashatta akár az eredetit, akár a magyar fordítást már munkája megírása előtt.

Ámde ha olvasta is, bizonyos, hogy nem használta fel információi-

nak forrásául, hanem kizárólag a *Dictionnaire*-ban olvasottakra építette saját művét. Ezt a megállapításunkat ténybeli és felfogásbeli bizonyítékokkal támaszthatjuk alá.

Ténybeli bizonyítékunk: Jókai *Egy asszonyi hajsza* és Dumas *La reine Margot* c. regényének nincs olyan közös eleme, amely a *Dictionnaire de l'amour*ból hiányzik; ezzel szemben Jókai regényének és a *Dictionnaire* címszavainak több olyan közös eleme van, amely Dumas regényében nem vagy másképpen található meg. Két ilyen részletet idézünk.

Az első Coconas lovag Szent-Bertalan éji viselt dolgainak története; a katolikus lovag hugenottákat szólított fel megtérésre, majd megöli őket. Ez Dumas-nál így történik:

... Le père obéit le premier.

— Je suis prêt, dit l'enfant; et il s'agenouilla à son tour.

Coconas commença alors à lui dicter en latin les paroles du *Credo*. Mais soit hasard, soit calcul, le jeune Olivier s'était agenouillé près de l'endroit où avait volé son épée. A peine vit-il cette arme à la portée de sa main, que sans cesser de répéter les paroles de Coconas, il étendit le bras pour la saisir. Coconas aperçut le mouvement tout en faisant semblant de ne pas le voir. Mais au moment où le jeune homme touchait du bout de ses doigts crispés à la poignée de l'arme, il s'élança sur lui et le renversant:

— Ah! traître! dit-il.

Et il lui plongeait sa dague dans la gorge.

(Alexandre Dumas: *La reine Margot*. Bruxelles—Leipzig, 1845. Tome 1. p. 153.)

Ugyanez a *Dictionnaire* szerint:

On dit qu'il se vantait, lors du massacre de la Saint-Barthelemi, d'avoir racheté des mains du peuple jusqu'à trente hugenots, pour les faire mourir à son plaisir, qui était de leur faire renier leur religion, sous la promesse de leur sauver la vie, ce qu'ayant fait, les poignardait. (Tome 3. pp. 56—57.)

S végül Jókainál:

... mi történt azután azokkal a megmentett hugenottákkal, akiket ő a néptől megvásárolt. Azokat ő fölvitette a nagy vívótermébe s ott, ahogy hátra voltak kötve a kezeik, egyenkint sajátkezüleg leszurkálta őket; ezt pedig azért tette, mert egy szép hölgy, szívének választottja azon óhaját fejezte ki előtte, hogy szeretne részt venni ebben a Bertalanéji „mulatságban” [...] A harminc hugonot közül huszonkilencet ő maga legyilkolt, a szép hölgynek teljes megelégedésére, ki igen jól mulatott a lábaihoz hurcolt hugonották halálkínjain, előbb megkísértve őket hitük megtagadására

rábírni, életbenhagyás ígérete mellett: egy-kettő akadt, abrenunciált. . . A szép hölgy azért csak ezeket is ledöfette s nagyon kacagott a feltréfálásukon. (274:1—16)

A másik szemléltető részlet a kivégzett La Mole és Coconas fejének sorsa. Kettejük szerelmesei — a navarrai királynő és a neversi hercegnő — titkos úton a tetemekhez lopóznak és magukhoz veszik megőrzésre a két fejet. Ezt az emlékezetes esetet a különféle életrajzi lexikonok is megemlítik. De hogyan viszi magával a két asszony a két levágott fejet?

Dumas-nál:

On revint au Louvre comme on en était sorti. Au guichet, la reine se fit reconnaître, au bas de son escalier particulier elle descendit, rentra chez elle, déposa la triste relique dans le cabinet de la chambre à coucher destinée, dès ce moment, à devenir un oratoire. . . (op. cit., Tome 5. pp. 126—27.)

A *Dictionnaire*-ben:

. . . on peut croire, sans injustice et sans méchanceté, qu'une femme du rang de la Duchesse de Nevers, qui se transporte la nuit pour aller chercher la tête d'un homme qui vient d'être décapité, qui l'embaume et l'enterre de ses propres mains; il est à croire que cette femme avait eu une vive passion pour celui qui avait porté cette tête. (op. cit., Tome 3. p. 57.)

Jókainál:

E rövid rémtörténet csak annak a bebizonyítására lett elmesélve, hogy minő vérnek kellett abban az asszonyi szívben forrni, mely elszánhatta magát, hogy sötét éjjel, zivatarban, egy magához hasonló eszeveszettül szerelmes asszony társaságában elinduljon lenyakazott kedvese fejét elrabolni a vesztőhely ravataláról? [. . .] Coconas fejét [. . .] sajátkezűleg bebalzsamozva, egy pompás vert művű arany szekrénykébe helyezé el, s az ott állt a hálószobájában mindig. . . (279: 18—20)

Igaz ugyan, hogy Jókai közlése (a fej szekrénykébe kerül) itt első pillantásra Dumasnak és nem a *Dictionnaire*-nek felel meg (ott a hercegné a bebalzsamozás után eltemeti a fejet) — ámde a *Dictionnaire* egy másik helyén (Tome 1. p. 407.), az előbbire hivatkozva („comme on le voit à l'article *Gonzague Ludovic*”), az áll a hercegnőről, hogy „. . . alla enlever la nuit la tête de *Coconnas*, son amant, qui avait été décapité, et la garda long-temps dans l'armoire d'un cabinet, derrière son lit”. Tegyük még hozzá, hogy a két levágott fejet hazacsempésző hölgyek közül Dumas a királynőről, Jókai és a *Dictionnaire* pedig egybehangzóan a hercegnőről szól, s még nagyobb nyomatékul idézünk egy részt, amely Dumasnál teljesen hiányzik.

Dictionnaire:

„Un titre que l'on trouve dans la bibliothèque de madame de Montpensier, vient encore à l'appui du fait. „La manière d'arpenter brièvement les prés, par madame de Nevers". Ce titre a vraisemblablement rapport à l'enlèvement de la tête de *Coconas* . . ." (Tome 3. p. 57.)

Jókai:

Ez a történet le van írva egy kéziratban, ami Montpensier hercegnő könyvtárában őrzik: a címe: „La manière d'arpenter brièvement les prairies, par madame de Nevers". („Hogyan kell egy mezőt gyorsan felmérni? Nevers asszonytól.") A cím tréfás hivatkozást képez arra a futásra, amit Nevers hercegnő azon az éjszakán árkon-bokron keresztül elkövetett, szerelmese fejével az ölében. (280:10—16)

A Jókai és Dumas felfogása közti különbséget talán kevésbé szemléletes, de annál meggyőzőbb bizonyítékok támasztják alá.

Vessük fel a kérdést: mi oka lehetett annak, hogy éppen ez a kor, a XVI. század második fele szolgáltatott ilyen bőséges, részletes történelmi és pletykaanyagot a *Dictionnaire* szerzőjének, Dumas-nak, Jókainak stb.? Hiszen regényes történetek, szerelmi cselekvések, gyilkosságok, kivégzések más korszakokban is fölös számmal adódtak, pl. két-három évszázaddal korábban, az európai lovagkor virágzásának idején. Úgy hisszük, a választ éppen a lovagkor virágzása és hanyatlása közti különbség adja meg. A régebben még elhallgatott vagy idealizált cselekvések, gyilkosságok stb. már csupasz realitásként szerepelnek a XVI. század krónikáiban. Cervantesben ekkortájt már érlelődik a lovagszokások időszertürlenségének nagy, világirodalmi jelentőségű leleplezése, a *Don Quijote* . . . Hasonló, szatirikus szellemben nézi és ítéli meg Jókai a Bertalan-éj szörnyűségeit és a fennmaradt lovagkori szerelmi konvenciókat, amelyek 1570 után még inkább kínálkoztak a gúnyos bemutatásra.

Dumas szemlélete egészen más. Ő a nemzeti romantika jegyében lelkesedve, idealizálva vagy borzongó döbbenettel írja le a történeteket. A *Dictionnaire de l'amour* valószínűleg nem ismerte, vagy ha igen, az elveszhetett forrásműveinek tömegében, hiszen elemző életrajz-írója ezt írja róla: „Documents authentiques et apocryphes, de première ou de troisième main, il les exploite comme une mine" (Hippolyte Parigot: *Alexandre Dumas père*. Paris 1902. p. 120.)

Ez a nézetbeli különbség, melyet egyébként a fentebb idézett részletek is szemléltetnek, bizonyítja, hogy Jókai nem használta fel — talán nem is ismerte — Dumasnak *La reine Margot* című munkáját.

Ami Henryk Sienkiewiczet illeti, az ő nagyszabású trilógiája Jókai regénye után jelent meg: *Ogniem i mieczem* (Tűzzel vassal) 1884, *Potop* (Özönvíz) 1886, *Pan Wolodyjowski* (Wolodyjowski úr — újabb magyar címe: A kis lovag) 1887. Nem is a hatás lehetőségét kutatjuk, csupán azt vizsgáljuk meg röviden, hogy az azonos történelmi események bemutatásában, szemléletében, értékelésében milyen hasonlóságok, illetve különbözőségek mutatkoznak Jókai és Sienkiewicz művei között.

Eleve kétségtelen, hogy a lengyel író hazája történetének részletesebb és hívebb ismeretében dolgozta fel anyagát, mint Jókai, aki adatainak jó részét ezúttal egy francia anekdotagyűjteményből merítette, s csak részben mérte le őket egy történelmi monográfia mértékén. Érzelmileg mindkettő a lengyel oldalán áll. Ámde míg Sienkiewicznél az adott mű csupán egyike azoknak a történelmi regényeknek, amelyek által egykorú honfitársait nemzeti történelmük reális szemléletére, „pozitív” hazafiasságra kívánta rávezetni, addig Jókai ezúttal mintegy fókuszban akarta összpontosítani a lengyel nemzeti tragédia okairól vallott felfogását. Ezért a „*liberum veto*” intézménye és következményei Sienkiewicznél csak futólag szerepelnek, Jókainál viszont a cselekmény és az írói mondanivaló középpontjában állanak. Sienkiewicz főhősei a kor nemesi társadalmának „sűrűjéből” vett típusok, a történelem kiemelkedő nevei közül csupán János Kázmér király kerül a cselekmény során előtérbe — Jókai hősei mind királyok, királynék és arisztokraták. A mindkettőjüknél kiemelkedően szereplő János Kázmér király beállítása szinte teljesen ellentétes: a trilógiában valósággal szentté magasztosuló nemzeti hős, a magyar kisregényben igen gyarló, esendő, már-már gyáva ember. Végül, ami általános szemléletüket illeti: a realista Sienkiewicz a nagy nemzeti legenda (a csechochowi csodatétel) misztikus elemét a hívők felfogásának megsértése nélkül reális összhangba hozza a természeti jelenségek világával — Jókaitól viszont nem idegen az, hogy történelmi eseményeket (a XVII. század közepének Európa-szerte tapasztalható forrongásait) így „miszticizálja”: „... Különös idők jártak. Az égen üstökös csillag rémkepe kísértett éjszaka, s nappal álnapok rajzoltak kettős keresztet a firmamentumra: a csillagászok világmrohlást jósoltak a Mars és Saturnus közelgő conjunctiójából, s Varsó alatt olyan nagy földrengés volt, hogy a házak ledőltek. S ami az égben és a föld alatt végbement, az történt a föld felett is...” 330:8—13)

Az egykorú sajtó röviden tájékoztatott az *Egy asszonyi hajszál* megjelenésének körülményeiről: a Fővárosi Lapok 1878. március 21-i számában Jókai közölte a „Történelmi regénytár” előfizetőivel, hogy regénye (itt még címe: *Egy női hajszál*) betegsége miatt késik; ám ugyanaz a lap már másfél hónappal később, május 6-i számában a regény megjelenéséről tudósított. Hírt adtak a megjelenésről más lapok is (Kelet népe, 1878. május 4. és 28., Magyar Polgár május 4. és július 31., Nemzeti Hírlap és Pesti Napló július 27., Családi kör október 6.). Azt is megtudjuk ezekből a közleményekből, hogy füzetenként látott napvilágot — május elejétől július végéig.

Egykorú kritikájáról, de még ismertetéséről sincs tudomásunk, s a Jókai műveiről szóló későbbi tanulmányok is csak csekély helyet szentelnek neki.

Hankiss János foglalkozik vele Jókai és a francia irodalom kapcsolatairól szóló három cikkében (*Jókai et la France. Revue de la Littérature Comparée. 1926. 2. sz. 275. — Jókai és egy francia anekdotakincs. It. 1928. 3. sz. 14—17. — Jókai et le „Dictionnaire de l'amour”. Revue des études hongroises. Octobre—Décembre 1929. 202—23. Különnyomatként: Paris 1930. 23 l.; az előző, magyar nyelvű tanulmányának majdnem szó szerinti francia változata). Taglalva, hogy Jókai mit és hogyan vett át a *Dictionnaire*-ből, Hankiss kritikailag elemzi a regényt, amelyet így jellemez: „Mesteri kéz festett itt nagy történelmi tablót, de ecsetje túlságosan keskeny és finom a vászon szélességéhez képest”. (It. i. h. 15.). Első tanulmányában jóval kevesebbet foglalkozott még Hankiss az *Egy asszonyi hajszállal*: aránytalanul keveset ahhoz képest, hogy Jókai más műveiből egészen aprólékos motívumrokonságokat is kifejtett.*

Magyar vonatkozása miatt említi meg e regényt Dézsi Lajos (*Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Bp. 1927. 120.*)

Nacsády József *Jókai műveinek lengyel alakjai* c. dolgozatában (Szeged 1961. = Mészöly-émlékkönyv; továbbá önállóan is: Irodalomtörténeti dolgozatok 19.) Szobieszky alakjában az író „ismert eszményítő módszerének félreismerhetetlen nyomait” fedezi föl. Méltatja a befejezés lengyelbarát pátoszáát is. (i. m. 108.)

Alicja Mazurkiewicz *Polska i Polacy w utworach M. Jókai* c. cikkében, amely a varsói Przegląd Humanistyczny c. folyóiratban olvasható, mindössze rövid említés történik a kisregény témájáról, lengyel főalakjairól. (1960. 6. sz. 151.)

A sajtó alá rendező lengyelül megjelent cikkében — *Mór Jókai i Polacy* (Literatura na świecie. 1975. 10. sz. 362—69.) — azt vizsgálja,

hogy Jókai milyen forrásokból ismerte meg a lengyel történelmet, hogyan vélekedett annak egyes jelenségeiről, elsősorban a *liberum veto*ról, milyen romantikus eszközökkel mutatta be hőseit, minde-
nekelőtt Jan Sobieski lengyel királyt, s hogy a lengyelek sorsát,
történelmét hogyan állította mintegy tükörként a magyar olvasók elé.

SZÖVEGVÁLTOZATOK

Annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy a műnek még Jókai életéből rendelkezésre álló szövegei közül melyiket vegyük kiadásunk alapjául, a K eleve kiesik, minthogy csupán csekély töredékét ismerjük. Minthogy azonban e töredéknek és az első kiadás szövegének egybevetésénél azt tapasztaltuk, hogy az első kiadás teljes hűséggel igyekezett a K-ot követni, olyannyira, hogy még következetlenségeit is átvette olykor, ezért az első kiadást elvben a K hű másának tekinthetjük, tehát felmerülhetne olyan felfogás, hogy ezt az 1878. évi nyomtatott szöveget mint a Jókai eredeti szövegéhez legközelebb állót vegyük kiadásunk alapjául.

Ez a felfogás akkor állaná meg a helyét, ha Jókai e kiadással végleg „levette volna kezét” e művéről és nem volna nyoma annak, hogy később is foglalkozott a szöveggel: módosította vagy jóváhagyta mások, szerkesztők módosításait.

Ami az olcsó kiadásokat (1885 és 1892) illeti, valóban nincs rajtuk nyoma Jókai bárminemű beavatkozásának — ez a két kiadás tehát eleve nem jöhet számba mint a JKK alapszövege.

A NK-n viszont félreérthetetlenül ott a nyoma annak, hogy Jókai foglalkozott szövegével: vagy ő maga csiszolta, módosította, vagy legalábbis jóváhagyta a jubileumi sorozat szerkesztőjének módosításait. Hiszen az olyan javításokat, mint egy avult, illetve mesterként szó kiküszöbölése (341:24 — a korábbi kiadásokban szereplő *diadalmár* helyett *győző*) vagy egy egész mondat átírása a magyarul szerkesztettség eltváltoztatása végett (384:18—19 — korábban: *Ez lett elküldve Varsóba, mint rendkívüli követ; az NK-ban: Ezt küldték el Varsóba, mint rendkívüli követet*) stb., stb.; semmiképpen sem lehetett a szerző tudta és beleegyezése nélkül végrehajtani.

Nem lehet kétséges tehát, hogy ezúttal a JKK-ban az *Egy asszonyi hajszál* c. regénynek NK-beli szövegét ugyanúgy kell figyelembe vennünk, mint az 1878-asat. Alapszövegnek inkább az NK tekinthető.

Azonban nem mellőzhetjük a korábbi szövegeket sem. S nemcsak az NK szedésébe becsúszott sajtóhibák esetében, hanem néhány egyéb, szövegromlás jellegű esetben sem.

Ahol úgy látjuk, hogy az NK vagy már az olcsó kiadások szerkesztője bizonyos uniformizálási szándékkal, a sorozat többi kötetéhez szabva hajtott végre alaki jellegű módosításokat, ott az első kiadásra nyúlunk vissza. Gondolunk az 1885 óta eltüntetett kiemelésekre és az NK-ból kihagyott emfatikus szerepű gondolatjelekre. Mindkettő oly jellegzetesen és szervesen hozzátartozik Jókai előadásmódjának drámaiságához, kihagyásukkal annyi szerzői motíválás (rádőbbités, irónia stb.)vész el, hogy az első kiadás alapján való visszaállításukat feltétlenül szükségesnek tartottuk.

Tiszteletben tartjuk Jókai fonetikáját is. Ahol az NK szerkesztője ugyancsak valamiféle uniformizálás okából egyes betűket más hangértékekre változtatott (pl. *veres*-ből *vörös*-t csinált), ott is a korábbi szöveghez térünk vissza. Különösen akkor tesszük ezt, amikor a K, illetve az első kiadás írásmódja a mai használatnak felel meg, szemben a későbbi kiadások változataival, így a 342:9 sorban, ahol Jókai azt írta: *kultuszát* s e szóból a második kiadástól kezdve *kultusát* lett; vagy a 385:17 sorban, ahol az első kiadás *kombindlt* szavából később *combindlt* lett. Ahol az 1885., illetve 1892. kiadás szerkesztői eredetű s nem is szerencsés módosítása láthatóan gépies módon került át az NK szövegébe, ott is visszanyúlunk az első kiadásra, pl. a 351:34 sorban, ahol az első kiadásban még a szabatosabb, de régies *csójtár* szó jelzi a lótararót, míg a további kiadásokban már ennek a szónak újabb, de kettős értelme folytán nem annyira szabatos *csótdár* alakját (l. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. k. Bp. 1967. 559.) találjuk.

S természetesen a korábbi szöveg alapján egészítjük ki az NK-ban minden valószínűség szerint tévedésből vagy talán tördelési okokból megcsönkült szöveget, pl. a JKK 343:7—8 sorában a *hajcsdraik a foglyok elrabolt fényes köntösébe öltözve* szavakat, melyek — jóllehet logikailag odakíváncsoznak — az NK-ból kimaradtak.

Tehát három szöveg az — a K töredéke, az 1878. évi és az NK kiadás —, amely Jókaiénak tekintendő, egyedi szövegváltozataink közt ezeknek a JKK szövegétől való eltéréseit mutatjuk be, beleértve az elírásokat illetve sajtóhibákat is. A közbenső két, ún. olcsó kiadás (1885 és 1892) inkább csak abból a szempontból érdekel bennünket, hogy ahol az NK eltér az 1878-as kiadástól, ott az eltérés melyik kiadásnál kezdődött. Hiszen már előbb, a *Kézirat, kiadások, fordítások* fejezetben megállapítottuk, hogy a két olcsó kiadásban csak szerkesztői-nyomdászai változtatások történtek — e szövegből tehát szempontunkból csak az érdekes, hogy milyen változtatások „öröklődtek át” a Jókai által jóváhagyott NK szövegbe.

A három teljes egészében feldolgozott szöveg (K, 1878, NK)

helyesírási és központoszási elveit ugyancsak jellemeztük már a kiadások történeténél. Mielőtt azonban az egyedi szövegváltozatokra rátérnénk, összefoglalóan még megjegyezzük az alábbiakat.

Az idegen tulajdonneveket gyakran akkor is változatlan formában vettük át a JKK-ba, ha ez az írásmód eltér a helyes névírástól, ami különösen a lengyel neveknél fordul elő. Jókai, aki a francia neveket igyekezett az eredeti helyesírásnak megfelelően szedetni — annyira, hogy mikor 1878-ban a nyomdából a francia *ç* (cédille) hiányzott, fordított *ş*-szel helyettesítette — a lengyel nevek és szavak írásánál felemás módon járt el: különféle forrásaiból úgy vette át a neveket és szavakat, hogy egyrészt megpróbálta eredeti írásmódjuk sajátosságait (főként a *w* betűket) megtartani, másrészt magyaros jelleget is adott nekik (főként a *-szky* végződéssel): így lett pl. a *Sobieski* névből *Szobieszky*. E teljesen „magyarosított” írásmód mellett idézzük a *Wiśniowiecki* név jellegzetesen felemás írásmódját: *Wisznowieczky*. De még felemás megoldásaiban sem volt következetes. Azt, hogy a K-ban a Szobieszky és a Szobieszki alak vegyesen fordul elő, már az első kiadás szedője észrevette és *γ*-nal egységesítette, más nevek írásmódjának egységesítése a későbbi kiadások során történt meg és volt amelyiké végig következetlen maradt, sőt volt eset, hogy nem is csak az írásmód, hanem a név alakja is különféleképpen szerepelt (a kiadások történeténél említettük a *Zolkiewszky* — *Zolkiewicz* kettős alakot). Hogy a szerzői szándéknak és emellett egy minimális következetességi igénynek is eleget tegyünk; a JKK-ban a lengyel nevek és szavak írásánál a következő elvek szerint jártunk el: *a*) az NK-ban következetesen, egyformán írt neveket változatlanul átvettük; *b*) az NK-ban több különböző írásmóddal szereplő neveket (pl. *Mateinszky* — *Matheinszky* — nyilván betűelírásból: *Matheiszky*) abban a formában egységesítettük, amely a legközelebb áll az eredeti lengyel írásmódhoz; *c*) ahol az NK-ban a névnek nemcsak az írásmódja, hanem az alakja is különféleképpen szerepel, ott meghagyjuk ezt a következetlenséget: mint sajátos stíluselemet, amely egyébként is ritkán fordul elő s úgy, hogy félreértésre nem ad alkalmat.

A tulajdonneveken kívül *más lengyel szavak* is szerepelnek a szövegben, ugyancsak felemás átrással; a JKK-ban ezeket is a fenti elvek szerint közöljük, külön kell azonban szólnunk arról a gyakran előforduló szóról, amely valóban súlyos jelentőségű volt a lengyel történelemben, Jókai ábrázolása szerint pedig egyedülállóan sorsdöntő szerepet játszott. — Ennek kimondásával egyetlen ember meghiúsíthatta az országgyűlés fontos döntéseit; *nie pozwalam*

(nem engedem), illetve, ahogy Jókai ismeri, befejezett igealakjával: *nie pozvolim* (nem engedem meg). Ezt az első kiadástól (és nyilván a K általunk nem ismert részétől) kezdve végig az NK szövegéig vegyesen *nye poz volim* valamint *nye poz wolim* alakban írja. Mi a JKK-ban *nye pozvolim* alakban közöljük — abból a meggondolásból, hogy ez a kifejezés a magyarban is fogalommá vált, tehát Jókainak teljesen magyaros betűhasználatát vesszük át, de nem követjük a minden logikát nélkülöző hármas tagolást, az egységes lengyel szónak szinte komikusan ható kettévágását.

E mű kritikai kiadása is a JKK I. kötetében, a *Bevezetés Jókai összes műveinek kritikai kiadásához* c. fejezetben összefoglalt, és a sorozat minden kötetére érvényes helyesírási elvek, ill. a JKK 24. kötetében *A Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésének új szempontjai* címmel közölt módosítások szerint készült. Éppen ezért az alábbiakban csak azokról a sajátos eltérésekről adunk számot, amelyek írásmód tekintetében kiadásunk és a kisregény alapul vett NK kiadása között fennállnak, és a jelzett *Bevezetés*beli általános elvekből nem következnek.

A *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetben — az AkH-ra hivatkozva, mely a latin frású nyelvek szavainak mellékjeleikkel együtt való átírását tartja kívánatosnak (282. §.) — a lengyel tulajdonnevek és egyéb szavak mai lengyel helyesírás szerinti alakját is közöljük.

A *francia és lengyel főnevek kezdőbetűinek nagy-, illetve kisbetűs írásánál* az NK szövegét vettük alapul, s ahol ez a mai használattól eltér, a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között mutatunk rá. Az *egyéb idegen eredetű vagy idegen szavak kezdőbetűinek nagy-, illetve kisbetűs írásánál* a kiadások során bizonyos fejlődés, a mai írásmódhoz való közeledés figyelhető meg, így az 1878-as kiadásban még Benczés apácákról és római Saturnalia ünnepről volt szó, ezek a szavak már az 1885-ös kiadástól kezdve kis kezdőbetűvel állanak, a JKK természetesen ezt követi.

A francia szavak végén álló ún. néma betűhöz az NK-tól eltérően a mai magyar helyesírásnak megfelelően a magyar ragokat a JKK-ban kötőjellel kapcsoljuk; pl. *marseille-i*.

Az 1878-as kiadásban még érthetetlen módon, nyilván szedési hibából, de több helyen, bizonyos következetességgel, *idegen mellékjelek* fordulnak elő, amelyenek nem is ismeretesek abban a nyelvben, amelyből a szó származik. Így a francia—olasz eredetű *Coconas* név több helyen *Coconas* formában szerepel és találkozunk a latin *caduca* szónak *caducà* formájú írásával is.

A *meghonosodott idegen szavak* közül a mai használat szerint, a HTSz-nek megfelelő alakukban írjuk, az NK régiesebb írásmódjával

szemben az alábbiakat: *astrologus, banderium, barbar, Carthagó, castellan* (egységesítve az ugyancsak előforduló *kasztellán* formában), *cholericus, combinált, czeremonia, daemon, dictatura, doctrina, dynastia, horoscop, kategoria, khorus, kultura, mágusz, marschall, martyr, missionárius, múzeum, mythos, oraculum, phantasta, philosoph, poeta, reputatio, residentia, sarkasmus, satyra, schlachta, scytha, senatus, szimmetrikus.*

Más nyelvű formában, angolosan, mint *Henry* szerepel az NK-ban a francia *Henri* név: a JKK-ban franciásan írtuk.

A *lithván* és *litván* formában is szereplő népvét a mai használat szerint egységesítettük, de meghagytuk régies formájában a *Páris* szót, mert stílusértéke (és valószínűleg fonetikai jelentősége is) van. A Sztambul—Sztambul kettős forma annyira következtelenül szerepel az NK-ban, hogy öt soron belül (342:28, 34) mindkét írásmóddal találkozunk (megjegyezzük, hogy a K-ban és az olcsó kiadásokban mindkét helyen Sz állt, csak az NK-ban következett be szövegromlás) — ezt Jókai intenciójának s egyúttal a mai használatnak megfelelően *Sztambul* formában egységesítettük.

Általában a *magánhangzók* írásának tekintetében a rendelkezésünkre álló egyes szövegeken belül következtelenségeket tapasztalhatunk, de emellett, nagy vonalakban bizonyos fejlődés figyelhető meg. Így pl. a K-ban és az 1878-as kiadásban még egymással rendszertelenül váltakozva fordulnak elő a *-ból -bol -bul, -ből-böl-büil, -ról-rol-ruil, -ről-röl-rül, -tól-tol-tul*, illetve *-tól-töl-tül* ragok, ezek azonban utóbb olyan irányban egységesültek, hogy az NK alapulvételével a JKK-ba már szinte kivétel nélkül a *-ból, -böl, -ról, -röl, -tól, -töl* alakok kerültek.

A *magánhangzók* közül az *ó* szerepel az NK néhány szavában mint *o*: *elzárkozott, moringolok* — a JKK-ban ezeket modernizáltuk.

A *mássalhangzók* írása tekintetében a mai helyesírás javára tértünk el az NK írásmódjától az alábbi esetekben:

— az NK-ban rövid mássalhangzókat hosszúnak írtuk az alábbi szavakban: *boszú, épen, fentart, -gyulad, -képen, -kocintás, köny, restel, rival, ros, strucz, szakál, viszhang, zsidadt*;

— az NK-ban hosszú mássalhangzót rövidnek írtuk az alábbi szóban: *sáppad*.

A *szavak különírásának*—*egybeírásának* tekintetében megváltoztattuk az NK írásmódját az alábbi esetekben:

— összetett szavaknak a mai különírás—egybeírás—kötőjeles használattól eltérő írásmódjánál (pl. *márvány homlok* → *márványhomlok, szépség-flastrom* → *szépségflastrom, te elítéd* → *teelítéd, még sem* → *mégsem, napról-napra* → *napról napra, könyv nélkül* → *könyv nélkül, derék had*, mint a had egy része → *derékhad, tatár fogság* → *tatár fogság*);

— a vonatkozó névmásoknak régebben különírt, mert két szó-
nak tekintett két részét (*a ki, a honnan* stb.) a K töredékében és az
első kiadásban rendszertelenül részint egybeírva, részint különírva
találjuk; az NK ezeket különírva egységesítette, a JKK-ban a mai
használatnak megfelelően egybeírtuk.

Az időközben alakváltozást szenvedett magyar szavak közül régies
formában hagytuk meg a JKK-ban — mert hangértéküknek gondol-
juk — a *fekünni* (*fekügyem, fekügyél*), a *paizs* és a *vakand* szavakat, de
modernizáltuk azokat, amelyeknél hangérték nélkül pusztán az írás-
mód változott meg illetve egységesült, pl. *podgyász* → *poggyász*.

A magyar tulajdonnevek közül a *Thököly* az első kiadásban még
rendszertelenül *Tököli* formában is szerepelt, az NK szövege ezt
egységesítette, (de *puszta* T-vel). — Kétféle írásmóddal szerepel
Apaffy és *Apafi*. A JKK-ban mindkét nevet a HTSz szerint adjuk:
Thököly, Apafi.

A *kiemelés* módja az 1878 évi kiadásban — melyet ebből a szem-
pontból figyelembe kellett vennünk, minthogy a későbbi kiadások-
ban szerkesztői-nyomdászai kézre valló egyszerűsítés végett mellőzték
— a ritkítás. A JKK-ban a *kiemelés* módja a dőltbetűs szedés.

A *központosással kapcsolatban* megjegyezzük, hogy

— a nagymértékben használt, sokszor a vesszőt helyettesítő
kettőspont elterjedése a K töredékét és az első kiadást jellemzi; a későbbi
kiadásokban a modern használat felé haladva, sok kettőspont helyébe
vessző került, s így közli a JKK is;

— *Jókai* gyakran a mondaton belül is használ — a mai gyakor-
lattól eltérően — *kérdőjelet* vagy *felkiáltójelet*; az ilyen mondatoknak
meglehetősen élesen két kategóriáját különböztethetjük meg: ahol
a mondat belsejében álló kérdőjel, illetve felkiáltójel minden külön
tartalmi-érzelmi jelentőség nélkül csak régies írásmód, s ahol ma
vesszőt használunk pl.: *... történt az, hogy a zárda donjonja előtt álló
alabárdos, fegyvere nyelére támaszkodva, számlálná, hogy hányadszor
ül le a mennykő? egyszer csak azt veszi észre. . .* ez esetben nem hagy-
tuk meg a mondat belsejében álló kérdőjelet illetve kötőjelet: — a
másik eset az, amikor ezeknek az írásjeleknek (illetve, ha a mai hasz-
nálat szerint is kitennek, de más helyen, a mondat végén, akkor a
Jókai szerinti helyüknek) *emfatikus jelentősége* van, pl. *Véletlen,
sorsszeszély, a világszellem rendelése volt-e? hogy épen akkor, a midőn
János Mária Kazimira szobájába ment, annál épen a testvére is ott volt,
Leonora*; ilyen esetekben a kérdőjelet és a felkiáltójelet mindenkép-
pen a helyén hagytuk és a mai használatnak megfelelően a következő
szót nagybetűvel mint új mondatot kezdtük (pl. ebben a mondatban:
... béküljünk ki lengyelek! [JKK: Nc] ne vesszünk össze a németen

és franczián . . .), vagy, ha a mai használat ott ezt nem kívánta, akkor meghagytuk az NK szerinti formában;

— a *gondolatjel* mint az idézés jelölése a mű különböző kiadásai-ban olyan változó, fejlődő módon fordul elő, amelyet egy példával szemléltethetünk:

1878:

— *Annál jobb. Monda a kirdly. Én Leonora hercegnő számdra . . .*

1885, 1892:

— *Annál jobb. — Mondá a kirdly. — Én Leonora hercegnő számdra . .*

NK:

— *Annál jobb, mondá a kirdly. Én Leonora hercegnő számdra . .*

(sőt a K töredékében és az 1878-as kiadásban a bekezdés elején helyenként *gondolatjel* helyett *idézőjel* áll.) Mi ezt a szemléltető bekezdést a JKK-ban a mai használat szerint így írjuk:

— *Annál jobb — mondá a kirdly. — Én Leonora hercegnő számdra . . .*

— azokat a *gondolatjeleket* pedig, amelyek a K töredékében és az első kiadásban az előadásmódnak Jókaira igen jellemző drámaiságát szolgálták, s amelyeket a későbbi kiadásokból a szerkesztői kéz törölt, az eredeti szöveg szerint visszaállítjuk (pl.: *A hang ismerős volt — és megfoghatatlan . . .*)

— az 1878 évi kiadásban levő *idézőjelek* is eltűntek a szerkesztői beavatkozás nyomán azokon a helyeken, ahol a bekezdésen belül történik idézés, ilyen helyeken a korábbi összes *gondolatjelek* mellett az *idézőjeleket* is visszaállítottuk az 1878 évi kiadás alapján; ezt is egy példával szemléltetjük:

NK:

. . . *Most előhozatta őt a szultán és kardot adott a kezébe. Itt van a kardod, fend le a csorbáját; ha verve térsz vissza, itt vágatom le a fejedet ugyan e seregek előtt. Ekkor egy lengyel kémet hoztak a szultán elé. — Jól megnéztél mindent? kérdé a szultán s azzal egy erszény aranyat adott dt neki. Tehát menj a királyodhoz haza, s beszélj el neki, hogy mit láttál.*

JKK:

. . . *Most előhozatta őt a szultán s kardot adott a kezébe. — „Itt van a kardod, fend le a csorbáját; ha verve térsz vissza, itt vágatom le a fejedet*

ugyane seregek előtt!” — Ekkor egy lengyel kémet hoztak a szultán elé. — „Jól megnéztél mindent?” — kérde a szultán s azzal egy erszény aranyat adott át neki, — „Tehát menj a királyodhoz haza, s beszélj el neki, hogy mit láttál.”

Végül a fejezetbeosztást illetően megjegyezzük, hogy az 1878. évi kiadásban két XI számmal jelzett fejezet van, ezért azt a fejezetet követően minden fejezet sorszámáa eggyel kisebb a szükségesnél; a későbbi kiadások ezt a hibát kiigazították.

Lap: Sor:

- 269 : 9 tízezer húrú (1878, 1855, 1892: százezer húrú)
 24—25 sem tudta volna felbontani (1878: sem tudta volna se felbontani)
- 270 : 2 aranyveres női hajsza (1885, 1892, NK: aranyvörös női hajsza)
 21—22 szája elé csapta s tollas kalapját (NK: szája elé csapta és tollas kalapját)
- 271 : 1 keresztyén (1892: keresztény)
 13—14 a flandriai gróf palotája, átellenében a Leval-kastély (1885, 1892, NK: a flandriai gróf palotája átellenében a Leval-kastély — szr.)
 20 e zárdát (1885, 1892, NK: a zárdát)
- 272 : 26 üldözte és megcsalta (1885, 1892, NK: üldözte s megcsalta)
- 274 : 12—13 akadt, aki abrenunciált (1885, 1892, NK: akadt, abrenunciált — szr. —)
- 275 : 21 Az ör [bekezdéssel] (1885, 1892: Az ör [bekezdés nélkül])
- 276 : 4 asszonyi (NK: az -iszonyi — sh. —)
 6 enyim (NK: enyém)
 20 monda (1878: monda)
- 277 : 2 fejet (1878: fejét)
 3 csengő hang (1878: csengőhang)
- 278 : 15 kelepelőjével (1885, 1890: kelepelővel; NK: keleplővel)
 27 csöndesség (1878: csendesség)
- 279 : 6 sőt inkább igen (NK: sőt igen — szr. —)
 9, 25 és 280 : 8 Coconas (1878: Cočonas)
 11 ez (NK: az)
 17 fenntarva (1885, 1892, NK: fentartva)
 22 elinduljon a lenyakazott (1885, 1892: induljon a lenyakazott; NK: elinduljon lenyakazott)
 26 vert (1878: vertt)

Lap: Sor:

- 280 : 11—12 *manière ... brièvement* (1878: *manière ... brièvement*)
27 órahosszat (1878: órahosszatt)
- 281 : 4 összhangzatát (1878: összhangzatát)
- 282 : 2 feladatom *az, hogy* (1885, 1890, NK: feladatom, *hogy*)
10 Ausztria (1878: Austria)
- 283 : 7 — Hisz az (NK: Hisz az — sh. —)
16 mint (1885, 1892, NK: mind)
30 festett képek (1878: festettk⁶ épek — sh. —)
- 284 : 7 trónba (1878: tronba)
- 285 : 8 huszonötnek (1878, 1885, 1892: huszonháromnak)
11 engedik az éveket (NK: engedik meg az éveket — szr. —)
23 egyéb (1878: egyéb)
- 24 ikerlánya (NK: ikerleánya)
- 286 : 10—11 ikerleányára (NK: ikerleányára)
- 288 : 7 mint alkusznak (1878, 1885, 1892: *hogyan* alkusznak)
13 amiből aztán a hú (NK: amiből a hű)
33 hintóban (NK: hintójdában — szr. —)
Arquien (NK: Arqien)
- 289 : 5—6 nagyköveti minőségben (1878: nagykövetimi nőségben — sh. —)
- 290 : 9 neki. A (NK: neki a — szr. —)
30 arcot ... rúttá (1878, 1885, 1892: arczokat ... rutakká)
32 ahelyett, hogy (1878: a helyett, s hogy)
- 291 : 25 Mária (1878, 1885, 1892: Blanka)
- 292 : 8 sire (1878, 1885, 1892, NK: sir)
14 e meglepő (1878, 1885, 1892: a meglepő)
- 293 : 8 mondd (1878: monda)
- 294 : 7 jezsuitáknál (1878: Jézsuitáknál)
15 Boisdauphin (NK: Bowisdauphin)
27 tíz ... tízből (1878, 1885, 1892: nyolcz ... nyolczból)
- 295 : 4 Radziwillt (1878, 1885: Radziwillt)
16 Radzwill (1878, 1885, 1892: Radziwill)
28 — Annyival (1878, 1885, 1892, NK: Annyival)
- 296 : 12 csúf, fiatal (1878, 1885, 1892: csúf, *vagy* fiatal)
- 297 : 21 nemzeti (1878, 1885, 1892: nemesi)
34 két ikerleányhoz (1878: két szép iker-leányhoz)
- 298 : 16 ozvieczyni (1878: ozvieczini)
31 és 32 mondd (1878: monda)
28 szarkazmusa (1878: sarcasmusa; 1885, 1890, NK: sarkasmus)

Lap: Sor:

- 300 : 30 magánszobáiba (1878: magány-szobáiba)
302 : 32, 303 : 1 *Máridnak... Máridt* (1878, 1885, 1892: *Leonordnak... Leonordt*)
303 : 2 azon ágyulövések (1878: az ágyulövések)
3 : ébred (1878, 1885, 1892: ébredt)
304 : 10 „Duc”-nek (1885, 1892, NK: „Duc”-nak — szr. —)
23 *Mária* (1878, 1885, 1892: *Blanka*)
33 hercegné (1878: herczegnő)
305 : 2 ezekben a nehéz időkben (1878, 1885, 1892: ezekben az időkben)
8 azt nem tudom.” *Bercsényi Rákóczinak* (1878, 1885, 1892: azt nem tudom.)
309 : 8 gyámoltalanoknál (1885, 1892, NK: gyámoltalanoknál)
16 aztán (1885, 1892, NK: azután)
311 : 33 szegletes (1885, NK: szögletes; 1892: szögletős —sh. —)
312 : 34 felelt (NK: felelte)
314 : 8—9 *hogyan lelkében a bohóc* (1878, 1885, 1892: *hogyan a bohóc lelkében*; NK: *hogyan a hohóc lelkében* — sh. —)
20 égi (1885, 1890, NK: régi — szr. —)
27 palatinusával a *palota előtt* afölött (NK: palatinusával a fölötte)
31 megholt (1885, 1892, NK: meghalt)
315 : 9 Most ők voltak [bekezdés nélkül] (1885, 1892, NK: Most ők voltak [bekezdéssel])
18 pontifikáló (1878: pontificáló)
26 patriarkák (1878: patriarchák)
316 : 15 követ *uraknak* (1885, 1892, NK: követ *azoknak*)
317 : 24 levetkőztették (1878: levetkőzteték)
nyujtjuk (1878, 1885, 1892: *nyujtsuk*)
34 és 318 : 1 *atamán*nak... *atamán* (1878: *atamán*nak... *atamán*)
9 *attamán* (1878: *attaman*)
319 : 12 *rajta* (NK: *rajt*)
15 *érkezett meg* a királyhoz (NK: *érkezett a királyhoz*)
20 *ahhoz* (1878: *ahoz*)
320 : 33 *most* (1878: *mos* — sh. —)
321 : 1 *tieid* (1878: *tiéid*)
7 *sápadtságot* (1878: *sáppadtságot*)
ijedtséget (NK: *ijedséget* — szr. —)
sem (1885, 1892, NK: *nem*)
322 : 18 *elítélték* (1878: *elitéltek* — sh. —)

Lap: Sor:

- 322 : 25 *barbár* (1878: *barbar*)
- 323 : 18 *Gusztáv* (1878: *Gusztav*)
20 *házások a mézes* (1878, 1885, 1892: *házások mézes*)
30 *húsz* (1878: *20*)
- 324 : 9 *aki* (1885, 1890, NK: *ki*)
16 *Sziczinszkynek* (NK: *Sziczinszkynek*)
22 *Sziczinszkynek* (1878, NK: *Sziczinszkynek*)
- 325 : 33 *Akik csak sunnyognak* (1885, 1892, NK: *A kik sunnyognak*)
- 326 : *bólingatják* (NK: *bólintgatják*)
5 *el tudtak bánni* (1878: *eltudtak bánni*)
15 *amíg* (1878, 1885, 1892: *míg*)
20 *el volt készítve* (1878: *elvolt készítve*)
- 327 : 19—28 *a szava... az egész nemzetnek* (1878, 1888, 1892: *egy szava... egy egész nemzetnek*)
28 *kiköltöztek a falujából, mert annak még a bérese* (NK: *kiköltöztek falujából, mert annak a bérese*)
- 329 : 9 *verőfényét* (1878: *vérverőfényét*)
22 *socinianusok* (NK: *socianusok — sh. —*)
23 *összefogdossák* (NK: *összefogdosták*)
24 *kényszerítik* (NK: *kényszeríték*)
viszik (NK: *vitték*)
26 *várastól* (NK: *városostól*)
27 *hanem a szakácsával* (NK: *hanem szakácsával*)
- 330 : 16 *Moszkvában* (1878: *Moszkauban*)
21—22 *alkotványt a lába* (NK: *alkotványt lába*)
22—23 *XIV. Lajos* (XIV-*dik* Lajos)
23 *Párisból a saját* (NK: *Párisból saját*)
- 331 : 11 *és soha* (1878: *s soha*)
sem (1878, 1885, 1892: *se*)
20 *rájuk* (1878, 1885, 1892: *rájok*)
- 332 : 10 *zsivajga* (NK: *zsivajgja*)
19 *megválasztatta* (1885, 1892: *megválasztotta*)
- 334 : 10 *tódult a nyomába* (1878, 1885, 1892: *tódult a nyomában*)
26 *pilaviczi* (1878: *pilawiczi*)
- 335 : 21 *A királynak az inasa ő maga volt* (1878, 1885, 1890: *A királynak az ő inasa maga volt*)
23 *is a lakodalmadhoz* (1885, 1892, NK: *is lakodalmadhoz*)
- 336 : 3 *maguk* (1885, 1892, NK: *magok*)
20 *„néma országgyűlés”* (1878: *„a néma országgyűlés”*)

Lap: Sor:

- 337 : 3 eltemettetés (1878: eltemetés)
6 civilizált (1878: civilisált)
10 kazulákba (1878: casulákba; 1885, 1892: kasulákba)
26 áldomásoszs-koccintás (1878: áldomás-koccintás)
- 338 : 6 félbehagyatta (NK: félbehagyta)
17 pulykának (1878: pujkának)
24 monda (K, 1878, 1885, 1892: monda)
28 kamarádat (1878, 1885, 1892, NK: kamarádat)
- 339 : 2 Zamojszczeban... s meg nem (K: Zamojszeban...
s<...> meg nem; 1878, 1885, 1892, NK: Zamojszczeban...
meg nem)
4 felett (K: fölött)
6 Szobieszka *Theophila* (1878, 1885, 1892, NK: Szobieszka)
9 el fog kezdődni (K. 1878: elfog kezdődni)
e bolt (1885, 1892, NK: a bolt)
10 várod, hogy (K: várod, <mig> hogy)
14 hang lesz, ami (1878, 1885, 1892, NK: hang ami)
14–15 megszólal (1878: megszólal)
15 künn, akkor (K: künn, <...> akkor)
16 Akkor tudod [bekezdés nélkül] (1878, 1885, 1892, NK:
akkor tudod [bekezdéssel])
23 addig, amig (1878, 1885, 1892, NK: addig, mig)
32 imádkozik (1878: ádkozik — sh. —)
- 340 : 10 ez nem volt... között (K: [beszúrás a margón])
13 monda (K: monda)
14 — Asszonyom (K: — <...> Asszonyom)
16 ily nagy (K: [beszúrás a margón])
21–22 térdelt, annak (K: térdelt, <...> annak)
22 át, annak a kezeit (K: át, <azt> <...> annak a kezeit)
24, 30 Szobieszka (1878, 1885, 1892, NK: Szobieszky)
- 341 4–5 ecsetje örökkévalóvá tette volna (K: [azelőtt:] ecsetje
festé, s a művész remeke örökkévaló)
5–6 cár el nem követi azt az istenölést (K: [azelőtt:] czár
meg nem tette vona azt az istenölést, 1878, 1885, 1892: czár
el nem követi az istenölést)
8 istengyilkolás (K: isten ölés) gyilkolás)
9, 14, 23 Szobieszky (K: Szobieszki)
15 szultánt (1878: zultánt)
16 csak unokái (K: csak <egy leánya maradt> unokái)
19 fogoly herceget (K: fogoly <hóst> herceget)
20 Sztambulba (1878, 1885, 1892, NK: Stambulba)

Lap: Sor:

- 341 : 23 gyűlöletüket (1878, 1885, 1892, NK: gyűlöleteiket — szr. —)
24 *győző* (K, 1878, 1885, 1892: *diadalmár*)
24—25 meg tudta kétszerezni (1878: megtudta kétszeresíteni;
1885, 1892, NK: meg tudta kétszeresíteni)
26 volt: mesés (K: volt: <...> mesés)
31 nagybátyjuk (1878: nagybátyuk)
34 dühvel készíté (K: dühvel <...> készíté)
- 342 : 5 és karddal (K: ([utólagos beszúrás])
7 Már gyermekkorában (K: Már <f> gyermek korában)
9 Kezdje (K: <Ta> Kczdje)
kultuszát (1885, 1892, NK: kultusát)
- 343 : 3 rájuk (1878, 1885, 1892, NK: rájok)
7 fűzve papok (1885, 1892, NK: fűzve: a papok)
8—9 kötözve, *hajcsdraik a foglyok elrabolt fényes köntösébe
öltözve, s az embernyáj* (K: kötözve, <kisérőik> hajcsáraik ...;
NK: kötözve, s az embernyáj)
10 nemes *alak!* (K: nemes *vitéz!*)
11 Szobieszky (K: Szobieszki)
18 elkeseredés, taktikája (K: elkeseredés <volt>, taktikája)
21—23 Legyőzte ugyanazzal ... paraszthad előtt (K: [beszúrás
a margón])
27 Szobieszkyek (K: Szobieszkiek)
- 344 : 2 harmadik volt (K: harmadik <..> volt)
4 úgy hangzott (K: <oly> <..> úgy hangzott)
13 Ezúttal a konfederáció (K: Ez úttal a <...> konfede-
ráció)
14 Lengyelországot. (K: Lengyelországot. <A lengyel főurak
csapatostul szöktek el Varsóbul>)
15 Szobieszky sietett (K: Szobieszky <...> sietett)
16 aztán (1878, 1885, 1892, NK: azután)
17 királypárt oltalmazva (K: királypárt <...> oltalmazva)
19 hódítónak olyan (K: hódítónak <meg> olyan)
24 a fejét (NK: fejét)
28 Kezére (1878, 1885, 1892, NK: Kezeire)
31 Inkább *tendlad a rostély mögött*, mint az idegennél (K:
[azelőtt:] Inkább *rostély* <alatt> *mögött te ndlad*)
33 kancellárrá (K, 1878: cancellárrá)
- 345 : 1 meg tudta magát gyűlöltetni (1878: megtudta magát
gyűlöltetni)
2 hogy a lengyel (K: hogy a <z el> lengyel)
3 visszatérté (K: vissza <szer> téríté)

Lap: Sor:

- 345 : 9 teljes korszakot (K: teljes <életet> korszakot)
10 Lelkületük között oly végtelen (K: Lelkületök <oly>
között oly végtelen)
15 eggyé tevő (1878: egyétező)
20 Bethune-né (1878, 1885, 1892, NK: Bethunné)
- 346 17 új meg új csapatok érkeztek a csatatérre (1878: új meg új
csapatokat küldtek a csatatérre; 1885, 1892: új meg új csa-
tatérre)
- 347 : 13 felfordított dob (NK: fordított dob)
20 is leszállt (1878: iseszállt — sh. —)
10—11 egyik dandár a másik után (1885, 1892, NK: egy dan-
dár a másik után)
- 348 : 18 Kiáltd (1878, 1885, 1892: Kiálta)
- 349 : 22 sorompók (NK: sorompok — sh. —)
32 hanyathomlok (1878: hanyathomlok — sh. —)
- 350 19 amire küldve volt (1878: a miéért küldve volt)
28 meg kell halnia (1878: meg kell halni)
- 351 6 mondd (1878: monda)
11 ujjára húzta (1878, 1885, 1892: ujjára vonta)
14—15 megcsókolá homlokát (1878: megcsókolá a homlokát)
34 vert (1878: vertt)
csójtárja (1885, 1892, NK: csótárja)
- 352 3 összepengtek (NK: összepengettek)
9 elszavalni (NK: szavalni)
14 szerencsésjének (NK: szerenesésjének — sh. —)
34 A harmadik nap estéjén (1878, 1885, 1892: A harmadik nap
estélyén)
- 354 5—6 Wawrának adta át (oka volt rá, egyenesen nem adhatta
azt át a királynak) (1878, 1885, 1892: Wawrának adta át
(oka volt rá) egyenesen nem adhatta át a királynak)
27 Lutetia (1878, 1885, 1892: Lutesia)
- 355 5—6 kérdezé (1878: kérdezé tőle)
13 mondd meg (1878: mond meg)
17 az országgyűlés (1878: az országgyűlése; 1885, 1892: az
ország gyűlése)
- 356 : 24—25 Doroszenko (NK: Doroszenszko — sh. —)
- 357 : 17 közöttük (1885, 1890, NK: közöttök)
23 mitikus (1878: mithicus)
26 perzsiai (1878: persiai)
27 Hunyadi (1878, 1885: Hunyady)
29 sereget (1878, 1885, 1892: seregét)

Lap: Sor:

- 359 : 7 Kalga szultán (1878: a Kalga szultán)
18 Herkuleshez (1878: Herculeshez)
25 zsoldjukat (1878: zsoldukat)
- 360 : 10 léssz (1878: léssz)
III. János (1878: III-dik János)
18 Hallod? (1878: Hallod-é?)
25 közül (1885, 1892, NK: közül)
27 Az-é (NK: Az-e)
- 361 : 1 Egy ülő helyében (1878: Együlő helyében)
23 refrainja (1878: refrainéje; 1885, 1892: refraineja)
31 tartományai (1885, 1892, NK: tartománya)
34 Mahomed e békekötés után [bekezdéssel] (Mahomed e békekötés után [bekezdés nélkül])
- 362 : 12 várostól (1878: városból)
25 német *egyszer* gyökeret (NK: német gyökeret)
27 a hajdani (1878: ahajdani — sh. —)
- 363 : 5 aminőhöz (1878: a minőhöz)
- 364 : 11 imádtá *őt*. (1878, 1885, 1892: imádtá)
- 365 : 14 gyónik (1878, 1885, 1892: gyón)
- 366 : 29—30 dugni a fejét (NK: dugni fejét)
- 367 : 4 akik a Szobieszky (1878, 1885, 1892: akik Szobieszky)
25—26 tribünje (1878: tribunje)
- 368 : 5 fejét (NK: fejet)
18 szabadságán a legkisebb (1878, 1885, 1892: szabadságán legkisebb)
33, 369 : 17 III. János (1878: III-ik János)
- 369 : 15 voltak megkoronázva (1878: voltakmeg koronázva — sh. —)
16 S a koronázási [bekezdés nélkül] (1878: S a koronázási [bekezdéssel])
- 370 : 30 és zsarnoki (1878: s zsarnoki)
- 372 : 16 kegyencnöje (NK: kegyencze)
21 önkéntes (1878: önkénytes)
- 373 : 14 lőve már az (NK: lőve az)
15 után *egyébre* nem (1878: után nem)
- 374 : 7 24-ike (1878, 1885, 1892: 24-ke)
30 lovasoktól (NK: lovasaktól — sh. —)
lándzsákat *s mind* azokat (1878, 1885, 1892: lándzsákat *mind s* azokat)
- 376 : 9 Dnieszteren (1878: Dniszteren)
26 azt még tovább (NK: azt tovább)

Lap: Sor:

- 376 : 29 odamentek *hozzá* (1878, 1885, 1892: oda mentek *léje*,
377 : orgyilokkal (1878: *órgyilokkal*)
18 haláluk (1878, 1885, 1892: halálok)
19 aki (1878: a k — sh. —)
23 A gyászszekér [*bekezdés nélkül*] (NK: A gyászszekér [*bekezdéssel*])
378 : 31 önként (1878: önkényt)
379 : 2 toborozzanak (1878: toborzanak)
3, 398 1—2 Thökölynek (1878: Tökölinek)
7 seregei *is* mindenütt (NK: seregei mindenütt)
23—24 lictorai tisztelegtek (1878, 1885, 1892: lictoraival tisztelegtek)
380 : 8, 18, 181 : 29; 283:1—2, 9 XIV. Lajos (1878: XIV-dik Lajos)
11 urávd (K, 1878: urrá)
16 búcsúzásakor (1878, 1885, 1892, NK: búcsúzásakor)
22 volt az úr (K: volt < . . . > az úr)
28 Sztambulba (1878, 1885, 1892, NK: Stambulba)
33 ültek, s merre (1885, 1892, NK: ültek, — merre)
381 2 felelt (1878, 1885, 1892: felel)
382 : 6 féltékenységgel (1878: fé tékenységgel — sh. —)
11 Szobieszkynek (1878: Szobieszkinek)
20 száz tallér (1878: száztallér)
33 végzetessé (NK: végzettessé — sh. —)
384 : 13 *Ezt küldték el* (1878, 1885, 1892: *Ez lett elküldve*)
385 9—12 És pedig . . . cselszövényt? (1878: [*zdrójelben*])
26, 386 : 9, 13; 390: 13; 391 : 6; 392 : 12, 30; 393 : 24 Leonora
(1878: Eleonora)
386 : 16 aranyveres (1885, 1892, NK: aranyvörös)
26—27 kincstárnokné (1878: kincstárnoknő)
388 : 1 megvolt az nála (1878, 1885, 1892: meg volt az nála)
2 írnia (1885, 1892, NK: írni)
24, 397 : 24—25, 29; 398 17, 26; 399 : 19 Tököly (1878: Tököli)
390 : 15 levelkéket (1878: levelkéeket — sh. —)
391 2 dësse (1878: dësse)
11 Leonorához (1878: Eleonorához)
13 tudok e levelekről (1878: tudok levelekről — sh. —)
392 : 24 Leonorára (1878: Eleonorára)
393 : 11 Galilee (1878, 1885, 1892, NK: Galilëe)
394 : 13 étourderie (1878: étourderie)
17 Szobieszky (NK: Szobieszki)

Lap: Sor:

- 394 : 27 mikor a fél kezével (1878: mikor fél kezével)
29 bezúzott fővel (1878, 1885, 1892: lezúzott fővel)
34 lajstroma (NK: lajtsroma — sh. —)
- 395 : 24—26 És meglehet . . . árulás ellen (1878: [zárójelben])
34 Jablonowszky (NK: Jablonszky)
33—34 Ő maga . . . Szobieszky helyébe (1878: [zárójelben])
- 396 : 1 kiáltd (1885, 1892, NK: kiálta)
4—5 csendesen (1885, 1892, NK: csöndesen)
11 hagyatta börtöne (1878: hagyatta a börtöne)
21 legdühösebb (1878: legdöhösebb)
- 399 : 13 repkedő (NK: röpködő)
15 ezerei (NK: ezrei)
15—16 közöttük tornyos (NK: közöttük a tornyos)
17 szeráját (1878, 1885, 1892, NK: szerályját)
- 400 : 7 föl (NK: fel)
9—10 Kahlenberg (1878: Kahlenbérq)
25 Szent István (1878: Szt.-István)
- 401 : 9 janicsárok (1878: janicsárokot)
23 megett (1885, 1892, NK: mögött)
- 402 : 27 janicsár (NK: jancsár)
- 403 : 14 vert had (1878: verthad)
- 404 : 4 egyetlen, imádott felesége (1878, 1885, 1892: az egyetlen,
imádott feleség)
9 belőle a maga (NK: belőle maga)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

Motívumrokonság

Mind a regénynek francia környezetben játszódó első, bevezető részében, mind pedig a lengyelországi főcselekményében van egy olyan átfogó jelentőségű motívum, amely Jókainak más művében is előfordul.

A bevezető szakasz kétségkívül legfontosabb fordulata — mint-hogy ennek folytán kapcsolódik ez a lengyelországi főcselekményhez — *Cinq-Mars kivégeztetése*: hiszen özvegye lengyel királyné lesz majd. A kivégzéstől sok szó esik, de végrehajtását Jókai éppúgy nem mutatja be az olvasónak, aminthogy az *Erdély aranykorában* sem vagyunk tanúi Bánfi Dénes halálának, amely a mű tetőpontja, és mintegy indító motívuma a folytatásnak, a *Török vildg Magyarországon* cselekményének. Mindkét esetben a halálnem *lefejezés*, és még az

időpontok sem esnek távol egymástól: Cinq-Mars kivégzése 1642-ben, Bánfié 1674-ben történt.

Az *Egy asszonyi hajszál* főcselekménye során Lengyelország történetének egyetlen szakaszában a sok évszázados lengyel sorsot összpontosítja egy sajátos — egyedülálló — lengyel politikai berendezés. Az abszurdumig vitt nemzeti demokrácia, ismertetőjele, hogy egyetlen követ szava — az ezért hírhedtté vált „*nie pozwalam*” („nem engedem”) — meghíusíthatott és sok esetben végzetesen meg is hiúsított, bármely kezdeményezést. Ez a *liberum veto* különösen érdekelte, és tragikus kihatásában mélyen bántotta a lengyel sorssal annyira rokonszenvező Jókait: véleményét igen szabatosan fogalmazta meg róla Gróf Benyovszky Móric *életrajza* (JKK 52. k. 17—19.) c. művében. Ez utóbbinak a közös motívum csupán rövid (igaz, az események folyamatát, a lengyelnek vereségét, Benyovszky fogságba esését elindító) részlete, az *Egy asszonyi hajszál*ban viszont mindvégig kísért. Jókaitak idevágó felfogása mindkettőben azonos. Sőt, amit a Benyovszky-életrajzban Lelewek lengyel történétíróra hivatkozva tömören és kategorikusan megfogalmaz, annak az *Egy asszonyi hajszál* részletes történelmi illusztrációja.

E két átfogó motívumrokonság mellett az *Egy asszonyi hajszál* egyes részleteinek Jókait más műveivel megmutatkozó hasonlóságát az alábbiakban közöljük.

Lap: Sor:

- 269 : 4 *Berenice haját a csillagok közé fölemelték* — III. Ptolemaiosz egyiptomi uralkodó Berenice nevű felesége (i. e. ? — kb. 220) férjének győzelméért híres szép haját adta háladási áldozatul Aphroditénak, s e hajzat ezért a hitrege szerint csillagképpé változott: az északi égbolt egyik csillagképe viseli a Berenice haja (Coma Berenices) elnevezést
- 4—5 *a karthágói nők haja az utolsó „bellum punicum”-ban . . .* — *bellum punicum* = pún háború; az ún. harmadik pún háborúban (i. e. 149—146), melynek vége Karthágó teljes elpusztítása lett, a púnok városuk ostromakor a hősiesség példáiát mutatták: többek közt a nők a hajukat áldozták fel az fjak húrjaul; vö. még a magyar irodalomban:

. . . *Lelkes honlédnyok örömet lenyírdk*

S szereli aranyhúr a harcosok fíjdt.

(Kozma Andor: *A karthágói harangok*, 1909)

- 14 *Magyarországon egy magyar gróf . . .* — Thököly Imre (vö. 397.)

Lap: Sor:

- 270 3 *Az ezeröttszáz nyolcvanhetedik esztendőben... — téves évszám: a leírt események (La Mole és Coconas lefejeztetése) 1574-ben történtek; az 1572 évi Szt. Bertalan éji mézszárlással kapcsolatban levő események nem történhettek tizenöt évvel később.*
- 3—4 *Szent Mechtildis napjának... — április 10. a montmartre-i bencés apátság kolostora... — „im Jahre 1133 erwarb sie die Königin Adelaide und gründete da ein Benedictinerinnenkloster” (MWP 492.)*
- 10—12 *A kolostor úgy el volt adósodva... a jövedelmei éppen nem fedezték a kiadásait... — „...hatte ihr Kloster über 10 000 Livres Schulde und nur 2000 Livres Einnahme” (MWP 492.)*
- 12—13 *az éltebb apácák eljártak napszamba dolgozni, s a fiatalok kalandok után néztek szét... — „...die häßlichsten arbeiteten... die hübschesten kokettirten und einige taten selbst noch mehr” (MWP 493.)*
- 13—15 *a kőkerítés... sok részt látott már... a kert föld voltak vadulva... — „Der Garten war verwildert, die Mauer verfallen” (MWP 492.)*
- 19—21 *fehér öltönyös és fekete fátyolos hölgyalakot... kísérve valami sarkantyús vitéz által — „... Offiziere fanden ein doppeltes Vergnügen darin, Nonnen zu verführen” (MWP 493.)*
- 28—271 : 1 *találtak egy eddig felfedezetlen nagy lyukat... Szent Dénes titkos miséit tartotta „... was fand man bei den ersten Schlägen der Hacken? Ein schwarzes Loch... War es — warum nicht? — die Höhle gewesen, wo der heilige Dionysius seine Messe gelesen?” (MWP 494.) — A legenda szerint az athéni Dionüsziosz, akit Szent Pál tett Athén első püspökévé (Szent Dionüszosz areopagita) utóbb Galliába ment s ott Lutetia (a mai Párizs) népét térítette keresztény hitre; a római helytartó lefejeztette az akkor már százéves püspököt a Montmartre-on (innen a név egyik magyarázata: Mons Martyrum = Vértanúk Hegye). — A legenda nyilván két különböző, azonos nevű személyről szól, hiszen az első athéni püspök felszentelése időszámításunk első századában történt, Szent Dénes párizsi püspök lefejeztetése pedig 250 után.*
- 270 : 2 *druiddák — az ókori Gallia és Britannia kelta népeinek papjai, jósai*

Lap: Sor:

- 270 : 3 *propraetor* — tartományi helytartó, aki korábban Rómában praetori tisztet töltött be
6 *matutina* — hajnali mise
- 10—13 *E felfedezés után . . . a környéket beépítették . . . helyet adott olyan kéjlokoknak, aminők voltak a Séjour du roi — Jókai itt eltér forrásától, amely szerint a Séjour du roi (a király lakhelye) már 1370-ben épült (MWP 494.)*
- 14 *a flandriai gróf p alotdja* — „. . . ein großes Gebäude, das durch Kauf in den Besitz des Grafen Guy von Flandern überging” (MWP 495.)
- 14—16 *dtellenében a Leval-kastély, ahova a legmagasabb urak és hölgyek csak meghatározatlan időkbén látogattak el — „. . . des Palastes Leval, der dem Palast Flandern gegenüber stand” (MWP 496.), amit róla ír Jókai, abban eltér forrásától: „. . . die den ganzen Tag, von früh an bis spät in die Nacht, hier ihren Durst stillen . . . konnten” (MWP 495.) a Bouteville-házra vonatkozik.*
- 16—18 *a hirhedett Royaumeont palota, ahol a nemzet színevirága tartotta — rendesen véres párbajokon végződő — saturnáldít — „. . . »Palais Royaumeont« die Elite des Hofes, die Blüte des Adels. die Kunst, einander nach Grundsätzen gegenseitig zu ermorden . . . von diesen blutigen Saturnalien” (MWP 495.) — saturnalia: római aratóünnep Saturnus isten tiszteletére — a szóban forgó épület azonban Jókai forrása szerint csak később, 1612-ben épült*
- 19 *a Medicis-házból való királynék* — az olasz Medici (francián: Médicis) házból származó francia királynék: Katalin (1519—1589), aki II. Henrik király felesége, és Mária (1573—1642), aki IV. Henrik királynak második felesége volt
- 19—20 *kegyes adományaikkal is elhalmozták e zárdát* — „Die Königin Maria von Medici und die größten Damen gingen mit ihrem Beispiele voran; die Geschenke strömten dem Kloster zu” (MWP 494.)
- 23 *a Bouteville lovagkőr éjjeli orgiái* — François Montmorency de Bouteville (1600—1627) a hirhedt párbajhős fél évszázaddal a leírt események után élt; „sein Haus war das Hauptquartier der Bande” (MWP 495.)
- 272 : 5—8 *Ide hozta a levégott fejét a hóna alatt Montmorency Bouteville lovag, párbajvívds miatt halálra ítélve, utána jött Balagny lovag, azután Monglas, Villemore és sokan mások, mind híres*

Lap: Sor:

- 272 : 5—8 *párbajhősök*—, „Montmorency” Bouteville . . . der . . . se-
ine Zweikämpfe . . . dem Henker gegenüber beschloß
(MWP 495.); Jókai forrásában Villemore és Monglas a ház
látogatói közt szerepel; mint párbajért kivégzett személyt
csupán Balagnyt említi
- 8—9 *Divat volt a jó barátot tréfából leszúrni* — „diese alberne,
blutdürstige Monomanie. Sie war an der Mode” (MWP
495.)
- 11 *De la Mole* — Joseph-Hyacinthe-Boniface de Lerac de la
Mole gróf (?—1574), Alexandre Dumas père *La reine Margot*
c. regényének férfi főhőse nemcsak a *Dictionnaire de l’amour*
(vö. a *Keletkezése, forrásai* c. fejezet) történelmi pletykagyűj-
teményben szerepel, ahonnan Jókai is merítette alakját és
sorsát, hanem valóban létező személy volt
- Coconas* — Coconnas, Coconat (Annibale Coconato,
1535—1574) francia szolgálatba lépett olasz hadnagy. Tör-
téneti tény, hogy Henriette de Clèves, nevers-i hercegnő
szeretője lett, a spanyol párt és Medici Katalin ügynöke-
ként részt vett a Szent Bertalan éji vérengzésben.
- 14 *Alençon herceg* — Hercule-François Alençon hercege, utóbb
Anjou hercege (1554—1584), II. Henrik francia király negye-
dik fia. A Valois családbeli francia királyoknak rendszerint
nem-elsőszülött fiai viselték az alençonni herceg címet,
1572 (a Szent Bertalan éji vérengzés) után a vallási ellen-
tétet is kihasználó hatalmi harc során az alençonni herceg
titokban tárgyalta a hugenottákkal.
- 19—20 *Cselszövény útján jutott a lengyelországi trónra még mint
növendék fiú* — III. Henrik francia király (1551—1589)
mint Anjou hercege került 1573-ban a lengyel trónra.
Előzőleg a francia megbíztott, a valence-i püspök nagy
összeggel megvesztegette a lengyel királyválasztókat
- 22 *megszökött tőlük . . .* — 1574. július 18-án, arra a hírré,
hogy IX. Károly halálával a francia trón megürült, titok-
ban távozott a lengyel fővárosból, hogy a francia trónt el-
foglalja.
- 23—24 *összevesztette az alattvalóit egymással* — a féktelen fran-
ciaországi pártharcokban előbb a hugenottákkal szemben
a katolikus Guise hercegeket pártolta, majd ezeket orvul
meggyilkoltatta, és a protestánsok pártjára állt
- 31 *hugenottákkal* — gyakrabban: hugenották
- 33 *Mole-nél találtak egy nevezetes bizonyítékot* — az itt követ-

Lap: Sor:

- 272 : 33 kezdő történetben Jókai a *Dictionnaire*-nek *Gonzague Ludovic* (3. k. 56—58.) valamint *Henri IV* (3. k. 223—24.) címszavaira támaszkodik
- 34—273:2 *Mikor a házdt felkutatták . . . gombostűk voltak szurkálva* — „ . . . lorsqu'on ouvre la cassette de la Mole, on y trouva une figure de cire, dont le coeur était percé à coups d'aiguille”
- 3—4 *bizonyította a király élete ellen való összeesküvést* — „ . . . on n'en crut pas moins que cette image avait été faite contre la vie du Roi”
- 5—6 *Albertus Magnus* (1193—1280) — dominikánus szerzetes, majd regensburgi püspök, korának egyik legnagyobb, sokoldalú tudósa, természettudományi ismeretei folytán varázsló hírében állt
- 6 *Hermes Trismegistos* — az egyiptomi holdisten görög neve, a róla hermetikusként nevezett, misztikus iratok szerzőségét neki tulajdonították.
- Paracelsus* (*Theophrastus Bombastus von Hohenheim* 1493—1541) — svájci orvos és természetbúvár, sikeres gyógyításai folytán titkos tudományok ismerőjének hírébe került
- 12—17 *egy szép hölgynek a meghódítására. Választottja szívével nem tudta addig semmiképpen meglágyítani, amíg a tudós Ruggieri Cosimo, a híres mégus azt a tanácsot nem adta neki, hogy az általa bűvészi attribútumokkal ellátott viaszbábnak a szívébe gombostűket szurkáljon* — „ . . . il avait éperduement aimé une demoiselle de son voisinage, et que n'ayant pu s'en faire aimer, il s'était adressé à Cosme Ruggieri, qui passait pour magicien, que cet Italien lui avait donné une image de cire formée avec de tels enchantements . . .” *Dictionnaire* 3. k. 57—58.
- 18—19 *Ugyanezt bizonyította . . . Ruggieri Cosimo is* — „Ruggiery déclara la même chose” (uo.)
- 25—33 *Coconas lovagot . . . egy piemonti főúri család ivadékát, azzal vádolták . . . hogy a bertalanéji mérszárlás idején . . . pénzt ígért a hóhérnak . . . harminc hugonotta férfit mentett meg az utcai mérszárlásból* — „Coconas . . . était gentilhomme piémontais, de grande maison . . . lors du massacre de la Saint-Barthelemi, d'avoir racheté des mains du peuple jusqu'à trente huguenots” (uo.)
- 274 : 9—12 *ő maga legyilkolt . . . előbb megkísértve őket hitük meg-*

Lap: Sor:

- 274 : 9—12 *tagaddsdra rábírní, életbenhagyás ígérete mellett* — „... pour les faire mourir à son plaisir, qui était de leur faire renier leur religion, sous la promesse de leur sauver la vie...”; Jókai szerepeltet egy szép hölgyet, akinek a szeszélyéből történt ez a külön vérengzés, a *Dictionnaire*-ben Coconas a maga mulatságára ölte meg foglyait (*Dictionnaire* 3. k. 59.)
- 275 : 10 *séjour royal* — vagy: *séjour du roi* (l. 270 : 11—12 jegyzet)
- 278 : 29 *Jean Paul Marat* (1744—1793) — francia forradalmár, meggyilkoltatása után emléke kezdetben nagy tiszteletben részesült. A Direktórium időszakában azután, 1795. január 21-én az alakját ábrázoló bábut elégették s ennek hamvait egy éjjeli edénybe gyűjtötték, majd a Cloaque Montmartre-ba szórták; ezt a kloakát nevezve, „az összes véreskezűek Pantheonjára”-nak. A valódi Pantheonból, ahová még 1794. szept. 21-én, a terror bukása után helyezték el Marat holttestét, ezt 1795-ben ugyancsak eltávolították.
- 279 : 8—9 *a navarrai kirdlynő* — Margit (Marguerite, Margot, 1553—1615) II. Henrik király leánya, a későbbi IV. Henrik francia király 1572-ben, még navarrai királyként vette nőül; szenvedélyes szerelmeit (melyek miatt férje 1599-ben el is vált tőle), köztük a La Mole iránti lángolását a történelem tényként tartja nyilván. Ez szolgál alapul Dumas regényének is, l. a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetet.
- 9—10 *Nevers hercegnő, De Clèves Henriette* (?—1601) — nem a király testvérének volt a felesége, ahogyan Jókai írja, hanem az elfranciasodott, olasz (Gonzaga) eredetű Ludovic de Gonzague-nak, aki a Nevers hercege címet kapta.
- 24 *Az elrabolt főnek még azután tovább is van története* — a két lovag fejének elvitele elterjedt történet volt, nemcsak a *Dictionnaire*-ben szerepel, Dumas is felhasználta regényében (l. a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetet)
- 26 *sajátkezűleg bebalzsamozva...* — „... qui l'embaume”
- 27—28 *arany szekrénykébe helyezé el, s az ott állt a hálószobájában mindig* — „... la garde long-temps dans l'armoire d'un cabinet, derrière son lit” (*Dictionnaire* 1. k. 407)
- 280 : 4—5 *sardonyx camaea* — a sardonyx rózsaszínűen csíkozott fehér féldrágakő; camaea = a féldrágakő művészi ki-faragva
- 7—8 *A camaeán levő fejet Vespasianének mondják* — nem Vespasianus római császárról van szó, amint egyéb magyarázat

Lap: Sor:

- 280 : 7—8 híján hinnők (s a magyarázat hiánya arra mutat, hogy Jókai is így vélte), hanem a Gonzague családnak volt egy ilyen nevű tagja: Vespasien de Gonzague (1531—1591)
- 10—16 *Ez a történet le van írva egy kéziratban . . . szerelmes fejevel az öleiben* — „Un titre que l'on trouve dans la bibliothèque de Madame de Montpensier, vient encore à l'appui du fait. »La manière d'arpenier brièvement les prés, par madame de Nevers.« Ce titre a vraisemblablement rapport à l'enlèvement de la tête de Coconas, qui était peut-être exposée dans une prairie, ou à quelque partie galante dans laquelle la Duchesse fut surprise; et d'où elle se sauva promptement à travers une prairie” (Dictionnaire 3. k. 57.)
- 19—20 *Ennek a Nevers hercegnőnek a leánya volt Gonzaga Luiza Mária* — „ . . . Louise-Marie de Gonzague était petite-fille de Henriette de Clèves, épouse de Louis de Gonzague; Jókai azt írta „leánya”, ahol pedig forrása szerint „unokája” áll; valóban, cz a Gonzaga Luiza Mária, a későbbi lengyel királyné, aki 1611-től 1667-ig élt nem lehetett leánya az 1601-ben elhunyt Henriette, neversi hercegnőnek; később (350.) Jókai is azt írja, hogy unokája volt
- 21 *korának legnagyobb szépsége Franciaországban* — „ . . . était l'une des plus belles . . . personnes de la cour de France” (Salv. 1. k. 189.)
- 28 *Maga XIV. Lajos* — nyilvánvaló elírás, mert a leírt esemény — Cinq-Mars kivégeztetése (1642) — nem XIV. Lajos, hanem XIII. Lajos uralkodásának idejére (1610—1643) esett. Az igaz, hogy Luiza Mária férjhezmenetele IV. Ulászló lengyel királyhoz (1645), amit Jókai szoros kapcsolatba hoz az előbbi eseménnyel, már XIII. Lajos halála után következett be, de XIV. Lajos helyett ekkor még a régensek kormányoztak, s a király, aki 1638-ban született, bármily gáláns és szenvedélyes férfiként szerepel is a történetben, 1643—1645-ben, még aligha bámult óráhosszat szép unokahuga szemébe, amint Jókai írja.
- 281 1—2 *Azon a napon, amelyen Cinq-Mars lovag délceg feje . . . lehullott* — 1642. szeptember 12-én: Henri Coiffier de Ruzé, Cinq-Mars márkija a nagy koncepciójú, de könyörtelen államférfi, Richelieu bíboros körüli cselszövényeknek vált áldozatává. A bíboros pártfogoltja volt, de szembe fordult Richelieu-vel, ezért kellett pusztulnia. XIII. Lajos, aki pedig szeretete volna gyengíteni a bíboros-államférfi

Lap: Sor:

- 281 1 — 2szinte korlátlan hatalmát, és titkon örült a Richelieu elleni cselszövényeknek, kénytelen volt jóváhagyni főminiszterének intézkedéseit, büntetni annak leleplezett ellenségeit. Azért itt Jókai történeti tévedése nemcsak a király sorszámának elhibázásából áll, hanem a király és Cinq-Mars kapcsolatának, az utóbbi kivégeztetésének motiválásából is.
- 12—14 *Azért, mert férjem volt... Titokban meg voltak ők esküdve... addig, míg Cinq-Mars connétable nem lesz* — titkos házassági kapcsolatukról a történeti források nem tudnak, a *Dictionnaire* is csak szerelmi kapcsolatukat említi, a *Boisdauphin* címszó alatt (i. k. 405—407.) és csupán arra céloz, hogy meg akartak volna esküdni, míhelyt Cinq-Mars a connétable rangot kap: „... vouloit absolument épouser cette belle et illustre maitresse... Enfin travaillez à devenir Connétable, pour être digne de m'avoir...” (*Dictionnaire* i. k. 406.)
- 21 IV. Ulászló (1595—1648) — a svéd Vasa-házból származó lengyel király, 1632-től uralkodott
- 23 *vén ember* — Ulászló ekkor (1642-ben) 47 esztendő, Luiza Mária pedig 31 éves volt
- 28 *elveszi az orosztól Ukrániát* — Ukrajna, mely a XIV. században litván uralom alatt állt, Litván- és Lengyelország egyesülésével lengyel uralom alá került, majd 1569-ben formálisan is a lengyel korona tartománya lett, a XVIII. század közepére kieleződött az Ukrajna birtokáért folyó lengyel—orosz ellentét, az ukrán nép többségét orosz oldalra állította társadalmi helyzete (szembeállása a földjén megtelepült lengyel nagybirtokosokkal) és az oroszhoz közelebb álló nyelve, az oroszokéval azonos pravoszláv vallása
- 18—19 *a németől Brandenburgot* — Brandenburg, keleti német tartomány; Albrecht brandenburgi uralkodó (Hochmeister) 1525-ben lengyel hűberré tette országát
- 19 *a magyartól a Szepességet* — Zsigmond magyar király 1412-ben tizenhárom szepességi várost elzálogosított a lengyel uralkodónak, ettől kezdve ezek a városok lengyel uralom alatt állottak
- 282 : 14 *a bölények hazdjában* — Lengyelország területén, a białowieżai erdőben éltek Európa utolsó bölényei
- 20—21 *támlány* — állvány

Lap: Sor:

- 283 1 *Otahaiti* — Otahiti, Tahiti
7–8 *Un pair de moustaches* — kétágú bajusz,
15 *membrane* — itt: tömörült protoplazmából álló hártya
16 *kalekuti pulyka* — kalkuttai pulyka; Meleagris gallopavo,
indiai pulykafajta
17 *szijács* — hasított fűzfavessző, melyből kosarat fonnak.
- 284 : 1 *Corregio* (Antonio Allegri, 1489–1534) olasz festőművész
8–9 *Mikor még egyszerű nemes volt...* — az itt következő
történet lengyel anekdota, amely a Habdank lengyel
nemesi család nevéhez fűződik vö. a regény lengyel fordítá-
sának — *Włosek kobiecy*, Ford.: Stanisław Miłkowski Gró-
dek, 1886. J. Czajnski. — idevonatkozó jegyzetét, 24. l.,
Jókai a kitalált Henrik német császár szerepeltetésével IV.
Ulászló személyéhez kapcsolta
- 285 : 2 *La mari est mort: vive le roi* — eredetileg: „Le roi est mort:
vive le roi!” („A király meghalt, éljen a király!”); a francia
királyságban ezeknek a szertartásos szavaknak háromszori
ismétlésével jelentették be a királyi palota erkélyéről a
trónváltozást, mintegy jelezve az örökletességet s azt,
hogy nincs interregnum, mert az elhunyt királynak azonnal
helyébe lép az utódja. Jókai átalakítja az ismert mondást,
nála: „A férj meghalt, éljen a király” — nemcsak a konkrét
eseményt jelzi találóan, hanem érzékelteti annak belső
összefüggését is: hogy a férj, Cinq-Mars, halála tette le-
hetővé Luiza Mária politikai házasságát.
- 15 *marquis d'Arquien* — Henri de Lagrange d'Arquien (1613–
1707) gárdakapitány és neje, Françoise de la Chatre de
Brillebant három leányukkal utaztak Luiza Mária kíséreté-
ben, Lengyelországba. Legidősebbik leányuk Eleonóra, Bé-
thuné márkfi felesége lett, másik leányukat, Mária Kazimirát
előbb Jan Zamoyski Zamość hercege, Sandomierz pala-
tinusa, majd ennek halála után Jan Sobieski (III. János
lengyel király) vette nőül. A harmadik, Jeanne, Stanisław
Jan Jabłonowski orosz (vagyis ukrainai) vajda felesége lett;
d'Arquien márkfi utóbb Franciaországban XIV. Lajos
fivérének, Orléansi Fülöpnek volt testőrkapitánya, eladó-
sodott és magára vonta a király ellenszenvét. Ekkor leá-
nya, immár mint lengyel királyné, magához hívta, de hasz-
talan próbált Bécsben hercegi, majd Párizsban pair-i címet
szerezni neki
- 33 *Boisdauphin marquis* — a *Dictionnaire réa* vonatkozó szó-

Lap: Sor:

- 285 : 33 cikke szerint de Choisy asszonyba volt szerelmes, de szerelmét, aki Luiza Mária bizalmasa volt, emez gyűlöletre szította iránta, s Boisaduphin ezért bosszút esküdött Luiza Mária ellen; d'Arquien márkival vívott párbaját és ledőfetését Jókai forrása nem említi.
- 286 : 17 *Bele hagytdl látni a titkodba* — ez a bizonyos titok, a további cselekmény góca a *Dictionnaire*-ban, a *Boisdauphin* szócikkben (I. k. 405—7.) olvasható: Luiza Mária Cinq-Mars-tól származó leányt szült titokban, d'Arquien márkiné lakásán, aki azután magáénak vallotta e gyermeket, s vele együtt kísérte Luiza Máriát Lengyelországba. (Jókai ezt megtoldja azzal, hogy ikerleányokat szerepeltet). Boisdauphin bosszúból (bár nem haldokolva, mint Jókainál) Ulászló királynak írt levélben leplezi le az asszony korábbi szerelmeit, de Luiza Máriának ügyesen sikerül elaltatnia új férje felébredt gyanúját, és leányából később ugyancsak lengyel királyné lesz; a *Dictionnaire* egy másik szócikkében pedig (*Gravel*, 3. k. 95—96.) ez áll: „*Louise-Marie de Gonzague* . . . enmena avec elle le Marquis d'Arquien et sa famille; qu'il y avait entre autres, une fille que la chronique scandaleuse disait appartenir à la Princesse; que cette fille, par les soins et la protection de la Reine, après avoir d'abord épousé un grand Seigneur polonais, devint la femme du grand Sobieski . . .
- 21 *szelleyezék* — gyaloghintó
- 31—34 *aminő ellentét van . . . bölcs számtársai között* — „ . . . elle déposa le nom sous lequel le jeune favori l'avait autrefois aimée, pour prendre le seul qu'elle ait porté dans ses liens nouveaux. La princesse Marie ne fut jamais que la reine Louise” (Salvandy I. k. 190.)
- 287 : 3 *A hercegnőnek nem sok időt engedtek a gyászoldra* — a valóságban Cinq-Mars halála (1642) és Luiza Mária lengyelországi esküvője (1645) közt három év telt el
- 8 *pumpernikkel* — durva lisztből készült, tápláló, de nehezen emészthető német kenyérfajta
- 10 *míg egy ellenséges dandár az útból elvonul* — a szóban forgó utazás a harmincéves háború idejére esett, amely főként német földön zajlott
- 26 *Odrobinszky* — AkH: Odrobiński
- 288 : 2 *dikhenc* — gebe
- 32—33 *de Guebriant marquis-nő* — „La Maréchale de Guébriant,

Lap: Sor:

- 288 : 32—33 femme intrigante, qui avait accompagné la Princesse . . .”
(*Dictionnaire*, „Boisdauphin”); Jean-Baptiste Budes de Guébriant gróf (1602—1643), Franciaország marsalljának özvegye, Renée (—1656)
- 289 2 *fraj* — komorna
ecchós — ecchóval (ekhóval), ponyvasátorral fedett *marquis de Bethune* — François Gasted de Bethune, Charbris márkija és Selles grófja (1638—1692) 1674-ben XIV. Lajos küldötteként érkezett III. János lengyel királyhoz, akinek akkor már sógora volt: tehát ez a kapcsolat, amely Jókainál is szerepel, történeti tény, de Luiza Máriát 1645-ben, amikor Lengyelországba érkezett, nem fogadhatta az akkor még csak hétéves Bethune
- 290 : 14 *palatin* — a lengyel vajdaságok vezetőinek latin címe volt: comes palatinus
sztarosza — egy járás pénzügyeinek, rendészetének és bíráskodásának vezetője (starosta)
kasztellán — a királyi tanácsban is helyet foglaló, körzeti vezető hivatalnok (kasztelan)
- 24 *nye pozwolim* — nem engedem, tiltakozom (AkH: nie pozwolím), ebben a formában: „nem fogom megengedni”; szokásos, használatos formája: „nie pozwalam”; a hirhedtté vált „*liberum veto*” (a gyűlések döntéseinek egyetlen ellenszavazattal való megakadályozása) gyakorlása ezzel a felkiáltással történt
- 291 : 17—27 *egy felbontott levelet adott át . . . bizonyítottam. Boisdauphin* — „On sait que *Louise-Marie de Gonzague* fut appellé en Pologne, pour y épouser le roi *Uladislas IV*. Lors de son départ, le Marquis de *Boisdauphin*, par une vengeance qui n'est jamais permise à un galant homme, écrivit au Roi de Pologne, et l'informait dans un grand détail de la conduite de sa future, sur-tout du commerce qu'elle avait eu avec M. de *Cinqmars* et avec le Comte de *Langeron*. Cette lettre précéda la Princesse; elle fit une telle impression sur *Uladislas*, qu'il voulait absolument renvoyer en France sa future; sa beauté même ne fit qu'augmenter les soupçons du Monarque. La Maréchale de *Guébriant*, femme intrigante, qui avait accompagné la Princesse, eut besoin de toute son adresse pour faire revenir le Roi de sa prévention. .. La médisance dit que M. de *Cinqmars* avait eu de *Marie de Gonzagues* une fille dont elle était accouchée secrète-

Lap: Sor:

- 291 17—27 ment chez la Marquise d'Arquien, sa gouvernante, qui depuis l'avait fait passer pour sa fille' (*Dictionnaire*. „Bois-dauphin")
- 34 *Leonora és Mária tizenkét évesek voltak akkor* — Mária Kazimira d'Arquien (kb. 1635—1716), akiből később III. János lengyel király felesége lett, valamint állítólagos iker-testvére Luiza Mária Lengyelországba érkezésekor valóban tíz-tizenkét éves volt
- 292 : 2 *kevertett* — körbe csavart
balein — halcsont
- 293 : 16 *fescennina* — a Fescennium etrusiai városban divatozó falusi játékoknál gúnydalok éneklése volt szokásban, később Rómában a boldogság óráiban győztesen érkező hadvezéreknek, lakodalomra készülő vőlegényeknek énekeltek ilyen gúnydalokat; itt: pajkos ének
- 28 *az udvari bolondja, Wawra* — udvari tréfamesterről tesz említést Jókai *A két Trenk* c. regényben (JKK 59. k. 38 : 16—18), és Wawrához hasonlóan az osztrák udvar titkosan intrikáló megbízottja a nevében is hasonló Wamma, aki a *Rákóczy fia* c. regény egyik fontos szereplője. A század lengyel történetében jelentős ha nem is Wawráéhoz hasonló szerepet játszott Stańczyk, ő Sándor és I. Zsigmond királyoknak volt az udvari bolondja.
- 294 : 26—31 *ha tizenötöt kiveszek a huszonötből . . . már ki lehet venni tizenkettőt* — a király, mint már Bethune-nak is mondta (293 : 8—9), abból indul ki, hogy egy nő tizenöt éves kora előtt nem szülhet; ő persze Máriát 25, az ikerlányokat 15 éveseknek vélte, Wawra, aki tudja az igazságot, így számol: Mária 27 éves, a leánykák 12 évesek, tehát Mária éppen 15 éves korában szülhette őket; Jókai tévedett a számokkal, erre utal az is, hogy a mű első három kiadásában (vö. *Szövegváltozatok*) és feltehetően az elveszettnek tekinthető K-ban is, így állt: „ha tizenötöt kiveszek a huszonötből, marad ott nyolcz; hát a nyolczból lehet-e kivonni tizenötöt?”
- 295 4 *Radziwill* — (AkH: Radziwiłł) litván eredetű, gazdag és hatalmas arisztokrata család, tagjai több magas tisztséget, fontos szerepet tölthettek be a lengyel történelemben, de az a Radziwiłł, aki hetven esztendőskorában 1645-ben a király főkincstárnokaként még ugyanabban az évben meghalt volna, valószínűleg a *Dictionnaire* egy félrevezető

Lap: Sor:

- 295 : 4 mondatából (vö. 302:34—303:1 jegyzet) került a regénybe.
- 296 : 16 *Ozvieczyn* (AkH: Oświęcim) — németül: Auschwitz; sziléziai hercegség volt, azonos nevű székhellyel
- 18 *regale* — a lengyel közjogban: az uralkodónak fenntartott jogok, jogosítványok
- 298 : 5—7 *az egyik féltékenységet, szelíd szemérmét, a másik villogó szenvedélyt, eleven észet, elhatározott akaratot drútt el. Amaz Mária volt, emez Eleonora* — mint a későbbiekből (298 18—21, 300 : 4—5 stb.) kiderül, Jókai itt tévedésből felcserélte a két leány nevét
- 299 : 25 *cholerikus* — itt: ingerült
- 300 : 22 *Szent székesegyház* — Varsóban, a templomról elnevezett Świętojańska utcában a XIII—XIV. század fordulóján épült, a történet idején még csak plébániatemplom volt, 1797-ben lett székesegyház
- 301 3 *pasquillus* — gúnyirat, elnevezése onnan ered, hogy a IV. századi Rómában egy Pasquino nevű szoborra szoktak volt gúnyiratokat ragasztani; nyilván erre utal Jókai: Wawra tekintete úgy tapadt a király homlokára, mint egykor a szoborra a gúnyirat, s azért a homlokára, mert úgy tett, mintha a szarvát, a felszarvazott, megcsalt férj szimbolikus jelét látná rajta
- 19 *Luiza Mária másnap reggel már Hedvig volt* — Luiza Mária a lengyel történelemben eredeti nevén (Maria Ludwika) és nem mint Hedvig (Jadwiga) szerepel.
- 29—31 *az óvdrosnak, a Długának, a Miadovának, s a Visztula túlsópartján fekvő Prágának* — az óváros (Stare Miasto) varsói városrésznek s e városrész főterének a neve. Ez volt Varsó legrégebbi városközpontja, a XIII. század végén alakult ki, szomszédos volt a királyi várral; Długa (AkH: Długa) utca a varsói óváros szélén; Miadova (AkH: Miodowa) varsói utca, a Długától az óváros mentén a királyi palotához vezetett; Prága (AkH: Praga): városrész a királyi várral szemben, a Visztula keleti partján.
- 302 : 4 *Zamek* — vár, palota, a XIII—XIV. században a mazóvi hercegek rezidenciájául épült, 1596-tól kezdve volt Lengyelország királyainak székhelye
- 5—6 *ablakaiból a folyvást menetelesen aldmélyedő városon...* — a varsói királyi várnál csupán egy irányban, a Visztula felé lejtősödött a város

Lap: Sor:

- 302 : 7 *Radziwiłł—palota* — 1643—1645-ben épült (a XIX. században a cári kormány által kinevezett helytartó rezidenciája volt, ma a lengyel minisztertanács épülete)
- 302 : 34—303 : 1 *Attila király sorsát osztá...* — Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művében (JKK 67. k. 25—26.) írja le, hogy Attila az Ildikóval tartott menyegző éjszakáján halt meg; hogy Mária Kazimira, a későbbi lengyel királyné, III. (Sobieski) Jánossal 1661-ben kötött házassága előtt 1658-ban Jan Zamoyski neje lett, történelmi tény; első — az állítólag Radziwiłllal kötött — házasságának motívumát Jókai kétségteljesen a *Dictionnaire* alapján (*Boisdauphin* szócikk) iktatta regényébe, ott ugyanis ez áll Luiza Máriáról: „... il est certain qu'elle conduisit avec elle dans ce pays madame d'Arquien et sa prétendue fille; qu'elle maria cette jeune personne avec un grand Seigneur Polonais, et que lorsqu'elle fut devenue veuve elle épousa le Grand Maréchal Sobieski...”; (vö. még 286 : 17 jegyzet) ez a közlés ugyan szintén csak két férjéről tud Mária Kazimírának, de nem említi az első férj nevét és megfogalmazása is olyan, mintha Mária Kazimira férjhezadása egészen ifjú korában, röviddel — vagy éppenséggel rögtön — Lengyelországba való megérkezése után történt volna: ez készthette Jókait arra, hogy Mária Kazimira két férje előtt egy harmadikat is bemutatson, összefüggésbe hozva ezt a házasságot Boisdauphin eredménytelen intrikájával; a forrásában meg nem nevezett „grand Seigneur Polonais” részére azért adta a Radziwiłł nevet, mert a *Dictionnaire* egy másik szócikkében (*Léopold Ier*, III. 494.) ezt olvasta: „... Marie-Casimir de la Grange d'Arquien. Elle avoit épousé en premières nocés Jacob Radzewil, Prince de Zamoski, Palatin de Sandomir” — tehát ez a félrevezető közlés Mária-Kazimira első férjének a Radzewil-Radziwiłł nevet tulajdonítja: így lett a két férjből Jókainál három
- 303 : 30 *condolentids* — részvétnyilvánító
- 31 *calligraphia* — itt: kézírás
- 304 : 1 „*père et duc*” — a szójátékon alapuló anekdota történelmi alapja az a tény, hogy Mária Kazimira már mint lengyel királyné, hiába próbálta apjának (apa = père) kieszközölni a pair (kiejtése ugyanaz) rangot XIV. Lajos francia királytól
- 3 *kényeső* — kéneső, higany
- 5 *sottise* — bolondság, tréfa

Lap: Sor:

- 305 2—9 *Éppen ezekben a nehéz időkben . . . (Bercsényi Rákóczinak)*
— lásd: *Szeretve mind a vérpádig* (JKK 41. k. 265 : 19—26);
megjegyezzük, hogy Jókai itt nem a *Szeretve mind a vérpádig*
c. regény szövegére utalt, hiszen azt négy évvel egy *Egy*
asszonyi hajszál után írta; érdekes, hogy az *Egy asszonyi haj-*
szál korai kiadásából a Rákóczi és Bercsényi nevére való
utalás még hiányzott (l. *Szövegváltozatok*), az csak az NK
szövegébe került bele
- 19 *Tamerlan* (Timur Lenk, 1336—1405) — mongol hódító
Tarik (VIII. század) — arab hódító
- 19—20 *Ivánok* — orosz uralkodók: I. Iván (? — 1340) Moszkva
nagyfejedelem lett, III. Iván (1440—1505) az első orosz cár,
az orosz részfejedelemségek egyesítője, IV. Iván (1530—
1584), a „Rettenetes”, hódításairól is nevezetes volt
- 24 *brevet* — királyi okmány, rövid irat
- 306 : 1—2 *amilyenben Heródes még Keresztelő Szent János fejét*
képes volt elajándékozni — (l. a Bibliában: Máté, 14)
- 12—13 *Az első feleségem olasz nő volt* — IV. Ulászló lengyel
király első felesége, Cecilia Renata (—1644) III. Ferdinánd
osztrák császár és magyar király leánya volt
- 15 *Akkor „nemes ember” voltam* — hasonló választ ad *A kő-*
szívű ember fiai c. regényben (JKK 28. k. 312 : 17) Barad-
lay Ödönnek egykori jóbarátja, Leonin, mikor amaz meg-
kérdézi tőle, hogy most miért fogatja el ő, ki vele „egy
szív, egy lélek” volt; a válasz: „Akkor testőr-hadnagy voltam”
- 16 *simonia* — itt: hivatalok árusítása,
- 28 *sejmiki* — AkH: sejmiki; területi nemesi tanácsgyűlések,
a nemesi önkormányzat szervei — „kis országgyűlések” —
voltak
- 29 *donativa* — a régi Rómában ünnepi alkalomból juttatott
pénzajándék volt, a XVI—XVII. századi Lengyelország-
ban azokat a Gdańskban vagy Toruńban vert érméket hív-
ták így, amelyek többnyire egy-egy királyi látogatás em-
lékére készültek.
- 33 *socinianusok* — Faustus Socinus (1539—1604) olasz
humanista Lengyelországban a Szentháromság tanát meg-
tagadó felekezetet alapított, melyből többek közt az er-
délyi unitáriusok szervezete — l. *Egy az Isten* (JKK 69—70)
— is kiágazott.
- bona caduca* — gazdátlan (vagyis elkobzás folytán gaz-
dátlanná vált) javak

Lap: Sor:

- 306 : 34 *panis bene merentium* — „az érdemeikkel rászolgálók kenyere”, a régi Lengyelországban így nevezték azokat a királyi javakat, amelyeket egy-egy főméltóság vagy különös érdemeket szerzett személy kapott élethosszig tartó használatra
- 307 : 6 *bandérium* — Lengyelországban csak az ünnepélyeken, díszfelvonulásokon szereplő lovass csapatokat hívták így, eltérően a magyar intézménytől
- 9 *subsídium* — pénzbeli támogatás
- 11 *horoszkóp* — itt: összkép
- 308 : 23 *Anjoui Henrik* — III. Henrik francia király, aki előbb lengyel király volt (vö. 272 : 19–22)
- 32–33 *jólérdemesültek kenyere* — l. 306 : 34
- bitangjában* — itt: gazdátlanul
- 309 : 3–6 *vég és hordó számra . . . rőf és itce szerint* — nagyban . . . kicsinyben
- 11 *mint országjavító kezdte* — 1634-ben az oroszokon győzött Szmolenszknél, 1635-ben Nyugat-Poroszországot visszacserezte a svédektől
- 19 *A király behozta a jezsuitákat* — téves megállapítás: a jezsuitákat 1564-ben hozták be Lengyelországba
- 310 : 11 *oponax* — (helyesen: opopanax) sárgás virágú, lapos gyümölcsű gyógynövény
- 11–12 *sparadrax* — (helyesen: sparadrap) gyógytapsz
- 12–13 *fratres piarum scholarum* — kegyes tanítórendi (piarista) szerzetesek
- 14 *Radzimin* — AkH: Radzymin; városka, Varsótól délkeletre
- 311 9–21 *Egy meleg nyári délután . . . tündéri rejteke mellett* — ennek az epizódnak a forrása a *Dictionnaire* (a „Boisdauphin” szócikk), csak ott a szereplő más, egy ifjú olasz márkí: „On s'ait qu'un jeune Marquis Italien ayant un soir rencontré par hasard cette Princesse qui se baignait seule dans un bocage qui dépend le son palais, en fut plus favorablement traité que ne fut Actéon de Diane”; (*Dictionnaire* 1. k. 407.) a görög hitregében Aktaion (Actaeon), a vadász, megleste a fürdőző Artemisz (Diana) istennőt, ki ezért büntetésül szarvassá változtatta
- 313 : 17 *János Kázmér* (1609–1672) — IV. Ulászló király öccse, 1643-ban lett bíboros (felszentelés nélkül), majd bátyja halála (1648) után Lengyelország királya; nőül vette elhunyt bátyja özvegyét, Luiza Máriát

Lap: Sor:

- 314 : 17 *theridk* — mindent gyógyító varázsszer
20—21 *mire az ősz elhozta a sárga faleveleket* — IV. Ulászló nem ősszel halt meg, hanem 1648. március 20-án
25—26 *szandeci* — Sandez, a Kárpátok északi lejtőjén, Krakkó vidékén fekvő Sącz német neve
26 *Lyubomir* — Lubomierz, sziléciai városka, Lwówek körzetben (Jókai valószínűleg nem erre a városkára gondolt hanem a Lubomirski mágnáscsalád nevének alapján vette földrajzi megjelölésül)
30 *Krakkó előváros* — Krakowskie Przedmieście, varsói utca, a királyi palotától délre
- 315 : 3 *Viedova* — nyilván a már említett Miodowa utca nevének elírása
17 *Lux perpetua luceat ei* — az örök világosság fényeskedjék neki (a *Rekviem* szövegrésze)
20 *luxuriosus* — kéjsóvár
- 316 8 *dissidensek* — a nem katolikus vallású lengyeleket hívták így; itt: ellenzékiek
13 *Lubomirszky György* — Jerzy Lubomirski (1616—1667) koronamarsall, 1657-től korona-hetman volt
19—20 *Chmielniczky Bogdán attamán* — Bohdan Hmelnickij (1595—1657) ukrán hetmán, Ukrajnát hosszas harcok árán elszakította Lengyelországtól és 1654-ben, a perejaszlavi tanácsgyűlésen Oroszországgal egyesítette
20 *Murai khán* — helyesen: III. Iszlám-Girej (1604—1654) krími khán, 1648-ban Bohdan Hmelnickij szövetségese volt a lengyelek ellen
32 *Bonzi bíbornok, a pápa nuntiusa* — „... Cardinal de Bonsi, Ambassadeur de France”, a *Dictionnaire* e szövege (Gravel szócikke) lehetett Jókai forrása, de szerepel a név Salvandy-nál is
10 *hostád* — külváros
32 *lófark* — törökök-tatárok zászlóként, és nyomukon a kozákok hetmáni jelvénynek (buncsuk) nyélre erősített lófarkat használtak
- 318 : 24—25 *hogy a jezsuiták hatalmaskodása megszüntetessék, hogy a zsidóktól az adóberlet elvételessék* — „Les Kosakes demandaient encore l'expulsion des Jifus, celle des Jésuites” (Salvandy I. I. 22.); Jókai itt tehát enyhített a forrásában foglalt követeléseken, amelyek kiüzetésre vonatkoztak

Lap: Sor:

319 : 4 *Izlahdn* — „le kan Isla” (Salvandy. I. 240.)

12 *azok egyszerre csak rajtaütöttek* — a tatárok Iszlám-Girej vezetésével 1649-ben Zborovnál fordultak szembe addigi szövetségeseikkel, a kozákokkal; hogy a lengyel király és királyné ekkor szétváltak, azt Jókai a forrása alapján írja — „... Jean Casimir et la reine s'étaient séparés” (Salvandy I. 239), arról azonban, hogy a királyné elment volna a tatár táborba, e forrásműben nincs szó

21—22 *convocatiós országgyűlés* — sejm konwokacyjny; Lengyelországban a királyi szék megüresedése idején, a királyválasztás előkészítése végett a primás által egybehívott országgyűlés volt

320 : 24 *Radziejowszky Jaromir* — Jaromir (vagy: Hieronim) Radziejowski (1622—1667), 1651-től a korona alkancellárja volt, személyes okból szembefordult János Kázmér királlyal, meghíústotta a nemesi felkelést, a reá kiszabott ítélet elől Bécsbe, és Stockholmba menekült és Károly Gusztáv svéd királyt Lengyelország elleni háborúra ösztökelte; 1662-ben a lengyel országgyűlés rehabilitálta; Jókai forrása itt a *Dictionnaire* és Salvandy könyve volt, az előbbiből a *Casimir IV* szócikk (2. k. 17—18.): „Un Seigneur Polonais, nommé *Jérome Radziejowsky*, Vice-Chancellié de la Couronne, avait une épouse jeune, belle et sensible, *Casimir IV* était aimable, il était Roi, il aime et il sut plaire. Cette intrigue qui bientôt devint publique mit la rage et le désespoir dans le coeur du mari jaloux. Ne pouvant se venger par lui-même de l'outrage qu'on lui faisait, il alla trouver les Cosaques, et parvint facilement à soulever ce peuple léger”; a másik forrás szerint: „Le roi était parvenu à créer, par ses galanteries, une nouvelle source de discordes sanglantes. La vice-chancelière, séduite par d'augustes amours, avait pris son mari en une haine furieuse. Elle s'était mise à guerroyer avec lui dans les rues de Warsovie, et jusque dans le palais du monarque. Les querelles des deux époux et les vengences du trône mirent aux prises la cité, la diète et l'armée. Radjiewski, c'est le nom du vice-chancelier, fut banni du royaume, privé de ses biens, sans que les réclamations d'une opposition courageuse pussent déterminer la diète à prendre contre Casimir le parti de la justice et celui des lois... L'illustre proscrit, réfugié à Stockholm, alla remplir de ses intimités la cour et les con-

Lap: Sor:

- 320 : 24 seils de Christine, déjà irritée de l'obstination des Wasa de Pologne à conserver leur titre de rois de Suède . . ." (Salvandy, I. 266—67.)
- 321 : 23—24 *Domine salvum fac regem et reginam* — Uram, üdvözítsd a királyt és a királynét (a *Te Deum* kezdetéről ismert hálaadó szertartás szövegrésze a helyzethez alkalmazva; általában: *Salvum fac populum tuum, Domine* = Üdvözítsd, Uram, a népedet)
- 322 : 12—13 *arról ő nem tehet, hogy a jezsuita köntös hosszabb a kirdtyi palástnál* — „ . . l'habit de jésuite se laissait voir encore sous le manteau royal qu'il portait" (Salvandy, I. 231.)
- 323 3 *Ha a lengyel megharagszik a saját nemzetére . .* — a hongyűlöletnek mint a legszörnyebb bűnnek motívuma Jókainál többször is előfordul, így egész fejezetek címét adja *A köszlű ember fiaiban* (JKK 28. k. 192.) és a *Trenk Frigyesben* (JKK 59. k. 289.)
- 4—5 *nem olvad fel az anyja könnyeiben, mint Corioláné* — Jókai a *Trenk Frigyesben* is említi a „corioláni hongyűlölet”-et (id. m. 298 : 8)
- 6 *Károly Gusztáv* (1622—1660) — anyai ágon származott a Wasa családból; a svéd eredetű dinasztia svéd és lengyel ága egymással szemben támasztott területi és hatalmi igényeket; a viszály akkor tört ki (1564-ben), amikor Károly Gusztáv trónra lépését János Kázmér nem ismerte el
- 324 : 9—10 *Sziczinszky Bogiszláv* — Władysław Siciński (? — 1664) országgyűlési követ: 1652-ben egyetlen ellenszavazóként meghiúsította az országgyűlés döntését, s így a „liberum veto” jogának első végletes alkalmazójaként szerzett magának hírnevet a lengyel történelemben. Tette annál súlyosabb megítélés alá esik, minthogy az országgyűlés határozatképességét a svédek mellé szegődő s árulónak tekintett Janusz Radziwiłl litvániai hetmán sugalmazására hiúsította meg; „Les vices de la constitution polonaise avaient produit tous les malheurs des dernières années . . . Un gentilhomme s'évada en lançant son opposition à tous les actes qui pourraient suivre . . . ce droit étrange que l'Europe connaît sous le nom de *liberum veto*” (Salvandy I.330—31.)
- 24 *Bielogrodno* — Białogród
- 325 : 12—14 *a mesébe illő harcot, mely Menelaus elcsábított felesége miatt támadt* — a trójai háború oka a görög rege szerint az

Lap: Sor:

- 325 : 12—14 volt, hogy Páris trójai királyfi megszöktette Menelaosz görög király Heléna nevű feleségét
- 326 : 24 *drobna slachta* — kismemesség, közmemesség
33 *laudanum* — nyugtató-altató ópiumpreparátum
- 327 : 3 *choralis* — kórusban hallatott
22 *car kazál* — „a cár mondta” ; ilyen formában csak a dél-orosz nyelvírásban; az irodalmi nyelvben: „car szkazal” — vö. *Görögltűz* (JKK *Regények* 33. k. 85 : 7)
29 *botba fut* — megjárja, bajba kerül
- 328 : 1 *bitangba hajt* — a tilosba tévedt marhát a föld tulajdonosa lefoglalja
1—2 *szabadnak lett kikidltva, mint a madár* — törvényen kívül állónak lett kimondva, nem védi a jog, bárki megölheti (a német „vogelfrei”)
4—5 *a kapufélfától vesz búcsút* — elszökik
20 *erre elég volt az ő egyetlen egy szava* — a *liberum veto* következményeinek hasonló jellemzését l. Salvandy I. k. 330—333.
24—26 *a muszkák már elfoglalták Litvániát . . . a svédek már Varsó alatt harcolnak* — Lengyelország előzőnlése, amikor támadói teljesen elfoglalták, 1655 őszén következett be
329 : 16—18 *gróf Konyeczpolszky elfogta a lázadó kozák vezér, Bagdán feleségét és fiát, s megölette mind a kettőt* — Aleksander Koniczpolski (1620—1659), Pobóg grófja, sandomierzi vajda; „Alexandre Koniczpolski . . . d’après la sentence de ce seigneur, le brave serviteur de la république fut aussitôt jeté dans les fers . . . l’infâme Czaplinski venait d’outrager sa femme et d’égorger l’un de ses fils . . .” (Salvandy I. 212—13.); mindez azonban már korábban, 1647—1649-ben történt
19—20 *annak is volt felesége és két fia: azokat a kozák a lengyel tábor szeme láttára keresztre feszítetté* — „il fit mettre en croix la femme” (Salvandy, I. 260.); Salvandy szerint Czaplinski, Jókai szerint Koniczpolski feleségét gyilkolták így meg
25 *Csapliczky, lengyel vezér* — Daniel Czaplinski a Koniczpolski grófok birtokának volt a kezelője
34 *Nagy-Lengyelország* — Wielkopolska: „Jean Casimir, fugitif avec la reine, erra de désert en désert” (Salvandy, I. 284—85.) a Visztula alsó folyásánál fekvő, tehát északi lengyel terület elnevezése
330 : 3 *pactum conventum* — a királyválasztáskor az új király és az

Lap: Sor:

- 330 : 3 öt megválasztó nemesség által kötött egység, főként a nemesség jogainak biztosítása
- 5—6 *Lipót császár (1640—1705)* — 1655-től Magyarország királya, 1658-tól Csehország királya és német császár
- 8 *Különös idők jártak...* — vö. *Keletkezése, forrásai* c. fejezet.
- 10—11 *a Mars és Saturnus közelgő conjunctiójából* — „... des conjonctions de Mars et de Saturne” (Salvandy, I. 270.); a konjunkció a bolygó olyan helyzete, amikor egyik koordinátája megegyezik a Napéval; az asztronómusok különös, a földi életre ható jelentőséget tulajdonítottak a konjunkciónak
- 16 *Masaniello halász* — Masaniello (Tommaso Aniello, 1623—1647) nápolyi halász felkelést vezetett a spanyol alkirály ellen, néhány napos uralma után megölték
- 16—18 *a lázadó nép előtt kellett fedetlen fővel meghajolni Alexis cárnak* — Alekszej (1629—1676) orosz cár, uralkodása idején 1648-ban Moszkvában és más orosz városokban anti-feudális felkelések törtek ki
- 18—19 *Ibrahim szultán számára fonták a selyemzsinórt az elégtelen janicsárok* — I. Ibrahim szultánt (uralk. 1640—1648) összeesküvő janicsárok gyilkolták meg
- 19—20 *Lipót császárt saját országában keresték fel a magyar kuruc hadak* — I. Rákóczi György (1594—1648) erdélyi fejedelem hadai 1645-ben Bécs fölött morva földön táboroztak; ekkor még nem I. Lipót, hanem III. Ferdinánd volt uralmon
- 20—22 *I. Károly szobája ablakából nézte... aligha vérpad nem lesz* — I. Károly (1600—1649) angol királyt Cromwellék törvényszéke halálra ítélte, és lefejezték
- 22—23 *XIV. Lajos is futott Párizsból* — a francia udvar a Fronde-mozgalom lázongása elől az 1649 január 5-éről 6-ára virradó éjszakán titokban elhagyta Párizst
- 30 *„Mariettá”-nak hívták* — Marysienka: így hívták a lengyelek, ennek fordítása a Marietta
- 331 2—3 *mi asszonyok... gyalog és mezőldben* — „... Ses filles d'honneur, ayant à leur tête Marie Casimire d'Arquien, imaginèrent d'aller à pieds en pélerinage” (Salvandy. I. k. 221.), Jókai forrása szerint valóban Mária Kazimira javasolta a zarándoklatot, de nem Krakkóba, hanem — még 1648 októberében — egy Varsó melletti zarándokhelyre

Lap: Sor:

- 331 2—3 *Szent Szaniszló* — Szaniszló (Stanisław, 1030—1079) krakkói püspököt az uralkodó, Merész Boleszláv, kivégeztette
- 31—32 *a pilaviczai ütközetből a svéd sereg előtt* — Pilawce podóliai falunál 1648. szept. 23-án zajlott le az ütközet, de nem a svédektől, hanem a kozák—tatár hadtól szenvedtek vereséget a lengyelek
- 332 10 *Zamojszky* — Jan Zamoyski
- 15 *Sandomir* — Sandomierz város a Visztula partján a kielcei vajdaságban, 1655-ben a svédek elpusztították
- Zamojszcze* — Zamość város a lublini vajdaságban, a XVI. század végén Jan Zamoyski (i. 332 : 18 jegyzet) alapította
- 18 *annak a Zamojszky Jánosnak* — Jan Zamoyski (1542—1605) lengyel kancellár és a korona hetmánja, az osztrák befolyás ellen küzdött, 1588-ban legyőzte és foglyul ejtette Miksa osztrák főherceget. Az oroszok ellen 1580-ban győzött, majd a cárt béke kérésére kényszerítette; várost és akadémiát alapított.
- 333 : 14—15 *ezt a földet, melyben férjem hamvai nyugosznak. Én megyek Zamojszcze várdba!* — Mária Kazimira férje volt Jan Zamoyski; „Zamoyski était l'époux fortuné de la belle Marie Casimire d'Arquien” (Salvandy, I. 292.), mégpedig első férje, hiszen a Radziwiłł herceggel kötött házasság története Jókainál pusztán költött (l. 302 : 34—303 : 1 jegyzet)
- 334 : 14 *Wisznowieczky hercegek* — Wiśniowiecki, nagybirtokos mágnás család volt, birtoka Ukrajnában terült el; Jarema Wiśniowiecki (1612—1651) a Hmelnickij elleni hadjáratok legismertebb vezére volt
- az ifjú Koributh* — Michał Korybut Wiśniowiecki (1638—1673), Jarema fia, utóbb királynak választották meg (vö. 360 : 31—34)
- 15 *a Szobieszkyek anyja, Theophila* — apja Jan Danielowicz, ukrainai sztarosza (†1624), anyja, Zofia pedig a XVI. század nagy lengyel államférfiának és hadvezérének, Stanisław Żółkiewskinek (1547—1620) leánya
- 335 : 7 *écossaise* — skót tánc, csak a XVIII. században lett divatos társasági tánc
- 26—28 *a svéd király nevét követő címek elszámldása után csak kétszer odatéve etcaetera. Háromszor kellett volna odatenni* — „Charles Gustave s'aperçut que, dans une lettre du roi de

Lap: Sor:

- 335 : 26—28 Pologne, deux etc. seulement suivaien ses titres, au lieu de trois". (Salvandy. I. 281.)
- 336 : 2 a brandenburgi herceg — Frigyes Vilmos, a „nagy választófejedelem” (1620—1688)
- 2—3 II. Rákóczy György (1621—1660) — erdélyi fejedelem
- 13—14 Aki pedig azalatt Krakkót elfoglalta, az Rákóczy György volt — a szóban forgó időben, a svéd előzőnléskor, Károly Gusztáv foglalta el Krakkót (1655. okt. 17-én), II. Rákóczy György később (1657. márc. 28-án) vonult be Krakkóba
- 20 „néma országgyűlés” — sejm niemy; nem ekkor volt: az 1717. évi, az oroszok diktálta békefeltételeket némán elfogadó országgyűlés kapta ezt a nevet
- 21—22 És a nemes főuraknak és a követeknek ott künn kellett hagyni a kardjaikat a folyóson — „Il fallait que les gentilhommes, pour arriver à lui, déposassent leut cimeterre” (Salvandy, I. 288.)
- 26 hogyan kell adót kivetni — „... la levée des contributions énormes...” (uo.)
- 27 szííz nemesi válllak — Kossuth irataiból elterjedt kifejezés: a munkára, adózásra nem kötelezhető nemesek megjelölése
- 30—31 a svéd elküldte azokat diadaljelül Stockholmba — „... toutes les magnificences des palais... arrachées en hâte afin de décorer Stockholm” (uo.)
- Viasdova — Ujazdów a mai varsói Aleje Ujazdowskie mentén a lengyel királyok nyári palotája volt
- 32 Dolabella nagy festményei — Tommaso Dolabella (1570—1650) olasz festőművész, Lengyelországban működött
- 337 : 2 kigúnyolta és lenézte — „les Polonais ne leur semblaient que des barbares” (Salvandy, I. 288.)
- 4—5 Az Athosz-hegyi barátok... fanatizált népe — a pravoszlávok
- 7—11 nevetni járt a szertartásaikra... a misemondó-ruhákba, a papi kazulákba és szutánokba a trombitásokat és dobosokat öltözteté fel — „les coyances catholique insultées... les costumes sacerdotaux revétus en dérision par une soldatesque ivre” (Salvandy, I. 289.)
- 8 antiphona — a zsoltár szövegét megelőző és lezáró ének, a nyugati egyházban a IV. század óta
- 10 kazula — miseruha
szután — reverenda
- 13 az ő tollas kalapja, szalagoktól repkedő tarka öltönye lett di-

Lap: Sor:

- 337 : 13 *vat* — „Les Suédois, couverts de plumes et de galons . . .” (Salvandy, I. 288.)
- 18 *azt merte üzenni a kirdlynak: „En nem mehetek ma tehozzád, mert a kirdly inasdnak a lakodalmdra kell mennem* — „Invité à une conférence, il s’excusa près du monarque sur la nécessité d’assister aux noces d’un de ses valets” (Salvandy, I. 293.)
- 22 *megjelent Zamojszcze vára előtt* — „il arriva . . . sous les murs de cette même forteresse de Zamoysce” (Salvandy, I. 292.)
- 27 . . . *szóratta Károly Gusztáv tűzgolyóit és bombáit* — „Charles Gustave fit pleuvoir les boulets” (Salvandy, I. 293.)
- 32 *Három millió tallér értéke volt . . .* — „ . . . perdit pour trois millions . . .” (Salvandy, I. 292.)
- 338 : 15—18 *Nem tett a kirdly még eddig semmi kárt . . . az udvaron sétált* — „il répondit que l’artillerie suédoise n’avait encore fait de mal qu’à une vieille femme qui regardait par la fenêtre, et à une truie qui passait dans les cours” (Salvandy, I. 293.)
- 339 : 5 *Grizelda* — Jarema Wiśniowiecki (I. 334 : 14) özvegye
- 13 *gloria in excelsis!* — dicsőség a magasságban!; (Lukács evangéliuma, 2, 14)
- 15 *dies irae: dies hodierna!* — eredetileg: „Dies irae dies illa”, Tommaso di Celano (XIII. század) himnusza az utolsó ítéletről; Jókai itt a helyzetre alkalmazott módosítással adja hősének szájába: „A mai nap a harag napja!”
- 340 : 27 *Szobieszky János* — Jan Sobieski (1624—1696), aki III. János néven 1674-től volt Lengyelország királya; családjának és életének itt következő történetét Jókai Salvandy műve (I. kötet) alapján mondja el
- 30 *Szobieszka Anna* — Żółkiewski leányát, aki Jan Sobieski nagyanyja volt, Zofiának hívták (vö.: 334 : 15 jegyzet)
- 31 *a hős lengyel vezéré, ki Moszkvát ostrommal foglalta el* — Żółkiewski 1610-ben foglalta el Moszkvát, elfogta és Lengyelországba szállította Vaszilij Sujszkij cárt, s az orosz trónt IV. Ulászlónak szerezte meg, de ő csupán két évig viselte a cári címet
- 341 2—3 *a kép, amint Zolkiewszky a fogoly cárt láncra verve viszi* — Dolabellának (vö. 336 : 32 jegyzet) ezt a festményét utóbb I. (Nagy) Péter cárnak ajándékozták, ő pedig elszállíttatta Oroszországba

Lap: Sor:

- 341 6—7 *azt az istenölést, amitől Attila is visszaborzadt, hogy a nemzetét sértő remekművet a falról levakartatá* — „Attila tisztelá a művészetet, s hogy maga is műértő volt, mutatja az az eset, mit az olasz krónikák említenek róla: miszerint a milánói császári palotában egy képet látva meg, melyen scythá fejedelmek borulnak a római császár lábaihoz, azt nem semmisítetté meg, hanem egy másikat festett melléje, hol római császárok aranyat töltenek adóul a szittyá király lábához” *A magyar nemzet története regényes rajzokban* (JKK 67. k. 24 : 8—13)
- 9 *Szobieszky Jakab* — Jakub Sobieski (1588—1646)
- 14 *khoczimi ütközet* — a lengyel és a török hadak 1621. évi összecsapása, mely fegyverszünettel végződött
- 15 *Ozman szultán* — II. Ozman török szultán 1618-tól 1622-ig uralkodott
- 16 *Zolkievicz egyetlen hős fia* — Jan Żółkiewski . . . „ne revint de Constantinople que pour mourir” (Salvandy, I. 166.)
- 17 *csak unokái maradtak meg, egy ifjú, Dániel, s egy hajadon, Theophila* — a „Daniel” név feltehetően tévedés, melynek alapja Salvandy következő szövege: „. . . C'était la courageuse Théophile; soeur du brave et malheureux Danielowicz” (I. 166.); Salvandy könyve a fiú keresztnévét nem említi, a testvérpár családneve volt Danielowicz, Jókai nyilván ezért adta a fiúnak a Dániel keresztnévet; ennek lefejeztetéséről ír Salvandy: „. . . avait trouvé la mort dans la tente et sous le cimenterre d'un sultan” (uo.)
- 29 *Márk* — Marek Sobieski (1628—1652)
- 342 : 17—18 *Vagy ezzel, vagy ezen* — a hagyomány szerint a spártai anya e szavakkal adta harcba induló fia kezébe a pajzsot — É tan é epi tan — vagyis: a pajzsot tartva győztesen, vagy a pajzsra fektetve holtan térj vissza
- 21—22 *Cromwell nagy küzdelme idején* — Oliver Cromwell (1599—1658) 1644-től 1654-ig folytatta küzdelmeit
- 22 *Masaniello* — I. 330 : 16, jegyzet
- 23 *Párizsban harcoltak mint közttestőrök a liga ellen* — a Liga (Ligue) a francia katalikusoknak 1576-ban a protestánsok ellen alakított hatalmi szervezete volt; később is érvényesülő befolyásának ellensúlyozására XIII. Lajos király 1622-ben nemesifjából királyi testőrséget alapított (tagjait fegyverükről muskétásoknak — mousquetaire — nevezték; I. Alexandre Dumas père regényét: *Les trois mousquetaires* —

Lap: Sor:

- 342 : 23 *A három testőr*); „Louis XIV enfant se trouva compter parmi ses mousquetaires un grand roi” (Salvandy, I. 188.)
- 343 : 15 *hógomoly* — hógörgeteg, lavina
- 344 : 10 *konföderálni* — szövetségelni, az egykori lengyel politikai életben jelentős szerepet játszó területi nemesi konföderációkat alkotni; „se confédèrent pour sa cause” (Salvandy, I. 291.)
- 26 *Ez volt Radziejowszky maga* — „Radijewski lui-même, désormais assez vengé, flotte entre le roi qui l’a recueilli et le roi qui l’outragea” (uo.)
- 345 : 27 *a húsvét ünnepén megszentelt „arany rózsát”* — az Arany Rózsa (Rosa Aurea) vagy Erényrózsa főként fejedelmi személyeknek adományozott pápai kegyelmi ajándék; beszentelése nem húsvétkor, hanem Laetare vasárnapon (Nagybőjt negyedik vasárnapján) történik
- 32—33 *Küprili Mehemed (1596—1671)* — 1656-ban lett török nagyvezír
- 346 : 5 *elfogta Rákóczy György hadseregét* — 1657 augusztusában
- 10—11 *A lengyel főváros, Varsó, a Visztula balpartján fekszik, dtellenében Prága, a külváros* — „La ville règne le long de la rive gauche; le village de Prag occupe seul l’autre bord” (Salvandy, I. 298.); az itt következő csataleírás Salvandy könyvét követi, azt bőven kiszínezve (Salvandy, I. 298—299.)
- 348 : 32 *csatakigyó* — hosszú csővű, kis kaliberű tábori ágyú
- 349 : 5 *Csodák történetek* — „... ce miracle s’accomplit” (Salvandy, I. 299.); Jókai ugyancsak Salvandy műve (I. 299—301.) alapján ismerteti Alekszej cár politikáját; már az egymásnak eresztett két bika esete Jókai képzeletében született meg
- 350 : 11 *szlobodiszai ütközet* — Slobodyszcze az ukrajnai Zsitomir járásban, itt 1660-ban Jerzy Lubomirski legyőzte a kozákok seregét
- 23—27 *A Visztula partján sétálva [...] a vérpadra lépett* — „Un soir, la reine, se promenant dans ses jardins aux bords de la Vistule avec le chancelier de Lithuanie ... essayait de vaincre les résistences de ce seigneur ... s’anima au point de tomber évanouie; elle ne reprit ses sens que pour s’écrier: ergo moriendum; il faut donc mourir. C’était un des mots prononcés par Cinq-Mars, jeune, amoureux, plein d’ambition, et comdamné à porter sa tête sur le billot fatal” (Salvandy, I. 393.)

Lsp: Sor:

- 350 : 29 az irgalmas szűzek — „les filles de la Visitation” (Salvandy, I. 394.); a „visitandine”-ok apácarendjét 1610-ben Franciaországban alapították, betegápolással és leányneveléssel foglalkoztak
- 351 : 25 Matheinszky Máté a vőlegény küldötte a mátkakoszorúval, ami rozmaringból volt fonva — Mateusz Mateiński; „Mathieu Mateinski... alla... une couronne de romarin... demander à la reine sa dame d'honneur” (Salvandy I. 377.)
- 28 mátká-tól — népszokás: körbe küldött tál, melybe a kivett ennívalóért hozományt növelő pénzösszeget tesznek
- 34 csójtár — (csótár, csujtár) nyeregtakaró
- 352 : 2—6 A királyné volt az örömanya: ő vezeté kézenfogva Mária Kazimirdt az oltárhoz, s a pápai nuntius, Odescalchi, adta az ifjú párra az áldást (Rövid időn az eskető áldozárból pápa lett, az egybeadott vőlegényből, menyasszonyból királyi pár, s az örömanyból — halott) — „La reine mena les deux époux dans la chapelle, et fit célébrer sous ses yeux, par le nonce du Saint-Siège, Odescalchi, cette union que d'étranges événements suivirent. Peu après, la princesse qui l'avait formée ne vivait plus; le prêtre qui la consacra était pape sous le nom d'Innocent XII; Sobieski était roi, et Marie d'Arquien ceignait la couronne de sa bienfaitrice” (Salvandy, I. 378—379.); Benedetto Odescalchi (1611—1689) 1676-tól XI. Ince pápa (és nem XII, mint Salvandy írja) néven lett a katolikus egyház feje; a lakodalom további leírása is szinte szó szerint követi Salvandy szövegét
- 353 : 2 kard ki kard — eredetileg: „kard ki! kard!”, bajvívás következzék
- 25—26 A vihar hallatá távoli dörgését [...] Vdlaszthatsz közülök feleséget — szinte szó szerint Salvandy (I. 395—396.) nyomán, persze ott nem Wawra szerepel
- 28 Küprili nagyszerű hadjárata megindult — 1667-ben
- 354 : 13—355 : 8 Az utdn lement sétálni... Megyek a kolostorba vissza — Radziejowski történetének ez az epilógusa Jókai képzeletének terméke; forrásmű szerint János Kázmér király a feleségének halála miatti bánatában mondott le trónjáról: „Il ne s'était pas relevé du coup que lui avait porté la mort de sa compagne” (Salvandy, I. 412.), bár hozzát teszi, hogy életének hibáit megbánta: „... sa conscience s'était ouverte au repentir des nombreuses fautes de sa vie” (uo. 413—14.)

Lap: Sor:

- 355 : 7—8 *camaora* — *camauro*: piros bársony pápai süveg
18—19 *Ti meguntatok engem s én meguntalak titeket* — „*Si vous êtes las de moi, je ne le suis pas moins de vous!*” (Salvandy, I. 412.)
19—22 *kiköltözött Párisba s lett Saint-Germain des Prés-i apátúr.* — *Hogy azután mindvégig mily jámbor életet élt, arról beszélnek eleget* — *Ninon de L'Enclos és az özvegy L'Hôpital marquisnő memoirjai* — „... pour aller à Paris... reprendre sa première vocation dans les abbayes... de Saint-Germain-des-Prés... Il passa le peu d'années qui lui restaient à vivre, entre... Ninon de Lenclos et la veuve du maréchal de l'Hôpital” (Salvandy, I. 422—23.); *Saint-Germain-des-Prés*: 1543-ban alapított párizsi apátság; *Ninon de Lenclos* (1620—1705) korának híres szépasszonya, ismert irodalmi szalonja volt; *L'Hôpital* marsall özvegyét, született *Marie Mignot-t*, János Kázmér feleségül vette (Salvandy, I. 423.)
23 *Zolkiew* — *Żółkiew*, a *Żółkiewskiek* családi birtoka
356 : 24—25 *Doroszenko hetman* — *Petro Dorosenko* (1627—1698) ukrán hetman, szövetséget kötött a tatárokkal, török uralom alá akarta adni Ukrajnát
25 *Adel Ghirai khán* — „... le kan Adel Gieray...” (Salvandy, I. k. 399.)
Küprili Achmed (1633—1676) — apja helyetteseként, majd 1661-től önállóan volt török nagyvezir
30 *poszpolita* — *pospolite ruszenie*: a lengyel általános felkelés, amikor minden fegyverviselésre képes férfit a haza védelmére szólítottak fel; „la Pospolite” (Salvandy, I. k. 404.)
357 : 11 *úgy bánjanak vele, mint Konyeczpolszky feleségével* — *vö.* 329 : 19—21
12—359 : 9 *Aztán sietett megfelelni... térden könyörögtek tőle kegyelmet* — *Sobieski* hadjáratának és a *podhajcei* győzelemnek leírása Salvandy nyomán (I. k. 400—405.)
26 *Nagy Sándor perzsiai hadúja* — i. e. 334-ben
27 *Hannibal itáliai hadjárata* — i. e. 218-ban
27—28 *Hunyadi János belgrádi győzelme* — 1456-ban
358 : 10 *Podhajce* — *Tarnopol* környéki helység, *Sobieski* 1667. okt. 4-től 7-ig vívta itt győzelmes csatáját
359 : 7 *Kalga szultán* — „la maison de Gieray, ayant à sa tête le sultan Galga” (Salvandy, I. k. 399.)
11 *Európa visszhangzott a diadal híréből* — „L'Europe retentit les merveilles de Podhaice” (Salvandy, I. k. 407.)

Lap: Sor:

- 359 : 15—20 *a kulmi érsek a legnagyobbak közt egyenlőnek*
— „L'évêque de Culm, vice-chancelier de la couronne, lui répondit . . . : »les monstres font reconnaître Hercule . . . Achille . . . Apollon . . . en le nommant plus grand que les grandes choses, non moins grand que les plus grandes, égal enfin à tout ce qu'il y a de grand sur la terre.«”; a lábjegyzetben latinul: „magnis majorem, majoribus non minore, maximis parem nominando” (Salvandy, 1. k. 411—412.)
- 360 : 6—16 *A feleségem fiút szült nekem . . . Lajos király s az angol királynő tartották őt a keresztvízre* — „Louis XIV voulut . . . tenir sur les fonds baptismaux, avec la reine d'Angleterre . . . l'enfant auquel Marie d'Arquien donna le jour . . . s'appela Jacques comme son grand-père” (Salvandy, 1. k. 407—408.)
- 18 *Jablonowszky* — Stanisław Jan Jabłonowski (1634—1702) Prus grófja, krakkói kasztellán és a korona nagyhetmanja, 1661-ben a sejmben Enghien herceg trónjelöltségét támogatta, majd ötdömágával (köztük Sobieskivel) a Condéhoz írt titkos levélben tovább is a francia párt mellett foglalt állást, szívélyes kapcsolat fűzte Sobieskihez — feleségeik testvérek voltak —, de 1679-ben szembe fordult vele, 1683-ban részt vett a de Vitry francia követ és Morsztyn által szított trónfosztási összeesküvésben; ennek leleplezése és a király nagylelkű megbocsátása után mindvégig Sobieski híve maradt
- 29 *bepólyált* — bepolyált, pólyás korú
- 33 *az ő s „Piaszt” vérből* — az első lengyel uralkodóház tagja a legendás szántóvető Piasttól származtatták magukat, kinek fia, Siemowit, gnicznói fejedelem lett; önállóan, királyokként 1370-ig uralkodtak, hűbéres águk Mazóviában 1526-ig, Sziléziában 1675-ig fennmaradt; a János Kázmér lemondását követő királyválasztás idején a „Piastot!” jelszó („Ce voeu: un Piast! un Piast!” Salvandy, 2. k. 18.) a külföldi befolyásokkal, idegen eredetű uralkodóházakkal szembe forduló, s nemzeti király megválasztását követelő párt jelszava volt
- 34 *Koributh Miska* — Michał Korybut Wiśniowiecki (1638—1673) 1669-ben I. Mihály néven került a lengyel trónra, a neves hadvezér, Jarema Wiśniowiecki fia volt, családja a Jagellókig és anyai ágon a Piastokig vezette vissza származását; a Jókai által adott jellemzés („egy tehetetlen nyomorékot . . . semmije sem volt királyi, csak a gynomra”)

Lap: Sor:

- 360 : 34 forrásából származik: „Son corps débile . . . les satisfactions d'un appétit monstreux, faisaient toutes ses jouissances” (Salvandy, 2. k. 31.)
- 361 : 8—36 *Van a római császárnak egy huga . . . Biz az jó lesz!* — „Toute son ambition avait été d'obtenir dans la maison d'une des archiduchesses d'Autriche une clef de chambellan” (uo.)
- 11—17 *Eleonora császári hercegnőnek . . . Lengyelország királyával* — Salvandy műve alapján (2. k. 40—41., 47.)
- 12 *a lotharingi herceg, Károly* — Károly lotharingiai herceg (1643—1690), utóbb Buda felszabadítója
- 16 *czensztochau kolostor* — Czestochowa városnál a Jasna Góra hegyen 1382-ben alapított pálos kolostor Lengyelország legnevezetesebb zarándokhelye
- 23—25 *Póki szvidt . . . lengyel s német* — a Salvandy által is elégtelen lengyel helyesírással közölt vers szövege:

Póki świat światem,

Polak Niemcowi nie będzie bratem.

A lengyel közmondások könyve (*Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Tom II. Warszawa 1970. 1009.) más, árnyalatokban eltérő változatait sorolja fel, az elsőt 1670-ből; Jókai fordításának alapja nyilván Salvandy francia fordítása:

Le monde aura pris fin

Avant qu'un Polonais puisse aimer un Germain.

(Salvandy, 2. k. 192.)

- 27—28 *Mahomed szultán vezérei* — IV. Mohamed (1648—1687) török szultán tehetetlen uralkodó volt, helyette vezérei kormányoztak és hadakoztak
- 361 : 20—362 : 15 *kötött egy csúfos békét . . . a csataterén halt* — Mihály király békekötésének, a díszkaftánnak és az ezer danzigi narancsnak a története szinte szó szerint megtalálható Jókai forrásában (Salvandy, 2. k. 154—55.), azzal az eltéréssel, hogy ott a halál közvetlen oka nem az ezer narancs elfogyasztása, hanem a hasonló esetek következtében előállott gyomorfekély
- 362 : 1—2 *a díszkaftány, mely a lengyel királyt vazall-hospodárrá aldzza le* — a török uralom alatt a montenegrói, havasalföldi és moldvai fejedelem a „hospodár” címet viselte, ami azt jelenti: „úr”, holott valójában azt jelezte, hogy

Lap: Sor:

- 362 : 1 — 2 czeck a fejedelmek a szultán hűbéresei, vazallusai; díszkafány küldése szerepel Jókainál a *Törökvilág Magyarországon* c. műben is (JKK 4. k. 24—31.), ahol a moldvai Sturdza család feje kap a szultántól aranyos kaftányt
- 3 *dieta* — országgyűlés
- 6—7 *A khoczi iütközetben* — az Ukrajna területén fekvő Chocim várnál Sobieski 1673-ban aratott győzelmet a törökökön
- 31 *bajor Fülöp* — Jókai forrása szerint nem a bajor uralkodóház tagja, hanem a bajorországi Neuburg hercege (Salvandy, II. 188.)
- 363 : 4 *a nagy választási országgyűlés* — az országgyűlés részleteire vonatkozóan Jókai ismét Salvandy könyvét (2. k. 170—270.) használta fel forrásként
- 12 *Kolo* — kolo (szó szerint: kerék) volt a neve a tanácskozó gyűlésnek, többek közt királyválasztás esetén
- 14 *a Vola mezőn* — Wola: ma városnegyed Varsó nyugati részén
- 19 *szopa* — a választás idejére ideiglenesen emelt faépület, amelyben a királyi hatalmat ideiglenesen gyakorló interrex és a szenátus ülésezett
- 31 *bonsuk* — buncsuk, vö. 318 : 20
- buleva* — bulava, bulawa: buzogány, hetmani jelvény volt
- 364 : 4 *főmarsall* — wielki marszałek, a legfőbb állami méltóság volt a király után
- 34 *a nagy Condé herceg* — Louis de Bourbon, Condé hercege (1621—1686), az uralkodó Bourbon család oldalágának sarja, akit a francia történelemben „le grand Condé” („a nagy Condé”) néven emlegetnek mint korának kiemelkedő hadvezérét
- 365 : 8 *Paz grófok* — a Pac grófi család tagjai; Michał Kazimierz Pac (—1682) szmolenszki vajda, litvániai hetman volt
- 8 *Fredro Miksa* — Andrzej Maksymilian Fredro (1620—1679) lwówi kasztellán és podóliai vajda, politikai író, aki műveiben a nemesek jogait és a merkantilizmust védte, 1651-ben Erdélyben járt követként
- 367 : 13—368 : 5 *Emlékezünk még tán a szomorú alakra . . . odagurult az elnök lábaihoz* — ez az epizód Jókai képzeletének terméke, Salvandy könyve nem említi és nem is említheti, hiszen Siciński már négy évvel korábban meghalt (vö. 324 : 9—10 jegyzet)
- 368 : 2 *a harmadik szót* — Jókai írásmódja szerint „nye poz volim”

Lap: Sor:

- 368 : 2 három szó; valójában „nie pozwolim”, illetve pontosabban „nie pozwalam” két szó
- 13 *Aki e szót kimondá, az maga volt Szobieszky János* — Sobieski e fellépését Jókai a forrásából merítette (Salvandy, 2. k. 229—230.), de Paz színpadias jelenete Salvandynál hiányzik
- 369 : 6—7 *a Szent Római Birodalmat* — attól kezdve, hogy I. vagy Nagy Ottó német királyt 962-ben a pápa római császárrá koronázta, a német nemzetiségű császárok birodalmának neve Német-Római Szent Birodalom (Das Heilige Römi-sche Reich Deutscher Nation) lett; 1438-tól kezdve a császári cím a Habsburg-ház öröksége
- 20 *Lemberg* — (lengyelül: Lwów; oroszul: Lvov) itt említett ostroma 1675 júliusában kezdődött
- 370 : 2 *Herostrates* — helyesen: Herostratos
- 371 : 9—10 *Brutus és Cassius tőrei* — Marcus Junius Brutus (i.e. 85—42) és Gaius Cassius Longinus (?—42) 44 március 15-én kezdeményezőként részt vettek Julius Caesar meggyilkolásában
- 12—15 *Zsigmond kirdlyt, mikor kihágyást követett el... leülték vele a fogságot* — ez az eset, amelyről Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művében is megemlékezik (JKK 67. k. 185.) 1401. ápr. 28-án történt
- 372 : 6 *elment a törököktől ostromolt Lembergbe* — 1675 augusztusában (Salvandy, 2. k. 317.)
- 11 *Visoczka Zenobia* — Zenobia Wysocka; a szultán háremében valójában hazáját segítő nő motívumát megtaláljuk Jókai forrásában: „Une fille de la Pologne, captive dans le sérail, y enchaînait le sultan à ses pieds” (Salvandy, 2. k. 307.)
- 22 *Kara Mehemed* — „Kara Mehémet, homme ambitieux, que son courage dans le désastre de Kotzim n'avait pu préserver de la défaveur et de l'exil” (Salvandy, 2. k. 290.)
- 373 : 11—14 *Chrzanovszky Heléndé, kinek a férje, Chrzanovszky Samu, tartá fel Trembowla várdban Ibrahim vezér táborát, míg Nuraddin Lemberget ostromolta* — Jókai a neveket forrásművéből vette (Salvandy, 2. k. 324—326); valójában a Tarnopol vidéki Trembowla várát 1675-ben Jan Samuel Chrzanowski (?—1688) védte s az ő második felesége, Anna Dorota Chrzanowska, szül. de Frezen tűnt ki vitézségével; a felmutatott két tör esetét is Salvandynál találta Jókai

Lap: Sor:

- 374 : 1 *Ehhez meghívta a feleségét* — a királyné odahívását és az augusztus 24-i csata leírását l. Salvandy, 2. k. 317—21.
- 56 *Kostka Szaniszló* — magyarosan: Kosztka Szaniszló (Stanisław Kostka (1550—1568) jezsuita, 1726-ban szentté avatták, erre azonban nem vértanúsággal, hanem jámbor életével adott alapot; a regény lengyel fordítója, Stanisław Milkowski lábjegyzetben (*Włosek kobięcy*. Gródek, 1886. 153.) meg is jegyzi, hogy Lengyelország nemzeti védőszentje a Krakóban eltemetett Szaniszló püspök (vö. 331 : 4)
- 375 : 2 *az igazi vihar* — „Une tempête de neige et de grêle” (Salvandy, 2. k. 319.)
- 14 *a marseille-i érsek* — XIV. Lajos követe volt: „Louis XIV avait accredité, pour son ambassadeur plénipotentiaire près la Pologne assemblée, l’éveque de Marseille, Forbin-Janson . . .” (Salvandy 2. k. 209.)
- 376 : 9—27 *futva vitte vissza vert seregét . . . felgyújtották előtte a Dnieszter hídját* — vö. Salvandy, 2. k. 328—29.
- 377 : 6 *sultana asszeiki* — a szultán kegyencnöje; az első fiút vagy általában fiút szülő háremhölgye
a szép lengyel hölgy — „les prières de la sultana polonaise qui régnait au sérail . . . étaient pour Mahomet autant d’invitations pressantes à la modération” (Salvandy, 2. k. 347.)
- 16—21—378 : 18 *A krakkói székesegyházban az oltár előtt . . . ragyogó dandára élén* — Sobieski megkoronázásának leírását Jókai majdnem egész pontosan a forrásából vette át (Salvandy, 2. k. 333—336.)
- 378 : 3 *Kis-Lengyelország* — Małopolska; a Visztula felső folyásánál fekvő, tehát déli lengyel területek történelmi elnevezése
5 *Olszovszki, az ország prímása* — Jędrzej Olszowski (1621—1677)
- 20 *Apafi Mihály* (1632—1690) — erdélyi fejedelem, Jókainál szerepel az *Erdély aranykora* (JKK 3. k.) és a *Török világ Magyarországon* (JKK 4. k.) c. műveiben is, az utóbbinak Thököly is fontos alakja
- 26—27 *Fedor cár* — III. Fjodor cár (1656—1682)
utódjának még sok baja volt — Fjodor cár utóda mostohaöccse I. (Nagy) Péter volt (1672—1725), de hét évig (1689-ig) meg kellett osztania hatalmát uralomra vágyó mostoha-nővérével
- 34 *Boham lovag* — Christophe de Boham de Landuy 1671-ben

Lap: Sor:

- 378 : 34 Sobieski ezredskapitánya volt, 1677-ben 3000 főnyi lengyel segédcsapattal a magyar felkelők segítségére indult és több győzelmet aratott, 1679-ben visszatért Lengyelországba (vö. mcg: Salvandy 2. k. 393.)
- 379 : 30—380 : 2 XIV. Lajos ez alkalomra . . . a francia trónnak e legfényesebb díszajándékával — Jókai forrása a rendjel-adományozások elleni kölcsönös háborgást emeli ki: „La faction de l’Autriche fit grand bruit de ce cordon bleu . . . la faction de France s’était soulevée quand Michel avait pris le collier de la Toison-d’Or” (Salvandy, 2. k. 383.)
- 379 : 32 aranygyapjas rend — a Jó Fülöp burgundiai herceg által 1429-ben alapított rendet a Habsburgok és a spanyol Bourbonok adományozták
- 380 : 7 Rieux — kerületi székhely Haute-Garonne départementban
25 sarmata — szarmata, a Visztula és Volga közti síkság hajdani lakója; itt: lengyel
27—382 : 8 Egynek közülök, a szép Brisacier asszonynak . . . A kirdlyi pár boldogsága meg volt mérgezve — a történet leírása teljesen Salvandy könyvét követi (2. k. 384—86); az ifjú Brisacier XIV. Lajos feleségének volt a titkára, szélhámuskodásáért a Bastille-ba zárták, majd, szabadulván, Lengyelországba, illetve Oroszországba távozott
- 382 : 6—7 Levelei, miket . . . férjéhez írt, s annak a válasza — az itt említett levelezés fennmaradt és a lengyel irodalom jeles alkotásai közt tartják nyilván
16 dynasta — nagyhatalmú úr
23—24 chansonette — itt: dalocska, kuplé
27 cordon bleu — kék szalag
32—33 Az a bátyja elleni gyűlöletet hozta magával a világra, mely gyűlölet végzetessé lett Lengyelországra nézve — Jókai ezt forrásművében találta (Salvandy, 3. k. 368—69.)
- 383 : 11 Vitry, a püspök — Salvandy is bemutatja (3. k. 451—53)
19 Elküldték Varsóba Gravel marquist — ezzel a szereplőjével Jókai ismét a Dictionnaire-hez tér vissza: annak van külön Gravel szócikke (3. k. 96.), ahol ez áll: „Louis XIV . . . envoya en Pologne, en qualité d’Ambassadeur, le Marquis de Gravel”. Majd a továbbiakban azt olvassuk, hogy Gravel beleszeretett a főkincstárnoknéba, a királyné állítólagos testvérébe, aki viszonzta érzéseit. Kapcsolatuk, mely levélváltással is járt, szépen fejlődött, amíg Gravelnek vetélytársa nem akadt.

Lap: Sor:

- 383 : 29 *koronát*, — *de amiről jobb nem beszélni* — felszarvazta
- 384 : 12 *Sardis Beppo* — a *Dictionnaire*-ből, a *Gravel* szócikkből: eszerint a franciaellenes párt ezt az embert használta fel Gravel elvesztésére, megbízták, hogy szerezzé meg a főkincstárnoknétól Gravel leveleit. Sardis evégből latba vetette minden ügyességét, megjárta a féltékeny szerelme, és sikerült is célhoz érnie.
- 386 : 13 *semmi államtitkot, semmi politikai cselekvést* — „Il n'y était nullement pèrlé des affaires d'État” (*Dictionnaire*)
- 10 *a leveleket még Sardis lovag szép szeméinek sem dlozta fel* — itt Jókai eltér a forrásától: a *Dictionnaire* szócikkében Sardis megkapja a leveleket szerelmétől („L'inconstante Trésorière lui livra toutes les lettres de son premier amant” (*Dictionnaire* 3. k. 97.); éppen ez az a pont, ahol Jókai saját képzeletéből adja hozzá a forrásaiból átvett adatokhoz a címadó „asszonyi hajsza” motívumát
- 387 : 11 *a hirhedett gúnydal* — a *Dictionnaire Gravel* szócikkében az áll, hogy a Sardis árulását követő kihallgatások során egy szobalány elismerte: Gravel Franciaországból hozott dalok példányait („des airs notés, que l'Ambassadeur faisait venir de France”) adatta át több tizenben a király leányának; arról, hogy a Brisacier-botrányra utaló szöveg lett volna e dalokban, a *Dictionnaire* nem tesz említést
- 13 *a féltékenység* — Jókai forrásában (a *Dictionnaire*-ben) az egész, ezt követő udvari cselekvény abból áll, hogy a főkincstárnokéhoz írt leveleket, a „ma Princesse” („Hercegnő”) megszólítást felhasználva, az intrikusok úgy állítják be, mintha Gravel a király leányának tett volna szerelmi ajánlatot; és Sobieski ezen háborodik fel; itt Jókai eltér a forrásától: nála az intrikusok a királyt a feleségének tett állítólagos szerelmi ajánlattal bősztik fel és fordítják Gravel — s vele egész Franciaország — ellen
- 388 : 24—26 *Thököly győztes seregei . . . a szultán megtette magyar királdyd* — Thököly Imre 1682 nyarán török szövetségben több felső-magyarországi várost foglalt el, s ezután tette meg a török szultán Felső-Magyarország királyává.
- 29 *Kara Musztafa* (1634—1683) — 1676-tól volt a török birodalom nagyvezíre
- 389 : 12—13 *a francia követ, Morstyn lovag* — Jan Andrzej Morsztyn (1613—1693) neves barokk költő-műfordító, kincstárnok és diplomata nem a franciák követe, hanem a francia kap-

Lap: Sor:

- 389 : 12—13 csolatok lengyel híve és előmozdítója volt, 1679-től III. János király ellenzékéhez tartozott, 1681-ben pedig politikai botrányba keveredett
- 15 *Jablonszky Szaniszló* — Jablonowski (vö. 360 : 18)
- 391 : 2 *Ma princesse! ma déesse!* — Én hercegnőm! én istennőm!
- 392 : 1—2 *Hűtlen feleségeiket lefejeztetni csak angol kirdlyok szokták* — Célzás VIII. Henrik (1491—1547) angol királyra
- 12 *odarohant közlők Leonora* — ez a jelenet a *Dictionnaire*-ben, a *Gravel* szócikkben is szerepel: ott volt szerelmesét, Gravelt akarja megmenteni III. János haragjától, mert a király azt hiszi, hogy a szerelmes levelek az ő hajdon leányához szóltak
- 393 : 11 *Vicisti Galilee* — „Győztél Galileai!”; Julianus Apostata római császárnak tulajdonított mondás: Julianus római császár megtagadta a keresztény hitet, 363-ban egy csatában halálos sebet kapott, s a hagyomány szerint ezekkel a szavakkal halt meg; a Galileai = Jézus Krisztus; a mondás szállóige lett
- 394 : 13 *Quelle étourderie!* — Minő meggondolatlanság!
- 20—21 *egyike a legkedvesebb rokonainak* — Jablonowski (vö.: 389 : 15), aki III. János király feleségének sógora volt (vö.: 285 : 15 jegyzet)
- 395 : 6 *Szobieszky sietett fel a szentusba a levelekkel* — ez a jelenet az előzményével (a francia követ leveleinek és a bennük leírt összeesküvésnek a felfedésével) szerepel Salvandynál (3. k. 16—18), ott csak Vitry követéről esik szó, a *Dictionnaire* viszont a *Gravel* szócikkben, amelyet Jókai felhasznált, Vitryt nem említi és csak Gravel kiutasításáról szól
- 33 *Jablon[ov]szky István* — elírás; mint a szövegből kiderül, a korábban már említett Szaniszlóról van szó
- 396 : 24—397 : 12 *Egész Varsó felldzadt... az üres hintókat kapták meg* — „L'ambassadeur de Louis XIV fut insulté dans les rues. Un noble seigneur de Lituanie, Tyszkiewicz, l'assailit et maltraita son escorte. Un autre dit grossièrement en pleine diète qu'il fallait le traiter à la turque, et lui donner quatre cent coups de baton” (Salvandy, 3. k. 18—19.) „Le pauvre Marquis... on l'avertit même de déloger sans bruit. Profitant de cet avis, il partit la nuit en poste par un chemin détourné, pendant que ses équipages avaient pris une autre route. L'événement fit voir qu'on ne lui

Lap: Sor:

- 396 : 24 — 397:12 avait pas donné de faux avis, puisqu'à une journée de Warsovie, son carrosse fut attaqué par quatre cents hommes qu'on avait posé en embuscade sur la route, et qui n'étaient pas là dans le dessein de lui faire un bon parti" (*Dictionnaire* 3. k. 98.)
- 397 : 31 *A két jó barát találkozásá* — „Tékéli ne laissait pas de s'effrayer du terrible protectorat.. Jean, pour conférer avec lui sur leurs intérêts communs, alla courir l'ours et l'élan dans les monts Karpathes" (Salvandy, 3. k. 10.); a forrás szerint az addigi francia orientáció helyett az osztrákokkal szövetséges III. János első szövetségesi szolgálata az volt, hogy Thökölyt fegyverszünetre bírta rá s így lélegzetvételhez juttatta Lipót császárt; Jókai másként, Bécs alkura nem hajlandó ellenségének mutatja be Thökölyt *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művében (JKK 68. k. 134—40.)
- 398 : 19 *A versaillesi hírlapokban* — az első francia újság La Gazette címmel 1631-ben jelent meg.
- 26 *Bécs alatt álltak már* — Bécs ostroma 1683. júliusától szeptemberéig tartott; leírásának legtöbb részletét Jókai a forrásművéből merítette (Salvandy 3. k. 38—126.)
- 399 : 21 *sánkosdár* — földdel, homokkal megtöltött nagy kosár; az ágyúüteg elé rakva, azt az ellenséges golyóttól védte
- 400 : 9 — 10 *Kahlenberg* — hegyorom Bécstől északra, a Duna közepében; nevének etimológiájáról tréfás elmefuttatást olvashatunk Jókai *Trenk Frigyes* c. regényében (JKK 59. k. 242—243)
- 22 *Seladonod* — Honoré d'Urfé *Astrée* c. regényének (1619) epedő szerelmese, Céladon, fogalommá vált
- 401 : 30 *seik-ul-izlam* — a törökországi muzulmán egyházi igazgatós feje volt
- 402 : 20 *Maczinszky* — („Matzinski", Salvandy 3. k. 90.) valószínűleg Mateiński (l. 351 : 25)
- 28 *ulema* — teológus-jogtudós
- 403 : 32 *Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Johannes* — Vala egy Istenről küldött ember, kinek neve János (Keresztelő Szent János küldetéséről; János evangéliuma 1,6) vö. Salvandy, III. 100.
- 404 : 17 *paizsát fölemelték a csillagok közé* — Hevelius (XVII. századi gdański csillagász) nevéhez fűződik az, hogy egy új constellatiót scutum Sobiescianum elnevezéssel látot.

Lap: Sor:

- 404 : 17 el. (Vö. *Gdansk — gateway of Poland*. Warsaw—Gdańsk
1949. 97. p.)
20 *Csak a francia hírlapok írták* — I. Salvandy, III. 126.
30 *Ebersdorf* — egykori község Bécsből délkeletre, a Duna
közelében, ma Bécshez tartozik
- 405 : 5 *Egy teljes negyedóráig tartott a találkozás* — a találkozás leírását I. Salvandy, III. 135—36.

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. Andrassy Manó és Festetics Leó az *Egy ember, aki mindent tud* című regény főszereplőjének mintái. (Metszetek Marastoni József rajza nyomán Az ország tükre 1863. 1., illetőleg 15. számának *Országgyűlési csarnok* c. rovatában.)
- II. a) Xántus Jánosné Doleschall Gabriella az *Egy ember, aki mindent tud* című regény egyik szereplőjének mintája. (Fénykép. Eredetije Xántus Zoltán tulajdonában.)
b) Dr. Kepes Gyula, a Tegetthoff hajóorvosa az *Egész az északi pólusig* című regény egyik szereplője
- III. a) Krisch hajógépész; nem tért haza a Tegetthoff-expedícióról, Jókainak az ötletet adta Galiba Peti alakjához
b) Váratlan találkozás egy jegesmedvével. (A II/b és a III/a-b illusztrációinak forrása: Julius Payer Die österreichisch—ungarische Nordpol-Expedition című műve.)
- IV. a) János Kázmér lengyel király az *Egy asszonyi hajszál* című regény egyik főszereplője. (B. Montcornet egykorú rézmetszete.)
b) Lujza Mária lengyel királyné az *Egy asszonyi hajszál* című regény egyik főszereplője. (Robert Nantueil rézmetszete 1655-ből.)

NÉVMUTATÓ

- Abbot, Otto 494
 Ábrányi Emil 556
 Abu Muhammed Kászim ibn
 Ali 497
 Abulfeda, Ismail 497
 Adel, Ghiray krimi kán 653
 Adelaide francia királyné 627
 Ágai Adolf 432, 459
 Szt. Ágoston 559
 Albert szász—koburg—gothai
 herceg 499
 Albert windsori herceg 499
 Albertus Magnus 630
 Alboni, Marietta 492
 Albrecht brandenburgi nagy-
 mester 633
 Albrecht, Friedrich 514
 Alekszej orosz cár 601, 646, 651
 Alençon herceg 629
 Alexy Elza 469
 Ali ibn Ali Talib 470
 Szt. Ambrus 489, 490, 559
 III. Amenophis egyiptomi fáraó
 571
 Andrásy György 509
 Andrásy Gyula 420—21, 509
 Andrásy Manó 420—31, 433,
 435, 484, 664
 Andrásy Tivadar 421
 Andree, Karl 433
 Aniello, Tommaso I. Masaniello
 Antonelli, Giacomo 506
 Ányos Lajos 483
 Apafi Mihály 658
 Apraxin Júlia 438—39
 Apraxin Sándor 439
 Apraxin Sándorné I. Apraxin
 Júlia
 Arany János 432, 482
 Archer 555
 Ardit, Louis 492
 Arquier márkinő 635, 637, 639
 Arquier, Eleonora 634, 637, 661
 Arquier, Henri de Lagrange
 634—35
 Arquier, Jeanne 634
 Arquier, Marie I. Mária Kazi-
 mira
 Attila hún király 639, 650
 Auber, Daniel François 491
 Augusz Antal 508
 Auguszta német császárné 479
 Bach, Alexander 507
 Bakcsi Ferenc 557
 Balagny 628—29
 Ballini, Vincenze 491
 Bánfi Dénes 625—26
 Barberousse 597
 Barna, Catherina 439
 Barna Ferdinánd 486
 Barnum, Phineas Taylor 576
 Bartakovics Béla 510
 Bartók Lajos 556—57

- Batthyány Artumnél. Apraxin Júlia
 Baunscheidt, Karl 470
 Bayard, Pierre du Terrail 562
 Beksics Gusztáv 557
 Bem József 599
 Benedek Lajos 475
 Bentham, Jeremy 512
 Benvenuti 559
 Benyovszky Móric 570, 599—
 600, 626
 Bercsényi Miklós 590, 639
 Bérczy Károly 476
 Berenice egyiptomi királyné 626
 Berlioz, Hector 492
 Bernstein Béla 515, 538—39,
 573—75, 577
 Berzenczey László 513
 Besze János 513
 Bérthune, François Gasted 603,
 634, 636—37
 Bluntschli, Johann Caspar 512
 Bismarck, Otto Eduard Leo-
 pold 506
 Boda István 432
 Bogma Gyula 500
 Boham de Landuy, Christophe
 658
 Boieldieu, François Adrien 491
 Boisdauphin 598, 633, 635—
 37, 639
 Merész Boleszláv lengyel ki-
 rály 647
 Bonaparte, Napoleon Joseph
 Charles Paul 473, 512
 Bonsi bíboros 642
 Bory de Saint Vincent l. Saint
 Vincent
 Boulanger 559
 Bouteville, François Montmo-
 rency 628—29
 Börne, Ludwig 480
 Brisacier 659—60
 Bródy Sándor 520, 535, 539
 Bruce, James 578
 Brutus, Marcus Junius 657
 Budai Júlia l. Apraxin Júlia
 Buffon, Georges-Louis Leclerc
 565
 Bulwer, Eduard George 495
 Callot, Jacques 477
 Cassius, Gaius Longinus 657
 Catalani, Angelica 497
 De Caux, Mimi 441
 Cecilia Renata lengyel királyné
 640
 Celano, Tommaso di 649
 Cervantes, Miguel 606
 Chatres de Brillebont, Françoise
 634—35, 637, 639
 Cherubini, Luigi 491
 Choisy asszony 635
 Chrzanowska-Frezen, Anna Do-
 rota 657
 Chrzanowski, Jan Samuel 657
 Cinq-Mars, Henri Coiffier 602,
 625—26, 632—36, 651
 Coconas, Hannibal 602—6, 627,
 629—32
 Condé, Louis de Bourbon 654, 656
 Cooper, Fennimore 495
 Coriolanus 644
 Corregio 634
 Cromwell, Oliver 646, 650
 Crookes, William 494
 Cuvier, Georges 565
 Cuză, Alexandru 505
 Czajkowski, Mihál 505
 Czaplínski, Daniel 645
 Csapláros István 518—19
 Csekey István 539
 Csenedj, Ivan 520
 Csokonai Vitéz Mihály 482

Danielowicz, Jan 647, 650
Dante, Alighieri 559
Darwin, Charles 568
Davenport testvérek 494
Davy, Humphry 563
Deák Ferenc 509, 513
Defoe, Daniel 554
Delabarde 559
Deme László 585
Demeter Tibor 412, 518, 594
Szt. Dénes 627
Dézsi Lajos 608
Diezmann, A. 585, 598
Szt. Dionüsziosz 627
Dolabella, Tommaso 648—49
Doleschall Gábor 439
Doleschall Gabriella 435, 439—41
664
Donizetti, Gaetano 492
Dorosenko, Petro 653
Döntő István 472
Drummond 560
Dugovics Titusz 562
Dumas, Alexandre père 603—
606, 629, 631, 650
Dumonceau l. Lagrand-Dumon-
ceau

Ebeling, Friedrich W. 477
Egyesy Géza 556
Eleonóra osztrák hercegnő 655
Elek Oszkár 432, 468
Enghien herceg 654
Eötvös József 434
Ernst Lajos 409
Erődi Harrach Béla 557—58
Eugenia francia császárné 479
Fábián Pál 585
Fagyjev, Rosztiszlav Andreje-
vics 474
Fallersleben, Hofmann 495
Falk Miksa 478

III. Ferdinánd magyar király
640, 646
V. Ferdinánd magyar király 510
Ferenczi Zoltán 411
Festetics Béla 423
Festetics Leo 431, 433—34, 664
Feszely József 470
Fiók Károly 476
III. Fjodor orosz cár 658
Flammarion, Camille 495
Floegel 477
Flotov, Friedrich 491
Forbin-Janson 656
Fox, Kate 498
Földváry Kálmán 498
Fraas, Oskar 533, 574
Franklin, John 584
Frecksay János 557
Fredro, Andrzej Maksymilian 656
Fry 555
Fülöp bajor herceg 657
Jó Fülöp burgundi herceg 659
Fülöp Adorján 536, 538

Gabelsberger, Franz 496
Gajzágó Salamon 513
Gál János 411, 539
Gellert, W. 520
Genovéva brabanti hercegnő 558
Szt. Gergely pápa 489
Gherardesca, Ugolino 558—59
Gluck, Christop Wilibald 491
Goethe, Johann Wolfgang 476,
482
Golemberski, Wladyslaw 518
Gonzague, Julie 597
Gonzague, Louise-Marie l.
Luiza Mária lengyel királyné
Gonzague, Ludovic 597—98, 605
630—31
Gonzague, Vespasien 632
Gorove István 580.

- Gönczi Ferenc 487
 Gravel 598, 635, 659—61
 Grünhut Adolf 442
 Guébriant, Renée 635
 Guébriant, Jean-Baptiste Budes 636
 Guise, Henri 602, 629
 Gunda Béla 496
 Guy flandriai gróf 628
 Guzman, Eugenia Maria I. Eugenia császárné
 Gützlaff, Karl 486
 Gyemidov Nyikita 563
 Gyertyánffy Berta I. Nákó Kálmánné
 György Aladár 557
 György Ferenc 527
 György Lajos 466
 Györy Vilmos 476
 Gyulai Pál 529, 556
 Habsburg Ferenc Ferdinánd Geminian 513
 Habsburg Mária Valéria 513
 Habdank 634
 Halász Imre 513
 Hankiss János 487, 525, 539, 596—98, 600, 608
 Hannibal 653
 Hariri I. Abu Muhammed Kásim
 Hatvani István 412
 Hegedűs Sándor 525, 557
 Heine, Heinrich 480
 Hentzi, Heinrich 484
 VIII. Henrik angol király 661
 II. Henrik francia király 628—29, 631
 III. Henrik francia király 629, 641
 IV. Henrik francia király 598, 628, 630—31
 Heródes 640
 Hérodotosz 578
 Hérosztratosz 657
 Hevelius 602
 Hmelnickij, Bohdan 642, 647
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 477
 Hoffmann, H. 566
 Homérosz 568
 Hugo, Victor 603
 Hume, Daniel Douglas 432, 494—95
 Hunfalvy Pál 486
 Hunyadi János 653
 Hutten, Ulrich 477
 Ibrahim török szultán 601, 646
 Ildikó hún királyné 639
 XI. Ince pápa 652
 Isácescul, Leon 510
 III. Iszlám-Girek krimi kán 642—43
 I. Iván moszkvai nagyfejedelem 640
 III. Iván orosz cár 640
 IV. Iván orosz cár 640
 Izla tatár kán 643
 Jablonowski, Stanisław Jan 634, 654, 661
 Jakab Elek 557
 Jankovich 412
 János Kázmér lengyel király 607, 641, 643—45, 652—54 664
 Jansen, Cornelis 471
 Jászai Mari 439
 Jerney János 486
 Jéz, Teodor Tomasz 592
 Jókay Jolán 557
 Jugurtha 572
 Julianus Apostata római császár 661

- Julius Caesar 477, 657
- Kalga krimi uralkodó 653
- Kara Mehemed 657
- Kara Musztafa 660
- Karátsonyi Guido 510
- Karátsonyi Guidoné 510
- Károli Gáspár 534, 579
- I. Károly angol király 601, 646
- IX. Károly francia király 629
- Károly lotharingiai herceg 655
- Károly Gusztáv svéd király 643—44, 647—49
- XII. Károly svéd király 474
- Károlyi György 426
- Károlyi István 508
- Katalin francia királyné 628—29
- Katona Dienes 436, 498
- IV. Kázmér lengyel király 598
- Kepes Gyula 521—22, 524—25, 555, 664
- Keresztelő Szt. János 640
- Keresztessy Sándor 439
- Keresztúry Dezső 533
- Kerner, Andreas Justinus 498
- Kielberger György 503
- Kiesewetter, Karl 495, 497
- Komáromy József 429
- Komócsy József 488
- Konieczpolski, Aleksander 645, 653
- Kont Ignác 525
- Kossuch János 485
- Kossuth Lajos 648
- Kostka Szt. Szaniszló 658
- Kozma Andor 626
- Kövárny László 494
- Kraszewski, József Ignacy 518—19
- Krisch Ottó 524, 664
- Krisztina svéd királyné 645
- Kuczka Péter 540
- Kuhn, Franz 493
- Küprili, Achmed 653
- Küprili, Mehemed 651—52
- Laborfalvi Róza 433, 435, 439
- Lagrand-Dumonceau 468, 487
- XIII. Lajos francia király 602, 632, 650
- XIV. Lajos francia király 601—2, 632, 634, 636, 639, 646, 651, 654, 656, 659, 661
- Lakatos István 571
- La Mole 601—5, 627, 629—31
- Langeron 636
- László József 441
- Latham, John 567
- Lázár Kálmán 435
- Lederer Emma 507
- Lelewel, Joachim 626
- L'Enclos, Ninon 653
- Leval 628
- L'Hospital marsallné 598, 653
- Lisznyai Kálmán 488
- Lubomirski, Jerzy 642, 651
- Luiza Mária lengyel királyné 589, 632—37, 639, 641, 664
- Lukács Béla 507
- Lukács János 496
- Lyell, Charles 482
- Măcellariu, Ilie 506
- Madarász László 513
- Malibrán, Maria Felicia 492
- Malpighi, Marcello 569
- Marat, Jean-Paul 631
- Marczibányi Mária I. Karátsonyi Guidoné
- Marco Polo 484—85
- Margit francia királyné 631
- Mária francia királyné 628
- Mária Kazimira lengyel királyné

- né 589—90, 602, 634, 637—39,
646—47, 652, 654
Markovics Iván 496
Markus, Olekszandr 520
Masaniello 601—2, 646, 650
Mateiński, Mateusz 652
Mazurkiewicz, Alicja 608
Szt. Mechtildis 627
Medici Katalin I. Katalin fran-
cia királyné
Mednyánszky Alajos 426
Medve Imre 488
Mendelssohn-Bartholdy, Fe-
lix 491
Mensikov, Alexandr Szerge-
jevics 504
Mesmer, Anton Franz 431
Metastasio 476
Meyerbeer, Giacomo 491
Mignot, Marie 653
Mihajlova, Sz. 520
Miksa osztrák főherceg 647
Mikszáth Kálmán 424, 515, 524
Mill, John Stuart 424, 506
Millkowski, Stanisław 592, 594,
634, 656
Miłkowski, Zygmunt 592
IV. Mohamed török szultán 655
—58
Moldován Gergely 557
Monglas 628—29
Montebello, Napoleon Auguste
Lannes 495
Montpensier, Catherine-Marie de
Lorraine 606, 632
Moreau, Jean Victor 474
Morsztyn, Jan Andrzej 654, 660
Mudrony, Soma 557
Murakina, L. A. 520
Mühlbeck, Károly 520, 540

Nacsády József 444, 530, 532, 608

Nagy Miklós irodalomtörté-
nész 419, 532, 540
Nagy Miklós lapszerkesztő
556—57
Nákó Kálmán 510
Nákó Kálmánné 510
Nansen, Fridtjóf 539
I. Napóleon francia császár 564
III. Napóleon francia császár
474, 479, 495, 499, 570
Nevers hercegné, Henriette de
Clèves 605—6, 629, 631—32
Nisard, Désiré 536
Norblin 559

Nyáry Gyula 500

Odescalchi, Benedetto 652
Odrobiński 635
Oken, Lorenz 503, 515, 523,
533, 560—69, 571, 577—85
Olszowski, Jędrzej 658
Orbán Balázs 581
Orczy Béla 423
Orléansi Fülöp 634
II. Ottó német—római császár
655
Ovidius Naso 511
II. Ozman török szultán 650

Pac, Michał Kazimierz 656, 658
Paganini, Niccolò 492
Szt. Pál 627
Palmerston, Henry John Temp-
le 505
Pálya József 503
Papin, Denis 561
Papp Miklós 556
Paracelsus 630
Parigot, Hippolyte 606
Parry, William Edward 570
Patkó István 487
Patkó János 487

- Payer, Julius 521—22, 525, 664
 Peregriny Ede 425—26
 Pereyra, Isaac 482
 Perkin, William Henry 470
 Persigny, Jean Gilbert 506
 Pesty Frigyes 514
 I. Péter orosz cár 563, 649, 658
 Péter Zoltán 594
 Péterffy László 594
 Petermann, Agust 480
 Petiot 499
 Petőfi Sándor 596
 Pfeiffer Ferdinánd 587
 Piast lengyel uralkodó 654
 Pieniązek, Czesław O. 518—20
 Plon-Plon I. Bonaparte Napo-
 leon Joseph Charles
 Podmaniczky Frigyes 423
 Porzó I. Ágai Adolf
 Prielle Kornélia 435
 Prießnitz, Vinzenz 584
 Priestley, Joseph 583
 III. Ptolemaiosz egyiptomi ki-
 rály 626

 Ráday Gedeon 487
 Radó Richárd 603
 Radvánszky Béla 421
 Radziejowski, Hieronim 543,
 651—52
 Radziwiłł 637, 639, 647
 Radziwiłł, Janusz 644
 Raffaello Santi 559
 II. Rákóczi Ferenc 590, 639
 I. Rákóczi György 646
 II. Rákóczi György 648, 651
 Rákosi Szidi 439
 Rarey, John Solomon 516, 524,
 558
 Rayée 596
 Reguly Antal 486
 Répín dr 484

 Révész György 574
 Reynolds 559
 Richelieu, Armand Jean du
 Plessis 573, 632—33
 Riou 560
 Ronconi, Giorgio 492
 Rosner, Ludwig 412
 Ross, John 584
 Rotteck, Karl 506
 Royaumont 628
 Rózsa Sándor 487
 Rubens, Pieter Pauwel 580
 Rubianus, Crotus 477
 Ruggieri, Cosimo 601, 630

 Sabatelli 559
 Sacher-Masoch, Alexander 520
 Saint Vincent, Bory 482
 Saissy, A. 412
 Salamon László 503
 Salvandy, Narcisse Achille 585,
 595, 600—2, 635, 642—46,
 648—59, 661—63
 Sándor lengyel király 637
 Nagy Sándor macedón király
 653
 I. Sándor orosz cár 474
 Sándor István 440
 Sándor Móric 423
 Sardis, Beppo 660
 Sárosi Bálint 487
 Scheiber Sándor 482
 Schiller, Friedrich 484
 Schindler, Bruno 497
 Schmerling, Anton 507
 Schneider Fülöpné 586
 Schneider, Wilhelm 494
 Schöpflin Aladár 488
 Schütz, Joseph Baptist 565
 Siciński, Władysław 644, 656
 Siegfried 558
 Siemowit 654

- Sienkiewicz, Henryk 603, 607
 Simonyi György 503
 Simontsits János 510
 Smith, Joseph 471
 Sobieska, Anna 649
 Sobieska, Theofila 600, 647, 650
 id. Sobieski, Jakub 650
 ifj. Sobieski, Jakub 654
 Sobieski, Jan lengyel király 585,
 599—600, 608, 634—37, 639,
 649, 652—55, 657—62
 Sobieski, Marek 650
 Sobri Jóska 487
 Socinus, Faustus 640
 Spontini, Gasparro 491
 Stańczyk 637
 Stradams 559
 Stojitsné I. Alexy Elza
 Sturdza moldvai fejedelem 656
 Sujszkij, Vaszilij orosz cár 649
 Sukovszkij, I. Zsukovszkij

 Szabik bej 505
 Szabó László 587
 Szalbeck György 423
 Szana Tamás 529, 536, 556
 Szt. Szaniszló 647, 656
 Szapáry Ferenc 431—33, 443,
 497
 Szappanos István 500
 Szathmáry György 557
 Szathmáry Károly 557
 Szebényi Géza 532
 Szemző Piroska 525, 540
 Széchenyi István 434, 509
 Szekeres László 469
 Szenczi Molnár Albert 573
 Szinyei József id. 423—24
 II. Szolimán török szultán 572
 Szontagh Pál 496
 szörényi Júlia 488
 Ślaski, Jan 519

 Takáts Sándor 509, 511
 Tamerlan mongol uralkodó 640
 Tarik 640
 Tartini, Giuseppe 491
 Taylor, Jeremy 559
 Tegetthoff, Wilhelm 521, 555
 Tegnér, Esias 476
 Teleki József 510
 Tertullianus 482
 Thénard, Louis Jacques 576
 Thököly Imre 599, 626, 658,
 660, 662
 Timur Lenk 494
 Tolnai Vilmos 432
 Tompa Mihály 439
 Torkos István 488
 Tóth Béla 511
 Tóth Kálmán 556
 Törs Kálmán 557
 Trapassi, Pietro I. Metastasio
 Tyszkiewicz 661

 IV. Ulászló lengyel király 590,
 600, 632—36, 640—42, 649
 Urfé, Honoré 662
 Urházi György 472
 Űrményi József 508
 Vadnay Károly 556
 Vahot Imre 488
 Vajda Béla 516, 538, 572—73,
 575, 581
 Van Dyck, Anton 580
 Vay Miklós 510
 Vay Ödönné 442, 497
 Vergilius 511, 571
 Verne, Jules 518, 520, 525—30,
 532, 536—40, 543, 554, 560,
 562, 570
 Vértesi Arnold 488
 Vespasianus római császár 631
 Vigny, Alfred 562
 Villemore 628—29

- I. Vilmos német császár 479
 Visy Imre 557
 Vitry 654, 659, 661
 Voinovich Géza 432
- Wanner, Friderika 498
 Wechsler, Ludwig 413, 518,
 520, 591, 594
 Welker, Karl 506
 Wenckheim Béla 423
 Wertheimer Ede 422, 430
 Weyprecht, Karl 521
 Wilczek, Nepomuk János 521,
 581
 Windischgrätz 421, 484
 Wiśniowiecka, Grizelda 649
 Wiśniowiecki, Jarema 647, 654
 Wiśniowiecki, Michał Korybut
 647, 654, 657, 659
 Wurmbrand-Stuppach Adeline l.
 Vay Ödönne
 Wysocka, Zenobia 655
- Xántus János 431, 433—36, 439,
 440
 Xántus Jánosné l. Doleshall
 Gabriella
- Z.-o., L. 594
 id. Zamoyski, Jan 647
 ifj. Zamoyski, Jan 634, 639, 647
 Zápolya János 571
 Zichy Edmund (Manó) 509
 Zichy Nándor 509
- Zsedényi Ede 510
 I. Zsigmond lengyel király 637
 Zsigmond magyar király 633,
 655
 Zsukovszkij, Vaszilij Andrejevics
 483
- Żółkiewska, Zofia 647, 649
 Żółkiewski, Jan 650
 Żółkiewski, Stanisław 647, 649

TARTALOM

EGY EMBER, AKI MINDENT TUD	5
EGÉSZ AZ ÉSZAKI PÓLUSIG!	103

I. kötet

Előszó	105
Az ottfeledett matróz	105
A kitalálhatatlan irat	107
A jegesmedvék Rareyje	109
Az éjszark éléstárháza	114
A királyt nem szabad megenni	130
Egy börtönnel odább	134
A kövek fénybogarai	140
A bazalt születése	145
A labirint és lakói	153
A hegykristálybarlang	156
Az ősember a kristályban	159
A húszezer éves menyasszony	165
A cet palotája	168
Harc az óriások között	177

II. kötet

Utazás a cethalban	183
A vulkányújítás	190
A feltámadás csodája	196
A kőbe nőtt após	207
Leánykérés özönvíz előtti módon	211
Menyegzői kéjutazás a föld alatt	218
Kain sírboltja	226
Ős geneológia	233
	675

Az új ég	234
A Tegetthoff	240
Egy újjászülető föld	246
Az új teremtség műve	251
Ne tovább!	264

EGY ASSZONYI HAJSZÁL	267
-----------------------------	------------

JEGYZETEK

Rövidítések	408
-----------------------	-----

EGY EMBER, AKI MINDENT TUD

Kézirat, kiadások, fordítások	409
Kötetkiadások	410
Idegen nyelvű kiadások	411
Téma és műforma	413
A főhős mintái	420
1. Andrássy Manó	420
2. Szapáry Ferenc, Festetics Leo, Xántus János	431
3. Jókai és Rengeteghy	436
A nőalakok mintái	438
Irodalom	443
Szövegváltozatok	444
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	466
Motívumrokonság	466

EGÉSZ AZ ÉSZAKI PÓLUSIG !

Rövidítések	515
Kiadások, átdolgozás, fordítások	516
A hírlapi közlés	516
Az első kötetkiadás	517
A fordítások	518
Kötetkiadások	519
„Ifjúsági” kiadás	520
Idegen nyelvű kiadások	520

Keletkezése, forrásai	521
A Tegetthoff-expedíció	521
Jókai és a Tegetthoff-expedíció témája	522
Jókai és Verne	525
A szatirikus elem	528
A regény ismeretanyagának jellege, felhasználása	530
A regény ismeretanyagának forrásai	532
Irodalom	536
Szövegváltozatok	540
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	554

EGY ASSZONYI HAJSZÁL

Rövidítések	585
Kézirat, kiadások, fordítások	586
A kézirat	586
Az első kiadás	586
A további kiadások	587
A fordítások	590
Kötetkiadások	592
Idegen nyelvű kiadások	594
Keletkezése, forrásai	594
A francia téma	596
A lengyel téma	599
Jókai forrásainak hitelessége és felhasználásuk módja	600
Jókai, Dumas és Sienkiewicz	603
Irodalom	608
Szövegváltozatok	609
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	625
Motívumrokonság	625
A képmelléletekről	664
Névmutató	665

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

✱

A szerkesztésért felelős
SOMOGYI BÉLA

Műszaki szerkesztő
ERDŐSI KATALIN

A kötésterv
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

✱

Terjedelem: 36 (A/5) ív^{cs}+ 4 old. melléklet

AK 790 k 6568

76.2004 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

